

TURKOLOGU U ČAST!

ZBORNIK RADOVA POVODOM 70. ROĐENDANA
EKREMA ČAUŠEVIĆA

IN HONOR OF THE TURKOLOGIST!

ESSAYS CELEBRATING THE 70TH BIRTHDAY OF
EKREM ČAUŠEVIĆ

Izdavač

Filozofski fakultet u Zagrebu
FF-press

Godina tiskanog izdanja: 2022.
Godina elektroničkog izdanja: 2022.

Za izdavača

Domagoj Tončinić

Urednici

Tatjana Paić-Vukić
Azra Abadžić Navaey
Marta Andrić
Barbara Kerovec
Vjeran Kursar

Recenzenti

Adnan Kadrić
Aladin Husić

Računalni slog

Ivanka Cokol
Boris Bui

Oblikovanje naslovnice

Krešimir Krnic

Prijevod *Uvoda* na engleski jezik

Marina Grubišić

Prijevod *Životopisa* na engleski

Srđan Telenta

Lektura prijevoda *Životopisa* i sažetaka na engleski

Alexander Douglas Hoyt

ISBN 978-953-175-937-3
978-953-379-030-5 (PDF)

<https://doi.org/10.17234/9789533790305>

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

TURKOLOGU U ČAST!

ZBORNİK RADOVA POVODOM 70. ROĐENDANA
EKREMA ČAUŠEVIĆA

IN HONOR OF THE TURKOLOGIST!

ESSAYS CELEBRATING THE 70TH BIRTHDAY OF
EKREM ČAUŠEVIĆ

SADRŽAJ - CONTENTS

Uvod.....	9
Introduction.....	15
Životopis Ekrema Čauševića	21
Ekrem Čaušević's Biography	27
Bibliografija Ekrema Čauševića.....	33

Filologija / Philology

Fikret Turan

Emergence, Development and Spread of the First Person Plural Suffix -K and Its Variants in Turkic 47

Henryk Jankowski

A Ziker of Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars in Turkish and Its Polish Translation by Mustafa Szahidewicz 55

Mehmet Ölmez

Osmanlıcada 'kucaklamak' o ile mi u ile mi? 81

Marek Stachowski

Balkan Slav dillerinden Türkçe hakkında ne öğrenebiliriz? 91

Claudia Römer

Elements of Türkî-yi 'acemî in an Eyewitness Report on the Ottoman Siege of Baghdad (1034-35/1625-26) Preserved in Iskandar Munşî's 'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsî 103

Marija Đinđić

Bezekvivalentna leksika i frazeološke jedinice u Novom tursko-srpskom rečniku (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük): leksikološki i leksikografski izazovi 131

Mustafa Öner

Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişmeleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Yaklaşımlar) 143

Sabina Bakšić i Alena Čatović

Pragmatički aspekt turskih vlastitih imena 167

Barbara Kerovec i Ida Raffaelli

S infinitivnim oblicima kroz Istanbul: glagolska imenica na -mA u atributnoj funkciji i njezini hrvatski prijevodni ekvivalenti 183

Ivo Pranjković	
„Male riječi“ orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku	215
Ivan Marković	
<i>Bilješka o rukometu, dobu i ponovljenom antecedentu u hrvatskome</i>	225
Mislav Ježić	
<i>Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva</i>	253
Povijest / History	
Azra Abadžić Navaey	
<i>Može li Firdusijeva Šahnama biti izvor za povijest starih turkijskih naroda?</i>	271
Vjeran Kursar	
<i>Bosanski franjevci i osmanski turski jezik u predmoderno doba</i>	291
Hatice Oruç	
<i>Hrvat Etnograf Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek</i> <i>Müslümanları ve Günlük Yaşamları</i>	315
Marta Andrić i Musa Duman	
<i>Crvena boja u Putopisu Evlije Čelebija</i>	339
Tatjana Paić-Vukić	
<i>Kodikološko ispitivanje livanjske medžmue, otkrivanje povijesti rukopisa</i>	365
Sándor Papp	
<i>Corruption, Bribes or Just Presents? The Practice of Offering Gifts in</i> <i>Ottoman-Hungarian and Ottoman-Romanian Relations</i>	381
Vesna Miović	
<i>Aleksandar Mavrocordato Exaporite, glavni dragoman i tajni savjetnik Porte:</i> <i>dubrovačka iskustva</i>	401
Nenad Moaçanin	
<i>Cliometrics Rehabilitated: Inequalities of Wealth and Income in Ottoman Economy</i> <i>as Reflected in Cadastral Surveys</i>	425
Kornelija Jurin Starčević	
<i>Osmanska utvrda Udbina i udbinska nahija u 16. i 17. stoljeću</i>	435
Slobodan Ilić	
<i>Tursun Bey Lost in Translation: How a Popular Edition of Târih-i Ebû'l-Feth</i> <i>Inspired a National Myth</i>	459

Zlatko Karač	
<i>Putopis Evlje Čelebija kao izvor za poznavanje džamija i drugih islamskih vjerskih građevina u osmanskoj Hrvatskoj 17. stoljeća</i>	469
Zeynep Oğuz Kursar	
<i>Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya</i>	496
Kotel Dadon	
<i>Bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature u Osmanskom Carstvu 18. i 19. stoljeća</i>	541

Uvod

Malo je struka i zanimanja čiji spomen izaziva asocijacije na točno određenu osobu. Malo je i pojedinaca koji toliko srastu sa svojim životnim pozivom da ih je nemoguće odvojeno promatrati. U Hrvatskoj se riječ *turkolog* gotovo kao sinonim vezuje uz ime profesora Ekrema Čauševića, znanstvenika svjetskoga glasa i utemeljitelja prvog sveučilišnog studija turkologije u Hrvatskoj. Otud i naslov ovoga zbornika koji mu darujemo za 70. rođendan.

Zbornik sadrži dvadeset pet većinom turkoloških radova profesorovih kolega, prijatelja i suradnika. Mnogo je u njemu poveznica sa slavljenikom – posveta, zahvala i pozivanja na njegove radove – rječitih podsjetnika na utjecaj njegovih znanstvenih postignuća i dugogodišnju uspješnu suradnju s turkolozima, kroatistima, povjesničarima, lingvistima i drugim istraživačima. Prilozi autora mlađega naraštaja hrvatskih turkologa potvrda su uspjeha profesorovih nastojanja da najvrsnije studente potakne na bavljenje znanošću.

Tematska raznolikost ovdje okupljenih radova odražava obuhvatnost istraživačkih interesa Ekrema Čauševića. Prva cjelina, "Filologija", posvećena je području u kojemu je dao najveći doprinos. Otvara je rad Fikreta Turana *Emergence, Development and Spread of the First Person Plural Suffix -K and Its Variants in Turkic*. Autor utvrđuje da je sufiks *-K* procesima regresivne tvorbe, pokraćivanja i gramatikalizacije proizašao iz finalnog *-K* participa *-DUK*, koji se koristio za prvo lice množine perfekta, te daje pregled njegova razvoja i širenja njegove upotrebe uglavnom u oguskim jezicima, uključujući standardni turski, azerbajdžanski i turkmenski i njihove različite dijalekte. Slijedi rad Henryka Jankowskog, *A Ziker of Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars in Turkish and Its Polish Translation by Mustafa Szahidewicz*, koji donosi kritičko izdanje turske pjesme pohvalnice poslaniku Muhamedu zvane *ziker*, koju su prepisivali poljsko-litavsko-bjeloruski Tatari, a čije se inačice nalaze u sedam rukopisa. Autor daje i filološku analizu i evaluaciju poljskoga prijevoda pjesme.

Mehmet Ölmez u radu *Osmanlıcada 'kucaklamak' o ile mi u ile mi?* ukazuje na nedosljednost na koju se u različitim rječnicima i tekstovima od sredine 20. stoljeća do danas nailazi u vezi s bilježenjem zaobljenog vokala u korijenskom morfemu turskoga

glagola. Na temelju dijakronijske analize velikog broja izvora autor donosi zaključak o obilježju tog vokala i potrebi za ispravnim načinom njegova bilježenja i čitanja. U članku *Balkan Slav dillerinden Türkçe hakkında ne öğrenebiliriz?* Marek Stachowski iznosi prednosti i nedostatke dosadašnjih istraživanja odnosa turskog i slavenskih jezika na Balkanu i nudi smjernice i poticaje za dalja istraživanja jezičnog posuđivanja. Claudia Römer u radu *Elements of Türkî-yi 'acemî in an Eyewitness Report on the Ottoman Siege of Baghdad (1034-35/1625-26) Preserved in Iskandar Munşî's 'Ālam-ārâ-yi 'Abbâsî* donosi latiničnu transliteraciju i lingvističku analizu jednog narativnog izvora o osmanskoj opsadi Bagdada. Zaključuje da taj tekst sadrži jezične elemente koji se mogu protumačiti samo kao *Türkî-yi 'acemî*, odnosno ogusko-turski *koiné* raširen u safavidskoj vojsci i na dvoru.

U članku *Bezekvivalentna leksika i frazeološke jedinice u Novom tursko-srpskom rečniku (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük): leksikološki i leksikografski izazovi* Marija Đinđić raspravlja o problemima predstavljanja bezekvivalentnog leksika s kojima se suočavala pišući tursko-srpski rječnik. Posebno upozorava na kulturno specifične frazeološke jedinice i za njih nudi prijevodna rješenja. Mustafa Öner u radu *Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişmeleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Bir Yaklaşım)* daje pregled i analizu obrade fonologije turskoga jezika prema postojećim gramatikama te iznosi prijedlog nove klasifikacije turskog fonemskog sustava koja bi mogla unaprijediti nastavu turskoga jezika. Sabina Bakšić i Alena Čatović u radu *Pragmatički aspekt turskih vlastitih imena* klasificiraju i analiziraju turska imena promatrajući ih kao govorne činove. Autorice objašnjavaju kulturnopovijesni i religijski kontekst nastanka pojedinih imena, kao i motivaciju njihova nadijevanja na temelju preslikavanja svojstava različitih pojavnosti na ljude. Rad Barbare Kerovec i Ide Raffaelli *S infinitnim oblicima kroz Istanbul: glagolska imenica na -mA u atributnoj funkciji i njezini hrvatski prijevodni ekvivalenti* oslanja se na Čauševićeva kontrastivna istraživanja gramatičkih struktura turskoga i hrvatskoga. Novosti koje donosi jesu primjena modela leksikalizacijskih obrazaca u analizi genitivnih veza, detaljna klasifikacija imenica koje, kao nadređeni članovi, s glagolskom imenicom na *-mA* tvore genitivne veze, te poticajna propitivanja odnosa glagolske imenice na *-mA* i drugih glagolskih imenica.

Prva cjelina zbornika završava prilozima znanstvenika koji nisu turkolozi, ali ih s profesorom Čauševićem veže dugogodišnja uspješna suradnja. Naime, profesore kontrastivne analize turskoga i hrvatskoga važne su i za hrvatsko jezikoslovlje, a s kroatistima on dijeli i zanimanje za leksičko posuđivanje do kojega je dolazilo u kontaktima turskog i hrvatskog jezika. Tom je posuđivanju ovdje posvećen rad Ive Pranjkovića „*Male riječi*“ *orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku*, vrijedan prinos proučavanju turcizama koji obrađuje njihov često zanemarivan segment – čestice, uzvikve, priloge i veznike. Autor ih analizira s obzirom na njihovu obilježnost u hrvatskom standardnom jeziku, te kroz ilustrativne primjere donosi opise

njihovih značenja i uporaba ističući važnost konteksta pri njihovu tumačenju. U radu Ivana Markovića manje je poveznica s turkologijom, a više s našim slavljениkom. *Bilješka o rukometu, dobu i ponovljenom antecedentu u hrvatskome* govori o razvoju značenja riječi *rukomet* (a izbor nipošto nije slučajan jer profesor Čaušević u mladosti je bio rukometni vratar), o razvoju sklonjivosti hrvatske imenice *doba*, te o ponavljanju antecedenata u hrvatskoj relativnoj rečenici s veznikom *koji*. Niz filoloških priloga završava radom *Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva* Mislava Ježića, koji je naš pretežno turkološki zbornik obogatio iranističkim prinosom, hrvatskim prijevodom jednog staroperzijskog natpisa, i tako ga otvorio prema jezičnom i geografskom prostoru Srednje Azije. O tom će se prostoru u zborniku govoriti i iz turkološkog motrišta.

Druga cjelina, „Povijest“, obuhvaća priloge koji ne pripadaju najužem istraživačkom polju Ekrema Čauševića, no historiografija je važan okvir njegovih jezikoslovnih radova s dijakronijskom dimenzijom. Usto, profesor se i sam bavi kulturnopovijesnim i imagološkim istraživanjima, radi na rukopisnim knjigama i drugim osmanskim izvorima, i već godinama drži nadahnuta predavanja o povijesti turkijskih naroda. Većina priloga u drugome dijelu zbornika stoga također ima poveznice s njegovim znanstvenim interesima. S obzirom na prigodni karakter ovoga izdanja, u redosljedu smo prvenstvo dali slavljениku bliskim disciplinama i temama.

U radu *Može li Firdusijeva Šahnama biti izvor za povijest starih turkijskih naroda?* Azra Abadžić Navaey sagledava glasoviti perzijski ep iz turkološke perspektive i tumači razloge izostanka zanimanja za njegovu tur(an)sku komponentu. Raščlanjujući povijesnu pozadinu *Šahname* ispituje koliko je radnja epa odraz Firdusijeva vremena, a koliko ranijih razdoblja iransko-turkijske povijesti. Vjeran Kursar u radu *Bosanski franjevci i osmanski turski jezik u predmoderno doba* piše o razvoju interesa za učenje osmanskog turskog u franjevačkoj Bosni do 19. stoljeća. Iako je pouzdano identificirao samo dvojicu onodobnih franjevačkih stručnjaka za osmanski turski, zapaža veliko zanimanje za službeni jezik države i u franjevačkih kroničara Lašvanina i Benića, koji u svoje ljetopise ne uključuju samo velik broj turcizama, već i osmanske tekstove i dokumente u prijevodu i transliteraciji. Radom Hatice Oruç *Hrvat Etnograf Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanları ve Günlük Yaşamları* prvi se put na turskom jeziku predstavlja etnografski opis bosanskohercegovačke svakodnevice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće iz pera hrvatskoga učitelja Antuna Hangija. Osim iscrpnog prikaza sadržaja djela, autorica daje i povijesni kontekst njegova nastanka.

U radu *Crvena boja u Putopisu Evlije Čelebija* Marta Andrić i Musa Duman bave se rukopisom, mogućim autografom, Čelebijeva monumentalnog djela. Oni pokazuju da paleografska analiza dijelova teksta istaknutih crvenom bojom može pridonijeti boljem razumijevanju sadržaja te potaknuti nova pitanja o procesu osmišljavanja i nastajanja *Putopisa*. Tatjana Paić-Vukić u članku *Kodikološko ispi-*

tivanje livanjske medžmue, *otkrivanje povijesti rukopisa* predstavlja jednu osobnu bilježnicu iz osmanske Bosne. U pomanjkanju podataka o zapisivačima i vlasnicima autorica ispituje odlike papira i duktusa i prati tragove dopuna i preinaka bilježnice čitajući ih kao svojevrsne neverbalne paratekstove s pomoću kojih djelomično rekonstruira povijest toga kodeksa.

Sljedeća dva priloga bave se poviješću diplomacije. Sándor Papp u tekstu *Corruption, Bribes or Just Presents? The Practice of Offering Gifts in Ottoman-Hungarian and Ottoman-Romanian Relations* na temelju brojnih izvora ispituje razlike između podmićivanja i darivanja u Osmanskom Carstvu posebno se usredotočujući na darove u osmansko-mađarskim i osmansko-rumunjskim diplomatskim odnosima. O darivanju i mnogim drugim zanimljivim pojedinostima diplomatskih igara govori rad Vesne Miović *Aleksandar Mavrocordato Exaporite, glavni dragoman i tajni savjetnik Porte: dubrovačka iskustva*, u kojemu autorica osvjetljuje važnu, katkad presudnu ulogu iznimnog diplomata Mavrocordata u povijesti osmansko-dubrovačkih odnosa.

Nenad Moačanin u radu *Cliometrics Rehabilitated: Inequalities of Wealth and Income in Ottoman Economy as Reflected in Cadastral Surveys* propituje ulogu kliometrije u istraživanju ekonomske povijesti Osmanskog Carstva. Zaključuje da je ranija kritika kliometrijskih studija kao nepouzdanih samo djelomično opravdana te spoznajnu vrijednost takvih studija dokazuje iznoseći rezultate svojih istraživanja katastarskih popisa. Kornelija Jurin Starčević donosi nove spoznaje o jednoj od najvažnijih osmanskih utvrda u Hrvatskoj. U radu *Osmanska utvrda Udbina i udbinska nahija u 16. i 17. stoljeću* autorica na temelju brojnih, pretežito osmanskih izvora rekonstruira vojni ustroj u toj utvrdi te društveni i konfesionalni sastav stanovništva varoši i nahije. U članku *Tursun Bey Lost in Translation: How a Popular Edition of Târih-i Ebû'l-Feth Inspired a National Myth* Slobodan Ilić kritički propituje historiografske mitove o osmanskom osvojenju Bosne, čije ishodište nalazi u pogrešnim interpretacijama pojedinih izvora, osobito kronike *Târih-i Ebû'l-Feth* Tursun Beya. On upozorava na to da se neki općeprihvaćeni historiografski zaključci temelje na rečenicama koje su ubačene u često korišteno izdanje kronike iz 1976., a kojih u izvorniku nema.

Slijede interdisciplinarni radovi posvećeni osmanskoj arhitekturi koji su napisani na temelju istraživanja povijesnih vrela. Zlatko Karač u radu *Putopis Evlije Čelebija kao izvor za poznavanje džamija i drugih islamskih vjerskih građevina u osmanskoj Hrvatskoj 17. stoljeća* daje obilje podataka o džamijama, mesdžidima, tekijama, turbetima i drugim islamskim vjerskim zdanjima u hrvatskim krajevima pod osmanskom vlašću. Većinu podataka crpi iz Čelebijeva *Putopisa* u kojem su opisane urbane odlike onodobnih naselja, kao i izgled mnogih važnih građevina koje danas više ne postoje. Rad Zeynep Oğuz Kursar *Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya* posvećen je derviškoj za-

viji koju je 1414. u gradu Amasyi podigao utjecajni vezir Bayezid-paša. Pomnijim ispitivanjem arhitektonskih obilježja tog građevinskog kompleksa, njegovih natpisa te okruženja u kojemu je smješten autorica donosi vrijedne zaključke o njegovu mjestu u društvenom i kulturnom životu kasnosrednjovjekovne Anadolije. Zbornik završava radom Kotela Dadona *Bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature u Osmanskom Carstvu 18. i 19. stoljeća* koji daje pregled metoda proučavanja Tore i povijesti židovskog nakladništva u navedenim prostornim i vremenskim okvirima, kao i osvrt na djela osmanskih Židova koja su ostavila traga u svjetskoj rabinskoj literaturi.

Svim autorima zahvaljujemo na vrijednim priložima kojima su uveličali ovaj slavljenički zbornik. Radovi su prošli postupak dvostruke slijepe recenzije, a recenziran je i zbornik u cjelini. Hvala kolegama koji su se spremno odazvali na naše zamolbe da ocijene pristigle radove i tako doprinesu kvaliteti ovoga izdanja.

Našem slavljeniku Ekremu Čauševiću, znanstveniku, profesoru, prevoditelju, kolegi i prijatelju, čestitamo na svim uspjesima koje je postigao u proteklih gotovo pet desetljeća i želimo mu dobro zdravlje i još mnogo godina plodnoga rada.

Urednici

Introduction

Few professions are so closely associated with a specific individual. Few individuals are so attached to their vocations that it is impossible to observe them separately. In Croatia the word *turkologist* has become almost synonymous with Professor Ekrem Čaušević, a scholar known world-wide, who established the first university program in Turkish studies in the country—hence the title for the collection of essays dedicated to the Professor on the occasion of his 70th birthday.

This volume contains twenty-five papers, mostly from the realm of Turkish studies, authored by the Professor's colleagues, friends and associates. There are many links in it to the honoree—dedications, acknowledgments, and references to his works—eloquent reminders of the influence of his research accomplishments and longstanding successful collaboration with scholars in Turkish studies, Croatian studies, historians and linguists. Contributions authored by junior colleagues in Turkish studies are proof of the Professor's determination to encourage the most competent students to engage in research.

The diverse topics in this volume reflect the extensive research interests of Ekrem Čaušević. The first part, "Philology", is focused on the area Čaušević contributed to the most. This section opens with Fikret Turan's paper *Emergence, Development and Spread of the First Person Plural Suffix -K and Its Variants in Turkic*. Turan states that the suffix -K was developed from the final -K participle -DUK through regression, reduction and grammaticalization. The final -K participle -DUK was used for the 1st person plural past definite tense. The author provides an overview of the development and spread of this participle, mostly in the Oghuz languages, including Standard Turkish, Azerbaijani, and Turkmen, and their different dialects. The next paper is Henryk Jankowski's *A Ziker of Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars in Turkish and Its Polish Translation by Mustafa Szahidewicz*. Jankowski offers a critical edition of a *ziker*, a Turkish hymn to the prophet Muhammad, transcribed by Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars and whose versions are found in seven manuscripts. The author also provides a philological analysis and assessment of the Polish translation of the hymn.

In his paper *Osmanlıcada ‘kucaklamak’ o ile mi u ile mi?* [Should ‘Kucaklamak’ in Ottoman Texts be Read with *o* or *u*?], Mehmet Ölmez points to inconsistencies in the use of graphemes in various dictionaries and texts from the mid-twentieth century onwards for annotating the rounded vowel in the root morpheme of Turkish verbs. Ölmez provides a diachronic analysis of a large set of relevant references, puts forward his conclusions about the features of this vowel and emphasizes the need for its correct annotation and reading. In the following paper titled *Balkan Slav dillerinden Türkçe hakkında ne öğrenebiliriz?* [What Can We Learn about Turkish from the Balkan Slavic Languages?], Marek Stachowski states the strong and weak points of the existing research on the relationship between Slavic languages and Turkish in the Balkans and offers guidelines and incentive for further research in language borrowing. In her paper *Elements of Türkî-yi ‘acemî in an Eyewitness Report on the Ottoman Siege of Baghdad (1034-35/1625-26) Preserved in Iskandar Munşî’s ‘Âlam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, Claudia Römer provides a transliteration into Latin script and linguistic analysis of a narrative source about the Ottoman siege of Baghdad. She concludes that the text contains linguistic elements that can only be interpreted as *Türkî-yi ‘acemî*, i.e. the Oghuz-Turkish *koiné* spread in the Safavid army and court.

In the paper *Bezekvivalentna leksika i frazeološke jedinice u Novom tursko-srpskom rečniku (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük): leksikološki i leksikografski izazovi* [Non-equivalent Lexis and Phraseological Units in the *New Turkish-Serbian Dictionary (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük): Lexicological and Lexicographic Challenges*], Marija Đinđić discusses the problems of presenting non-equivalent lexis that she had encountered while compiling a Turkish-Serbian dictionary. She specifically emphasizes the culturally specific phraseological units and offers their translations. In the paper *Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişmeleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Yaklaşımlar)* [Turkish Phonetics and Sound Changes (Approaches to Classification, Analysis and Teaching)], Mustafa Öner provides an overview and analysis of Turkish phonology according to the existing grammars and offers a new classification of the Turkish phonemic system that could enhance Turkish language classes. In their paper *Pragmatički aspekt turskih vlastitih imena* [The Pragmatic Aspect of Turkish Personal Names], Sabina Bakšić and Alena Čatović classify and analyze Turkish personal names as speech acts. The authors explain the cultural, social, and religious contexts of some of the names, their origins, and the motivation behind the naming process on the basis of mapping features of various phenomena onto people. The paper by Barbara Kerovec and Ida Raffaelli, *S infnitnim oblicima kroz Istanbul: glagolska imenica na -mA u atributnoj funkciji i njezini hrvatski prijevodni ekvivalenti* [With Non-Finite Verb Forms through Istanbul: The Verbal Noun *-mA* in the Role of Attribute and Its Croatian Translation Equivalents], relies on the contrastive research conducted by Professor Čaušević

on the grammatical structures of Croatian and Turkish. The paper provides a novel insight into applying lexicalization patterns in analyzing genitive constructions, a detailed classification of nouns that, as superordinate members, together with the verbal noun *-mA* create genitive relations, and analyses of the relation between the verbal noun *-mA* and other verbal nouns.

The first part of the volume ends with contributions by scholars outside of Turkish studies who are linked with Professor Čaušević through many years of successful collaboration. It should be emphasized here that the Professor's contrastive research of Turkish and Croatian bears great importance for Croatian linguistics as well. With his colleagues from Croatian studies, he shares a common interest in lexical borrowing that emerges from language contact between Turkish and Croatian. The topic of borrowing is present in the paper by Ivo Pranjković, „*Male riječi orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku* [“Small Words” of Oriental Origin in the Croatian Language], which is a valuable contribution to studying Turkish loan words in the sense of highlighting a rather neglected segment of particles, interjections, adverbs and conjunctions. The author analyzes them in regard to their markedness in Standard Croatian and uses illustrative examples to describe their meanings and uses, emphasizing the importance of context in their interpretation. The paper *Bilješka o rukometu, dobu i ponovljenom antecedentu u hrvatskome* [A Note on Rukomet, Doba, and the Repeated Antecedent in Croatian] by Ivan Marković is not as connected with Turkish studies but is very directly related to Professor Čaušević himself. In it, the author focuses on the development of the meaning of the word *rukomet* (‘handball’) (which is not a coincidence, considering that Professor Čaušević was a handball goalkeeper), explains how the declension of the Croatian noun *doba* (‘age’; ‘time’) developed and also analyzes the repetition of the antecedent in Croatian relative clauses with the relative conjunction *koji* (‘which’). The series of philological contributions concludes with the paper by Mislav Ježić, *Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva* [Xerxes’ Persepolis Inscription on the Destruction of a Sanctuary of the Daivas], which expands this mainly turkological volume towards Iranian studies. The paper provides the Croatian translation of an Old Persian inscription, thereby opening our collection of essays towards the linguistic and geographic area of Central Asia, the area which will be viewed from a turkological standpoint in another article in this volume.

The second part, “History”, contains contributions that do not belong to the research interests of Ekrem Čaušević in the narrower sense. However, historiography still presents a relevant and valuable framework for his linguistic works which include a diachronic perspective as well. Professor Čaušević has also conducted cultural and historical research and delved into imagology. He has worked on manuscripts and other Ottoman sources and for many years held inspired lectures on the history of the Turkic peoples. Most of the contributions in this part of the volume

are related to his research interests in a broader sense. Due to the very specific character of this publication, the order of contributions reflects the disciplines and topics closest to the Professor.

In her paper *Može li Ferdowsi's Šahname biti izvor za povijest starih turkijskih naroda?* [Can Ferdowsi's *Shahnameh* Serve as a Source for the History of the Ancient Turkic Peoples?], Azra Abadžić Navaey observes the famous Persian epic from a turkological perspective and interprets the reasons for the lack of interest in its Turanian/Turkic component. By analyzing the historical background of the *Shahnameh* she examines to what extent the plot of the epic is a reflection of Ferdowsi's time, on the one hand, and to what extent it is a reflection of earlier stages in Iranian-Turkic history, on the other. In the paper *Bosanski franjevci i osmanski turski jezik u predmodernu doba* [Bosnian Franciscans and Ottoman Turkish Language in Pre-Modern Times], Vjeran Kursar writes about the developing interest for learning Ottoman Turkish in the Franciscan Bosnia until the 19th century. Although Kursar could accurately identify only two Franciscan experts of that time for Ottoman Turkish, he does observe a keen interest for the official language of the country in the works of Franciscan chroniclers Lašvanin and Benić, who included in their annals not only many words of Turkish origin but also translations and transliterations of Ottoman texts and documents. In the paper *Hrvat Etnograf Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanları ve Günlük Yaşamları* [Bosnian and Herzegovinian Muslims and Their Daily Lives in the Narrations of the Croatian Ethnographer Antun Hangi] by Hatice Oruç, the ethnographic description of everyday life in Bosnia and Herzegovina at the turn of the 20th century as provided by the Croatian teacher Antun Hangi has been offered in Turkish for the first time. Along with a comprehensive overview of the content of this ethnographic work, the author also includes the historical context of its origin.

In the paper *Crvena boja u Putopisu Evlije Čelebija* [The Color Red in Evliya Çelebi's *Seyahatname*], Marta Andrić and Musa Duman tackle the manuscript, autograph possibly, of Çelebi's monumental work. The authors show that the paleographic analysis of the parts of the text written in red ink can contribute to better understanding of the content and entice new questions about the origins and design of *Seyahatname*. Tatjana Paić-Vukić presents a personal notebook from Ottoman Bosnia in her paper *Kodikološko ispitivanje livanjske medžmue, otkrivanje povijesti rukopisa* [Codicological Examination of a *Mecmua* from Livno, Uncovering the History of the Manuscript]. Considering the lack of information on those who owned the notebook and wrote in it, the author focuses her analysis on the characteristics of the paper and the ductus, follows traces of additions and alterations in the notebook and reads these as non-verbal paratexts that help her reconstruct the history of the codex to some degree.

The following two contributions focus on the history of diplomacy. In the paper *Corruption, Bribes or Just Presents? The Practice of Offering Gifts in Ottoman-Hungarian and Ottoman-Romanian Relations*, Sándor Papp uses numerous sources to analyze the differences between bribery and gift-giving in the Ottoman Empire, with specific focus on gifts in the Ottoman-Hungarian and Ottoman-Romanian diplomatic relations. Gift-giving and other interesting details of diplomatic relations are also dealt with in the paper *Aleksandar Mavrocordato Exaporite, glavni dragoman i tajni savjetnik Porte: dubrovačka iskustva* [Alexander Mavrocordatos Exaporite, Grand Dragoman and Secret Adviser of the Porte: The Dubrovnik Experience] by Vesna Miović. The author discloses the significant, and at times crucial, role of the exceptional diplomat Mavrocordatos in the history of the Ottoman-Dubrovnik relations.

In the paper *Cliometrics Rehabilitated: Inequalities of Wealth and Income in Ottoman Economy as Reflected in Cadastral Surveys*, Nenad Moaćanin analyzes the role of cliometrics in investigating the economic history of the Ottoman Empire. He concludes that the earlier criticism of cliometrics as being unreliable can only be partially supported and shows the value of such studies by offering results of his own research of cadastral registers. Kornelija Jurin Starčević brings fresh insight about one of the most important Ottoman fortifications in Croatia. In her paper *Osmanska utvrda Udbina i udbinska nahija u 16. i 17. stoljeću* [The Ottoman Fort of Udbina and the Udbina *Nâhiye* in the Sixteenth and Seventeenth Centuries], on the basis of many, mostly Ottoman sources, she reconstructs the military system in the fort and the social and religious structure of the population of the *varoš* and the *nâhiye*. In the paper *Tursun Bey Lost in Translation: How a Popular Edition of Târih-i Ebû'l-Feth Inspired a National Myth*, Slobodan Ilić provides a critical analysis of the historiographical myths about the Ottoman conquest of Bosnia, whose origins he finds in the incorrect interpretations of particular sources, especially the chronicle *Târih-i Ebû'l-Feth* by Tursun Bey. The author warns that some well-established historiographical conclusions are based on sentences that were inserted in the frequently used edition of the chronicle from 1976, which are not found in the original edition.

The following set of papers contains interdisciplinary investigations of the Ottoman architecture based on relevant historical sources. In his paper *Putopis Evlije Čelebija kao izvor za poznavanje džamija i drugih islamskih vjerskih građevina u osmanskoj Hrvatskoj 17. stoljeća* [Çelebi's *Seyahatnâme* as Source of Knowledge about the Mosques and other Islamic Religious Structures in Ottoman Croatia of the 17th Century], Zlatko Karač provides abundant information about mosques, mašjids, tekkes, turbes and other Islamic religious buildings in the Croatian regions under the Ottoman rule. Most of his information is obtained from Çelebi's *Seyahatnâme*, which contains descriptions of urban features of the settlements and

towns as well as many important buildings which are no longer present today. The paper *Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha's Corner of Amasya* by Zeynep Oğuz Kursar focuses on the dervish *zaviye* built in 1414 in Amasya by the influential vizier Bayezid Pasha. The author offers a detailed analysis of the architectural features of this compound, its inscriptions, and surroundings so as to provide valuable findings about its place in the social and cultural life of late medieval Anatolia. The final paper in this volume is titled *Bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature u Osmanskom Carstvu 18. i 19. stoljeća* [The Wealth and the Diversity of Rabbinic Literature in the Ottoman Empire during the 18th and 19th Centuries] and is authored by Kotel Dadon. It provides an overview of the modes of Torah study and the history of Jewish publishing in the period mentioned in the title. It also includes a review of the works of Ottoman Jews which left a mark in the rabbinic literature across the globe.

We wish to thank the authors for their invaluable contributions to this celebratory collection of essays. Each paper underwent a double-blind peer review. The entire volume was reviewed in a separate process. We owe thanks to the colleagues who readily accepted our review requests and contributed to the quality of this publication.

To our honoree Ekrem Čaušević, scholar, professor, translator, colleague and friend, our sincerest congratulations on all successful endeavors in the past nearly five decades. We wish him good health and prolific work in the years to come.

Editors

Životopis Ekrema Čauševića

Ekrem Čaušević, redoviti profesor u trajnom zvanju na Katedri za turkologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, jedan je od najuglednijih turkologa u regiji i svijetu i znanstvenik koji je višestruko zadužio akademsku zajednicu dragocjenim spoznajama o turskom jeziku i kulturi. Rođen je u Brekovicima kod Bihaća 1952. godine. Po završetku bihačke gimnazije upisao je studij Orijentalne filologije (turski, arapski i perzijski jezik i književnosti) na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu koji je završio 1974. godine. Magistrirao je na istom fakultetu 1982. godine, a potom i doktorirao 1986. s tezom o evoluciji futurskih formi u turkijskim jezicima pod nazivom *Dijahroni i sinhroni aspekti evolucije intencionala futura u turskom jeziku*. Stručno se usavršavao na sveučilištima u Ankari (1986) i Istanbulu (1978./1979.) te na kraćim istraživačkim boravcima u Beču, Budimpešti i Sofiji. Akademске godine 1992./1993. i 2000./2001. kao stipendist Zaklade Alexander von Humboldt bio je gostujući istraživač na Sveučilištu u Göttingenu. Od 1976. godine bio je zaposlen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je izgradio uspješnu nastavničku i znanstvenu karijeru. Predavao je osmanski i suvremeni turski jezik. Od 1984. do 1992. bio je predstojnik Katedre za turkologiju i pročelnik Odsjeka za orijentalistiku, a akademске godine 1987./1988. obnašao je i funkciju dekana OOUR-a Filologija.

Ratne godine zatekle su ga u Njemačkoj gdje je boravio na znanstvenom usavršavanju. Nakon isteka stipendije Zaklade Alexander von Humboldt, na poziv zagrebačkog kolege povjesničara osmanista prof. dr. sc. Nenada Moačanina došao je u Hrvatsku kako bi osnovao sveučilišni studij turkologije. Akademске 1994./1995. godine prema programu i zamisli profesora Čauševića i uz veliku potporu prof. dr. sc. Mislava Ježića, tada pročelnika Odsjeka za orijentalne studije, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu utemeljena je Katedra za turkologiju. Preko dvadeset godina (1994. – 2016.) Ekrem Čaušević bio je njezin predstojnik, a u više navrata i pročelnik Odsjeka za hungarologiju, turkologiju i judaistiku, na kojemu i danas radi. Promjena sredine nije značila i prekid suradnje sa sarajevskom Katedrom za turkologiju, na kojoj je od 1995. do 2005. bio angažiran kao gostujući profesor.

Čauševićev pothvat utemeljenja i razvoja zagrebačke Turkologije teško je precijeniti. On je osmislio studij i izradio sve studijske planove i programe, godinama

angažirao vanjske suradnike u nastavi i brinuo se za kadrovski razvoj Katedre. Posebnu je pažnju posvetio obogaćenju fonda turkološke knjižnice na Filozofskom fakultetu koja je s vremenom izrasla u bogatu zbirku od nekoliko tisuća stručnih i znanstvenih naslova. Od samog osnutka Katedre redovito je održavao nastavu iz suvremenog turskog jezika, osmanskog jezika, uvoda u studij turkologije i povijesti turkijskih naroda i jezika. Čauševićeva erudicija, stručnost i izniman predavački žar kojim uspijeva „zagrijati” slušatelje glavni su razlozi velike motiviranosti studenata za njegova predavanja i studij turkologije uopće. Ta su predavanja pohađali i studenti s drugih odsjeka, a neki su od njih, poneseni profesorovim entuzijazmom i znanjem, čak i promijenili studijsku grupu i upisali turkologiju.

Na znanstvenom polju Ekrem Čaušević postigao je iznimne rezultate i razvio turkologiju kao novu znanstvenu disciplinu u Hrvatskoj. Njegovi su interesi vrlo široki i obuhvaćaju gramatiku suvremenoga turskog jezika (s posebnim osvrtom na sintaksu), kontrastivnu analizu turskog i hrvatskog jezika, osmansku gramatiku, jezik latiničnih turskih tekstova iz osmanskog razdoblja i kulturnu povijest osmanske Bosne (18. – 19. st.). Autor je više od 140 znanstvenih i stručnih radova objavljenih u domaćim i stranim publikacijama od kojih su mnogi vrlo zapaženi u međunarodnim turkološkim krugovima. Zahvaljujući njegovom predanom mentorskom radu stasale su i nove generacije hrvatskih i bosanskohercegovačkih magistara i doktora znanosti na polju lingvističke turkologije.

Znanstveno područje koje ponajviše zaokuplja Ekrema Čauševića jest lingvistika, i to posebice kontrastiranje gramatičkih struktura turskoga i hrvatskoga. Taj je interes osim brojnih radova objavljenih u znanstvenim časopisima iznjedrio i tri kapitalne knjige. Prva od njih, *Gramatika suvremenoga turskog jezika* (Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.), značila je preporod za lingvističku turkologiju i studije turskoga jezika na govornim područjima južnoslavenskih jezika, a prepoznata je i cijenjena i u svjetskim turkološkim krugovima. Druga knjiga, *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku* (Ibis grafika, Zagreb, 2018.), prva je detaljna, sustavna i sveobuhvatna analiza turskih infinitivnih oblika s kontrastivnim osvrtom na jedan indoeuropski jezik, u ovom slučaju hrvatski. S obzirom na to da su turski infinitivni oblici segment turskoga jezika koji predstavlja najveću poteškoću neizvornim govornicima pri njegovu učenju i najveći izazov lingvistima za kontrastiranje s drugim, turskome nesrodnim i tipološki drukčijim jezicima, ta je knjiga ne samo od posebnog značaja za one koji uče turski kao strani jezik već je i znanstveno i stručno relevantna za turkološka i kroatistička istraživanja te za istraživanja na području kontrastiranja tipološki različitih i genetski nesrodnih jezika općenito. Slično se može reći i za profesorovu treću knjigu, *Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: Sintagma i jednostavna rečenica* (Ibis grafika, Zagreb, 2021., u suautorstvu s Barbarom Kerovec) jer se i u njoj turski i hrvatski međusobno kontrastiraju, no ovaj put s posebnim naglaskom na strukturne razlike

u sintagmatskom i rečeničnom ustrojstvu, u kojima se odražavaju i razlike u rasporedu nadređenih i podređenih elemenata u dvama jezicima.

Godine 2014. profesor Čaušević objavio je knjigu *The Turkish Language in Ottoman Bosnia* (The Isis Press, Istanbul), koja je rezultat njegova višegodišnjeg istraživanja obilježja i rasprostranjenosti turskoga jezika u osmanskoj Bosni. Riječ je o zbiru iznimno vrijednih radova koji donose pionirske spoznaje o bosanskom varijetetu turskoga jezika na temelju korpusa turskih tekstova što su ih u 19. stoljeću latinicom zapisali bosanskohercegovački franjevci i nekolicina stranih diplomata koji su djelovali u Bosni. Taj zbornik pobija dotad uvriježeno mišljenje da se turski jezik uvelike govorio u osmanskoj Bosni i donosi novu sliku jezičnih prilika na Balkanu, predstavljajući tako i važan prinos istraživanjima razvoja turskih dijalekata.

Čaušević je autor i sveučilišnog udžbenika *Turkološka čitanka* (Ibis grafika, Zagreb, 2002.) i urednik, zajedno s Nenadom Moaćaninom i Vjeranom Kursarom, dvaju zbornika radova s 18. Konferencije CIEPO održane u Zagrebu: *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th CIEPO* (LIT Verlag, Berlin, 2010.) i *Osmanlı Sanatı, Mimarisı ve Edebiyatına Bakış. 18. Uluslararası CIEPO Kongresi Bildirileri, 25-30 Ağustos 2008 Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi* (Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları, Edirne, 2011.). U pripremi je i njegov veliki hrvatsko-turski rječnik, kapitalan projekt na kojem radi već godinama i koji se s nestrpljenjem iščekuje.

Neke su Čauševićeve knjige i mnogi radovi nastali u okviru hrvatskih i inozemnih znanstvenih projekata u kojima je profesor sudjelovao kao voditelj i istraživač. Bio je voditelj dvaju znanstvenih projekata Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta: "Turski i hrvatski jezik u kontaktu i kontrastivnoj analizi" (2002. – 2006.) i "Kontrastivna analiza gramatičkog ustroja turskog i hrvatskog jezika" (2007. – 2011.). Suradivao je u projektima Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta i Hrvatske zaklade za znanost pod nazivima "Croato-turcica" (1999. – 2006.), "Kulturna povijest osmanske Bosne: interkulturalnost u podijeljenom društvu" (2007. – 2011.) i "Evlja Čelebi i Hrvati, nove perspektive" (2014. – 2017.) te u međunarodnom projektu "Livno i šira okolina pod osmanskom vlašću" (2014. – 2017.) (Institut Ivo Pilar u suradnji s Filozofskim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilištem u Heidelbergu i Kulturno-povijesnim institutom Bosne Srebrene iz Sarajeva). Također, godinama je suradivao na projektu međunarodne turkološke bibliografije *Turkologischer Anzeiger* (izdavač: Orijentalni Institut Sveučilišta u Beču u suradnji sa Sveučilištem u Budimpešti), citirane u većem broju inozemnih publikacija.

Kao izlagač i član organizacijskog odbora sudjelovao je na mnogim međunarodnim znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu. Jedan je od organizatora *IV. međunarodnog simpozija turkologije jugoistočne Europe* (BAL-TAM) održanog u Zagrebu 2007., te 18. međunarodnog osmanističkog kongresa CIEPO (*Comité*

International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes), održanog u kolovozu 2008. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Održao je više pozvanih predavanja na brojnim znanstveno-nastavnim i istraživačkim ustanovama u zemlji i inozemstvu. Član je uredništava nekoliko međunarodnih znanstvenih časopisa, dopisni je član *Türk Dil Kurumu* u Ankari, krovne znanstvene institucije za turski jezik i jezikoslovlje, Kluba hrvatskih humboldtovaca i Društva hrvatskih književnih prevodilaca.

Uz znanstveni rad profesor Čaušević bavi se prevodenjem književnih i povijesnih djela. S osmanskoga je preveo i priredio *Autobiografiju Osman-age Temišvarskog* (Zagreb: Srednja Europa, 2004.), važan izvor za proučavanje ranonovovjekovne povijesti Hrvatske i okolnih zemalja. U suradnji s Tatjanom Paić-Vukić i Aylom Hafiz Küçükusta priredio je turski prijevod putopisa Matije Mažuranića *Pogled u Bosnu (Bosna'ya Bir Bakış yahut Bir Hrvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında o Eyalete Kısa Bir Yolculuğu)*, kulturnopovijesni izvor za proučavanje hrvatskih predodžbi o osmanskoj Bosni 19. stoljeća (BAL-TAM, Prizren, 2011.). Široj je javnosti ipak poznatiji po prijevodima djela turskoga nobelovca Orhana Pamuka. Ti su prijevodi naišli na izniman prijem kod hrvatskih čitatelja i potaknuli veliko zanimanje za modernu tursku književnost. Želja da surađuje s kolegama i s njima podijeli svoje znanje motivirala je profesora Čauševića da u prevodenje uključi neke svoje studente i mlađe turkologe koji su danas uspješni književni prevodioci. Godine 2004. s Martom Andrić preveo je roman *Zovem se Crvena*, koji je dugo bio najčitanija knjiga u Hrvatskoj i u široj regiji. Za prijevod Pamukove memoarske proze *Istanbul: grad, sjećanja* 2006. godine dobio je prestižnu nagradu Kiklop. Preveo je i Pamukove romane *Muzej nevinosti* (2009., u suradnji s Kerimom Filan) i *Crna knjiga* (2010., u suradnji s Janom Bušić i Draženom Babićem), a u pripremi je i njegov prijevod najnovijeg Pamukovog romana *Noći kuge*. Profesor Čaušević zaslužan je i za popularizaciju turkoloških tema putem brojnih javnih predavanja, istupa u medijima i sudjelovanja na tribinama.

Znanstvena i stručna postignuća profesora Čauševića prepoznata su u Hrvatskoj i u svijetu, o čemu svjedoče priznanja koja je primio za svoj rad. Dobitnik je Odličja Vlade Republike Turske za poseban doprinos promicanju znanosti (2001.), Nagrade turkofonog svijeta za zasluge u turkologiji (TÜRKSAY, 2011.), Priznanja Istanbulske Sveučilišta za postignuća u turkologiji (2018.), Povelje Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2018.), Nagrade turskih povjesničara za doprinose izučavanju opće i kulturne povijesti Balkana - UB TAK (2018.), Nagrade instituta BAL-TAM, turkološkoga centra za istraživanja Balkana sa sjedištem u Prizrenu (2019.), i najvišeg priznanja grada Bihaća, Povelje 26. februar (2022.). U Turskoj je 2018. povodom njegova 65. rođendana objavljen zbornik radova *Ekrem Čaušević Armağanı / Essays in Honor of Prof. Dr. Ekrem Čaušević* u izdanju Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD) / Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS). Godine 2022. za knjigu *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u*

turskom jeziku. Turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju (Ibis grafika, Zagreb, 2018.) dodijeljena mu je Nagrada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj za 2021. godinu za područje filoloških znanosti. Iste je godine Vijeće Filozofskog fakulteta predložilo Sveučilištu u Zagrebu da se profesoru Čauševiću dodijeli počasno zvanje *professor emeritus*.

Azra Abadžić Navaey
Marta Andrić
Barbara Kerovec

Ekrem Čaušević's Biography

Ekrem Čaušević, tenured professor in the Turkish Studies Section at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, is one of the most prominent Turkologists in the region and the world, and a scholar to whom the academic community is indebted for his valuable insights about Turkish language and culture. He was born in Brekovića, near the Bosnian town of Bihać, in 1952. After completing his secondary education at the academic high school in Bihać, he enrolled in the Oriental Philology program (Turkish, Arabic, and Persian Language and Literature) at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, where he graduated in 1974. He received his master's degree from the same faculty in 1982, and then went on to complete his doctoral studies in 1986, successfully defending his dissertation on the evolution of future forms in Turkic languages, titled *Dijahroni i sinhroni aspekti evolucije intencionala futura u turskom jeziku* [Diachronic and synchronic aspects of the evolution of the intentional future in Turkish]. He engaged in advanced study at the Universities of Istanbul (1978/79) and Ankara (1986), in addition to shorter research visits to Vienna, Budapest, and Sofia. In the academic years of 1992/93 and 2000/01, as a fellow of the Alexander Humboldt Foundation, he was a guest researcher at the University of Göttingen. In 1976, he started teaching at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, beginning his very successful career as a professor and scholar. There, he taught the Ottoman Turkish and contemporary Turkish languages. From 1984 to 1992, he was head of the Section for Turkish Language and Literature and head of the Department of Oriental Studies, while during the academic year 1987/88, he served as dean of the Philology Division of the Faculty of Philosophy. When war broke out in Bosnia and Herzegovina, he was in Germany for the purposes of advanced research. After the expiration of his fellowship grant from the Alexander von Humboldt Foundation, and upon the invitation of his Zagreb-based colleague, Ottoman historian Prof. Nenad Močanić, he came to Croatia intending to found a university study program in Turkish language and literature. In 1994/95, the Turkish Studies Section was founded according to the program conceived by Prof. Čaušević, with the enthusiastic support of Prof. Mislav Ježić, who was then head of the Oriental

Studies Department. For over twenty years (1994–2016), Ekrem Čaušević served as head of the Turkish Studies Section and, on numerous occasions, as head of the Department of Hungarian, Turkish, and Judaic Studies, where he still works to this day. The change of environment did not disrupt his collaboration with the Section for Turkish Language and Literature in Sarajevo, where he remained active as a guest professor from 1995 to 2005.

It is difficult to overvalue Čaušević's contribution to the foundation and development of Turkish studies in Croatia. Besides having structured the study program and devised the entire curriculum, for years he arranged for adjunct professors to teach its courses, while at the same time seeing to it that the full-time teaching staff in Turkish Studies gradually grew. He gave special attention to the enrichment of the Turkological library holdings at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, which eventually grew into a rich collection consisting of thousands of scholarly books. From the very foundation of the Turkish Studies program, he has regularly taught the contemporary Turkish Language, the Ottoman Turkish language, introductory Turkish studies, and the history of the Turkic peoples and languages. Čaušević's erudition, professional competence, and the outstanding zeal with which he succeeds in piquing his listeners' interest, are the main reasons for the high level of student motivation in his lectures and in Turkish Studies in general. Čaušević's lectures have always attracted students from other departments, some of whom, motivated by the professor's enthusiasm and knowledge, have even unenrolled in their original program of study and transferred to Turkish Studies.

In the realm of scholarly research, Ekrem Čaušević has achieved outstanding results and developed Turkology as a new scholarly discipline in Croatia. His interests are very wide, encompassing contemporary Turkish grammar (with special emphasis on syntax), contrastive analysis of Turkish and Croatian, Ottoman grammar, the language of Latin-script Turkish texts from the Ottoman period, and the cultural history of Ottoman Bosnia (18th to 19th centuries). He is the author of more than 140 academic articles published in Croatian and foreign publications, of which many have been well-received in international Turkological circles. Thanks to his dedicated mentorship, new generations of Croatian and Bosnian graduates with MA and PhD degrees have emerged in the field of linguistic Turkology.

The scientific field that engages Ekrem Čaušević the most is linguistics, especially the contrasting of the grammatical structures of Turkish and Croatian. This interest led not only to numerous scholarly articles, but also to three books of capital importance in the field of Turkish studies. The first of these, *Gramatika suvremenoga turskog jezika* [Grammar of contemporary Turkish] (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996), marked the revival of linguistic Turkology and studies of the Turkish language in geographical areas where South Slavic languages are spoken, and has been recognized and appreciated in Turkological circles throughout

the world as well. The second book, *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku* [The structure, syntax, and semantics of non-finite verb forms in Turkish] (Zagreb: Ibis grafika, 2018), is the first detailed, systematic and all-encompassing analysis of Turkish non-finite forms with a contrastive review of an Indo-European language, in this case Croatian. Given that Turkish non-finite forms are the segment of the Turkish language that poses the biggest difficulty for non-native speakers wishing to learn the language, and the biggest challenge to linguists when they contrast Turkish with other, genetically unrelated and typologically different languages, this book is not only of special significance for learners of Turkish as a foreign language but it is also highly relevant for research in Turkish and Croatian studies. Moreover, this book is generally relevant in the field of contrasting typologically different and genetically unrelated languages. The same can be said of Prof. Čaušević's third book, titled *Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: Sintagma i jednostavna rečenica* [Turkish and Croatian in comparison and contrast: the phrase and the simple sentence] (Zagreb: Ibis grafika, 2021, co-written by Barbara Kerovec). In this book, Turkish and Croatian are mutually contrasted, but now with special emphasis on differences in syntagmatic and sentential structure, revealing how the two languages differ in terms of the syntactic organization of superordinate and subordinate units.

In 2014, Prof. Čaušević published *The Turkish Language in Ottoman Bosnia* (Istanbul: The Isis Press), resulting from his longstanding research of the features and general use of the Turkish language in Ottoman Bosnia. This book is a collection of highly valuable articles that provide groundbreaking insights into the Bosnian variety of the Turkish language. It presents results of research on a corpus of Turkish texts written down in the nineteenth century in the Latin script by Bosnian Franciscans and a number of foreign diplomats who were active in Bosnia during the Ottoman period. This collection of papers refutes the hitherto widespread notion that the Turkish language was widely spoken in Ottoman Bosnia and presents a completely new perspective on multilingual circumstances in the Balkans. The book is therefore an important contribution to the research of the development of Turkish dialects.

Ekrem Čaušević is also the author of the university handbook *Turkološka čitanka* [Turkological reader] (Zagreb: Ibis grafika, 2002), and together with Nenad Moaćanin and Vjeran Kursar, editor of two volumes of proceedings from the CIEPO Conference held in Zagreb: *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th CIEPO* (Berlin: LIT Verlag, 2010) and *Osmanlı Sanatı, Mimarisi ve Edebiyatına Bakış. 18. Uluslararası CIEPO Kongresi Bildirileri, 25-30 Ağustos 2008 Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi* [Ottoman art: An overview of architecture and literature. Proceedings of the 18th International CIEPO Congress] (Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları, 2011). Still under preparation is also his exten-

sive Croatian-Turkish dictionary, an extremely important project on which he has been working for years, the publication of which many of us eagerly await.

Many of Čaušević's books and articles came into being within the framework of Croatian and foreign research projects in which the professor participated as a project leader and researcher. He was the principal investigator of two research projects funded by the Croatian Ministry of Science, Education and Sports: "Turkish and Croatian in Contact and in Contrast" (2002–2006) and "Contrastive Analysis of the Grammatical Structures of the Turkish and Croatian Languages" (2007–2011). He has also collaborated on the projects co-funded by the Ministry of Science, Education and Sports and the Croatian Science Foundation, titled "Croato-turcica" (1999–2006), "Cultural History of Ottoman Bosnia: Interculturality in a Divided Society" (2007–2011), and "Evliya Çelebi and the Croats: New Perspectives" (2014–2017). Prof. Čaušević also participated in the international project "Livno and Its Wider Surroundings under Ottoman rule" (2014–2017; Ivo Pilar Institute in cooperation with the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, the University of Heidelberg, and the Cultural-Historical Institute of Bosna Srebrena in Sarajevo). Over the course of many years, he has likewise collaborated on the project revolving around the international bibliography *Turkologischer Anzeiger* (publisher: Oriental Institute at the University of Vienna in cooperation with the University of Budapest), quoted in numerous foreign publications.

As a lecturer and member of organization committees, he has participated in many international scholarly symposiums in Croatia and abroad. He was one of the organizers of the 4th International Symposium on Turkology in South Eastern Europe (BAL-TAM) held in Zagreb in 2007, and the 18th CIEPO International Ottomanist Congress (Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes), held in August of 2008 at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. He has given numerous guest lectures at various educational and research institutions in Croatia and abroad. Professor Čaušević is a member of the editorial board of several international scholarly journals; a corresponding member of *Türk Dil Kurumu* in Ankara, the umbrella scientific organization for the Turkish language and philology; and a member of the Croatian Humboldt Club, as well as of the Croatian Literary Translators Association.

Besides being actively involved in scholarly research, Professor Čaušević has also translated literary and historical books. From Ottoman he translated and edited the book *Autobiografija Osman-age Temišvarskog* [The autobiography of Osman-aga of Timișoara] (Zagreb: Srednja Europa, 2004), an important source for the study of early modern history in Croatia and the surrounding countries. In cooperation with Tatjana Paić-Vukić and Ayla Hafiz Küçükusta, he edited the Turkish translation of Matija Mažuranić's travelogue *Pogled u Bosnu* [A look into Bosnia]

(*Bosna'ya Bir Bakış yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında o Eyaletle Kısa Bir Yolculuğu*), a cultural and historical source for studying the Croatian perception of Ottoman Bosnia in the nineteenth century (Prizren: BAL-TAM, 2011). However, to a wider general public, he is better known as a translator of novels by Orhan Pamuk, the Turkish Nobel Prize winner. These translations received exceptionally positive reactions by Croatian readers and spurred a great interest in contemporary Turkish literature. The professor's desire to collaborate with his colleagues and share his knowledge has motivated him to engage a number of students and younger Turkologists as his co-translators on certain projects, whereupon some of them have eventually become successful literary translators in their own right. In 2004, in collaboration with Marta Andrić, he translated the novel *My Name is Red*, the long-term bestseller and one of the most popular books in Croatia and the wider region. For his translation of Pamuk's memoiristic prose *Istanbul: Memories and the City* in 2006, he was awarded the prestigious *Kiklop* prize. He has also translated Pamuk's novels *The Museum of Innocence* (2009, in collaboration with Kerima Filan) and *Black Book* (2010, in collaboration with Jana Bušić and Dražen Babić), while his forthcoming translation of Pamuk's latest novel, *Nights of Plague*, is under preparation. Much credit goes to Professor Čaušević for his popularization of Turkological topics through numerous public lectures, interviews, and public discussion appearances.

Professor Čaušević's scholarly achievements have been recognized in Croatia and abroad, a fact which is borne out by the acknowledgments he has received for his work. He is a recipient of the Order of Merit awarded by the Government of the Republic of Turkey for outstanding contribution to the advancement of science (2001), the Award of the Turkophonic World for his exceptional contribution to Turkology (TÜRKSAV, 2011), a recognition by the University of Istanbul for his achievements in Turkology (2018), the Award of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb (2018), the UBTAK award conferred by Turkish historians for his contributions to the study of general and cultural history of the Balkans (2018), the BAL-TAM Institute Award, a prize awarded by the Balkan Turkology Research Center of Prizren (2019), and the highest award conferred by the City of Bihać, the 26th February Award (2022). In 2018, on the occasion of his 65th birthday, a collection of papers was published in Turkey under the title *Prof. Dr. Ekrem Čaušević Armağanı / Essays in Honor of Prof. Ekrem Čaušević, Ph.D.* by Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD) as a special issue of the *Journal of Ottoman Legacy Studies* (JOLS). In 2022, Čaušević received the Croatian Academy of Sciences and Arts Award for outstanding scientific and artistic achievements in the Republic of Croatia in the year 2021 in the field of philology for his book *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku. Turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju* [The structure, syntax, and

semantics of non-finite verb forms in Turkish: Turkish and Croatian in comparison and contrast] (Zagreb: Ibis grafika, 2018). In the same year, the Council of the Faculty of Humanities and Social Sciences recommended to the University of Zagreb that Professor Čaušević be awarded the honorary title of *professor emeritus*.

Azra Abadžić Navaey

Marta Andrić

Barbara Kerovec

Bibliografija Ekrema Čauševića

Autorske knjige

- Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: sintagma i jednostavna rečenica*, Zagreb: Ibis grafika, 2021, 319 str. (s Barbarom Kerovec)
- Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku. Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju*, Zagreb: Ibis grafika, 2018, 358 str.
- The Turkish Language in Ottoman Bosnia*, Istanbul: The Isis Press, 2014, 284 str.
- Turkološka čitanka. Türk Basınından Seçmeler. Izbor tekstova iz turskog jezika s komentarima i glosarom.*, Zagreb: Ibis grafika, 2002, 243 str.
- Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996, 553 str.

Uredničke knjige

- Osmanlı Sanatı, Mimarisi ve Edebiyatına Bakış (18. Uluslararası CIEPO Kongresi Bildirileri, 25-30 Ağustos 2008 Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi)*, Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları, 2011, 216 str. (s Nenadom Moaçaninom i Vjeranom Kursarom)
- Matija Mažuranić, *Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu, (Osmanlı dönemi Bosnasına dair bir Seyahatname)*, Prizren: BAL-TAM, 2011, XXV+80 str. + 1 karta. (s Tatjanom Paić-Vukić i Aylom Hafız Küçüküsta)
- Perspectives on Ottoman studies: papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, Berlin: LIT Verlag, 2010, 1033 str. (s Nenadom Moaçaninom i Vjeranom Kursarom)

Poglavlja u knjigama

- “Latin-script Turkish manuscripts from Bosnia and Herzegovina (19th century)”, *Spoken Ottoman in Mediator Texts*, Csató, Éva Á.; Menz, Astrid; Turan, Fikret (ur.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016, 77-88.
- “Miloš Mandić i njegov rječnik turcizama”, *Hrvatska i Turska. Kulturno-povijesni pregled*, Jurčević, Katica i dr. (ur.), Zagreb: Srednja Europa, 2016, 85-92.
- “How Institutions Tell Stories: A Crime at a Franciscan Monastery in Bosnia”, *History as a Foreign Country – Historical Imagery in the South-Eastern Europe / Geschichte als ein fremdes Land – Historische Bilder in Süd-Ost Europa*, Blažević, Zrinka i dr. (ur.), Bonn: Bouvier Verlag, 2015, 117-130. (s Aleksandrom Vukićem)
- “O rodbinske nazivlju u turskom i hrvatskom jeziku”, *Hrvatske Indije 3*, Matišić, Zdravka i dr. (ur.), Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva, Bibliotheca Orientalica, 2010, 47-61.
- “A Croat’s View of Ottoman Bosnia: The Travelogue of Matija Mažuranić from the Years 1839-40”, *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faruqi (The Ottoman Empire and its Heritage)*, Constantini, Vera; Koller, Markus (ur.), Leiden / Boston: Brill, 2008, 293-305. (s Tatjanom Paić-Vukić)
- “A Chronicle of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish Language”, *Ottoman Bosnia – A History in Peril*, Koller, Markus; Karpat, Kemal H. (ur.), Madison: The University of Wisconsin, The Center of Turkish Studies, 2004, 241-253.
- “Tschuwaschisch”, *Wieser Enzyklopaedie des Europaeischen Ostens: Band 10*, Okuka, Miloš i Krenn, Gerald (ur.), Klagenfurt/Wien/Ljubljana: Wieser Verlag, 2002, 811-815.
- “Kasantatarisch”, *Wieser Enzyklopaedie des Europaeischen Ostens*, Okuka, Miloš i Krenn, Gerald (ur.), Klagenfurt/Wien/Ljubljana: Wieser Verlag, 2002, 793-797.
- “Baschkirisch”, *Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens*, Okuka, Miloš i Krenn, Gerald (ur.), Klagenfurt/Wien/Ljubljana: Wieser Verlag, 2002, 777-780.
- “Tri katolička teksta na turskome jeziku iz Bosne i Hercegovine”, *Trava od srca – Hrvatske Indije II.*, Matišić, Zdravka i dr. (ur.), Zagreb: Sekcija za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva i Filozofski fakultet, 2000, 145-190.

Znanstveni radovi u časopisima i zbornicima

- “Fra Mate Mikić-Kostrčanac and the Turkish Language: Manuscripts, Copyists, and the Transfer of Knowledge in the Second Half of the Nineteenth Century“, *Life on the Ottoman Border. Essays in Honour of Nenad Moačanin*, Kursar, Vjeran (ur.), Zagreb: FF press, 2022, 183-198.
- “Padişah Adaletinin Berrak Suyunu Bulandıranlar’ – 19. Yüzyıl Bosnası’nda Dinlerarası Hoşgörüsüzlüğe İmgebilimsel bir Bakış / ‘Oni koji zamućuju bistru vodu carske pravde’ – Imagološki osvrt na međuvjerske odnose u Bosni u 19. st.”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69, 2020, 163-181.
- “Balkanlarda Tarihçi Olmak”, *Balkanlarda Siyasi İlişkiler / Political Relations in the Balkans*, Gölen, Zafer; Temizer, Abidin (ur.), Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, 1-7.
- “Temeşvarlı Osman Ağa’nın Esaret Hatıraları Adlı Eserinde Kullandığı Türkçe ve Etnik Kökeni Hakkında Dilbilimsel Bir İnceleme”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD) / Journal of Ottoman Legacy Studies*, 5, 11, 2018, 23-31.
- “Bosna-Hersek Fransiskan Papazları Tarafından Yazılmış Olan Türkçe Gramerler ve Sözlükler”, *Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri*, Turan, Fikret i dr. (ur.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016, 69-85.
- “‘Quite a Minor Killing’: A Crime at a Franciscan Monastery in Bosnia”, *History Studies, International Journal of History*, 5/4, 2013, 139-149. (s Aleksandrom Vukićem)
- “Kako institucije pričaju priče: zločin u franjevačkom samostanu u Bosni”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 62, 2013, 239-256. (s Aleksandrom Vukićem)
- “Karl Sax’s Letters about ‘the Bosnian Turks’ and the Turkish language in Bosnia (19th c.)”, *GAMER, Ankara University, Journal of the Southeast European Studies*, 1/1, 2012, 23-36.
- “19. Yüzyılda Bosna-Hersek’te Konuşulan Türkçenin Ağız Özellikleri”, *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, Čaušević, Ekrem; Moačanin, Nenad; Kursar, Vjeran (ur.), Berlin: LIT Verlag, Vol. 1, 2010, 287-294.
- “Güney-Doğu Avrupa’da Basılan İlk Türkçe Alıntılar Sözlüğü”, IV.. *Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*, Hafız, Nimetullah (ur.), Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011, 585-589.
- “Novootkriveni rukopisi bosanskih franjevacu na turskome jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 58, 2009, 167-178. (s Martom Andrić)

- “Upitne rečenice u turskom jeziku (Turski i hrvatski u kontrastivnoj analizi)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57, 2008, 15-39.
- “Determinatori u ustroju turske atributne sintagme (kontrastivni pristup)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 2007, 33-44.
- “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Karşılaştırmalı Yöntem”, *BAL-TAM Türk-lük Bilgisi*, 6, Prizren, 2007, 145-155.
- “Pogled u Bosnu’ Matije Mažuranića kao povijesni izvor”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 2007, 177-191. (s Tatjanom Paić-Vukić)
- “Avrupa’da Basılan İlk Türkçe Alıntılar Sözlüğü”, *İkinci Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (İhsan Doğramacı’ya Armağan), Öztürk, Rasim (ur.), Ankara / Bişkek: Bilkent Üniversitesi, 2007, 119-123.
- “Turske poslovice iz Bosne i Hercegovine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 55, 2006, 77-96.
- “Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, 2005, 17-50.
- “Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52-53, 2004, 15-50.
- “Pisma Carla Saxa o ‘bosanskim Turcima’ i turskom jeziku u Bosni (19. st.)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 51, 2003, 205-213.
- “‘Bosnian’ Turkish and its Authentic Features”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 50, 2002, 365-374.
- “‘Massime spirituali’ und ‘Sopra la dottrina cristiana’: Katholische Texte in Türkischer Sprache aus Bosnia-Herzegowina (19. Jh.)”, *Materialia Turcica*, 21, 2000, 111-145.
- “‘Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim’ – Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49, 2000, 9-18.
- “Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini”, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Karamatić, Marko (ur.), Sarajevo / Fojnica: Franjevačka teologija / Franjevački samostan, 2000, 487-499.
- “Turkološke marginalije o Relkovićevu Satiru”, *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, Agičić, Damir (ur.), Zagreb / Davor: Poglavarstvo općine Davor / Filozofski fakultet u Zagrebu, 2000, 233-243.
- “Weitere türkische Sprichwörter aus Bosninen”, *Materialia Turcica*, 20, 1999, 73-96.
- “Das Türkenbild in Satir von Matija Antun Relković (1732-1798)”, *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13-CIEPO Symposiums*, Kohbach, Markus i dr. (ur.), Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien, 1999, 59-65.

- “Turci’ u Satiru Matije Antuna Relkovića”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 47-48, 1999, 67-84.
- “Weitere türkische Sprichwörter aus Bosnien”, *Materialia Turcica*, 20, 1999, 73-96.
- “Türkische Sprichwörter aus Bosnien”, *Materialia Turcica*, 19, 1998, 63-66.
- “Adverbijalizacija u turskome jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46, 1997, 13-37.
- “Nominalizacija u turskom jeziku (II) – Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika”, *Suvremena lingvistika*, 43-44, 1997, 29-60.
- “Das Türkische des Josip Dragomanović”, *Materialia Turcica*, 17, 1996, 119-141.
- “Negacija u turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 44-45, 1996, 51-66.
- “Kavaidi Osmaniye’nin Hırvatça Çevirisi”, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 267-277.
- “Negacija u turskome jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 44-45, 1996, 51-66.
- “Nominalizacija u turskom jeziku – Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika”, *Suvremena lingvistika*, 40, 1995, 33-50.
- “Struktura turske rečenice – Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika”, *Suvremena lingvistika* 37, 1994, 5-34.
- “Bosanski’ turski i njegova autentična obilježja”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, 1991, 385-394.
- “O deiktičkoj funkciji posesivnog sufiksa -(s)I i zamjenica BU i ŞU u suvremenom turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 40, 1991, 25-38.
- “O jednoj ‘marginalnoj’ formi staroosmanskoga jezika: particip futura na -(y)AsI”, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Sarajevu*, II, 1990, 153-164.
- “Jesu li turski palatali /k’/, /g’/, /l’/ fonemi ili alofoni?”, *Prizma*, 1, 1990, 119-123.
- “Kontrastivni pogled na kategoriju glagolskoga načina u turskom i hrvatskosrpskom jeziku”, *Uporabno jezikoslovje*, Strukelj, Inka (ur.), Ljubljana: Zveza društva za uporabno jezikoslovje Jugoslavije, 1989, 560-564.
- “Logičko-semantički i semantičko-sintaktički odnos upravnog i autorskog govora u složenim rečenicama s kvaziveznikom diye u suvremenome turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38, 1989, 41-61.
- “Osmanlıcada -(y)AsI gelecek zaman partisipinin yokolmasını etkileyen bazı nedenler”, *Cevren*, 11-12, 1988, 23-34.
- “Jesu li u staroosmanskome jeziku postojale dvije zasebne paradigme ‘optativne’ forme na -(y)A?”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 37, 1988, 73-89.
- “Semantička analiza intencionala-futura u suvremenom turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33, 1984, 27-50.
- “Onbirinci Yüzyılın Sözlükçü ve Karşılaştırmacısı Kaşgarlı Mahmut”, *Çevren*, 37, 1983, 19-27.

Stručni radovi u časopisima i zbornicima

- “Povijest turkologije u Hrvatskoj”, *Orientalistika – juče, danas, sutra*, Mitrović, Anđelka i dr. (ur.), Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2019, 13-21.
- “Poteškoće s kojima se mogu suočiti izvorni govornici turskoga tijekom učenja i usvajanja hrvatskoga jezika”, *Savjetovanje za lektore hrvatskoga kao inoga jezika* 4, Banković-Mandić, Ivančica; Čilaš Mikulić, Marica; Matovac, Darko (ur.), Zagreb: FF press, 2019, 73-85.
- “Ivo Pranjković o jeziku bosanskih franjevaca”, *Croatica*, XLII, 62, 2018, 39-45.
- “Turska književnost u hrvatskim prijevodima (1990- 2013)”, *Književna smotra*, 173, 3, 2014, 153-162. (s Nevenom Ušumovićem)
- “Translations from Turkish in Croatia, 1990-2010”, *Translating in the Mediterranean*, 2010. (s Nevenom Ušumovićem), (<https://www.npage.org/uploads/f9e61d37e940755a1ce685adde78280ec4918dc6.pdf>)
- “Turkijski narodi nakon raspada SSSR-a”, *Takvim* 1415/16, 1995.
- “U prilog naučnoj transkripciji vlastitih imena bosanskohercegovačkih stvaralaca na orijentalnim jezicima”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, 1990, 163-171.
- “Mahmud al-Kašgarī, leksikograf i komparatist iz 11. stoljeća”, *Pregled*, 10, 1982, 1261-1269.

Prikazi i kritički osvrti

- Marek Stachowski, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69, 2020, 412-414.
- Milena Jordanowa, *Język turecki: minimalna gramatyczne*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69, 2020, 409-411.
- Ömer Yağmur, *Antonio Mascis, Vocabolario Toscano e Turchesco (1677) ve Gionanni Molino, Dittionario della lingua Italiana, Turchesca (1641)ʼya Göre 17. Yüzyılda Yaşayan Türkçenin Söz Varlığı*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2019, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 69, 2020, 406-409.
- Ewa Siemienieć-Gołaś, *Anonymous Italian-Turkish Dictionary from the Marsigli Collection in Bologna*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015, 172 str., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 67, 2017, 415-417.
- Marzanna Pomorska, *Russian Loanwords in the Chulym Turkic Dialects*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2017, 266 str., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 67, 2017, 413-415.
- Marija Đindić, *Novi tursko-srpski rečnik / Yeni Türkçe-Srpça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65, 2016, 347-349.

- XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası (Medžmua Sarajlije Mula Mustafe Bašeskije o svakodnevi u 18. st. [prire-dila Kerima Filan], Connectum, Sarajevo 2011. // *Anali Gazi Gusrevbegove biblioteke u Sarajevu*, Knjiga XXXIII, 2012, 303-305.
- Henryk Jankowski, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, 1992, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 47-48, 1999, 260-263.
- I 'Documenti turchi' dell' Archivio di Stato di Venezia. Inventario della miscellanea a cura di Maria Pia Pedani Fabris con l'edizione dei registi di Alessio Bombaci. Pubblicazioni degli Archivi di Stato strumenti CIIII*, Roma, 1994, LIIII + 697+1+6, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 47-48, 1999, 260-263.
- Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*. Orijentalni institut, Posebna izdanja III, Sarajevo 1997, *Materialia Turcica*, 19, 1998, 185-187.
- Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*. Darmstadt 1992., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46, 1997, 238-240.
- Materialia Turcica*. Band 17/1996, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, 1997, 232-233.
- The Turkic Peoples of the World* [Ed. by M. Brainbridge], London & New York: Kegan Paul International, 1993, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46, 1997, 229-232.
- Milan Adamović, *Die türkische Texte in der Sammlung Palinić*, Göttingen: Pontus Verlag, 1996, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, 1997, 199-201.
- Lars Johanson, *Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie*, Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica III-VII, 1991, 250 str., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, 1997, 203-204.
- Smail Balić, *Kultura Bošnjaka: muslimanska komponenta*, Tuzla: R&R, 1994, *Nedjeljna Dalmacija* 21.7.1995., 34-35.
- Milan Adamović, *Kelile ü Dimne. Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbibliothek Gotha*. Hildesheim - Zürich - New York, 1994, *Materialia Turcica*, 17, 1996, 222-223.
- Türk Dilleri Araştırmaları - Talat Tekin Armağanı*, Ankara: Simurg, 1993, *Suvremena lingvistika*, 38, 1993, 85-87.
- Gramatyka języka krymskotatarskiego*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 1992, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 48, 1992, 254-261.
- Milan Adamović, *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, Leiden 1983, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, 1991, 265-268.
- Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa u franjevačkim samostanima u BiH*. Sarajevo 1988., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, 1990, 297-299.

- I. N. Ševarnidze, *Formy glagola v jazyke tjurkskih runičeskij nadpisej*. Tbilisi, 1986, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38, 1989, 283-286.
- Abbas Zahidi, *Müasir äräb dilindä türk mänşäli sözlär*, Arärbajğan SSR Elmlär Akademisi, Bakı 1977., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 37, 1988, 285-287.
- Andrei Nikolaevich Kononov, *Istoria izučenija tjurkskih jazykov v Rossii, Kulture istoka*, IV.12, 1987, 4-6; 64-65.
- Lamija Hadžiosmanović, Salih Trako, *Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1985, *Odjek (Sarajevo)*, 8.15-30.4/86, 1986, 23-24.
- Viktor G. Guzev, *Staroosmanskij jazyk*, Moskva: Nauka, 1979, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35, 1986, 223-225.
- Enciklopedija turskoga jezika i književnosti (Türk Dili ve Edebriyatı Ansiklopedisi)*, I-IV, Istanbul 1977-1984, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35, 1985/1986, 225-227.
- Erich Prokosch, *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen*. Freiburg: Klaus Schwarz, 1980., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 34, 1985, 231-232.
- Prilozi za orijentalnu filologiju* 31/1981/1982., *Oslobođenje* 9.10.1982, KUN. 2
- Slavoljub Đinđić, *Udžbenik turskog jezika*, Beograd: Privredno finansijski vodič, 1979., *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 31, 1981, 216-223.
- Turkologischer Anzeiger* 5. Wien 1977, *Odjek* 8, 15.- 30. 4. 1978, Sarajevo 1978, 4.

Enciklopedijske natuknice

- “Turci (jezik)”, *Hrvatska enciklopedija*, 11 (Tr-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 2010.
- “Turkijski jezici”, *Hrvatska enciklopedija*, 11 (Tr-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 2010.
- “Turcizmi”, *Hrvatska enciklopedija*, 11 (Tr-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 2010.
- “Berberi (jezik)”, *Hrvatska enciklopedija*, II (Be-Da), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 2000.
- “Baš”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb; LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Balić, Smail”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Barjaktarević, Sulejman”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Azerbejdžanci (jezik)”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), LZ, Zagreb: Miroslav Krleža, 1999.
- “Arapi (jezik)”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Arabica”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Alifba”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Alagić, Šukrija”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.

- “al-”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Aglutinativni jezici”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Aglutinacija”, *Hrvatska enciklopedija*, I (A-Bd), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1999.
- “Tekija”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Turkologija”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Turcizmi”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Orijentalni institut u Sarajevu”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Prilozi za orijentalnu filologiju”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Šabanović, Hazim”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Omer Novljanin”, *Hrvatski leksikon*, 2 (L-Ž), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1997.
- “Bašeskija, Mula Mustafa”, *Hrvatski leksikon*, 1 (A-K), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1996.
- “Kaimija”, *Hrvatski leksikon*, 1 (A-K), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1996.
- “Ilhamija”, *Hrvatski leksikon*, 1 (A-K), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1996.
- “Balić, Smail”, *Hrvatski leksikon*, 1 (A-K), Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 1996.
- “Imaret”, *Enciklopedija Jugoslavije* (2. izdanje) IV (HRV-JANJ), 1988, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- “Hanikah”, *Enciklopedija Jugoslavije* (2. izdanje) IV (E-HRV), 1986, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Stručni prilozi

- Bratoljub Klaić i Školska knjiga, *Novi rječnik stranih riječi*, Zagreb: Školska knjiga, 2012 [etimološka obrada turcizama, ukupno 4374 leme, odnosno 249 kartica teksta]
- Lada Badurina, Ivan Marković i Krešimir Mićanović, *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007 [transliteracija i transkripcija stranih imena: *Perzijski*, str. 275-276; *Turski*, str. 301]
- Vladimir Anić i Ivo Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Novi Liber, 1999. [etimološka obrada turcizama]

Bibliografije, bibliografski prilozi

- Kao stalni suradnik za Bosnu i Hercegovinu (prije rata i za Hrvatsku i Sloveniju) sudjelovao u izradi sljedećih svezaka međunarodne turkološke bibliografije *Turkologischer Anzeiger* (TA) Institut für Orientalistik der Universitaet

Wien (izlazi jedanput godišnje): 29 (2014, u suradnji s Madžidom Mašić iz Orijentalnoga instituta u Sarajevu), 27-28 (2010), 26 (2006), 25 (2002), 24 (2000), 22-23 (1998), 21 (1997), 20 (1994), 19 (1993), 18 (1992), 17 (1991), 16 (1990), 15 (1989), 14 (1988), 13 (1987), 11 (1985), 10 (1984).

Popularni radovi, novinski članci

Jergović, Miljenko, *Saraybosna Marlborosu*, Istanbul: Kutu Yayınları, 2019, str. 9-17 [predgovor turskome izdanju].

“Moj profesor Nedim Filipović”, *Znakovi vremena*, 8/28, 2005, Sarajevo, str. 13-18.

“Središnja Azija nakon raspada SSSR-a: Tadžikistan”, *Nedjeljna Dalmacija*, 12.5.1995., Split, str. 42-43.

“Središnja Azija nakon raspada SSSR-a: Kirgistan”, *Nedjeljna Dalmacija*, 5.5.1995., Split, str. 42-43.

“Središnja Azija nakon raspada SSSR-a: Uzbekistan”, *Nedjeljna Dalmacija*, 21.4.1995., Split, str. 42-43.

“Središnja Azija nakon raspada SSSR-a: Turkmenistan”, *Nedjeljna Dalmacija*, 14.4.1995., Split, str. 42-43.

“Tatari i tatarski jezik”, *Odjek*, 5, 1.-15.3.1987., Sarajevo, str. 22-23.

“Orijentalistika između nauke i folklor: postupci transkribiranja vlastitih imena bosanskohercegovačkih stvaralaca na orijentalnim jezicima”, *Odjek*, 10.-31.5.1986., Sarajevo, str. 22-23.

“O značenju institucije vakufa u nas”, *Odjek*, 2, 15.-31.1.1983., Sarajevo, str. 9-10.

Prijevod

Stručni prijevod

Autobiografija Osman-age Temišvarškoga, Zagreb: Srednja Europa, 2004, 147+2 str. (prijevod s osmanskog jezika s komentarima, jezičnim napomenama, rječnikom manje poznatih riječi i izraza te uvodnim tekstom XI-XVI).

Književni prijevod s turskog jezika: knjige

Ahmet Hamdi Tanpınar: *Pet gradova*, (ur. Marta Andrić), Zagreb / Pula: Izdanja Antibarbarus / Sa(n)jam knjige u Istri, 2012. (s Martom Andrić, Barbarom Kerovec, Petrom Hrebac, Dunjom Novosel, Markom Kalpićem, Anđelkom Vlašićem, Ivanom Kunac i Tatjanom Rakuljić)

Orhan Pamuk: *Crna knjiga*, Zagreb: Vuković&Runjić, 2010. (s Janom Bušić i Draženom Babićem)

Orhan Pamuk: *Muzej nevinosti*, Zagreb: Vuković&Runjić, 2009. (s Kerimom Filan)

- Orhan Pamuk: *Istanbul: grad, sjećanja*, Zagreb: Vuković&Runjić, 2006. (Nagrada Kiklop za prijevod godine 2006.)
- Orhan Pamuk: *Zovem se Crvena*, Zagreb: Vuković&Runjić, 2004. (s Martom Andrić)

Književni prijevodi s turskog jezika: poezija i kraći tekstovi

- Orhan Pamuk, *Muzej nevinosti* [prijevod predgovora novome izdanju], Sarajevo: Buybook, 2019.
- Orhan Pamuk, *Istanbul: grad, sjećanja* [prijevod predgovora novome izdanju], Sarajevo: Buybook, 2018.
- Rasim Özdenören, *Ognjište. Odjek*, 18, 15.-30. 9.1988., Sarajevo, 1988, str. 26.
- Bedri Rahmi Eyyuboğlu, *Pjesme. Život* 7–8, Sarajevo, 1983, str. 39-41.
- Hasan Hüseyin, *Crvena Rijeka*, Pjesnička antologija Radio-Sarajeva, Treći program, uvod, prijevod i komentar. Sarajevo, 1982.
- Melih Cevdet Anday, *Pjesme. Lica* 8-9, Sarajevo, 1981, str. 56-59.

Publicistika i politika

- Süleyman Demirel, *Pogled s Bospora. Izabrani politički eseji i govori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski institut za povijest, 1997, 156 str. (s Miroslavom Kovačićem)

(priredila: Barbara Kerovec)

Filologija / Philology

The Emergence, Development and Spread of the First Person Plural Suffix **-K** and Its Variants in Turkic

---

Fikret Turan

Istanbul University

fikretturan@hotmail.com

Abstract

This article investigates the emergence, development, and spread of the first-person plural suffix *-K* in Turkic. As a personal suffix, *-K* first appeared in the conditional paradigm in Khwarezmian and Qipchaq during the thirteenth and fourteenth centuries. Current data suggest that its development is related to the use of the participle *-DUK* for the first-person plural in the preterite. I argue that it derived from the final *-K* of the *-DUK* through the processes of back-formation, suffix clipping, and suffix grammaticalization, in which speakers thought of the first part of it as a variant of the preterite *-di*, and the final *-K* as the personal marker. Although the majority of Turkic languages use it in the preterit and conditional, Azerbaijani employs it in all tense, mood, and copula paradigms in the above-mentioned position. The *-K* also creates dual plurality in optative-imperative *-(y)AK* in some Azerbaijani and Anatolian dialects involving the speaker and addressee, while its extended form *-(y)ağm / -(y)eyin (< -(y)AKIN)* claims the generic first-person plural.

Keywords: Turkic morphology, first person plural *-K*.

1. Introduction

It is generally accepted that the system of Turkic personal suffixes in finite forms is highly syncretic as at least in theory they are either the derivatives of the personal pronouns or of the possessive suffixes, or are the unique original set suffixes that emerge in the optative modal formations as oblique morphemes (Ergin 1977: 281-282). Although those derivatives of personal pronouns and possessive suffixes demonstrate a certain degree of clarity and regularity in tense paradigms, person is historically indicated in the optative forms by zero markers or by certain suffixes the origins of which are not easily traceable and explainable. Against this backdrop, my main objective in this article is to explore the origin, development and spread of the first person plural *-K* and its variant *-(y)IK* mainly in Oghuz languages including Standard Turkish, Azerbaijani, Türkmen and their various dialects as a personal

suffix that emerged and began spreading during the period of Middle Turkic and that structurally falls outside the realms of those three supposed sets of personal suffixes and enclitics. Although it is commonly known that Turkic doesn't have grammatical genders in the pronoun and verbal forms, and except for very limited cases, it doesn't have a dual plurality, the form -K also occasionally establishes dual plurality in the first person in certain modal settings in some dialects apart from its established common feature of generic plurality. Thus, among all the personal suffixes in finite forms, the plural first person -K presents a unique case in terms of its selection of verbal paradigms, its frequency of occurrence in literary idioms and dialects and its occasional unique semantic feature of dual plurality.

2. Distribution, forms and functions of the -K

A cursory survey in modern Turkic languages would demonstrate that the first person plural -K and its extended allomorphic forms are rather a common phenomenon of the South-Western Turkic, namely the Oghuz languages including standard Turkish, Azerbaijani, Türkmen and their dialectal variants. In this context, standard Turkish employ the -K in the preterit as in *geldik* 'we came' and the conditional *gelsek* 'if we came' as opposed to the other first person plural -(y)Iz, which occurs in all other tense paradigms including the reported past *gelmişiz* 'we have come', simple present *geliriz* 'we come', present continuous *geliyoruz*, *gelmekteyiz* 'we are coming' and 'we have been coming' and the future *geleceğiz* 'we will come', and the optative-imperative -(y)AlIm *gidelim* 'we should go' and 'let's go'. In the distribution of the -K, Standard Türkmen has also a similar situation as it employs it in the preterit as in *aytdıq* 'we said' and the conditional *döönsek* 'if we returned' and the suffix -As / -Is in other paradigms such as the reported past *görüpdiris* 'we have seen', simple present *ğaraaris* 'we look', present continuous *ğaraşyaas* 'we are waiting', the future without a personal marker *biz baqcaq* 'we will look', and the optative-imperative -Allİñ / -All *söyeliñ* 'we should love' and 'let's love' (Kara 2000: 48-55). Similar distribution is also observable in Uzbek, Uighur and some other non-Oghuz Turkic languages.

Although standard Turkish, Türkmen and others employ it only in the preterit and the conditional inflections as shown above, Azerbaijani choses the -K (-k/-ğ) and its allomorphic variants -(y)ağ / -(y)ığ / -(y)uğ, -(y)ek / -(y)ik / -(y)ük as the only first person plural marker by employing it in all tense, mood and copula paradigms as is the case in the preterit *geldik* 'we came', reported past *gelmişik* 'we have come', present *gelerik* 'we come', present continuous *alırığ* 'we are taking/buying', future *ğedeceyik* 'we will go', optative-imperative *alağ* 'we should take' and 'let's take', necessitative *ğörmeliyik* 'we must see', wish-necessitative *gelesiyik* 'we'd better come', conditional *vuruşsağ* 'if we fought' and copulative *hekimik* 'we are doctors'

(Caferoğlu & Doerfer 1959, Kazımov 2010: 270-275). Its wide range of usages in a number of finite situations also created multiple allomorphic variations including the forms --(y)ağ / -(y)eğ / -(y)ıg / -(y)iğ / -(y)uğ / -(y)üğ, -(y)eĥ / -(y)iĥ / -(y)üĥ, -(y)aχ / -(y)ıχ / -(y)uχ and rarely -(y)eχ / -(y)iχ / -(y)üχ in Eastern Anatolian, Iraqi Türkmen and Iran Azerbaijani dialects including the local speeches of Arpaçay as in *goyuruχ* ‘we put down’ (Olçay & Ercilasun & Alpay 1988: 19), Erzurum *gelirdiĥ* ‘we used to come’ (Olçay 1995: 42), Kars *gétmişik* ‘we have gone’ (Adamović 1985: 37-38), Iraqi Türkmen *gülmürmüşüg* ‘supposedly we hadn’t been laughing’ (Bayatlı 1996: 400), Salmas *bülmediχ* ‘we did not know’ (Gökdağ 2006: 84, 126), Tebriz *gelduχ* ‘we came’ (Ergin 1981: 129), Trabzon *gideruk* ‘we go’ (Brendemoen 1998: 240). Similar forms are also common in Central and Southern Anatolian variants including Antep regions as in *açarıq* ‘we open’ (Adamović 1985: 37-38).

3. Historical context: Formation and development of the -K as a first person plural suffix

As a unique form the first person plural suffix -K at first emerged in the conditional paradigm in the literary texts of Khwarezmian and Qipchaq Turkic produced during the 13th-14th centuries as in *alsaq* ‘if we took’, *qırsaq* ‘if we broke’, *körsek* ‘if we saw’, and it appeared at a time when the earlier pronoun-based enclitic *biz* or -mIz / (<biz ‘we’) was commonly being used for the first person plural as it had been in Köktürk, Old Uighur and Qarakhanid (Argunşah & Sağol Yüksekaya 2013: 201, 343). Textual data suggest that the beginning of this development in the first person plural is very much related to the reassignment of the past participle suffix -DUK to the first person plural in the preterit paradigm, and this was accepted as a new alternative suffix to the former -dImIz. It is often used together with -dImIz interchangeably in the same texts in varying degrees (Şükürov 1976: 14, 29). This phenomenon is observed especially in *Tefsîr* by an anonymous author as in *bulmaduq* ‘we did not find’, *körkütdimiz* ‘we showed’ (Borovkov 2002: 217), *Qısasü'l-Enbiyâ* by Rabguzi *ayduq / aydımız* ‘we said’ and it became more common in *Nahju'l-Ferâdis* by Kerderi Mahmud bin Ali, and replaced the suffix -dImIz altogether in *Khusrev u Şîrin* by Qutb in the same period (Ata 2014: 88). Qipchaq and Old Anatolian Turkish followed the tendency in the 14th and 15th centuries as -dImIz disappeared in the texts and -DUK became the only form for the first person plural in the preterit.¹ A similar development occurred in Chagatay, Uzbek and some other Eastern Turkic literary idioms as well (Eckmann 1966: 156, Öztürk:

¹ -K also occasionally appears as the first person plural in the present tense in Anatolia as early as the 14th century as the Old Anatolian Turkish translation of Marzubân-nâme of Sadruddin Şeyhoğlu shows *ta^obir ederük* ‘we interpret’ as an isolated example (Korkmaz 1973: 175).

2010: 74, Uygur 2008: 9). As a result, from about the 15th century onwards the suffix -DUK came to be the most widely used first person preterit form in Turkic.²

In this context, the suffix -K, in our view, was derived from the final -K of the form -DUK through a back-formation, suffix clipping and suffix grammaticalization processes, where the speakers at first commonly thought of the first part of the suffix as a variant of the preterit -DI and, by analogy, perceived the final -K as the personal marker.³ This interpretation and reassignment of the parts of the suffix -DUK resulted in the splitting and reconstruction of the final -K as the first person plural suffix.⁴ Thus, within this morphological division and realignment, the -K was grammaticalized and commonly used as the first person plural at first in the conditional inflection -sAK 'if we' from the 13th century on. Just like the -DUK in the preterit, -sAK has also become the dominant form in the conditional inflection in a number of Turkic languages and dialects since.⁵

² Although there aren't satisfactory data and evidence on how and under what conditions the participle -DUK gained the quality of the first person plural form at a time when -DIMIZ was fully in use, certain pieces of information that Kashghari provided in *Divânü Lugâti't-Türk* enable us to have an understanding on the origin and causes of this development. According to him, Oghuz, Qipchak and Suvar had one certain preterit form that was made with -DUK (more specifically -duğ / -duq / -dük) and that didn't require personal suffixes, and thereby it always had to be used with personal pronouns, which is exemplified as *men yâ qurduq* 'I bent and stringed a bow', *biz yâ qurduq* 'we bent and stringed a bow', *ol keldük* 'he came', etc. (Kashghari 1998, II: 60-65, Adamović 1985: 185). However, as it was gradually replaced by the common preterit -DI+personal suffix system, this paradigm remained to be used only for the first person plural in the dialects in question. I should add that this type of verbal paradigms without the personal marker isn't very common in Turkic, but not fully absent as the future paradigm in modern Türkmen shows similar features; *men bakcak, sen bakcak* 'I will look, you will look,' etc. (Kara 2000: 51).

³ For the linguistic processes of back-formation, suffix clipping and grammaticalization as the mechanisms of morphological formations and some pertinent examples and cases of it in other languages see Lehmann 1992: 224-225.

⁴ For the views on some aspects of the formation and distribution of this suffix, see also Deny 1921: 416-18, 1110-11, Good & Yu 2005, Karamanlıoğlu 1994: 120, Korkmaz 1964, Nalbant 2002. Jankowski, on the other hand, proposes a hypothetical Proto-Turkic personal pronoun *bik (< *bi+*k < oq/ök) as its origin (Jankowski 1987). The -K has also briefly been discussed in a number of grammatical studies including Böhtlingk (1851: 306) and Räsänen (1957: 200) among others. As I specifically focus on the linguistic mechanism of the emergence, development and spread of the suffix in the historical texts on the one hand and on its variants and distribution among modern Turkic languages and dialects on the other, I limit my analysis by these areas as my research questions only, and thus, I prefer not to recount all earlier views that don't specifically cover these questions as the set problem of investigation.

⁵ Certain hypotheses on the etymology of the -DUK have been put forward by several Altaists and Turkologists. Among them, Ramstedt and Poppe view it a verbal noun made of the deverbal verb suffix -d and the deverbal noun -q / -γ / -g, whereas Benzing and Tekin accept it as a blend form created by the verbal noun suffix -(I)d and the particle ok/ök (Tekin 1997).

4. -K as a dual plural and its extended form -(y)ayın / -(y)eyin (< -(y)AKIN)

Although Turkic doesn't have dual plurality in verbal inflections as a general rule, -K has come to be a dual marker limiting the extent of the first person plural to the speaker and the listener (you and I) in certain areas and speech situations. This semantic development occurs in the optative-imperative paradigm -(y)AK (-Ağ / -Aχ) -predominantly in Azerbaijani, and to a lesser degree in certain Anatolian dialects (Adamović 1985: 253). However, in all this, according to varying actual, hypothetical and register situations, certain semantic nuances could be observed with regard to the number of person it might involve. This dual plurality is often strengthened by another verb in the imperative second person singular or by the particle *di* 'then, come on, let us' by immediately preceding it. İğdir, Kars, Ardahan and Nakhchivan *gidek~gideh* 'let's go you and I ~ we shall go you and I', *dur gideh* 'stand up and let's go you and I', *di oxuyax* 'then let's read' (my unpublished research notes), Yıldızeli *yatax* 'let us sleep you and I', *otur yeyek* 'sit down and let us eat you and I' (Doğan 2012). In contrast to this, however, in the same regions, an extended construction of -(y)AK appears in the form of -(y)ayın / -(y)eyin (< -(y)AKIN) claiming the generic first person plural signifying more than two people.⁶ Azerbaijan and North-eastern Anatolia *gideyin* 'let's go we all together', *aparmıyayın* 'let's not take away we all', *yıyayın* 'let's collect we all together'⁷, Kerkük *bağayın* 'let's look we all together', Urmiye *çimeyin* 'let's bate we all together', and a contracted form of this, -(y)āñ / -(y)āñ (< -(y)AKIN) is observed in Yıldızeli *sayāñ* 'let's count we all together' (Doğan 2012).⁸

5. Conclusion

Having departed from the preterit first person plural -DUK through a suffix clipping, the form -K found its way as a personal marker first in the conditional paradigm in the 13th and 14th century Khwarezmian and Qipchaq Turkic texts and eventually replaced the already existing form *biz* / -mIz in the conditional and the preterit in many Turkic languages. However, it later became the only first person plural suffix in all verbal and copula paradigms in Azerbaijani Turkic and in various dialects spreading in certain areas of the Caucasus, Iran, Iraq, Syria and

⁶ On the earlier studies and analyses of this issue, see Demir 2000.

⁷ The examples are from my as yet unpublished notes.

⁸ As these two structures always include the speaker and the hearer in a given action, it cannot be viewed within the contexts of the so-called opposition inclusive/exclusive hypothesis. For a general analysis and explanation of the opposition inclusive/exclusive in Turkic, see Jankowski 1987 and Nevskaya 2009.

Anatolia. This development, therefore, created such a morphological system that presently counts for one of the most distinguishing dialectal features of Azerbaijani Turkic.

That the main trigger behind the emergence of this suffix is an analogy and its morphological strategies of back-formation, suffix clipping and grammaticalization also indicates how one common perception on a morphological form could give rise to new formations in Turkic in particular and thereby in human languages in general. Yet, all these morphological and semantic processes that the -K has gone through also raise a number of questions on the morphology and semantics of the person and number in finite forms in Turkic including replaceability of the person/number marker and changeability of its semantic boundaries.

References

- Adamović, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: E. J. Brill.
- Argunşah, M. and Sağol Yüksekaya, G. (2013). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersleri*. İstanbul: Kesit.
- Ata, A. (2014). *Harezm-Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Böhtlingk, O. von. (1851). *Über die Sprache der Jakuten, Einleitung, Jakutischer Text, Jakutische Grammatik*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da bulunmuş Kur'an tefsirinin söz varlığı (XII.-XIII. yüzyıllar)*. Turkish translation: H. İ. Usta and E. Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Brendemoen, B. (1998). Turkish dialects. In L. Johanson and É. Á. Csató (Eds). *Turkic languages* (pp. 236-241). Oxon & New York: Routledge.
- Caferoğlu, A. and Doerfer, G. (1959). Das Aserbeidschanische. In J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel and Z. V. Togan (Eds). *Philologiae Turcicae fundamenta*. Tomus primus (280-307). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Demir, N. (2000). Anadolu ağızlarında birinci çoğul kişi istek eklerinin ikilik bildiren bir değişkesi. In A. S. Özsoy and E. E. Taylan (Eds). *Türkçenin ağızları çalıştay bildirileri* (pp. 65-71). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Paris: Imprimerie nationale, Éditions E. Leroux.
- Doğan, T. (2012). Yıldızeli yöresi ağzında çokluk 1. şahıs eki -(y)āñ, -(y)āñ. *Modern Türklük araştırmaları dergisi* 9/3, 122-134.

- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- Ergin, M. (1977). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Minnetoğlu.
- Ergin, M. (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gökdağ, B. A. (2006). *Salmas ağzı*. Çorum: Karam.
- Good, J. and Yu, A. C. L. (2005). Morphosyntax of two Turkish subject pronominal paradigms. In L. Heggie and F. Ordóñez (Eds). *Clitic and affix combinations: Theoretical perspectives* (pp. 315-342). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Jankowski, H. (1987). The opposition inclusive/exclusive as a grammatical category in the Turkic languages. *Ural-Altische Jahrbücher, Ural-Altai Yearbook*, 59, 97-105.
- Kara, M. (2000). *Türkmence*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Karamanlioğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kashghari, M. (1998). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi*. Vols. I-IV. Translated by Besim Atalay, 4th imprint, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili, morfologiya*. Bakı: Elm ve Tahsil.
- Korkmaz, Z. (1965). Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz kişi ve bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları. *Türk dili araştırmaları yillığı - Belleten*, 12 (1964), 43-65.
- Korkmaz, Z. (1973). *Şadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubā-nāme tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lehmann, W. P. (1992). *Historical linguistics*. Third edition. London: Routledge.
- Nalbant, M. V. (2002). -DUK eki ve Divānū lûgati't Türk'te -DUK ekli görülen geçmiş zaman çekimi. *Türköloji dergisi* 15/1, 193-203.
- Nevskaya, I. (2009). Inclusive and exclusive forms in the Turkic imperative paradigms. In S. Ay, Ö. Aydın, İ. Ergenç, S. Gökmen, S. İşsever and D. Peçenek (Eds). *Essays on Turkish Linguistics, Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics, August 6-8, 2008* (pp. 421-429). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Olçay, S., Ercilasun, A. B. and Aslan, E. (1988). *Arpaçay köylerinden derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Olçay, S. (1995). *Erzurum ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- Şükürov, Ş. (1976). *Uzbek tilide fe'l zamonlari tarakkiyeti*. Toşkent: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası.

Tekin, T. (1997). On the Old Turkic verbal noun suffix {dOk}. *Türk dilleri araştırmaları*, 7, 5-12.

Uygur, C. V. (2008). *Özbekçe*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

UDK: 297-58(=512.145)

811.512.161'25:811.162.1

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 23. rujna 2021.

A *Ziker* of Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars in Turkish and its Polish Translation by Mustafa Szahidewicz

---

Henryk Jankowski

Institute of Oriental Studies

Adam Mickiewicz University, Poznań

henryk.jankowski@amu.edu.pl

Abstract

The aim of this article is to present a critical edition of a Turkish hymn to Muhammad known from seven manuscripts copied by Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars and translated into Polish by Mustafa Szahidewicz. Another aim is to provide an evaluation of the translation and a philological analysis. The edition is based on three manuscripts copied by Szahidewicz, but it takes into consideration three other manuscripts available when needed. Since only Szahidewicz provides a translation of this poem, his versions are taken as the principal ones, despite the fact that the Turkish text in them is the most corrupt of all versions available. Two of Szahidewicz's extant manuscripts are dated, one 1837, the other 1852, and the oldest version copied by Jan Jezufowicz in his codex is from 1765. The Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars called this poem *ziker* (< Tur. *zikir*) and often recited it. As is typical of religious poems, this *ziker* contains a number of archaic linguistic features going back to Old Turkish.

Keywords: Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar, *ziker*, Polish translation, the nineteenth century

1. Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar *zikers*

Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar *ziker* (pronounced *zikier*, IPA [zicer]) was a popular genre in traditional circles. As a religious term, the Arabic *dikr* denotes 'the act of reminding, then mention of the memory, especially tireless repetition of an ejaculatory litany, finally the very technique of this mention' (Gardet, 1991: 223). The Tatars used the term *ziker* to refer to any form of prayer with a recurring formula (Jankowski, 1995: 407). One of the most popular *zikers* among the Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars was the poem *Dertlülerniñ tabibi* 'Healer of the Sufferers'. It was edited by Jankowski (1995) who used KMSzah1852b. Although it

is not called *ziker* in any of Mustafa Szahidewicz's *kitabs*¹, it is called so by all other manuscripts which contain it, including the oldest one of 1765 by Jan Jezufowicz, which is a *hamail*.²

Jankowski (1995: 408) has observed that *Dertlülerniñ tabibi* is in fact a eulogy to the Prophet Muhammad and in Turkish Islamic literature this genre is called *na't*. Quite interestingly, Woronowicz (1935a: 386) who terms this poem *hymn*, in another article (1935b: 366) defines the Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar (henceforth PLBT) term *ziker* in a narrow sense as "hymn ku chwale Boga i Pro-roka," i.e. 'hymn to praise God and the Prophet'.

After the first edition of *Dertlülerniñ tabibi*, two other manuscripts by Szahidewicz with this poem as well as three further versions by other copyists have been found. Therefore, it seems that a new edition in which some mistakes of that copy can be corrected is justified. In addition, this new edition also presents the Polish translation included in Szahidewicz's three extant *kitabs*.

2. Mustafa Szahidewicz, his kitabs and other manuscripts

Mustafa Szahidewicz, also Szehidewicz (Kryczyński, 1938: 222) and Szegidewicz (Woronowicz, 1935a: 376 and Majda, 1994: 139), was a copyist active in Słonim (Слонім, now Belarus) in Grodno (Гродна) district. He copied four *kitabs* (Jankowski, 2016: 185-186) and is the author of a Turkish-Belarusian-Polish handwritten dictionary compiled in 1836 (Majda, 1994; Miškinene and Šupa, 1995; Drozd, 2000a: 60; Miškinene 2005a: 28-29).

The first of Szahidewicz's *kitabs* in chronological order is that copied in 1837 (KMSzah1837, henceforth A). It is housed in the National Museum of Lithuania in Vilnius (shelf number R-13.042). It was described by Antonovič (1968: 81-85), Drozd (2000b: 54) and Pokrovskaja (2005: 55-58). From these studies only Drozd indicates our *ziker* with reference to Jankowski (1995). Antonovič (1968: 83) says

¹ Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar *kitab* is not Ar. and Tur. *kitab*, this is a kind of religious handwritten book of diversified contents, such as stories of the prophets, moralistic and didactic stories, liturgical chapters, quotations from the Qur'an and other canonical Islamic literature and comments on them, but also prayers, spells, etc., see Szynekiewicz (1935: 139). The first description of the contents of a *kitab* dated from 1792, now lost, is provided by Szynekiewicz (1932), for the descriptions of the contents of other *kitabs*, see Meredith-Owens and Nadson (1970: 160-164), Jankowski and Łapicz (2000: 33-35), Miškinienė ed. (2009: 36-38), Akiner (2013: 112-121) as well as the catalogues of Tatar manuscripts (Drozd, Dziekan and Majda 2000: 50-54; Miškinene, Namavičjute and Pokrovskaja 2005: 34-70; Tarėlka and Citavec 2011, passim; and Tarėlka 2015, passim).

² Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar *hamail* (*chamail*) is not Ar. and Tur. *hamail*, but a liturgical handwritten book with Arabic and Turkic prayers, and Slavic instructions to them. The books of this kind also contain many other, diversified chapters devoted to the Islamic calendar, healing diseases, protecting against spells and charms etc., see Szynekiewicz (1935: 139).

that on pages 377-387 there is a section in two-column layout, with a Turkish text in the right column and a Polish translation in the left one. Pokrowskaja (2005: 58) says that these pages contain a Turkish *ziker* with a Polish translation. In fact, there are three *zikers* on these pages, not one: *Dertlülerniñ tabibi* (378-382), the poem of the five obligatory daily prayers which starts as *Her kim kıılır tañ namāzın* ‘He who performs the morning prayer’ (382-384), a poem called *Miskīn adam oğlanı* ‘Poor man’s son’ (384-385), and a poem of the Ramadan month *Şurhūn Ramazān*³ (385-387).

The next *kitab* was copied by Mustafa Szahidewicz in Słonim in 1852 (KM-Szah1852a). It was described by Woronowicz who presented its contents (1935a). Woronowicz’s notes are all we know about it, for the manuscript is lost. Woronowicz’s article is a bit chaotic, since he added fragments of two other *kitab*s so that it is difficult to know which unit belongs to which *kitab*. This *kitab* probably had 821 pages (Woronowicz, 1935a: 393). Despite ambiguity in Woronowicz’s description, a careful examination of this article allows us to conclude that this *kitab* also contained the same Turkish texts as in Szahidewicz’s other *kitab*s, although Woronowicz provides only two units in the section “Bab du’ā’i kazir kitab”, i.e. “hymn na cześć *Muhammada*”, that is ‘hymn to Muhammad’, which must be our *ziker* called *Dertlülerniñ tabibi*, and “Bab to jest surhun ramadan mesonsa – objaśnienie miesiąca ramadana” i.e. ‘the chapter of Ramadan month’ (Woronowicz, 1935a: 386-387), see the preceding *kitab*.

Szahidewicz’s third *kitab* was also copied in 1852 (KMSzah1852b, henceforth B). It comprises 601 folios and is found in a private collection in Poland. This manuscript has not yet been described. The *ziker* called *Dertlülerniñ tabibi* is found on folios 206a-208b and was edited by Jankowski (1995). It is followed by the same Turkish *zikers* as in KMSz1837, i.e. *Her kim kıılır tañ namāzın* (208b-209a), *Miskīn adam oğlanı* (209a-209b) and *Şurhūn Ramazān* (209b-210b).

The fourth *kitab* copied by Szahidewicz (KMSzah n.d., henceforth C), is unfinished and undated. It has 803 pages. The text breaks on page 803. The last chapter which begins on this page, called *Haze kitāb cavābir İslām budur* ‘This is the book of jewels of the Islam’, has only four lines including the title and the rest of the page is blank. This may be the reason why the copyist did not place a colophon at the end and the date of copying is unknown. It is held in a private collection. The *ziker* called *Dertlülerniñ tabibi* is found on pages 559-564. It is followed by the same *zikers* as in Szahidewicz’s other *kitab*s: *Her kim kıılır tañ namāzın* (564-565), *Miskīn adam oğlanı* (565-566) and *Şurhūn Ramazān* (566-568). The two former poems have been edited and analysed by Jankowski (2016: 189-192).

³ This name is corrupt, probably from Ottoman Turkish *şerh-i Ramazān* ‘Commentary on Ramadan’. Woronowicz (1935b: 365) also derives the word *szurchun* from Ar. *şarḥ*.

No information on Mustafa Szahidewicz is available. He may not be identified with another Mustafa Szahidewicz who was a Mullah in Słonim, because the Mullah died in 1849 (Konopacki, 2010: 1849).

Other manuscripts that contain the hymn *Dertlülerniñ tabîbi* that were accessible to us are the following:

1. Jan Jezufowicz's hamail (ChJJez), dated 1765. The copyist lived in Niemież (Nemėžis) near Vilnius. This is the earliest manuscript and, after the Leipzig hamail from the 16th century, the second oldest PLBT manuscript of this type. It contains 393 folios, the prayer *Dertlülerniñ tabîbi* is found on folios 262a-264a, for a description see Drozd (2000c: 54-55) as well as Miškinene 2005b: 72-77).⁴ From the view point of language correctness of Turkish prayers, this is the best manuscript. The prayer *Dertlülerniñ tabîbi* is preceded by the title *Ziker hikmet budur* 'This is the remembrance of divine saying'. The manuscript is housed in the National Museum of Lithuania in Vilnius, shelf number R-13.029.

2. Samuel Chasieniewicz's *kitab* (KSChas), dated 1866. The copyist, Aleksander Chasieniewicz, copied the manuscript for Samuel Chasieniewicz in Śmiłowicze (Смілавічы near Minsk, Belarus). The prayer *Dertlülerniñ tabîbi* is written on folios 299a-300a, it is preceded by the title *To jest ziker hikmet budur* 'This is the remembrance of divine saying'. This *kitab* has 302 folios and also contains other Turkish texts, for a description of the manuscript, see Drozd (2000d: 52). It is held in a private collection.

3. Adam Konopacki's *hamail* (ChAKon) dated 1852, called so for its owner Adam Konopacki (also Kanapacki) from Śmiłowicze (Смілавічы near Minsk, Belarus). It is held in a private collection. The manuscript is unfoliated, we have preliminarily marked the folios on which the prayer *Dertlülerniñ tabîbi* is found as 1a-3b. It is preceded by the title, or rather the instruction *To jest ziker pieć* 'This is the litany to recite'.

3. The Turkish text and its Polish translations

In Szahidewicz's all manuscripts described above, the hymn *Dertlülerniñ tabîbi* is found in the section *Du 'ā-i kezîr kitāb*⁵ (KMSzah1837, 377; KMSzah1852b, 206a and KMSzah n.d. 559, for KMSzah1852a, see Woronowicz's *Bab du'ā'i kazîr kitab*) as well as the other *zikers* described above. The title of this section is followed by reference to *sura* Muḥammad of the Qur'an in Arabic, *ḳālā'llāhu ta 'ālā fî sūratî*⁶

⁴ Drozd (2000c: 55) says that this manuscript contains a collection of *zikers*, while Miškinene (2005b: 76) speaks about only one *ziker* on folios 253a-278a. In fact, there are ten *zikers* in this manuscript, for their names and details see Jankowski (2016: 188).

⁵ This name is corrupt and unclear, probably a mistake for *Du 'ā-i kebîr kitāb* 'Great Prayer. Kitāb'.

⁶ KMSzah1837 erroneously *sūratî*.

Muhammad ‘God the Most High says in the Chapter Muhammad,’ after which there is the following Polish text *Jego Miłość mówił, “Ktoby miał Qur’an pięć a pięć razy namāz na dzień nie pieł, to taki człowiek u Veylün piekle siedym razy męczyć sie będzie, a kto nie pieł Qur’an, a namāz pieł, to ten i jednego dnia męczyć sie nie będzie”*⁷ i.e. ‘He who chants the Qur’an, but does not chant the five obligatory daily prayers, will suffer in Veylün hell seven times; but he who does not chant the Qur’an, but chants the obligatory prayer, will not suffer in hell even a single day.’ It is to note that nothing like this can be found in the respective Qur’anic *sura*, hence the legitimization of this claim is untrue. Moreover, only one poem in the section is a poem of the five obligatory daily prayers. Therefore, this claim does not concern the hymn to Muhammad, even if the translator chose the *sura* that bears Muhammad’s name.

In case of very corrupt Turkish words, the corrupt forms are shown in the footnotes in transliteration (normal font), otherwise in transcription (italics). Polish and Belarusian words are spelled in Latin script according to the current Polish standard, but all deviating phonetic features are demonstrated.

[1] Dertlülerniñ ṭabībi⁸,

Healer of the sufferers,

A 378, B 206a Pan Bóg kuźdej rzeczy jest mocny

lekarzem⁹

C 559 ... mocny jest lekarzem

The Lord God is a strong healer of everything

[2] Ey Teñrinüñ ḥabībi¹⁰,

Oh, beloved of God,

A Muchammied prorok sługa i przyjaciel boski

The Prophet Muhammad is God’s friend and servant

^B A Muchammied ...

C ... sługa boski i przyjaciel

And the Prophet Muhammad is God’s friend and servant

[3] Yarlıq ağıl bir ġarībi¹¹,

Forgive the poor one,

A, B, C Oduść nam biednym grzechy nasze z

łaski

Forgive us, the poor ones, sins with [your] mercy

⁷ Cited from B; the text in A is slightly different, ... *pieć na dzień pa pjać razy a namaz by nie pieł taki ... razy muczycca budzie ... pieł ten tylko raz muczycca budzie*, and C, ... *pieć a namaz pięć razy na dzień nie pieł ... a kto by ... to ten tylko jeden raz męczyć się będzie*.

⁸ B 206a ṭayyibi, A 378 and C 559 ṭayibi, ChJ Jez 262a is correct.

⁹ Polish rz [ʒ] is always spelled with the letter *rā*³ in the same manner as *r*. Since in the 19th century in this area *rz* was pronounced [r] only under Belarusian influence (Kurzowa 1993: 361), we transcribe *rā*³ according to the etymological principle.

¹⁰ The reading *Tañrimuñ* is also possible; B 206a ḥabīb.

¹¹ A 378 *yarlıfāğıl bir ġarībat*, B 206a ... *biz ġarībat*, C 559 ... *biz ġarībat*; ChJ Jez 262a is correct.

- [4] Şey²ün¹² lillāhi¹³ Muḥammed.   ^A Swojej u Pana Boga rzecz jest wielka
Muhammad, Allah's thing.   Muchammied
^B U Pana Boga jest rzecz wielka Muchammied
^C Swojej u Pana Boga ...
God has a great thing, Muhammad
- [5] Cümle dervişler¹⁴ andan,   ^A Uszystkie u Boga o niego jest sirotami
All dervishes are from him,   ^B Uszystkie u Boga u niego jest sieroty
^C ... jest sirotami
All orphans by God¹⁵ are by him
- [6] Ol¹⁶ Muṣṭafā nūrindan,   ^A S prarockiej światłości
From Mustafa's light,   ^B S prarockiej światłości jest
It is from the Prophet's light
^C S prarockiej światłości
From the Prophet's light
- [7] Ol dervişler şafından¹⁷,   ^{A, C} Uszytkie ubogie z jego pułkow jest
From the ranks of dervishes,   ^B Uszystkie ...
All poor ones are from his regiments
- [8] Faḥrī, faḥrī¹⁸ Muḥammed.   ^{A, C} Nad uchwalonemi uchwalony Muchammied
Muhammad, glorious, glorious.   jest
^B ... uchwalony jest Muchammied
Muhammad is the praiseworthy of all praiseworthy
ones
- [9] Beyān kılan Muḥammed¹⁹,   ^{A, C} On nam s Kurana nauka podał
It is Muhammad who proclaimed the   ^{B 206b} ... naukę ...
Message,   He gave us instruction from the Qur'an

¹² A 378 and B 206a *şey*², C 559 *şey*²*in*; ChJ Jez 262a is correct.

¹³ A 378 There is an unnecessary *alif* before this word.

¹⁴ A 378, B 206a and C 559 *dervişler*; *cümle* is written with an *üstün* above *l* in all mss.

¹⁵ Reference is vague in this clumsy translation. It can refer to both God and Muhammad, but as the next line shows, it should be made to Muhammad.

¹⁶ C 559 *ivel*.

¹⁷ A 378, B 206a and C 559 *şafından*.

¹⁸ B 206a and C 559 *fahri*, also in the following, A 378 *facri facri*, i.e. *fecri fecr*.

¹⁹ B 206b *kılan*'ana (there is both a *cezmi* and an *üstün* above the letter *n*); to form a correct rhyming quatrain, the lines 9-12 should have the form *Dervişlikni kılgan ol*, | *Aşilerni yulgan ol*, | *Furkân [kencin bulgan ol]*, | *Beyân kılan Muḥammed*, as in CHJ Jez 262b; as the Polish translation shows, Tur. (< Ar.) *beyân* is used here in relation to the Qur'an.

- [10] [Dervîşlikni] kılğan ol²⁰,
It is he who founded the Dervish order,
A Uboście on też sam mieszkał
B ... on sam ...
He dwelt in poverty himself
C ... on sam też mieszkał
He also dwelt in poverty himself
A, C 560 Ubogich obrońca on jest
He is the defender of the poor ones
B Ubogich też obrońca
Also the defender of the poor ones
A, C Wiedomo z nauki kurannej
B Wiadomy z nauki kurannej jest
It is known from the Qur'anic instruction
A, B, C Ustanie z martwych jak przydzie ten czas
He will rise from the dead when the time comes
[14] Nūri iki cihānda²³,
His light in both worlds,
A, B, C Dwóch światow światłość nam
Illumination from both worlds for us
[15] [Yaķılmışdır] iki cihānda²⁴,
Lit in both worlds,
A On dwóch światow prorak jest
B, C On dwóch światow prorok jest
He is the prophet of two worlds
[16] [Şaffi 'arşuñ]²⁵ Muḥammed.
[Muhammad, your army ?.
A 379, B S pulkiem swoim pod arszem stać będzie
C ... arszam ...
He will stay under the throne with his regiment

²⁰ B *Dervîşlik kılğan ol*, A 378 and C 559 *Dervîşlik kılğan*; amended to *dervîşlikni* on the basis of ChJJez 262a, KSChas 299a, and the metre of the verse.

²¹ B 206a *'aşilerni*; ChJJez 262b has *yulğan* which better agrees with *kılğan*.

²² B 206a *kençe bulanda*, A 378 and C 560 *kençe bulunda*, ChJJez 262b, KSChas 299a *kençe bulğan ol* and ChAKon 1b *kençe yulğan ol*; in the light of the other mss, Szahidewicz's *bulanda* is his own invention and the correct form should be either *bulğan ol* or *bolğan ol*; *kençe* probably reflects Per. *genç* 'treasure'; therefore, this line should be amended to *Furķān kenci bolğan ol* 'he was a treasure of the Qur'an' or *Furķān kencin bulğan ol* 'He has found the treasure of the Qur'an', which is semantically more reasonable; the Polish translations are different and do not help solve this corrupt line.

²³ A 378 and C 560 are mistakenly reverted as *İki nūri cihānda*.

²⁴ A 379 *Yazal mışdar* and C 560 *Yazal mışdar*; the latter goes back to the same mistake as in ChJJez 262b where it is written *Yazılmışdır iki cihānda*, i.e. 'was written in both worlds'; after this corrupt verb, all three versions have an unnecessary, wrong word *şum*; the best is B 206a, in which the verb is written as *yā fal mışdar* for *yaķılmışdır*, but the corrupt stem for *yaķıl-* was separated from the grammatical suffixes and mistakenly copied at the end of the preceding line. The distorted metre of this line also demonstrates that it is inadequate.

²⁵ Jankowski (1995: 412) reads this line *taşkı 'arşın Muḥammed* and translates 'Muhammad is the arch of your throne'; however, all versions show *şaffi 'arşuñ* which probably should be corrected to *şaffi 'arşuñ*, the more so as the Polish translations gloss the first word as 'regiment', see Tur. (< Ar.) *şaf* 'row, line; rank' (New Redhouse 970); unfortunately, none of these amendments is satisfactory, since according to the Polish meaning the Tur. source text should be something like *şaffiñ 'arşta*, or in a more literal re-translation, *şaffiñ 'arş aldında turur Muḥammed*.

- [17] *Kören kördi cemālün*²⁶,
He who looked saw his beauty,
A Powiedzo że widzieliśmy prorocko obliczo
They will say we had seen the Prophet's countenance
B Powiedzo widzieliśmy prorockie obliczo
They will say that we had seen the Prophet's countenance
C Powiedzo co widzieliśmy ...
They will say what we had seen, the Prophet's
countenance
- [18] *Hem [eşitdi]*²⁷ *kelāmun*²⁸,
And he heard his word,
A Do tego słyszeliśmy jego słowo
C Do tego słyszeliśmy słowo jego
In addition to that, we heard his word
B I do tego słyszeliśmy słowo jego
And in addition to that, we heard his word
- [19] *Aldılar sırrın selāmuñ*²⁹,
They received the secret of his greeting,
A I przynieliśmy od niego tajny sielam
B, C I przyjeliśmy od niego tajny sielam
We acknowledged his secret greeting
- [20] *Devlet [anuñ]*³⁰ *Muḥammed.*
Muhammad, happiness is his.
A Nad szczęśliwymi szczęśliwy Muchammied
Muhammad is the happiest of the happy ones
B Nad szczęśliwemi szczęśliwy nasz
Muchammied
Our Muhammad is the happiest of the happy ones
C ... *szczęśliwy* prorok Muchammied
The Prophet Muhammad is the happiest of the happy ones
- [21] *[Sermürseldür aduñ]*³¹,
Your name is Chief Messenger,
A, C Nad wszystkiemi mursielami jest starszy
He is superior to all messengers
B *[Sermürseldür aduñ]*³²
Your name is Chief Messenger

²⁶ All versions have an unnecessary element *daṭ* at the end of the last word, also appearing at other places.

²⁷ A 379 and C 560 *a'utdı*, B 206b *ayıtdı* 'he said', corrected on the basis of ChJ Jez 263a and the Polish translations.

²⁸ All versions have *kelāmuñ*, corrected on the basis of ChJ Jez 263a and the Polish translations; if the Pol. translation is reliable, this line should be corrected to *Hem eşitdi kelāmun* 'he heard his word'.

²⁹ A 379 and C 560 *isirin selāmun*, B 206b *isirin selāmuñ*; if the Pol. translation is reliable, this line should be corrected to *Aldılar sırrı selāmun* 'they received his secret greeting'; Jankowski (1995: 412) '(and they) received his secrets (and) greeting'.

³⁰ All versions read 'akvun which is corrupt; corrected on the basis of ChJ Jez 263a and the Polish translations.

³¹ A 379 *şarmarsalzur 'arvuñ daṭ*, B 206b and C 560 *şarmarsaldur 'arvuñ daṭ*, corrected on the basis of ChJ Jez 263a.

³² The copyist mistakenly repeated the Tur. text instead of providing the translation.

- [22] [Ümmetlerüñdür yâduñ]³³,
Your communities are your memory,
A Za ummiet swój przyczyńca do Boga jedyneho
B Za ummietem swoim przyczyńca do Boga
jedyneho
<He is> the intercessor to One God on behalf of his
community
C Za ummietem swoim przyczyńca będzie
<He will> be an intercessor on behalf of his community
- [23] [Hudâ Teñridür] yâduñ³⁴,
God is your memory,
A Do Pana Boga stworzyciele za grzesznemi
swemi
To the Lord God the Creator for the sake of his sinners
B, C Do Boga stworzyciele za grzesznemi swemi
To God the Creator for the sake of his sinners
- [24] Ser-tâcumuz Muḥammed.
Muhammad, our crown.
A, B 207a Obrońca nasz i karona nasza
Muchammied
C ... i korona ...
Muhammad, our defender and our crown
- [25] İsmi Tâhâ ve Yâsîn³⁵,
His name is Taha and Yasin,
A, B, C Imie jemu prawdziwe Taha i Jasiñ
His true name is Taha and Yasin
- [26] Çeker [ümmetler Yâsîn]³⁶,
The community chants Yasin,
A Obrońca usiemu ummietu Jasiñ jest
Yasin is the defender of the whole community
B Obrona uszystkiemu ummietu Jasiñ jest
Yasin is the defence for the whole community
C 561 Obrońca ...
Yasin is the defender of the whole community
- [27] Nüş ider gam deryâsîn³⁷,
Drinks a sea of sorrow,
A Od zatrudniennia i frasunkaw
B Od zatrudnienia i frasunkow
Against trouble and sorrow
C ... i frasunkow jest
<It is> against trouble and sorrow
- [28] Cism-i aḥsen³⁸ Muḥammed.
Muhammad, the best body.
A, B, C Ciało piękne proroka naszego
Our Prophet's beautiful body

³³ A 379 'ummat larvuñ dar dar y'advuñ, B 206b 'ummat larvuñ dar y'advuñ, C 560 'ummat larvuñ dar dar y'advuñ; KSChas 299a *Ümmetlerüñdür yâdun*, in ChJJeZ this and the following line are missing.

³⁴ All versions have *Huzâ Teñrider*.

³⁵ B 207a and C 561 *ismu*, corrected on the basis of ChJJeZ 263b and KSChas 299b *ismi*.

³⁶ A 379 and C 561 *Çeker ümmeti Yâsîn sana*, B 207a *Ceker ümmeti Yâsîn sana*; corrected on the basis of ChJJeZ 263b and KSChas 299b *Çeker ümmetler Yâsîn*.

³⁷ A 379 *gamduryusu*, B 207a ... *dur Yâsîn*, C 561 ... *duryusu*, corrected on the basis of ChJJeZ 263b.

³⁸ A 379 *cismu 'ḥsnu*, B 207a and C 561 *cismu aḥsanu*, ChJJeZ 263b *cisma aḥsan*, corrected on the bases of KSChas 299b.

- [29] *İhlâşdur adı*³⁹,
His name is Sincerity,
A, C *Kul huviellahu jest imie boskie*⁴⁰
B ... buskie
Say, 'He is God' is the divine name
- [30] *Zü'l-celâlün şifâti*,
His attribute is Majesty,
A, B, C *I postać boska wielka jest*
And God's appearance is great
- [31] [*Ma' rüfdur bâtinî*]⁴¹,
What is hidden is known <to him>.
A 380, B, C *Najprawdziwszy jedyny stwórca jest*
<He> is the truest One Creator
- [32] *Küler yüzlü Muḥammed*.
Muhammad, the smiling faced.
A, B, C *Wesołej twarzy jest Muchammed*
Muhammad has a cheerful face
- [33] *Adi eş-Şemsü ve'Z-žuḥâ*⁴²,
His name is Shams and Duha⁴³
A *Imie jemu Szemś jako słońco wesoły i twarz pełny*
B ... a twarz pełny
His name is Shams like the sun and [he has a] full face
C ... Szemś jest jak słońco wesoły
His name is Shams, as cheerful as the sun
- [34] *Ḳamer yüzlü Muştafa*,
Moon-like faced Mustafa,
A *Jako miesiąc donoszą wam ummiet moj*
B *Jak miesiąc donoszą wam ummiet mój*
I am holding my community for you as the moon⁴⁴
C *A twarz pełny jak miesiąc donoszą wam ummiet mój*
I am holding a full face as the moon for my community's sake
- [35] [*Ḳul Süleymân*] *ümmeti beyâni*⁴⁵
Tell the message of Solomon's community,
A, B, C {*Żebyście mocno postrzegali imanu*}

³⁹ All variants have *İhlâşdur adı dat*.

⁴⁰ The other versions have *Qul huve'llâbdur adı*, of which the first three words 'Say, He is God' are the beginning of chapter 112 of the Qur'an which is an alternative name of this chapter, common in PLBT texts. Mustafa Szahidewicz replaced these words with the canonical name *İhlâş* of this chapter, but translated the name *İhlâş* with *Kul huviellahu*.

⁴¹ All versions have a mistaken form *ma' rüfur bâtina ta*; the first of these words is also corrupt in other mss, e.g. ChJJeZ 262b *ma' arafdur*, KSChas 299a and ChAKon 1b *ma' arafdar*; the amendment is tentative.

⁴² All three mss have an unnecessary word *maṭ* at the end of this line.

⁴³ See the names of the chapters 91 'the Sun' and 93 'The Morning Sunlight' of the Qur'an, and Jankowski's (1995: 414) note that Muhammad's face is often compared to the names of these chapters.

⁴⁴ Used in the sense of the moon getting full.

⁴⁵ All three mss read *Ḳul Muḥammed ümmeti beyâni* 'Tell the message of Muhammad's community'; whereas ChJJeZ 262b, KSChas 299a and ChAKon 1b have *Ḳul Süleymân beyâni* 'Tell Solomon's message'; A, B and C are corrupt which is also evident from the completely different Polish translations.

- [36] Bek⁴⁶ sađlađıl imānı,
Keep faith firm,
A, B, C [Źebyście mocno postrzegali imanu]⁴⁷
That you keep your faith firm
- [37] <Kim>⁴⁸ Hađ için berse⁴⁹
cānı,
Even if one gives his life to God,
A, C [Dla Pana Boga dusz waszych nie łażujcie]
Spare not your lives to the Lord God
B [Dla Boga dusz swoich nie łażujcie]
Spare not your lives to God
- [38] Kimi ister ‘izzeti{ni}⁵⁰,
One wants glory,
A [Który chce od ludzi paszanowania]⁵¹
B [Kto chce ... poszanowanie
He who wants esteem from the people
C [On szczęścia i uczciwości]
He <wants> happiness and honesty
- [39] Devleti hem ziyneti⁵²,
Happiness and adornment,
A Świeckiej nie chce tylko
B 207b, C Świeckiej nie chce
He does not want worldly <joy and esteem>
- [40] Ümmetin⁵³ ister Muđammed.
Muhammad wants his community.
A Ummiet chcecie do łaski boskiej paśpieszyć
You want to hasten the community to God’s compassion
B Tylko ummiet chciejcie do łaski boskiej
pośpieszyć
Only try to hasten the community to God’s compassion
C Chciej ummiet do łaski boskiej pośpieszyć
Try to hasten the community to God’s compassion
- [41] Resūlü’llāh Muđammed⁵⁴.
Muhammad, God’s messenger.
A Poseł boski jest Muchammied
B, C 562 Posoł ...
Muhammad is God’s messenger

⁴⁶ All three mss read *yek*; corrected on the basis of ChJJeZ 262b and the Polish translation.

⁴⁷ The correct translation of the parallel Tur. line in all three mss is mistakenly placed at the preceding line, because the copyist committed a mistake in the Turkish text, see above; the existing Polish translation in these mss is the translation of line 37.

⁴⁸ Added on the basis of ChJJeZ 262b, KSChas 299a and ChAKon 1b.

⁴⁹ ChJJeZ 262b *berse*, KSChas 299a and ChAKon 1b mistakenly *verseni*.

⁵⁰ A more correct version of this quatrain is ChJJeZ 263a *Kimi ister ‘izzeti, | Kimi dūnyā devleti, | Devleti hem ziyneti, | Ümmetin ister Muđammed*; the line *Kimi dūnyā devleti* ‘one (wants) the prosperity in the world’ is missing in all three mss.

⁵¹ The Polish translation of this line was mistakenly placed in line 37 in all mss.

⁵² All three mss have *daykatyi ... zanatyi*, corrected on the basis of ChJJeZ 263a; Jankowski (1995: 415) reads this line as *Zevkiyatı hem ziyneti* ‘pleasure and adornment’.

⁵³ A 380 *ümmet*; B 207b, ChJJeZ 263a, KSChas 299b and ChAKon 2a *ümmetin*; C 561 not clearly seen; probably more reasonable would be *Ümmet ister Muđammed’i* ‘The community wants Muhammad’ as in Jankowski (1995: 415).

⁵⁴ This line has no parallel in other versions and does not agree metrically with the following quatrain.

- [42] [K̄aşı nün tek yazılmış]⁵⁵, A, B, C Na browach jego zacnych pismo jest
His eyebrows are written like <the letter> There is a writing on his eyebrows
nun,
- [43] Dişi [inci dizilmiş]⁵⁶, A Zęby piękne jego z ziemczuhu⁵⁷
His teeth are arranged (like) pearls, C ... z żemczuhu
B Zęby jego piękne z ziemczuhu
His teeth <are as> beautiful as pearls
- [44] [Nazīre] hiç kelmemiş⁵⁸, A Spójrzaniem⁵⁹ takim nicht nie był i nie może
Nothing can match his image być
B Spójrzeniem takim nikt ...
C Spójrzaniem ... nicht ...
Nothing can match his sight
- [45] [Şīrīn] zibā⁶⁰ Muḥammed. A Piękności takiej niht nie był i nie będzie
Muhammad, sweet and beautiful. B, C Piękności takiej nikt ...
Nobody was and will be so beautiful
- [46] Anasından⁶¹ toğanda, A Od matki rodzenio piękne jego było
When he was born from his mother, B, C ... rodzenio ...
His birth from his mother was beautiful
- [47] Ümmet edi dilinde⁶², A Jak się urodził ummiet swój spomniał
He get his tongue round the community, B Jak się narodził zaraz ummiet swój wspomniał
C ... sie narodził ummiet ...
As soon as he was born he recalled his community
- [48] Ümmet için [Şīrāṭda]⁶³, A, B, C I dla ummietu na Syrat moście
For the sake of the community on Sirat And for his community on Sirat bridge
bridge,

⁵⁵ In all three mss, the three dots above the letter *ş* are transformed to a *hemze*; A 380 *nün tek pazılmış*, B 207 b ... *nün tek yazılmış*, C 562 ... *nün tekbazılmış*, corrected on the basis of ChJ-Jez 263a and ChAKon 2a; ... *nün tek* also in ChJ-Jez 263a and KSChas 299b.

⁵⁶ A 380 *incü vazulmaş*, B 207 b and C 562 *incü vazulmiş*; corrected on the basis of ChJ-Jez 263a; KChas 299b and ChAKon 2a *inçe dizilmiş*.

⁵⁷ Bel. *żemčug* 'pearl'.

⁵⁸ ChJ-Jez 263a, A 380 and B 207b *nāzīr*, C 562 *nāzīr*; corrected on the basis of KSChas 299b and ChAKon 2a *nāzīre*; cf. Tur. *nazīr* '1. anything opposing or parallel. 2. match, like' etc. (New Redhouse 871).

⁵⁹ For the pronunciation *jrz* [jɔ] in dialectal north-east Polish, see Kurzowa (1993: 358), for duplication of *-ni* [ɲ]-, see Kurzowa (1993: 349).

⁶⁰ A *sīrīn*, B 207b and C 562 *sīrīn*, all having the last word as *Muḥammediş*; corrected on the basis of ChJ-Jez 263a and KSChas 299b; the second word is written correctly in B 207b, but *zeba* in A 380 and C 562.

⁶¹ A 381 and C 562 *anasundan toğan daş*, B 207b *anasundan toğandaş*, corrected on the basis of ChJ-Jez 263b, KSChas 299b and ChAKon 2b-3a.

⁶² All three mss read *ümmetedi* valından, corrected on the basis of ChJ-Jez 263b, KSChas 299b and ChAKon 3a; another interpretation may be 'in his heart', for Tur. (< Per.) *dil* 'heart, mind, soul' etc. (New Redhouse 298).

⁶³ All three mss read *svadan*, corrected on the basis of ChJ-Jez 263b; in KSChas 299b and ChAKon 3a *Şīrāt*.

- [49] Tursa kerek⁶⁴ Muḥammed.
Muhammad shall stand.
A, B I dla ummietu czekać będzie Muchammied
And Muhammad will wait for the sake of the community
C Swego czekać ...
Muhammad will wait for his community's sake
- [50] [Ümmetüm dep ağlardı]⁶⁵,
He wept over his community,
A Dla ummietu płakał prorak Muchammied
The Prophet Muhammad wept over the community
B I dla ummietu płakać będzie Muchammied
Muhammad will weep over the community
C ... będzie prorok Muchammied
The Prophet Muhammad will weep over the community
- [51] Niyāz birle añardı
{ümmetile}⁶⁶,
Mentioned <it> in supplication,
A Serdecznie i szcziro prosił Pana Boga
B ... i szczero ...
He begged the Lord God honestly and sincerely
C ... i szczero prosić będzie Boga
And he will beg God honestly and sincerely
- [52] Kendü [cānın kıymazdı]⁶⁷,
He did not spare his own life,
A A o swoje dusza nie turbowalsie⁶⁸
B A o swojej duszy nie frasował sie
He did not care for his own life
C ... swoje dusza nie będzie turbowalsie
He will not care for his own life
- [53] [Sulṭānımız]⁶⁹ Muḥammed.
Muhammad, our King.
A To jest nasz Muchammied prorak⁷⁰
B, C ... prorok
This is our Prophet, Muhammad
- [54] Cenneti ol istemez⁷¹,
He does not desire the Paradise,
A Raju dla siebie nie żądał jednakże
B 208a, C Raju dla siebie nie żądał jednakowoż
However, he did not demand the Paradise for himself

⁶⁴ All three mss read *turşa*.

⁶⁵ All three mss read *Ümmeti ağlardı Muḥammed*, corrected on the basis of ChJJeZ 263b and KSChas 299b *Ümmetümden ağlardı*; ChAKon 3a has also a mistaken form *Ümmetemdez*; Jankowski (1995: 417), having no access to ChJJeZ and KSChas then, proposed two readings, *Ümmeti ağılardı Muḥammad* 'Muhammad wept over the community' and *Ümmetimiz ağılardı* 'Our community wept'.

⁶⁶ In B 207b, the last word has a *met* or a *vasl* which resembles Ar. *ummatu'llāh* 'God's congregation'.

⁶⁷ This line is corrupt in all mss: A 381 y'a *canın kıyılmazdı*, B 207b and C 562 y'a *canın kıyılmazdı*, ChJJeZ 263b *kendü canın kıyım'azadyi*, KSChas 299b *kendü canı kırmazdı* and ChAKon 2b *kendü canı kıymazdı*.

⁶⁸ Bel. *turbavacca* 'to worry'.

⁶⁹ All three mss have the corrupt form *Sulṭān namuz*, corrected on the basis of ChJJeZ 263b, KSChas 299b and ChAKon 2b *Sulṭānımız*.

⁷⁰ At the beginning of this line, A 381 has an unnecessary word *b'abi*, resembling the name of a chapter *bāb*.

⁷¹ A 381 and C 562 *istemüz*, the vocalisation in B 208a is illegible.

- [55] Cehennemden hiç *korq* maz⁷², ^{A, B, C} Piekielnej męki sam dla siebie nie bał sie
He does not fear hell, He did not fear torments of hell
- [56] Ümmetin [körmeyniçe feraḥ olmaz]⁷³, ^A Ummietu póki nie obaczy weselić sie nie chce
Until he does not see his community he does not want to rejoice
^B Ummiety ... weselić się nie będzie
^C ⁵⁶³ Ummietu póki nie obaczy weselić sie nie będzie
Until he does not see his community he does not rejoice
- [57] Şefi kılğay Muḥammed {ümmeti}⁷⁴. ^{A, B, C} Pryczyńca do Boga Muchammed za ummietem
Muhammad, entreat for us. Muhammad, the community's intercessor to God
- [58] Allāh, Allāh Ḥudāya⁷⁵, ^A Boże Boże Boże przemówić
Oh God, Oh God, Oh Lord! To say, Oh God, Oh God, Oh God!
^{B, C} ... premówi
He will say, 'Oh God, Oh God, Oh God'!
- [59] Doymaz⁷⁶ ümmet [‘atāya]⁷⁷, ^A Ummiet moj żąda ode mnie [podarku]⁷⁸
The community will not be satisfied with the gift, ^C Ummiet mój ode mnie żąda podarunku
My community demands a gift from me
^B Ja od Ciebie Boga żądam dla nich i dla siebie
I demand from You God for my community and me
- [60] Yā rabbi senden ‘atāya⁷⁹, ^{A, C} A ja od Ciebie Boga żądam dla nich i dla siebie
With the gift from You, Oh my Lord, siebie
And I demand <it> from You God to them and to myself

⁷² A 381 and C 562 ... *hec korqmar*, in B 208a the beginning of the word *korqmar* is placed before *hīc*, then the whole word is correctly written at the end of the line.

⁷³ A 381 *körmeneyinçe ferḥ olmaz*, B 208a *körme’inç ferḥ olmaz* and C 563 *körmeneyinç ferḥ olmaz*; ChJJez 263b *ferah olmaz*, KSChas 299b *körmence fahr olmaz*; as Jankowski (1995: 417) suggested, the verb *ol-* may be amended to *al-* ‘to take’.

⁷⁴ Instead of this line, ChJJez 263b and KSChas 299b have the last third line in this quatrain *Ferah olmaz Muḥammed* ‘Muhammad will not rejoice’; the word *ümmeti* at the end of this line in all three mss is incorrect, a grammatically correct sentence would be *şefa‘at kılğay Muḥammed ümmet(k)e*, but it does not fit the metre.

⁷⁵ All three mss read *Ḥuzayā*, the correct form being *Ḥudā-yā*, but the alternation *d ~ z* in Persian loanwords is common.

⁷⁶ All three mss read *doymuz*.

⁷⁷ All three mss read *doymuz ‘azāyā*, ChJJez 264a *doymaz ğaraya* (the dot over the letter ‘ayn was separated from *zā*’, which therefore looks like *rā*’, and which is also the case with the following mss), KSChas 299b and ChAKon 3a *doymaz ğarāya*; because of the variation and difference from the word in the next line, the reading is tentative.

⁷⁸ A 381 metathetically *poradku* (*porzadku*).

⁷⁹ This line is absent from B 208a, but the copyist placed the translation of this lacking line at the preceding line (69) which begins with *Doymaz* as it is in A and B: *Ja od Ciebie Boga żądam dla nich i dla siebie*; A 381 C 563 *sinden ‘atāya*; ChJJez 264a and KSChas 299b correctly *senden ‘atāya*, but ChAKon 3a *sen ‘atāya*.

- [61] Feryād kılgay⁸⁰ Muḥammed.
Muhammad will cry.
- ^A Będzie u łasce prorak Muchammied
^C ... łasce Muchammied prorok
The Prophet Muhammad will get compassion
^B ... prorok nasz Muchammied
Our Prophet Muhammad will get compassion
- [62] Allāh Allāh deyiser⁸¹,
He will say, Oh God, Oh God,
- ^A Boże Boże przemówić
^{B, C} Boże Boże przemówi
He will say, Oh God, Oh God
- [63] [Ol Būrāḳa biniser]⁸²,
Will mount Burak,
- ^A Na konia usiądzie prorak Muchammied
^B ... usiądzie prorok ...
^C ... prorak ...
The Prophet Muhammad will mount a horse
- [64] Ümmet alında [yüriser]⁸³,
Will walk in front of the communities,
- ^{A, C} Pred ummietetem swoim będzie jechał
^B Pred⁸⁴ ummietetem swoim będzie jechał
He will go in front of his community
- [65] [Salını keder]⁸⁵ Muḥammed.
Muhammad will went away with grace.
- ^A Nie ostawiłszy żadnego pojedzie
Muchammied
^B Nie zostawiwszy żadnego pagedzie
Muchammied
^C Nie ostawiwszy ...
Leaving no one behind, Muhammad will go away
- [66] Heb senüñ [ümmetüyüz]⁸⁶,
We are your community all the time,
- ^A Bo my twój ummiet jesteśmy
^{B, C} ... twójj ...
It is us who are your community
- [67] [Keçe kündüz ağlaruz]⁸⁷,
We are weeping day and night,
- ^A Noc i dzień zawsze płaczemo
^C ... płaczem
^B Jak noc tak dzień zawsze płaczem
We are constantly weeping night and day

⁸⁰ A 382 *gılgay*, B 208a and C 563 *kılgay*.

⁸¹ All three mss have an erroneous form *da'ised*, see ChJJeZ 264a *diyiser*, KSChas 300a and ChAKon 3a *diyesser*.

⁸² B 208a *Burağ ol biniser*, A 382 and C 563 *Burağ ol siniser*, ChJJeZ 264a *Ol Burağka biniser*, KSChas 300a *Ol Burağa beneser* and ChAKon 3a *Ol Burağa bineser*.

⁸³ A 382, B 208a and C 563 *yürisiz*, ChJJeZ 264a, KSChas 300a and ChAKon 3a *Ümmetlerin öninde*.

⁸⁴ Mistakenly *per*.

⁸⁵ A 382, B 208a and C 563 *şalını keder*, ChJJeZ 264a *salını kider*, KSChas 300a and *salını kidder*.

⁸⁶ This quatrain is better in ChJJeZ 264a: *Şefâ'atun umaruz*, | *Keçe kündüz ağlaruz*, | *Heb senüñ [ümmetüyüz]*, | *Ḳoma bizi Muḥammed*; A 382, B 208a and C 563 *Heb senüñ ümmetiün*, ChJJeZ 264a *ümmetüyün*, KSChas 300a and ChAKon 3a *Hey senüñ ümmetüyüz*.

⁸⁷ A 382 and C 563 *kiç kendür ağladuz* and B 208a *kice kendü ağladuzu*, ChJJeZ 264a *Keçe kündüz ağlaruz*, KSChas 300a and ChAKon 3a *Keçe kündüz uğlaruz*.

- [68] *Ḳoma*⁸⁸ bizi Muḥammed. A, B Nie opuszczaj nas prorocze Muchammied
 Muhammad, do not leave us. C Nie opuszczaj nas prarocze
 Oh Prophet Muhammad, do not leave us
- [69] *Ḳıyāmet kün olduḡ da*, A, C Gdy sądny dzień przydzie
 When the Day of Resurrection comes, B Kiedy ...
 When Judgement Day comes
- [70] *Maḡābirden çıḡduḡ da*⁸⁹, A Gdy z mogił ustawać będzien
 Rising from the graves, B^{208b} Gdy z grobow ustawać będzien
 C Kiedy z mogił ...
 When we will be rising from grave
- [71] [*Şaf şaf*] olub turduḡ da⁹⁰, A Pułkami pułkami stać będzien
 Standing in ranks, B, C⁵⁶⁴ ... stać będziemy
 We will stand in regiments
- [72] *Niyāz ḡılḡay*⁹¹ Muḥammed. A Prorak Muchammied przyczyniać sie za
 Muhammad, entreat for us. grzesznymi będzie
 B Przyczyniać sie za grzesznemi będzie prorok
 Muchammied
 C Prorak Muchammied za grzesznemi
 przyczyniać sie będzie
 The Prophet Muhammad will intercede for the sinners
- [73] *Allāh Allāh Allāh [ḡünahumni* A To jest Boże mój odpuść grzechy moje
 ‘avf] *ḡılḡay*⁹². That is, my God, forgive my sins
 Oh God, Oh God, Oh God, forgive [my B, C Boże Boże Boże odpuść grzechy moje
 sin]. Oh God, Oh God, Oh God, forgive my sins

⁸⁸ C 563, ChJJeZ 264a *ḡoma*, A 382, B 208a, KSChas 300a and ChAKon 3a *Ḳoma bizi*.

⁸⁹ A 382 *çıḡdıḡda*, B 208b and C 563 *çıḡdaḡda*, KSChas 300a and ChAKon 3a *çıḡdur ked*, for the correct form see ChJJeZ 264a.

⁹⁰ ChAKon 3a *durduḡda*; only ChJJeZ 264a has the correct form of the word *şaf* (with deletion of the second *f*), all other copies have *şāf*.

⁹¹ A 382 *niyāz*, but B 208b and C 564 *niyāzū*; ChJJeZ 264a, KSChas 300a and ChAKon 3a *niyāz ḡılan*.

⁹² This line is not an integral part of the poem, it is an entreating formula for forgiveness of sins; it is only present in A 382, B 208b and C 564; the last word *ḡünahum* was divided into two discontinuous parts, *-hum*, which in all mss is seen after the third occurrence of *Allāh* and before *‘avf ḡılḡay*, and *künā-* (*ḡünā-*) in the beginning of the second half line before the Polish translation in A. ChJJeZ 264a has *Allāh* (9 times repeated) *īmān vergey bir Allāh* (no vocalization) ‘Oh One God, may He give faith’, similarly KSChas 300a and ChAKon, *Lā ilāha illā’llāh imān virgey bir Allāh* ‘There is no god but God, may He give faith’. In A 385, a similar entreating formula is found under another prayer, *Yā rabbi, baḡışla[ḡın] künahum* ‘My Lord, forgive my sin’.

4. The language of the *ziker* and the language of its translation

4.1. Characteristics of the source text

The language of the *ziker* is Turkish. As is often the case with religious literature, the language demonstrates many old, sometimes archaic features. Moreover, some features of the *ziker*, e.g. the initial *b-* in *ber-* ‘to give’ (37), the imperative *-Gİl*, e.g. *yarlıkağıl* ‘forgive’ (3), see Mansuroğlu (1959: 177), the participle *-GAn*, e.g. *kılğan* ‘he who made’ (10), (but also *-An*, e.g. *kılan* (9)), the desiderative-future *-GAy*, e.g. *kılğay* ‘may He do’ (73), see Mansuroğlu (1959: 178) are characteristic of early Turkish sometimes called Old Anatolian Turkish of the 13th-14th centuries and often regarded as a mixed language or *olga bolga dili*, in some texts used as long as the 15th-16th centuries, for the discussion see Doerfer (1990: 20-27).

Other archaic features are the postpositions *alnında* ‘in front of’ (64), see BH *İsmâ’ülünj alnında* ‘before, in front of Ismail’ (Canpolat, 2018: 139), *birle* ‘with’ (51), see Mansuroğlu (1959: 170) and *tek* ‘as, like’, see Mansuroğlu (1959: 171); the use of the genitive *+nİñ*, e.g. *dertlülerniñ* ‘of the sufferers’ (1) and the accusative *+nI* after a consonant (but also *+I*, e.g. (39)), e.g. *âşilerni* ‘sinners’ (11), evidenced in Old Turkish (Mansuroğlu, 1959: 169). The use of *ol* ‘he, she, it; this’ (6, 7, 11 etc.), for the Modern Turkish *o* as well as its dependent cases, e.g. *andan* ‘from him’ (5) is also evidenced in Old Turkish (Mansuroğlu, 1959: 171, Canpolat, 2018: 566, 570).

A characteristic Old Turkish form, not encountered in north-west and south-east Turkic, is the future *-IsAr*, e.g. *yüriser* ‘he will walk’ (64), cf. Mansuroğlu (1959: 179).

All these features can be attributed to Old Turkish in which they are remnants of Old East Turkic or an eastern adstrate. However, these traits can also be accounted for as Kipchakisation of Turkish by Tatars who once used a type of Kipchak Turkic.

The Arabic writing used in PLBT normally does not distinguish between *k-* and *g-*, but even if a text had an original Turkish *g-*, the Tatars pronounced it *k-*. As for *t-* and *d-*, we have clear evidence for *t-* in words in which Modern Turkish has *d-*, e.g. *turduqda* ‘standing’ (71).

With regard to the correctness of Turkish, it should be said that the amount of mistakes is high. Out of the total of 218 words, only 148 words or 68% are correct. Some mistakes, as substitution of *h̄* for *h*, are common also in Turkish, nevertheless they were considered to be mistakes. Expect for mistakes and omissions, the Turkish text is identical in all versions.

4.2. Characteristics of the translation

The Polish of Mustafa Szahidewicz is a variety of north-east dialectal Polish as used by Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars. In addition to strong Belarusian

influence, the Tatar variety is additionally marked by use of oriental loanwords, many constructions and word order calqued from Arabic and Turkish. The oriental words related to Islam in this translation are *arsz* 'throne', *iman* 'faith', *kuranny* 'Qur'anic', *mursiel* 'messenger, envoy', *sielam* 'salutation, greeting', *ummiel* 'community, congregation', while the proper names are *Jasiń* 'Yasin', *Kuł huwiellahu* 'the name of chapter 112 of the Qur'an', *Kuran* 'Qur'an', *Muchammied* 'Muhammad', *Syrat* 'Sirat (bridge)', *Szemś* 'Sun' and *Taha* 'Taha', see below.

The style of Polish is simple with no aspiration to create a high-style oeuvre. There are only a few rare lexical units, e.g. *przyczyńca* 'intercessor', which is an archaism (Urbańczyk, 1973-1977: 246).

There is a good deal of Polish dialectal phonetic and some morphological forms, e.g. *kuźdy* 'every' (1, Standard Pol. *každy*), *nauka* 'knowledge (in the accusative)⁹³' (9, Standard Pol. *naukę*), *wiedomo* 'known' (12, Standard Polish *wiadomo*), *będziem* 'we will' (71A, Standard Pol. *będziemy*).

Many forms are influenced by Belarusian and some should be taken for Belarusian copies, e.g. *sirota* 'orphan' (5, Standard Pol. *sierota*, Bel. *sira'ta*), *posoł* (41, Standard Pol. *poseł*, Bel. *pa'sol*) 'messenger', *moj* 'my' (59, Standard Pol. *mój*, Bel. *moj*) or *mesiec* 'moon' (34, Standard Pol. *miesiąc*, Bel. *'mesjac*). The noun *twarz* once appears as a feminine noun (32), but twice as masculine (33, 34) which is a Belarusian impact. In the first person plural of the present tense, we see the Bel. ending *-mo*, i.e. *placzemo* 'we are weeping' (Kurzowa, 1993: 288) in one occurrence.

Some words are Belarusian, they do not occur in Polish, e.g. *ziemczuh* ~ *žemczuh* 'pearl' (43), *(nie) turbowatsie* 'he did (not) care' (52) or *usiemu* 'all (in the dative)' (26).

Another interesting question is the variation and linguistic diversity of the manuscripts. In contrast to Turkish which is very similar in all three manuscripts, Polish is more diversified. There are only 12 or 16% of lines which are identical, although in most cases the differences are insignificant, mostly phonetic, some morphological and some in word order. A is more similar to C than B to either of them. Another feature of A is that it prefers Belarusian forms, while B prefers Polish. It is likely that language preference depended on the client who ordered a copy of a *kitab*.

5. Analysis of translation

The Polish translation is designed to provide a sense of the source text and not the form. Therefore, the translator has not endeavoured to translate the hymn in the form of a poem, to render rhythm, rhymes and other poetic features. Despite the fact that his first language was probably Belarusian, he chose Polish as a lan-

⁹³ For this feature in north-east dialectal Polish, see Kurzowa (1993: 395).

guage of higher prestige, though he could not avoid Belarusian forms and words.

The achievement of equivalence as the most important relation between the source and the target text that demonstrates the correctness of translation may be presented in three degrees: full equivalence, partial equivalence and lack of equivalence. Full equivalence, if we disregard amplification, is observed in 24 lines out of the total of 73, which makes up 33% (line 6, 13, 14, 18, 24, 25, 28, 29, 32, 36, 38, 41, 44, 48, 50, 53, 56, 62, 64, 67, 68, 70, 71 and 73). In 13 lines or 18% there is no equivalence (line 5, 10, 11, 15, 21, 26, 27, 31, 34, 35, 39, 40 and 61). The most frequent is partial equivalence which characterizes 36 lines or 49% (line 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 12, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 30, 33, 37, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 65, 66, 69 and 72).

In the process of translation, a translator applies many methods, but the most common are amplification, substitution, reduction and retaining the original form (loanword). We will discuss these strategies shortly in the following.

Amplification

This is a very common and most frequently method applied by Szahidewicz. There are only 6 non-amplified lines: 6, 12, 18, 32, 36 and 69. Typically added words include *Muhammad, prophet, the Lord God, God, Lord, divine*. Some amplifications were of explanatory character and probably felt as obligatory for the understanding of meaning, e.g. *Syrat moście* (48) for *Sirāṭda* 'on Sirat bridge'.

Substitution

Substitution is also very common. Some cases of substitution are a purposeful procedure applied by the translator or at least are not resulted by misunderstanding of the original text, e.g.

Ḳoma bizi Muḥammed → *Nie opuszczaj nas prarocze* (C) 'Oh Prophet, do not leave us' (68); here *Muḥammed* was replaced with *prarok* 'Prophet'; this strategy does not make the target sentence different, for both *Muchammied* and *prarok* denote the same person.

However, in many instances substitution is far going and results in the change of meaning, e.g. *Feryād ḳulḡay Muḥammed* 'Muhammad will cry' → *Będzie u łasce prarak Muchammied / Muchammied prarok / prarok nasz Muchammied* 'Prophet / our Prophet Muhammad will get compassion' (61); here the source compound predicate *feryād ḳıl-* which means 'to cry out, to lament; to complain' was replaced with *będzie u łasce* lit. 'he will be in compassion'.

The cases of erroneous translation from which it seems that Szahidewicz has not understood the source text may also manifest as substitution, e.g. *Āṣīlerni yulan ol* 'It is he who rescued the sinners' was translated as *Ubogich obrońca on jest / Ubogich też obrońca* 'He is the defender of the poor ones / Also the defender of the poor ones'. The noun *āṣī* '1. rebellious; rebel. 2. sinner' is completely different from *ubogi*

‘a poor man’. Also the verb *yul-* ‘to rescue, to deliver, to save’ may not be rendered with *być obrońcą* ‘to be a defender’.

Reduction

Reduction is a procedure applied by the translator in a few cases only. This shows that the translator rather tried to explain and supplement the original text than detract from it. Reduction is mostly applied when omission of an element does not disturb the understanding of the whole unit, e.g. *Muḥammed* → ∅ (16). In another case, *kören* ‘he who who sees; seer’ → ∅ (17), the translator either did not understand this word or had difficulty in finding a good syntactic equivalent in Polish.

Retaining the original form

This method is applied for key Islamic terms and concepts which were commonly used by the Tatars, e.g. *arsz* ‘throne’ (16), *iman* ‘faith’ (36), *mursiel* ‘messenger, envoy’ (21, for *sermürsel*), *sielam* ‘salutation, greeting’ (19), *ummiel* ‘community, congregation’ (22, 26, 34, 40, 47, 48, 49, 50, 56, 57, 59, 64, 66). Naturally the proper names are also left out untranslated: *Jasiń* ‘the chapter Yasin’ (25, 26), *Muchammied* (many instances), *Syrat* ‘Sirat (bridge)’ (48), *Szems* ‘Sun’ (33), *Taha* ‘the chapter Taha’ (25), though *až-Žuḥā* ‘Morning Sunlight’ (33) is replaced with *twarz pełny* ‘full face’ and *Burāk* (63) with a ‘horse’. As in all PLBT works, *Allāh* is rendered *Bóg* ~ *Bog* ‘God’.

It is to note that *Kuran* ‘Qur’an’ (9) is an interpretation of *beyān* and should be considered to be a substitution in the same way as *Kul huwiellahu* ‘Say, ‘He is God’’ for *İhlās* ‘Sincerity’ (29), and *kuranny* (*z nauki kurannej*) ‘Qura’nic’ (12) for *Furḳān* ‘that distinguishes; a name of the Qur’an’.

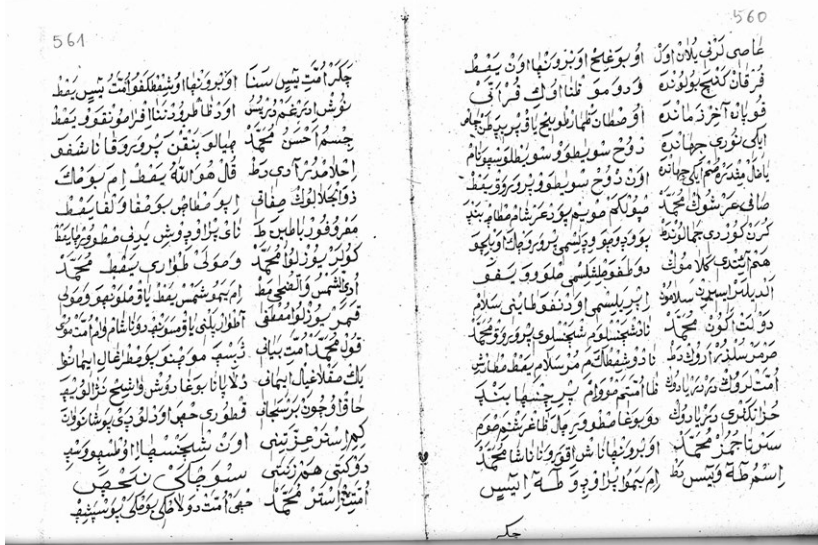
Lastly, we have to stress the influence of the source language, i.e. Turkish, on the target language in syntax, what has already been demonstrated in the study (e.g. Jankowski and Łapicz, 2000: 19-20). Firstly, although Slavic word order is relatively free, the number of verb-final clauses is exceedingly high, e.g. 9 ABC, 10 ABC, 37 ABC, 48 ABC, 52 ABC, 56 ABC, 58 ABC, 62 ABC and 69 ABC, especially with the verb ‘to be’ (*jest*, *będzie*, etc.), i.e. 6 B, 7 ABC, 8 AC, 11 AC, 15 ABC, 16 ABC, 26 ABC, 30 ABC, 31 ABC, 42 ABC, 70 ABC, 71 ABC and 72 AB. Secondly, if a noun phrase consists of an oriental proper name or term used as an apposition and a Slavic word, and both have the same referent, the oriental name or term, in contrast to Slavic, precedes the Slavic one, e.g. *Muchammied prorok* ‘the prophet Muhammad’ (1, 53, 61C),⁹⁴ moreover, it is not inflected, e.g. *na Syrat moście* ‘On Sirat bridge’ (48). In Jankowski (2014: 123-124), these phrases were compared to Bosnian phrases such as *mubarek mjeseca* ‘the holy month-GEN’

⁹⁴ However, in some instances, there is also *prorok/prorak Muchammied*, e.g. 61 A, 63, which in PLBT texts is untypical.

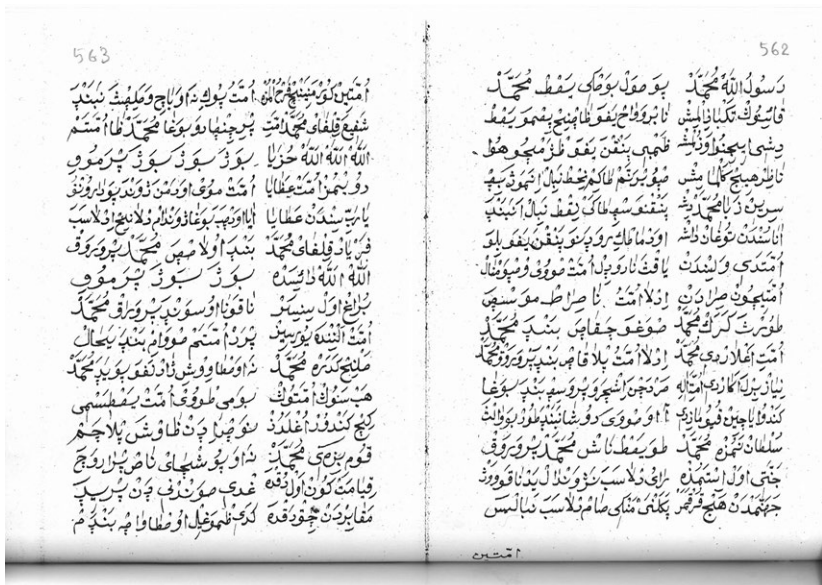
or *u Hamam ulici* 'in the Hamam street-LOC'. In fact, such noun phrases form a vulnerable construction in languages. As Čaušević (1996: 125) has demonstrated on the basis of the opposition *Avrupa Oteli* and *Hotel Avrupa* 'Europe Hotel', also Turkish copies foreign constructions.

Manuscript C: 559

Manuscript C: 561 and 560

Manuscript C: 563 and 562

Manuscript C: 564

6. Conclusion

Mustafa Szahidewicz was a prolific copyist, he is the only Tatar copyist known to us who produced four voluminous codices. It is likely that he also had his own master copy from which he copied other copies ordered by his clients, but it is more likely that he possessed various manuscripts from which he compiled a *kitab* and which, at least in part, were prepared by him for copying, e.g. by translating Turkish and Arabic portions. Since the hymn *Dertlülerniñ tabibi* is known from many other manuscripts, but all untranslated, we may assume that he translated the poems himself. However, his Turkish was rather poor. It is evident from the comparison of the hymn with other contemporary versions which are more correct. As an author or compiler of a Turkish glossary and as an educated Tatar man, he certainly knew basic Turkish and Arabic,⁹⁵ but could not solve some more difficult portions of the text. Despite this, his output is very important, for he served his Muslim Tatar community and contributed to their unique codicological culture which flourished in the 19th century and started fading in the 20th century with the spread of printed religious books.

Abbreviations and symbols

Manuscripts

A – Mustafa Szahidewicz's *kitab* dated 1837

B – Mustafa Szahidewicz's *kitab* dated 1852

C – Mustafa Szahidewicz's *kitab* undated

ChAKon – Konopacki's hamail, 1852

ChJJez – Jezufowicz's hamail, 1765

KMSz1837 – see A

KMSz1852b – see B

KMSz n.d. – see C

KSChas – Chasieniewicz's *kitab*, 1866

Languages

Ar. – Arabic

Bel. – Belarusian

Per. – Persian

⁹⁵ This may be said about most of PLBT codices, see Akiner (2013: 108) who stressed that the Arabic quotations in a British Library *kitab* she described are very corrupt and references to the sources are so vague that it makes the identification impossible.

PLBT – Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar

Pol – Polish

Tur. – Turkish

Other

→ – translated as

... – identical to the preceding occurrence

[ ] – encloses editor's correction or illegible text

{ } – encloses unnecessary text

< > – encloses editor's addition

BH – *Behcetü'l Hadâik*, see Canpolat 2018

mss – manuscripts

New Redhouse – Alkım et al. ed. 1991

Bibliography

- Akiner, Sh. (2013). Treść kitabu ze zbiorów Biblioteki Brytyjskiej. In J. Kulwicka-Kamińska and Cz. Łapicz (ed.) *Tatarzy Wielkiego Księcia Litewskiego w historii, języku i kulturze* (pp. 103-123). Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Alkım, U. B., Antel, N., Avery, R., Eckmann, J., Huri, S., İz, F., Mansuroğlu, M. and Tietze, A. (ed.). (1991). *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. New Redhouse Turkish-English Dictionary*. İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Antonovič, A. K. (1968) = Антонович, А. К. (1968). *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. Вильнюс: Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса.
- Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l Hadâik fî Mevî'izat'îl-Halâik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Doerfer, G. (1990). Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte. In Gy. Hazai (ed.) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil I*. (pp. 13-34). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Drozd, A. (2000a). Słownik turecko-białorusko-polski z 1836 r. In A. Drozd, M. M. Dziekan and T. Majda (p. 60).
- Drozd, A. (2000b). Kitab z 1837 r. In A. Drozd, M. M. Dziekan and T. Majda (p. 54).

- Drozd, A. (2000c). Chamail z 1765 r. In A. Drozd, M. M. Dziekan and T. Majda (p. 54-55).
- Drozd, A. (2000d). Kitab z 1866 r. In A. Drozd, M. M. Dziekan and T. Majda (p. 52).
- Drozd, A, Dziekan, M. M. and Majda, T. (2000). *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa: Res Publica Multiethnica
- Gardet, L. (1991). Dhikr. In B. Lewis, Ch. Pellet and J. Schacht (ed.) *The Encyclopedia of Islam. Volume II*. (pp. 223-227). Leiden: Brill.
- Jankowski, H. (1995). A Polish Tatar *Ziker*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3 (48), 405-420.
- Jankowski, H. (2014). Similarities in some language strategies of Muslim Bosnians and Lithuanian Tatars: T. Bairašauskaitė and G. Miškinienė (ed.). *Tiurky istorija ir kultūra Lietuvoje. Turk's history and culture in Lithuania. Истoрия и культура тюрков в Ливии*. (pp. 119-126). Vilnius: Vilniaus Universiteto Leidykla.
- Jankowski, H. (2016). Teksty turkijskie i ich polskie tłumaczenia w kitabie Mustafy Szahidewicza KMSzah3. In M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska and A. Szulc (ed.) *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Czesławowi Łapiczowi. Tom 1. Księga wyznawców islamu. Kitabistyka* (pp. 185-195). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Jankowski, H., Łapicz, Cz. (2000). *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Warszawa: Dialog
- Konopacki, A. (2010). *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kryczyński, S. (1938). Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej. *Rocznik Tatarski*, 3, XVI +1-318.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w*. Kraków: Universitas.
- Majda, T. (1994). Turkish-Byelorussian-Polish Handbook. *Rocznik Orientalistyczny*, 2 (49), 139-158.
- Mansuroğlu, M. (1959). Das Altosmanische. In J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel and Z. V. Togan (ed.) *Philologiae Turcicae Fundamenta, Vol. 1*. (pp. 161-182). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Meredith-Owens, G. M., Nadson, A. (1970). The Byelorussian Tartars and their writings. *The Journal of Byelorussian Studies*, 2 (2), 141-176.
- Miškinene, G. (2005a). In Miškinene, Namavičjute and Pokrovskaja (pp. 28-29).
- Miškinene, G. (2005b). In Miškinene, Namavičjute and Pokrovskaja (pp. 72-77).

- Miškinene, G., Šupa, S. (1995) = Александрович-Мишкінене, Г., Шупа, С. (1995). *Турэцка-Беларускі Размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі ў Вільні. Turkish-Belarusian phrase-book of 1836. Türkçe-Belarusça Kılavuz Yıl = 1836.* New York: Belarusian Institute of Arts and Sciences.
- Miškinene, G., Namavičjute, S., Pokrovskaja, E. (2005) = Мишкинене, Г., Намавичюте, С. and Покровская, Е. (2005). *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар.* Вильнюс: Издательство Вильнюсского университета.
- Miškinienė, G. (ed.). (2009). *Ivano Luckevičiaus kitabas. Lietuvos totorių kultūros ratinklas. Kitab Ivana Lučkevicia. Памятник народной культуры литовских татар.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Pokrovskaja, E. (2005). In Miškinene, Namavičjute and Pokrovskaja (pp. 55-58).
- Szynkiewicz, J. (1932). O kitabie. *Rocznik Tatarski*, 1, 188-194.
- Szynkiewicz, J. (1935). Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie. *Rocznik Tatarski*, 2, 138-144.
- Tarėlka, M. U. (2015) = Тарэлка, М. У. (2015). *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны.* Каталог. Мінск: Беларуская навука.
- Tarėlka, M. U., Citavec, A. I. (2011). = Тарэлка, М. У. and Цітавец, А. І. (2011). *Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны.* Каталог. Мінск: Беларуская навука.
- Urbańczyk, St. (1973-1977). *Słownik staropolski. Tom VII.* Wrocław, Warszawa etc. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Woronowicz A. (1935a). Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość. *Rocznik Tatarski* 2, 376-394.
- Woronowicz A. (1935b). Szcątki językowe Tatarów litewskich. *Rocznik Tatarski* 2, 351-367.

Osmanlıcada 'kucaklamak' o ile mi u ile mi?

Mehmet Ölmez

İstanbul Üniversitesi

mehmetolmez@istanbul.edu.tr

Özet

Arap harfli Türkçe kaynaklarda yuvarlak ünlülü sözcükleri doğru tespit etmek zor bir konudur. Eğer bu tür sözcükler günümüzde unutulmuşsa içerisinde *o/u* veya *ö/ü* bulunduran sözü doğru okumak çok zorlaşacaktır. Böylesi bir durumda ilk bakılacak olan o sözün türevlerinin günümüz Türk dillerinde yaşayıp yaşamadığıdır. 1930'dan bu yana Latin harfli sözlüklerde, metin çalışmalarında *koç-* 'kucaklamak' diye bir fiil geçmekte ve bu fiil 2020'lerdeki çalışmalara kadar tekrar edilmektedir. Gerçekte bugünkü *kucak* sözünün kökü olan bu fiil tereddütsüz bir şekilde *u* ile *kucak* okunmalı ve önceki yayınlar da buna göre düzeltilmelidir. Makalede konuyla ilgili çalışmalarda yer alan okuyuşlar ve anlamlandırmalar ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlıca, ünlü niteliği, yuvarlak ünlüler, transkripsiyon sorunları

Giriş

1943 – 1972 arası çıkan Tarama Sözlüklerinden başlayıp 2018'lere kadar yayımlanan Osmanlıca ve Eski Osmanlıca (~ Eski Anadolu Türkçesi) metin yayınlarında karşımıza çıkan, *koç-* ~ *koc-*, *koçuş-* ~ *kocuş-* diye transkripsiyonlanan bir fiil vardır. Bu fiile ve türevlerine Türk Dil Kurumu'nun ilk seri *Tarama Sözlüğü*'nden ikinci ve genişletilmiş, düzeltilmiş, yeniden düzenlenmiş olan *Tarama Sözlüğü*'ne gelene kadar her çalışmada rastlarız. Şimdi öncelikle bu verileri kısaca sıralayalım:

Ele Alınan Sözcükler ve Örnek Cümleler:¹

koç-² 'kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak'

¹ Tarama Sözlüğü baskılarından alınan okuyuşlar asıllarına yakın olarak aktarılmış, konu gereği ihtiyaç halinde düzeltildi dipnotlarda gösterilmiştir. Söz konusu sözlükte yararlanılan, kullanılan Yusuf ü Züleyha, Dede Korkut, Süheyl ü Nev-Bahar ve daha başka temel kaynakların günümüz bilgilerine göre yeni, mükemmel okuyuşları vardır. Dolayısıyla burada yer alan okuyuşlar bu yayınlara göre yeniden değerlendirilmelidir.

² TanTarS, I'de *-mak* ile *koçmak* ekinde yazılmış (TanTarS, I, 473).

- § ... oğlunun boynunu **koçtu**³ (Dede. XIV)
 § *Pes Âdem anı tuttu ve koçtu anın ile eşirgenmek için.* (Enb. XIV)
 § *Gördüler kim kubbe içinde yedi arış bir acayip sin, kol sarıp koçmuş yatur, issini* (İs. H. XIV-XV)
 § **Koçuben** hoş güzeli dişleyeyin / Kuşluğa değin nola işleyeyin (Cam. XV)
 § *Ve dahi koçmiya, belki uru⁴ turu selâm vere.* (Faza. XV)

Sözlükte devamla bu maddede sekiz örnek daha *-o-* ile *koç-* okunur (TanTarS, I, 1943: 473-474). Burada *koç-* filinin hemen sonrası *koçuş-* fiili de yer alır:⁵

koçuş- ‘kucaklaşmak, sarmaşmak’

- § *Gördüler kim koçuştular, görüştüler . . .* (Dede. XIV)
 § *Döşeğe girip koçuşup yattılar / Ba'dezan malûm ki bunlar nettiler* (Cam. XV)
 § **Koçuşurlar** ulaşır can cana / Salarlar gönleği ol dem yabana (Şeh. Ş. XVI)
 § *Andan ikisi Paşa ile öpüşüp koçuşup* (Ev. XVII)
 § *Ayağa kalkıp hakirin elini eline aldı öpüşüp koçuştuk* (Ev. XVII)

Sözlüğün 1954'te çıkan III. cildinde *koç-* için yedi yeni örneğe daha yer verilir (TanTarS, III, s. 463). Bundan başka *koçul-* ‘kucaklanmak; sarılmak’; *koçuş-* ‘kucaklayış’; *koçuş-* ‘kucaklaşmak, sarmaşmak’ yer alır (TanTarS, III, s. 464). Buraya 463. sayfada geçen *koçmacık* ‘şöyle bir kucaklamak’ da katılmalıdır. Bu ciltte ayrıca *koçadüşmek* örneği de görülür:

koçadüşmek ‘kucaklayıvermek, sarılıvermek’: *ol dem server-i âlem ah edüp at boynun koçadüştü* (Müslim. XV. 17.15) [TanTarS, III, 1954: 463]

Aynı sözlüğün 1957'de IV. cildinde *koç-* ~ *kuc-* için (orada *koçmak* ve *kucmak*) 13 yeni örneğe daha yer verilir (TanTarS, IV, s. 528-529); *koçuş-* ~ *kocuş-* için de beş yeni örnek yer alır (TanTarS, IV, s. 529).

Tarama Sözlüğü'nün 1963-1972 yılları arasında yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş baskısında yukarıda yer verilen örnekler 1969 yılına ait olan IV. ciltte, yani K-N harfleri ile başlayan maddeleri içeren ciltte yer alır. Konumuzla ilgili burada yer alan maddelere kısaca şu şekilde yer verebiliriz:

³ Bu ve benzeri okuyuşlar, *koçtu*, *koçmuş*, *koçuben* (bu özellikle anlamsız bir okuyuştur, ek *-uban* ve *-üben* şeklinde uyuma girer) gibi günümüz Türkçesinin ses yapısına yaklaştırılan okuyuşlar konusunda ilk notuma bakınız. Bu çalışmada amaç ve görev *Tarama Sözlüğü*'nde yer alan örnekleri asıllarına ulaşılarak kontrol ve düzeltme değildir, ideal olanı bu olurdu, ancak bu uzun vadeli bir iştir.

⁴ 1943 baskısı Tarama'da *uru* okunan söz 1969 baskısında *örü* olarak düzeltilir: *örü turur* (TarS, s. 2594).

⁵ TanTarS, I, 474.

koçadüşmek : Kucaklayıvermek, sarılıvermek. (1 örnek)

koçmacık: Şöyle bir kucaklamak. (1 örnek)

koçmak, (kocmak, koşmak (II)) Kucaklamak, sarılmak, bağırına basmak. (46 örnek)

koçulmak: 1 . Kucaklanmak. **2**. Sarılmak. (3 örnek)

koçuş : Kucaklayış. (1 örnek)

koçuşmak, (kocuşmak) : Kucaklaşmak, sarmaşmak. (17 örnek)

Peki Tarama Sözlüğü dışındaki metin yayımlarında ve sözlüklerde durum nasıldır? Öncelikle yayım yıllarına göre *o* ile okuyuşun yer aldığı çalışmalara yer vereyim:

1942: **koç-** 'kucaklamak, deraguş etmek' (Şeyhi Divanı, s. 71)

1946: **koç-** 'kucaklamak, sarılmak, deraguş etmek' (D. Dilçin, s. XIVa)

1946: **koçuş-** 'kucaklaşmak' (D. Dilçin, s. XIVa)

1966: **koçuş-** 'kucaklaşmak' (A. S. Levend, s. 239a)

1983: **koç-, koc-, koşmak (II)** 'kucaklamak, sarılmak, bağırına basmak';

koçadüşmek : Kucaklayıvermek, sarılıvermek; **koçulmak: 1** . Kucaklanmak. **2**. Sarılmak; **koçuş**: Kucaklayış; **koçuşmak, (kocuşmak)** : Kucaklaşmak, sarmaşmak (C. Dilçin, YeniTarS, s. 142a)

1985: **koç-** 'sarmak, sarılmak, bağırına basmak' (TemelTS, s. 729b)

1991: **koç-** 'kucaklamak, sarılmak' 1604, 1770 vd. (C. Dilçin)⁶

1991: **koça koça** kucaklaşarak, kucaklayarak 837, 4676 (C. Dilçin)

1991: **koçış-** kucaklaşmak, sarmaşmak 1833, 4663 ~ **koçuş-** 1920, 3855, 5272 (C. Dilçin)

1994: **koç-:** ol **koçdı** buñı 1781a, **koçdukça** kemer miyânın 1432a, 1746a (N. Tezcan, s. 313a)

1998: **koç-** 'kucaklamak, sarılmak' 77a/4, 76b/21: *ışhâk kuçdı, bedenine yapışdı* 76b/21; *ış'ı kuçdı* 77a/4 (M. Yelten)⁷

1998: **koç-** 'kucaklamak' 50a/12, 54b/3; *anası anı koçup vidâ'laşdılar* 50a/12 (A. Tekin)

2000: **koç-** 'sarılıp bağıra basmak, zamm, der-ber etmek' (Vefik Paşa, Toparlı, s. 242a)

2003: **koç-** 'kucaklamak', krş. **kuç-** (Toparlı vd., s. 152a, 161b)

2004: **koç-, koş-** 'kucaklamak, sarılmak' (M. Demirel, s. 286b)

2004: **koçuş-** 'kucaklaşmak, sarılmak' (M. Demirel, s. 286b)

⁶ Buradaki okuyuşla ilgili olarak S. Tezcan'ın notlarında bir bilgiye rastlamadım. Ancak İ. Taş konuyla ilgili çalışmasında *koç-* okunuşunun *u* ile değiştirilmesi / düzeltilmesi gerektiğini açıkça belirtir, bk. İ. Taş, 2015, s. 72.

⁷ Bu yayında sözlük kısmında *-o-* ile *koç-* okunsa da metin kısmında örneklere *-u-* ile *kuç-* şeklinde yer verilir.

- 2005: **koç-** ~ **kuç-** ‘kucaklamak, sarmak’ (Misalli, s. 1722b)
 2005: **koçuş-** ~ **kocuş-** ~ **kuçuş-** ‘kucaklaşmak’ (Misalli, s. 1722b)
 2011: **koç-** ‘kucaklamak’ M42/2, M74/9: kızını züleyhâ dēp koçar ėmdi
 M42/2 (A. Cin)
 2013: **koç-** ‘kucaklamak, sarılmak’ 1604, 1770 vd. (Ö. Ciğa)⁸
 2013: **koça koça** kucaklaşarak 837, 4676 (Ö. Ciğa)
 2013: **koçuş-** kucaklaşmak 1833, 4663 ~ *koçuş-* 1920, 5272 (Ö. Ciğa)
 2013: **koçmak**: Bir sinek bir devenin / Çekmiş budun koparmış /
 Salınıban seğirtir / Bir yâr ister koçmağa (M. Sever, s. 168)
 2014: **koçuş-** ‘*cuğām*’ maddesinin tanımında: [*cuğām*] Bir cins balık
 adıdır. Ve bir nevc̣ deniz yılanına denir ki [esved] itlāk olunan kara
 yılanı gâh u bî-gâhde denizin kıyısına varıp safır eyledikte *uğām* de-
 nizden taşra çıkıp bir zamân birbirine sarmaşıp *koçuştuktan* sonra
 ayrılıp her biri yerlerine giderler. (M. Koç, E. Tanrıverdi, s. 5120a)
 2018: **koç-** ‘kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak’ (M. Erdem, s. 328:)⁹

Bu okuyuşların dışında, ağırlıklı olarak dil çalışmalarında durum farklıdır, *koç-* yerine *kuç-* okuyuşu yaygındır, aşağıda bunlardan sadece bir kısmı, esasen de Anadolu sahasına ait olanlar sıralanmıştır:¹⁰

- 1974: **kuca git-** ‘kucaklamak’, **kuca kuca** ‘kucaklaşarak’, **kuçuş-** ‘kucaklaşmak’ (Mazıoğlu, 62a)
 1982: **kuç-** ‘kucaklamak, sarılmak’ (Canpolat, s. 316a)
 1989: **kuç-**, **kuç-** ‘kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak’ (Ersoylu, s. 319a)
 1991: **kuç-** ‘kucaklamak, sarılmak’ (K. Yavuz, s. 346)
 1995: **kuç-** ‘kucaklamak, sarılmak’ (Akkuş, s. 711)
 2003: **kuç-** ‘kucaklamak’ (A. Merhan, s. 425)
 2005: **kuç kucağ ol-** ‘kucaklaşmak, sarmaş dolaş olmak’; **kuçuş-** ‘kucaklaşmak’ (R. Dankoff, s. 184)
 2008: **kuç-** ‘kucaklamak’ (N. Bayraktar, s. 643)

Neredeyse 100 yıla yakın bir döneme dağılan metin yayımlarına ait bütün bu farklı okuyuşları bir araya getirmemizin belirli sebebi vardır: Ortada bir söz, bir fiil var olmakla birlikte 1930’lardan neredeyse 2020’lere kadar hem yayınlarda hem de sözlüklerde ikili bir okuyuş, sözcüğün kökündeki ünlünün niteliği hakkında, o

⁸ 3855’de yer alan *koşdıdı* örneği de herhalde burası ile ilgili olmalı olacak, krş. dizin: *koş-* ‘kucaklamak’.

⁹ Burada verilen anlam TanTarS, I’de yer alan okuyuş ve anlamın aynısıdır.

¹⁰ Özellikle dil çalışmalarında, Harezmi – Kıpçak sahasına ait çalışmalarda ele aldığımız söz olması gerektiği şekilde *-u-* ile *kuç-* şeklinde okunduğu için burada her kaynağı anmıyorum, örnek olması amacıyla esas olarak Anadolu sahasına ait eserleri, örnekleri veriyorum.

mu *u* mu oluşu konusunda tereddütlerin var oluşudur. En güvenilir, en önde gelen sözlüklerde bile bu tereddütün varlığı konuyu ele almama sebeptir.

Ortak Türk dili dokuz ünlü bulundurmasıyla birçok Avrupa ve Ortadoğu dillerine göre ünlüler açısından zengindir. Ancak tarih içerisinde farklı dönemlerde farklı alfabelerle Türk dilini yazıya geçirmek söz konusu olunca özellikle yuvarlak ünlülerin yazımında dörtlü (*o, ö, u, ü*), düz ve dar ünlülerin yazımında ikili (*ı, i*), düz geniş ünlülerin (*a, e* ve *ê*) yazımında ikili tereddütler, ihtimaller söz konusudur. Eski Türk yazısıyla (runik) *o/u* ile *ö/ü* birbirlerinden ayırt edilebilirken Uygur ve Arap harfli alfabelerde bu dört ünlü hemen hemen ayırt edilemezler (Uygurcada ilk hecede durum farklıdır, Arap harfli alfabede de *qaf, tı* gibi harfler ile yalnız *o/u*, *kef* ile yalnızca *ö/ü* kullanılabilir, bu durum söz konusu alfabenin küçük bir ayırt edici yönüdür). Bu konunun bir yönüdür. Konunun öteki yönüne gelince, Oğuz grubu Türk dilleri ile Çağatay grubu Türk dilleri bazı sözcüklerde *o – u* konusunda birbirlerinden ayrılmakta, birisinde *o* ile olan ötekisinde *u* ile kullanılmaktadır: Oğuzca *boz-*, Çağatay *buz-*; Oğuzca *dog-*, Çağatayca *tug-*; *toprak*, Çağatayca *tuprak*. Dolayısıyla tarihi bir metni okurken, yorumlarken bu metni hangi alana ait olduğu da göz önünde tutulmalı, bir karışıklığa yol açılmamalıdır.

Şimdi gelelim konumuz olan *koç- ~ koc- (?)* 'kucaklamak' ve bunun türevine. Kelime bildiğim kadarıyla bu halde ilk kez Caferoğlu'nun El-İdrak çevirisinde *o* ile *koçdı* şeklinde okunur (orada *qoç-dı*, Caferoğlu, 1931 s. 78). Bunu izleyen çalışmalarda, özellikle her iki dönem *Tarama Sözlüğü* çalışmasında yalnızca *o*'lu *koç-* okuyuşu karşımıza çıkar. Hatta buraya bu serinin ilk kaynağı olarak 1934'te yayımlanan "Tarama"yı da ekleyebiliriz: *kocuş, kocuş-, koçuş, kocuşma, koçuş-* (TarD-II, 1934, 1097b).

Sözlüklere ve sözlükçülere gelince, 1972'de yayımlanan ilk etimoloji sözlüğünde, Clauson'da dahi konuya ilişkin bir şüphe, ikilik vardır: sözcüğe *u* ile açık ve net bir *kuç-* 'to embrace' şeklinde yer veren Clauson yukarıda yer verdiğimiz TanTarS I ve III'e göndermede bulunarak yararlandığı kaynaktaki okuyuş dolayısıyla tereddüt etmekte ve Osmanlıca için "**kuç-** (or **koç-**?)" şekillerine yer vermektedir (Clauson 590a).

TemelTS adlı Kamus'un Latin harfli 1985'teki yazımında da ele aldığımız fiil *-o-* ile *koç-* şeklindedir (yuk. bk.).

Şu ana kadar en sık ve güvenle kullandığım *Misalli Sözlük*'te bile bu konuda tereddüt vardır: *koçmak ~ kuçmak* (< Eski Türkçe *kuç-mak ~ *küç-mak*) 'kucaklamak' (2005: 1722b).

Misalli'nin kısa versiyonunda maddebaşının sırası değişir: *kuçmak ~ koçmak* 'kucaklamak, sarmak' (2007: 653a).

A. Tietze'nin sözlüğünde ise "*kuç-/kuc-/koç-* 'kucaklamak' DS 2895, TS 2593–97 < ETk. *kuç-* a.m. Clauson 1972" şeklinde yer alır. Belli ki Derleme Sözlüğü'ne nasıl girdiği belli olmayan *koçmak* (Yusufeli) ve *kocuşmak* (Lapseki) Tietze'yi de

ikileme düşürmüş ve *o*'lu şekle yer vermiş. Derlemeyi yapanların neyin etkisinde kaldıklarını bilemeyiz ancak bu şekiller aslî olamaz, Eski Anadolu Türkçesindeki ve Osmanlıcadaki şekiller okunuşu için kaynak da olamaz. Derleme'ye uzanan bu *o*'lu kayıtlar Anadilden Derleme'ye dayanıyor olabilir (*koçmak* 'kucaklamak' Maraş, G. Antep, Hamit Zübeyr, 1932, s. 241b).

Şimdi yukarıdaki okuyuşları ve sözlük maddelerini değerlendirebiliriz:

Tarihî dönem metinlerde, Kıpçakça kaynaklardan Eski Anadolu Türkçesine, Osmanlıca kaynaklara varana değin tamamındaki *koç-* okuyuşu *kuç-* olarak düzeltilmeli, buradan türeyen şekiller de şu şekilde sıralanmalıdır:

kuç kucak ol- 'kucak kucağa olmak'

kuçadüş- 'kucaklayıvermek, sarılıvermek'

kuçmacık 'şöyle bir kucaklamak'

kuç-, (kuc-, kuş- (II)) 'kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak'

kuçul- 'kucaklanmak'

kuçuş 'kucaklayış'

kuçuş-, (kucuş-) 'kucaklaşmak, sarmaşmak'

Derleme Sözlüğü'ndeki Durum

Derleme Sözlüğü'nde bu konuda ilgi çekici bir şekilde ikilik bulunmaktadır. Madde yazarı Tarama Sözlüğü'nden de (az bir ihtimalle) etkilenmiş olabilir. Ancak derleme çalışmalarında bu tür "düzeltme" hadiselerine (kendi alan çalışmalarımdan) rastlanmaktadır:

guçmak "kucaklamak, sevmek" (çocuk dilinde) (Derleme 1972, s. 2187b)

koçmak ~ *koçmak*, *kocuşmak*, *kuçmak*, *kucuklamak* "kucaklamak; cinsel ilişkide bulunmak" (Derleme 1975, s. 2895a)

Sonuç

kuç- 'kucaklamak' fiili uzun ünlülü olmalı, başka türlü Oğuzcadaki ötümlüleşme açıklanamazdı. Ancak bu uzunluğu bugün için destekleyen tarihî kaynaklar yoktur. Buradan türeyen *kucak* ise herhalde *kuç-ak şeklinden türemiş olabilir, ancak Eski Türkçenin yapısı açısından bakılırsa fiillere ancak *-gAk* şeklinde bir ek gelebilmektedir. Dolayısıyla bu şekil kuramsal düzeyde kalmaktadır. Konuyla ilgili olarak TMEN III, § 1432'deki kaynaklara, Clauson'da yer alan bilgilere (590a ve 591a), Erdal'da yer alan açıklamalara (OTWF, s. 395, dipnot 463) bakılabilir.¹¹ *kuç-* ~ *guç-*

¹¹ Hemen hemen çoğu dil çalışmasında, 1972 (Clauson), 1991 (Erdal), 2015 (İ. Taş) doğru şekli verilen, okunan sözün 2000 hatta 2010'lu yıllarda niçin hala *-o-* ile *koç-* şeklinde okunduğu sorulabilir. Aklıma gelen tek açıklama, alana ilişkin çalışmaların takibinin zayıflaması, yayın sayısının çokluğu ve sıklığı dolayısıyla yeniliklerin gözden kaçması, bir de yıllar önce, alanın başvuru

için türkülerden, deyimlerden, atasözlerinden de örnekler aranıp bulunabilirdi, ancak buradaki kısa değininin amacı *kuç-* fiili ve ailesini yazmak değil, tarihî dönem kaynakların okunuşunda görülen bir hataya dikkat çekmektir.

Tarama Sözlükleri

- 1943: *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlüğü Hazırlıklarından XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. I, TDK, İstanbul Cumhuriyet Basımevi, 862 s. + VIII (düzeltiler).
- 1945: *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlüğü Hazırlıklarından XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. II, A-İ, TDK, İstanbul Cumhuriyet Basımevi, 1- 557.
- 1953: *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlüğü Hazırlıklarından XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. II, K-Z, TDK, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 559-1090.
- 1954: *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlüğü Hazırlıklarından XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. III, TDK, Ankara, Karınca Matbaası, 840 s.
- 1957: *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlüğü Hazırlıklarından XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. IV, TDK, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 923 s.
- 1969: *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. IV, K-N, TDK, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2143-2902 arası.

Kaynaklar

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya, İnceleme-Metin-İndeks, Tıpkıbasım*. TDK: Ankara.
- Ayverdi, İ., Topaloğlu, A. (2007). *Kubbealtı Lugatı Türkçe Sözlük*. Kubbealtı: İstanbul.
- Bayraktar, N. (2008). *Ebû'l-Fazl Mūsā bin hâcî hüseyin İznîkî, Kaşşü'l-Enbiyâ Tercümesi (Metin-Dizin)*. Ebabil: Ankara.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû-Hayyân: Kitâp al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul Darülfünunu: İstanbul.
- Canpolat, M. (1982, ²1995.). *‘Ömer Bin Mezid: Mecmû‘atü'n-Nezâ‘ir*. TDK: Ankara.

kaynaklarında -o- ile *koç-* okunuşunun yer alması, kaynakların eleştirilmeden, olduğu gibi doğru kabul edilmesidir.

- Ciğa, Ö. (2013). *Sübeyl ü Nev-Bahâr*, (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri – Dizin). Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Cin, A. (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yüsus ve Züleyha Hikâyesi, Ali'nin Kissa-yı Yüsus'u*. TDK: Ankara.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press: Oxford.
- Dankoff, R. (2004). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, katkılarla İngilizceden çeviren: S. Tezcan. Sanat Kitabevi: İstanbul.
- Demirel, M. (2004). *Kemâl Paşa-zâde (Şems'ed-dîn Ahmed bin Süleymân), Yüsus u Zeliha*, Harvard Üniversitesi: Cambridge – Massachusetts.
- Derleme (1972). *Derleme Sözlüğü*, VI, G. TDK: Ankara.
- Derleme (1975). *Derleme Sözlüğü*, VIII, K. TDK: Ankara.
- Dilçin, C. (1991). *Sübeyl ü Nev-Bahâr, İnceleme – Metin – Sözlük*. AKM: Ankara.
- Dilçin, D. (1946). *Şeyyad Hamza, Yusuf ve Zeliha*. TDK: İstanbul.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*, III. Franz Steiner: Wiesbaden
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II. Harrassowitz: Wiesbaden.
- Erdem, M. (2018). *Ferîsteoğlu Mehmed b. Abdüllatif Bahrî'l-Hikem Hikmetler Denizi, Karşılaştırmalı İnceleme Metin – Sözlük – Tıpkıbasım*. Grafiker: Ankara.
- Ersoylu, İ. H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*. TDK: Ankara.
- İshak Refet [Işıtman] ve Hamit Zübeyr [Koşay]. (1932). *Anadilden Derlemeler*. Hakimiyeti Milliye Matbaası: Ankara.
- Levend, A. S. (1966). *Ali Şir Nevaî*, II. TDK: Ankara.
- Mazıoğlu, H. (1974). *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'-Şerife*. TDK: Ankara.
- Merhan, A. (2003). *Die ‚Vogelgespräche‘ Gülşebri's und die Anfänge der türkischen Literatur*. Pontus Verlag: Göttingen.
- Misalli (2005). *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İlhan Ayverdi, redaksiyon-etimoloji: A. Topaloğlu, 2, H-N. Kubbealtı: İstanbul.
- Özkan, M. (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manâyâs: Gülistan Tercümesi*. TDK: Ankara.
- Sever, M. (2013). *Türk Halk Şiiri*. Ankara Üniversitesi: Ankara.
- TarD-II: Osmanlıcadan Türkçeye söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, 2. cilt. TDTC: İstanbul (1934)
- Taş, İ. (2015). *Sübeyl ü Nev-Bahârda Eskiçil Öğeler*. TDK: Ankara.
- Taş, İ. (2019). *Şeyyad hamza, Yusuf ve Zeliha*. TDK: Ankara.
- TDK (1942). *Şeyhi Divanı*. TDK: İstanbul.

- Tekin, A. (1998). *Şirvanlı Mahmûd, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (4. Cilt, 1. Kısım), Dil Özellikleri – Metin – Sözlük*. TDK: Ankara.
- Temel TS (1985). *Temel Türkçe Sözlük, Sâdeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî*, Tercüman Gazetesi yayını, ilmî kontrol ve redaksiyon: Mertol Tulum; bu cildin hazırlanması çalışmasına katılanlar: Y. Akdoğan, N. Birinci, C. Okuyucu, M. Özkan, K. Yetiş, H. Açıkgöz, A. Bilgin, H. Uzun, M. Yelten; yardımcı olarak çalışanlar: F. Arbak, M. Çelik, T. Karaağaç, S. Kulaksızoğlu; tashihleri yapan: H. Akay. Tercüman: İstanbul.
- Tezcan, N. (1994). *Lâmi'is Güy u Çevgân*. Franz Steiner: Stuttgart.
- Tezcan, S. (1994). *Sühbeyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*. Simurg: Ankara.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. K-L. TÜBA: Ankara.
- Toparlı, R. (2000). *Lehce-i Osmânî*, Ahmet Vefik Paşa. TDK: Ankara.
- Koç, M., Tanrıverdi, E. (2014). *El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûs'ul-Muhît Tercümesi, Mütercim Âsım Efendi*, 6. cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: İstanbul.
- Yavuz, K. (1991). *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*. AKM: Ankara.
- Yelten, M. (1998). *Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. TDK: Ankara.

Should 'kucaklamak' in Ottoman Texts be Read with o or u?

It is difficult to accurately identify the words with rounded vowels in Turkish sources written in Arabic script. If such a word is forgotten and is no longer in use, it is even more difficult to correctly read if it includes *o/u* or *ö/ü*. In such a case, the first thing to check is whether any derivatives of the word in question are in use in modern Turkic languages. A verb spelled as *koç-* 'to hug, to embrace' can be found in various works and dictionaries in Latin script from the 1930s until today. This verb, which is in fact the root of the noun *kucak* 'arms; embrace (noun)' today, should definitely be read as *kuç-* with an */u/*, and previous publications that discuss it should be corrected accordingly. This paper presents the relevant spellings and interpretations from various works.

Keywords: Ottoman Turkish, vowel qualification, round vowels, transcription problems

UDK: 811.16'373.6:811.512.161'373.6(497)“18“

811.512.161'282(091)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 5. listopada 2021.

Balkan Slav dillerinden Türkçe hakkında ne öğrenebiliriz?

Marek Stachowski

Krakov Jagiellon Üniversitesi, Polonya

marek.stachowski@uj.edu.pl

Özet

Türkçenin Avrupa dillerinden biri üzerindeki tesirine dair ilk eser Polonyalı Prens Adam Czartoryski tarafından 1828 yılında yayınlandığı hâlde araştırmacıların bugüne kadar incelediği alıntı kelimelerin, Türkçe ve Slavcada hangi özellik ve süreçleri belgelediği konusu hâlâ yeterince tartışılıp değerlendirilmemiştir. Bu makalede Türkçe ve Slavcanın Balkanlardaki teması üzerine incelemelerin ortaya koyduğu bazı mühim taraf ve görüngülerin örneklerinin sunulması amaçlanıyor.

Anahtar kelimeler: Slav dilleri, Türkçe, Balkan dilleri, etimoloji, dil teması, Rumeli ağızları

1. Önsöz ve tarihçe

Türkçenin, komşu milletlerin dillerinin üzerindeki tesiri hakkında birçok yazı yazılmış olduğu hâlde, konunun bütün taraflarını bir kitap hâlinde sunup ayrıntılarını tartışan bir yazar hâlâ bulunamamıştır ve bunun nedeni oldukça açıktır: Önümüzde yapılacak iş hâlâ çok. Öte yandan, Slavca-Türkçe teması konusunun bazı önemli kısımları bu zamana kadar ele alınmıştır, bkz. Németh (1956); Stachowski S. (1961, 1973); DTB; Čaušević (2014). Diğer Avrupa dillerine gelince, eserlerinin birçoğunu Türkçe'nin Romen dilleri üzerindeki tesirine ayıran Wolfgang Schweickard'ın, bazı Batı Avrupa dillerindeki Türkçe alıntılarını karşılaştırmalı ve tarihî bir sözlüğü üzerinde çalışmakta olduğunu biliyoruz (Schweickard, 2011). Bugüne kadar yayınlanmış olan eserlerin en önemlileri arasında M. Urban (2015)'in kitabı zikredilebilir. Bununla birlikte, Türkçenin Batı Avrupa dilleri üzerindeki etkisi Balkan dilleri üzerindeki çok daha zayıf ve kısa ömürlüydü.

Konumuzun birkaç gelişim aşamasını göstermek bugün de mümkündür. Aşamaları birbirinden ayıran ölçütler, araştırmacıların amaç ve yöntemidir.

Tarihî bağlamda sık sık F. Miklosich (1884) ile söze başlandığı hâlde mesele daha karışıktır. Her şeyden önce bütün yayınlar dört ölçüte göre bölünmelidir:

bir yandan

(a-1) Rumeli Türkçesi ağızları

veya

(a-2) Slav dillerine etkilerini

ve öbür yandan Türkçenin

(b-1) bir tek Slav dili ile

veya

(b-2) Slav dillerinin hepsi veya en azından bir grubu ile temasını

konu eden yazılar.

Bütün bu eserler dizisini başlatan, Polonyalı prens Adam Czartoryski'nin 1828 yılında yayınladığı Doğu dillerinden Lehçeye giren alıntılarının kısa sözlüğüdür. İşin ilginç tarafı şudur ki, Polonya, Türk devleti, halkı ve dilinin doğrudan tesiri altında bulunmadığına göre Türkçenin Slav dilleri üzerindeki etkisini araştıran kişinin işe Polonya dili ile başlaması beklenmedik bir şeydi. Czartoryski'nin 1828 yılında yayınlanan sözlüğü, (a-2) ve (b-1) gruplarına aittir.

Sonraki kırk yıl içinde, Türkçeden çeşitli Slav dillerine geçmiş kelimeleri derleyip sunan yazılar pratik olarak bir ve aynı tiptendi: Kısa sözlükler. Yeni dönemi açan eser ancak Otto Blau'un (1868) kitabı olmuştur: (a-1). Bir *Balkan Slav dilindeki Türkçe alıntılar* konusunu (b-1) işlemiş olan ilk Avrupalı yazar ise, 41 sayfalık kitapçığını 1881 yılında Saraybosna'da yayınlayan, Bosnalı gazeteci, Doğubilimci ve tercüman Miloš Mandić (1881) oldu (Čaušević (2008: 147, 149); Čaušević (2014: 219-227); Čaušević (2016). Üç yıl sonra, 1884 yılında Slovenyalı dilci Franz Miklosich'in Güneydoğu ve Doğu Avrupa dillerindeki Türkçe unsurları ele aldığı iki bölümlü sözlüğü yayınlandı. Bu eser, (a-2) + (b-2) gruplarına aittir. Miklosich'in sözlüğü çok ünlü oldu ve 20. yüzyılın ikinci yarısında bazı Avrupalı Türkologlar, bir «yeni Miklosich» a ihtiyacımız var diye sık sık tekrarları. Bu görüşü benimsemişimden dolayı fikrimi burada açıklamak istiyorum. Evvela bazı maddeleri kısa bir şekilde örnek olarak vereyim (Miklosich, 1884, cilt 2: 3-4):

[1]¹ **kafir** كافر *gavur, gaver (gjaur)* [...] Ungläubiger, Nicht-Moslem, Christ

bulg. *kaur, kaurin, kaurka, kavurka. kavurski. gjaurka. kjafir* [...]²

[2] **kar** کار pers. Gewinn

bulg. *kjar* [...], serb. *ćar* [...]

¹ Çeviriyazıda <k> harfi öndamaksıllaşmış k (Tü. kâr'daki k^y gibi) için kullanılır. Tıpkı, <l'> = l^y, <ğ> = g^y, <ç> = ç^y vs. gibi.

² Balkan Slav sözcüklerinde ünsüzden sonra gelen <j> harfi, çeviriyazıdaki vurgu işareti gibi öndamaksıllaşmayı gösterir, <kj> = <k'> = k^y, <gj> = <ğ'> = g^y gibi.

- [3] **kariz** كاريز *gériz, géréz* Kloake.
bulg. *geriz*, alb. *geriz* Wasserleitung [...]
- [4] **kašké** كاشكه *káški* [...] pers. gebe Gott.
bulg. *kješke* [...]
- [5] **kavkar** كاوکار wird mir als pers. bezeichnet.
bulg. *čjavgar* Vieh für das Joch. Vergl. griech. *ζευγάρι*.

Osmanlıca önseste *ka-*, Bulgarcada düzenli olarak şöyledir: [1] *ka- ~ gja- ~ kja-*; [2] *kja-*; [3] *ge-* (**gje-* değil mi?); [4] *kje-*; [5] *čja-*. Miklosich'in eserinin bu bağlamda en büyük değeri, Türkçe kelimelerin muhtelif dillerdeki görünümelerini bir araya getirip başka dilcilere sunmak olmuştur. Miklosich, çeşitli ses denkliklerinin tip ve kaynaklarını açıklamadığı gibi, sözcüklerin aktarma yolları, anlam değişimleri, kaynakları olan Türkçe ağızların konuşulduğu yeri ve zamanı da tartışmamıştır. Sözlüğü, zamanında iyi ve aydınlatıcı olduğu hâlde bugün metodoloji bakımından kabul edilemez. Bu nedenle de bir «yeni Miklosich» yerine hâlen birtakım karşılaştırmalı ve tarihî sözlüklere ihtiyacımız var (bkz. 3.5 aşağıda).

Bu yazının başında listelediğimiz gruplara ait eserler Türkoloji tarihinde şu sırayla kaleme alınmıştır:

- a-1 1868
a-2 ...1828
b-1 ...1828.....1881
b-2 1884

yani:

YIL	a-1	a-2	b-1	b-2
1828		X	X	
1868	X			
1881			X	
1884				X

Birinci Dünya Savaşı sırasında zorunlu askerlik sebebiyle Balkan topraklarından yabancı ülkelere gelmiş bulunan Avusturya-Macaristan ordusunun askerleri arasında *Roçko Assan ôli Ali* adında, Makedonyalı Türk bir delikanlı da varmış. Bir muharebede yaralanıp Krakov Askerî Hastanesine yatırılmış. Ali'nin orada bulunduğunu nasıl öğrendiğini bilemediğimiz Tadeusz Kowalski, yaralı gencin yanına gidip onunla görüşmüş ve tercümanlığını yapmış. Ali'nin anlattıkları arasında yer alan Krakov hakkındaki şiirin üç satırını Kowalski, Türk halklarının nazmını inceleyen bir kitapta aktardı (Kowalski, 1922: 66). Bu üç satır Makedonya Türkçesiyle neşredilmiş şiirlerin ilk örneği idi. Bu şiirin tam metni, 62 başka şiir, bir hikâye ve Kowalski'nin dilbilimsel yorumları ile beraber dört yıl sonra yayınlanmıştır

(Kowalski, 1926). Kowalski'nin bu makalesi, (a-1) grubu ile ilgili araştırmaları Birinci Dünya Savaşından sonra yeniden başlattı.

Diğer kitap ve yazıları bir yana bırakarak 1929 yılına geçelim. Bu yılda Çekoslovakya'nın başkenti olan Prag şehrinde Slav Filologlarının Birinci Kongresi yapılmıştır. Kowalski de Kongre'ye katılıp kısa ama çok önemli bir konferans vermiştir (Kongre'nin materyalleri maalesef ancak dört yıl sonra neşredilebilmiştir: Kowalski, 1932). Kowalski, konuşmasında Slavistlerin o zamana kadarki eserlerinde dikkate alınmayan üç yöntem kuralını belirlemiştir:

- [6] Kronoloji. - Türkoloji eğitimi görmemiş Slav dilleri uzmanlarının, geçmiş yüzyıllarda Türkçeden alınmış kelimelerin aslî biçimini bulmak için bugünkü Türkçe sözlüklere başvurmaları; örneğin, 17. yüzyılda alınmış kelimenin aslı şeklini 20. yüzyılın sözlüklerinde arıyorlar. Bu bir kronoloji kusurudur (Kowalski, 1932: 554).
- [7] Coğrafya. - Balkan Slav dillerindeki bütün Türkçe sözcüklerin sadece Türkiye Türkçesinden gelmiş olduğunu sanmak doğru değildir. Bazıları, Tatarca veya başka bir Kıpçak dilinden, eski zamanlarda ise Bulgar Türkçesinden bile alınmıştır. Bütün bu tabakaları birbirinden ayırmaksızın ne Rumeli Türkolojisi araştırmaları gerektiği gibi yapılabilir ne de Slavcada kullanılan kelimelerin doğru etimonlarını tespit edebiliriz (Kowalski, 1932: 555).
- [8] Diyalektoloji. - Anadolu'dan Balkan topraklarına gelip Slavlar arasında yerleşen Türkler, köylü, kunduracı, manav gibi basit insanlar olduklarına göre konuştukları dil de fasih Türkçe değil, bir Anadolu ağzı olsa gerektir. Yani, Türkçe etimonlar her şeyden önce Türkçe diyalektlerde aranmalıdır (Kowalski, 1932: 555-556; Stachowski M., 2019: 102-103).

Bu konferansı içeren kongre materyalleri kitabı basılmadan daha önce Kowalski, "İslam Ansiklopedisi" için "Osmanisch-türkische Dialekte" başlığı ile, hem Anadolu hem de - o zaman mümkün olduğu kadar - bütün Rumeli'den kendisi ve başka dilciler tarafından toplanan malzemelere dayanan ilk kapsamlı yazıyı yayınladı (Kowalski, 1931). Üç yıl sonra ise Türk okuyucular için kısa fakat panoramik içerikli bir yazısı Türkiye'de çıktı (Kowalski, 1934).

Julius Németh, ünlü kitabında (1956) Türkçenin diyalektleri üzerine yöntemli araştırmaların T. Kowalski ile başladığını³ söyledi ve bu görüş herkesçe kabul edilmektedir.

Németh'in, aynı kitapta (Németh, 1956) Batı Rumeli Türkçesinin karakteristiğini tespit ederek sıraladığı sekiz özellik günümüzde hâlâ geçerlidir. Bunlardan

³ "Die methodische Bearbeitung der osmanisch-türkischen Dialektologie beginnt mit der Tätigkeit von Tadeusz Kowalski." (Németh 1956: 5).

bazıları Türkçe ağızların kimi olgu ve olayları anlayıp yorumlamakta bile yardımcı olabilir, örn., *-miş* ekinin doğru yorumu için bkz. Gülsevin (2009: 52-54).

Kowalski'nin daha 1929 yılındaki Prag konuşmasında sunup 1932'de neşrettiği kurallar gayet mantıklı olduğu hâlde bütün sorunları çözemez. Çünkü bu kurallar her şeyden önce Slavcadaki Türkçe alıntılarının doğru etimonlarını bulmaya odaklanmaktadır. Ancak bir etimolojinin genel olarak en karışık kısmı, etimonu ile bugünkü şekli ve manası arasında meydana gelen süreci yeniden tasarlamaktır. Onun içindir ki, bir süre önce Kowalski'nin üç kuralına, yeni olmamakla beraber sık sık ihmal edilen "kelimenin ayrıntılı geçiş yollarını saptamak" kuralını ekledim (Stachowski M., 2018: 311).

Şimdiye kadar yayınlanmış ve Rumeli Türkçesinin Slav dilleri ile temasını konu eden bütün eserler bir ve aynı sonuca varmamızı sağlar: Anadolu'dan Rumeli'ye getirilmiş Türk diyalekt ve ağızlarının geçmişini tam olarak anlayıp yeniden kurarken, biri Türkçe çeviriyazılı metinler, öbürü ise Türkçenin Slav ve Balkan dillerinde bıraktığı izler olmak üzere iki vazgeçilemez kaynak var. Aşağıda buna birkaç örnek verelim.

2. Ses özellik ve değişimleri

Rodop Türk diyalektlerinde *zaral'l'i* 'zararlı'⁴ (DRS 420), *mol'l'uk* 'morluk' (DRS 280) gibi kelimelerin kaynağının, Türk dilinde *al* ve *l'i* gibi art-ön veya ön-art ses dizisi mümkün olmadığına göre, Türkçenin iç gelişmesine değil, Rodop Bulgar diyalektlerine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Bulgar lehçelerinde *+li* ekinin izi iki hecedir (*+lija* ~ diyal. *+lije*; bkz. Georgiewa-Okon 2019: 30) ve Türkçe *ı* ünlüsünün Bulgarca izi genel olarak *ä* ünlüsüdür. Problem çözülemez gibi görünüyor.

Sebebi pek açık değilse de Türkçe sözsonundaki bazı ünsüzler kimi Bulgar diyalektlerinde öndamaksillaşır, örn. Tü. *hemen* > Rodop Bulg. *emeñ* (Georgiewa-Okon, 2019: 165), Tü. *yoğurt* > Rodop Bulg. *agurt'* (ay.es. 79) gibi. Bu kural *-r* için de geçerlidir, şöyle ki Tü. *zarar* > Rodop Bulg. *zara'* (ay.es. 78) biçimine dönüştü.

Bundan sonra olanlar tam bilinmiyor. Ayrıca konu *+li* ekiyle de sınırlı değildir. Msl., Rodop Tü. *kull'a-* 'kırlamak', kır kır diye ses çıkarmak (değirmen)' (DRS 238), *hol'l'a-* 'horlamak' (DRS 203), *gull'a-* 'gurlamak' (DRS183), *dall'ik* 'darlık' (DRS 84) gibi örnekler, en azından aslı *r* ünsüzünün Türkçe sones konumunda Bulgarcanın tesirinde öndamaksillaşarak **r* diye telâffuz edilip, zamanla kendinden sonra gelen *l* ünsüzü ile benzeşmiş olduğu hissini veriyor:

[9] Tü. *-r* > **-r'*

[10] Tü. **-r' + *l-* > **-r'l-* > **-r'l'-* > *-ll-*

⁴ DRS'de <i> harfi i ile ı arasında duran bir ünsüz için kullanılır (DRS VI).

Bu açıklamanın zayıf tarafı şudur ki, DRS'de ne *zarar*, *mor*, *dar* ne de *zarar*, *mor*, *dar* vs. biçimleri vardır. Neyse ki, Georgiewa-Okoń (2019: 78) en azından *zarar* şeklini kaydetmiştir.

Bir başka kelime grubu Arapça ayınlı sözcüklerin Türkçe temsillerini içermektedir. Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçeye uyarlanmasını sayısal metotlarla inceleyen Kamil Stachowski'nin tespit ettiği üzere, 16. yüzyıla ait bir Türkçe yadigârda ayın harfi 72 kelimedede Ø (sıfır), sadece 2 kelimedede *h* ünsüzü ile karşılanır (Stachowski K., 2015: 302), bir çağdaş etimoloji sözlüğünde (KEWT) ise bu oran daha nettir: Ar. ayın > Tü. Ø (179 kez) ~ *h* (3 kez) (K. Stachowski 2020: 31). Ne var ki, Balkan dillerindeki ayınlı kelimelerde ayının *h* sesine dönüştüğü örnekler hiç de seyrek değildir. Bunlardan en bilineni herhâlde Osmanlılar tarafından çeşitli Balkan şehir ve kasabalarında inşa edilen saat kulelerinin adında bulunan *sabat* 'saat' (< Ar. *sā'at*) sözcüğüdür. Hırvatistan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ ve Kosova'da *sabat kula* 'saat kulesi', Arnavutluk'ta ise *kulla e sabatit* adı, Türkçe *saat* kelimesinin yegâne fonetik temsili olurken Makedonya ve Bulgaristan'da ağır basan biçim *sabat* değil, *saat*'tir. Üsküp'ün biraz Doğusunda, Kuzeyden Güneye uzanan bir çizgi Makedonya'yı bu bağlamda ikiye ayırır. Bu çizginin Batısında *sabat*, Doğusunda da *saat* biçimi tercih edilir. Makedonya'nın Kuzeyinde (yani eski Yugoslavya'da) ise daima *sabat* görülürmüş.

Arapça ayının karşılığının *h* olduğu başka bir örnek Türkçe *ma'sum* (< Ar. *ma'sūm*) sözcüğüdür. Çağdaş Türkçesi *masum* olan bu sözün Bulgarcası *maksum* 'bebek'tir (DTB 176; Georgiewa-Okoń, 2019: 56). Bulgarca *-k-* şüphesiz bir Türkçe *mahsum ara biçimindeki **-h-* ünsüzünden evrilmiştir, yani: Ar. *ma'sūm* > [a] Tü. *ma'sum* > çağdaş Tü. *masum*; [b] Tü. *mahsum > Bulg. *maksum* (Stachowski S., 1973: 172).

Bir başka örneği, 18. yüzyılda Türkiye'de toplam 13 yıl (1732-39, 1759-63) yaşayıp, geçimini aslen göz hekimisi olarak sağlayan Regina Pilsztynowa adlı bir Polonyalı hanımın Polonya'ya döndükten sonra yazdığı hatıraların birinci bölümünde buluyoruz. Bu örnek <dachwadzyjami> = *dachwadzyjami* (Pilsztynowa, 1957: 38; 300, dipnotu 12) sözcüğüdür. Polonya dilindeki çoğul vasıta (~ instrumental) hâli eki *-ami* bir yana, önümüzde ya Balkan Slavca *dahvadžija* şekli ya da Lehçeleşmiş *dachwadzyj* biçimi bulunmaktadır. Pilsztynowa genel olarak Türkçeyi Balkanlar'da değil, İstanbul ile Anadolu'da öğrendiğine göre bu sonuncusu daha muhtemeldir. İkisinin de etimonu kesinlikle Türkçe *davacı* değil, *dahvacı olmalıdır. Yani: Ar. *da'wā* > [a] Tü. *da'va* > çağdaş Tü. *dava*; [b] Tü. *dahva → *dahvacı > Orta Lehçe (18. yy.) *dachwadzyj*.

Bu bağlamda bir olguya dikkat çekeyim: Pilsztynowa'nın hatıralarında kaydedilen sözcük "Balkan Slav dilleri" grubundan değil, "çeviri yazılı metinler" grubundandır. Herhâlükârda *dahvacı kelimesi, "Balkan Slav dilleri" grubuna ait olan *maksum* ve *sabat* kelimeleri ile beraber aynı değişmeye işaret eder.

Yukarıdaki üç kelimenin hepsinde Ar. -‘- > Tü. -h- değişmesi daima içseste tespit edilmiştir. Buna, en azından sones için de bir örnek verelim: Ar. *sawdā’* > [a] Tü. *sevda* > Sırp. *sevda*; [b] Tü. *sevdah > Sırp. *sevdah* (Stachowski S., 1973: 173).

3. Geleceğe bakış

3.1 İşbirliği.

Aslında Kowalski'nin bu kuralları önerme ihtiyacı duymasından anlaşıldığı gibi, Slav dilleri uzmanlarının sürekli kendi sorunları ile meşgul olmaktan Türkoloji sorunları ile uğraşmaya zamanları kalmıyordu. Türkologlar Slav dünyası hakkında ne kadar az biliyorsa Slavistler de Türk dünyası üzerine o derecede az şey biliyorlar. Gürer Gülsevin (2009: 50), “Rumeli Türkçesinin özelliklerini yorumlarken bölgesel dillerin (Makedonca, Arnavutça, Bulgarca, Sırpça, Yunanca) tarihî ve diyalektolojik bilgilerine sahip olmamız gerekir. Sadece Türkçenin tarihî ve yaşayan diyalektlerini biliyor olmak Rumeli Türkçesinin özelliklerinin hepsini açıklamamıza yetmez. Ancak, Rumeli Türkçesinin yorumlanabilmesi için sadece Balkan dillerinin etkisini düşünmek de yeterli değildir. Türk diyalektlerinin gelişim evreleri de daima hatırlanmalıdır” demekle haklıdır. Kısacası, Türkologlar Slav filolojisinin, Slavistler de Türkolojinin bazı bilgilerine sahip ve aralarında bir işbirliği olmaksızın ilerleme sağlanamaz.

3.2 Çeviriyazılı metinler.

Yukarıda, Pilsztynowa'nın hatıraları bağlamında söylediklerime şunu ilâve edeyim: “Slav dilleri” ile “çeviriyazılı metinler”, birisi yazı, diğeri tura gibi, birbirini tamamlayan iki kaynak grubudur. Türkologların Slavistler ile işbirliği ne kadar gerekliyse, “Slav dilleri”nden elde edilen verilerle “çeviriyazılı metinler”deki bilgileri bir araya getirerek bütünü oluşturmamız da o kadar gereklidir.

3.3 Rumeli Türkçesi.

Anlaşıldığı üzere, Arapça ayının karşılığı *h* olan Türkçe diyalektler, Rumeli'nin Batı Makedonya ve Bulgaristan dışındaki alanlarında konuşulmaktadır. Kat'î bir sonuca varmak için her ne kadar üç örnek yeterli değilse de, yukarıdaki coğrafi ayrışma göz önüne alınınca bu alanda geçmişte ayın sesini uyarılama metotları itibarıyla iki tane ana diyalekt konuşulmuş olduğu fikri pek tabii gibi görünüyor. Bu iki ana diyalekten birinin Oğuz grubuna değil, Kıpçak grubuna ait olması mümkündür. Bu konuda Arapça ayınlı sözcüklerin Kazakça temsillerini örnek alıp Türkçedekilerle karşılaştırmak ilginçtir, msl., Ar. *sā'at* > Tü. *saat* = Kzk. *sayat* ~ *sāt* (Altun, 2015: 12), Ar. *ta'lim* > Tü. *talim* = Kzk. *taylim* ~ *tālim* vs. (Altun, 2015: 20).

3.4 Yöntemin ölçütleri.

Türkiye Türkçesinde “ses bilgisi konuları tartışılırken alıntı kelimelerle dile giren ve dil tarafından kabul edilen özelliklerin istisna olarak” değerlendirilişi gibi (Altun, 2012: 68), alıntılardaki yabancı sesleri alıcı dilde uyarılma metotları da istisna olarak düşünülüp de dil ve diyalektlerin tasnifinde ölçüt olarak kullanılmaz. Yine de, Arapça aynın Türkçeye uyarılma şekilleri hem Rumeli Slav dillerini iki gruba ayırma hem de bu alanda geçmişte konuşulan Türkçe ağızlar arasındaki sınırı belirleme olanağı sağladı.

3.5 Sözlük.

Kanaatimce, şimdi bize en çok gereken şey, Balkan coğrafyasının her bir bölgesi için ayrı birer Türkçe alıntılar sözlüğüne sahip olmaktır.⁵ Ancak böyle bir sözlük takımını raflarımıza yerleştirdikten sonra sağlam karşılaştırmalı incelemeler yapmak suretiyle Türk diyalektolojisini genişletip zenginleştirebileceğiz.⁶ Öbür yandan, “Her [...] üniversitede [...] Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri kurulmuş, bu bölümlerde Anadolu’nun muhtelif il, ilçe ve kasabalarının ağızları üzerine çok sayıda lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmıştır” (Ölmez, 2010: 188) sözleriyle anlatılan Anadolu’ya nazaran Rumeli’nin durumu maalesef geridedir.

Kaynakça

DRS	=	Mollova 2003
DTB	=	Grannes 2002
KEWT	=	Stachowski M. 2019a

Altun, H. O. (2012). Türkiye Türkçesindeki Arapça alıntı kelimelerde ünlü uyumsuzlukları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 32, 55-71.

Altun, H. O. (2015). Arapça alıntı kelimelerin Kazak Türkçesine uyarılması. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 22, 167-201.

⁵ Abdulah Škaljić’in önce iki bölüm (1957), sonra tek bölüm hâlindeki (1979) sözlüğünü ihmal etmem herhâlde şartı olarak değerlendirilecektir. Ancak Yugoslavya’da çok popüler olmasına karşın Škaljić bu eserde bazı yerlerde çok tuhaf açıklamalar sunar, örn. SHr. (= Sırpça-Hırvatça) funduk < Tü. fındık (Škaljić 1979: 286); SHr. beg < Tü. bey (ay.es. 129: “arapskim slovima piše se «bek» i otud naše «beg»” = ‘Arap yazısıyla «bek» diye yazılır ki ondan bizim «beg» geliyor’) vs. Başka örnek ve açıklamalar için bkz. S. Stachowski 1965.

⁶ Alıntıların karşılaştırmalı-tarihi incelenmesinin bir örneği M. Urban’ın makalesindeki bir cetvelde bulunabilir (Urban 2017: 782-791).

- Blau, O. (1868). *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Čaušević, E. (2008). Avrupa'da basılan ilk Türkçe alıntılar sözlüğü. In Demiryürek Mehmet, Özyürek R. ve Demiryürek Meral (Ed.). *III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı bildiri kitabı* (pp. 147-153). Lefke: Lefke Avrupa Üniversitesi.
- Čaušević, E. (2014). *The Turkish language in Ottoman Bosnia*, İstanbul: The Isis Press.
- Čaušević, E. (2016). Miloš Mandić i njegov rječnik turcizama (O prvome rječniku turcizama u povijesti turkologije). In Jurčević K., Ramljak O. ve Hasanbegović Z. (Ed.). *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* (pp. 85-92). Zagreb: Srednja Europa & Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Czartoryski, A. (1828). Słowniczek wyrazów przyjętych do mowy polskiej ze wschodnich języków. *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich* 1/2, 79-99.
- Georgiewa-Okoń, J. (2019). *Turcызmy w bułgarskich dialektach południowo-wschodnich. Dialekty rodopskie i wschodnio-rupskie*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Grannes, A., Hauge Kj. R., Süleymanoğlu H. (Ed.) (2002). *A dictionary of Turkisms in Bulgarian*, Oslo: Novus.
- Gülsevin, G. (2009). Rumeli Türkçesi çerçevesinde Türk ve Balkan dillerinin etkileşimi. *Turkish Studies* 4 (8), 48-64.
- Kowalski, T. (1922). *Ze studjów nad formą poezji ludów tureckich*, I, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Kowalski, T. (1926). Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 33, 166-231.
- Kowalski, T. (1931). Osmanisch-türkische Dialekte. In Houtsma M. Th. et al. (Ed.): *Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker*. Cilt 4. (pp. 991-1011). Leiden - Leipzig: E.J. Brill.
- Kowalski, T. (1932). W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich. - Horák J. et al. (Ed.): *Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929* cilt 2, (pp. 554-556). Praha: Orbis 1932.
- Kowalski, T. (1934). Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri. - *Ülkü* 20, 1-8.
- Mandić, M. (1881). *Turcizmi u Bosni*, Sarajevo.
- Miklosich, F. (1884). *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch)*, Wien: F. Tempsky, cilt 1-2 (= Band 34 und

- 35 der Denkschriften der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften).
- Mollova, M. R. (2003). *Doğu Rodop Türk ağzlarının sözlüğü. Dictionnaire dialectologique du turc du Rhodope de l'Est*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Németh, J. (1956). *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaften.
- Ölmez, M. (2010). Anadolu Ağzları Sözlüğü'ne ekler projesi ve 2006'daki durumu. *Türk Dilleri Araştırmaları* 20. 187-192.
- Pilsztynowa, R. S. (1957). *Proceder podróży i życia mego awantur*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Schweickard, W. (2011). Osmanismen in den europäischen Sprachen. Vorüberlegungen zu einem vergleichenden historischen Wörterbuch. *Lexicographica* 27, 221-239.
- Škaljić, A. (1957). Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine. *Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu. Dopunska izdanja* 2, Sarajevo: bölüm 1 (A-J). I-LVI + 1-408; bölüm 2 (K-Ž). 409-810.
- Škaljić, A. (1979). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*,⁴ Sarajevo: Svjetlost.
- Stachowski, K. (2015). Phonetic adaptation of Arabic loanwords in Argenti's Ottoman Turkish (1533). Part 1: Consonants and semivowels. In Mańczak-Wohlfeld E. and Podolak B. (Ed.): *Words and dictionaries* (pp. 297-317). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stachowski, K. (2020). Phonetic renderings in Turkish Arabisms and Farsisms. *Türkbilig* 40, 23-47.
- Stachowski, M. (2018). Problemy metodologiczne z badaniem orientalizmów w języku polskim. *Studia Językoznawcze* 17, 303-314.
- Stachowski, M. (2019). Slavic languages in contact, 2: Are there Ottoman Turkish loanwords in the Balkan Slavic languages? *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 136, 99-105.
- Stachowski, M. (2019a). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, S. (1961). *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Stachowski, S. (1965). Zаметки о методологии етимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке. *Étimologija* 1965, 56-71.
- Stachowski, S. (1973). *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk: Ossolineum.

- Urban, M. (2015). *The treatment of Turkic etymologies in English lexicography. Lexemes pertaining to material culture*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban, M. (2017). European 'cassock', Tkc. *kazak* and Per. *kazağand*. Relative chronologies and possible links. In Németh M., Podolak B. ve Urban M. (Ed.): *Essays in the history of languages and linguistics* (pp. 753-791). Kraków: Księgarnia Akademicka.

What Can We Learn about Turkish from the Balkan Slavic Languages?

The first work on the Turkish influence on a European language was published by Prince Adam Czartoryski as early as 1828. It seems that there has never been a discussion of the features and processes, either in Slavic or in Turkish, that can be identified in the borrowed material. This author tries to present the most important aspects of the analytical approach to Turkish-Slavic linguistic contacts in the Balkans.

Keywords: Slavic languages, Turkish, Balkan languages, etymology, language contact, Rumelian dialects

Elements of *Türkî-yi ‘acemî* in an eyewitness report on the Ottoman siege of Baghdad (1034-35/1625-26) preserved in Iskandar Munşî’s *‘Ālam-ārā-yi ‘Abbāsî*

Claudia Römer

Institut für Orientalistik der Universität Wien (retired)

claudia.roemer@univie.ac.at

Abstract

The present contribution on the one hand is a sequel to Römer (1989), inasmuch as it deals with a second Ottoman eyewitness report of the Ottoman siege of Baghdad in 1625-1626 under grand vizier Hâfız Aḥmed Pasha. This report, together with a Persian introductory paragraph, is included in Iskandar Beg Munşî’s (1561/2 – ca. 1633/34) *Tārīḥ-i ‘Ālam-ārā-yi ‘Abbāsî*. On the other hand, this letter is linguistically more interesting than the previous one. Although it is Ottoman, it features a number of elements of *Türkî-yi ‘acemî*, the use of which probably goes back to Iskandar Beg himself. It is these elements that the present article focusses on. The letter is given in transcription and translation on the basis of ms. ÖNB cod. Mixt. 325: 320v-322r along with a re-worked version of the same letter to be found in Iskandar Beg Turkmân (1334h.ş./1955: 3, 1053-1057), which contains many mistakes and differs in wording.

Keywords: Ottoman siege of Baghdad, Hâfız Aḥmed Paşa, Ottoman private correspondence, Iskandar Beg Munşî, *Türkî-yi ‘acemî*

1. Introduction

More than thirty years ago, I published a letter written as a report to a friend at home by a Ṭurnacıbaşı taking part in the disastrous siege of Baghdad by the Ottomans under grand vizier Hâfız Aḥmed Pasha in 1625-1626¹. This letter is part of a collection of twenty original Ottoman documents, which very probably are war booty². Where and how it was acquired and put into this collection is unknown. It could have been an isolated letter or one of the two letters mentioned by Lambeck (1766: 378-379) when he talks about single sheets extant in an Ottoman transla-

---

¹ Römer (1989).

² ÖNB, cod. A.F. 2 (68): fol. 1r-v.

tion of the history of al-Cannābī (d. 1590)³: *In fine Libri reperiuntur duae Epistolae Turcicae de obsidione Bagdadensi a Turcis facta A.C. 1626. Cum versione Italica memorati Interpretis D'ASQUIER*⁴. In the manuscript ÖNB cod. A.F. 12, however, there is no trace of these letters.

Another copy of a similar description of the Baghdad campaign is included in Iskandar Beg Muṣṣī's (ca.1560–ca.1632) *‘Ālam-ārāy-i ‘Abbāsī*.⁵ The letter written by an unnamed soldier of the Ottoman army to a friend in Istanbul called Muṣṣī Çelebi is embedded into the Persian text and contains a number of mistakes and misspellings.

As we shall see below from Iskandar Beg Muṣṣī's Persian introduction to the topic, there seem to have been many similar letters, which, together with official Ottoman correspondence, and differently from the letter I published earlier, were all intercepted by the Safavid authorities even before getting on their way. Only one item of the batch was copied by Iskandar Beg.

2. *Türkī-yi ‘Acemī*

Furthermore, the letter presented here is much more interesting on a linguistic level than the purely Ottoman letter in ÖNB cod. A.F. 2⁶ published by Römer (1989), as it contains many elements which can only be interpreted as *Türkī-yi ‘acemī*, i.e., the Oghuz Turkic *koiné* of the Safavids. It functioned as a lingua franca and was widespread in the Safavid army and at the court⁷. Middle Azerbaidjanian, called *Turc Agemi* by Europeans⁸, hence the designation *Türkī-yi ‘acemī*, is likely to

³ ÖNB, cod. A.F. 12, Flügel (1865: II, 85-87, no. 853). On al-Cannābī, see Brockelmann (1949: 387 (300)) and (1938: 411).

⁴ "At the end of the book two Turkish letters are found about the siege of Baghdad by the Turks, A.D. 1626. With an Italian translation by the renowned interpreter d'Asquier", cf. Lambeck (1766: 378–379); Michel d'Asquier (d. 1664), an interpreter and at the same time a citizen of the Republic of Letters, an antiquarian and book collector, was born in 1598 in Marseille. He served at the Habsburg court, and took part in a number of Ottoman-Habsburg peace negotiations. He died in 1664 and was buried in Vienna in St. Stephen's Cathedral. On him, see Hamilton (2009), for the above quotation: 239.

⁵ On him and his work, see Savory (1985). The version which is used here is ÖNB, cod. Mixt. 325, 320v–322r, <http://data.onb.ac.at/rep/1002F0A2>, cf. Flügel (1867: III, 174-175, no. 953). I am grateful to Dr Andreas Fingernagel (ÖNB) for the permission to publish the photos and to Dr Walter Scheithauer (Vienna) for sharing the letter. Subsequently, we read and discussed it in one of my reading seminars on Ottoman inedited documents. – A note on transcription: In the present article, I will use the system of *Islam Ansiklopedisi* throughout, i.e., also for Persian and Arabic, in order not to have too many different systems in one text. However, the pronunciation of vowels will be those of Classical New Persian and Arabic respectively.

⁶ Flügel (1865: 248, no. 256).

⁷ Johanson (1997: 89).

⁸ The term was coined by Raphaël du Mans (1613-1696), the prior of the Capuchin hospice in Isfahan. Besides a description of Persia, he wrote a Turkish Grammar, cf., Johanson (1997: 87); see also Richard (1996).

have been widespread also in Caucasian and Transcaucasian areas, which changed between Ottoman and Safavid rule until 1606. Its linguistic and geographical limitations are not yet clear and it could well have been a mixed language between Ottoman and Azerbaidjanian⁹. The author of the letter may have spoken an Eastern Anatolian dialect closely related to *Türki-yi ‘acemī*, as it is assumed that there was a gradual East-West change in Anatolia between *Türki-yi ‘acemī* and Ottoman¹⁰. Also, “during the İsfahān phase of [the] Şafavids”, it was called *Ḳızılbaşī* in contrast to *Rūmī* (Ottoman) and *Çağatāī*¹¹. *Türki-yi ‘acemī* is closely related to dialects spoken by the *Ḳızılbaş*¹².

3. Iskandar Beg Munşī and the *Tārīḫ-i ‘Ālam-ārā-yi ‘Abbāsī*

However, Iskandar Beg Munşī (1561/2 – ca. 1633/34)¹³ himself was of Turkic origin himself¹⁴, more precisely, he belonged to the Turkmen clan of the *Ḳızılbaş*¹⁵. Most *Ḳızılbaş* were from Turkmen tribes, but some were also non-Oghuzic¹⁶. Therefore, it is a more convincing idea that he inadvertently, instead of copying what was in front of him, partly changed it into the Oghuz Turkic language he was more familiar with. Iskandar Beg Munşī’s work is all the more precious as a historical source, because he was an eyewitness of many events he relates, and whenever he was not, he tried to find reliable sources¹⁷. His position as *munşī* or court scribe not only gave him access to Shāh ‘Abbās personally¹⁸, but he was also able to make use of documents. Moreover, he had not only taken part in the Safavid siege of Baghdad in 1623, but also accompanied the shah in the subsequent fighting against the Ottomans at Necef, Kerbelā, and Baghdad in 1625-26¹⁹. Thus, he may even have been present when the letters were seized.

Savory (1978) is a complete translation of the *Tārīḫ-i ‘Ālam-ārā-yi ‘Abbāsī*. Concerning this translation, Ehsan Yarshater, when talking in his Foreword to the translation about the difficulties encountered by Savory, states that “its style would make an exact translation tedious reading ... By paring away the verbal superfluities of the original he has furnished the reader with a fluent and attractive

⁹ Stein (2005: 228).

¹⁰ Stein (2005: 228).

¹¹ Gandjei (1986: 124).

¹² Bellér-Hann (1992: 124).

¹³ Ghereghlou (2018).

¹⁴ He belonged to the “Azerbaycan Türkmenleri”, cf. Bala (1988b: 1082), Yazıcı (2000: 563).

¹⁵ Ghereghlou (2018).

¹⁶ Bellér-Hann (1992: 124).

¹⁷ Savory (1978: vol. I, XXVII).

¹⁸ Ghereghlou (2018).

¹⁹ Ghereghlou (2018).

translation²⁰. Savory himself says that he simplified the text, omitted poems and quotations, as well as the description of spring at the beginning of each year²¹. Savory used “the Tehrān printed edition of the *Tārīk-e ‘Ālam-ārā-ye ‘Abbāsī* edited by Īraj Afšār²², filling in the numerous *lacunae* in this text by reference to three other manuscripts²³. Glyn M. Meredith-Owens translated the text of the letter for him into English²⁴.

The letter as it is given in Īraj Afšār’s printed version not only contains many mistakes which ÖNB cod. Mixt. 325 does not have. Some of the mistakes may be modern misprints. The letter was apparently re-worked in other manuscripts and made “more elegant”²⁵. Parts of the text come in places different from ÖNB cod. Mixt. 325. Some of the wording also shows considerable differences. As an example for comparison, I will just give the introductory formula of this letter here (Iskandar Beg Turkmān, 1334h.ş./1955: vol. 3, 1053-1054): *Cenāb-i ‘izzet-me’āb rūḥum-i (!) pūr-fütūḥum Muşlī Çelebi kāmyāb ḥazretlerine dürer-i da vāt-i şāfiyāt-i maḥabbet-āyāt ve ğurer-i teslīmāt-i vāfiyāt-i meveddet-ġāyāt iḥāfindan songra i lām-i muḥibbāne budur ki lutf idüb bu dā’ileri tarafından zerre vu şemme su’al-i şerif tecviz buyurılır iser bi-ḥamdi llāhi ve-l-minne ḥālā vücūd-i nā-būdumuz şıḥḥat dāyiresinde mevcūd olub leyl u nehār du ‘ā-yi devām-i devletünñuze müdāvīm (!) ve dādār-i şerifingüze müştāk-i ‘azīm olduğumuza iştibāh buyurılmaya* “After having offered pearls of pure blessings, signs of love and ornaments of manifold greetings, the purpose of affection to his highness, the mighty excellence, my spirit full of conquest, fortunate Muşlī Çelebi, the friendly communication is the following: if you are kind enough to grant an atom and a particle of a noble question about this supplicant of yours, praise and thanks be to God, our non-existing body is still circling in health, and there may be no doubt that we are constantly praying for the continuation of your fortune and that we are strongly longing for your noble appearance”. Savory’s translation is indeed a very fluent one, although he leaves out the translation of stylistic refinery. Thus, his translation of the letter begins with “[After the customary compliments to Moşlī Çelebī, the letter reads:] ‘To proceed:

²⁰ Savory (1978: vol. I, XVIII-XIX).

²¹ Savory (1978: vol. I, XXVII). This is not what I will do here. I believe that stylistic peculiarities of a text ought not to be left out in favour of making the content more visible. The beauty of texts written in a more intricate style, in the Ottoman case, in *dīvān nesri*, ought somehow to be transferred to the target language.

²² Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955).

²³ Savory (1978: vol. I, XXVII).

²⁴ Savory (1978: vol. I, XV). The translation of the letter is to be found in Savory (1978: vol. III, 1275-1280).

²⁵ It is known that Iskandar Beg wrote a draft of the *Tārīkh-i ‘ālam-ārā-yi ‘Abbāsī* before putting it into its final form, see Ghereghlou (2018). ÖNB cod. Mixt. 325 could be derived from this early draft.

if you inquire about what took place on this regrettable expedition and about cruel Baghdad, the abode of affliction, what can we say?”

In ÖNB cod. Mixt. 325: 320v-321r, however, the introductory formula runs like this, *‘izzetlü sa‘âdetlü birâder be-cân-i berâber Muşlî Çelebi hazretleri zîde kadruhü selâm-i firāvân kaldukdiñ (!) şongra re’y-i nemir ve zâmîr-i habîrlerine mestûr olunmayub ma‘lûm-i mahfil-i latîfleri olan oldur ki eger bu cânib ahvâlerinden su‘âl olunursa bi-feyz-i fazl-i lâ yezâl vücûd-i nâ-bûdumuz dâyire-i şîhhatda mevcûd olduğı (!) mu‘ayyen u mukarrerdür ve eger fî l-cümle haber-i miñnet-eser-i sefer-i Bağdâddın su‘âl olunursa ümîd ki hiç Tengri bendesine naşib bolmayub şöyle teblikeye giriftâr bolmayalar* “Mighty and fortunate brother of kindred spirit, his highness Muşlî Çelebi, may his rank increase. After manifold greetings – may it not be hidden to your pure wisdom and well-informed mind and may the following be known to your pleasant place: If you inquire about the situation on this side here, by the abundant grace of the Eternal it is obvious and certain that our non-existing body is still circling in health. And if you inquire wholly about the affliction of the news of the Baghdad campaign, it is hoped that it may not be the destiny of any slave of God. They may not be exposed to such danger”²⁶.

Clearly, the text was changed, as the addressee’s name is the same in both cases, Muşlî Çelebi.

Another, shorter example is, e.g., ÖNB Mixt. 325: 321r *Paşa hazretleri yitgen zemânda üç ming Kızılbaş ol kâfir-i bed-ma‘âş Şahtdın giçürüb ceng u idâl şürü‘ idüb çün ricâlî l-ğayb atlarunung (!) ‘akabında idi ‘asker-i islâm muhtallü l-ahvâl olub*

“When his highness the Pasha arrived, 3000 Kızılbaş brought this unbeliever of bad lifestyle over the river. The battle began. When the *ricâlî l-ğayb* came behind their horses, the troops of Islam were afflicted”.

Iskandar Beg Türkmen (1334h.ş./1955: 1054) *bu tarafdan Murâd Paşa [yi]-tişüb tob ve tüfeng ile mevcûd bulunan Kızılbaşung üzerine hücum idince anlarûhi²⁷ bi-ż-żarûre cenge şürü‘ idüb mâ beyn de bir iki hamle gicdi hikmet-i ilâhî ricâlî l-ğayb Kızılbaşdan yaña olub hâk u bād ve tiğ-i bārân birle leşker-i islâmung yüzün döndürüb el-hâşil inhizâma ‘illet-i müstakille olmağın*

“On this side, Murâd Pasha arrived. When he attacked the Kızılbaş who were present with cannons and rifles, they willy nilly started to fight. Several attacks were performed between them. Through God’s wisdom, the *ricâlî l-ğayb* were on the side of the Kızılbaş. With soil and wind and rain-like swords they made the troops of Islam turn around. In a nutshell, it was a separate reason for defeat”.

²⁶ Both introductory formulas conform to the standard of private letters, cf., e.g., Procházka-Eisl – Römer (2007), as does the introductory formula of the letter in Römer (1989). Especially the phrase *vücûd-i bi-vücûdumuz* “our non-existing body” in *bi-hamdi llâhi ta‘âlâ vücûd-i bi-vücûdumuz şîhhat u selâmet üzere olub* “Praise be to God, our non-existing body is healthy and unharmed” seems to have been current at the time, cf. Römer (1989: 120).

4. The 1625-1626 siege of Baghdad in the light of the two letters

Ever since Süleymân the Magnificent's 1534 Iraq campaign, the city had belonged to the Ottomans. But in 1623, Bekir Subaşı led a Janissary revolt, in the course of which Baghdad was promised to Shah 'Abbās. Hāfız Aḥmed Pasha was sent against Baghdad, made Bekir Subaşı beylerbeyi of Baghdad, so that the latter became loyal to the Ottomans again. However, Shah 'Abbās laid siege on Baghdad and conquered it in November 1623. In 1625, Hāfız Aḥmed Pasha became Grand Vizier and *serdār* of the troops early in 1625. He set out for Baghdad from Diyarbakır in May 1625 and arrived in November 1625. The Grand vizier had miscalculated the difficulties of the siege and thought that it would be an easy task to take the city from the Safavids²⁸.

If we compare the content of the letter in question here with the letter in Römer (1989), we see that apparently the Ṭurnacıbaşı relates more facts about the whole campaign and the chronology of the siege. Although his, too, is not a completely accurate account of the details, and although he equally complains bitterly about the catastrophic situation and describes the heavy blows the Ottomans received from Shah 'Abbās and his army, he seems to be better informed about what went on and how the campaign was organised. The letter dealt with in this present article is less informative content-wise and focusses more on giving a picturesque lament on the circumstances of the nine-month siege and the difficulty that the Ottoman troops were caught between the Safavid troops inside Baghdad and the relief troops of Shah 'Abbās circling the besiegers, a fact that was not described by the Ṭurnacıbaşı²⁹.

5. Linguistic Aspects

In this article, we are going to discuss a few grammatical items found in the letter that are noteworthy inasmuch as they are either typical for *Türki-yi 'acemī* or for texts with mixed Ottoman and *Türki-yi 'acemī* features. However, the text sample is far too small to give a complete overview of its grammar.

5.1. Phonology and spelling

The orthography of ÖNB cod. Mixt. 325, and to a certain extent, but not as strongly, also the version of Iskandar Beg Turkmân (1334h.ş./1955) show a number of spellings, which are also encountered in Old Ottoman texts and represent

²⁷ Instead of *anlardahı*.

²⁸ For a more detailed account and references to secondary literature on this campaign, see Römer (1989: 119-120).

²⁹ Römer (1989: 126).

the Uighur or Karakhanid writing tradition. The most striking example in ÖNB cod. Mixt. 325 is the absence of *şād* or *ṭā'* in some cases to distinguish between words with front and back vowels. Thus, although it is always *şongra* 'after', in other words, *sîn* or *te* are used consistently, e.g., *orta* 'middle', *toplar* 'cannons', *bizüm cānibümüze salub* 'they attacked our side'³⁰.

Plene vs. defective spelling is inconsistent. The copula suffix for the 3rd person -DUr is written with *vāv*³¹; in Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955), *bir* 'one' and *şimdi* 'now' are spelled with *yā'*, but *oĝlan* 'boy' without a *vāv*.

ikdām itmekde 'when endeavouring' is written with an *elif* at the end instead of the *he*, as we know from Old Anatolian texts. Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955) has *bunga* 'to this' with an *elif*.

With the closed e, there is more regularity to be seen. The words well known from Ottoman usage are spelled with *yā'*, e.g., *biş* 'five', *giç-* ~ *geç-* 'to cross', but we also encounter *biglerbigi* 'beylerbey', which is not common in Ottoman.

The spelling of *ikdām ittiler* 'they endeavoured' suggests that the devoicing of syllable-initial *d* with suffixes after unvoiced consonants had already taken place³². Initial *d-* vs. *t-* appears in *bir daşına* 'to one of its stones', *töküb* 'spilling'.

The loss of *r* in *ķutar-* 'to save' is a widespread phenomenon, just as the loss of initial *y-* in *igid* ~ *yigit* 'young man'³³.

Devoicing of *-b* in -UB apparently already was current: *idübdürler* ~ *idüpdürler* 'they have done'.

In *Türkî-yi 'acemî*, *ng* is still extant³⁴, e.g., *tengri* 'God', but in our text we see a change to the more modern form of *n* as well³⁵, especially *ming* ~ *min* 'one thousand', Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955): *bing*. The genitive and the possessive suffixes of the 2nd persons nearly always have *-ng*, *ense* vs. *engse* (Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955), *dostum gendü mahabbet-nāmeni komayub* 'my friend, do not leave this friendly letter [lying around]' (Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955), *leşker-i islāmın* 'of the Islamic troops' Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955), the ablative suffix in *-dIn* appears sometimes hypercorrectly as *-dIng*, which also suggests that the development towards *-n* was well under way (for an example, see below). With the exception of *ön* 'before', *ng* is always written with *nūn* and *kef*, differently from Ottoman usage. Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955) has *ng* sometimes with a *gāf* after the *nūn* (*yengiçeri*, *devletüngüze*), *gāf* occurs also several times in *degüldür*, *tüfenge*, *gemiler*, *biglerbigi*.

³⁰ Gandjei (1986: 120).

³¹ Bellér-Hann (1995: 60).

³² Cf. Bellér-Hann (1995: 99).

³³ Cf. Caferoĝlu – Doerfer (1959: 286, §2223 and 296: §232.10).

³⁴ Bellér-Hann (1992: 115, note 2).

³⁵ Johanson (1997: 90-91) says that in his text, all occurrences of *ng* > *n*.

We witness the well-known correspondence of *v-/b-* in a single example, *şükürümüz bardur* ‘we are thankful’. On the other hand, the correspondence of *b-/m-* is attested regularly in *men* ‘I’, *ming ~ min*, *mundan akdem* ‘before that’. However, Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955) has *bing* throughout.

The change of *ç* to *ş* is attested in *şorbacılar* ‘the çorbacı’. However, according to Caferoğlu – Doerfer (1954): 295, § 2327 this change occurs only in syllable final position.

The verb *bol-* ‘to become’ in its form with *b-* is prevailing, but it also occurs as *ol-*, especially in the introductory formula. This is obvious, as both versions of this formula are purely and typically Ottoman, and therefore were probably copied by Iskandar Beg Munşî with special care.

Labial harmony in non-first syllables is inconsistent in our letter. Not only do we encounter the usual occurrence of *U ~ I* in the possessive suffixes of the 1st and 2nd persons of the plural, e.g., *tarafimuza ~ tarafumuza*, which is widespread in Middle Ottoman, but Pietro della Valle in his unpublished grammar of 1620 written in Isfahan³⁶ observes “confused” sounds in suffixes and suggests pronouncing them “unclearly, neither *u* nor *i*”³⁷. This corresponds well to the unrounded neutralized vowel postulated by Johanson (1979)³⁸. Similarly, forms like *unutmayacekdürler* ‘they will not forget’, *kullanmek* ‘to use’, Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955): *kesmakda* ‘when cutting’, *eyledük* ‘we did’, *ümîdvârlük* ‘hopefulness’³⁹ as well as some hypercorrect instances like *atlarunung* ‘of their horses’, *tilküning* ‘of the fox’ Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955) reflect the same fact, i.e., the “Indifference Stage” of labial harmony⁴⁰. This is a situation similar to the one in the West Balkan dialects, with, e.g., *evëm* ‘my house’ besides *evüm*. What is rendered as *ë* corresponds to a phoneme near to *i*⁴¹. Moreover, we find a mixture of the forms attested by Bellér-Hann (1995: 54-60) and those mostly to be encountered in Middle Ottoman texts. *Türkî-yi ‘acemî* was slower in its development of labial harmony than Ottoman⁴². Johanson (1988a) attributes this phenomenon to Iranian influence, nevertheless saying, “However, not all deviations from the vowel harmony rules of Standard Turkish can be attributed to external factors”.

Cases like *baklamaka* ‘in order to bind’, *aka* ‘agha’ may be a reflex of the Persian identical pronunciation of *ğayn* and *kāf*.

³⁶ cf. Stein (2005); on Pietro della Valle, see, e.g., Petrolini (2020).

³⁷ Stein (2005: 234, 235).

³⁸ cf. Johanson (1979: 100) cited by Stein (2005: 235).

³⁹ For similar forms, see Bellér-Hann (1995: 53).

⁴⁰ Johanson (1978-1979), (1986), (2016).

⁴¹ See Čaušević (2014: 95).

⁴² Bellér-Hann (1995: 59-60).

5.2. Morphology

The personal pronoun of the 3rd person plural is *anlar* ~ *olar*. According to Johanson (1997: 91), *olar* is a South Oghuz feature, but it does occur as well in Old Ottoman and Azerbaidjanian dialects⁴³.

The ablative suffix regularly is *-dIn*, sometimes hypercorrectly (see above) *-dIng*: *kal‘e taşarrufındıng nâ-ümîd oldılar* ‘They lost hope that they would seize the fortress.’

We find some old forms, *yazulğaylar* ‘they should be written’, although in this instance there is a misspelling and the plural together with the possessive suffix is not correct; *fâtiha ile yazulğaylarlar (!)* ‘May they be written with the *Fâtiha* (?)’⁴⁴; Iskandar Beg Türkîmân (1334h.ş./1955): *bilmezven* ‘I do not know’, *buyurulur iser* ‘if one deigns to...’, although the latter may also be due to a simple misspelling, as the form in *-IsAr* usually designates the future tense in Old Ottoman⁴⁵.

Besides the coordinative converb in *-UB*, there also occurs *-UbAn*, which can also have an instrumental function⁴⁶, e.g., *Diyâle çayı geçüb enl-i islâm olan tarafa gelüb* ‘they crossed the river Diyâle and came to the side where the Islamic troops were’, or ‘by crossing the river Diyâle, they came to the side where the Islamic troops were’. The *-UbAn* converb is also current in modern Azerbaidjanian and Oghuz dialects of Iran⁴⁷.

Postterminal items in *-UB/-UBDUr* are very widespread in modern varieties of Azerbaidjanian and function as *-mİşDUr* in Ottoman⁴⁸, e.g., *dört cânibümüzi bî-dîn cemâ‘at şöyle ihâta idübdürler ki* ‘the unbelieving group had surrounded all four sides around us in a way that...’. There may have been some Persian influence from the ‘Persian perfect type *âmada* (*ast*) ‘he has come’⁴⁹.

The optative of the 1st person plural in *-AK*, which has developed as an analogy to the preterite of the same person in *-DIK*⁵⁰, is well-known from Eastern Anatolian dialects and Azerbaidjanian⁵¹, e.g., *necât bulak* ‘so that we might be saved’.

The impossibilitative construction with the negation of the verb *bil-* ‘to know’ is attested in Azerbaidjanian⁵² but also for Old Ottoman⁵³, *ki murğ pervâz kıla bilmez* ‘so that no bird could fly’.

⁴³ Mansuroğlu (1959: 171, § 3218); Caferoğlu – Doerfer (1959: 301, § 3218).

⁴⁴ *-GAy* is attested for some 13th-century Old Ottoman texts, see Mansuroğlu (1959: 178, § 32242).

⁴⁵ See, e.g., Kerslake (1998: 193).

⁴⁶ Johanson (1988b: 139, 141).

⁴⁷ Bellér-Hann (1995: 107).

⁴⁸ Johanson (1997: 95); Bellér-Hann (1995: 101).

⁴⁹ Johanson (1988a).

⁵⁰ Johanson (1997: 92), citing Adamović (1985: 38, 57).

⁵¹ Johanson (1997: 92), Schönicg (1998: 253).

⁵² Caferoğlu – Doerfer (1959: 304, §3223.4).

⁵³ Kerslake (1998: 191).

5.3. Syntax

The temporal converb construction with the participle in *-An* and the locative case in *-AndA* is a typical feature of Azerbaidjanian⁵⁴ and of *Türkî-yi ‘acemî*⁵⁵, e.g., *yarın bolanda* ‘when it became morning’, Iskandar Beg Turkmân (1334h.ş./1955): *görende* ‘when they saw’.

Attributive temporal converb constructions with *zemân(da)* occur with the widespread *-DUK*, but also with *-GAN*, e.g., *paşa hazretleri yitgen zemânda* ‘when his highness the pasha arrived’, *gice ortaya geldügi zemânda* ‘when night set in’.

Persian-type subordinate clauses are frequent, especially those with *ki* ‘that’. Very probably this is due to the fact that the letter is embedded into a Persian text. Moreover, there definitely is a certain “replica syntax”/ “replica hypotaxis” based on the Indo-European model of subordinate clauses⁵⁶. Sometimes several *ki* clauses are accumulated one after the other, e.g., *ve hîle vu tezvîr ki şîveleridür ikdâm itmekde idi ki şâh-i ‘acem ‘ubûri müte ‘akîb gelüb ašlâ bize mültefit olmayub ol ‘asker ki kapuçı başı Mehmed Aka Cisânlu ve Muştafâ Paşa Mandalî kal ‘esini muhâşara idüb...* ‘Ruse and cunning, which are their way were spreading. Thus, the shah of the Persians came after his crossing and paid no attention to us. Those troops that besieged the fortress of Mandalî under the kapucıbaşı Mehmed Aka Cisânlu and Muştafâ Pasha...’.

The Persian *izâfet* construction combined with rhymed prose plays a relatively important part, although we cannot call the style of the letter belonging to *divan nesri* to the extent it is present in some Ottoman sultan’s decrees⁵⁷, except perhaps the introductory formulas e.g., *haber-i mihnet-eşer-i sefer-i Bağdâd* ‘the affliction of the news of the Baghdad campaign’.

5.4. Vocabulary

The vocabulary of the present letter does not seem to differ much from other texts of the same period. Just two items seem worth mentioning here.

The word *narsa* ‘thing’ known from modern Uzbek occurs once.

Şiş min ‘6000’ is an interesting mix of Persian and Turkic numerals⁵⁸.

6. Conclusion

The analysis of this unique Ottoman/*Türkî-yi ‘acemî* letter, apart from its historical interest, which is not the subject of this article, has shown that in both ver-

⁵⁴ Caferoğlu – Doerfer (1959: 303 §3223.2).

⁵⁵ Bellér-Hann (1995: 104-105) with further literature in note 308.

⁵⁶ Johanson (1988a); Johanson (1975: 105).

⁵⁷ See, e.g., Römer (2017).

⁵⁸ I have not been able to find any other example in the secondary literature.

sions the language basis is typically Middle Ottoman on an intermediate stylistic level. The document dealt with here is interspersed with elements of *Türkî-yi 'acemî*. The use of none of these elements, however, is consistent, neither as far as the spelling and phonological aspects are concerned, nor regarding morphological and syntactical phenomena. Quite evidently, the letter was stylistically re-worked in those manuscripts that were used for the printed edition of *Tārīḫ-i 'Ālam-ārā-yi 'Abbāsī*. Also, the spelling and the order of items told of the printed version differs from the text in ÖNB cod. Mixt. 325. Finding out the exact stemma of the manuscripts unfortunately is beyond the scope of the present article.

7. Appendix

7.1. ÖNB cod. Mixt. 325: 320v-322r

7.1.1. Transcription

Yakî az çavuşân-i rûmîya ki az ordüy-i sardâr ba-Istanbül mî-rafta 'arâyiz va makâtib-i umarâyî burda dar rāh giriftār-i 'asākîr-i zafar-şî 'ār şuda bûd makâtib ki maşhûb-i ũ bûd bā hāmîl-i ānhā āvarda ba-nazar-i aşraf rasānidand har yak⁵⁹ az vakāyi ' u hālāt-rā ba- 'ibārāt-i muhtalifa markûm namûda bûdand ānçi pāşâyān u umarā' u a 'yān u arbāb-i davlat navîšta bûdand ba-mazanna-i ānki şāyad husn u sa 'y u hidmat u miḥnat u muşakkat-i h^uud-rā zāhir sāhta hālî az agrāz-i dunyavî na-bûda bâşad pîrāmûn na-kardand⁶⁰ az ān cumla maktûbî ki yakî az 'uzamā ba-Muşlî Çalabî nām düst-i h^uud ba-turkî navaşta ḥakāyîk-i hālāt bî-ğarazāna i lām namûda bûd ba-nazar-i kamtarîn rasîd baḥş⁶¹ dar-în şahîfa sabt uftād ki mutāla 'a kunandagān-rā bar dakāyîk-i aḥvāl-i tarafayn⁶² ḥāşil şuda rākîm-i ḥurûf-rā binā'an bar râbîta-i mulāzamat az makûla-i ḥoş-āmad-güyān va hidmat-furûşān ki dar bâzār-i māya dar gar u sūd u ziyān va şidk u kazb-i aḳvāl-and na-şumarand va agar dar imlā' u rasmu l-ḥaṭṭ-i fārsî vu turkî ğalaṭî va nā-marbûṭî ba-nazar rasad çün nakl-hā al-maşṭar⁶³ şuda har āyina arbāb-i isti 'dād ḥaml bar ḥatā-yi rākîm-i ḥurûf na-namûda az ān ma 'zûr h^uāhand dāşt 'izzetlû⁶⁴ sa 'ādetlû birāder be-cān-i berāber Muşlî Çelebi ḥazretleri zîde kadruhû selām-i firāvān kıldukdîñ (!) şongra re 'y-i nemîr ve zamîr-i ḥabîrlerine mestûr olunmayub ma 'lûm-i mahfil-i latîfleri olan oldur ki

⁵⁹ Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955: 1053): correctly has *ba 'zî*.

⁶⁰ Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955: 1053): *na-gardîd*

⁶¹ Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955: 1053): *ba- 'ayn*

⁶² Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955: 1053): *ittîlâ 'i tâmm*

⁶³ Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955: 1053): *nakl bi-l-maşṭar*

⁶⁴ Until here, the degree of the differences between the text of ÖNB Mixt. 325 will have become clear. In order to give a complete picture of the version in Iskandar Beg Türkman (1334h.ş./1955), including all the misspellings, mistakes, and problems, its transcription is added below. For its translation, see Savory (1985: 2, 1275-1280).

eger bu cānib aḥvālinden su'āl olunursa bi-feyż-i fazl-i lā yezāl vüçüd-i nā-būdumuz dāyire-i şıḥhatda mevcüd olduğu (!) mu'ayyen u muḳarrerdür ve eger fî l-cümle haber-i miḥnet-eşer-i 321r sefer-i Bağdāddin su'āl olunursa ümüd ki hiç Tengri bendesine naşib bolmayub şöyle tehlikeye giriftār bolmayalar şimdi tokuz aydur ki miḥnet-ābād-i kal'e muḥāşaradur ve 'asker-i zafer-rehber ki 'adū-yi mūr u malahdan efzūndur dāyire-i kirdār ortaya alub pervāş⁶⁵ atnuñ ḥiṣārından zāyī 'bolmayub mundan akdem ki leşker-i Kızılbaş-i evbāş-i bed-ma'ās-i mezheb-tirāş eşeri zāhir degüldi niçe kerre kal'eniñ etrāf u cevānibinden meterisler kazub yarışlar olundu ve her kerrede min (!) kapukulu ve yeñiçeri ve şorbacı telef olub ğayr ez helāk-i 'asker-i islām ve celādet-i ehl-i kal'e hiç narsa müyesser oldu (!) şu esnāda şāh-i 'acem Zeynel Han diyen fitne-engīzi kırk min 'asker ile gönderüb Diyāle çayı geçüb enhl-i islām olan tarafa gelüb her cānibden kırā (?) gösterdiler ve ḥile vu tezvīr ki şiveleridür ikdām itmekde idi ki şāh-i 'acem 'ubūri müte'ākīb gelüb ašlā bize mültefit olmayub ol 'asker ki kapuçı başı Mehmed Aka Cisānlu ve Muştafā Paşa Mandalī kal'esini muḥāşara idüb kuvvet-i bāzūy-i celādet ile taşarrufa getürüb ve ba'zı tu 'me-i şemşir ve bir kaçın esir ve kalanın gendüleri kimi Kızılbaş-i bī-dīn idüb Mehmed Big⁶⁶ diyen kal'esi dahı taşarrufa getürüb gendü cānumuza müteveccih olub ol tağallub taşarrufından leşker bi-ğāyet endühnāk olub def'u l-vaḳt serleri ve te'hīr u tedbīrleri için ilçi gönderüb ināde-i şāhib sa'adet şöyle idi ki Diyāle cānibine cisir muḳadder ide ki ser-i fitne olan Zeynel-i bī-dīn celādet idüb şaṭṭ-i mezkūra ne (!) cisir baklamakā (!) sür'at gösterüb 'asker-i zafer-medār vāḳıf olunca müretteb itmişdi Diyār-i Bekr biglerbigisi Murād Paşa ile şiş min süvār-i nāmdār ve yedi zarbzen (!) gö gönderildi ki māmī' olub koymayalar ki Diyāle Deylen 'ubūr idüb cānib-i 'askere teveccüh kılalar Paşa ḥazretleri yitgen zemānda üç ming Kızılbaş ol kāfir-i bed-ma'ās Şaṭṭdın giçürüb ceng u cidāl şürū' idüb çün ricālū l-ğayb atlarunung (!) 'akabında idi 'asker-i islām muḥtallū l-aḥvāl olub ā'ibī igidler ki sancaḳ ve Karamā(n) ve Marğaş (!) ve Anatolı ve Diyār-i Bekr ilinden idi şerbet-i şehādet içürüb gice ortaya geldüğü zemānda Murād Paşa mecrüh 'arābaya dāḥıl olub yarın (?) şāh-i 'acem ḥazretleri fırsat bulub gendüsi ile olan 'asker ile gelüb Diyāle ve Şaṭṭ cemī' olan beyninde Medāyin diyen yirde cisir bağlayub leşkerinüñ bir kaçın Bağdād-i köhne tarafına geçürüb bākīsın bizüm tarafımuza giçürüb qurd av yolu bizüm cānibümüze salub her yandan kırā (?) gösterdiler 'asker-i 321v islām şöyle qiyāmeti gendü nazarlar ile müşāhede idüb lā 'ilāc ordu tarafına cisir u ḥandaḳ ḥafı idüb toplar tertīb idüb 'arābalar çekmege ikdām ittiler (!) mā ḥaşıl ki biz Bağdādi ve ve (!) Kızılbaş bizi muḥāşara kılub 'arāba ve cisre mültefit (!) olmayub dört biş kerre şufūf ārāste idüb hüçüm iderlerdi 'asker-i islām muḥārebe idüb ḳarār (u) firāra muḥāl olur idi eger kal'e aşḥābı ilen ceng iderdük

⁶⁵ Instead of *pervāş*?

⁶⁶ Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955: 1054) has *Lak kal'esi dimikle (!) meşhūr bir kal'e dahı içinde olan ehl-i islām teshīr idince* "when he conquered the fortress named Lak and the Muslims in it".

(lacuna) *kaṭ*^{‘i} ‘ömrümüz iderlerdi ve eger Kızılbaş ile mücâdeleye râğib olur idük *kal’eding* (!) nihâyet âzâd yitmege tevabhüm idi mâ ḥaşıl ki devr-i Âdemden şimdiye dik şöyle girdâba hiç kimse düşmemiş idi ümüdvârluk ki var idi *kal’e cem’inüñ kaḥṭ* u LM kökine idi ki şâyed bu nev’iyle taşarruf müyesser ola şâh-i ‘acem za’f-i leşker-i islâmî istimâ‘ idüb bî-mülâhaza Bağdâd-i köhne cânibinden on biş min âdem ta’şîn idüb üç min belki efzûn yük zâhîre yükleyüb *kal’e civârından gemi ve ‘arâbaya ḥaml idüb kal’eye dâhîl itdiler şol haberüñ istimâ‘ından bir katla leşker-i islâmüñ beyni şikest bolub kal’e taşarrufinding* (!) nâ-ümid oldılar netice-i tedbirât-i şâh-i ‘acem takdîrât-i ḥâlîk-i lem yezel ile müvâfîk olub dest-i velâyet-i ḥazret-i ‘Alî ibn-i Abî Tâlib ‘m kâr-gerdür meger rûḥ-i ḥazret-i imâm-i a’zam bâ-kerem-i ḥazret-i emîrû l-mü’minîn merḥamet bağışlayub necât bulak ‘azîzüm dostum gendü maḥabbet-nâmeni (!) komayub nihân mutâla‘a itdükden şongra nihân idüb izhâr kılma mâ ḥaşıl şöyle eṭrâf u cevânibi zâbṭ idüpdürler ki murğ pervâz kıla bilmez ve bir kaç müddetdür ki ordumuzda bir vukîye zâhîre hiç taraftan gelmek mümkün degüldür ve orduda kemyâb bolub birinc ve un ve ḥurmâ bir vukîye bir gürüş ve bir vukîye yağ iki gürüş ve bir kîle arpa sekiz gürüş ve ot ve odun bir gürüş at eti bir vukîye kırk ağçe ele girmez zurefâ-yi Rûm ki tabî‘at nâzîklüğünden paḥlavunı (?) nezâketler meyl iderlerdi nâdir at eti eger görecek olsalar şalavât gönderüb ta‘accub iderlerdi ve laṭîf-endâm çelebiler ki ketân göynük bedenlerine âzâr (!) iderdi şimdi eger köhne ḥaymedin pirâhen ellerine girse ganîmet bilürler ve bir kaç sipâhî ki kümeyt-i mîsrî altun yarak kullanmek (!) ‘âr bilürlerdi el-ḥâl ulağa muḥtâc bolub ḥasret çekerler ol niçe dâne yigitler ki kahvehânedede cins-i Kızılbaş mashara caklayub lakırtı çalarlar idi **322r** şimdi KRKÇ Rüstem taşavvur iderler ve tâyîfe-i levend ki doyumluk laf iderlerdi ḥayme ve esbâbı salub baş kurtarmak için Allâhdın ricâ iderler mücmilen eger üç bahşdın bir bahş at bolsa mâ bakâ piyâde ve perîşân kalub gice vü gündüz necât istid‘â iderler ve Kızılbaş-i zâlim şöyle leşker-i islâmî ḥakîr u zebûn idüpdürler ki mânen-i ‘Azrâ’îl cân almağa ḥarîş alub (olub?) ‘arâba içinde gice hırsızlık ve gündüz zârb-i tiğ ile girüb fi l-meşel eger kimse uyarken onların istimâ‘itse sersâm olsa gerekdür gice ve gündüz al u sitârdın ve aslıhadın fâriğ bolmayub fânûslar yakub nöbet birle beklerüz ve yarın bolanda şükr iderüz menüm rûḥum evâyl-i Ramazân-i şerîfde üç ming âdem cânib-i Hille ve Kerbelâya irsâl itmiş każâdın şikest Aşlan Paşaya aşub bir kaç a’râb levend ile ki bakîyetü s-seyf kalmışlar idi Haleb ü Şâm tarafına gürîzân olub gendü başların kutardılar mâ ḥaşıl kelâm dört cânibümüzü bî-dîn cemâ‘at şöyle ihâta idübdürler ki tereddüd mesdûd olub çıkanı destgîr kılurlar ve şâhib sa‘âdet gendüsi ‘aḳl-i nâkîş ile her ümmetini bile tehlikeye salmaḳdan nâdim olub bir kat ile ḥazret-i pâdişâh-i islâm kapusına gelüb ve ḥazîne ‘arz idüb hiç eşer zâhir olmadı bislenmedi ki şol kâfir eline düşüb sâlim ü şâhib dergâha irişmediler bâ ânki ḥazret-i hündkâr dahî *kaṭ*^{‘i} nazar idüb ḥazîne anlar (?) ki diler Türkî mesellerindin ḥâlî merkûm olundu ne Bağdâd ve ne Başradan gelen var ne gendü hündkârımdan yardım var evâyl-i hâlde eger kûmek ve ḥazîne irsâl olunaydı eli bolurdı şimdi eger hündkâr nefis nefis ile gelmek itse bu

*cem ūng mededine yitmese gerekdūr bir yanumuz Diyāle suyu bir yanumuz Şatt ense-
de (!) Şāh-i ‘acem önümüz Bağdād meger bize Tengriden ola imdād leşker-i islām
arasında bīmārluḡ bir mertebeye yitūbdūr ki şerḡ itmek mümkin degūldūr bu
vilāyetūng hevā vu suyu Kızılbaşuḡ egri kılıcından bedterdūr zahmet-i istisḡā ve
karın aḡrısı ve nezle ve müfācāt-i kula/u/ḡdan ḡālī degūldūrler devletlū baş ki bir
dahı ol vilāyete çıka yārān-i vefā ve ihvān-i şafāya bizden selāmlar eyleyūb du ‘ādın
unutmayacekdūrler (!) ve ḡelāl idūb fātīḡa ile yazılḡaylarlar (!) el-ḡamdū li-llāhi
vāḡhidi (!) l-ḡabhār şükürümüz bardur ki ḡāk-i murādḡa berāber merḡad-i imām-i
a ‘zamda meşakḡat çekūb eger rūḡı meded itse fīḡā ve-illā ferāmūş ḡılmayalar Ra-
mazān-i şerīfūng müntaşaf tārīḡde yazıldı sene 135⁶⁷*

7.1.2. Translation

Fol. 320v One of the chaushes of Rūm, who had been going from the army of the commander to Istanbul had been taken prisoner by the victorious troops while on his way, carrying petitions and letters of the emirs. The letters that he had on him, together with their bearer were brought and submitted to the most noble view. Each of them told some of the events and circumstances with different expressions. What the pashas, emirs, notables, and statesmen had written was [because] they could not come around to show their good endeavour, service, affliction, and pains with the thought that they might have had worldly motives. Among all these, a letter that a great one named Muşlī Çalabī had written to his friend in Turkish, telling the true circumstances without any motives came to [my] lowly sight. It is being rendered completely on the present page, in order for the readers to gain total knowledge about the details of the conditions of both sides. On the basis of [his] bond of service, they ought not to count this writer of the text among the kind of flatterers and sellers of their services, who at the bazaar of capital seek gain and profit, are untrustful, and utter lies. If a mistake or an inconsistency in Persian and Turkish orthography and writing is seen – as the copy was made line-by-line – skilful persons may not attribute this to a mistake by the writer of the text and excuse him.

Mighty and fortunate brother of kindred spirit, his highness Muşlī Çelebi, may his rank increase. After manifold greetings – may it not be hidden to your pure wisdom and well-informed mind and may the following be known to your pleasant place: **fol. 321r** If you inquire about the situation on this side here, by the abun-

⁶⁷ The date is definitely wrong: It must of course be 1035 and not 1135. It is not clear what the “middle” date of a month is, perhaps the 15th day? 15 Ramazān 1035 is 10 June 1626. It could also be the second decade, which is 6-15 June 1626. The Ṭurnacıbaşı’s letter is dated 28 Şevvāl 1035/23 July 1626, cf. Römer (1989: 127). As it was written later than the letter dealt with here, we also are informed about the withdrawal of the Ottoman troops, which seems to have been rather chaotic.

dant grace of the Eternal it is obvious and certain that our non-existing body is still circling in health. And if you inquire wholly about the affliction of the news of the Baghdad campaign, it is hoped that it may not be the destiny of any slave of God. They may not be exposed to such danger. Now it is nine months that the place of affliction, the fortress is being besieged. The army led by victory, which is greater than the ant- and locust-like enemy, has taken action. The horse of fear never left the fortress. Earlier, when there was no trace of the Kızılbaş, the badly behaving ruffians, the destroyers of religion, trenches were dug several times in the vicinity of the fortress, and there was fighting. Each time one thousand *kapukulu* and Janissaries and *çorbacı* perished. Nothing was accomplished except the death of the troops of Islam and the bravery of the people in the fortress.

Meanwhile, the shah of the Persians sent a troublemaker called Zeynel Han with 40.000 troops. They crossed the Diyâle river and came to the side where the Muslims were. From all sides they used catapults (?). Ruse and cunning, which are their way were spreading. Thus, the shah of the Persians came after his crossing and paid no attention to us. Those troops that besieged the fortress of Mandalî under the *kapucıbaşı* Mehmed Ağa Cisânlu and Muştafâ Pasha he brought into his possession forcibly. Some were killed, some were taken prisoner, and the rest were made faithless Kızılbaş like themselves. Mehmed Big conquered the fortress called [Lak] as well. He wanted our lives and because of this defeat the troops became most anxious. In order to gain time and for their heads, for a delay and for [taking] measures, they sent an envoy. The fortunate lord's will was to build a bridge towards the Diyâle. The head of the trouble, the faithless Zeynel started to act and was quick to build a bridge over the aforementioned river. When the victorious troops found this out, it had been made ready. The beylerbeyi of Diyâr-i Bekr Murâd Pasha was sent with 6000 renowned troops on horseback and seven cannons in order to hinder them and not to let them cross the [river] called Diyâle and move towards the troops. When his highness the Pasha arrived, 3000 Kızılbaş brought this unbeliever of bad lifestyle over the river. The battle began. When the *ricâlu l-ğayb* came behind their horses, the troops of Islam were afflicted, and penitent heroes who were from the sancağ, from Karaman, Mar'aş, Anatolia, and Diyâr-i Bekr were made drink the drink of death. When the night set in, Murâd Pasha was wounded and got into a wagon. The next day, his highness the shah of the Persians found a possibility to come with the troops that were with him. At a place called Medâyin, which was where the rivers Diyâle and Şaṭṭ came together, he built a bridge and brought some of his troops over to the side of Old Baghdad. The rest were brought in our direction. They rushed towards us like hunting wolves and used catapults (?) from all sides. The troops of Islam **fol. 321v** witnessed such a tragedy with their own eyes. Helplessly they [built] a bridge towards the troops, dug trenches, installed cannons, and endeavoured to pull the wagons. In a word, we besieged Bagh-

dad and the Kızılbaş besieged us. They did not bother about the wagons and the bridge, but put up the lines of battle four, five times and made assaults. The troops of Islam fought, and both staying and fleeing were impossible. When we fought against the people in the fortress [lacuna], they would take our lives, and when we wanted to fight the Kızılbaş, the idea would arise that eventually there would come relief from the fortress. In a word, ever since the time of Adam, nobody had fallen in such an abyss. There was some hope that [within] the assembly of the fortress hunger and ... would spread, so that perhaps acquiring it would be feasible in this way. The shah of the Persians heard of the weakness of the troops of Islam, but heedless of it, he selected 15.000 men from Old Baghdad, and they carried 3.000 or more loads of provisions, loaded them onto boats and wagons from the vicinity of the fortress and brought them into the fortress. When the troops of Islam heard this news, their morale was devastated again and they despaired of acquiring the fortress. The outcome of the Shah of the Persians' measures was congruent with the eternal Creator's decisions, and the sanctity of his eminence 'Alī b. Abī Ṭālib – peace be upon him – has been active. May the greatest Imam's spirit by the emir of the believers' grace grant mercy [so that] we may be saved. My dear friend, do not yourself let the friendly letter become known. When you have read it, do not make it known and do not show it around⁶⁸. In a nutshell, they seized all the surroundings in such a way that not even a bird could fly [through]. It has been some time that in our army not an okka of provisions can come in from any side, and it is difficult to find in the army. One okka of rice, flour, and dates costs one gurüş, one okka of fat costs two gurüş, one kile of barley costs eight gurüş, hay and wood cost one gurüş⁶⁹. An okka of horse meat is not to be had at forty akçe. The elegant ones of Rūm who, by their elegance tended to [dislike?] beans, if they saw any rare horse meat, they would thank God and be astonished. The çelebis with their beautiful stature, whose poor bodies were irritated by cotton, now think themselves rich when they can lay their hands on a shirt made of an old tent. Some spahis who were ashamed of using an Egyptian horse with golden bridles now need and yearn for an ass. Those refined youths who in the coffeehouse made fun of the Kızılbaş and slandered them, 322r now think of them as Rüstem the .... The levends, who talked about booty, now throw their tents and belongings away and beg God to save their

⁶⁸ The Ṭurnacıbaşı is just as afraid that his report may become known, and he gives an obvious reason, *lutf'idiüb bu mektübi çoklık taşra çıkarmayasız cāyız ki bir yirde okunduğda ṭurnacıbaşı āl-i 'Osmānuñ 'ırzına müte'allık ba'z-i ahvāl yazmış diyü bizi kinamayalar* "Be so kind not to circulate this letter much. Possibly, if it is read anywhere, they might reproach us of having written about some circumstances in connection with the honour of the Dynasty of 'Osmān", cf. Römer (1989: 122, 126).

⁶⁹ The Ṭurnacıbaşı also gives prices for barley and biscuit, which differ between the time of the siege and during the withdrawal of the troops. For a comparison between his account and Ottoman historians, cf. Römer (1989: 129-130).

lives. If of a total of three lots one lot of horses is there, the remainder (of the men) stay on foot and are dispersed. Day and night they pray for salvation. The cruel Kızılbaş have made the troops of Islam so low and weak that they are eager to take the souls like 'Azrâ'il. By night, they steal [from] the wagons, and by day, they enter by the force of the sword. For example, if somebody is asleep and hears them, he naturally will be dizzy. Day and night they do not refrain from cunning, torment, and fighting. We light lanterns and watch in turns. At daybreak we give thanks. My spirit, in the first decade of the noble Ramazân 3.000 men were sent to Hille and Kerbelâ, they were broken by fate. They passed to Aşlan Pasha. Some Arab *lev-ends* who had been spared the sword fled towards Haleb and Şâm and [thus] saved their lives. In a word, the faithless community surrounded us on all four sides in a way that the return was cut off and they seized those who came out. The fortunate lord was sorry for having stupidly endangered each of his groups. He went another time to the threshold of His Majesty the padishah of Islam and made a petition for money, but no trace of it was seen. There was no support for it, because he fell into the hands of these unbelievers and did not arrive safe and sound at the Porte. His Majesty the sultan stopped watching. Those who want money – their condition was rendered by the Turkish proverbs, “Neither from Baghdad nor from Basra anyone is coming, nor is there any help from my sultan”⁷⁰. If at the beginning help and money had been sent, it would have been possible. Now, however, even if the sultan came himself, he would certainly not be able to help this assembly. On one side there is the Diyâle river, on the other side the Şaṭṭ, in our neck there is the shah of the Persians, in front of us there is Baghdad. Perhaps there will come help for us from God. Illnesses have reached such a degree among the troops of Islam that it is impossible to describe them. The climate of this country is worse than the curved sabre of the Kızılbaş. Dropsy and stomach aches, having a cold and sudden diseases of the ears (?) are continuous. Fortunate is the person who will again get out to that country (= home?). Greet the faithful friends and the pure brethren from us. They shall not forget to pray [for us]. May they be written with the *Fātiḥa* (?). Praise be to God the One the victorious. We are thankful that we live difficulties on the soil of our wish next to the mausoleum of the greatest Imam. If his spirit helps, they ought certainly not to forget it. Written in the middle date of the noble Ramazân of the year 135.

7.2. Transcription of Iskandar Beg Turkmân (1334h.ş./1955):

Vol. 3, 1053 *Cenâb-i 'izzet-me'âb rûḥum (!) pür-fütûḥum Muşlî Çelebi kâm-yâb ḥazretlerine dürer-i da vât-i şâfiyât-i mahabbet-âyât ve ğurar-i teslimât-i vâfiyât-i meveddet-ğâyât ithâfindanşongra i lâm-i muḥibbâne nudur (!) 1054* ki eger luṭf idüib

⁷⁰ I have not been able to identify this proverb so far.

bu dā ʿileri ʿarafından zerre vü şemme suʿāl-i şerif tecvîz buyurulur iser bi-ḥamdi llāhi ve-l-minne ḥālā vücūd-i nā-būdumuz şıḥhat dāyiresinde mevcūd olub leyl ü nahār du ʿā-yi devām-i devletüngüze müdāvīm (!) ve dīdār-i şerifüngüze müştāk-i ʿazīm olduğumıza iştibāh buyurılmaya hemān cenāb-i müsebbebü l-esbābdan ricā olunur ki bir dabıça dīdār-i şerifüngüz ile müşerref olmaḵ müyesser kıbla (!) āmin bi-ḥürmeti seyyidi l-mürselin fi-mā baʿd bu sefer-i nedāmet-eser ve Bağdād-i bī-dād-i miḥnet-ābād ḥavādīsın istifsār buyursangız dileyüm böyle sefer düşmātumuz (!) idilenlere⁷¹ naşib olmasun tokuz aydur ki kalʿe muḥāşara olalı bir daşına rahne virilmeyüb ol muḥāşaramuz dere ḥalvet-i tilkünüg⁷² mişālinde Kızılbaş-i baʿd-ma ʿāşung (!) eseri aslā zābir olmamış iken meterisler kurulub ve nakablar sürilüb ḥavāleler kalkub pence⁷³ defʿa yorişlar olub her yorişda yince⁷⁴ biñ nüfūs kapukulu ve serdengicdiden helāk olub günden güne kalʿede olan melʿunlar gālib ve leşker-i islām maḡlūb olmaḵdan ḡayrı nesbe-i⁷⁵ başarmayub bu esnāda şāh-i ʿacem ʿarafından serdār olan Zeynel ḥān dimekle ma ʿrūf bir fitne-engiz gālibā kırk bing miḡdārı Kızılbaş-i bed-ma ʿāş-i ḫilekār-i nā-be-kār ile peydā olub ol Diyāle şuyında ʿubūr bolub bizüm ʿarafımuza giçüb pence⁷⁶ defʿa alaylar yağlayub (!) kır altı göster[ür?] iken üzere iken şāh-i ʿacem kendiD V ile ʿVKN leşker⁷⁷-i ḫün-riz ile ayak bayak gelüb hiç bizüm ʿarafımuza mültefit olmayub bir miḡdār leşker kalʿe-i Mandalī üzerine ta şyīn idüb şāhib sa ʿadet ḫāzretlerinin kapuçu başını Mehmed Akā ve Cestānlu Muştāfā Paşa ve sāyir ma ʿan olan leşker-i islāmı kuvvet-i bāzū ile kalʿe-i mezkūrdan çıkardub (!) kimin maḡbūs kimin tu ʿme-i şemşir ve kimin gendüsi kipi Kızılbaş-i bī-dān eyledi ba ʿdehū Lek kalʿesi dimikle (!) meşhūr bir kalʿe dabı içinde olan ehl-i islām teshir idince bu aḫbārardan leşker-i islām üzerine mehm-i⁷⁸ ʿazīm müstevlī olub ābā⁷⁹ çıkub muḡābele olmaḡa olamıdur diyü tedpīr (!) üzere⁸⁰ iken bu maḡall şāh-i ʿacem ḫadem ü ḫaşemi ile bizüm ʿarafımuza teveccüb-i tāmm idinçe serdārı olan nā-be-kār mezkūr sebḡ-i ḫidmet için piş-rev-i Lek idüb Diyāle şuʿi üzere cısr kurmak sürü ʿında iken şāhib sa ʿadet men ʿu def ʿine Diyār-i Bekr biglerbigi Murād Paşa ile on biş bing miḡdārı koçaḡ ve yigitler biş ilāhī⁸¹ pāre ṭob ile gömzerüb⁸² każāyā ol ma ʿlün-i (!) ḫile-kār bizden çüst ü pür-TVB cisri kurub üç dörüt (!) bing miḡdārı Kızılbaş ve

⁷¹ Instead of *düşmānumuz olanlara*.

⁷² Instead of *tilkünüg*.

⁷³ Instead of *niçe*.

⁷⁴ Instead of *niçe*.

⁷⁵ Instead of *nesne-i*.

⁷⁶ Instead of *niçe*.

⁷⁷ Perhaps for *kendileri ile olan leşker?*

⁷⁸ Instead of *vehm-i*.

⁷⁹ Instead of *āyā*.

⁸⁰ With *elif* and *be* at the end.

⁸¹ Instead of *altı*.

⁸² Instead of *gönderüb*.

LF'MH nüzül itimiş (!) iken bu taraftan Murād Paşa [yi]tişüb toğ ve tüfeng ile mevcüd bulunan Kızılbaşung üzerine hücum idince anlarühi⁸³ bi-ż-żarüre cenge süürü^c idüb mā beyn de bir iki hamle gicdi hikmet-i ilāhi ricālū l-ğayb Kızılbaşdan yaña olub hāk u bād ve tiğ-i bārān birle leşker-i islāmung yüzün döndürüb el-hāşıl inbizāma illet-i müstakille olmağın ceng-i mezkürda Diyār-i Bekr ve Karaman ve Haleb ve Anatoli sancağlarından hande bir güzide yigit var ise şehādet şerbeti nüş idüb mā bakāsi tiğ-i zebr-ālūda biş alub⁸⁴ gice araya girmekle Murād Paşa bir yince⁸⁵ tevābi^c iyle yaralu yaralu cān kurtarub geldi andanşongra pādīşāh-i 'acem gelüb Diyāle şu'i ile Şātt (!) kadīşan⁸⁶ yirde cistr kurub leşker bing bir miqdārı bizüm tarafımıza ve bir miqdārı köhne Bağdād tarafa geçürüb etrāfumuzda kurd adını şalub gāh bu taraft[a] gāh o tarafta bas (!) gösterüb el-hāşıl biz Bağdādı ve Kızılbaş bizi muhāşara idüb ya 'nī topa dutulmuş meymūna döndük kal'e ile ceng eylesek bu yanumuzdan Kızılbaş HVlar⁸⁷ ve Kızılbaş ile ceng eylesek engsemüzden kal'e halkı ümmetümüzü keser āhiru l-emr lā-i lāc etrāfumuzda handağ kesüb tapur eyledük (!) tapura dahı mültefit olmayub pence (!) def'a 1055 tapurumuz üzerine gelüb alaylar bağlayub māh-i Şa 'bānūng yigirmi yedinci günü tapurumuz üzerine yoriş itmek nitiyle⁸⁸ geldükde şahib sa 'ādet dahı leşker-i islām arasında nidā şalub şağır u kebīr atlu piyādesi 'umūmen nefir-i 'āmm üslūbı yeñiçeriden ğayrı ki meterislerde kal'eye mukābil durmuşlar idi karşı çıkub mukābil olduk kuşlukdan ikindüye degin toğ ve tüfeng altında ceng olunub serdārları olan Zeynel Hān şiddet idüb hemān toğ altında sāyebān kurduğda melā 'n-i mezkūr bu işāreden bişāret nakķārelerini döğüb şağır u kebīri göz qaraldub toğ u tüfenge muqayyed olmayub bir hamle zarb eylediler ki eger küb-i Elburz olsa önlerinde tār u mār olurdu muhāşşal bu hamle ile leşker-i islāmın kalbını kola urub medeñlü (!) segbānumuz tapurdan vışaru (!) çıkdınsa⁸⁹ ekseri at ayağı altında pāymāl olub ispāhī t̄āyifesi meydānı dār gördükde şahib sa 'ādet alayında dahı durmayub qarārlarını firāra tebdil ve başlarumla (!) şahrā vu biyābāna düşüb tapur yolın azub ekseri ol günden berü nā-peydā olub filāncamız menküb u ma 'kūs pervāne-i bī-per gibi tapura penāh getürüb qorınma⁹⁰ qarār virdük bu ma 'releden şongra şahib sa 'ādet ümerā'-i 'izām ve küberā'-i zevī l-ķadri ve-l-ihtirām ile müşāvere idüb qarār virdiler ki bi-z-zāt bir dahı tapurdan dışara çıkağa şarfumuz yokdur hemān kal'e muhāşarasına berk yapuşub şāyed ki kal'eying (!) kahtlık ile tükeldüb emāna getüreyüz diyü bu ümīd ile kal'enüing dört yanını ihāta itdürüb şāh-i 'acem bu

⁸³ Instead of *anlardahı*.

⁸⁴ *Yimiş olub?*

⁸⁵ Instead of *niçe*.

⁸⁶ Instead of *karışan*.

⁸⁷ Instead of *durlar?*

⁸⁸ Instead of *nıyetiyle*.

⁸⁹ Instead of *çıkdıysa*.

⁹⁰ Instead of *korınmağa*.

tedbîrümüze vâkıf olunca bî-pervâ öte gice köhne Bağdâd tarafına on biş bing miqdârı Kızılbaş gicürüb üç bing belki artun zahîre dive ve kaşır ile Kuş kal'esi civârında yitürüb leşker-i islâm karşularına gülüv itdüğince devletümüz yâr olmayub anda dahı haylı segbânumuzu Şatt (!) şuyına tüküb ve pençesi (!) tu 'me-i şemşir olub muhaşşal kuşluk vaqti idi ki dide-i başirümüz ile müşâhede iderdük bu 'azîm zahîre ve koyun tâ yağ ve tavuğa degin gemiler ile kal'ebe (!) kondı ol ecilden leşker-i islâmung bili yükülüb⁹¹ bir uğurda kal'eden nâ-ümîd olduk ilâhî gendü hâlümüz yine mütehayyır ola diyü bu âferide (!) fikirlerde iken şâh-i 'acem bu havâdisden hâtır-i cem 'hâşil idüb Kızılbaş dört yanumuzung yolların kesüb diyü bi-z-zât Şatt (!) ve Firâtdan hakkâ ki berü bahırdan kuş uçurmayub zalim Kızılbaşung atı ayağı altı Şatt (!) ve Firât gibi şular ki her biri Tuna şu'ı tuğyanındadır bir çay gibi görünmeyüb Hille ve Kerbelâ ve MSYB taraflarına âfetin şalub mahall-i mezkûrlarda leşker-i islâmung seg⁹² ve paşa māmında⁹³ at ve it oğlanı nāmında olan cümle yeksân⁹⁴ görünüb Hilleden olan Aslan Paşa ve kapukulu ve 'arabî bir tarikke tehir eylediler ki takridinden⁹⁵ vilger⁹⁶ kâşır ve kalemler müddetlerdür (?) ki ordu-yi hümayûna bir vukîye zahîre gelmeyüb her kim evvelde bir zahîre çok tedârük itdiyse hâlâ kemîn tatub kesen şatar ordumuzung ucuzluğu bu minvâl üzere olubdur ki zikr iderüz bir vukîye un bir gurûşa bir vukîye bağ (!) iki gurûşa bir vukîye hürmâ bir gurûşa bir kile arpa sekiz gurûşa etmeküng üç dirbemi bir akçe ve etting (!) bir vukîyesi kırk ağçe şatılur ol nâzik-tab 'cânlar ki bi-ğilvâ'î nezâket ile yirlerdi şimdi at etin görende şalavât getirür oldılar ol h'ud-pesend dilâverler ki kahve-hânelerde Kızılbaşdan duymak almak (?) ümîd ile gelürler idi şimdi gendü çâdir ve esbâblarını koyub ancak cânların furtamağ (!) minnet bilür oldılar ol müna'ım ekâbirler ki gümüş rahıtlu atlara binüb foci⁹⁷ ile hammâma giderlerdi şimdi semerlü işek görende tahassür⁹⁸ 1056 çeker oldılar ol ecilden ki ordumuzung dört hışşadan bir hışşası ancak atludur mâ bakâ leşker-i islâm yabak⁹⁹ ve perişân kalubdur¹⁰⁰ eger BBRNDV¹⁰¹ bir ayla¹⁰² göçmelü ola'uñ¹⁰³ YH yengiçerining 'VR nâsâyis-hânesini götürür ve ardına cebe-hâne ve top-hânemizüng bir ferdine iyelik iden ez hemîn bu fikre kalmışuz ki sultân Süleymân devrinden Bire-

⁹¹ Instead of *beli bükülüb*.

⁹² Instead of *big*.

⁹³ Instead of *nāmında*.

⁹⁴ Instead of *yigitân?*

⁹⁵ Instead of *takrîrinden*.

⁹⁶ Instead of *diller*.

⁹⁷ Instead of *çoçı*.

⁹⁸ Instead of *tahayyür*.

⁹⁹ Instead of *yayağ*.

¹⁰⁰ *kalu-bdur*.

¹⁰¹ *yirinden?*

¹⁰² Instead of *atla?*

¹⁰³ Instead of *olanuñ*.

cikde ve Başrada intikâl iden balyimez ve seng-endâz topları kal'e dögmek için getürmişler idi böyle yurtta koymağdan âl-i ‘Osmâna nâm nengdür diyü şahib sa ‘âdet bu endîşe ile helâk olu bdur (!) niçe def’a yardım ve hazîne için müstakillen âdemler gönderilmişdür birining eseri olmadı bilmenüz¹⁰⁴ Kızılbaş eline giriftâr oldılar bohsa (!) sa ‘âdetlü hündgâr hazretleri bi-z-zât leşker-i islâmung tûmârı bir yüzitden¹⁰⁵ götürilmek ister hemân ma’nâdur ki türkülerde söylenür ki şîr ne Bağdâddan ne Başradan gelür var ne kidi¹⁰⁶ ‘Osmânludan bize yardım var hele bu aya dek hazîne ve yardım gelse ulaşıcağ (!) ihtimâli dar¹⁰⁷ imdi fe-ammâ bundan böyle hündgâr hazretleri bi-z-zât gelse imdâdumuza yitmez niçün (!) ki kazîye bu mazmûn üzeredür bir yanumuz Diyâle şu’ı bir yanumur (!) Şâtt (!) ‘MKNHFR¹⁰⁸ şâh ‘Abbâs önümüz Bağdâd meger bize Hudâdan ola imdâd muhaşşal-i kelâm ve der¹⁰⁹ Âdemden berü lu¹¹⁰ nedâmetlü girdâba kimse düşmemiş vegüldür (!) ki bizüm bu ahvâlümüze muţtali‘ ola hem rûhum böyle fehmi iderüz ki şâh-i ‘acem her tedbîr ki eylediye taqdîr u müvâfîk geldüğü mahzâ hazret-i ‘Alî kerreme llâhu vechebû kerâmeti eserinden oldüğü (!) şübhe yokdur bilmenüz¹¹¹ imâm-i a‘zam hazretleri bizüm cihetümüzden himmeti süst olduğı ne sebebdendür bohsa (!) ancak gendü merkad-i şerifi ve rûh-i latîfi için ol hazretüng dergâhına penâha teveccüh idübdür benüm rûhum bu nükte-i zâra tidükde¹¹² bu ‘aceb kelimâtı cehren okumayub hemân şive-i sîrr eyle ki ma benyümüzde (!) mahfidür güzârîdesiz¹¹³ ki h^vud-binler desvâsından¹¹⁴ selâmet olasız âmîn yâ mu‘în mahfi buyuru¹¹⁵ YLSH¹¹⁵ ki ordumuzda bir hastalık müstevlîdür ki bu vilâyetüng âb u hevâsı Kızılbaşung egri kılıcı gibi kesmakdadur (!) iç ağırsı ve istiskâ rahmeti ve nezle ve merg-i mefâcâ ve bād-i semûm böyle derd u belâlardan gibi sa ‘âdetlü baş gerekdür kim bir dabıça ol cânibe çıka hemân yârân-i bâ-şafâya selâmumuzu tiyürüb¹¹⁶ helâllik dileyesiz âhîret hakkı helâl itsünler el-hükümü li-llâhi l-vâhidi l-kahbâr hemân bu ki şükürümüz vardur ki bakîye-i ‘ömrümüzü imâm-i a‘zam turâbında şarfeyledük yârân-i bâ-şafâya dabı bâ-sîrr hem mektûblar yazub göründermişüz (!) kuşür birlerine¹¹⁷ nazâr itmesünler ancak oldı

¹⁰⁴ Instead of *bilmeyüz*.

¹⁰⁵ Instead of *yir yüzinden*.

¹⁰⁶ Instead of *kendi*.

¹⁰⁷ Instead of *var*.

¹⁰⁸ Probably a misspelling of *eñsemüz*.

¹⁰⁹ Instead of *devr-i*.

¹¹⁰ Instead of *bu*.

¹¹¹ Instead of *bilmeyüz*.

¹¹² Instead of *yitdükde*.

¹¹³ Instead of *güzâr idesiz*.

¹¹⁴ Instead of *vesvâsından*.

¹¹⁵ Misspelling for *buyurulmaya?*

¹¹⁶ Instead of *yitirüb*.

¹¹⁷ Instead of *yirlerine*.

zīrā bir satır yazınca düşmen geldi diyü üç dört def'a ürkündülik (!) vâkı' olur zâlim Kızılbaşunğ ise gözi leşker-i islâmî şöyle alubdur kurd koyuna segirdür gibi tapurumuz üzerine segirdüb tâ handakumuzunğ etrâfında kese kes[e]dür (?) çi gînceler¹¹⁸ oğrısı ve çi gündüzler oğrısı¹¹⁹ müddetlerdür ki giceler fânüslar ile ordumuzunğ 1057 arasını kesüb rüzigârumuz bile giçer ne bilmezven kurşağumuzı çizebilürüz ve ne elümüzden bırakmazı¹²⁰ iki elümüz bir başka kalubdur hâlümüz Allâhdan gayrı kimse bilmez meşrûhen tahrîr olunsa yüz böyle mektûbda zîğmaz (!) hakkâ ki muşibet-i rüz-i mahşer bu günlerümüzünğ birisinki (?) olmaz dahı seni bunga kıyâs idesiz ve-s-selâm

Bibliography

- Adamović, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Bala, M. (1988). İskender Bey Münşi. In A. Adıvar et al. (Ed.) *İslam Ansiklopedisi* 5/2 (pp. 1082-1083).
- Bellér-Hann, I. (1992). The Oghuz split. The emergence of Turc Ajami as a written idiom. *Materialia Turcica*, 16, 114-129.
- Bellér-Hann, I. (1995). *A History of Cathay. A Translation and Linguistic Analysis of a Fifteenth-Century Turkic Manuscript*. Indiana University Uralic and Altaic Series, 162. Bloomington, Indiana: Indiana Research Institute for Inner Asian Studies.
- Brockelmann, C. (1938). *Geschichte der arabischen Litteratur*. Zweiter Supplementband. Leiden: Brill.
- Brockelmann, C. (1949). *Geschichte der arabischen Litteratur*. Zweite den Supplementbänden angepasste Auflage. Zweiter Band. Leiden: Brill.
- Caferoğlu, A., Doerfer, G. (1959). Das Aserbajdschanische. In J. Deny et al. (Ed.) *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus primus (pp. 280-307). Aquae Mattiacae: Franciscus Steiner.
- Al-Cannābī. *Tārihu l-Cannābī*. ÖNB Cod. A.F. 12.
- Čaušević, E. (2014). Fra Andrija Glavadanović's Turkish Grammar (I). In E. Čaušević. *The Turkish Language in Ottoman Bosnia* (pp. 77-109). Analecta Isisiana CXXVII. Istanbul: The ISIS Press
- Collection of documents. ÖNB cod. A.F. 2.

¹¹⁸ Instead of *giceler*.

¹¹⁹ An *elif* is missing.

¹²⁰ Instead of *bırakmazuz?*

- Flügel, G. (1865-1867). *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. Hofbibliothek zu Wien*, vols. I-III. Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei.
- Gandjei, T. (1986). ‘Turcica Agemica’. *Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76, 119-124.
- Ghereghlou, K. (2018). Iskandar Beg Munshī. In K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, E. Rowson (Ed.) *Encyclopaedia of Islam*, THREE, (accessed on 5 December 2021 http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23905).
- Iskandar Beg Munšī. *‘Ālam-ārā-yi ‘Abbāsī*, ÖNB Mixt. 325 <http://data.onb.ac.at/rep/1002F0A2> (accessed on 19 January 2021).
- Iskandar Beg Turkmān (1334h.ş./1955). Afshār, Īraj (Ed.) *Tārīḫ-i ‘ālam-ārā-yi ‘abbāsī*. Tehrān.
- Hamilton, A. (2009). Michel d’Asquier, Imperial Interpreter and Bibliophile. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 72, 237-241.
- Johanson, L. (1975). Some Remarks on Turkic ‘Hypotaxis’. *Ural-Altische Jahrbücher*, 47, 104-118.
- Johanson, L. (1978-1979). The indifference stage of Turkish suffix vocalism. *Türk Dili Araştırma Yıllığı – Belleten* 26-27: 151-156.
- Johanson, L. (1979). Die westghusische Labialharmonie. *Orientalia Suecana*, 27-28, 63-107.
- Johanson, L. (1986). Zum Suffixvokalismus in zwei mittelosmanischen Transkriptionstexten. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76, 163-169, reprinted in Johanson, L. (1991). *Linguistische Beiträge zur Gesamt-turkologie*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Johanson, L. (1988a). Iranian Elements in Azeri Turkish. In E. Yarshater (Ed.) *Encyclopaedia Iranica*. London – New York, 3, 248b-251a. <https://iranicaonline.org/articles/azeribaijan-ix> (accessed on 10 December 2021).
- Johanson, L. (1988b). On the renewal and reinterpretation of “instrumental” gerunds in Turkic, *Oriens*, 31, 136-153.
- Johanson, L. (1997). A Grammar of the “Lingua Turcica Agemica”. In B. Kellner-Heinkele, P. Zieme (Ed.) *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag* (pp. 87-101). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Johanson, L. (2016). Suffix vocalism in two Middle Ottoman transcription texts. In É. Á. Csató, A. Menz, F. Turan (Ed.) *Spoken Ottoman in Mediator Texts*. *Turcologica* 106 (pp. 45-50). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kerslake, C. (1998). Ottoman Turkish. In L. Johanson, É. Á. Csató (Ed.) *The Turkic Languages* (pp. 179-202). London – New York: Routledge.

- [Lambeck, P.] (1766). *Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi Editio altera opera et studio Adami Francisci Kollarii, Pannonii, Neosoliensis*, vol. 1, Additamentum 4. Vindobona: Trattner.
- Mansuroğlu, M. (1959). Das Altosmanische. In J. Deny et al. (Ed.) *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus primus (pp. 161-181). Aquae Mattiacae: Franciscus Steiner,
- Petrolini, C. (2020). Roma, Vienna e l'Oriente: Le lettere di Sebastian Tegnagel e Pietro Della Valle. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 100, no. 1, 349-373. <https://doi.org/10.1515/qufiab-2020-0017> (accessed on 30 November 2020).
- Procházka-Eisl, G., Römer, C. (2007). *Osmanische Beamten schreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist.Kl., 357. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Richard, F. (1996). Du Mans Raphael. In E. Yarshater (Ed.) *Encyclopaedia Iranica*, VII/6, 571-572, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/du-mans> (accessed on 9 December 2021).
- Römer, C. (1989). Die osmanische Belagerung Bagdads 1034-35/1624-25. Ein Augenzeugenbericht. *Der Islam*, 66, 119-136.
- Römer, C. (2017). 16ncı yüzyıl Osmanlı vesikalarının bazısına nesir şaheseri denilebilir mi? In M. İsen (Ed.) *Klasik Edebiyatımızın Dili (Bildiriler)* (pp. 421-429). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. Ankara: Grafiker.
- Savory, R. M. (1978). *History of Shah 'Abbas the Great. Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī by Eskandar Beg Monshi*. Boulder: Westview Press.
- Savory, R. M. (1985). 'ĀLAMĀRĀ-YE 'ABBĀSĪ, E. Yarshater (Ed.) *Encyclopaedia Iranica*, I/8, p. 796; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/alamara-ye-abbasi-a-safavid-chronicle-written-by-eskandar-beg-monsi-b> (accessed on 29 November 2021).
- Schönig, C. (1998). Azerbaijani. In L. Johanson, Lars, É. Á. Csató (Ed.) *The Turkic Languages* (pp. 248-260). London – New York: Routledge.
- Stein, Heidi (2005). Traces of *Turki-yi Acemi* in Pietro della Valle's Turkish Grammar (1620). In É. Á. Csató, B. Isaksson, C. Jahani (Ed.) *Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case studies from Iranian, Semitic and Turkic* (pp. 227-240). London – New York: Routledge Curzon.
- Della Valle, P. (1620). *Grammatica della lingua turca di Pietro della Valle il pellegrino, divisa in sette libri*. Isfahan.
- Yazıcı, Tahsin (2000). İskender Bey Münşî. In İslâm Araştırmalar Merkezi (Ed.) *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul (pp. 563-564).

320v

برونوزرولات و کرامت حضرت شاه نجف است و ایشان مستتر میبودند من کفتم که درین ماه پنجاه
 بی کیم که آنچه نامیکویم اگر صورت وقوع داشته باشد آنرا آن درین زودی بوضوح پیوندد و بعد از آن کنگره در همان
 دوسه روز قوت برزگی که بر طبق نصب بوده می انداختند و بر این اندام بدین روش بود در وقت کشش دادن
 به ترتیب و توب خانه معطل ماند برین تقریبات در اوقات، نزد حافظ احمد باشا، خواستار توب
 بزرگ دیگر مدد و کول طلب نمود حافظ احمد باشا، توب نخواست و اعلام نمود که چون درین روز
 کساری از پیش زلفه کوچ که بر بوی او آید که هرگاه غلظت بود بدست آید آتم تابع بعد از دست و اگر کم
 نومی دیگر باشد که من آن چه سخت میدهد مرا و باشا کوچ کرده بر بوی او در وقت مخصوص آن از کیفیت روح سخت
 نجات یافته

الوالباب پوشیده ماند که چنانچه این سفر خیرتر و وقایع که در پیش منسبانه فرمایان در دیده که درین آمد
 رفت بطور خوبست و در اتم حدود اطلاع بر آن حاصل شد چه آنکه خود برین البیعتش و توفیق
 و چه اگر از آنجا و اعلام واقف گردید بر سبب اجمال بر صحت بیان نکاشت و از اطباء اندیشید
 تمامی حالات و وقایع امور را پنج بچ بوقوع پیوسته بود و خبر نیار و در غرض آن بود که ما در جمعی بود
 برت در ای که بدترین مندر الکساندر بعضی قضایا از منقوله تکلفات و زرب عبارات منتهی به غرض
 محل بر خوش آمد نمایند بر شایسته گدب بیان راه دمیگی ایجادشان روید که از اردوی سردار به استیصال
 میرفته عراض و حکایات امر ای برده در راه که فراع کله شفا شده بود و کتاب که مصوب او بود با
 حامل آنها آورده بر نظر اشراف رسیدند هر یک از وقایع و حالات را به عبارات منقوله فرمودند
 بودند آنچه بیان دادند و ارجان و ارباب دولت نوشته بودند بظن اکتفا بدین وسیله
 و تحت و شفقت خود را اظهار ساخته خالی از اعراض و بیوی نموده باشد بر آنون که در آنرا بجز مکتوبی که
 یکی از عظمای بصری جلای نام و دست خود بر ترکی نوشته تحقیق حالات بی غرضانه اعلام نمود و در نظر
 کترین رسید چنان درین صحنه شایسته افشا و کسطل که کنندگان را بر در تابق احوال طریق حاصل شده و اتم
 حرف را بنا بر ابطه فارست از منقوله خوش آمد گویمان خدمت فرودشان که در بازار مایه در کرد و
 و زمان و صدق و کذب احوال اندیشند و اگر در اطلال و رسم الخط فارسی در ترکی عطفی و نامر بومی نظر
 چون نقل الماطر شده بر این ارباب استعدا و عمل بر خطی را تم حرف نموده از آن مخفی خوانند و
 عرقله سواد و بر او بر یکبار بر بر صحنی عطفی حتمی زید قدرت سلام فرادان قیل و قد که صحنه
 رای نیز و غیر خبر بریه منسور او بنام یوس معلوم محفل لطیف سری ادلان اذله که اگر بوجان احوال اندیشند
 الو نور سه بیضی فضل الابرال و بود ما بود و در این صحنه و در اوله و می معین و مقرر هر روز که با کله خبر تحت اثر
 غولبار

320v

690

321

سفر بغداد وین سوال اول نورسه امید که هیچ نگزی بنده سینه نصیب بود لیوب شویله تنگبیه
گرفت ر بولیه ر شبدی طفو ز آید در که محنت آنا و قلعه محاصره و در عرض کفر ظفر باهر که
عدوی مورد محنت افزون در دایره کردار ادلتایه اولوب پر و اش آتنگ حصار ندن
ضایح بود لیوب سویدن اقدام که لشکر فر با شش ارباشش بدعا شش مذنب باش
انری ظاهر و کله ری بچه که قلعونیک اطراف وجو امیندن مترس خازرب پیرش
اولیندی و هر که ده پنجه بین ناپو قولی و بکوی دشو ما حلقه اولوب غیر انماک عکر سلام
و جلالت اهل قلعه هیچ نمرسه غیر اولدی شو اناده شاه عجم زینل خان دیلن خفته نگیزی
قصرن مین عکر ایله که نذر د ب دیال چای کچو بن اهل اسلام اولان طرفه طوب
هر جانیدن قه اکوستر ویر و جیل د نذیر که سنجون لری در اقدام ایتمک و ایلی
کشت عجم عبوری متعاقب کلوب اصلا بزه ملقت اولیوب اول عکر که ناپوچیا
باشی محمد اتابک موصلینی پاش، سندی قلعه سنی محاصره ایلد ب توت باروس
جلالت ایله نصره کتوب و بعضی طلقه شیشه در تاجن اسیر و قالاین کند در ی کبی
قرلباشش بی دین ایلد ب محمد بیک دیلن قلعوسی و انجی نصره کتوب و
کند و جائزه متوجه اولوب اول غلب نصره فذل لشکر ناییت اندر هماک
اولوب دفع الوقت سر لری و نایزه تدبیر لری ایچون ایلی کون نذر ب اراده حساب
سعادت شو یله ایلی که دیال جاننه هر تقد ر این که سر فتنه اولان زینل پدین جلالت
ایلد ب شفق مذکور نه جبر با قلاقه سر عت کسرتوب عکر ظفر دار واقف اولنج مرتب
ایتمیشی دیار بکر سکلر بکسر را د پاش ایلمشش مین سوا ز ما در وید ز ز بر بن کوا
کوندر لری که مانع اولوب قومیله که دیال و دین عبور ایلد ب جانب عکره توجه قیلر
پاش خضر تری یکتن زمانه اوج منک قرلباشش اول کافر بد معاش شط و دین
کچو در ب جنگ و جدال شط و ایلد ب چون رجال الغیب آلمر تنک عقبنده ایلی
عکر اسلام محمل الاحوال اولوب ایلی ایلمر که سنجی و قسرا و غرضش ز ناطق
دیار بکر ایلمن ایلی شربت شهامت ایچو در ب کیجه اول ز نایه کله و یک زمانه مراد
پاش امجد روح عرابیه و اخل اولوب مارین شاه عجم خضر تری و صمت ب اولوب
کندر ایله اولان عکر ایله کلوب دیال و شط جسیع اولان پشنده و این دیلن
پرده جبر با غلا یوب لشکر ی تنک برتا چین بغداد کهنه طرفینه کچو در ب مابنی سین
بزم طرفینه کچو در ب قور و او یو لای بزم جائزه سالوب هر یانندن قرا کستر و یوسکر

641

اسلام قبول جاسی کند و نظر را بر اینست پس ایدوب را علاج اردو طریقه جبر و خندق
 حضرت ایدوب تو پر تربیت ایدوب عرابه لکلکه اقدام است حاصل که بنظر بنیاد است
 و قزلباش بپزی صحیره قیلوب عرابه و جسمه عطفات ادلیو ببت حرمت
 بیش کره صفوف آراسته ایدوب بجوم ایدو رادی عسکر اسلام محاربه ایدوب
 قزلباش را به محال اورا ایدی اگر قلعو اصحابا این جنگ ایدو درک قطع نظر
 ایدو را در و اگر قزلباش ایدو را در و راجب الیور ایدو درک قلعو دکن نهایت ایدو را
 یتیم که تو هم ایدی حاصل که در کون شیدیه دیکت شو یک کر و ایدوب کسه دو شیش
 ایدی امید و ایلوق که دار ایدی قلعو جمعی بکف فخطو کم کو کینه ایدی که شت ایدو بنوعیه
 تصرف ستر اوله شت عجب معصوب لکن اسلامی استماع ایدوب بپس ایدوب حفظ
 بنیاد دکنه جانشین ایدوب پیش بین ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب
 و چشمه یو کلبوب قلعو جو ایدوب کی دعر ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب ایدوب
 شوال خرنک استماندن بر قاتل کون کون کون کون کون کون کون کون کون کون کون کون
 نصر فذکف نامید اوله در نتیجه تبرات شت عجب تقدیرات خالق طبرزل
 ایدو موافق اولوب دست ولایت حضرت علی ابن ابیطالب کا کار کرد
 کورج حضرت امام اعظم یا کرم حضرت امیر المؤمنین و محبت بیست یوب
 بخت بولاق عزیزم و دستم کند و محبت نامه ز اشکار اوقویوب
 نمان مطالو ایدو کون صو کون نهان ایدوب اظهار قلمه حاصل شویلا طرف
 دجو انجی ایدو بد در لار که مرغ پرواز قبیل پسند و پرتاج مدت دور که اردو
 مرده بر دقیمه ذخیره هیچ طلعون کلک ممکن و کل دور و اردو ده کیاب
 بولوب برنج دادن و فرمانا بر دهنه پهر غرضش دهر دقیمه باغ ایچ غرضش
 دیکر کیلار پر کز غرضش دات دادون پر یوک پهر غرضش آت ایدو
 پهر دقیمه قرن ایچند الکر در ظرفای روم که طبعیت ناکس کو کون با قلا و ناکس
 لر میل ایدو رادی نادر آت ایدو اگر کورجک اولسه لر صلوات کوندر بر رب تعالی ایدو
 اردو لطیف اندام جلپی ار که کتان کو یک بدن لرینه ازار ایدو رادی شیمی اگر کونه
 چینه دین بر این ال لرینه کرب شینیت سیلور لار دبر نواج سپاهی که کلبت مصری
 التون بران ایدو قولا ناک عاز سیلور لار و اطلال الافه محتاج بولوب حرمت سیکلار
 اول نیچ دانه کلبت لار که قوه خانه دجیش قزلباش مسخره جاقیلوب لاقزلباش ایدی

کلبت لار

321v

سندی کوریک رسم تصور ایدر لر و طایفه لوند که در بلیق لاف ایدر لردی حیسبه دستا
 سلوب باشن فور تاق ایچون الله دین رجا ایدر لر مجسلا اگر اوج بخش دین پر بخش
 است بولس باقی باده و برایش ن فالوب کچه دکوند زنجات استعدا ایدر لر و درایش
 عالم شوایند کرامت حقیق و زبون اید و بد دلار که مانند عزرا ایسل جان آلمو حریص الوب
 عرابه ایچنده کچه خرسیر لوق دکوند ز ضرب تیغ ایله کیردب فی المثل اگر کیمسه او بارکن اولار
 استماع ایتمه رسم اولسه کرکه دکور کچه دکوند ز ایل دستا ردین و سحر دین نالوچ
 فانس اریا قوب نوبت بر لیکور ز دیارین بولنده شکر ایدر روز نمم رجم ادر ایل مضایح
 اوج منک آدم جانب جل و کربلایر اربال بخش قضا دین سکت اصلان پاش پرا شوب
 بر فاج اعراب لوند ایله که بخته التفت فالمش را ایدی طب یشام طریقه کیران اولوب
 کند و باشدین قونار در حاصل کلام دورت چانیمنی پادین جماعت شوایر احاطه اید و بدور
 که تردید و اولوب چقانی مستحکمه قیلور لار در صاحب سعادت کند و مریض ناقص ایله
 بر اتمی بیله تکلیف لعدن نام اولوب بر فعات ایله حضرت پادشاه اسلام نالوچ
 کلوب و خزینه عرض اید و بیسج از ظاهر اولدی بیسندی که شول کافر الینه دوشوب
 سلم و صحیح درگاه ابر شندی لربا اگر حضرت خوانند کار درخی قطع نظر ایدوب فرینه اسر
 که در ترکی مثل لر دین حال مر قوم اولندی نه بغداد و نه بصره دن کلن دار نه کند خوانند
 کار دین یار دم وار ادر ایل حال ده اگر کوکب و خزینه ارسال اولیندر ایل بولور دی
 شمدی اگر خوانند کافر نفس ایل کالک ایتمه بوجونک مدینه یتیمه کرکه در بر یا نگر
 دیاله سوی بر یا نگر سخط الله ده شام مجسم اوکر بغض اوکر بزنگار دین اوله اداد
 لشکر اسلام ادر اسنده بمار لوق بر مرتبه یتیمه دور که شریح ایتمک ممکن دکوله در بو
 دلا یتیمک هوا و سنور شباشک اگر ی قلیچدن بدتر دور زحمت استعدا قمارن اگر
 در نالو مضاجات قولو قدن خایا دکوله و لار دولتو باشن که بردانی اول ولایتیه جفا
 باران وفادار خان صفایه بر ذوق سلاطین یوسوب و عابدین ادر نوبتیه جلد و لار و حلال ایدون
 فاشک ایل یاز لئی لار لاطه اتمه واحد القهار شکر مزبار در رک خاک مرادده برابر قد امام اعظم و مفت
 چکب اگر دینی مدد آید فضا و الا فراموش خلیه لار رمضان شریفیک شصت اولان تاریخ دیه بار لار
 چون رایت طریقات جاه جلال برینچی کر قوم کلک بیان
 کشت بر فرزنی و اقبال ارشفر خراز دار اسلام بجانب عراق در حرکت آمد بخت کانه ایا محمد و بعد ان
 رسید روزی چند دیستان بیم از پلمات انجا اقامت افغان ائاده در انجا متوجه نظر و نغمات بودا کند لوند

Bezekvivalentna leksika i frazeološke jedinice u *Novom tursko-srpskom rečniku (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük)*: leksikološki i leksikografski izazovi*

Marija Đinđić

Institut za srpski jezik SANU

msdjindjic@gmail.com

Sažetak

U radu se predstavljaju leksikološki i leksikografski problemi u vezi sa obradom i načinom predstavljanja bezekvivalentne leksike i frazeoloških jedinica zastupljenih u *Novom tursko-srpskom rečniku (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük)*. U slučajevima kada za leksičke jedinice turskoga jezika ne postoji ekvivalent u srpskom jeziku reč je o bezekvivalentnim leksemama, koje su vezane za kulturu izvorišnjog, turskog jezika, a pripadaju različitim leksičko-semantičkim grupama reči. Takođe, bezekvivalentnost je odlika i kulturnospecifičnih frazeoloških jedinica kod kojih nije moguće uvek pronaći odgovarajući pandan u strukturno-komponentnom smislu, ali su prikazani donekle semantički i strukturno podudarni primeri (npr. *derdini Marko Paşa'ya anlat*, žali se ti Svetom Petru).

Ključne reči: bezekvivalentna leksika, frazeološka jedinica, leksički ekvivalent, turski jezik, srpski jezik

1. Glavni zadatak autora dvojezičnog rečnika jeste pronalaženje leksičkih ekvivalenta u odredišnom jeziku za leksičke jedinice izvorišnjog jezika. Potpuna ekvivalencija između reči i izraza u dvama jezicima je prilično neuobičajena. Izostajanje ekvivalencije proizilazi iz činjenice da se konceptualni prikaz sveta razvija na različite načine u različitim jezicima, i to kao rezultat istorijskih, geografskih, društvenih, kulturnih i ekonomskih razlika između zemalja u kojima se koriste različiti jezici (Svensén, 1993: 140). Dvojezični rečnici pružaju uvid u to da za određene lekseme izvorišnjog jezika nisu zabeleženi odgovarajući ekvivalenti u odredišnom jeziku. Lekseme izvorišnjog jezika za koje ne postoje leksički ekvivalenti u drugom jeziku nazivaju se bezekvivalentnom leksikom (Бархударов, 1975: 94), dok se prazna mesta u odredišnom jeziku nazivaju leksičkim prazninama ili lakunama.

* Ovaj rad finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije prema Ugovoru br. 451-03-9/2021-14, koji je sklopljen sa Institutom za srpski jezik SANU.

1.1. Dvojezični rečnici imaju i ulogu putokaza za određivanje lingvističkog i nacionalnog identiteta pripadnika zajednice izvorišnog jezika. Na primeru *Novog tursko-srpskog rečnika (Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük)* (Đinđić, 2014) nastojaćemo da prikazemo segment leksike koja predstavlja izazov za svakog autora rečnika. Rečnik je 2014. godine izašao u izdanju Turskog lingvističkog društva. Građu za izradu *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük* činili su jednotomni rečnik turskoga jezika i rečnička korpusna baza Turskog lingvističkog društva. U njemu je zabeleženo oko 51000 reči koje su deo opšteg leksičkog fonda turskoga jezika, kao i leksika koja je ušla u opšti jezik iz različitih drugih slojeva i stručnih jezika. Takođe, rečnik sadrži i nove kolokacije, frazeološke jedinice i nova značenja, kao i promene u distribuciji značenja i razna stilistička i metaforička proširenja upotrebe već postojećih reči. Kako navodi profesor E. Čaušević (2016: 347), uslov za nastanak dobrog, pouzdanog rečnika turskoga jezika podrazumeva da „autor po naobrazbi mora biti filolog (turkolog), imati veliko znanje i iskustvo te raspolagati temeljitim leksikološkim i leksikografskim znanjima i kompetencijama.”¹

2. Češki lingvista i leksikograf L. Zgusta je razlike u organizaciji designata u pojedinim jezicima nazvao anizomorfizmom jezika (Zgusta, 1991: 275). Dok se denotat shvata kao predstava o pojavama i predmetima, designat (signifikat) jeste pojam o njima. Očekivano je da anizomorfizam bude izraženiji kod jezika koji su tipološki, genetski i kulturološki udaljeniji. Iz različitosti turske i srpske nacionalne kulture proizilaze brojne bezekvivalentne reči, kao i frazeološke jedinice koje su često nosioci nacionalnog kulturološkog potencijala.²

2.1. Pod leksičkim ekvivalentom se podrazumeva ona leksička jedinica određnog jezika koja ima isto leksičko značenje i isti status u leksičkom sistemu, organizaciji nominacionih jedinica, kao odgovarajuća jedinica izvorišnog jezika, a to je moguće kod prostih, neizvedenih reči iz opšteg leksičkog fonda, sa prisustvom leksičkih ekvivalenata u osnovnim i sekundarnim semantičkim realizacijama.³

¹ Značajni deo naučnog opusa prof. E. Čauševića, uz sintaksu savremenog turskog jezika, čine pitanja kontrastivne analize turskoga i hrvatskoga jezika. Ovom prilikom stavlja se akcenat na njegov leksikografski poduhvat pisanja hrvatsko-turskog rečnika, čije će objavljivanje biti od velike koristi turkolozima u Hrvatskoj, kao i u svim postjugoslovenskim zemljama.

² U leksikologiji je uobičajeno pravljenje razlike između denotacije i designacije (signifikacije). Ima i drugačijih naučnozasnovanih mišljenja prema kojima pravljenje ove razlike nije relevantno. Po Gortan-Premk (1997: 46) designacija (signifikacija) bi predstavljala „obavezan most preko koga se uspostavlja i transformiše odnos denotacije kod svih leksema osnovnog leksičkog fonda, izuzev kod prostih onomatopeja. Za oba ova termina, denotacija i signifikacija, uzimamo termin referencija, jer referenciju shvatamo kao denotaciju i signifikaciju uzete zajedno, bez obzira da li se tiču nerealizovanog ili realizovanog leksičkog sistema“.

³ Glavne komponente leksičkog značenja po Zgusti (1991: 32) čine: designacija, konotacija i domen primene, a potpuna ekvivalentnost zahteva da leksičko značenje lekseme u oba jezika bude jednako u designaciji, konotaciji i domenu primene (1991: 291).

Praksa pokazuje da su vrlo česti slučajevi gde su leksička značenja određene leksičke jedinice u turskom jeziku samo delimično jednaka sa značenjem ove leksičke jedinice u srpskom jeziku, na primer, iz cele relativno bogate polisemantičke strukture turske lekseme *sarma* u srpski je jezik ušlo samo jedno terminološko značenje *vrsta jela*. Zapravo sa vrstom jela nepoznatom srpskom življu toga vremena ušla je i turska leksema:

sarma I. 1. gl. im. od *sarmak*, obavijanje, zavijanje, umotavanje; okruživanje, opkoljavanje; obuzimanje; prekrivanje; grljenje; namotavanje klupka; zavijanje cigarete; penjanje; dosađivanje; nametanje; zamaranje; svidanje. **2. im. omot.** **3. im. voj.** opkoljavanje, obruč. **4. im. kul.** *sarma*. **II. prid.** zavijen, uvijen, omotan. – *yay* zavijen luk.

U srpskom jeziku leksema *sarma* predstavlja pozajmljenicu kod koje je u procesu jezičkog posuđivanja preneto samo terminološko, kulinarsko značenje (jelo od pirinča i seckanog (mlevenog) mesa (ili samo pirinča) uvijenog u lišće (kiselog) kupusa, u vinovo lišće, zelje i sl.). Svako terminološko značenje nezavisno je od semantičke pozicije u kojoj se realizuje, odnosno svaki termin se ponaša kao leksema u osnovnom značenju. S obzirom na to da je leksema *sarma* frekventna u srpskom jeziku i da je ekvivalentna sa jednim od značenja odgovarajuće lekseme u turskom jeziku, u Rečniku je za ovo značenje naveden ekvivalent *sarma*.⁴ Odrednica *sarma* predstavlja primer gde se bezekvivalentnost u odredišnom jeziku odnosi samo na jedno od značenja lekseme u izvorišnom jeziku.

U predgovoru Rečnika navodi se da su u rečniku istaknute semantičke razlike između turcizama u savremenom srpskom jeziku i tih reči u savremenom turskom jeziku na sinhronijskom nivou (Đinđić 2014: 15). U slučajevima da postoji ekvivalencija u celoj polisemantičkoj strukturi određene odrednice, ekvivalentna leksema navodena je ispred sistema defincija (npr. lažim), a ukoliko ekvivalencija ne postoji, turcizam se navodi samo kod onog značenja koje postoji u srpskom jeziku. Ovakvih primera rečničkih odrednica predstavljenih delimičnim ekvivalentima u slučajevima leksema koje u srpskom jeziku predstavljaju turcizme ima dosta, a navešćemo još nekoliko primera:

dolama I. gl. im. od *dolamak*, omotavanje, zavijanje, opasavanje; bandažiranje, previjanje. **2. im.** dolama, vrsta gornjeg kaputa. **3.** vrsta svilene dolame sa resama; isp. pošu. **4. im. arhit.** motiv za ukrašavanje enterijera u baroknom i rokoko stilu. **5. im. med.** prišt na prstu.

entari im. ar. I. anterija, gornja haljina. **2.** široka i laka arapska muška haljina, vrsta prsluka.

⁴ Najbrojniji segment strane leksike u srpskoj leksici kulinarstva predstavljaju turcizmi. Položaj turcizama kao prototipične i najfrekventnije leksike među nazivima jela potvrdili su i rezultati ankete, a najčešći odgovori na pitanje u vezi sa omiljenim jelom bili su *sarma* i *čorba* (Радоњић, 2017: 208).

kaftan *im. ist.* 1. kaftan, vrsta duge gornje odeće. 2. počasna odora.

fincan *im.* 1. fildžan, šoljica, šolja bez drške. 2. porculanski izolator.

abdestlik, -ği *im.* 1. avdesana, mesto ili odeljenje u muslimanskoj kući gde se uzima avdes. 2. *zast.* vrsta odeće koja liči na jaknu bez rukava i koja se oblači dok se uzima avdes.

kapama 1. *gl. im. od kapamak*, zatvaranje, zaklapanje; kvarenje vremena; zaklanjanje vidika; blokiranje; zapušavanje, popunjavanje; obustavljanje; zatvaranje, zabranjivanje, suspendovanje; završavanje, okončavanje; zatvaranje, hapšenje; sklanjanje; nadoknađivanje, podmirivanje. 2. *im. kul.* kapama, vrsta jela koja se priprema od jagnječeg mesa. 3. *im.* milosnica, ljubavnica, metresa. 4. *im. zast.* kapuljača, kapa.

kavurma I. 1. *gl. im. od kavurmak*, pečenje, prženje; sušenje, paljenje; uništavanje, razaranje, istrebljivanje. 2. *im. kul.* kavurma, vrsta jela od iznutrica i drugih dodataka. II. *prid.* pečen, pržen.

2.2. O slučajevima potpune ekvivalencije može se govoriti, na primer, kod reči koje su monosemantične u oba jezika. U monosemantične reči spadaju termini ili semantički neadaptirane tuđice (Гортан Премк, 1997: 41); u Rečniku su to odrednice poput **voltametre** *im. fr. fiz.* voltmetar; **gramaj** *im. fr.* gramaža; **haploit, -di** *im. fr. biol.* haploid; **hemoglobin** *im. fr. biol.* hemoglobin; **hipertansiyon** *im. fr. med.* hipertenzija; **haziran** *im. ar.* jun; **dokuz** *br.* devet.

2.3. Donekle slična problemu bezekvivalentne leksike jeste razlika u terminološkom rodbinskom sistemu turskog i srpskog jezika. Različito shvatanje stvarnosti uslovljeno porodičnim odnosima i njihovim razumevanjem odražavaju se u leksikografskoj praksi na davanje ekvivalenata kojim bi bila pokrivena određena leksička distinkcija, na primer kod odrednica *hala* i *teyze*. Pri preciziranju zahteva se dopuna lekseme *tetka* predložko-padežnom konstrukcijom – po ocu, odnosno po majci. U srpskom jeziku leksemom *tetka* imenuje se očeva ili majčina sestra. Ujedno *tetka* je i naziv za stariju ženu uopšte (PCJ 2018). U turskom jeziku postoje dve lekseme kojima se pravi distinkcija između očeve i majčine sestre, zatim i sestre, brata od tetke (po ocu), odnosno sestre i brata od tetke (po majci), kao i bake po majci i bake po ocu:

hala *im. ar.* očeva sestra, tetka. – **kızı** sestra od tetke (po ocu). – **oğlu** brat od tetke (po ocu).

halazade *im. ar. + pers.* brat ili sestra od tetke po ocu.

teyze 1. *im.* tetka, majčina sestra. 2. pri obraćanju ženama starijih godina, tetka.

teyzezade *im. tur. + pers.* brat ili sestra od tetke (po majci).

anneane *im.* baba, baka po majci.

babaanne *im.* baba po ocu.

S obzirom na to da turski jezik nema kategoriju gramatičkog roda, pripadnost određenom polu određuje se značenjem same lekseme, kao što je slučaj sa leksemama *anne*, majka, *baba*, otac, *abla* starija sestra, *ağabey* stariji brat. S druge strane,

leksemom *kardeş* ne iskazuje se oznaka pola, leksema može da se odnosi na brata ili sestru, a razlikovanje se iskazuje sintaksički, tako što se ispred lekseme dodaje imenica sa pridevskom funkcijom, što je prikazano rečničkim člankom:

kardeş *im.* 1. brat; sestra. **erkek** – brat. **kız** – sestra.

Unekoliko različita vrednost pojedinih reči uslovljena različitim odnosima ustanovljenih prema roditeljima u dvama jezicima oslikava se u srpskoj leksemi *roditelj* (*majka ili otac*), odnosno turskoj složenici *ana baba*, u značenju roditelji.

2.4. Veliki izazov za svakog leksikografa koji je autor dvojezičnog rečnika predstavljaju lekseme koje su vezane za kulturu izvorišnog jezika. Bezekvivalentne lekseme nemaju ekvivalente u odredišnom jeziku, odnosno imaju nultu ekvivalentnost, jer ne postoje ni realije koje bi se njima imenovala. U takvim slučajevima leksikograf treba da pronađe rešenje za njihovu leksikografsku obradu. Jedan od načina stvaranja prevodnih ekvivalenata je preuzimanje reči iz izvorišnog jezika (transkripcijom ili transliteracijom) ili stvaranje novog izraza (doslovnim prevodenjem, odnosno kalkiranjem), a drugi način je pronalaženje opisnog ekvivalenta.

2.5. Pojmovna vrednost leksema kojima se imenuju pojmovi u turskom jeziku koji ne postoje u srpskom jeziku najčešće je iskazana arhisemom *vrsta* (*nečega*) kojom se daje informacija o pripadnosti određenoj leksičko-semantičkoj grupi u kojoj se sve reči značenjski vežu uz isti nadređeni pojam. Bezekvivalentna leksika u srpskom jeziku, kao i u drugim jezicima uopšte, najčešće pripada sledećim leksičko-semantičkim grupama reči, odnosno grupama reči koje označavaju sledeće pojmove, npr. **jela** (**çiğ köfte** *kul.* vrsta ćufte napravljene od svežeg, neproprženog mlevenog mesa, prekrupe, paprike, luka, začina, peršuna; **hünkârbeğendi** *im. kul.* vrsta jela koje se pravi od patlidžana pečenog na žaru i mesa; **menemen** *im. kul.* vrsta jela koje se pravi od jaja, crnog luka, zelene paprike i paradajza); **odevne predmete** (**pirpıt, -tı** *grč.* rvačke gaće od debelog platna ili kozije dlake koje ponekad nose turski rvači umesto kožnih pantalona; **tavukayağı** *im.* vrsta suknje; **tuman** *im. nar.* gaće; šalvare; isp. don, šalvar); **muzičke instrumente** (**bağlama** vrsta saza sa tri duple žice; **cızgara** *im. zast.* vrsta saza sa gudaalom; **ikitelli** *im.* vrsta saza sa dve žice; **tar** *im.* vrsta muzičkog instrumenta koji se svira u istočnoj Anadoliji i Azerbejdžanu); **biljke** (**altınbaş** *im. bot.* vrsta dinje iz egejske oblasti; **narince** *im. bot.* vrsta belog grožđa od kojeg se pravi vrhunsko vino u pokrajinama Tokat i Amasja u Republici Turskoj; **dökülgen** *im. bot.* vrsta belog grožđa koje se gaji u području jugoistočne Anadolije i Sredozemlju); **životinje** (**morkaraman** *im. zool.* vrsta ovce čije se runo menja od crvene do ružičaste boje, a odgaja se u istočnoj Anadoliji i severoistočnim pokrajinama Turske; **herik, -ği** *im. zool.* vrsta ovce bele boje koja se uzgaja u crnomorskim planinskim prevojima; **Van kedisi, -ni** *im. zool.* vanska mačka, vrsta mačke koja živi u oblasti jezera Van, bele boje dlake i raznobojnih očiju); **književne pojmove** (**hamse** *im. ar. knjiž.* vrsta književnog dela u divanskoj književnosti; **mâni, -ii/-yi** *im. knjiž.* vrsta turskog tradicionalnog katrena; **müstezat, -dı** *im. ar. knjiž.* vrsta

poezije u divanskoj književnosti u kojoj se svakom polustihu dodaje mali polustih; **şathiye** *im. ar. knjiž.* vrsta pesničkog dela sa elementima satire, narugivanja i šale; **terkiphane** *im. ar. + pers. knjiž. zast.* vrsta distiha; isp. bent); **obiçaje** (**kaçgöç**, **-çü** *im.* muslimanski običaj da žene pokrivaju lice pred muškarcima; **töre cinayeti** ubistvo zbog časti (obično mlade devojke ili žene) (pod odrednicom **töre**) i sl.

2. 6. Sledeći sloj leksike u kome se takođe nalaze brojne odrednice koje nemaju ekvivalente u dvojezičnom rečniku su istorizmi čije nominacione jedinice nisu preuzete iz turskog, već su definisane opisno.⁵ Istorizmima se imenuju pojmovi koji više nisu aktuelni, a koji se odnose na određeni vremenski period.⁶ Među istorizmima izdvajaju se odrednice koje se odnose na a) dužnosti, zvanja, titule vezane za određeni istorijski period, najčešće za period Osmanskog carstva: **şehzade** *im. pers. ist.* princ, prestolonaslednik (sultanov sin); **reisülküttap, -bı** *im. ar. ist.* 1. generalni sekretar sultanovog visokog saveta (do XVII veka). 2. ministar inostranih poslova (u Osmanskom carstvu pre Tanzimata); **falakacı** *im. ist.* osoba koja je bila zadužena za batinjanje prilikom kontrola koje su vršili veliki veziri, istanbulske kadije, janičarski komandanti, komandanti graničarske vojske. b) odrednice koje se odnose na iščezle predmete, novac, nakit i sl.: **kabalak, -ğı** *im. ist.* vrsta šapke osmanlijskih vojnika iz Prvog svetskog rata; **kallavi** *ar. ist. I. im.* vezirska kapa. *II. prid. fig.* velik, ogroman. – **fincan** velika šolja bez drške (za kafu); **sürre** *im. ar. ist.* pare i darovi koje su sultani slali svake godine u Meku i Medinu.

3. Rečnik beleži frazeološke jedinice u užem smislu (frazelogizmi, frazeme), kao i frazeološke jedinice u širem smislu poput frazeologiziranih izraza i imeničkih sintagmi, izreka ili paremija, a takođe i terminološke sintagme. U okviru rečničkih odrednica navođene su i pozdravne forme, forme kojima se izražava želja, čuđenje, divljenje, uzrečice, kletve, blagoslovi i sl. formule narodnih govora koje se u frazeologiji nazivaju komunikativne frazeološke jedinice (Вуловић, 2016: 385). Među njima, posebnu vrstu bezekvivalentnosti imamo kod kulturnospecifičnih frazeoloških jedinica. Nacionalno-kulturna svojstva frazeoloških jedinica odražavaju se u postojanju bezekvivalentnih jedinica koje predstavljaju za leksikografa svojevrsni izazov kada je u pitanju pronalaženje odgovarajućih ekvivalenta. Najveći broj njih spada u frazeološko-paremiološke jedinice, dok su u manjem broju među njima zastupljeni sintagmatski ustaljeni spojevi. Kako je navedeno u predgovoru Rečnika, u slučajevima gde ne postoji odgovarajući ekvivalent daje se funkcionalni ekvivalent na kulturnom i komunikacijskom planu, dok se kod primera koje je teško bukvalno

⁵ Među istorizmima u srpskom jeziku brojni su turcizmi. U Rečniku se kod takvih odrednica postupalo kao i kod drugih turcizama, npr. **vezir** *im. ar. I. ist.* vezir. 2. kraljica, figura u šahu. – **vüze-
ra** ugledne ličnosti.

⁶ O obradi istorijske leksike u jednojezičnom rečniku v. Радовић-Теших (1982 : 259).

prevesti daje opisna definicija kojom se identifikuje značenje u kontekstu (Đinđić, 2014: 15).

3.1. Nepostojanje ekvivalentnosti podrazumeva frazeološke jedinice povezane sa nacionalnokulturnim kontekstom turskog jezika koje predstavljaju netransparentne grupe reči na semantičkom nivou. Među njima postoji izvestan broj onih u čiji sastav ulaze vlastita imena kao komponente frazeoloških jedinica koje su specifične za tursku kulturu, tradiciju, religiju i verovanja. Analizirajući antroponimske elemente u frazeološkim jedinicama, Fekete (1984-1985: 841), uočava da „značajan sloj imena predstavljaju ona iza kojih stoji *tačno određeni konotat*, lice koje je identifikovano (...). Izbor imena nije proizvoljan, već bitan elemenat iz kojeg proističe cela semantika izraza”. U tom smislu ilustrativan je primer turske frazeološke jedinice *derdini Marko Paşa’ya anlat* za koju je bilo teško pronaći odgovarajući izraz, gde doslovni prevod glasi *žali se ti Marku Paši*. Marko Paša (Pitsipios) (1824-1888), nepoznata ličnost za širi kulturni prostor od turskog, te tako i za srpski, bio je osmanski lekar grčkog porekla. Zbog lekarskog posla, kao i rada sa studentima medicine i rada u osmanskome senatu (Âyan Meclisi) često je bio u situacijama da sluša tuđe muke i nevolje. Među osobinama koje su ga krasile izdvajali su se znanje, predanost, kao i ogromno strpljenje prilikom rada sa pacijentima i studentima zbog čega je i nastao ovaj izraz, a koristi se u situacijama kada nema osobe koja bi saslušala nečiju muku (Anaç, 2019: 82). U rečniku je naveden kao ekvivalent neformalni srpski izraz *žali se ti svom ocu, nikog se ne tiče tvoja nesreća*.⁷

Mnogo bliži ekvivalent bi bila frazeološka jedinica u srpskom jeziku, takođe sa antroponimom kao komponentom *žali se ti Svetom Petru*.⁸ U ovom slučaju reč je o imenu novozavetne ličnosti, jednog od apostola, čije se ime veoma često sreće u srpskim narodnim pripovetkama, legendama, poslovicama, izrekama i dr. umotvorinama. Njegov kult je veoma razvijen u narodnom stvaralaštvu, legendama o putovanjima, o čuvanju rajskih vrata, otvaranju i zatvaranju grobova i dr. (Чажкановић, 1973: 254).

3.2. Rečnik beleži i poslovice u čijem sastavu se javljaju kao antroponimi narodna imena karakteristična za predstavnike turskoga naroda, na primer **koyunun bulunmadığı yerde keçiye Abdurrahman Çelebi derler** u značenju *kad nema kiše, dobar je i grad*. U Rečniku izostaje davanje bukvalnog prevoda poslovice koji bi glasio *na mestu gde nema ovce, kozu nazivaju Abdurrahman Çelebi*. Narodna imena javljaju se i u sintagmatski ustaljenim spojevima, na primer **dalgacı Ma-**

⁷ U tursko-engleskom rečniku kod ovog izraza navodi se najpre u zagradi bukvalni prevod (Tell your troubles to Marko Pasha), a potom i razgovorni opisni izraz *Don't bother me with your troubles (ne gnjavi me svojim problemima)* (Bezmez, Brown, 2007).

⁸ U leksikografiji nije neuobičajeno da se bolja rešenja u izboru prevodnih ekvivalenata uvide kasnije.

hmut argo *onaj koji beži od posla, zabušant*; **erkek Fatma** *muškobanjasta žena, muškarača*.⁹

3.3. Ime starozavetne ličnosti, judejskog cara Solomona (u srpskom jeziku poznatog i kao Solomun i Samuilo), koje se pominje i u kuranskim surama kao ime jednog od proroka, pod imenom Sulejman, javlja se kao antroponimska komponenta u frazeološkim jedinicama mnogih jezika.¹⁰ Osim što se u više knjiga Starog zaveta opisuje rodoslov cara Solomona (sina Davidovog), zatim njegova uspešna četrdesetogodišnja vladavina, za vreme koje je Hebrejsko carstvo dostiglo svoj vrhunac (isp. Prva knjiga o carevima 1-14), mudrost i pravednost u najmlađoj starozavetnoj knjizi – Premudrosti Solomonove, njegovo ime je deo mnogih legendi, narodnih pripovesti evropskih i orijentalnih naroda, gnostičkih i apokrifnih spisa itd. Kako je njegovo ime prema tim predanjima postalo sinonim za pravednost i mudrost, to u mnogim jezicima postoje frazeološke jedinice takvih značenja sa ovim antroponimom kao komponentom. Na primer, eng. *a judgment of Solomon, Solomon's wisdom*, rus. *соломоново решение, мудрость Соломона* itd., tako i u srpskom *solomonska (salomonska) presuda, solomonsko rešenje (presuda, sud), mudar (pametan) kao Solomon*. Sintagma "Solomonov pečat" nalazi se u mnogim jezicima. Označava prsten pečatnik biblijskog kralja Solomona, u Kuranu poslanika Sulejmana, i simbol je njegove moći i mudrosti.

Proučavajući religiju u doba careva i proroka starog Istoka, Mirča Elijade navodi da u opisima lika cara Solomona „prepoznamo tradicionalne slike *rajske* vladavine, slike koje će mesijanski proroci preuzeti u svom njihovom sjaju ... koja osigurava *mir naroda* i sveopšti napredak“ (Elijade, 2003: 284). Upravo je ta slika motivisala nastanak mnogih legendi istočnih i arapskih naroda vezanih za moć i značaj Solomonovog pečata, kao simbola čvrste vlasti i neprikosnovene moći. To je izraženo značenjem izreke *Mühür kimde ise Süleyman odur*¹¹ u turskom jeziku, a u Rečniku su kao srpski ekvivalent data frazeološka jedinica *ko je jači, on i kvači; ko ima vlast, ima i moć*.¹²

⁹ U frazeologiji antroponimi su najvećim delom poznata i u narodu rasprostranjena domaća imena (Ahmet, Ali, Ayşe, Bekir, Cafer, Fatma, Hasan, Kadir, Kerem, Mehmet, Murat, Mustafa, Osman, Ömer, Raziye, Recep, Veli, Yakup i sl.). Detaljniji popis antroponima kao komponenti izraza u turskom jeziku daje Kutlar (2020).

¹⁰ O biblijskim imenima i imenima iz hrišćanskog predanja koji se javljaju kao komponente u frazeološkim jedinicama u srpskom jeziku v. Вуловић (2018).

¹¹ Turski jezik beleži još nekoliko frazeoloških jedinica gde se imena iz Kurana biblijskog porekla javljaju kao komponente. Takva je izreka *her firavunun bir Musası var (svaki faraon ima svoga Mojsija)* u kojoj motivaciju za nastanak izreke predstavlja upornost i nemogućnost sprečavanja pravde (oličene u Božijoj volji) (Вуловић, Ђинђић, 2013: 668).

¹² Autorka ne navodi bukvalan prevod koji bi glasilo *kod koga je pečat, taj je Sulejman*. U tursko-engleskom rečniku, na primer, leksikografi su se opredelili za davanje opisne, nefrazeološke definicije: *The person to whom power has been officialy delegated is the one who calls the shots* (Bezmez, Brown, 2007).

3.4. Kako pokazuju navedeni primeri, nije bilo moguće pronaći pandan u strukturno-komponentnom smislu u srpskom jeziku za svaki izraz, ali mogući su donekle semantički podudarni primeri. Izvesno je da se davanjem varijantnih oblika u vidu donekle podudarnih primera izraza gubi specifičan nacionalni kolorit kojim se odlikuju nacionalno specifične frazeološke jedinice, ali idealno rešenje ne postoji ni u slučajevima kada leksikografi koriste opisna, nefrazeološka sredstva. Analizirani izrazi imaju značaj za kontrastivna frazeološka proučavanja srpskog i turskog jezika, dok se njihov kulturološki značaj ogleda u utvrđivanju nacionalnospecifičnih kulturoloških vrednosti izraženih jezikom.

4. Rad završavamo citatom, koji bi ujedno predstavljao i simbolisao sintezu prevodilačkih i leksikografskih iskustava u vezi sa fenomenom (ne)prevodivosti i bio podstrek za dalje analize i preosmišljanja postojećih i iznedranja novih znanja:

„Prvo dolazi prijevod, ‚prije‘ svakog jezika, kao princip u osnovi svega. Jezik nije jezik ako nije prevodiv. ‚Prevodivost‘ nije samo slučajni atribut jezika, on je njegov inherentan i temeljan element. To ne znači da u svakom jeziku nema ‚neprevodivih elemenata‘, ali oni koegzistiraju s *načelnom prevodivošću*. Prevodivost je život jezika. Kad bi bili posve neprevodivi, bili bi i nepokretni i otporni na promjene i razvoj. Neprevodivosti su također apsolutno fundamentalne, jer one su jamac polisemičnih vrijednosti. Neprevodivosti ne sprečavaju prijevod, naprotiv, one su njegovo gorivo i sretni smo što ih imamo. Prevodimo zahvaljujući i usprkos neprevodivosti. Stoga imamo kontekst. Ali fundamentalno, imamo prijevod čak i prije nego što imamo jezik na koji prevodimo, jer u komunikaciji morate prevesti sebe drugima; prevodimo iznutra prema van i uzajamno. Prevodimo i društvena značenja, političke kodove, institucije, navike, ponašanje, i obratno; to nije solipsistička aktivnost. Cijelo čovječanstvo to čini, čak i onkraj jezika, i u složenoj mreži koja obuhvaća prostor i vrijeme, ali poseže i dalje. Tako smo i smrtna i povijesna bića (kao pojedinci, i neprevodivi), i transcendentna bića (kao vrsta, možda među drugim vrstama i u interakciji s njima). Naravno, prijevod je i ono što se čini unutar jednog te istog jezika (ako ga uopće možemo definirati; kako odijeliti jedan jezik od drugoga, ako ne arbitrarno?).“ (Iveković, Buden, 2008).

Literatura

- Anač, D. (2019). *Marko Paša [Pitsipios] 1824-1888*. Istanbul: Türk Kızılay.
- Bezmez S., Brown C. H. (2007). *Türkçe İngilizce Redhouse Sözlüğü* (Yedinci Baskı). Istanbul: SEV Yayıncılık.
- Čaušević, E. (2016). Marija Đindić, *Novi tursko-srpski rečnik / Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2014, 1526 str. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65, 347-349.
- Đindić, M. (2014). *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Elijade, M. (2003). *Istorija verovanja i religijskih ideja 1, Od kamenog doba do Eleusinskih misterija*. Beograd: Romanov, Bard-fin.
- Iveković, R. i Buden, B. (2008). Babilon moj roden kraj. *Transversal Texts*. <http://eicp.net/transversal/0908/ivekovic-buden/hr>. Pristupljeno 3. 1. 2021.
- Kutlar, H. (2020). Anlamin bir parçası olarak Türk atasözleri ve deyimlerindeki kişi adları. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 5(1), 56-113.
- Svensén, B. (1993). *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making* (Translated from the Swedish by John Sykes and Kerstin Schofield). Oxford - New York: Oxford University Press.
- Zgusta, L. (1991). *Priručnik leksikografije* (prevod i predgovor D. Šipka). Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Бархударов, Л. С. (1975). *Язык и перевод* (Вопросы общей и частной теории перевода). Москва: Международные отношения.
- Вуловић, Н. и Ђинђић, М. (2013). Фразеолошке јединице с хришћанским компонентама у речницима савременог турског језика. *Српска теологија данас (СДА), књ. 4: Српска теологија данас 2012: Зборник радова четвртог годишњег симпозиона*. Београд: Институт за теолошка истраживања ПБФ, 665-670.
- Вуловић, Н. (2016). Експресивност фразеолошких јединица с компонентом ђаво у српском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 45/1, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 381-393.
- Вуловић, Н. (2018). Антропоними у фразеолошким јединицама с религијском компонентом у српском језику. *Славофраз 2017. Имињата и фразеологијата. Имена и фразеологија*, Велјановска, К., Мирчевска-Бошева, Б. (ур.). Скопје: Филолошки факултет Блаже Конески. Универзитет Св. Кирил и Методиј, 93-102.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радовић-Тешић, М. (1982). Архаизми и њихова обрада у речнику САНУ.

Лексикографија и лексикологија (зборник реферата), Београд: Институт за српски језик САНУ, Српска академија наука и уметности, Филолошки факултет; Нови Сад: Матица српска, Филозофски факултет, 257-262.

Радоњић, Д. (2017). *Кулинарска лексика у савременом српском књижевном језику* (необјављена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

РСЈ (2018). *Речник српског језика*, друго издање. Нови Сад: Матица српска.

Фекете, Е. (1984-1985). Антропонимски елементи у српскохрватским фразеолошким јединицама. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII-XXVIII, 835-843.

Чајкановић, В. (1973). *Мит и религија у Срба*, Београд: Српска књижевна задруга.

Non-equivalent Lexis and Phraseological Units in the New Turkish-Serbian Dictionary (*Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*): Lexicological and Lexicographical Challenges

This paper focuses on the lexicological and lexicographical issues of non-equivalent lexis and phraseological units in the *New Turkish-Serbian Dictionary* [*Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*]. The task of the bilingual lexicographer is to find lexical equivalents in the target language to the lexical units of the source language. A lexical equivalent is a lexical unit of the target language that has an equal lexical meaning and equal status in the lexical system as the corresponding lexical unit in the source language. Examples of complete equivalence are fairly rare and can be found, for example, in words that are monosemantic in both languages. When there are no equivalents in Serbian to a lexical unit of Turkish, it is a matter of non-equivalent lexis. Most often, non-equivalent lexis can be found among lexical-semantic word groups describing the following concepts: dishes, clothing items, musical instruments, customs, plants, animals, etc. The paper also analyses the category of non-equivalence of phraseological units in this bilingual dictionary and the causes of non-equivalence, as well as the ways in which this phenomenon is represented lexicographically in the dictionary.

Key words: non-equivalent lexis, phraseological unit, lexical equivalent, Turkish language, Serbian language

UDK: 811.512.161'34(091)

811.512.161'36(091)

Pregledni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 15. listopada 2021.

Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişmeleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Yaklaşımlar)

Mustafa Öner

Ege Üniversitesi

mustafa.oner@ege.edu.tr

Özet

Türkçe yazılmış gramerlerin ses bilgisi bölümlerinin şekil bilgisine göre daha az özenle işlendiği ve Türkiye Türkolojisindeki en yeni çalışmaların bile yetersiz olduğu görülmektedir. Bu makalede özellikle Türkçenin gramerlerindeki ses değişmelerinin tahlili ve sınıflandırılması esas alınmıştır.

Bergamalı Kadri'den (1530) Cevdet Paşa'ya (1851), Hieronymus Megiser'den (1612) Sir James Redhouse'a (1846) kadar çok farklı zamanlarda ve çok değişik biçimlerde Türkçe gramerler yazılmıştır. Modern zamanların ilk Türkçe grameri *Kavaid-i Osmâniyye* yazarları Ahmet Cevdet ve Keçecizade Mehmet Fuat, sonraki dönem boyunca yazılan gramer kitaplarının örnek aldığı bir model olmuştur. Ancak Tanzimat'tan sonra bu gramer (*kavaid*) kitapları ses bilgisi bakımından ne yazık ki çok zayıftır. I. Dünya Savaşı ertesinde ve özellikle de Cumhuriyet döneminde *milli dil* için hazırlanan gramerlerin daha yüksek bir kaliteye eriştiğini belirtmek gerekir.

Oysa bu Osmanlı gramer (*kavaid*) kitaplarının başladığı dönemde Avrupa ve Rusya'da modern Türkolojinin ilk örnekleri de görülüyordu: Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1802-1870) Otto Böhtling (1815-1904) Wilhelm Radloff (1837-1918) Vilhelm Peter Grönbech (1873-1948) Gyula Németh (1890-1976) Jean Deny (1879-1963) Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) ve Andrey Nikolayeviç Kononov'un (1906-1986) gramerlerinin ses bilgisi bölümleri mukayese etmek amacıyla incelenmiştir. Bunlara ek olarak Türkiye'de öncü olan Tahsin Banguoğlu (1904-1989) ve Muharrem Ergin'in (1923-1995) gramerlerinin de ses bilgisi bölümleri ayrıntılı biçimde gözden geçirilmiştir. Son olarak da Günay Karaağaç'ın *Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri* (1993) başlıklı makalesiyle dikkat çektiği dil bilimindeki düzenlilik-düzensizlik olgusunu içeren *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* başlıklı doktora tezimizdeki tahlil ve tasnif sunulmuştur. Makale sonunda, Türkçe gramer derslerimizde kullandığımız ses değişmesi ve ses olayı ayrımı tanımlanmıştır ve ses değişmelerinin şu tasnifi mevcut gramerlerin ses bilgisine dâhil edilmek üzere takdim edilmektedir: 1.Yerine Göre Ses Değişmeleri; 2. Kapsamlarına Göre Ses Değişmeleri (Düzenli Ses Değişmeleri - Düzensiz Ses Değişmeleri); 3. Niteliklerine Göre Ses Değişmeleri (Tarihî Ses Değişmeleri - Gramerlik Ses Değişmeleri).

Anahtar Sözcükler: Ses bilgisi, ses değişmeleri, Türkçenin öğretimi, gramer, Türkoloji tarihi.

***

Türkçe yazılmış gramerlerin ses bilgisi bölümlerinin şekil bilgisine göre daha az özenle işlendiği ve Türkiye Türkolojisindeki en yeni çalışmaların bile adlandırma, sınıflandırma, çözümlene ve anlatım bakımından yetersiz olduğu açıktır. Türk dili araştırmaları alanında birkaç tür yayında ses bilgisi bölümlerine rastlamaktayız: Diyalektoloji yayımlarında, ağızdan derlenen dil malzemesinden az çok üzerinde anlaşılmış bir transkripsiyonla seslerin tespit edildiği görülüyor. Ağızlarda zaten anlam ayırt edici özelliği olmayan, çoğu fonetik farklara dayalı renkli tablo, tabii olarak yazı dilindeki en az iki katı sayıda ses göstergesini karşımıza çıkarmaktadır.

Filoloji çalışmalarında ise seslerin fiziksel olarak tespiti veya tanımlanması işinde, gramofondan daha eski kayıtlar elde olmadığı için eski metinlerdeki harf-ses ilişkisi her zaman karanlık bir dünyaya çağrı gibidir. Eski metinleri yazanların eğitim standartı, alışkanlıkları veya bağlı olduğu gelenekler gibi kültürel faktörler devreye girdiğinde de bu metinlerin yayımında (*edition critique*) transkripsiyon iddiası yerini sık sık transliterasyona bırakmaktadır. Yani eski harflerin ses değeri üzerine bir yorumun yapılmadığı ve yüzyıllarca önceki sözlerin ses varlığı için tek ip ucu olan eski harfleri olduğu gibi yeni yayıma yansıtma yetersizliği.

1996'da *Gramatika suvremenoga turskog jezika* (Zagreb, 553 s.) başlıklı kapsamlı bir gramer yazan Prof. Dr. Ekrem Čaušević için *yapılacak* böyle bir jübile yayımına hazırladığımız bu makalede; özellikle ses bilgisinin bir bölüm olarak yer aldığı Türkçenin gramerlerine odaklanarak ses değişimlerinin tahlili ve sınıflandırılması ile ilgilenmek ve bu gramer bilgisinin öğretimi sorununa değinmek istiyoruz.

Aristo ile başlayan isim, fiil ve edat esasına dayanan Eski Yunan gramer geleneği Arap ve dolayısıyla Türk gramerciliğine de geçerken burada harf ile ses kavramlarını birbirinden ayırmayan tutum modern zamanlara kadar gelmiştir (Dilaçar 1971: 123-124). Antik Çağ ile Orta Çağ'ın Batı ve Doğu klasiklerinin birer yazı dili olması gramer çalışmalarının da yazı dilleri üzerine esaslanmasına ve yazı ile dilin, harf ile sesin birleştirilmesi sonucuna yol açmış olmalı. Kültürün taşıma aracı olarak tarihî yüklerle evrilen dilin yanı sıra konuşmanın, konuşma dilinin (Latinceye karşı İtalyancanın veya Almancanın) toplumda saygın bir konuma geçmesi ve bilimsel araştırma konusu olması için de modern çağları beklemek gerekmiştir.

Türkiye'de Gramer Araştırmaları Tarihçesine Bir Bakış

Bergamalı Kadri'den (1530) Cevdet Paşa'ya (1851), Hieronymus Megiser'den (1612) Sir James Redhouse'a (1846) kadar çok farklı zamanlarda ve çok değişik biçimlerde Türkçe gramerler yazılmıştır (Dilaçar 1971; Findley 1979; Polat 2003). Nevzat Özkan'ın Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri arasındaki gramer kitapları-

nın adları, bölümleri, terimleri ve dil bilgisi anlayışları bakımından Ahmet Cevdet Paşa'nın etkisi altında kaldığına dair tespiti çok önemlidir (2020: 43).

H. Kellgren tarafından 1855'te *Grammatik der Osmanischen Sprache* (Helsingfors "Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft") adıyla Almancaya ve Josip Dragomanoviç tarafından da *Kavâ'idi Osmânîje ili Pravila otomanskoga jezika* (1873) adıyla da Hırvatçaya çevrilen modern zamanların ilk Türkçe grameri *Kavaid-i Osmâniyye* (bk. Çauşeviç 1999) yazarları Ahmet Cevdet ve Keçecizade Mehmet Fuat, sonraki dönem boyunca yazılan gramer kitaplarının örnek aldığı bir model olmuştur.

Ancak Tanzimat'tan sonra öğretim gereğiyle gelişen bu *kavaid* kitapları ses bilgisi bakımından ne yazık ki çok zayıftır. *Kavaid-i Osmâniyye* ile başlayan gramer yazımı, Abdullah Râmiz Paşa (1866), Süleyman Hüsnü Paşa (1875), Ali Nazimâ (1884), Selim Sabit (1881), Mihrî (1888), Ahmet Râsim (1890), Şemsettin Sami (1892), Ömer Sıdkı (1894), Manastırlı Mehmet Rifat Efendi (1895) tarafından hazırlanan öğretim aracı türünden gramer kitaplarıyla benzer içeriklerle devam etmiştir. Bu gramerlerde yazımla ilgili harf veya hece bilgileri vardır ama ayrı bir ses bilgisi bölümü yoktur. (Dilâçar 1971: 131-132; Hüsnü 2006: 4-5; Rifat 2013: 28-29)

Türkçenin bilimsel araştırma konusu olması yolunda öncülük eden Şemseddin Sami 1892'de basılan *Nev Usul Sarf-ı Türki* adlı gramerinde harflerle hareketleri tanıttığı *abeng-i lisan* "dil uyumu" bölümünde ses bilgileri vermektedir: "Türkçede iki türlü ses vardır, biri kalın ve diğeri incedir. Asıl Türkçe olan kelimeler ince ve kalın seslerden mürekkebe olmayıp kelimeyi terkiib eden heceler arasında âhenkçe muvafakat lâzımdır. Hatta edatların dahi iltihak ettikleri kelimelerin âhengine uymak için sesleri değışir." (Hameed 1993: 63) XIX. yüzyılda Türkçenin sözlüğü hakkında en çok düşünenlerden olan ve benzersiz sözlüğü *Kamus-ı Türki* ile Ş. Sami Bey, bu gramerinde ses bilgisi için küçük de olsa ayrı bir bölüm açmakla istisnai bir konum kazanmıştır.

Tahir Ken'an tarafından 1892'de İzmir'de yayımlanan *Kavaid-i Lisan-ı Türki* başlıklı gramer çok başka bir karakter taşımaktadır. Eseri yeniden yayıma hazırlayan Leyla Karahan'ın verdiği bilgiye göre konuları arasında 550 kadar edebî örnek göstererek kolay okunan ve kapsamlı bir öğretim kitabı örneğidir. Üstelik Süleyman Hüsnü Paşa (1876), Hâlit Ziya Bey (1885), Şemsettin Sami (1892) gibi Tahir Ken'an da *Türk* dil adını kullanan yazarlardandır (Karahan 2010: 12; 16). Medhal kısmında 2. paragrafta "Kavaid-i Lisan-ı Türki'nin gayesi Türkçeyi doğru söyleyip dürüst yazmaktır" diye belirten T. Ken'an, "İstanbul şivesine en yakın tekellüm eden Osmanlılar, Selanik başta olmak üzere Rumeli vilayet-i şahanesi ahalisidir" gibi ifadelerinde de konuşmaya, telaffuza yaklaşan ilk yazarlardan olmuştur (§ 15). Kelime bölümüne geçinceye kadar, harf, hareke ve telaffuz özellikleri üzerine 51 paragraf altında açıklamalar verilen bu gramerin gördüklerimiz içinde en geniş Türkçe dil bilgisi kaynağı olduğu açıktır. (Ken'an 2004: 9-29)

Aslında Hüseyin Cahit'in 1908'de basılan "Türkçe Sarf ve Nahiv" başlıklı gramerine kadar modern anlamıyla dilin seslerinden özel olarak söz eden bir eser bulmak imkânsızdır. Daha öğrenciyken Fransız edebiyatından çeviriler yapan, 1908'den itibaren Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım ile beraber *Tanin* gazetesini çıkaran büyük edip Hüseyin Cahit'in (1875-1957) toplam 334 sayfa tutan hacmi ve öncelilere hiç benzemeyen profesyonelliğiyle dikkat çeken gramerini, Osmanlı yazı dili ardından Türkçe gramerin öncüsü saymak yanlış olmaz sanırım. H. Cahit'in yaklaşımında "isim-fiil-edat" esasındaki söz türleri tasnifine dayanan bin yıllık geleneğin yerini "isim-sıfat-zamir-fiil-edat-zarf-nida" tasnifi almıştır (2000: 18) Bu gramerde yazar *sarf* ve *nahiv* fenlerinin ne olduğuna dair bilgiyle başlarken 4. paragrafından itibaren *harf* terimi altında *samit* "ünsüz" ve *sait* "ünlü"leri tanıtmakta ve dikkat çekici bir biçimde ağız ve kulaktan söz etmektedir: "Samitler ağızdan çıkmak için mutlaka sâit denilen harflerden birinin muavenetine muhtaç olurlar, bunlardan biriyle tereküp ederek telaffuz edilirler." Bu gramerde 10. paragraftan itibaren *aheng-i telaffuz* "ses uyumu" bölümünün bulunması da dikkat çekicidir (Cahit 2000: 3-9). Meşrutiyet ile aynı yıl basılan Hüseyin Cahit'in yeni ve çok daha kapsamlı gramer yaklaşımı bütün bu döneme damgasını vurmuştur.

XIX. yüzyılda modern bir devlete dönüşme yolunda türlü reformlar (*Tanzimat*) yapılan ülkede *millet* "din, mezhep" kavramı hep dinî içerikle sınırlı kalmış ve "*Türk milleti*" tamlamasının Arapçaya göre düzeltilmesi gereği belirtilmişti (bk. Sami 1316: 1400). Özellikle I. Dünya Savaşı boyunca Türk milleti kavramının dile bütünüyle yerleşmesi gibi dil adının ve kapsamının da *lisan-ı Osmânî* yerine *Türk dili* ve *Türkçe* olduğu açıkça görülür. Savaş ertesinde ve özellikle Cumhuriyet döneminde *millî dil* için hazırlanan gramerlerin de daha yüksek bir kaliteye eriştiğini belirtmek gerekir.

Midhat Sadullah'ın 1921'de basılan "Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri" adlı eserinde harf bilgisini izleyen "Ahenk Kaideleri" bölümünde ses uyumları, eklerin okunuşu bolca örnekle işlenmiştir (Sadullah 2004: 13-18).

Ahmet Cevat'ın ilkin Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv adını taşıyan ve en son 6. Kez 1923'te basılan "Türkçe Sarf ve Nahiv" adlı grameri Hüseyin Cahit'in örneğindeki bir gramerdir; "Kelime-Hece-Harf" başlıklı bölümle başlayan eserde okunuş ve telaffuz bilgilerine ve *aheng-i telaffuz* "ses uyumu" bölümüne yer verilmiştir. Modern bir gramer yazarı olan A. Cevat'ın anlatım ve öğretimlerinde *cihaz-ı telaffuzî* "söyleyiş aygıtı" gibi fonetik terimi de yer almaktadır (Cevat 2004: 5-23). 1851'de dil bilgisinin bin yıllık yazı esaslı öğretimi geleneğiyle kurulan Türk gramerciliği, nihayet 1923'te bu eserde tam görüldüğü biçimiyle, telaffuzun, konuşmanın ve dolayısıyla ses bilgisinin bulunduğu bir düzeye kavuşmuştur.

1923'te başlayan *Cumhuriyet* döneminin yeni bir uygarlık ve dolayısıyla yeni bir dil oluşturduğu bellidir. Yeni devlet beş yaşındayken yapılan 1928'deki "Yazı Devrimi" ve onu izleyen süreçteki eğitim seferberliğinin yeni bir dil bilgisi ihtiyacını ortaya çıkardığı anlaşılıyor.

23 Mayıs 1928'de kurulan "Dil Encümeni" Latin esaslı Yeni Türk Alfabesi üzerine yoğun biçimde çalışıp Ağustos başında yeni alfabeyi hazırlamış ve 1 Kasım 1928'de yasalaştırılmıştır. Maarif Vekaleti içinde ilkin dokuz kişiyle kurulan ve sonra on üç kişiye çıkarılan Dil Encümeni [Fazıl Ahmet (Aykaç), Ragıp Hulusi (Özdem), İbrahim Osman (Karantay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Mehmet Emin (Erişirgil), Mehmet İhsan (Sungu), Ahmet Cevat (Emre) ve Falih Rıfkı (Atay), Avni (Başman), İbrahim Necmi (Dilmen), Ahmet Rasim, Celal Sahir (Erozan), İsmail Hikmet (Ertaylan)] ülkede yazı ve dil düzenlemesi için resmî bir odak olmuştur. (Şimşir 2006: 4; Çiçek 2013: 71)

Türk Dili Encümeni'nin yeni alfabe ardından "Muhtasar Türkçe Gramer-Gramer Hakkında Rapor" adlı bilimsel bir çalışma yayımladığı görülmektedir (İstanbul, 1928: Devlet Matbaası). *Türk Dili Encümeni Azası Ahmed İhsan, Falih Rıfkı, Fazıl Ahmed, Ruşen Eşref, Ragıp Hulusi, Ahmed Cevat, İbrahim, Yakub Kadri, Mehmed Emin* diye imzalanan bu raporun birinci faslı Fonetik (*Savtiyat*) başlığını taşır: "Lisanımızda vasatî kulak için tefriki güç bazı ince telaffuz farkları nazara alınmak üzere 8 sedalı (*voyel*) 19 sedasız (*konson*) 2 yarım sedalı ses vardır. Bu sesler yeni alfabemizde aşağıdaki 29 harfle temsil edilir." (9.s.). Başlangıç öğretileri ses bilgisine dayanan bu rapor büyük bir bilimsel yeniliktir. Türkçeye özgü bir ses şu dikkatle ve modern fonetikteki *yarım sait* "yarı ünlü" teriminin kullanımıyla anlatılmaktadır: "Kelimenin nihayetinde bulunan k'den sonra sedalı bir harf geldiği zaman ahenge göre kalın veya ince şekilde okunan bir yarım sedalıya tahavvül eder. Bu takdirde yumuşak ge denilen ğ yazılır. Bazı hecelerin nihayetinde olup uzatılarak söylenen yarım sait de bu yumuşak ge (ğ) ile yazılır. Köpek-köpeği, kapak-kapağı..." (10.s.). Bu gramere ses tasnifleri de ayrıntılı biçimde yansımıştır: İnce sedalı-kalın sedalı, dar sedalı-geniş sedalı (11.s.). Ses için harf terimi kullanılsa da "Sedalı Harflerin Ahvalı" bölümünde *sedalı harflerin benzeşmesi* başlığı altında ünlü uyumları incelenmiştir. (12.s.). *Ahengin Bozulduğu Yerler* paragrafındaki şu ses bilgisi değerlidir: "Lahikalar *-yor, -ken, -ki, leyin* umumiyetle ahenk kaidelerine muhalifdir. Bunlardan *-yor* daima kalın, diğerleri daima ince olur." (13.s.). Yine şu bilgi de ileri bir dikkate dayanır: "Menşei ecnebi olan kelimelerde sedalı harfler çok defa ahenk kanununa tabi değildir: *Muallim, mütehasıs, muta'assıb, etraf, etfal, muteber, helva...*" (14.s.). Eserde iki sayfa süren *Vurgu* başlıklı ses bilgisi bölümü de ilk kez Türkçe gramere katılmıştır (18.s.). İri boyutta (28 cm.) ve 69 sayfa basılan bu eserde 11 sayfa süren ses bilgisi bölümü (9-20.s.) hayli ayrıntılıdır. Türk Dili Encümeni'nin rapor düzeyindeki bu grameri genel olarak, A. Dilâçar'ın belirttiği gibi, ilk kez "içkin", yani kendi iç yapısından çıkarılan bir yöntemle yazılmıştır (Dilâçar 1971: 133). Nitekim 1928 yılı sonunda basılan bu kısa gramer çok etkili olmuş ve bu esaslara göre Yeni Türk Alfabesi ile şu yazarlar bir dizi okul grameri hazırlamıştır: Mithat Sadullah (1929); Peyami Safa (1929-1931); İbrahim Necmi (1930), M. Baha (1930), Necmerttin Halil (1930) vb. (Dilâçar 1971: 135).

Türkoloji ve Türk Grameri

Ancak bütün bu gramer literatüründe, ses bilgisi (*fonetik*) bağımsız bir bölüm olarak eserlere katılmış olsa da bizim burada araştırdığımız Türkçede ses değişimleri için bağımsız bir bölümün bulunmadığını belirtmek gerekir. Oysa burada incelediğimiz Osmanlı *kavaid* "gramer" kitaplarının başladığı dönemde Avrupa ve Rusya'da modern Türkolojinin ilk örnekleri de görülüyordu:

a) St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi'nin ilk dekanı **Mirza (Aleksandr) Kazım Beg** (1802-1870) kendisine büyük bir ün kazandıran *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka* adlı eserini Kazan'da 1839'da (457 s.) yayımlamış ve Julius Theodor Zenker de bu grameri Almanca'ya çevirmişti: *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache* (Leipzig 1848, 342. s.); Kazan'da 1846'daki ikinci baskısı yapılan Rusça yayın ile 1981'de yeniden basılan Almanca yayın elimizdedir (Apa - Oriental Press, Amsterdam). İlk gramerlerden biri olarak, Kazım Beg de eserinde I. bölümde alfabe ardından II. bölümde uzunca bir biçimde harflerin telaffuzunu anlatmıştır (§ 5-62); ardından verilen hareketler bilgisi ile ses bilgisi tamamlanır (§ 63-72); araştırdığımız ses değişimleri üzerine bir bölüm bu eserde yoktur. Hasan Eren bu Rusça ve Almanca iki yayının yıllar boyunca Rusya'da ve Avrupa'da temel Türk grameri olarak kullanıldığını belirtmektedir (1998: 189). A. N. Kononov da bu gramerin sadece Rusya'da değil, Batı Avrupa'da da Türk dilini öğrenmek için ana araç haline geldiğini vurgulamıştı (1974: 39).

b) XIX. yüzyılın diğer büyük bilgileri V. Thomsen ve V. V. Radloff gibi Türkolojiye Hint-Avrupa filolojisinden geçen, Sanskrit uzmanı **Otto Böhtling** (1815-1904), o güne kadar araştırılmadan kalan ve bir yazı dili bulunmayan Yakutçanın ilk gramerini de bu dönemde yayımlamıştı: "Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch", I-II (St. Petersburg, 1848-1851). Türkolojinin klasikleşmiş eserlerinden biri sayılan bu yayının materyali, Alman kökenli gezgin A. F. Middendorf'un 1842-1845 yılları arasında Sibirya keşif gezisine dayanmaktadır; dil bilgini Böhtling, Middendorf'un topladığı verileri işlemiştir (Eren 1998: 120; 223). Üç ciltlik eser, I. C. Yakutça metinler (1848), II. C. Yakutça-Almanca sözlük (1848) ve III. C. Yakutça grameri (1851) olarak yayımlanmıştır. Sözlüğünde Yakutça sözlerin Almanca anlamlarını verdikten sonra, Moğolca denklemlerini ve Tatarca ve Osmanlıca gibi çağdaş Türk yazı dillerinden de örnekler verip karşılaştırmalar yapan yazar, gramerinde 231 paragraf ayrıntı üzerine yüz sayfayı aşkın bir ses bilgisi bölümü oluşturmuştur (97-203. s.).

Fonetik (*Lautlehre*) bölümünde Yakutçada 21 ünsüz 8 ünlü, toplam 29 ses olduğu belirtilirken işaretler ve telaffuzları bilgisi (§ 1-27) ardından; ünlülerin tasnifi ve ünlü uyumu (§ 28-33); eklerde ünlü değişimleri (§ 41-47); birleşimlerde ünlü uyumu (§ 48); sağlam ve zayıf ünlüler arasında karşıtlık (§ 49) gibi ayrıntılar veren yazar, Yakutça için çok önemli olan uzun ünlüleri (§ 88-98); diftong, triftong (§ 99-

108) gibi ses özellikleri incelikleriyle tahlil etmiştir. Hint-Avrupa gramerciliğinde geleneksel olan ses tasniflerinin yansıdığı bu Yakut gramerinde, ünsüz asimilasyonu (§ 188-195) gibi çağdaş yayınlarda alıştığımız ses olgularına da yer verilmiştir.

c) XIX. yüzyılda hızla gelişen Türkolojiye damgasını vuran **Wilhelm Radloff** (1837-1918) Rusya Bilimler Akademisi üyesi olarak 81 yıllık ömrünün 60 yılında Türkolojiye hizmet etmiştir. Alman asıllı bilginin doktorasını bitirdikten sonra gittiği Rusya'da Kazan'dan Sibiry'a'ya kadar Türk boyları arasında yaptığı halk edebiyatı derlemeleri ve Türk lehçeleri sözlüğü modern Türkolojinin anıtları olarak yayımlanmıştır (geniş bilgi için bk. Temir 1991: 1-67). Ancak büyük Türkoloğun Kazan'da Tatar, Başkurt ve Kazak okulları müfettişi iken hazırladığı *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türkischen Sprachen. Phonetik* (Leipzig 1882) başlıklı çalışması karşılaştırmalı Türk fonetiğine çok geniş bir zemin kazandırmıştır. Ünlüleri boğumlanma yerlerine, ağız açıklığına göre ayırarak başlayan yazar, diyalektlerin çeşitliliğini tahlil etmiştir. Teleüt, Altay, Abakan, Karagas, Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Tarançı, İrtiş-Tobol, Başkurt ve Volga diyalektleri Radloff'un adlandırmasıyla çağdaş Türkolojiye mal olmuştur.

Sonra bu adlandırmalar düzeltilse veya değişse de onun ses bilgisi tahlilleri hâlen bilgi kaynağıdır. Bu diyalektlerdeki ikiz ve üçüz ünlüleri, ünlü uyumlarını bütün ayrıntılarıyla inceleyen W. Radloff'un fonetiğinde *kelime içindeki anluk (spontan) ünlü değişmesi* (Spontane Vocalveränderungen im Innern der Wörter) diye kaleme aldığı bölüm çok değerli bir ses bilgisidir. Bu bölümde ilkin eklenme sürecindeki değişmeleri (69-72) inceleyen yazar, Tat. *sora-*, *kara-*, *tüle-*, *yörö-*, *tanı-* gibi açık heceli fiillerin çekim sırasında *sorıy*, *karıy*, *tüliy*, *yöriy*, *tanıy* gibi ünlü değişmesine uğradığını isabetle tesbit etmiştir (§ 93). Aynı bölümün ikinci kısmında "uzun ünlüler tüm diyalektlerde görülür ancak kuzeyde güneydekilerden daha zengindir" diye uzun ünlü konusuna özel bir yer ayıran Radloff, bunların ünlüler ile ünsüzlerin mekanik birleşmeleri sonucunda ortaya çıktığını ve çoğunun da aslen kısa ünlüler olduğunu belirtip kuzey Türk diyalektlerindeki ikincil uzunluklarını kapsamlı biçimde inceler (§ 98-110). Bu bölümün üçüncü kısmı "Kök Hecenin vokallerinin saptanabilir bir neden olmadan değiştirilmesi" başlığını taşımakta ve söz konusu diyalektlerdeki düzensiz ünlü değişmelerini tahlil etmektedir (§ 111-116). Ünlü boşluklarının (*hiatus*) uzunca tahlil edildiği (§ 117-134) bölümün ardından, kelimedeki vurgunun da (§ 135-138) örneklerle işaretlenmesiyle fonetiğin ünlüler bölümü tamamlanır.

W. Radloff'un XLV+318 sayfa kaplayan bu karşılaştırmalı fonetiğinde ünsüzler bölümü de çok geniş bir kapsamda yazılmıştır. İlk ünsüzleri telaffuz özelliklerine göre tasnif eden yazar (§ 139) ardından da incelediği diyalektlerde karakteristik kazanan ünsüzleri ele almıştır (§ 140-147). Gramerin "Ünlü ve Ünsüzler" başlıklı IX. bölümü bu diyalektlerdeki ön damak ve arka damak ünsüzleri ile ön ve arka ünlülerin oluşturduğu uyum üzerine on sayfalık çok geniş bir tahlil içerir (§ 148-164).

X. bölüm ise eklenme sürecindeki hece dizisinde ünsüzleri ele almakta, Osmanlıca ve Çağatayca gibi klasik yazı dillerini de içeren diyalektlerdeki hecelenme konusunu çok geniş biçimde incelemektedir. Radloff'un bu bölümdeki bütün tahlillerinde ünsüzlerin kendi kalitelerinin yanı sıra herhangi bir fonemin ön ses, orta ses ve son ses konumlarına göre bilgi verdiğini belirtmek gerekir: Nitekim sadece ön sesteki olgular için 85 paragraf yazmıştır (§ 165-250); XI. bölümde son ses (§ 251-304) ve XII. bölümde ise iç ses (§ 305-370) incelenmiştir. Yazarın eklenme sürecindeki hece dizilerini tahlil etmeyi XIII. bölümde de sürdürdüğünü görüyoruz: Altay-Teleüt. *kk* = *k+k*, *yekken* "gergin", *tök-kön* "döktü" vb. örneklerindeki gibi iç sesteki ünsüz komşulukları birleşik ünsüzler (Zusammengesetzt Consonanten) başlığı altında tahlil edilmiştir (§ 374-444). Bu bölüm iç sesteki çift ünsüzlerin (*kirk-*, *kork-*, *tart-* vb.) tahlili ile tamamlanmaktadır (§ 445-449). XIV. bölümde iç sesteki ünsüz göçüşmeleri (*yag-mır* > Tel. *yamgır*, Tar. *yamgur*, Alt. *yanmır*, Kırg. *canbır* vb.) söz konusu diyalektlerdeki örnekleri üzerinden incelenmiştir (§ 450-452). XV. bölümde *b*, *ğ*, *g* gibi ünsüzlerin ünlüleşmesini ele alan yazar (§ 453-455); XVI. bölümde son sesteki bir ünsüzün sonraki kelimenin ön sesiyle ilginç etkileşimlerine (Soyon. *odunup kaldı* > *odunup paldı* "uyandı" vb.) de dikkat çekmektedir (§ 456-462). XVII. bölümde Tat. *abzıy* (< *abız+agay*), *etiş*, *eniş* vb. gibi asimilasyon veya reduplikasyon ile yapısı değişen kökleri ayrıca değerlendiren yazar (§ 463-465), sonra Türkoloji tarihinde önemli bir yeri olacak kendisine özgü Türk lehçeleri tasnifi ile ses bilgisi çalışmasını tamamlamıştır (280-291.s.). W. Radloff'un, O. Böhtling'den 31 yıl sonra yazdığı ve hem içerik hem de yöntem bakımından onun başarısını çok daha ileri götüren bu Türk diyalektleri fonetiği ile benzersiz bir eser verdiğini açıkça görüyoruz.

d) Araştırma tarihinde W. Radloff'un çağdaş diyalektler üzerine bu karşılaştırmalı ses bilgisi ardından tarihî-karşılaştırmalı yöntem ve materyale sahip ilk çalışma **Vilhelm Peter Grønbech** (1873-1948) tarafından yazılan *Forstudier til tyrkisk Lydshistorie* (København 1902) adlı eseridir (Dilâçar 1971: 135; Eren 1998: 73; 169). Toplam 119 sayfa tutan bu inceleme; O. Böhtling'in yukarıda anılan karşılaştırmalı grameri (1851) veya Ural-Altay dillerini karşılaştırmalı inceleyen Matias Aleksanteri Castrén (1813-1852) tarafından hazırlanan Koybalca ve Karagasça karşılaştırmalı grameri (1857) üzerinden yarım yüzyıl geçmişken, literatürdeki Rus, Alman, Macar ve Fin bilimsel Türkoloji birikiminden yararlanılarak ortaya konmuştur. V. Thomsen'in öğrencilerinden olan V. Grønbech'in bu eseri dolayısıyla şunu belirtmek gerekir: Orhun yazıtlarının ilk kez çözümlenmesinden hemen dokuz yıl sonra yayımlanan bu Türk ses bilgisinde Böhtling'den Radloff'a kadar çağdaş dil varlığını bütün diyalektleriyle birlikte karşılaştırma tecrübesinin üzerine bir tarihî materyal ilk kez katılmaktadır. Bu bakımdan alanımızda öncü olan 119 sayfalık Danca eserin Holger Pedersen tarafından yapılan 26 sayfalık Almanca özet çevirisi de hemen ertesi yıl "*Türkische Lautgesetze*" başlığıyla (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1903, Vol. 57, No. 3 (1903), 535-561.s.) yayımlanmıştır.

Türk diyalektlerinde ünlülerin tasnifi ile başlayan (15-16. s.) V. Grønbech, bunun ardından, sözlerin hece yapısında ve eklenme sürecindeki ünlü uyumunu tahlil etmiştir (17-25.s.). Türkçe köklerdeki ünlüler (27-35); "Orkh. *tod-* (I S 8) 'mættes' — Jak. *tot-*, Koib. *tos-*, Cuv. *töran-*, Alt. Kir. *toj-*, Osm. *doj-*, Kas. *tuj-*"; Jak. *kat* 'iklæde' (Orkh. *kedim* 'klædning'), Koib. *kes-*, Cuv. *kar-*, Tar. *käj-*, Osm. *gäj-*, Kas. *kej-*, Alt. Kir. *kī-*" örneklerindeki gibi; genel fonetikten zaten bilinen /d/, /g/, /b/ sedalı patlamalı ünsüzler ve tarihî evrimleri çağdaş yayınlarda olduğu biçimiyle ilk kez bu esere yansımıştır. (36-57.s. Ünlü nicelikleri (Vokalkvantitet) bölümü altında (58-109.s.) incelenen Yakutça, Osmanlıca, Çuvaşça gibi yazı dilleri, Altaycadan Kazan Tatarcasına, Şorcadan Kırgızcaya kadar çağdaş diyalektlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türkçe ünlülerin tarihî ses varlığını çok daha net gösteren *Codex Cumanicus* gibi Latin harfli bir yadigarı yazarın doğal olarak çok değer verdiği anlaşılıyor (65-68.s.). Yazar çağdaş Türk diyalektlerindeki uzun ünlülerin türeyişi için epey geniş bölüm yazmıştır (66-87.s.). Vurgu için ayrı bir bölüm açan (87-89.s.) V. Grønbech, bu ses bilgisinin "gelişim dönemleri" başlığı altında /b/ ve /g/ ünsüzlerinin Türk diyalektlerinde iç seste nasıl evrimleştiğine özel olarak odaklandığı görülmektedir (89-90.s.).

e) **Gyula Németh** (1890-1976) tarafından hazırlanan *Türkische Grammatik* başlıklı çalışma (Berlin, 1916) küçük boyda 126 sayfalık bir cep kitabıdır. Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriyle müttefik olarak I. Dünya Savaşına giren Osmanlı İmparatorluğu'nun yazı dilini öğretmek üzere basılan dört ciltlik bu dil bilgisi; sözlük, halk şiiri ve edebiyat ile Türk okuma kitabı; yeni başlayanlar için Türk alıştırma kitabı ve bir de Türkçe-Almanca Konuşma Kılavuzu içermektedir. Alfabeden konuşmaya kadar çok pratik bir öğretim kitabı olan Gyula Németh'in bu grameri Osmanlı filolojisine giriş kitabı olarak on yıllarca değerini yitirmemiştir (Kakuk 1977: 9). Giriş bölümünde çağdaş Türk topluluklarının nüfusu hakkında bilgiler veren yazar, Türkolojinin eriştiği bilgiler ışığında Köktürkçe, Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicus gibi dil yadigarlarından söz edip Osmanlı Türkçesini tarihî ve coğrafi eksenine oturtmuştur (7-10.s.). Dilin alfabe ve yazılış özelliklerini 20 paragraf boyunca (11-20.s.) tasvir eden Gy. Németh, ses bilgisini de ünlüler (§ 21), ünlü uyumu (§ 22), ünsüzler (§ 23) ünlü-ünsüz uyumu (§ 24) sırasıyla tanıtmıştır (§ 20-25). Yazarın Türkçe ünsüzlerin ön damak ve arka damak ünlüleri yanında telaffuzlarına dair dikkati ve *kâğıd* ve *kâtib* sözlerinin telaffuz örneklerini vermesi yerindedir (§ 24); son sesteki b, d, c ünsüzleri p, t, ç biçiminde sedasız biçimleri aldığını ve k ve t gibi ünsüzlerin iç seste sedalılışmasını örneklerle tahlil ettiği görülmekte: "*gitmek, gideceğim*, oysa tek hecelide t ünsüzü korunur *et, eti; çocuk, çocuğu; gidecek, gideceyim* (> *gidecem*); Arap ve Fars alıntılarında son sesteki t ve k ise aynen korunur." (§ 24-29). Kelime vurgusu genellikle kelime sonundadır, istisnalar ise yabancı sözler ve bazı edatlar ve son ekler içeren biçimlerle sınırlıdır (§ 31). Gy. Németh'in Türkçe sözleri Osmanlı alfabesindeki özgün yazımlarının

yanında Latin harfleriyle de gösteren bu grameri Türkiye Cumhuriyeti'nin Yeni Türk Harfleri devrimi için örnek alınan bir eser olmuştur.

f) Türk gramerinin gelişme yolunda, çağımızın en büyük yazarları başında yer alan **Jean Deny** (1879-1963) tarafından yazılan ve *Yaşayan Şark Dilleri Okulu* (Bibliothèque de l'École des langues orientales vivantes) yayın dizisinde *Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)* (Paris 1921, XXX+1218) adıyla yayımlanan kapsamlı gramer bambaşka bir yer tutar. Kendi çağına kadar Türkolojinin bütün verimlerinden yararlanan J. Deny, Osmanlı Türkçesi alanı dışındaki Doğu Türkçesi (Çağatay) ve Mısır-Memlûk yadigârlarını da karşılaştırma nesnesi olarak gereklikçe anmaktadır. Dolayısıyla yukarıda andığımız A. Castren'den W. Radloff'a, Pavet de Courteille'den N. F. Katanof'a kadar alanımızın bilimsel anıtları onun kaynakları arasındadır. On dört sayfalık bibliyografyasında (XIII-XXVII) I. Dünya Savaşı yıllarında (1333-1335) ilk kez basımı yapılan Türk diyalektlerinin birinci derleme anıtını ve (Kachgari *Kitâb-i-Divâni Lugât-it-Türk*) Ignacz Kunoş'un Anadolu ve Rumeli'den Türk folkloru yayınlarını da bulunduran yazarın Türk konuşma diline ilgisi çok açıkça görülür. Dil biliminin tarihî başarılarına erişmekte olduğu dönemde dünyanın en yetişkin şarkiyatçıların başında yer alan yazar, yazı dilinin yanı sıra konuşmanın özelliklerini de benzersiz gramerine yansıtmıştır.

J. Deny, **Giriş** bölümünün I. kısmında Türk-Tatar dillerinin coğrafi yayılımı hakkında bilgi verirken, eldeki verilere dayanarak Türk-Tatar halklarının nüfuslarını da yansıtmıştır (1-7.s.); II. kısım Türk Tatar dillerinin biçimsel özellikleri üzerine kurulmuştur. Türkçe sözlerin *racine* "kök" - *suffixe* "ek" - *desinence* "gövde" biçimindeki yapısal tahlili, dilde *il-iş-dir-il-eme-miş-mi-idi* gibi mümkün morfoloji örneklerini verir (7-13.s.). Gramerin I. bölümü **Yazı ve Transkripsiyon** başlığını taşır (14-24.s.): Bu bölüm I. Türklerde kullanılan yazı (14-17.s.); II. Alfabe (17-21.s.); III. Yazı Tipleri (*nesih, sülüs, rik'a hatları*; 21-23.s.); IV. Transkripsiyon (23-24.s.) kısımlarını içerir. Yazarın Türkçe fonemleri doğru okutmak üzere, ö [Fr. *lieü*], u [ou], ş [ch] ğ [dj] ç [tch] gibi Fransızcadaki ses denkleriyle karşılaştırmalı olarak gösterdiğini belirtmeliyiz.

J. Deny'nin gramerinde **II. Sesler** bölümü çok geniş bir kapsamda ve Türk ses bilgisinin bütün ayrıntısıyla kaleme alınmıştır (25-88.s.): Seslerin *expiration* "hava akışı", *phonation* "sesleşme" ve *articulation* "telaffuz" süreçlerini ayıran yazar, **Ünlüler** (26-49.s.) kısmında ünlülerin sayısı ve imlâsı (26-34.s.); ünlülerin imlâ tarihi (34-43.s.); ünlülerin tasnifi (44-49.s.) alt başlıklarını kaleme almıştır. Bu tasniflerde Türkçedeki 8 ünlünün, ön-arka, düz-yuvarlak, geniş-dar özelliklerinin tablolar hâlinde ve örneklerle verildiğini görüyoruz. **Ünsüzler** (49-88.s.) kısmında ünsüzlerin sayısı ve tasnifi genel fonetikte yaygın adlandırma ve niteliklere göre (*labial, dental, guttural, laryngal, sonant*) yapılmıştır (49-76.s.). Tarihi biçimleri bilen yazarın /g/ ve /ğ/ seslerinin ikincil /v/ ünsüzüne dönüşmesiyle oluşan ikili biçimlere özel olarak dikkat ettiği görülmekte: *ügez-üvez, ögey-üveyi, oğmaq-ov-*

maq, yel qoğan-yel kovan, qoğuq-qovuuq, qoğa-qova, qulağız-qulavuz-qulavuz (53.s.). Baştaki ve Sondaki Ünsüzler Üzerine Gözlemler (76-79. s.) alt bölümünde ğ ve ğ ünsüzlerinin asla başta bulunmayacağı ve başta nadiren z sesine rastlandığı belirtilip Osmanlı Türkçesinde ñ, m, l, r gibi ünsüzlere ise hiç rastlanmadığı bilgisi verilmiştir. "Yansıma sözler bundan ayırdır ve r ve l ile başlayan bazı yabancı sözlerde bir türeme ünlü görülür" diyen yazarın *ilazim* "lazım", *urub* "çeyrek", *Urum*, *Urus* gibi örnekleri Türk konuşma dilinden verilmiştir (76.s.). Burada "bir fil kökü hiçbir zaman sedalı bir sonor ünsüzle (b, d, ğ, g, ğ) tamamlanmaz" diyen J. Deny az kullanılan üç fiilin bu kuralın dışında kaldığını kaydetmiştir: *qocmaq* "kucaklamak, öpmek"; *gedmek* "yontmak, gedik açmak"; *yedmek* "bir atı elle sürmek" (79.s.) Arapça alıntılarının telaffuzu diye bağımsız bir alt bölüm ekleyen yazar (79-85.s.) ünlü ve ünsüzlerin telaffuz özelliklerini incelemiş ve ardından da *kākül*, *gāh*, *gōne*, *kōşe*, *gonçe* gibi Farsça alıntılardaki telaffuz özelliklerine değinmiştir (85.s.). Bazı Arapça Sözlerin İmlâsına Dair Değişimler kısmında elif-i maksure (*ma'na ~ ma'ni*), tenvin (*fi'len*, *nisbeten*; *asla*, *qat'a*, *vaqi'a*, *mutlaqa*), teşdîd (*hamal ~ hammal*, *mes'ûliyyet ~ mes'ûliyyet*), hemze (ülema', *şey*; *gezâ'ir ~ gezâyir*) özelliklerinin verilmesiyle *Sesler* bölümü tamamlanır (85-88.s.).

J. Deny'nin gramerinde III. Hece bölümü de aslında doğrudan doğruya ses olaylarını içeren şu kısımlar üzerine kurulmuştur: I. **Türk Hecenin Yapısı** (89-91); II. **Yabancı Sözlerin Telaffuzunda Arada ve Başta Türeme Ünlüler**; III. **Hiatus** (*souq*, *tauq*); IV. **Nicelik** (Kısa ve Uzun Ünlüler) kısmında *mükâleme* vb. gibi örnekler üzerine "Kur'an okuyan Müslümanların bu uzun ünlüleri çok daha iyi hissettiği buna karşılık Hristiyanların bunları kısa telaffuz ettiği" konusunu vurgulaması ilginçtir (94-95.s.); V. **Büzüşme**: A. Ünlü Düşmesi (*hepsi < hepisi*, *dernek < derinek*, *uyqu < uyumaq*, *ayrı < ayırmaq*, *yanlış < yanılmaq*, *qıvrıq < qıvrımaq*; 95-97.s.) B. Ünsüz Düşmesi (*oturmaq < olturmaq*, *yaya < yayaq*, *yapraq < yapürgaq*, *dışarı < dışqarı*, *içeri < içkeri*, *qışla < qışlaq*, *yayla < yaylaq*, *tuzla < tuzlaq qazan < qazgan*; 97-98. s.) C. Aynı Anda Birkaç Fonem Düşmesi (*acıq* "biraz" < *az-ıciq* veya *az-acıq*; *qardaş < qarındaş* 98.s.) D. Çökme (*qoyvermek < qoyu vermek*; *peki < pek eyi*; *bıldır < bir yıldır* "geçen yıl", *biyaqdan < bir ayaqdan* "bir anda", *qahvaltı < qahve altı*, *ayol < ay ogul* "oğlum" 98-99.s.).

Jean Deny'nin Osmanlı yazı diline dayanan bu gramerinin (1921) yayımından itibaren Türkiye'deki gramer çalışmalarında yaklaşım ve yöntem bakımından çok etkili olduğu açıktır; Ali Ulvi Elöve tarafından Türkçeye çevirisi yapılan eser 1941'de Türk Dil Kurumu tarafından yayımlandıktan sonra bütünüyle bir eğitim ve öğretim kaynağına da dönüşmüştür. Burada ayrıntılarını verdiğimiz J. Deny'nin gramerindeki bu kapsamlı ses bilgisinden, daha sonra ülkemizde bir ekol kurmuş olan gramer yazarları Tahsin Banguoğlu ve Muharrem Ergin'in de çok yararlandığı açıktır.

J. Deny, kariyerinin son yıllarında 1955'te *Principes de grammaire turque* ("turk" de *Turquie*) adıyla başka bir çalışma daha yayımladı (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1955

179 s.; Türkçe çeviri: *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları* (Çev. Oytun Şahin) Ankara, 1995: TDK 616, 164 s.). Yazarın önceden başlayan fakat çok yavaş ilerleyen, dili Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarma hareketinin hızlanması diye belirttiği yeniliklere karşılık, önceki eserinde olduğu gibi "İstanbul'daki eğitimli insanların kullandığı ortalama dil" onun ses bilgisi ile sınırlı kalan bu yeni gramerinin de esasıdır. J. Deny'nin "dili millileştirme eğilimi tamamiyle yerleşti" diye belirttiği toplumsal gelişme, yeni dili için yeni bir gramer gereği de doğurmuştur (Deny 1995: II-III.s.).

g) Rus Türkolojisinin öncülerinden **Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç**'in (1880-1938) *Kratkaya učebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo grammatika* başlıklı grameri Sovyet döneminin ilk yıllarında "Leningrad Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü" tarafından basılmıştır (Leningrad, 1925, Ross. Gos. Akad. Tip. 206 s.). A. N. Samoyloviç, St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesinde: "Türk Kavimleri ve Lehçelerine Giriş"; "Karşılaştırmalı Osmanlı ve Çağatay Türkçesi Grameri; Fonetik ve Morfoloji. Gramer Çalışmaları" derslerini vermiştir. 1912-13 ve 1916-17 öğretim yıllarının 3-4. sınıflarında bağımsız olarak "Osmanlı Türkçesinin Grameri: Fonetik, Morfoloji ve Sentaksının Esasları" dersini anlatmıştır (Kononov 2009: 168-169). Stalin dönemi repressiyalarından canını kurtaramayan büyük bilginin elimizdeki kitabının bu derslerin birikimine dayandığı anlaşılıyor (Reprintnoe izdanie 1925 g. S dopolneniem i ispravleniyami, Moskva, 2002: İzdatel'skaya firma "Vostočnaya literatura" RAN, 158 s.).

Giriş bölümünde Osmanlı Türkçesinin genel karakterini diğer Türk lehçeleri ile ilişkili biçimde ele alan (14-17.s.) yazar, ardından da "Kelimelerde Seslerin ve Harflerin Öğretimi" başlıklı birinci bölümde; "I. sesler ve onların kelimelerdeki birleşimi" kısmında ilkin ünlüleri (§ 1-2) ardından ünsüzleri (§ 3-4) tanıtmış ve nihayet bu seslerin, yerli veya alıntı sözler içinde hangi birleşimleri kurduğunu tasvir etmiştir. Osmanlı Türkçesinde g ~ ğ seslerinin sürekliliğiyle oluşan *dâ* "dağ" *yazacâm* "yazacağım", *yîrmi* "yirmi", *dôru* "doğru" gibi sözlerin telaffuzundaki ikincil uzun ünlülerle özel olarak ilgilenen gramer yazarının konuşma diline de vâkıf olduğu belirgindir. II. Vurgu bölümünde yazar Türkçe sözlerde vurgunun *babá, kulák, babalár, düşmék, köprüdé, düştülér* vb. gibi son hecede olduğunu; fakat *Londra, bira, efendi, tiyatro* gibi bazı alıntılarda öne çekildiğini işaretlemiştir (§ 25-29). III. Sesler ve İmlâ Esasları bölümünde ise Osmanlı yazı dilinin bu bölümde tanıtılan fonemlerinin yazıya nasıl yansıdığı incelenmiştir (§ 30-56). Bu biçimde ses bilgisi bölümü tamamlanan gramerde A. N. Samoyloviç'in, Türkçe kelimeleri, hocası W. Radloff gibi Latin-Kiril karma karakterlerle ama fonetik bir transkripsiyonla güzel bir biçimde gösterdiğini belirtmeliyiz.

h) **Andrey Nikolayeviç Kononov**'un (1906-1986) grameri, A. M. Samoyloviç'in bu eserinden sonra, Türkiye Türkçesi için Rusça yazılmış en kapsamlı bilgi kaynağı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin ilk döneminde, 1930'larda Leningrad'da çalışan Osmanlı kökenli dil bilimci Türkolog Hikmet Cevdetzâde ile birlikte hazırla-

diği Türkiye Türkçesi grameri ilk kez 1934'te basılmıştır: *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka. Fonetika, Morfolojiya i Sintaksis* (Leningrad, 1934: TSİK SSSR Leningradskiy Vostoçnyı İstitut imeni A. S. Yenukidze, 267 s.). A. N. Kononov'un ana dili konuşuru ve hocası olan eş yazar H. Cevdetzâde'nin Stalin repressiyaları sırasında hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır (bk. Üstünyer İ., Diasemidze G. 2015).

Ünlü Sovyet Türkologu bu çalışmayı daha geliştirerek 1941'de tekrar yayımlamıştır (Kaçalın 2012: 174-175). Bu yayını Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde tanıtan Saadet Çağatay, Rus meslektaşının bu yayındaki başarısını şöyle tespit etmektedir: “*Nitekim Kononov'un gramerinde, aşağınotlarda, belli başlı türkologların Türkçe tetkiklerine dair eserlerinden faydalanılarak, bazı literatür gösterildiği gibi, gramerin işlenmesinde de bu güne kadar olan hatalar önlenmeye çalışılmış ve tarihi gramere ve hattâ mukayeseli gramere önem verilmiştir. Bu cihetle Kononov'un grameri, tam bir ilmi gramerdir ve şimdikiye kadar çıkmış olan Türk gramerlerinin belki en iyisidir. Teessüfle söyleyelim ki, bu ayarda Türkçe olarak bir gramer henüz çıkaramamışızdır.*” (Çağatay 1947: 250). Türkiye Türkçesini bütün gramer düzlemlerinde ayrıntılı biçimde inceleyen bu eserin Rusya'da ders kitabı olarak okutulan V. A. Gordlevskiy'in gramerinin yerini aldığı belirtilmiştir (bk. Tekin 1959: 332). Namık Kemal, Ömer Seyfettin, Ali Ekrem, Mehmed Tevfik, Reşat Nuri, Saadettin Nüzhet, Yakup Kadri gibi çağdaş yazarlardan ve ayrıca *Tan, Ulus, Cumhuriyet* gazeteleri ile Ülkü, *Servetifünun* ve *Uyanış* gibi çağdaş Türkçe süreli yayınlardan tanıklar alınan gramerin Türkiye Türkçesinin, yaşayan dilin ilk grameri olduğu söylenebilir (Sırtı 2018: 686).

A. N. Kononov'un 1941'de basılan gramerinde ses bilgisi (*Fonetika*) bölümü (11-70.s.) ünlüler tasnifi (§ 2-3); ünlülerin telaffuzu (§ 4-5); ünsüzler ve tasnifi (§ 6-7); işaretler (§ 8-13); sedalı ve sedasız ünsüzler (§ 14-17) kısımlarıyla başlar. Ses uyumu (*singarmonizm*) için geniş bir bölüm bulunan (§ 18-39) eserde ünlülerin ve ünsüzlerin uyum kanunları ardından, gerileyici benzeşme (**be-na > bana, *se-na > sana, o+ile > öyle vb.*) olgusu da incelenmiştir (§ 35-39). Türkçede Bazı Fonetik Özellikler kısmında, genel fonetikte tanınan ön ses, son ses, iç ses konularındaki ünsüzler kısmı değerli bir katkıdır: *istasyon < station, iskele < scala, isterlin < sterling, ispinoz < spinos; şehir < şehri, akıl < akl, kutup < kutb; komünist < kommuniste, gramer < grammair, komisyon < commision; oysa taahhüt, dikkat, hürriyet gibi Arapça alıntılarda iç sesteki ikiz ünsüzler korunmaktadır (§ 40-54). Yazarın bu arada “özel işlevdeki y ünsüzü” dediği iç seste türeyen yardımcı sese de geniş yer verdiği görülüyor: *Kapı > kapıya, talebe > talebeyim, yaralı > yaralıymış, yazmalı > yazmalıydı, evde > evdeyken, baba > babayla vb.* (§ 55-58). Bu örneklerden sonra gövdeye katılan dört dar ünlüye de (*i, ı, u, ü*) bağlama işleviyle titizlikle gösterir: *kardeş-i-m; oysa baba-m; bir-i-nci oysa iki-nci.* (§ 59). Birleşime ait ünlü değişimler kısmında, iç seste /y/ ünsüzü komşuluğunda *a > ı, e > i* daralmaları (*kapa- > kapıyor, temizle- > temizliyor; olma- > olmuyor > olmuyor; susa- > susuyor > susuyor vb.*)*

tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra özellikle -I ve -İ iyelik ekli sözlere gelen -la/-le ekindeki /y/ türemesi de yazarın dikkatindedir: *kapı* > *kapısı* < *kapısıyla*; *vapur* > *vapuru* > *vapuriyle*; *balta* > *baltalar* > *baltalarıyla* ~ *baltalarile*, *suret* > *suretile* ~ *suretiyle*; *dolayı* > *dolayısıyla* (§ 60-61). Yazar ünlü ve ünsüz düşmeleri kısmında *orada* > *orda*, *nerede* > *nerde*, *içeride* > *içerde*, *Anadolu* > *Anadolllu*; *ne için* > *niçin*, *ne oldu* > *noldu*, *eyi* > *epeyi* "çok iyi" gibi ünlülerdeki ve *ayak* > *ayacak*, *küçük* > *küçürek* gibi ünsüzlerdeki düşmeleri incelemiştir. Buradaki *bıldır* < *bir yıldır* "geçen yıl", *bilezik* < *bilek-yüzük*; *kılavuz* < *kulak-ağız* birleşiklerinin tahlili ilgi çekicidir (§ 62-65). Gramerin fonetik bölümü vurgu (§ 66) ve doğru yazım (§ 67) kısımlarıyla tamamlanır. A. N. Kononov'un bu eserini *Grammatika sovremennogo turetsko-go literaturnogo yazıka* "Çağdaş Türk edebi dilinin grameri" (Moskva-Leningrad, 1956: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR) başlığıyla çok daha geniş bir kapsama taşıyıp geliştirdiğini de görüyoruz. İri boyda 569 sayfaya yayılan bu üçüncü baskıda, bazı geliştirmeler içeren ses bilgisi 58 sayfa tutmaktadır. Örnek olarak Birleşime Ait Ünlü Değişmeleri (1941: § 60-61) kısmı Birleşime Ait Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri hâlinde kaleme alınmış ve ilave olarak iç sesteki ç, k, p, t ünsüzlerinin (*ağaç* > *ağacı*, *denk* > *dengi*, *kulak* > *kulağı* vb.) değişim örnekleri verilmiştir (1956: § 56). Ayrıca vurgu kısmının da kelime vurgusu, cümle vurgusu ve mantık vurgusu (*ben onu* gördüm ~ *bén* gördüm onu vb.) türleriyle çok daha kapsamlı kaleme alınmıştır (1956: § 59-69). Talât Tekin tarafından geniş bir tanıtım ve tenkidi yapılan (bk. Tekin 1959; krş. Sırtı 2018) bu kapsamlı eser maalesef Türkçeye çevrilmemiş ve Türkiye Türkçesi gramer yazarlarının kullanımını dışında kalmıştır.

Yeni Türk Gramerleri

Çağdaş Türkolojinin gelişmeye başladığı XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadar andığımız bu çığır açıcı çalışmalar, Türkiye'de çok daha sonraları yararlı bir hâle gelmiş olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılında, çağdaş üniversitenin yapılandığı, Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu gibi bilimsel programı olan yeni kurumların oluştuğu; Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Cevat Emre, Ragıp Hulusi Özden, Sadri Maksudi Arsal, Necip Üçok, Hüseyin Namık Orkun, Tahsin Banguoğlu, Saadet Çağatay gibi ilk kuşak Türkologların çeşitli çalışmaları ile tarihî-karşılaştırmalı Türk filolojisini meydana getirdiği dönemde çağdaş Türkoloji literatürü gündeme gelmiştir. Önceki Türk gramerleri; dil malzemesine yaklaşım, yöntem, kapsam, tahlil ve anlatım bakımından yetersiz ders kitaplarıyken andığımız bu yeni dönemde Türkoloji birikimine dayanan yeni bilimsel gramerler ortaya çıkmıştır. Burada Türk millî eğitim sisteminde ve yüksek öğrenimde yaygın kullanılan ve öğrencilerinin katılımıyla ekol yaratmış iki grameri ses bilgisi bakımından değerlendirip Türkçede ses değişmelerine dair kendi yaklaşımımızı ortaya koyarak incelemeyi bitirmek istiyoruz.

Tahsin Banguoğlu (1904-1989) İstanbul'da Dârülfünun Edebiyat Fakültesinde okumuş, 1930'da mezun olmuştur. Gazi Terbiye Enstitüsü'nden 1932'de uzmanlık öğrenim için gittiği Berlin'de mukayeseli Türk dili mektebinin kurucusu ünlü Türkolog Willy Bang Kaup'un öğrencisi olmuş ve burada W. Bang'ın son öğrencileri olan Annemarie von Gabain, Reşit Rahmeti Arat, Karl Heinrich Menges ve Saadet Şakir Çağatay ile ders arkadaşı olmuştur. 1934'te W. Bang Kaup'un ölümü üzerine tezini tamamlamak için Breslau Üniversitesi'ne Friedrich Giese ve Carl Brockelmann'ın yanına gidip 1936'da hazırladığı *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Neubahar* adlı teziyle doktor olmuştur. Yurda döndüğünde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne doçent olarak tayin edilen (1936-1943) T. Banguoğlu burada ciddi bir Türkoloji disiplini yerleştirmeye çalıştı (Sertkaya 1992: 57). Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in isteğiyle kısa bir zamanda yazılan *Ana Hatlarıyla Türk Grameri* (1940, 96 s.) adlı eser, ülkedeki Türkçe öğretmenleri için bir rehber kitap olmuş ve eserin planı daha sonra hazırlanan dil bilgisi kitaplarına esas alınmıştır (Sertkaya 1992: 58; Önler 2011: 88).

1979'da genişletilerek ikinci kez basılan *Ana Hatlarıyla Türk Grameri - Kılavuz Kitap*'ta ses bilgisi 43 paragraf kapsamında kaleme alınmıştır:

1. *Türkçenin Sesleri* kısmında ilkin Türkçedeki 8 ünlü kalın-ince; düz-yuvarlak; geniş-dar ve kısa-uzun karşıtlıklarına göre 4 bakımdan tasnif edilip tanımlanmıştır. (25-29.s.) Yazarın *sesteşler* dediği ünsüzler de patlamalı-sızmalı; sedalı-sedasız (ünlü-ünsüz); dudak-diş-damak-gırtlak ve bolünlü (*sonante*)-katı (*bruisante*) özelliklerine göre 4 bakımdan incelenmiştir (29-33.s.).

2. Seslerin Birleşmesi kısmı Hece (35-37.s.) Bitişme ve Oturuşma alt bölümlerinden oluşur, ses türemesi (*stupa* > *üstüpu*, *sprito* > *isprito* vb.) ve ses düşmesi (*bağrsak* > *barsak*, *alçakçık* > *alçacık* vb.) gibi ses olguları burada tahlil edilmiştir (37-43.s.).

3. Seslerin Benzeşmesi kısmında ilkin ünlü uyumları (dil ve dudak uyumları) ardından ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüzlerin uyumu örneklerle tanımlanmıştır. (45-54.s.).

4. Sözüün Ezgisi kısmı ise vurgu (*accent*), tonlama ve noktalama alt bölümleri üzerine kurulmuştur (55-68.s.)

T. Banguoğlu Türk eğitim hayatında çok yaygın yararlanılan bu kılavuz kitabını genişleterek bilimsel bir gramer de yazdı: *Türkçenin Grameri* (İstanbul, 1974, 630 s.). Kılavuz kitaptaki 43 sayfaya yayılan (25-68) ses bilgisini işleyen 43 paragraf, esasları korunmakla birlikte *Türkçenin Grameri* -1974'te 117 sayfalık bir hacimde 127 paragrafa çıkmıştır (23-140); Türk Dil Kurumu, ülkede Millî Eğitim Bakanlığı da yapan ve 1948-1950 ve 1960-1963 dönemlerinde iki kez TDK Başkanı olan Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu'nun bu gramerini ikinci kez aynen yayımlamıştır (1986, 628 s.). Genişleyen *Türkçenin Grameri*, ses bilgisi bakımından çok ayrıntılı ve bol örnekli bir içerik kazanmıştır. Yazarın dil biliminde çok önem kazanan konuşma diline dair (*yapmîcâm*, *başlıcak*, *almîm* vb. § 75; *sürüynen*, *kafaynan*, *dajynnan* vb. § 85; *düñkü*, *eñgel*, *yeñge*, *añgut*, *kañgal*, *yañkı* vb. § 86) ses olgularını da

örneklediği görülmektedir. Yine ayrı başlıklar altında belirginleşmiş bir yaklaşım olmasa da tarihî ses değişimleri (*koğa* > *kova* gibi *sovan*, *güvey*, *övmek* vb (§ 77) ve gramerin eklenme sürecinde meydana gelen ses değişimleri (*bekleyen*, *bekleyor*, *gülmeyordu*, *bozmayordu* vb. örneklerinin telaffuzundaki ünlü darlaşmalarının yazıya yansıtılmadan bu fiil köklerinin korunması gerektiği uyarısıyla birlikte § 74) esere yansıtılmıştır. Sonuç olarak T. Banguoğlu'nun 1940-1974 arasında olgunlaştırdığı bu gramerindeki ayrıntılı ses bilgisinin Türkiye Türkolojisine yansıtıldığı veya daha da geliştirildiği söylenemez.

Muharrem Ergin (1923-1995) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, İsmail Hikmet Ertaylan, Ali Nihad Tarlan, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi hocalardan öğrenim görerek mezun oldu ve 1950'de bu bölüme asistan alındı. R. Rahmeti Arat'ın danışmanlığında hazırladığı *Dede Korkut Kitabı*'nın karşılaştırmalı metniyle 1954'te doktor, yine *Dede Korkut Kitabı*'nın gramer ve sözlüğüyle 1962'de doçent oldu. 1964'te hocası Arat'ın ölümü üzerine tayin edildiği Eski Türk Dili Kürsüsü'nün başkanlığını 1990 yılında emekliye ayrılıncaya kadar sürdürdü. 1971'de profesörlüğe yükselen Ergin 1986-1990 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm başkanlığı yaptı (Bilgin 2016: 414).

M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri (İstanbul 1958, İstanbul Üniversitesi Edeb. Fak. Yay. 384 s.) genişletilmiş 2. baskısı 1962'de yapıldıktan sonra Bulgaristan'da da yayımlanmış (Türk Dil Bilgisi, Narodna Prosveta. Sofya. 1967) ve bugüne kadar hemen hemen her yıl defalarca basılarak ülkede özellikle yüksek öğrenimde Türkoloji bölümlerinde en yaygın kullanılan bir bilgi kaynağına dönüşmüştür (Alışık 2005: 17).

M. Ergin, yeryüzündeki diller ve Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, konuşma dili, yazı dili bilgileriyle başlayan Giriş bölümü konularını *Türk Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesi* başlıklı özlü bir dil tarihçesi ile olgunlaştırmıştır. Daha bu giriş bölümünden de anlaşılacağı gibi Eski Türkçeden çağdaş Türkiye Türkçesine kadar gelişen bir tarihî gramerdir. Eserin bu tarihî niteliği, Sesler (§ 17-111); Kelimeler (§ 112-647); Kelime Grupları ve Cümleler (§ 647-704) başlıklı üç düzleminde de devam etmektedir. Gramere kabaca bakıldığında 63 sayfaya yayılan ses bilgisi (29-94.s.); 278 sayfalık şekil bilgisi (95-373.s.) ve 33 sayfalık söz dizimi hacmi (374-407.s.); R. R. Arat'ın 1933'ten itibaren kurduğu tarihî-karşılaştırmalı İstanbul Türkoloji ekolünün yansıması olan bu gramerin esasen geniş bir Türkçe morfolojisi olduğunu göstermektedir (krş. Öner 2017).

Bu şekil bilgisi genişliğine rağmen M. Ergin'in ses bilgisi gayet ayrıntılı ve kapsamlıdır: "**Sesler**" bölümüyle başlayan gramer; Ses Nedir (§ 17-22); Türkçedeki Sesler (Harf, alfabe, sesler; Vokaller; Konsonatlar § 23-36); Seslerin Birleşmeleri (§ 37-51); Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Hususiyetleri (§ 52-79), Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Değişimleri (§ 80-111) kısımlarını içermektedir.

1926'da Gy. Németh'in yanında doktorasını tamamlayan "İstanbul Üniversitesi Linguistik Profesörü" Ragıp Hulusi Özdem'in (1893-1943) döneminden beri genel fonetik birikimi olan; Reşit Rahmeti Arat (1900-1964) ve Mecdut Mansuroğlu (1910-1960) gibi gelişkin Alman Türkolojisinin öğretim verdiği bölümde oluşan M. Ergin'in gramerinin fiziksel fonetik bakımından olgunluğu hemen başlangıçtaki "Seslerin çıkarılması, ses yolu, ses cihazı" (§ 18) kısmında göze çarpar. Ergin'in yetiştiği bu gramer ekolü esere hakim olan *vokal, konsonant, genitif, akkuzatif, datif, ablatif* gibi evrensel dil terimlerine de yansımıştır. Ancak gramerde *ses, seda, vokal, konsonant* gibi farklı içerikler için ayrı ayrı terimler kullanma titizliği de açıkça bellidir.

Vokallerin kalın-ince, geniş-dar, düz-yuvarlak ve uzun-kısa karşıtlıklarına göre dörtlü tasnifi (§ 24-31) konsonantların da dörtlü tasnifi ile bütünlenir: Seda Bakımından; Teşekkül Noktalarına Göre; Temas Derecesi Bakımından ve Nazal Olup Olmama Bakımından (§ 32-36). J. Deny'nin *labial, dental, guttural, laryngal, sonant* diye 5 başlıkta belirttiği Türkçe ünsüzler, M. Ergin'in gramerinde "Teşekkül Noktalarına Göre: *Dudak; diş-dudak; diş; damak-diş; ön damak; arka damak; girtlak konsonantları*" biçiminde 7 kalitede ele alınmıştır.

Seslerin Birleşmeleri kısmı aslında Türkçe kelime yapısında görülen ses hadiseleri tahlillerini içerir: Ses Türemesi; konsonant düşmesi; orta hece vokalinin düşmesi; orta hece vokalinin değişmesi; vokal birleşmesi; yer değiştirme; başta konsonant türemesi; hece düşmesi; iki vokalin yan yana gelmesi; konsonant ikileşmesi; benzeşme; aykırılışma; yuvarlaklaşma. M. Ergin'in öğrencisi Günay Karaağaç'ın hazırladığı *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (2013, 936 s.) ile kapsamlı bir biçimde tahlillerini verdiği *protez* (624.s.); *syncop* (343.s.); *haplology* (606.s.); *contraction* (217.s.); *metathesis* (436.s.); *hiatus* (832.s.); *geminatio* (840.s.); *assimilation* (189.s.); *dissimilation* (165.s.) gibi bu evrensel ses olguları, az örnek vermek kusuruna rağmen Ergin'in 1958'den beri yayımlanan grameri sayesinde Türkiye Türkolojisine girmiştir (§ 38-51).

Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Hususiyetleri kısmındaki; uzun vokal bulunmaması; o, ö vokallerinin ancak ilk hecede bulunabileceği; ince a ünlüsünün ve j, f, h ünsüzlerinin ancak alıntı sözlerde görülebileceği; başta ve sonda bulunmayan sesler konularındaki tahliller, Türk yazı dilinin millî diyebileceğimiz fonetik yapısını sınırlandıran bir karakter taşır. Tarihî metinlerde izleri görülen ve artık sadece ağızlarda var olan kapalı /é/ ünlüsü ile arka damakta hırıltı telaffuz edilen /h/ ünsüzü ise yazı dilinin beş asırlık esası olan İstanbul Türkçesinin fonetik doğasını yansıtır (§ 52-72). Bu kısım, ses uyumları bölümüyle sona erer: *Vokal Uyumu* (Kalınlık-İncelik Uyumu; Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu); *Vokal-Konsonant Uyumu* (*tenk id, zevk, şevk, inkilâb* gibi arka damak /k/ ünsüzü yanındaki ön damak ünlülü; oysa *idrâk, pak, helâk* gibi ön damak ünsüzü /k/ yanında arka damak ünlülü alıntılar üzerinden tahliller); *Konsonant Uyumu* (*müsbet* > müspet, *tarafdâr* > taraftar gibi

alınırları bile deęiřtiren dildeki güçlü sedaya uyumuna dikkat çeken tahlil ve tasvir bilgileri) (§ 73-78).

Türkçe Kelimelerdeki Bařlıca Ses Deęiřmeleri kısmında ele alınan 16 sayfalık ses bilgisi, eserin Türkoloji Bölümünde okutulana *tarih gramer* karakterinin tam yansıdığı bir içerięe sahiptir: e-i (*eyi-iyi*); ı-i (*dahı-dahı*); u-i (*uřta > iřte*); -i (*bt- > bit-*); o-u (*yokaru > yukarı*); - (*güzel > güzel*) gibi ünlü deęiřmeleri ile b-p (*barmak > parmak*); b-v (*bar > var*); g-ę (*beg > beę > bey*); g-v (*dögmek > dövmek*); t-d (*tz > düz*) gibi nsz deęiřmesi rnekleri Türkiye Türkçesi fonetięine yol aana ama aędař dilde çoktan tamamlanmış tarih ses deęiřmeleridir (§ 80-111). Yazarın mensubu olduęu R. R. Arat gramer mektebinin, "*dil tarih içinde deęiřip evrilsede de* znde bir *bütündür*" inancında beliren btnlk (*holistik*) yaklařımı (bk. ner 2017: 775), Ergin'in gramerinin tamamına hkim olduęu gibi, bu ses deęiřmelerinin de neredeyse tamamı tarih karakter tařır.

Günay Karaaęaç'ın *Türkçede Düzensiz Ses Deęiřmesi rnekleri* (1993) bařlıklı makalesiyle dikkat çektięi dil bilimindeki düzenlilik-düzensizlik olgusu Türkiye'deki Türkoloji çalıřmalarında bir yenilik oluřturmuřtur. Yukarıda incelediğimiz önceki gramer kitaplarında dikkat edilmeyen ses deęiřmelerindeki bu düzen konusu, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde sayın profesörün yönetiminde 1995'te tamamladığım *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* bařlıklı doktora tezimde Tatar, Kazak, Kırğız yazı dillerinin ses bilgisi materyalinin tahlil ve tasnifine uygulanmışır (bk. ner 1998: 11-20)

Ses deęiřmesinin sözün neresinde meydana geldięi konusu da yukarıda incelediğimiz Alman, Rus ve Fransız Türkoloji kaynaklarında XIX. yüzyıldan beri var olan bir dikkattir; zaten önce Hint-Avrupa dillerinin uzmanı olarak yetiřen ilk kuřak Türkologlar Türkçedeki ses deęiřmelerini n ses, i ses ve son seste olmalarına göre tasnif etmişlerdir.

Yine tarih gramer çalıřmalarının çok büyük bir birikimi bulunan arařtırma alanımızda aędař dilde görülen ses deęiřmeleri ile tarih ses deęiřmelerinin net bir biçimde ayrılması gerekir. Ayrıca standart dilde görülen ses deęiřmelerinin arasına ağızlardaki veya konuřma dilindeki deęiřmelerin katılmaması da titiz bir gramer tasvirinden beklenir. Anılan Kıpçak gramerinde bu gereklerle ses olguları tarih, gramerlik ve konuřma dilindeki karakterlerine göre ayırıp tahlil etmiştik (ner 1998: 11-34); aynı yaklařım bu alana ait sonraki monografilerimizin ses bilgisinde de tarih içindeki (*diakronik*) ve dil içindeki (*senkronik*) gibi terim arayıřlarıyla sürdürüldü (ner 2008: 242-250). Bu arada son dönemde Türkçede ses olaylarının sınıflandırılmasına yönelik sevindirici bir çalıřma da yayımlanmışır (Efendioęlu 2010).

Sonuç olarak Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki gramer derslerimizde uzunca bir süredir geliřtirdiğimiz ses bilgisi yaklařımını paylařarak bitirmek isterim: Türkçedeki sesler (*fonemler*) yüz yıldan fazladır oluřana gramer geleneęine baęlı kalarak řu biçimde verilebilir:

Ünlüler - 1. Boğumlanma Yeri (ön damak-arka damak); 2. Ağız Açıklığı (dar-ge-niş); 3. Dudakların Duruşu (düz-yuvarlak) ; 4. Süre (uzun-kısa);

Ünsüzler - 1. Teşekkül Noktası; 2. Seda Durumu; 3. Temas Derecesi; 4. Soluk Yolu.

Görüldüğü gibi ünlülerdeki ve ünsüzlerdeki dörder özellik hakkında, araştırma literatüründe bir ayrılık yoktur. Ancak *ses değişmesi* ile *ses olayı*'nın net olarak tanımlanıp ayrılması gramer öğretimine büyük bir açıklık getirecektir, sanırım.

Yukarıda dörder özelliği belirtilen ünlülerin veya ünsüzlerin bir veya aynı andan birden fazla özelliğinin değişmesi "*ses değişmesi*" dir, yani konuşurun ses cihazında meydana gelen belli bir sesin başka bir sese değişmesi söz konusudur: Örnek olarak *yaşar-* > *yeşer-*, *bacar-* > *becer-* gibi ön damaksillaşma; *ortu* > *orta* gibi genişleme; *yörü-* > *yürü-* gibi daralma; *biçuk* > *buçuk* gibi yuvarlaklaşma veya tersine *büt-* > *bit-* gibi düzleşme; *edebiyât* > *edebiyat* gibi kısalma örnekleri ünlülerdeki ses değişmeleridir. Yine *kadğu* > *kaygu* gibi teşekkül noktasının; *biş-* > *piş-* gibi sedasızlaşma ve *tiş* > *diş* gibi sedalılılaşma ile seda kalitesinin; *yuwka* > *yufka*, *kanı* > *hanı* gibi süreklileşme ile temas derecesinin; *ön* > *ön*, *tañ* > *tan* gibi soluk yolunun değişmesi (*denasalisation*) örnekleri ünsüzlerdeki ses değişmeleridir.

Ses olayı ise türeme, düşme, göçüşme, büzüşme gibi M. Ergin'in gramerinde ses hadiseleri başlığıyla tanımladığı olgulardır (§38-50; § 51'deki Eski Anadolu Türkçesindeki bilüp gibi yuvarlaklaşma örnekleri ses değişmesi olduğu için ses olayları arasından çıkarılmalıdır). Yani kelimedede var olan bir ünlü veya ünsüz dört kalitesinden birinde veya birkaçındaki evrimle başka bir sese değişmemekte; *ur-* > *vur-* gibi türeme; *kapug* > *kapu* > *kapı* düşme; *toprak* > *torpak* göçüşme; *kahve altı* > *kahvaltı* büzüşme; *sekiz* > *sekkiz* ikizleşme; *senlen* > *sennen* benzeşme; *attar* > *aktar* aykırılışma gibi ses olayları gerçekleşmektedir.

Ses değişmesi ile ses olayını böyle net bir biçimde ayırdıktan sonra *Türkçede Ses Değişmeleri* konusunun incelemesi ve öğretimi şu biçimde yapılabilir:

1. *Yerine Göre Ses Değişmeleri*: (Başta; ortada; sonda veya ön ses; iç ses; son ses).

2. *Kapsamlarına Göre Ses Değişmeleri*: Gramer yazarının tarihi bir metinde, yaşıyan dilde veya bir ağızda belirlediği b > p gibi ön sesteki bir ses değişmesinin aynı durumdaki bütün kelimeleri kapsayıp kapsamadığı yapılacak tasvir ve tanım bakımından çok önem taşımaktadır. Türkçede *biş-* > *piş-* gibi birkaç örneği bulunan bu düzensiz sedasızlaşma Çuvaşça ve Hakaşçada baştaki bütün aslı /b/ ünsüzleri için geçerli olan düzenli bir ses değişmesidir (Serebrennikov 2018: 48). Bu nedenle ses değişmelerinin dildeki kapsamlarına göre *Düzenli Ses Değişmeleri* ve *Düzensiz Ses Değişmeleri* biçiminde ayrı ayrı incelenmesi gerekir.

3. *Niteliklerine Göre Ses Değişmeleri*: Bir yazar, V. Grønbech veya M. Ergin gibi bir tarihî gramer yazmayı amaçlıyorsa; dilin asırlar önce yaşanmış, çağdaş dilde tamamlanmış veya kalıcı karakterdeki ses değişmelerini *bar-* > *var-* (oysa *barış-* arkaik) *biş-* > *piş-*; *büt-* > *bit-* (oysa *bütün* arkaik) örneklerindeki gibi vermeli ama eserde *Tarihî (kalıcı, tamamlanmış) Ses Değişmeleri* bölümünde bu değişmeleri

ele almalıdır. Bu ses deęişmelerinin dilin söz varlıęındaki söz birimlerini kesinleşmiş bir biçime sokmasını dikkate alarak bunların sözlüksel (*lexical*) karakteri dikkate alınmalıdır. Dil konuşurları söz edinim (*competence*) sürecinde tarihî ses deęişmesinden önceki biçimleri öğrenmek zorunda değildir, kuşkusuz.

Bunun yanında Radloff'un daha 1882'de yazdığı ses bilgisinde, isabetli bir biçimde *anlık (spontan) ses deęişmeleri* diye söz ettiği; dilde kullanım sırasında meydana gelen *dolap-a > dolaba, çiçek-i > çiçeęi, söyleyor > söylüyor > söyliyor* gibi kelime yapısında kalıcı sonuçlara yol açmayan, gramerin kullanım (*performance*) düzeyinde meydana gelen ses deęişmeleri de vardır ve bu deęişmelerin de **Gramerlik Ses Deęişmeleri** (veya *Geçici Ses Deęişmeleri*) başlığı altında tanımlanıp öğretimi, gramerin başvuru (*referance*) karakteri bakımından önem taşımaktadır.

Nihayet Türkiye Türkçesi gibi yazı dili ile diyalektin sınırlarının uzun tarih boyunca netleştięi, beş asırlık İstanbul Türkçesinin çağdaş dilin esası olduęu bir durumda Anadolu veya Rumeli ağızları ancak bir karşılaştırma ögesi olarak ele alınabilir. Gramerde zaten çoęunluęu anlam ayırt edici olmaksızın sadece fonetik özellik taşıyan öñüne > öęüne gibi ses deęişmeleri **Ağızlardaki Ses Deęişmeleri** başlığı altında örneklenirse ses bilgisinde açıklık sağlanmış olur. Türk Dünyasında genç yazı dillerine sahip toplulukların kendilerine özgü tarihî ve siyasi şartları dolayısıyla yazı dili - ağız sınırları bazen belirgin değildir veya gramer yazarları, hâlen geçerli olan ana dili kaybı tehlikesi dolayısıyla ağızlardaki söz varlıęını ve grameri millî zenginlik olarak sayıp eserlerinin kapsamına almaktadır. Özellikle genel dil bilimi verimlerinden yararlanarak ses deęişmeleri üzerine geniş tahliller veren hocamız Günay Karaaęaç'ın son dönemde yayımladığı gramer (2012: 107-117) ve sözlüęündeki (2013: 661-668) birikimin çağdaş bir gramerde doyurucu ve berrak bir ses bilgisi oluşturmak yolunda iyi bir zemin olacaęı açıktır. Türk gramerinde yaklaşımlar, tahlil, anlatım ve dolayısıyla öğretim bakımından kusurlu olan ses bilgisinin sorunları burada anılan irili ufaklı kaynakların birikimine erişmekle aşılabilir.

Kaynaklar

- Alışık, G. S. (2005). Görkemli Âlim Muharrem Ergin Beę, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005), 10-25. s.
- Banguoęlu, T. (1979). *Ana Hatlarıyla Türk Grameri - Kılavuz Kitap*. İstanbul: Dergâh, 339 s.
- Banguoęlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 528 s.
- Banguoęlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 628 s.
- Bilgin, A. A. (2016). "Muharrem Ergin" İslam Ansiklopedisi (TDV), Gözden geçirilmiş 2. Baskı, C. Ek-1, 414-415. s.

- Böhrling, O. (1848-1851). *Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch* - I-II St. Petersburg, 397 + 190 s.
- Cahit, H. (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Haz. L. Karahan, D. Ergönenç). Ankara: TDK, 769 s.
- Findley, C. V. (1979). Sir James W. Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist?, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 4 (Oct. - Dec., 1979), 573-600. s.
- Çağatay, S. (1947). Grammatika turetskogo yazıka (Türk Dilinin Grameri) *A. N. Kononov*, (Moskva - Leningrad, Akademia Nauk, 1941, 312 s.), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* C. V, S. 2, 49-52. s.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Çavuşevic, E. (1999). Kavaid-i Osmaniye'nin Hırvatça Tercümesi, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996*, TDK Yayınları, Ankara, 267-277. s.
- Çiçek, N. (2013). Yeni Belgeler Işığında Harf Devriminin Hazırlık Çalışmalarına Bakış, *Arşiv Dünyası* Kış-Yaz 2013, 64-75. s.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli)* Paris 1921, XXX+1218.
- Deny, J. (1995). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları* (Çev. O. Şahin) Ankara: TDK, 616 s.
- Dilâçar, A. (1970). 1612'de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Gramerin Özellikleri, *TDAY-Belleten-1970*, 197-210. s.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *TDAY-Belleten-1971*, 83-145. s.
- Efendioğlu, S., İşçan A. (2010). Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı:43, 121-143. s.
- Emre, A. C. (2004). *Türkçe Sarf ve Nahiv, Eski Lisan-ı Osmânî Sarf ve Nahiv* (Haz. G. Sağol, E Şahin, N. Yıldız). Ankara: TDK, 849 s.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü*. Ankara: TDK 705, 349 s.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi* (9. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 407 s.
- Grønbech, V. P. (1902). *Forstudier til tyrkisk Lydhistorie*. København, 119. s.
- Hameed, F. (1993). Şemseddin Sami'nin Dilciliği ve *Nev Usul Sarf-ı Türki Adlı Grameri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 188. s.
- Hüsni, S. (2006). *İlm-i Sarf-ı Türki* (Haz. R. Toparlı, D. Yücel). Ankara: TDK, 872 s.
- Kaçalin, M. S. (2002). Kononov Andrey Nikolayevic, *İslam Ansiklopedisi* (TDV) Cilt: 26, 174-175.

- Kakuk, Zs. (1977). Julius Németh (1890-1976), *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 27, No. 1/2 (1977), 1-13. s.
- Karahan, L. (2010). Tahir Ken'ân'ın Kavaid-i Lisân-ı Türkî Adlı Eseri Üzerine, *Dil Araştırmaları Sayı*: 6, Bahar-2010, 9-22. s.
- Karaağaç, G. (1993). Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, *Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3, 19-22. s.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ, 768 s.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1066, 936 s.
- Ken'ân, T. (2004). *Kavaid-i Lisân-ı Türkî*. Ankara: TDK, 832.
- Kononov, A. N. (1934). *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka. Fonetika, Morfologiya i Sintaksis*. Leningrad: TSİK SSSR Leningradskiy Vostochniy İnstitut imeni A. S. Yenukidze, 267 s.
- Kononov, A. N. (1941). *Grammatika turetskogo yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 312.s
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 569 s.
- Kononov, A. N. (1974). *Biobibliografičeskij slovar' otečestvennih tyurkologov. Dookt-yabr'skij period*. Moskva: Akad. Nauk SSSR.
- Kononov, A. N. (2009). *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* (Çev. K. V. Nerimanoğlu, N. Muradov, Y. Sevimli) Ankara: TDK, 982 s.
- Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1839; 1846). *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*. Kazan, 457 s. [Alm. çev. J. Th. Zenker: *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache*. (Leipzig 1848, 342. s.; reprint. Apa - Oriental Press, Amsterdam, 1981, 342.s.)]
- Németh, Gy. (1916). *Türkische Grammatik*. Berlin, 126 s.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK, 703, LX+270 s.
- Öner, M. (2006). Atatürk ve Türk Lehçeleri, *Türk Dili XCII Sayı* 655, Temmuz-2006, 92-104. s.
- Öner, M. (2008). *Başkurtça Kısa Dilbilgisi. Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler* (Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov) İstanbul: "Ötüken", 238-293. s.
- Öner, M. (2017). Tarihî-Karşılaştırmalı Filoloji ve Reşid Rahmeti Arat, *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, İstanbul 2017: "Uluslararası Türk Akademisi", 763-778. s.
- Önler, Z. (2011). Saadet Çağatay'ın İlk Tanıtım Yazısı Işığında Türkiye'de Dilbilgisi Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 18, 2 (2011), 87-96. s.
- Özkan, N. (2020). *Ahmed cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi (Kavaid) Kitapları*, Ankara: TDK, 1342, 488. s.

- Polat, N. H. (2003). Ahmet Cevdet Paşa ve *Türkçenin Öğretimi, Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: XIII, 447-454. s.
- Radloff, W. (1882) *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Phonetik.* Leipzig, XLV+318 s.
- Rifat, M. M. (2013). *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (Haz. F. Tamkoç), Ankara: TDK, 1080 s.
- Sadullah, M. (2004). *Türkçe yeni Sarf ve Nahiv Dersleri* (Haz. T. Gülensoy, M. Fidan). Ankara: TDK, 846 s.
- Sami, Ş. (1316/1900). *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Samoyloviç, A. N. (1925). *Kratkaya uçebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo grammatika.* Leningrad Ross. Gos. Akad. Tip., 206 s.
- Serebrennikov, B. A., Gadjeva, N.Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırılması-Tarihî Grameri* (Çev. Tefik Hacıyev- Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları: 1033/I, Ankara 2011, s. 255.
- Sertkaya, O. F. (1992). "Tahsin Banguoğlu" İslam Ansiklopedisi (TDV) C. 5, 57-59. s.
- Sırtı, E. (2018). A. N. Kononov'un Gramerciliği ve Türkolog Hikmet Cevdetzâde, *Yeni Türkiye* Sayı 99, Ocak- Şubat 2018, 683-689. s.
- Tekin, T. (1959). A. N. Kononov: Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka. Moskva-Leningrad, (1956), 569 s., *TDAY Belleten-1959*, 331-378.
- Temir, A. (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı - İlmî Kişiliği - Eserleri*, Ankara: TDK, 552 s.
- Türk Dili Encümeni (1928). *Muhtasar Türkçe Gramer-Gramer Hakkında Rapor.* İstanbul: Devlet Matbaası.
- Özdem, R. H. (2000). *Dil Bilimi Yazıları* (Haz. R.Toparlı). Ankara: TDK, 778 s.
- Üstünyer, İ., Diasemidze, G. (2015). İstanbullu Türkolog Hikmet Cevdetzâde'nin Aile Arşivine Göre Gürcistan ve Rusya'daki Yaşamı ve Türkçe Öğretim Faaliyetleri, *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2015, Sayı: 48, 99-110. s.

Turkish Phonetics and Sound Changes (Approaches to Classification, Analysis, and Teaching)

It is known that the phonetics chapters of Turkish grammars written in Turkish are handled less carefully than the chapters that cover morphology, and even the most recent Turkological studies published in Turkish are insufficient. In this article, the analysis and classification of sound changes in Turkish grammars is discussed.

Turkish grammars have been written in many different periods of history and in many different forms, from Kadri of Pergamon (1530) to Ahmed Cevdet Pasha (1851), and from Hieronymus Megiser (1612) to Sir James Redhouse (1846). The first Turkish grammar of modern times, *Kavaid-i Osmaniyye*, by Ahmet Cevdet and Keçecizade Mehmet Fuad, became a model for grammar books written during the following eras. Nevertheless, after the Tanzimat, these grammar (*kavaid*) books were unfortunately very weak in terms of phonetics. It should be noted that the grammars that described the national language reached a higher level of quality after the First World War and especially during the Republican period.

However, at the beginning of the period when Ottoman grammar (*kavaid*) books were written, the first examples of modern Turkology were also seen in Europe and Russia: The phonetics sections of the grammars of Mirza (Aleksandr) Kazım Beg (1802-1870), Otto Böhtling (1815-1904), Wilhelm Radloff (1837-1918), Vilhelm Peter Grønbech (1873-1948), Gyula Németh (1890-1976), Jean Deny (1879-1963), Aleksandr Nikolayevich Samoylovic (1880-1938), and Andrey Nikolayevich Kononov (1906-1986) are analyzed here for comparison. In addition to these, the phonetics chapters of the grammars of Tahsin Banguoğlu (1904-1989) and Muharrem Ergin (1923-1995), who were pioneers in Turkey, are also reviewed in detail.

Finally, the article analyzes and classifies the author's doctoral thesis, titled *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* [Modern Kipchak Turkic], which includes the regularity-irregularity phenomenon in linguistics, which Günay Karaağaç drew attention to in his article titled "Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri" [Samples of Irregular Sound Changes in Turkish] (1993).

At the end of the article, the distinction between sound change and sound phenomenon, which the author uses in grammar lessons of Turkish, is defined and the following classification of sound changes is presented to be included in the phonetics of existing grammars: (1) Sound changes by place; (2) Sound changes by their scope (Regular sound changes - Irregular sound changes); (3) Sound changes by their characteristics (Historical sound changes - Grammatical sound changes).

Keywords: phonetics, sound changes, teaching Turkish, grammar, history of Turkology.

Pragmatički aspekt turskih vlastitih imena

Sabina Bakšić i Alena Čatović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

sabina.baksic@gmail.com

alenacatovic@yahoo.com

Sažetak

Istraživanje vlastitih imena u strukturalnoj lingvistici, te filozofiji i logici ograničavalo se na pitanje njihova značenja. Vlastita imena dvostruko promašuju desosirovski model jezičnog znaka te su zato potisnuta na marginu lingvističkih istraživanja. Prepoznavanje značaja konteksta otvorilo je obzor za drugačija propitivanja vlastitih imena, i to sa aspekta kognitivne lingvistike i pragmatike. Ako imamo u vidu da je postupak imenovanja kao i samo ime svojevrsan govorni čin, postaje jasno da pragmatika kao lingvistička disciplina može dalje preuzeti istraživanja zaustavljena ograničenjima tradicionalne, po-najviše strukturalne lingvistike. U ovom će radu kroz pragmatičku prizmu biti analizirana turska muška i ženska vlastita imena kao i pojava promjene imena kod dvorkinja na osmanskome dvoru.

Ključne riječi: vlastita imena, turski jezik, pragmatika, govorni činovi

1. Uvod

“Istraživanje imena marginalizirano je unutar lingvistike, potisnuto u posebnu disciplinu ‘onomastiku’, što se rijetko propituje i institucionalno priznaje.”

John E. Joseph

Potiskivanje vlastitih imena na rub lingvističkih istraživanja i konačno u posebnu disciplinu onomastiku odredilo je to što su ona dvostruko promašivala desosirovski model jezičnog znaka. “S jedne strane njegov označenik ne odgovora ni jednom konceptu ili ‘mentalnoj slici’ koja bi bila stalna i nepromjenljiva u nekom jeziku a s druge se strane ne može odrediti njegova vrijednost u sistemu znakova” (Vodanović, 2006: 219). Stoga se većina rasprava o toj temi koncentrirala oko pitanja: da li vlastita imena imaju značenje? Na kraju, jedino oko čega je postignuta suglasnost bilo je to da su ona posebna jezična kategorija, dok su njihove definicije ostale raznolike. Frege i Russel smatrali su da su vlastita imena donekle deskripcija svog

referenta, za Milla su ona, opet, bila lišena značenja a za Kripkea, pak, predstavljala krute označitelje (Kripke, 2001: 48). Gottlob Frege (1952: 26) smatra da je referent vlastitog imena sam imenovani objekt te da ime opisuje nominatum (ibid. 79). Bertrand Russell (1972: 133), pak, navodi kako je *Homer* opis koji se na nešto primjenjuje, dok John Stuart Mill (1851: 44) tvrdi da vlastita imena denotiraju osobe, nositelje tog imena ali da ne ukazuju niti impliciraju attribute tih osoba. John Searle (1991: 262), opet, smatra da su vlastita imena osnove za opise ili, kako on to slikovito opisuje, klinovi o koje opise treba objesiti.

Kako su se sva pitanja u vezi sa vlastitim imenima u strukturalnoj lingvistici, te filozofiji i logici ograničavala na njihova značenja, došlo je do njihovog potiskivanja na samu marginu lingvističkog istraživanja i prepuštanja onomastici gdje su početka promatrana kao jezični znakovi koji nemaju značenje već samo identificiraju objekte koje imenuju.

Ni lingvistika, pa tako ni onomastika nisu uspjele čvrsto zatvoriti svoje granice prema kontekstu, vanjezičnoj stvarnosti u kojoj se apstraktni jezik realizira i promeće u govor. Bez toga bi mnogi jezični fenomeni ostali nezapaženi i nepropitani, a oni već uočeni i analizirani ostali bi zatomljeni u svojoj apstrakciji. Stoga Šimunović (2009: 15) na samom početku svoje knjige ističe motiviranost imena životom i stvarnošću, i tvrdi da “u pobudi nastanka i u liku nose biljeg obiteljske intime, obiteljske povijesti i zavičajnog idioma” (ibid. 125). Zapaženo je da vlastita imena imaju i određene funkcije koja se, prema Van Langendoncku (2007: 189), mogu svesti na: 1. obraćanje 2. identifikaciju i 3. veliku sposobnost razlikovanja roda ili spola i mogućnost ekspresivne derivacije, dok Anderson (2004: 222) vokativnu funkciju, privlačenje pozornosti, drži primarnom za imena.

Prepoznavanje značaja konteksta otvorilo je obzor za drugačija propitivanja vlastitih imena. Iako se prethodno moglo očekivati da će semantika biti ta koja će se ozbiljno posvetiti njihovoj analizi, to se ipak nije ostvarilo.

Vjerojatno je tomu svojim autoritetom pridonio i sam Ullmann svojim viđenjem da vlastita imena nemaju leksičkoga značenja te stoga i ne mogu biti predmetom interesa semantike. Stoga su izvan same onomastike radovi koji se bave problemom 'značenja' vlastitih imena veoma rijetki te bi se gotovo moglo zaključiti da je za lingvističku teoriju o tom pitanju sve rečeno (Brozović Rončević, Žic Fuchs, 2003-2004: 94).

Zbog toga je, možda, završna riječ (ako ne završna, onda vrlo vjerovatno, ključna) tumačenja vlastitih imena dana kognitivnoj lingvistici i pragmatici koje, svaka na svoj način, u analizu uključuju kontekst, vanjezičnu stvarnost i korisnike jezičnih znakova. Ne zaboravimo ovdje spomenuti i socioonomastiku, onomastičku subdisciplinu koja u istraživanje načina upotrebe imena također uključuje kontekst, društvene i kulturološke aspekte.

Iako se u ovom radu u analizi vlastitih imena nećemo baviti kognitivnolingvističkim pristupom koji jezične pojave tumači kroz način na koji ljudi konceptuali-

ziraju svijet oko sebe i gdje jedan od ključnih pojmova predstavlja metafora (kasnije će joj se pridružiti i metonimija) kao način mišljenja a ne samo jezični fenomen, osvrnut ćemo se na rad autorica Dunje Brozović Rončević i Milene Žic Fuchs *Metafora i metonimija kao poticaj u procesu imenovanja*, koji nekim svojim zapažanjima otvara put pragmatičkim propitivanjima vlastitih imena. Naime, autorice ističu da tradicionalna onomastička teorija ne posvećuje dovoljnu pažnju motivacijskim poticajima prisutnim u imenovanju i kulturnom kontekstu u kojem ime nastaje, te da se često zaboravlja da vlastita imena imaju značenje ili da su ga barem prvobitno imala, kao i da u mnogim jezicima postoje univerzalni motivi u procesu imenovanja, kao što su to životinje i biljke. Iste autorice značajnim opažanjima i napomenama otvaraju prostor i pragmatičkom aspektu u istraživanju vlastitih imena, podsjećajući da ime prenosi i određenu poruku. Podjednako bitna jeste i njihova tvrdnja da se “imenom nastoji ili izraziti dobre želje budućem nositelju imena, ili ga zaštititi od negativnih utjecaja (profilaktička imena)” (Brozović Rončević, Žic Fuchs, 2003-2004: 98).

U ovom radu ograničit ćemo se samo na pragmatički aspekt (i to samo na onaj segment pragmatike koji se tiče govornih činova) turskih vlastitih imena budući da je i sam postupak imenovanja (ali i ponovnog imenovanja) svojevrsan govorni čin često praćen određenim ritualom. Ako tome pridodamo i činjenicu da samo ime može biti promatrano kao svojevrsna poruka, kao dobra želja, (znači, govorni čin) posve je razvidno da pragmatika kao lingvistička disciplina može proširiti istraživanja donekle zaustavljena ograničenjima tradicionalne, ponajviše strukturalne lingvistike. Iako je i u istraživanjima vlastitih imena koja su nam bila dostupna prepoznato postojanje motiviranosti i poruke u vlastitim imenima, ne može se reći da je načinjen i naredni korak da se ona okarakteriziraju kao govorni činovi. Naime, vlastita imena nisu sama po sebi jasno i nedvosmisleno svrstana u govorne činove kojima se nešto poručuje (reprezentativ, direktiv) ili, pak, upućuje dobra želja (ekspresiv) budućem nositelju imena. Kada je riječ o vlastitim turskim imenima, kod pojedinih se već na prvi pogled uočava da se radi o svojevrsnim dobrim željama, naredbama, porukama, odnosno govornim činovima.

Međutim, u istraživanjima suvremenih turskih autora koji su se bavili vlastitim imenima ne zapaža se pragmatički pristup, odnosno nadijevanje imena i sama imena ne promatraju se kao govorni činovi. Ipak radovi o spomenutoj temi predstavljaju korisnu građu i podatke za dalja istraživanja te se većinom odnose na rječnike i svojevrsne popise vlastitih imena, ili, pak statističke podatke o najzastupljenijim imenima (Sakallı, 2016), kao i na motive (Çelik, 2007; Sakallı, 2016) i rituale imenovanja (Türktaş, 2019; Varis, 2004; Acıpayamlı, 1992). Pionirskim radom iz oblasti turske onomastike može se smatrati knjiga Saima Sakaoğlu *Türk Ad Bilimi* koju je izdao Türk Dil Kurumu 2001. godine. Pojedini turski autori čiji se pristup ne može okarakterizirati pragmatičkim ipak vlastita imena prepoznaju kao svojevrsne

poruke i dobre želje te kao simboličke kodove koji uspostavljaju vezu s precima (Çelik, 2007: 8). Također oni propituju i motivacijske poticaje u procesu imenovanja ističući motive poput biljaka, životinja, plemenitih metala, prirodnih pojava (Türktaş, 2019: 38, 39).

Kako se radi o izvornim govornicima turskog jezika, izostalo je naglašavanje uloge motiva u razlikovanju ženskih i muških vlastitih imena što je jedna od prvih poteškoća s kojom se suočavaju nenativni govornici turskog jezika. Naime, s obzirom da u turskom jeziku ne postoje formalne odrednice koje bi ukazivale na rod, tek sagledavanjem pragmatičkog aspekta i motivacijskih poticaja procesa nadijevanja imena moguće je u izvjesnoj mjeri odrediti rod turskih vlastitih imena.

2. Pragmatika i teorija govornih činova

Pragmatički je obrat u lingvistici nastupio sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Novu paradigmu u lingvistici sada su prvenstveno zanimali korisnici jezika a sam proces koji je doveo do toga često se označava kao "izlazak iz korpe za otpatke". Tu metaforu prvi je upotrijebio izraelski pragmlingvista Jehoshua Bar-Hillel (1971: 401) žaleći se da lingvisti pragmatičke probleme nastoje nasilu uključiti u sintaksičke i semantičke teorije. Sličnog je mišljenja bio i George Yule (1996: 6) smatrajući da je u proučavanju jezika dugo postojalo zanimanje za formalne sisteme analize koji su bili izvedeni iz matematike i logike. Sav je fokus bio na tome da se pronađu apstraktni principi koji čine jezgro jezika što je stavljano na sredinu radnog stola a sve što se ticalo upotrebe jezika završavalo je u korpi za otpatke. No, srećom, kako je to zaključio Andreas Jucker (2012: 504), korpa se za otpatke počela prelijevati pa su lingvisti bili prisiljeni usmjeriti svoju pažnju na njen sadržaj.

S pragmatičkim obratom u lingvistici pragmatikom se dominantno počinju baviti lingvisti, a ne filozofi i sociolozi, kao što je ranije bio slučaj. No, ne može se zanemariti činjenica da su ključne teme poput analize konverzacije i teorije govornih činova imale svoje začetke upravo u sociologiji i filozofiji. Za Austinovu knjigu (iako posthumno objavljenu) *How to do things with words* (u hrvatskom prijevodu *Kako djelovati riječima*) tvrdi se da je ona utemeljila jednu novu disciplinu, jezičnu pragmatiku (Hörisch, 2007: 101). Na osnovu onoga što je objavljeno u knjizi razvilo se novo poimanje jezika. Osnovna teza knjige bila je da rečenice, odnosno iskazi ne pružaju samo informaciju o stanjima stvari u vanjezičnoj stvarnosti već i da mogu biti radnja sama po sebi te kao takvi mijenjati i uspostavljati stanje stvari. Drugim riječima, pored iskaza (konstativa) koji opisuju i utvrđuju činjenice vanjezične stvarnosti podliježući kriteriju istinito/lažno, postoje i iskazi (performativi, kasnije govorni činovi) koji tu vanjezičnu stvarnost mijenjaju zasnivajući se na kriteriju uspješno/neuspješno. John L. Austin je nakon mukotrpnog i uzaludnog traganja za sigurnom granicom između konstativa i performativa na kraju zaključio

da su konstativi samo posebni slučajevi performativa, te da svi iskazi vrše određene akcije kroz posjedovanje specifične snage (Austin, 2014: 49). Svaki govorni čin sastoji se od lokucije (samog čina kazivanja), ilokucije (govornikovog značenja, snage iskaza) i perlokucije (učinka na sagovornika) (ibid. 69-78).

John Searle smatra se najglasovitijim Austinovim učenikom čija je sistematizacija Austinove teorije govornih činova krenula “u smjeru fiksiranja uvjeta prikladnosti ilokucijskih činova” (Peternai, 2005: 27). Ovdje je potrebno spomenuti i Searlovu klasifikaciju govornih činova koja predstavlja poboljšanu i “dotjeranu” Austinovu klasifikaciju koja, iako se ne može smatrati konačnom, važi kao jedna od najpoznatijih i najčešće korištenih u pragmlingvističkoj literaturi. Za Searlovu se klasifikaciju govornih činova, opet, može reći da je nastala na tragu Austinove koju je spomenuti autor želio poboljšati tražeći neku apstraktnu shemu baziranu na uvjetima primjerenosti i koja razlikuje: 1. reprezentative koji obavezuju govornika na istinitost tvrdnje koju iskazuju, 2. direktive koji predstavljaju pokušaj govornika da sagovornika podstakne na neku akciju uključujući naredbe, savjete, molbe, 3. komisive kojima se govornik obavezuje na neku akciju u budućnosti, 4. ekspresive kojima se izražavaju stav i emocije govornika uključujući širok spektar govornih činova od pohvala i komplimenata do kritike i 5. deklarative kojima se mijenja vanjezična stvarnost gdje su tipični glagoli: *proglašavam*, *krstim*, *imenujem* i slično (Searle, 1975: 354-359).

3. Pragmatički aspekt vlastitih imena

Odabir pragmatičkog aspekta u analizi vlastitih imena opravdava sama činjenica da je nadijevanje imena govorni čin kako je to definirao Austin rekavši da sam čin imenovanja nije opisivanje već samo činjenje. Kao primjer za to Austin navodi izričanje “Ovom brodu dajem ime *Kraljica Elizabeta*” što je govorni čin koji mijenja vanjezičnu stvarnost (Austin, 2014: 4). Uvjeti koji moraju biti ispunjeni da bi se realizirao govorni čin, prema Austinu, uključuju postojanje prihvaćene konvencionalne procedure u kojoj neke osobe izriču neke riječi u nekim okolnostima, kao i to da te pojedine osobe i okolnosti moraju biti prikladne te da svi sudionici tu proceduru moraju izvršiti ispravno (Austin, 2014: 11). U neuspješne govorne činove imenovanja spadali bi slučajevi u kojima bismo, kako to navodi Austin (2014: 16-17), imali pogrešno ime i pogrešnog svećenika koji bi bio nadležan za nadijevanje imena djeci ali ne bi djetetu nadjenuo predviđeno ime. Austin se također, navodeći primjer sveca koji je krstio pingvine, pita da li je to bilo ništavno jer je proceduru krštenja neprikladno primijeniti na pingvine ili zato što ne postoji prihvaćena procedura krštenja ikoga osim ljudi te zaključuje kako te neizvjesnosti u teoriji nisu važne (ibid. 17).

Sukladno tome, mogle bismo zaključiti da govorni čin nadijevanja imena, kada se radi o imenovanju djeteta, u najmanju ruku, uključuje: osobu koja kroz ime treba

dobiti identitet, osobu koja nadijeva ime putem autoriteta koji joj dodjeljuju društvene konvencije (obično su to roditelji i uža porodica), okolnosti koje iskazuju potrebu da se osoba imenuje (najčešće je u pitanju novorođenče koje je tek došlo na svijet). Ujedno, osoba koja nadijeva ime očekuje da će ga osoba koja ga je dobila nastaviti nositi u budućnosti, iako ne smijemo zaboraviti da ga ona može promijeniti kad postane punoljetna. Austin (ibid. 26-27) navodi dvojbu ukoliko je imenovanje dogovoreno bez pristanka imenovane osobe, pa na njemu svojstven način na to odgovara novim pitanjem do koje mjere činovi mogu biti jednostrani, kao i "kada je čin zgotovljen, što se računa kao njegov dovršetak?" Sam govorni čin imenovanja Austin (ibid. 110) smješta u egzercitive (deklarative u Searlovoj taksonomiji) jer imenovatelj mijenja status imenovanog zato što mu daje identitet. Searle (1991: 250) navodi da se "vlastita imena koriste gotovo isključivo za to da bi se izveo govorni čin referiranja", te da "imamo instituciju vlastitih imena kako bismo izvršili čin identifikujućeg referiranja" (ibid. 264).

Richard Alford (1988: 61) ističe da u gotovo svim društvima vlastita imena šalju poruke članovima društva o tome ko je imenovana individua, ali i samom nositelju imena o tome ko je ona ili on ili šta se od te osobe očekuje da bude. "Ime je ono što pojedinca smješta odijeljeno od drugih kao individuu, jer dati nekome ime, 'zaustaviti osobu na nekome mjestu u gramatici', kao što kaže Wittgenstein, znači na neki način propisati jezično mjesto s kojeg će se ta osoba odazivati" (Peternai, 2012: 11). Zapravo je nadijevanje imena suštinski dio uspostavljanja identiteta njegovog budućeg nositelja.

Vlastito ime ne samo da nositelja imena izdvaja kao osobu, već ukazuje i na njegovu egzistenciju s obzirom na to da bezimenost implicira nepostojanje. To ide tako daleko da ime, čak neovisno o egzistenciji nositelja, nastavlja živjeti i nakon njega. Čovjek je razoriv a "njegovo ime ne gubi svoje značenje kada njegov nosilac više ne postoji" (Wittgenstein, 1980:82). Osim toga, nadijevanje imena je u većini poznatih kultura poseban društveni čin nerijetko praćen i svojevrsnim ritualima.

U dominantno islamskoj turskoj kulturi, nadijevanje imena je svečan vjerski čin u kome se ime djetetu daje uz učenje ezana na desno uho. Značaj imena u Kur'anu ogleda se i u tome da je Ademu a.s. data spoznaja imena stvari, kao i u savjetu da se djeci daju lijepa imena jer će se njima dozivati na Sudnjem danu. Stoga je uz samo imenovanje kojim se osoba (dijete) "uspostavlja" i zadobiva različite vrste identiteta (rodni, religijski, tradicijski, kulturni, nacionalni, politički) bitan i sam odabir imena. Nadjenuto ime kao uspostava različitih identiteta i pokazatelj odnosa prema srodstvu, kulturi i svijetu postaje i svojevrsna obaveza za svog nositelja. "Iz imena može proizaći društveni angažman i etička obaveza" (Peternai, 2012:11). Stoga ne treba ispustiti iz vida ni pojavu promjene imena koja je opet vrlo često povezana s identitetom. Često se takvi primjeri nalaze kod promjene religije, ili, pak, nositelj

smatra svoje prvobitno ime “otežavajućim” identitetom u određenoj društvenoj zajednici. Nekada to ime mijenjaju određene “instance” a nekad se sam nositelj imena svojevrijedno priklanja tom činu.

4. Turska imena u svjetlu pragmatičke analize

Kako smo već spomenule, samo nadijevanje imena jeste govorni čin koji u mnogim kulturama i religijama nosi i pečat rituala, to je govorni čin deklarativ kojim se mijenja status onoga koji dobija ime. Može se reći da tek tim činom imenovani prelazi iz nepostojanja u postojanje, zadobija identitet. No, kako je i samo ime svojevrsna poruka, nekad samom budućem nositelju a nekad i široj društvenoj zajednici, ono se može opisati kao govorni čin koji bi u tom slučaju mogao biti svrstan u ekspresive (najčešće kao dobra želja), reprezentative (kao određena informacija o nositelju imena) ili, pak, u direktive kao svojevrsna naredba ili uputa nositelju tog imena. To bi mogla biti i jedna od ilustracija titranja jezika između postuliranja i korespondiranja, snage jezika da “svijet radije stvara nego zrcali; da dovodi do stanja stvari radije negoli da izvještava o njima” (Peternai, 2005: 65), pogotovo zato što se ime daje osobi koja je tek stupila na svijet.

Nadijevanje imena uspostavlja i rodni identitet. Kao što je ranije rečeno, turska se vlastita imena, za razliku od imena u nekim drugim jezicima, ne mogu po svojoj formi (nastavak -a i sl.) rodno razlikovati, pa je za to ponekad presudno poznavanje njihovih značenja. Izuzetak mogu predstavljati imena arapskog porijekla koja se većinom završavaju na vokale *a* i *e* (kad su u pitanju ženska imena). Treba naglasiti da se u ovoj pragmatičkoj analizi nećemo osvrnuti na porijeklo turskih vlastitih imena koje je nerijetko arapsko ili perzijsko, kao i to da će se navoditi turska vlastita imena odabrana kao ilustrativni primjeri prethodno navedenih pragmatičkih teorijskih postavki. Također bit će predstavljena turska imena čiji motivi čine razvidnim rodno razlikovanje. Kao primarni izvor odakle su preuzeti reprezentativni primjeri poslužio je svojevrsni rječnik turskih vlastitih imena Aydila Erola pod naslovom *Adllarımız*.

Kod vlastitih imena u turskom jeziku također se mogu potvrditi univerzalni motivi pri procesu imenovanja. Naime, u više kultura (u slavenskoj i turkijskoj zasigurno) nalazimo da su imena bila motivirana životinjama (naprimjer, Vuk, Arslan, turski *lav*), biljkama (naprimjer, Ljiljana, Menekşe, turski *ljubičica*), prirodnim pojavama (naprimjer, Zvezdana, Yağmur, turski *kiša*), kovinama (naprimjer, Gvozden, turska varijanta bi bila Timur), kao i profilaktička imena koja su trebala zaštititi svog nositelja (naprimjer, Dabiživ, Yaşar u prijevodu *onaj koji će živjeti/preživjeti*). Zbog velike smrtnosti djece u prošlosti, često su se nadijevala i “tajna imena” ili “ružna” imena jer se smatralo “da vještice neće nauditi djetetu ako mu ne znaju ime ili ako mu je ime ružno – Zlurad, Grdan...” (Šimunović 2009: 153),

a primjer na turskom jeziku moglo bi biti ime Satılmış (u prijevodu: prodan), čija svrha je bila spriječiti djetetovu smrt i zaštititi ga od “zlih sila” (Sakallı, 2016: 172).

Svako takvo ime ujedno je i dobra želja (ekspresiv) da se na imenovanog (najčešće novorođenče) prenesu osobine onoga što ime označava (biljke, životinje, prirodne pojave) ili, pak, direktiv (u turskom je to najčešće kod muških imena) da se bude hrabar, uspješan i slično. Zanimljivo je i postojanje imena kojima roditelji poručuju da ne žele imati više djece, u slučaju ženske djece, žensko ime Yeter “dosta” “dovoljno”, Dursun “neka stane”, dok se željenom muškom djetetu daje ime Sevindik “obradovali smo se”, koje pokazuje širi društveni kontekst, odnosno privilegiranost muškog djeteta u patrijarhalnom društvu.

4.1. Turska ženska imena

Kao što je već spomenuto, u turskom jeziku postoje mnoga ženska imena motivirana biljkama, najčešće “cvjetna” imena kojima se, kao i u drugim kulturama, izražava dobra želja da se imenom “na dijete prenesu one fizičke ili apstraktne osobine koje to cvijeće simbolizira” (Brozović Rončević, Žic Fuchs, 2003-2004: 98). U turskom jeziku nalazimo sljedeća ženska imena koja su, uz cvijeće, općenito motivirana biljkama:

Açelya “azaleja”, Akasya “bagrem”, Bahar “behar”, Başak “klas”, Buket “buket”, Çiçek “cvijet”, Çiğdem “kaćun”, Defne “lovor”, Demet “buket”, Fidan “mladica”, Filiz “mladica”, Fulya “narcis”, Funda “vriješ”, Gelincik “bulka”, Gonca “pupoljak”, Gül “ruža”, Lale “tulipan”, Manolya “magnolija”, Menekşe “ljubičica”, Müge “đurdica”, Nergis “narcis”, Nilüfer “lotos”, Papatya “tratinčica”, Yaprak “list”, Yasemin “jasmin”, Yonca “djetelina”.

S pragmatičkog aspekta navedeni primjeri predstavljaju ekspresive gdje ilokucija podrazumijeva iskazivanje emotivnog stava govornika (onoga ko daje ime) prema osobi kojoj nadijeva ime, u ovom slučaju dobru želju da nositeljica imena posjeduje ljepotu, nježnost, ljupkost, gracilnost i slične karakteristike određenog cvijeća, odnosno biljaka. Ujedno se na taj način uspostavlja i rodni identitet jer sukladno tradiciji turskog patrijarhalnog društva samo ženska osoba može nositi takvo ime.

Slično imenima motiviranim biljkama, u turskom jeziku, iako malobrojna, zatičemo i ženska imena motivirana životinjama. No, uvijek je riječ o životinjama koje posjeduju osobine nježnosti, krhkosti i ljepote. I takva imena mogu se promatrati kao dobre želje tek rođenoj djevojčici da nosi osobine životinje po kojoj je dobila ime:

Ahu “srna”, Burçin “srna”, Ceren “gazela”, Ceylan “gazela”, Kelebek “leptir”, Kumru “grlica”.

Isto tako i turska ženska imena motivirana određenim kovinama (uvijek plemenitim), kao i dragim i poludragim kamenjem mogu se promatrati kao dobre želje (ekspresivi) da nositeljica imena posjeduje takve osobine ljepote, sjaja, ukrasa:

Gümüş “srebro”, Firuze “tirkiz”, İnci “biser”, Lal “rubin”, Mine “emajl”, “glazura”, Sedef “sedef”, Zerrin “od zlata”, Zümrüt “smaragd”.

Slično se može utvrditi i za turska ženska imena motivirana određenim vrstama platna (koje je skupocjeno, nježno, meko, “baršunasto”, lijepo oslikano) poput: Ebru (ebru, umjetnost oslikavanja papira i platna), İpek “svila”, Kadife “kadifa”, “baršun”, Oya “čipka”.

Ženska imena motivirana prirodnim pojavama i okruženjem (i ovdje je riječ o pojavama koje posjeduju osobine blagosti, nježnosti i ljepote) također se mogu promatrati kao dobre želje da nositeljica imena ima određene osobine, no, ponekad ona mogu biti samo opisi vremenskih prilika ili prirodnog okruženja u kojima se dijete kao nositelj takvog imena rodilo (Türktaş, 2019: 38, 39):

Ada “otok”, Ayça “mlad mjesec”, Aydan “od mjeseca”, “nalik mjesecu”, Ayla “aura”, Aynur “mjesečina”, Ayten “tena poput mjeseca”, Burcu “miris cvijeta”, Damla “kapljica”, Güneş “sunce”, Hilal “polumjesec”, Irmak “rijeka”, Jale “rosa”, Meltem “povjetarac”, Nehir “rijeka”, Şebnem “rosa”, Yeliz “poput vjetra”.

Navedeni primjeri mogu se promatrati kao ekspresivi kod kojih ilokucija podrazumijeva iskazivanje emotivnog stava govornika, odnosno dobru želju, ali i kao reprezentativi gdje ilokucija uključuje iznošenje nekog stava o vanjezičnoj stvarnosti, u ovom slučaju opisa prirodnih pojava i okolnosti u trenutku rođenja djeteta.

Opis nalazimo i u primjerima ženskih imena: Duru “čista”, “prozračna”, “jasna”, Narin “nježna”, “krhka”, Nazan “nježna”, “mila”, Nazenin “nježna”, “krhka”, Nazlı “nježna”, “mila”. Riječ *naz* doslovno znači *koketerija, prenemaganje, afektiranje* a to se u turskoj kulturi smatra poželjnom ženskom osobinom. Za takva turska ženska imena koja se mogu okarakterizirati kao opisni pridjev može se reći da ujedno predstavljaju i opis i želju.

Za sljedeća se ženska vlastita imena može utvrditi da su već po samom svom obliku govorni činovi jer sadržavaju imperativ za drugo lice jednine. U njima se pored dobre želje može iščitati i direktiv – zahtjev da nositeljica imena bude voljena i odabrana što je realizirano glagolom u pasivu: Seçil “budi odabrana, izabrana”, Sevil “budi voljena”. Ilokucija navedenog direktiva podrazumijeva govornikovo (onog ko daje ime) poticanje sagovornika (nositelja imena) na određenu radnju, u ovom slučaju u turskom patrijarhalnom društvu priželjkivano ponašanje za žensku osobu. Zapravo, prije se radi o stanju jer je glagol u pasivu što znači da nositeljica imena nije akter navedene radnje već je u dubinskoj strukturi njen objekt.

U pogledu učestalosti turskih ženskih vlastitih imena značajni su statistički podaci Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Turske koji navode da su u periodu između 2001. i 2013. najčešća bila sljedeća ženska imena: Fatma, Ayşe, Emine, Hatice i Zeynep (Sakallı, 2016: 172). U principu se radi o muslimanskim imenima raširenim u Republici Turskoj, a turkijski su ih narodi prihvatili nakon prelaska na islam. To su bila imena kćerki i supruga poslanika Muhammeda a.s. te se i ona mogu promatrati kao izrazi dobre želje roditelja da njihova kćerka nosi iste osobine kao i te poznate i poštovane žene u islamskoj tradiciji.

4.2. Turska muška imena

Za razliku od ženskih imena, u turskom jeziku postoji mnogo manje muških vlastitih imena koja su motivirana biljkama. Ona odražavaju osobine stabilnosti, postojanosti, uspravnosti, pa se najčešće radi o nazivima drveća. Takvim se imenom izražava dobra želja da i njegov nositelj bude stabilan, uspravan, stasit i snažan, kao u primjerima: Çınar "platan", Gürgen "grab".

Brojnija su muška imena motivirana životinjama, koja turski autor Erol Sakallı (2016: 172) određuje i kao totemistička. Ona predstavljaju dobru želju da nositelj bude snažan, spretan, samostalan poput životinje čije ime nosi: Arslan "lav", Bozkurt "sivi vuk", Doğan "sokol", Kartal "orao", Şahin "sokol".

Kao i kod ženskih vlastitih imena, u turskom jeziku susrećemo i muška imena motivirana prirodnim pojavama, koja su izraz dobre želje upućene njihovom nositelju da bude jak, impresivan, silan: Bora "oluja", Kaya "stijena", Rüzgar "vjetar", Tayfun "tajfun", Tufan "potop", Volkan "vulkan", Yıldırım "munja", no ona isto tako mogu biti samo opisi vremenskih prilika u momentu kada se rodilo dijete, budući nositelj takvog imena. Za razliku od ženskih imena, ovdje je riječ o često opasnim i silovitim prirodnim pojavama te je razvidna rodna razlika, odnosno to ime kao govorni čin ekspresiv sadrži ilokuciju gdje govornik iskazuje svoj emotivni stav, dobru želju da nositelj imena bude impresivan poput navedenih prirodnih pojava.

Slično zapažanje odnosi se i na turska muška imena motivirana kovinama koje posjeduju čvrstinu i snagu, pa se takvim imenom izražava dobra želja da se te osobine prenesu i na njihovog nositelja: Çelik "čelik", Demir "željezo", Tunç "bronza".

Opisni pridjevi susreću se i u turskim muškim imenima koja i ovdje ujedno predstavljaju i opis i želju: Aydın "obrazovan", Cezmi "odlučan", Erdoğan "onaj koji je rođen kao junak" Metin "čvrst", Olgun "zreo, iskusan", Özgür "slobodan", "nezavisan", Sarp "strm", "teško pristupačan", Yaman "strašan", "zapanjujući", Yavuz "žestok", "okrutan", Yiğit "hrabar" (odnosno junak jer je u turskom jeziku granica između vrsta riječi propusna, u ovom slučaju, između imenice i pridjeva). Na osnovu navedenih imena mogu se sagledati vrijednosti koje se pripisuju muškarcu u patrijarhalnom društvu. Ujedno se na taj način uspostavlja i rodni identitet jer,

sukladno turskoj tradiciji, samo muška osoba može nositi takvo ime.

Za sljedeću se skupinu muških vlastitih imena može utvrditi da su već po samom svom obliku govorni činovi jer su izvedena od imenice i imperativa za drugo lice jednine. U njima se pored dobre želje može iščitati i direktiv – zahtjev da nositelj imena bude hrabar, neustrašiv, junak, slavan i slično: Bašar “Budi uspješan”, Erol “Budi junak”, Korkut “Zastraši”, Ünal “Proslavi se”, Ünsal “Širi slavu”, Vural “Udari i uzmi”, Yücel “Uzvisi se”. Potrebno je naglasiti da je ovdje za razliku od ženskih imena koja sadržavaju imperative u pasivu, glagol u aktivu te se nositelj imena doživljava kao akter radnje, odnosno neko ko posjeduje moć djelovanja.

Prema statistici Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Turske, u periodu između 2001. i 2013. najčešća su bila sljedeća muška imena: Mehmet, Mustafa, Ahmet, Ali i Hüseyin (Sakallı, 2016: 172). To su bila imena poslanika Muhameda a.s. (Mehmet je modificirano ime od Muhamed, a imena Mustafa i Ahmet su njegovi nadimci), njegovog unuka (Hüseyin) i zeta, četvrtog kalifa (Ali). Kao takva, i ona se mogu promatrati kao dobre želje roditelja da njihov sin nosi iste osobine kao i te najuglednije osobe u islamskoj tradiciji.

4.3. Promjena imena: ženska imena na osmanskome dvoru

Vlastita imena uspostavljaju različite (rodne, religijske, nacionalne, političke) identitete svoga nositelja. Iako je jedan od uvjeta uspješnosti govornog čina nadjevanja imena i to da ga njegov nositelj zadrži u budućnosti, nerijetko se bilježe promjene imena na zahtjev samog nositelja ili neke “više instance”. Promjena religije ali i društvenog statusa i u Osmanskom Carstvu ogledala se u promjeni imena. Jedan od zanimljivih primjera su i nova imena dvorskih robinja. Naime, supruge i miljenice sultana u Osmanskom Carstvu obično su kao robinje dolazile na dvor gdje bi stekle široku naobrazbu i naučile pravila ponašanja što im je omogućavalo da napreduju i dobiju određene dužnosti na dvoru. Izvori bilježe da su dvorske robinje dobivale imena prema svojim osobinama i zaslugama¹.

Da je to novo ime predstavljalo i svojevrsno novo rođenje, potvrđuje i činjenica da je za neke gotovo nemoguće utvrditi njihovo prethodno ime, kao da su do tada prebivale u nečemu što se može označiti kao bezimenost, čak nepostojanje. Za imena dvorskih robinja obično su birane milozvučne perzijske konstrukcije koje su često potjecale iz klasične osmanske književnosti, a ne uobičajena muslimanska imena (Çakır, 2014: 207).

¹ Izvori navode kako je sultanija Hürrem, “nasmijana”, dobila to ime zbog svog nasmijanog lica; sultanija Kösem, majka sultana Murata IV i Ibrahima u izvorima se spominje kao Mahpeyker, a smatra se da je to ime dobila zbog svog lijepog i čistog tena; sultanija Gülnuş, supruga Mehmeta IV, prema određenim izvorima, ime je dobila zbog svoje ljepote: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurrem-sultan>; <https://islamansiklopedisi.org.tr/kosem-sultan>; <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulnus-emetullah-sultan>

Erol u svojoj knjizi *Adllarımız* navodi imena većine osmanskih sultanija te objašnjava njihova značenja i historijsku ulogu, dok Ali Kemal Meram u svojoj knjizi *Padişah Anaları* za pojedine (koje su bile majke sultana i imale značajnu ulogu na dvoru) bilježi i njihova prethodna imena.

Navest ćemo neka od novih imena koja u spomenutom kontekstu posebno privlače pažnju, odnosno ona koja se u klasičnoj osmanskoj poeziji koriste kao metafore za voljenu osobu i koja se, također, mogu svrstati u dobre želje, jer, kako je spomenuto ranije, često je opis ujedno i želja:

Bezmiâlem² “ukras svijeta”, Ceylanyâr³ “voljena gazela”, Dilpezir⁴ “srcu draga”, Dürünev⁵ “novi biser”, Gonca-Nigâr⁶ “lijepa poput pupoljka”, Gülfem⁷ “usne pupoljka (ruže)”, “ona sa usnama poput pupoljka”, Hüsn-ü Mâh⁸ “ljepota mjeseca”, Hüsn-ü Şâh⁹ “sultanova ljepota”, Mâhfirüze¹⁰ “tirkizni mjesec”, Mâhpeyker¹¹ “sjajni mjesec”, Mihrişâh¹² “sultanovo sunce”, Nakşidil¹³ “ukras srca”, Nâz-Perver¹⁴ “koketna”, “ljupka”, “zavodljiva”, Nûr-i Şems¹⁵ “svjetlost sunca”, Nûkhetseza¹⁶ “mimomirisna”, “ugodnog mirisa”, Şâh-i Hubân¹⁷ “kraljica ljepotica”, “sultanija među ljepoticama”, Şems-i Ruhsar¹⁸ “lice sunca”, “ona s licem poput sunca”, Tir-i Müjgân¹⁹ “strijele trepavica”, “ona sa trepavicama poput strijela”, Zîb-i Fer²⁰ “ukras svjetlosti”, “ukras moći”.

² Bezmiâlem (bezm-i âlem) bila je supruga sultana Mahmuda II i majka sultana Abdulmedžida (Erol, 1992: 73), a prema Meramu (1997: 573), njeno je prethodno ime bilo Suzi.

³ Ceylanyâr (ceylan yâr) bila je miljenica sultana Abdulmedžida (Erol, 1992: 95).

⁴ Dilpezir (dil pezir) bila je jedna od žena sultana Abdulhamida I (Erol, 1992: 117); prema Meramu (1997: 510) bila je to Ruskinja Aleksijevna.

⁵ Dürünev (dür-i nev) bila je prva supruga Abdulaziza i prema Meramu (1997: 605), prvo se zvala Kamelija.

⁶ Gonca-Nigâr bila je osma supruga sultana Selima III.

⁷ Gülfem bila je supruga sultana Sulejmana Veličanstvenog (Erol, 1992: 165); prema Aliju Kemal Meramu (1997: 209), ona je bila Sicilijanka po imenu Rozalina.

⁸ Hüsn-ü Mâh bila je druga supruga sultana Selima III.

⁹ Hüsn-ü Şâh bila je jedna od supruga sultana Ahmeda III.

¹⁰ Mâhfirüze (mâh firüze), bila je supruga sultana Ahmeda I (Erol, 1992: 252); prema Meramu (1997: 313), zvala se Evdoksia.

¹¹ Mâhpeyker (mâh peyker) bila je supruga sultana Ahmeda I.

¹² Mihrişâh (Mihr-i Şâh) bila je supruga sultana Ahmeda III (Erol, 1992: 268).

¹³ Nakşidil (nakş-i dil) bila je supruga sultana Abdulhamida I.

¹⁴ Nâz-Perver bila je četvrta supruga sultana Murata III.

¹⁵ Nûr-i Şems bila je šesta supruga sultana Selima III.

¹⁶ Nûkhetseza (nûkhet seza) bila je jedna od žena sultana Abdulhamida I (Erol, 1992: 307).

¹⁷ Şâh-i Hubân bila je druga supruga sultana Murata III.

¹⁸ Şems-i Ruhsar bila je treća supruga sultana Murata III.

¹⁹ Tir-i Müjgân bila je četvrta supruga sultana Abdulmedžida.

²⁰ Zîb-i Fer bila je treća supruga sultana Abdulhamida I.

Značenja imena robinja često reflektiraju mušku percepciju žene, odnosno želje i očekivanja muškarca. Također, mogu se zapaziti i izvjesna podudaranja sa savremenim turskim imenima gdje se od nositeljice imena očekuje da bude ljupka, mila, draga, nježna, lijepa. U navedenim primjerima zapaža se da su ženska imena bila motivirana biljkama (ruža), životinjama (gazela), prirodnim pojavama (svjetlost, sunce, mjesec), dragim i poludragim kamenjem (tirkiz), dijelovima tijela (srce, trepavice, usne). Mjesec je, na primjer, kao metafora za ljepotu ženskog lica u klasičnoj poeziji, često korišten u konstrukcijama ženskih imena na osmanskome dvoru, a prisutan je i danas u mnogim ženskim imenima: Aydan (od mjeseca, nalik mjesecu), Ayla (aura), Aynur (mjesčina), Ayten (tena poput mjeseca), Gülay (ruža-mjesec).

5. Zaključak

Pragmatički obrat napravio je iskorak u mnogim lingvističkim istraživanjima. Uvođenje konteksta i korisnika jezika proširilo je znanstvene uvide u različite jezične pojave u koje spadaju i vlastita imena. Promatranje nadijevanja vlastitih imena i samih imena kao govornih činova otvorilo je jednu posve novu dimenziju u njihovom izučavanju i ovaj je rad upravo i imao za cilj naglasiti da su i sama imena govorni činovi što se ponajbolje vidi u imenima poput Erol "Budi junak", Korkut "Zastraši". Vlastita imena uspostavljaju raznovrsne identitete svojih nositelja među kojima je prije svega rodni, što je za razlikovanje ženskih od muških imena u turskom jeziku od presudnog značaja. Naime, kod turskih imena, za razliku od nekih drugih jezika, teško je po njihovoj formi odrediti rod, te je za to ponekad presudno poznavanje njihovih značenja. Pokazalo se da razlikovanje ženskih i muških imena proizilazi iz konteksta - društveno utvrđenih razlika u vrijednostima i osobinama pridruženim određenom spolu. Kao i u drugim kulturama, turska vlastita imena motivirana su biljkama, životinjama, prirodnim pojavama, dragim i poludragim kamenjem, emocijama. Za razliku od ženskih imena u kojima se ističu osobine poput nježnosti, ljepote, gracilnosti i ljupkosti, muška imena odnose se na karakteristike kao što su snaga, junaštvo, hrabrost, stamenost. No i jedna i druga ujedno su i opis i dobra želja da njihovog nositelja krasi spomenute osobine i kao takva, znakovit primjer titranja jezika između postuliranja i korespondiranja.

Promjena imena također ukazuje i na svojevrsnu promjenu identiteta (religijsku, nacionalnu, ideološku). To je za dvorske robinje i sultanije na osmanskome dvoru ujedno bilo i novo rođenje jer su iz slijeda bezimernih (njihovo se ime koje su dobile pri rođenju rijetko može utvrditi jer se po njemu nisu spominjale) stupale u novi svijet, na novu društvenu poziciju. Njihova nova imena reflektiraju mušku percepciju žene, odnosno želje i očekivanja muškarca.

Vlastito se ime može promatrati i kao svojevrsna poruka onoga koji ga daje budućem nositelju ali i okolnoj zajednici i svijetu općenito. Njegova funkcija ne

iscrpljuje se samo u identificiranju jer ono posjeduje i sociokulturnu funkciju koja njegovog nositelja i društveno određuje. Tako ono predstavlja jednu vrstu interakcije između ljudi (korisnika jezika) i jezične zajednice i kao takvo, nužno postaje predmetom pragmatike koja u prvi plan proučavanja postavlja ljude a ne elemente jezičnog sistema.

Literatura

- Acıpayamlı, O. (1992). Türk Kültüründe “Ad Koyma Folkloru”nun morfolojik ve fonksiyonel yönlerden icelenmesi. *IV Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 167, 2-18.
- Alford, R. (1988). *Naming and Identity: A cross cultural study of personal naming practices*. New Haven: HRAF.
- Anderson, J. (2007). *The Grammar of Names*. Oxford: Oxford University Press.
- Bar-Hillel, J. (1971). Out of the Pragmatic Wastebasket. *Linguistic Inquiry*, II/3, 13-32.
- Brozović Rončević, D. i Žic Fuchs, M. (2003-2004). Metafora i metonimija kao poetičaj u procesu imenovanja. *Folia Onomastica*, 12-13, 91-104.
- Çakır, İ. E. (2014). Osmanlı Toplumunda Köle va Cariyeler, Sofya 1550-1684. *Seleşuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 201-216.
- Çelik, C. (2007). Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler. *Sosyoloji Araştırma Dergisi*, 2, 5-21.
- Erol, A. (1992). *Adlarımız*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Frege, G. (1952). On Sense and Reference. U P. Geach, M. Black (Ur.) *Translations from the philosophical writings of Gottlob Frege* (str. 23-42). Oxford: Basil Blackwell.
- Hörisch, J. (2007). *Teorijska apoteka*. Zagreb: Algoritam.
- Joseph, J. (2004). *Language and identity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jucker, A. (2012). Pragmatics in the history of linguistic thought. U A. Keith, K. M. Jaszczolt (Ur.) *The Cambridge Handbook of Pragmatics* (str. 495-512). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kripke, S. (2001). *Naming and Necessity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meram, A. K. (1997). *Padişah Anaları*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Mill, J. S. (1851). *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*. London: John Parker, West Strand.

- Peternai, K. (2005). *Učinci književnosti*. Zagreb: Disput.
- Peternai Andrić, K. (2012). *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Antibarbarus.
- Russell, B. (1972). *The Philosophy of Logical Atomism*. London and New York: Routledge.
- Sakallı, E. (2016). New trends in Name-Giving in Turkey. *Voprosyonomastiki*, 13(1), 171-177.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Searle, J. (1975). A Taxonomy of Illocutionary Acts. *Language, mind and knowledge*, 7, 344-369.
- Searle, J. (1991). *Govorni činovi: Ogled iz filozofije jezika*. Beograd: Nolit.
- Šimunović, P. (2009). *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- TDV İslam Ansiklopedisi (2016), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <<https://islamansiklopedisi.org.tr/>> Pristupljeno 7.9.2021.
- Türktaş, M. M. (2019). Türklerde Ad Verme ile İlgili Bazı Tespitler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 17, 34-44.
- Van Langendonck, W. (2007). *Theory and Tipology of Proper Names*. The Hague, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Varis, A. (2004). Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine bir İnceleme. *Milli Folklor*, 61, 124-133.
- Vodanović, B. (2006). Imenovanje. *Folia Onomastica Croatica*, 15, 217-240.
- Wittgenstein, L. (1980). *Filozofska istraživanja*. Beograd: Nolit.
- Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

The Pragmatic Aspect of Turkish Proper Names

Research on personal names in structural linguistics, as well as in both philosophy and logic, has been limited to their meanings. According to Saussurean theory, personal names mismatch the language-sign model. Therefore, they were pushed to the margins of linguistic research. Recognition of the importance of context revealed an area for the innovative analysis of personal names from the viewpoint of pragmatics and cognitive linguistics. Considering that both the act of naming and the name itself can be regarded as a form of speech act, it is reasonable to assume that pragmatics could give impetus to research that has been stalled by the limitations of traditional, mainly structural, linguistics. Hence, this paper will analyse the meaning of female and male Turkish names, as well as the tradition of name changing at the Ottoman court, in terms of pragmatics.

Key words: proper names, Turkish language, pragmatics, speech acts

UDK: 811.512.161'25:811.163.42

811.512.161'36

81'25

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 31. kolovoza 2021.

S infinitnim oblicima kroz Istanbul: glagolska imenica na *-mA* u atributnoj funkciji i njezini hrvatski prijevodni ekvivalenti

---

Barbara Kerovec i Ida Raffaelli

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bkerovec@ffzg.hr

iraffael@ffzg.hr

Sažetak

U fokusu je ovoga rada glagolska imenica na *-mA* u ulozi atributa i njezini hrvatski prijevodni ekvivalenti. Nekoliko je razloga takvom odabiru teme rada koji posvećujemo dragom profesoru Ekremu Čauševiću za 70. rođendan. Najprije, svatko tko je upoznat sa znanstvenim radom profesora Čauševića zna da je on znatnim dijelom usmjeren kontrastiranju turskoga i hrvatskog jezika. Pritom je velika pažnja pridana upravo infinitnim glagolskim oblicima, kojima pripada i glagolska imenica na *-mA*. Jedan od razloga posvećenosti toj temi svakako je i činjenica da ti oblici, zbog svoje specifičnosti u odnosu na strukturu hrvatskoga, ali i drugih indoeuropskih jezika, predstavljaju u istraživanju kontrastivno najzanimljiviji, a u učenju najteži segment turskoga jezika. Ovim radom želja nam je dati mali prilog istraživanju barem jednog dijela tog golemog i zahtjevnog područja. Rad prije svega primjenom modela leksikalizacijskih obrazaca analizira genitivne veze u turskom jeziku i donosi značajnsku klasifikaciju imenica koje s glagolskom imenicom na *-mA* kao nadređenim članom tvore genitivne veze. Također propituje odnose između glagolske imenice na *-mA* i drugih glagolskih imenica u turskom jeziku te uspoređuje turske značenjsko-gramatičke strukture s njihovim hrvatskim ekvivalentima rasvjetljavajući u oba jezika značenjsku utemeljenost gramatičkih pravilnosti. Dok temelje ovom istraživanju velikim dijelom pronalazimo u profesorovom znanstvenom radu, građu prikupljamo iz prevodilačkoga: kao korpus je korišten roman *Istanbul. Hatıralar ve şehir* Orhana Pamuka i njegov prijevod *Istanbul. Grad, sjećanja* Ekrema Čauševića.

Cljučne riječi: glagolske imenice, genitivna veza, leksikalizacijski obrasci, atributna funkcija, atributne surečenice, turski jezik, hrvatski jezik

1. Uvod

Turska glagolska imenica na *-mA* pripada onoj kategoriji jezičnih struktura koje su istraživački zanimljive jer predstavljaju izraze koji su zbog svojih obilježja zahtjevni

onima koji ih usvajaju u kontekstu stranoga jezika ili iz tipološke perspektive pripadaju strukturama koje ne pronalazimo u drugim jezicima i samim time otvaraju prostor za kontrastivne analize i opise jezika koji se supostavljaju. Kako bismo pokušali dati neke odgovore i rješenja za obje razine – tipološko-kontrastivnu i glotodidaktičku, opis glagolske imenice na *-mA* promatramo u odnosu izvornika *Istanbul. Hatıralar ve şehir* Orhana Pamuka i njegova prijevoda *Istanbul. Grad, sjećanja* iz pera Ekrema Čauševića. Iako se može činiti da je motiv odabira korpusa samo prigodničarski, postoje lingvistički opravdani argumenti takva odabira. Lingvistička analiza jezične strukture temeljene na jednome tekstu (jasno ograničenome i definiranome korpusu) te njegova prijevoda na tipološki nesrodan jezik jednoga prevoditelja, može dati vrlo relevantne uvide u jezična rješenja kojima prevoditelj pribjegava. Budući da je riječ o književnome tekstu, razumljivo je da prevoditelj poseže i za stilski obilježenim jezičnim ostvarenjima. Ipak, to ne umanjuje vrijednost dvaju tekstova koji služe kao korpus za odabrano istraživanje. Dapače, idiolektaska obilježja, pa onda i stil samoga prevoditelja mogu jasno upućivati na određene pravilnosti u pronalasku strukturnih obrazaca kojima se pribjegava u prijevodima na hrvatski jezik, ali jednako tako i na strukturne varijacije kao moguća stilska rješenja u određenim aspektima.

Nekoliko je razina ovoga istraživanja koje valja istaći u ovim uvodnim razdjelima. Opis jezične građe kreće od turskoga prema hrvatskome. Iako je riječ o jezičnoj pojavnosti koja se u turkološkoj lingvističkoj literaturi sustavno opisuje, u ovome se radu predlažu nove i detaljnije klasifikacije a) glagolske imenice na *-mA* u trima genitivnim vezama i b) imenica u ulozi glave. Obje se klasifikacije predložene u ovome radu temelje ponajprije na preciznijoj analizi njihovih značenjskih obilježja. Naime, analizom se pokazuje da značenjska klasifikacija kako se predlaže u ovome radu uvjetuje i određene sintagmatske pravilnosti, a što se posebno dobro vidi usporedbom s hrvatskim ekvivalentima koji strukturno također prate spomenute pravilnosti. Drugim riječima, ono što smatramo bitnim naglasiti jest čvrsta povezanost između značenjskih i sintagmatskih struktura spomenutih jezičnih izraza, kao i strukturne pravilnosti koje takvom usporedbom tipološki različitih jezika uočavamo.

Kako bismo teorijski kvalitetno poduprli predloženu analizu, kao teorijsko-metodološki okvir u vrlo načelnim crtama za potrebe ovoga rada rabimo neke aspekte kognitivne lingvistike, tj. gramatike (npr. Langacker, 1987, 2005), konstrukcijskih gramatika (Fillmore, Kay, O'Connor, 1988; Goldberg, 1995) i modela leksikalizacijskih obrazaca (Raffaelli, 2017; Raffaelli i Kerovec, 2017; Katunar i Raffaelli, 2018) koji se oslanja na oba spomenuta teorijska okvira. Kognitivna lingvistika značenju kao jezičnoj pojavnosti s pravom daje središnje mjesto smatrajući da svaka jezična struktura predstavlja simbolizaciju našega poimanja i razumijevanja svijeta te da strukturne različitosti upućuju i na značenjske različito-

sti, a time i na drukčije opojmljivanje izvanjezičnoga svijeta. U tome nam smislu provedena kontrastivna analiza pokazuje u kojoj su mjeri određene sintagmatske strukture svojstvene turskome ili hrvatskome značenjski specifične, odnosno kod kojih analiziranih turskih i hrvatskih struktura zamjećujemo i određene značenjske sličnosti. S obzirom na to da je značenje u središtu opisa i klasifikacija promatranih struktura, padeže, tj. prijedložno-padežne konstrukcije unutar određenih se struktura tumači također iz perspektive njihova značenja. Time se upućuje na moguće značenjske razlike između turskih struktura i hrvatskih struktura koje se pojavljuju kao prijevodni ekvivalenti za pojedine genitivne veze. S druge pak strane, upravo strukturne pravilnosti pojedinih prijevodnih rješenja pokazuju da dva jezika pribjegavaju istim procesima kako bi kodirali određena značenja. Polazeći od uporabne analize spomenutih struktura ponajprije u turskome, a onda i u hrvatskome pokazuje se da odnos između imenica na *-mA* i na *-mAk* nije samo u međusobnoj supstituciji, što je učestalo tumačenje u turkološkoj jezikoslovnoj literaturi, već da su razlike između njih i značenjske na temelju čega se objašnjava i njihova funkcionalna razlika.

Rad je podijeljen u nekoliko većih cjelina. Prvo, daje se detaljan pregled glagolskih imenica i genitivnih veza. Potom se glagolska imenica na *-mA* supostavlja spram glagolske imenice na *-mAk* kako bi se istakle njihove različite sintaktičke funkcije što se potkrepljuje primjerima iz teksta, tj. njihovih uporaba. Slijedi središnji dio rada, a to je analiza glagolske imenice na *-mA* u trima genitivnim vezama. Poglavlje obiluje primjerima iz originala i prijevoda kako bi se na što većemu uzorku ilustrirala moguća ostvarenja u različitim kontekstima te kako bi se time pridonijelo razrješavanju glotodidaktičkih pitanja vezanih uz ovo tipološki zahtjevno jezično pitanje. Na kraju se daju određena tumačenja i moguće zaključne napomene proizašle iz analize.

2. Glagolske imenice i genitivne veze

Nekoliko je vrsta glagolskih imenica u turskome jeziku, a najproduktivnije među njima su imenica na *-mA* (npr. *çık-ma* 'izlaženje', 'izaći/izlaziti'), imenica na *-mAk* (npr. *çık-mak* 'izaći/izlaziti', 'izlaženje'), imenica na *-Dlk* (npr. *çık-tığ-ı* 'to da je izašao/izašla / da izlazi'), imenica na *-(y)AcAk* (npr. *çık-acağ-ı* 'to da će on/ona izaći') te imenica na *-(y)Iş* (npr. *çık-ış* 'izlaz', 'izlazak'). Među njima su značenjski najbližije imenice na *-mA* i *-mAk* jer obje nose značenje procesualnosti, višekratnosti i potencijalnosti, a odnose se na uopćenu, vremenski neobilježenu radnju te su im u hrvatskome značenjski najbližije imenice na *-nje* i infinitiv. Međutim, s padežnim sufixima *i/ili* u kombinaciji s određenim postpozicijama ili padežnim oblicima imenica funkcionalno odgovaraju nekim vrstama hrvatskih zavisnih surečenica (npr. *çık-mak için* 'kako bi izašao', *Çıkma-sı-n-ı istemiyorum* 'Ne želim da izađe', *çıkma-sı hal-i-n-de* 'u slučaju da

izađe'),¹ no i tada označuju vremenski neodređenu ili potencijalnu radnju. Za razliku od njih, glagolske imenice na *-DIk* i *-(y)AcAk* nose vremensko značenje (*-DIk* prošle i sadašnje, a *-(y)AcAk* buduće radnje) te se odnose na konkretnu, činjeničnu radnju ili određeni/pojedinačni događaj, gotovo uvijek dolaze s posvojnim sufiksom (za razliku od imenica na *-mA* i *-mAk*),² a u hrvatskome su im značenjski i funkcionalno bliske ne imenice na *-nje* i infinitiv, već razne vrste zavisnih surečenica (npr. *çık-tığ-ı* 'to da je izašao/izašla / da izlazi', *Çık-tığ-ı-n-ı duydum*. 'Čula sam da je izašao', *çık-tığ-ı için* 'zato što je izašao').³ Glagolske imenice na *-(y)Iş* pak jednako kao i one na *-mA* i *-mAk* ne nose vremensko značenje, ali za razliku od njih ne označuju procesualnost, višekratnost i dinamičnost, već radnju koja se opojmljuje sumarno,⁴ kao koherentna cjelina ili rezultat⁵ (npr. *çık-ış* 'izlaz', 'izlazak'). Leksičke odraze takvih dviju vrsta načina opojmljivanja radnje nalazimo i u hrvatskom jeziku; primjerice glagolska imenica *izlazenje* odraz je kognitivne obrade radnje kao kontinuiteta, dok su glagolske imenice *izlazak* ili *izlaz* odraz njezine obrade kao sumarne, sažete, trenutačne ili kao rezultata.

Sve navedene vrste turskih glagolskih imenica mogu u rečenici imati različite funkcije, a jedna od njih je atributna. U toj se funkciji glagolske imenice pojavljuju kao prvi, zavisni član u imeničnoj sintagmi koja se naziva *genitivna veza*. Tri su vrste genitivnih veza u turskom jeziku, a one se tradicionalno nazivaju *prva*, *druga* i *treća genitivna veza*. Da bismo pojasnili značenja tih imeničkih sintagmi, najprije ćemo navesti njihove primjere u čijem se sastavu nalaze opće, a ne glagolske imenice.

2.1. Prva genitivna veza

U prvoj genitivnoj vezi imenica u ulozi zavisnog, determinirajućeg člana stoji u genitivu (genitivni atribut), a imenica u ulozi nadređenog člana (glave) prima od-

¹ O razlici između glagolske imenice na *-mAk* i infinitiva te sličnostima i razlikama između imenica na *-mA* i *-mAk* i njihovim različitim značenjima i upotrebama detaljnije v. u Čaušević (1996: 328-342; 2018: 62-100) i Göksel i Kerslake (2006: 358-366).

² Glagolske imenice na *-DIk* izvedene od samo nekolicine glagola ne primaju posvojni sufiks kada imaju funkciju atributa (npr. *beklenmedik olay* 'neočekivan/iznenadan događaj', *tamdik insanlar* 'poznati ljudi') i one su se na neki način leksikalizirale, odnosno prešle u klasu pridjeva (detaljnije v. u Čaušević (2018: 263-264)).

³ Više v. u Čaušević (1996: 344-368; 2018: 100-181) i Göksel i Kerslake (2006: 367-370).

⁴ Pojam *sumarnog opojmljivanja* preuzimamo od Langackera (1987) koji odjeljuje dva načina opojmljivanja ili kognitivnog procesiranja prizora: 1) *postupno praćenje* (eng. *sequential scanning*), koje je u opreci sa 2) *sažimanjem* (eng. *summary scanning*). Sažimanje podrazumijeva sagledavanje ili kognitivno obrađivanje prizora holistički, kao cjeline čiji su različiti vidovi aktivirani istodobno, dok se kod postupnog praćenja ti različiti vidovi prizora kognitivno obrađuju kao sukcesivni kontinuitet (Langacker, 1987: 144-146, 248-249).

⁵ Osim izražavanja radnje kao rezultata, ovom se imenicom izražava i način vršenja radnje (v. Čaušević (1996: 329, 343), Göksel i Kerslake (2006: 370-371), Čaušević (2018: 270-272)). O preklapanju upotreba glagolskih imenica na *-mAk*, *-DIk/-(y)AcAk* i *-(y)Iş* v. u Göksel i Kerslake (2006: 371-372), a o semantičkim kriterijima njihovog odabira v. u Čaušević (2018: 113-127).

govarajući posvojni sufiks (npr. *çocuğ-un*_{GEN} *ses-i*_{POSV.3JD} ‘glas djeteta’, ‘djetetov glas’, dosl. ‘djeteta glas-njegov’). U skladu sa shematskim značenjem genitiva kao padeža *ishodišta*,⁶ ovom se genitivnom vezom primarno označava odnos dijela prema cjelini, pripadnost i posvojnost,⁷ a u hrvatskome se stoga najčešće prevodi imeničkom sintagmom s genitivnim (nesročnim) atributom (*glas djeteta*) ili imeničkom sintagmom s posvojnim pridjevom kao (sročnim) atributom (*djetetov glas*).⁸

2.2. Druga genitivna veza

U drugoj genitivnoj vezi imenica u ulozi determinirajućeg člana ne stoji u genitivu, već u apsolutnom padežu,⁹ a imenica u ulozi nadređenog člana prima posvojni sufiks za 3. lice jednine kojim se anaforički povezuje sa svojim imeničkim atributom u apsolutnom padežu (npr. *çocuk*_{APS} *ses-i*_{POSV.3JD} ‘dječji glas’, dosl. ‘dijete glas-njegov’). Ovom se imeničkom sintagmom označava pripadnost određenoj kategoriji ili vrsti (a ne nekoj konkretnoj, određenoj pojavnosti), odnosno u njoj se značenja dviju imenica “stapaju u jedinstven pojam kategorijalnog značenja” (Čaušević i Kerovec, 2021: 228). U hrvatskome jeziku takvo značenje često izražavaju imeničke sintagme u kojima u atributnoj funkciji dolazi neki odnosni pridjev (*dječji glas*),¹⁰ ali i one u kojima u funkciji atributa stoji prijedložno-padežna konstrukcija kao nesročni atribut, npr. *çamaşır makine-si* ‘perilica za rublje’, *diş fırça-sı* ‘četkica za zube’, *kum voleybol-u* ‘odbojka na pijesku’, *alerji ilac-ı* ‘lijek protiv alergije’, *mercimek çorba-sı* ‘juha od leće’.¹¹

⁶ O genitivu kao o padežu čija se različita značenja vežu uz shematični pojam ishodišta detaljnije (naročito za hrvatski jezik) v. u Belaj i Tanacković Faletar (2014: 257-261, 271-368).

⁷ Značenje odnosa pripadnosti potrebno je ovdje shvatiti u najširem smislu jer se prva genitivna veza kao gramatička struktura značenjski veže uz vrlo različita ostvarenja tih odnosa, bilo u konkretnoj domeni fizičkog iskustva, bilo u raznim apstraktnim domenama. Stoga ova gramatička konstrukcija može izražavati odnose poput odnosa dijela prema cjelini (npr. *masanın ayağı* ‘noga stola’), pripadnosti svojstva svom nositelju (npr. *doğanın güzelliği* ‘ljepota prirode’), funkcionalne pripadnosti (npr. *fakültenin çalışanları* ‘zaposlenici fakulteta’), pripadnosti autora svom djelu (npr. *kitabın yazarı* ‘autor knjige’), itd. (detaljnije o tome v. u Čaušević i Kerovec (2021: 235-239), a više o prvoj genitivnoj vezi u Čaušević (1996: 111-115) i Göksel i Kerslake (2006: 161-164, 167)).

⁸ Slično kao i u slučaju turskoga genitiva, za hrvatski genitiv, koji se naziva i *padežom (do)ticanja*, navodi se da od svih padeža ima najšire i najopćenitije značenje (v. npr. Silić i Pranjkić (2005: 201-203) i Belaj (2010)).

⁹ Apsolutni padež odlikuje se odsutnošću nastavka, a njegova se uloga djelomično preklapa s ulogom nominativa u hrvatskom jeziku jer su oba padeži rečeničnog subjekta. No turski apsolutni padež je i padež neodređenog izravnog objekta, što nije slučaj s nominativom u hrvatskome (više v. u Čaušević (1996: 76-77)).

¹⁰ Usp. 1. genitivna veza: *çocuğ-un ses-i* ‘djetetov glas’ (odgovara na pitanje *čiji glas?*) vs. 2. genitivna veza: *çocuk ses-i* ‘dječji glas’ (odgovara na pitanje *kakav glas?*, *kakva vrsta glasa?*).

¹¹ Više o drugoj genitivnoj vezi v. u Čaušević (1996: 115-126), Göksel i Kerslake (2006: 95-98).

Ovi primjeri upućuju na konstrukcije koje se mogu tumačiti i kao leksikalizacijski obrasci. Oslanjajući se na termin i pojam koji rabi Talmy (1985: 57), a koji leksikalizacijske obrasce (*lexicalization patterns*) definira kao odnos između značenja i strukturnih (površinskih) izraza, Raffaelli i Kerovec (2017) definiraju leksikalizacijske obrasce kao različite tipove leksičkih struktura koje zahvaćaju određene elemente opojmljivanja izvanjezičnoga svijeta. Nadalje, ističe se da su leksikalizacijski obrasci različita ostvarenja jezičnih (gramatičkih) oblika kojima se leksikalizira određeno značenje. Time se pretpostavlja konstrukcijska utemeljenost leksikalizacijskih obrazaca, tj. činjenica da određeni tipovi jezičnih (sintagmatskih) struktura funkcioniraju kao strukturna cjelina sa svojim vlastitim značenjem. To znači da je riječ o konstrukcijama (idiomatiziranome spoju oblika i značenja) koje zahvaćaju određene pojmovne strukture tj. omogućavaju leksikalizaciju određenih značenja. U kontekstu ovoga rada u cjelini, a posebice druge genitivne veze, zanimljiva je i primjenjivost modela leksikalizacijskih obrazaca s obzirom na tipološku svrsishodnost toga modela. Naime, jedna od temeljnih odlika toga modela jest zahvaćanje onih segmenata jezičnih struktura kojima se leksikaliziraju određena jezična značenja, a koji s obzirom na tipološka jezična obilježja mogu upućivati na sličnosti ili različitosti među različitim jezicima. Dapače, pokazuje se da tipološki različiti jezici rabe različite leksikalizacijske obrasce za leksikalizaciju istih ili sličnih značenja, i obrnuto da različite konstrukcijske osnove (strukturni elementi) leksikalizacijskih obrazaca upućuju na imenovanje različitih značenja.¹²

U tom smislu zamjetna je bliskost između turskih konstrukcija unutar druge genitivne veze i prijedložno-padežnih konstrukcija kao nesročnih atributa u hrvatskome. Naime, bez obzira što je strukturno riječ o različitom tipu konstrukcija, one služe za leksikalizaciju određenoga tipa značenja. Tako, analizirajući hrvatske prijedložno-padežne konstrukcije poput navedenih, Katunar i Raffaelli (2018) i Katunar i Simeon (2019) ističu kako u njima prijedložno-padežni izrazi ne predstavljaju fakultativne modifikatore (kao što je to slučaj u npr. sintagmi *lopta ispod stola*), već da je zapravo riječ o izrazima koji imaju *funkciju imenovanja* i označuju određenu klasu pojavnosti te na taj način sudjeluju u izgradnji leksika hrvatskoga jezika. Pozivajući se na ranije radove Booija (2009) i Lyonsa (1995) to potkrepljuju činjenicom da neki primjeri takvih izraza pokazuju “produktivne strukturne obrasce koji govornicima omogućuju imenovanje nižih razina hiponima u leksičkoj hijerarhiji (taksonomiji), npr. *čaj* > *biljni čaj* > *čaj od mente* / *kamilice* / *borovnice* / *bazge* itd.” (Katunar i Simeon, 2019: 174). Temeljeći svoje istraživanje na osnovnim načelima modela leksikalizacijskih obrazaca koji a) podrazumijeva konstrukcijsku i gramatičku (u općem smislu) uvjetovanost leksikalizacijskih obrazaca i b) pretpostavlja

¹² O tipološkoj svrsishodnosti modela leksikalizacijskih obrazaca i primjenjivosti u analizi tipološki različitih jezika vidi više u Raffaelli i Kerovec (2017), Raffaelli (2018) i posebno Raffaelli, Katunar, Kerovec (2019: 1-19).

kontinuum između gramatike i leksikona pri čemu se tumači da gramatičke strukture sudjeluju u izgradnji leksikona i omogućuju leksikalizaciju značenja, Katunar i Raffaelli (2018) pokazuju da slični obrasci postoje i u drugim jezicima, primjerice francuskome (npr. *brosse à dents* 'četkica za zube', *machine à laver* 'perilica rublja') te da služe u istome tipu imenovanja. Autorice hrvatsku sintagmu koju čine imenica i prijedložno-padežni izraz strukturno određuju kao leksikalizacijski obrazac [N PP], u kojem N predstavlja imenicu u ulozi glave sintagme, a PP prijedložno-padežni izraz kojim se N pobliže određuje. S obzirom na to da u turskom jeziku dvije imenice u drugoj genitivnoj vezi označavaju jedinstven pojam kategorijalnog značenja te time ta imenička sintagma može također imati funkciju imenovanja raznih pojmova, i ona se može odrediti kao vrsta leksikalizacijskog obrasca čija bi strukturna shema bila [N N_{POSV,3JD}].¹³ Time se pokazuje da dvije različite jezične strukture u tipološki različitim jezicima zahvaćaju svojim oblicima ista značenja, tj. da se njima imenuju iste leksičke razine unutar leksičkih hijerarhija. Mogućnost imenovanja novih pojmova te oblikovanje dijelova leksičkih struktura na jasno odredivim razinama unutar taksonomskih struktura (ustroj hiponimskih leksema) drugu genitivnu vezu razdvaja od prve koja ne može predstavljati leksikalizacijski obrazac. Drugim riječima, gramatičko-značenjska struktura prve genitivne veze ne nalazi svoje jasno definirano mjesto unutar leksičkoga sustava, tj. paradigmatskih odnosa.

Osim toga, tipološki je relevantna spoznaja da turski i hrvatski pribjegavaju istome procesu, a to je leksikalizacija određenoga značenja pomoću određenoga tipa konstrukcija koje, premda strukturno različite u dvama jezicima, imaju ulogu leksikalizacijskog obrasca oblikujući leksičke izraze koji zauzimaju svoje mjesto u leksičkim sustavima dvaju jezika.

2.3. Treća genitivna veza

Ni trećom se genitivnom vezom ne imenuju specifični pojmovi pa ju, kao ni prvu, ne možemo odrediti kao leksikalizacijski obrazac. To je imenička sintagma u kojoj imenički atribut stoji u apsolutnom padežu, a imenica u ulozi glave sintagme ne prima posvojni sufix kojim bi se gramatički povezala sa svojim imeničkim atributom (npr. *ahşap*_{APS} *merdiven-ø* 'drvene stube/ljestve', dosl. 'drvo stube/ljestve'). U ovoj vrsti sintagme atributom se ne izražava kategorija ili vrsta (kao što je to slučaj u 2. genitivnoj vezi), već neka vrsta svojstva.¹⁴ Ova je genitivna veza i manje

¹³ Ovoj turskoj strukturnoj shemi, u kojoj se determinator nalazi ispred glave sintagme, slična je i shema [N N] u engleskom jeziku koja se također koristi kao leksikalizacijski obrazac (npr. *tooth-brush* 'četkica za zube', *beach volleyball* 'odbojka na pijesku', *coffee machine* 'aparatus za kavu', detaljnije v. Katunar i Raffaelli (2018)).

¹⁴ Usp. 3. genitivna veza: *ahşap merdiven* 'drvene stube/ljestve' vs. 2. genitivna veza: *ahşap boya-sı* 'boja za drvo'.

produktivna nego prva i druga jer se u njoj na mjestu determinirajućeg člana ne mogu naći sve vrste imenica, već najčešće one koje izražavaju gradivnost (kao u gore navedenom primjeru *ahşap merdiven* ‘drvene stube/ljestve’), spol (npr. *kadın doktor* ‘lijčnica, dosl. žena lijčnik’), porijeklo (npr. *İngiliz oyuncu* ‘engleski glumac / glumac Englez’), društveni status (npr. *doktor bey* ‘gospodin doktor’) i smještenost (npr. *arka sokak* ‘sporedna/stražnja ulica’). Iako rjeđe, u trećoj se genitivnoj vezi na poziciji determinatora mogu naći i imenice koje ne pripadaju navedenim kategorijama, no veza između njih i glave sintagme ne temelji se na odnosu pripadnosti nekoj kategoriji, već na odnosu sličnosti, tj. usporedbe prema nekom svojstvu (npr. *yılan kadın* ‘žena-zmija’, ‘žena koja je poput zmije’, *melek çocuk* ‘anđeosko dijete / dijete anđeo’, ‘dijete koje je poput anđela’, *müze ev* ‘kuća muzej’, ‘kuća koja je poput muzeja’, *dev palmiye* ‘divovska palma’, i sl.).¹⁵

Osim općih imenica kakve su dane u gore navedenim primjerima, u opisanim se turskim genitivnim vezama na poziciji prvog ili determinirajućeg člana mogu naći i glagolske imenice, no neke od njih ne dolaze u prvoj i trećoj genitivnoj vezi: imenica na *-mAk* nema genitivne oblike pa ne može stajati kao determinirajući član u prvoj genitivnoj vezi, a ni ta ni imenica na *-(y)Iş* ne dolaze kao atribut u trećoj genitivnoj vezi zbog već spomenutih ograničenja u produktivnosti te vrste imeničke sintagme. Stoga su moguće kombinacije sljedeće:

1. genitivna veza (na poziciji zavisnog, atributnog člana mogu stajati imenice *-mA*, *-DIk/-(y)AcAk* i *-(y)Iş*):

resim yapma-nın zevk-i ‘užitak slikanja / užitak u slikanju’

[slikanje-GEN užitak- POSV.3JD]

krizden çıktığı-ı-nın işaret-i ‘znak da je izašla / da izlazi iz krize’ / ‘znak njezinog izlaska iz krize’

[kriza-ABL izlaženje(prošlo/sadašnje)-POSV.3JD-GEN znak- POSV.3JD]

pandemiden çıkış-in anahtar-i ‘ključ izlaska/izbavljenja/izlaza iz pandemije’

[pandemija-ABL izlaz(ak)-GEN ključ-POSV.3JD]

2. genitivna veza (na poziciji zavisnog, atributnog člana mogu stajati imenice *-mA*, *-mAk*, *-DIk/-(y)AcAk* i *-(y)Iş*):

*resim yapma(k) zevk-i*_{POSV.3JD} ‘užitak slikanja / užitak u slikanju’

[slikanje (slikati)-APS užitak- POSV.3JD]

krizden çıktığı-ı haber-i ‘vijest da je izašla / da izlazi iz krize’

[kriza-ABL izlaženje(prošlo/sadašnje)-POSV.3JD-GEN znak- POSV.3JD]

¹⁵ Više o trećoj genitivnoj vezi v. u Čaušević (1996: 107-109), Göksel i Kerslake (2006: 94-95), Čaušević i Kerovec (2021: 222-227).

çıkış yol-u ‘izlazni put’; ‘put/način da se izađe’; ‘rješenje’

[izlaz(ak)-APS put-POSV.3JD]

3. genitivna veza (na poziciji zavisnog, atributnog člana mogu stajati imenice *-mA* i *-DIk/-(y)AcAk*):

*asma*_{APS} *köprü* ‘viseći most’

[višenje-APS most-ø]

çıkış-ı kriz ‘kriza iz koje je izašla / iz koje izlazi’

[izlaženje(prošlo/sadašnje)-POSV.3JD kriza-ø]

U turkološkoj lingvističkoj literaturi od svih se glagolskih imenica u atributnoj funkciji najviše pažnje posvećuje glagolskim imenicama na *-DIk* i *-(y)AcAk*, i to unutar 3. genitivne veze (posljednji primjer gore). One su u toj konstrukciji značenjski i funkcionalno bliske hrvatskim atributnim surečenicama koje se uvođe odnosnom zamjenicom *koji/koja/koje* u kosom padežu kojoj može prethoditi i neki prijedlog (npr. *yap-tiğ-ım hata* ‘greška koju sam napravila’, *buluş-acağ-ımız yer* ‘mjesto na kojem ćemo se naći’). Ova je vrsta turskih glagolskih imenica u funkciji atributa vrlo frekventna i produktivna, a istovremeno hrvatskim govornicima teška za usvajanje ne samo zbog njezine strukturne različitosti u odnosu na hrvatsku atributnu surečenicu već i stoga što u hrvatskome ne postoje glagolske imenice s vremenskim značenjem. Razumljiva je zato zastupljenost i detaljna obrađenost te imenice u funkciji atributa u lingvističkoj literaturi i nesumnjivo pridonosi lakšem usvajanju njezine upotrebe, što je i primijećeno u sveučilišnoj nastavi turskoga jezika. S druge strane, i glagolska je imenica na *-mA* u atributnoj funkciji vrlo frekventna i produktivna, no unatoč tomu njoj je u lingvističkoj literaturi posvećeno mnogo manje mjesta. Osim toga, u sveučilišnoj nastavi turskoga jezika primijećeno je da studenti njezinom upotrebom ovladavaju teže i kasnije nego upotrebom imenica na *-DIk* i *-(y)AcAk* i često ih međusobno brkaju. Razlozi su to da se u ovome radu posvetimo toj vrsti glagolskih imenica, i to ponajviše njezinoj upotrebi i značenju unutar druge genitivne veze, u kojoj je i najproduktivnija u funkciji atributa. U nastavku će biti analizirane samo one atributne upotrebe imenice na *-mA* u kojima se ona pojavljuje bez posvojnog sufiksa. Kako je u tom obliku značenjski bliska imenici na *-mAk*, najprije ćemo se kratko osvrnuti na suodnos tih dviju glagolskih imenica i na njihove međusobne sličnosti i razlike.

3. Glagolska imenica na *-mA*: suodnos s imenicom na *-mAk*

Čaušević (2018) navodi da je glagolska imenica na *-mA* supstituent imenice na *-mAk* jer potonja ne prima množinski i genitivni sufiks pa te svoje “krnje” oblike “nandomješta odgovarajućim oblicima glagolske imenice na *-mA*” (Čaušević, 2018: 62), i to bez posvojnih sufikasa. Posvojni se sufiksi na glagolsku imenicu na *-mA* dodaju kako bi se izrazio zaseban subjekt, tj. vršitelj/doživljavač njome izražene

radnje ako se on razlikuje od vršitelja/doživljavača radnje nekog drugog glagolskog oblika kojemu je imenica na *-mA* podređena. Primjerice, u rečenici *Atı görme-si için bu veterineri çağırdım*. 'Pozvao sam tog veterinara da vidi konja.' vršitelj radnje finitnog predikata *çağırdım* 'pozvao sam' je 1. lice jednine, a vršitelj radnje glagolske imenice *görme-si* (dosl. 'njegovo viđanje') je 3. lice jednine (veterinar), što je naznačeno posvojnim sufiksom *-si* za 3. lice jednine na glagolskoj imenici. Glagolska imenica na *-mAk* ne može primiti posvojne sufikse, što znači da ne može imati zaseban subjekt. Zbog toga se koristi u tzv. jednosubjektivnim rečenicama (npr. *Veteriner atı görmek için köyümüze geldi*. 'Veterinar je došao u naše selo vidjeti / da vidi konja.', u kojoj je veterinar vršitelj i radnje izražene glagolskom imenicom *görmek* 'vidjeti' i radnje finitnog predikata *geldi* 'došao je'), ali i u rečenicama u kojima se radnja želi obezličiti (usp. *Sigarayı bırakmak lâzım*. 'Treba / potrebno je prestati pušiti.' vs. *Sigarayı bırakma-sı lâzım*. '(On/ona) treba prestati pušiti. / Potrebno je da ona prestane pušiti').¹⁶ S obzirom na to da nema genitivne oblike, glagolska imenica na *-mAk* ne pojavljuje se u funkciji atributa (determinirajućeg člana) u 1. genitivnoj vezi, a kako izražava i bezličnost, u toj je funkciji zamjenjuje imenica na *-mA* bez posvojnog sufiksa (jer bi se tim sufiksom izrazilo lice vršitelja radnje): npr. *sigarayı bırakma-nın faydalar-ı* 'koristi (od) prestanka pušenja'. Sve ostale padežne sufikse glagolska imenica na *-mAk* može primiti i tada, ovisno o padežu, imati različite funkcije u rečenici, npr.:

*denize girmek-ten*_{ABL} *korkmak* 'bojati se ući u more'
*yeni bir iş bulmak-ta*_{LOK} *acele etmek* 'žuriti se naći novi posao'
*başarılı olmak-la*_{INSTR} *övünmek* 'hvaliti se da je uspješan' (dosl. 'hvaliti se bivanjem uspješnim')
*çalışmağ-a*_{DAT} *başlamak* 'početi raditi'
*müzik dinlemeğ-i*_{AK} *sevmek* 'voljeti slušati glazbu'

Ipak, u slučajevima primanja padežnih sufikasa koji počinju vokalom (a to su dativ i akuzativ) uglavnom je zamjenjuje imenica na *-mA* (*çalışma-ya başlamak* 'početi raditi', *müzik dinleme-yi sevmek* 'voljeti slušati glazbu'), osobito kada je riječ o akuzativu, koji imenica na *-mAk* prima vrlo rijetko.¹⁷ U ostalim padežima imenicu na *-mAk* najčešće ne može zamijeniti imenica na *-mA* bez posvojnog sufiksa (**denize girmeden*_{ABL} *korkmak*, **yeni bir iş bulmada*_{LOK} *acele etmek*, **başarılı olmayla*_{INSTR} *övünmek*), a isto vrijedi i u slučajevima kada se *-mAk* nađe u funkciji subjekta ili predikatnog imena (npr. *Türkiye'de okumak* (*okuma) *çok güzeldi*. 'Studirati u Turskoj bilo je jako lijepo.'; *İsteğim, Türkiye'de okumaktı* (*okumaydı). 'Moja je želja bila studirati u Turskoj.').

¹⁶ Detaljnije v. Göksel i Kerslake (2006: 358-366).

¹⁷ V. Čaušević (1996: 335) i Göksel i Kerslake (2006: 360).

Kada je riječ o atributnoj funkciji dviju imenica, razvidna je dominantna upotreba imenice na *-mA* u odnosu na *-mAk*. Kao što je već spomenuto, imenica na *-mAk* ne prima genitivni nastavak pa se u prvoj genitivnoj vezi ni ne može koristiti kao atribut. U trećoj genitivnoj vezi se kao atribut također ne pojavljuje te je njezina atributna funkcija ograničena samo na drugu genitivnu vezu, npr. *resim yapmak zevk-i* 'užitak u slikanju / užitak slikanja'. Za razliku od toga, imenica na *-mA* se kao determinator pojavljuje u sve tri vrste genitivne veze:

1. *resim yapma-nın zevkler-i* 'užitak slikanja / užitak u slikanju'
2. *resim yapma zevk-i* 'užitak u slikanju / užitak slikanja'
3. *yapma çiçekler* 'umjetno cvijeće'

Usporede li se imenice na *-mAk* i *-mA* unutar navedenih primjera druge genitivne veze (*resim yapmak zevk-i* vs. *resim yapma zevk-i* 'užitak u slikanju / užitak slikanja'), primjećuje se da izbor jedne ili druge ne utječe na značenje cijele sintagme, što potvrđuje njihovu značenjsku bliskost. No što se uporabe tiče, razlike su prilično izražene. Kako navode Göksel i Kerslake (2006: 379), imenica na *-mA* mnogo je češća unutar te vrste sintagme, a do istoga zaključka dolazimo i pretragom našega korpusa (romana Orhana Pamuka *İstanbul. Hatıralar ve şehir*), u kojem se imenica na *-mA* u ulozi determinatora unutar druge genitivne veze pojavljuje 225 puta, a imenica na *-mAk* samo 18. Broj pojavljivanja još je manji ako se iz tih 18 primjera izuzmu sintagme koje zapravo imaju razne adverbijalne funkcije (npr. *beni uyar-mak amac-ı-yla* 's namjerom da me upozori', *dolmuşu binmek yer-i-ne* 'namjesto da se ukrcam u dolmuş', *manzaraya bakmak bahane-si-yle* 'pod izgovorom da idemo gledati krajolik', itd.).¹⁸ U sličnim su sintagmama adverbijalnih funkcija imenice na *-mA* bez posvojnih sufikasa pak mnogo rjeđe. To upućuje na tendenciju svojevrsnog specijaliziranja glagolske imenice na *-mA* bez posvojnog sufiksa za atributnu, a glagolske imenice na *-mAk* za adverbijalne upotrebe.

4. Analiza glagolskih imenica na *-mA* u ulozi atributa

Pretraživanje primjera u romanu *İstanbul. Hatıralar ve şehir* pokazalo je različitu produktivnost imenice na *-mA* unutar triju genitivnih veza: daleko je najproduktivnija unutar druge genitivne veze (225 primjera), zatim slijedi prva genitivna veza (47 primjera), a najmanju produktivnost pokazuje unutar treće genitivne veze (13 primjera). Analiza koja slijedi započinje najmanje produktivnom, trećom, a završava najproduktivnijom, drugom genitivnom vezom.

¹⁸ U hrvatskim su dijelovima primjera korišteni prijevodi iz romana *İstanbul. Grad, sjećanja* u prijevodu Ekrema Čauševića, a na nekim su mjestima, radi lakšeg razumijevanja materije, unutar zagrada ponuđeni i naši, doslovni(ji) prijevodi.

4.1. -mA u trećoj genitivnoj vezi

Određena ograničenost ili restriktivnost u izboru sastavnica koja je i inače svojstvena trećoj genitivnoj vezi kao imeničkoj sintagmi¹⁹ odražava se i u slučajevima kada na mjestu njezinog determinirajućeg člana stoji glagolska imenica na *-mA*. Takvi se slučajevi u našem korpusu svode uglavnom na kombinacije s nekolicinom istih glagolskih imenica, a to su *çıkma* ‘izlaženje’, *kalma* ‘ostajanje’, *doğma* ‘rađanje’ i *derme çatma* ‘sakupljanje sastavljanje’, od kojih su prve dvije najčešće, npr.

(1) *romanlardan çıkma bir macera* ‘pustolovina iz stripova’ (dosl. ‘iz romana izlaženje pustolovina’)

[roman-MN-ABL izlaženje jedna pustolovina]

(2) *cenetten çıkma bir uyku* ‘rajski san’ (dosl. ‘iz raja izlaženje san’)

[raj-ABL izlaženje jedan san]

(3) *Fatih döneminden kalma toplar* ‘topovi iz vremena sultana Fatiha’ (dosl. ‘iz Fatihovog vremena ostajanje topovi’)

[Fatih doba/vrijeme-POSV.3JD-PRON.N-ABL ostajanje top-MN]

(4) *Bizans’tan kalma bir duvar* ‘bizantski zid’ (dosl. ‘od Bizanta ostajanje zid’)

[Bizant-ABL ostajanje jedan zid]

(5) *anadan doğma soyulan mahkûmlar* ‘posve goli osuđenici’ (dosl. ‘od majke rađanje ogoljeni osuđenici’)

[majka-ABL rađanje ogoliti-PAS-PART osuđenik-MN]

(6) *derme çatma dükkânlar* ‘sklepani dućani’ (dosl. ‘sakupljanje sastavljanje dućani’)

[sakupljanje sastavljanje dućan-MN]

I Čaušević (1996: 335) navodi da imenica na *-mA* u ovoj vrsti genitivne veze ima ograničenu upotrebu te da je po značenju bliska hrvatskome participu pasivnom (npr. *derme çatma dükkânlar* ‘sklepani dućani’). Neke od njih moguće je na hrvatski prevesti i glagolskim pridjevom radnim (npr. *Fatih döneminden kalma toplar* ‘topovi ostali iz Fatihovog vremena’), a u prijevodu se često i sasvim ispuštaju, što se vidi iz većine gore navedenih primjera preuzetih iz prijevoda našega korpusa.

U korpusu pronalazimo još jedan tip treće genitivne veze koji se od prethodno opisanog tipa (s manje-više istim glagolskim imenicama) razlikuje prvenstveno u tome što se odnosi na već visoko idiomatizirane sintagme, poput *kesme şeker* ‘šećer u kocki’ (dosl. ‘rezanje šećer’), *takma ad/isim* ‘nadimak’ (dosl. ‘kaćenje ime’), *asma köprü* ‘viseći most’ (dosl. ‘vješanje most’). Ovaj tip sintagme koji se sastoji od dvije imenice čvrsto povezane u jednu značensku cjelinu može se tumačiti i kao

¹⁹ V. uvodno i prethodno poglavlje.

konstrukcija s jasno određenim gramatičkim sastavnicama te kao leksikalizacijski obrazac kojime se strukturno oblikuje značenje s jasnim mjestom u leksičkome sustavu. Kao što je iz primjera vidljivo, sve navedene konstrukcije leksikaliziraju, poput primjera iz druge genitivne veze, hiponime unutar taksonomskih hijerarhija.²⁰ To nije slučaj kod prvog tipa treće genitivne veze (s imenicama *çikma*, *kalma* i sl.) koji nema funkciju imenovanja, a koji se od ovog razlikuje u još dvije osobitosti: 1) u njemu glagolske imenice mogu imati neku svoju dopunu (npr. *romanlardan çikma bir macera* 'pustolovina (izašla) iz stripova'), i 2) glagolska imenica i glava sintagme mogu biti razdvojeni nekim drugim jezičnim elementom (*romanlardan çikma bir macera* '(jedna/neka) pustolovina izašla iz stripova'). U drugom tipu ove genitivne veze to nije moguće upravo iz razloga što se dvije imenice u njoj stapaju u jedinstven pojam kategorijalnog značenja (*asma bir köprü, **takma bir ad/ısım*). Iako je ovaj tip leksikalizacijskog obrasca u turskom jeziku slabo produktivan, važno ga je istaknuti jer pokazuje mogućnost konstrukcijski utemeljene leksikalizacije i oblikovanje značenja s jasnom paradigmatskom uklopljenošću u leksički sustav. Načelno treća genitivna veza u kojoj ulogu determinatora ima neka opća imenica nema mogućnost leksikalizacije novih značenja koja s obzirom na svoja konstrukcijska obilježja na sintagmatskoj razini zauzimaju jasno mjesto u paradigmatskome sustavu.²¹ Stoga nam upravo model leksikalizacijskih obrazaca koji promatra spoj oblika i značenja kao idiomatiziranu strukturu kojom se jezično uobličuju određena značenja, omogućava uvide u tipove konstrukcija i značenja koja čine dio leksičkoga sustava i ulaze u različite vrste leksičkih odnosa.

4.2. -mA u prvoj genitivnoj vezi

Prva genitivna veza općenito ne može se tumačiti kao leksikalizacijski obrazac, pa tako ni ona u kojoj je determinirajući član glagolska imenica na -mA. Naime, determinatorom se u njoj ne označuje kategorija u odnosu na koju se definira neki drugi pojam, već konkretna pojavnost kojoj nešto u najširem smislu riječi pripada.²² Stoga se imenica u funkciji determinirajućeg člana sintagme primanjem genitivnog sufiksa na određeni način konkretizira (tj. nema kategorijalno značenje),²³ a tako je i u slučaju glagolskih imenica na -mA. To međutim ne znači da glagolska imenica u takvoj sintagmi nosi značenje konkretne, jednokratne ili pojedinačne radnje ili

²⁰ To se ne može reći za sintagme treće genitivne veze u kojima se kao determinirajući (zavisni) član pojavljuje neka opća imenica, kao što je pokazano u potpoglavlju 2.3. (npr. *müze ev* 'kuća-muzej', 'kuća poput muzeja').

²¹ V. uvodno poglavlje.

²² V. uvodno poglavlje.

²³ Usp. *kadın-doktor-u* 'ženin liječnik' (pripadnost, 1. gen. veza) vs. *kadın doktor-u* 'liječnik za žene / ginekolog' (kategorija, 2. gen. veza) vs. *kadın doktor* 'žena liječnik / liječnica' (spol, 3. gen. veza).

dogadaja za koji je važno izraziti da se dogodio, da se događa ili će se dogoditi, već je u prvom planu naglasak na samu vrstu radnje skupa s njezinim svojstvima ili načinom na koji se odvija.

Göksel i Kerslake (2006: 363) navode da se genitivni oblik imenice na *-mA* pojavljuje kao modifikator u genitivnim vezama u kojima je nadređeni član neka imenica apstraktnoga značenja poput *anlam* 'smisao/značenje', *fayda/yarar* 'korist/prednost', *zarar* 'štetnost', *neden/sebep* 'razlog/uzrok', *amaç* 'cilj' i sl., te navode sljedeće primjere:

(7) *Bence Ali-yi çağırma-nın anlam-ı yok.* 'Po mome mišljenju nema smisla pozvati Alija.' (dosl. 'Alija pozivanje smisla nema.')

(8) *Sigarayı bırakma-nın fayda-sı-nı ilk günlerde görmeyebilirsiniz.* 'Moguće je da prvih dana ne vidiš korist/prednost prestajanja pušenja / korist od prestanka pušenja.'

Pretraga našega korpusa pokazuje da su imenice apstraktnoga značenja samo jedna vrsta imenica koja se pojavljuje kao nadređeni član u takvim genitivnim vezama. Štoviše, smatramo da je takav opis preopćenit jer ne ukazuje na razliku među imenicama apstraktnoga značenja koje s glagolskom imenicom na *-mA* mogu stajati samo u drugoj genitivnoj vezi, onih koje mogu stajati samo u prvoj genitivnoj vezi, i onih koje se mogu pojaviti u obje, pa čak i s glagolskim imenicama na *-DIk* ili *-(y)AcAk*, npr.:

(9) *sigarayı bırakma niyeti* 'namjera da prestane pušiti' (**sigarayı bırakmanın niyeti*, **sigarayı bıraktığının niyeti*)

(10) *sigarayı bırakmanın faydası* 'korist (od) prestanka pušenja' (**sigarayı bırakma fayda-sı*, **sigarayı bıraktığının faydası*)

(11) *sigarayı bırakmanın gururu* ili *sigarayı bırakma gururu* 'ponos zbog prestanka pušenja', *sigarayı bıraktığının gururu* 'ponos što je prestao pušiti'

Stoga polazeći od tumačenja Göksel i Kerslake te na temelju primjera koje smo pronašli u našem korpusu i analize odnosa dviju imenica u sintagmi (glagolske imenice kao determinatora i opće imenice kao glave) predlažemo razrađeniji opis imenica koje dolaze u obje vrste genitivne veze, a za prvu genitivnu vezu izdvajamo sljedeće skupine:

a) imenica u ulozu glave sintagme označuje određeni razlog ili motiv na temelju kojega se ostvaruje ili bi se trebala ostvariti radnja izražena glagolskom imenicom. U ovu skupinu mogu se uključiti imenice *anlam* 'značenje/smisao', *neden/sebep* 'razlog/uzrok' i *amaç* 'cilj' koje navode Göksel i Kerslake, npr:

- (12) *yas tutmanın amacı* ‘cilj žalovanja (korote)’
 (13) *sigarayı bırakmanın nedeni* ‘razlog prestajanja pušenja.’
 (14) *Kavgayı uzatmanın anlamı yok.* ‘Nema smisla nastavljati svađu.’
 (dosl. ‘smisao nastavljanja svađe ne postoji’)

Prijevodi turskih primjera pokazuju da se turske glagolske imenice u ovakvim sintagmama na hrvatski prevode ili glagolskom imenicom kao genitivnim atributom (primjeri 12 i 13) ili infinitivom (primjer 14). I glagolska imenica i infinitiv označuju vremenski neobilježenu radnju te značenjski odgovaraju turskim glagolskim imenicama na *-mA*.

b) imenica u ulozi glave označuje neku vrijednost, pozitivni ili negativni učinak radnje izražene glagolskom imenicom, tj. radnja je ishodište ili izvor neke pozitivne ili negativne posljedice (u našem korpusu tom opisu odgovara jedino imenica *bedel* ‘cijena’, no u ovu se skupinu mogu uključiti i imenice *fayda* ‘korist’ i *zarar* ‘šteta’ koje navode Göksel i Kerlake):

- (15) *şehri görmenin bedeli* ‘cijena upoznavanja s gradom’

U primjeru je prva genitivna veze prevedena imeničkom sintagmom s genitivnim atributom, no sintagme s ovom vrstom imenice u ulozi glave moguće je prevesti i imenicom s prijedložno-padežnim izrazom *od+GEN* kao determinatorom (primjer 8), kojim se radnja izražena glagolskom imenicom naglašava kao ishodište ili izvor neke posljedice.

c) imenica u ulozi glave označuje emotivno stanje, stanje duha ili neki subjektivni stav/doživljaj (npr. *zevk* ‘užitak’, *hüzün* ‘tuga’, *gurur* ‘ponos’, *haz* ‘ushićenost’, *mutluluk* ‘sreća’, *huzursuzluk* ‘nemir’, *acı* ‘bol’) koji proizlazi iz (vršenja) radnje označene glagolskom imenicom te su sintagme s ovim imenicama slične prethodnima pod b) na temelju sveze između radnje kao uzroka ili ishodišta neke posljedice:

- (16) *Boğaz'da gezmenin zevki* ‘užitak u plovidbi Bosporom’
 (17) *kendimizi rüyada görmenin zevkleri* ‘užitak sanjanja samoga sebe’
 (18) *herkesten de eğlenceli olabilmenin zevklerini keyifle çıkarır* ‘te bih uživao u osjećaju da sam (...) i zabavniji od drugih’
 (19) *annemden uzak kalmanın hüznü* ‘tuga rastanka od kuće i majke’
 (20) *büyük bir medeniyetin uzantısı olmanın gururu ve teselli duygusu* ‘osjećaj ponosa i utjehe što smo nastavljajući jedne velike civilizacije’
 (21) *bu (...) yerlere ait olmanın (...) mutluluğu* ‘osjećaj sreće što pripadam tim (...) predjelima’
 (22) *bir Amerikan okulunda hocalık etmenin huzursuzluğuyla* ‘uznemireni zbog toga što predaju na američkoj školi’

I glagolske imenice u ovim sintagmama se na hrvatski prevode na isti način kao i sintagme pod a) i pod b), dakle imenicom s genitivnim atributom (primjeri 17, 19), ali i atributnim prijedložno-padežnim izrazom *u*+LOK (primjer 16) te surečenicom koja se uvodi veznikom *da* uz koji se koristi prezent (primjer 18). Osim toga, vrlo su česti prijevodi atributnom surečenicom koja se uvodi odnosnim veznikom *što* iza kojega također slijedi predikat u prezentu (primjeri 20 i 21). Iz prijevoda primjera 18 se pak zamjećuje mogućnost prijevoda imenicom iza koje slijedi surečenica uvedena uzročnim veznikom. Njime se, naime, dodatno naglašava da stanje označeno glavom sintagme proizlazi iz radnje izražene glagolskom imenicom, odnosno da je radnja uzrok tom stanju.

d) imenicom u ulozu glave označuje se svojstvo radnje izražene glagolskom imenicom (npr. *şiddet* 'silina', *gürültü* 'buka', *çekim* 'privlačnost'):

(23) *patlamanın gürültüsü* 'snaga eksplozije' (dosl. 'eksplozije buka')

(24) *yangın seyretmenin (...)* *çekimi* 'privlačnosti promatranja tog prizora [požara]'

(25) *kulak çekmenin şiddeti* 'jače potezanje za uho' (dosl. 'silina potezanja za uho')

I ovakve se sintagme na hrvatski prevode imeničkom sintagmom s genitivnim atributom (primjeri 23 i 24), koji je nerijetko glagolska imenica na *-nje* (primjer 24), no imenica u ulozu glave sintagme u hrvatskome se može prevesti i odgovarajućim pridjevom (primjer 25, *jače potezanje* umjesto *silina potezanja*) jer označava svojstvo radnje izražene glagolskom imenicom.

e) imenica u ulozu glave odnosi se prema glagolskoj imenici kao radnja u odnosu prema svom vršitelju te se ovakve sintagme na hrvatski često prevode imeničkom sintagmom sa subjektivnim genitivom kao determinatorom, npr.:

(26) *modernleşmenin darbeleri* 'udarci modernizacije'

(27) *modernleşmenin etkisi* 'utjecaj modernizacije'

Turska glagolska imenica obično ima svoje, ponekad i vrlo složene dopune ili dodatke pa prvu genitivnu vezu često nije moguće prevesti jednostavnim imeničkom sintagmom:

(28) *Yenilginin (...)* *ve Batı karşısında zayıf düşmenin darbesini henüz yememiş İstanbul* 'Istanbul, kojemu poraz i (...) nemoć spram Zapada još nisu bili zadali udarac' (dosl. 'Istanbul koji još nije primio udarac poraza i slabljenja spram Zapada')

Prijevod u primjeru (28), u kojemu je turska glagolska imenica (*zayıf düşme* 'nemoć', 'slabljenje') prevedena kao subjekt atributne surečenice, a njoj nadređena imenica (*darbe* 'udarac') kao radnja tog subjekta (*zadali udarac*) potvrđuje da se u

ovakvim sintagmama imenica u ulozi glave odnosi prema glagolskoj imenici kao radnja u odnosu prema svom vršitelju.

Značenjska sveza imenica unutar sintagmâ iz skupina d) i e), jednako kao i ona u sintagmama iz skupina b) i c), također počiva na opojmljivanju radnje kao ishodišta čemu (npr. ishodišta svojstva, rezultata, posljedice, i sl.), što je i u skladu sa značenjem genitiva (v. uvodno poglavlje) kao padeža u kojem stoji determinator unutar prve genitivne veze.

4.3. -mA u drugoj genitivnoj vezi

Ova se imenička sintagma u našem korpusu pojavljuje kao najfrekventnija imenička sintagma u kojoj imenica na -mA bez posvojnog sufiksa može imati atributnu funkciju. U uvodnom poglavlju pojašnjeno je kako se druga genitivna veza ponaša kao konstrukcija koja ima obilježja leksikalizacijskog obrasca jer dvije imenice u njoj imenuju jedinstven pojam kategorijalnoga značenja. Osim toga, riječ je o vrlo produktivnoj konstrukciji kojom se leksikaliziraju različite pojavnosti. Takvo značenje proizlazi iz činjenice da u njoj imenica u ulozi determinatora stoji u apsolutnom padežu te ne označuje nikakvu konkretnu pojavnost (za razliku od genitivnog atributa u prvoj genitivnoj vezi), već pojam kao kategoriju. Isto leksikalizacijsko svojstvo ove sintagme zamjećujemo i u slučaju kada u ulozi determinatora stoji glagolska imenica na -mA, a primjeri koje pronalazimo u našem korpusu su sljedeći:

- (29) *oturma odası* ‘dnevni boravak’ (dosl. ‘sjedenje soba’)
- (30) *çalışma odası* ‘radna soba’, *çalışma masası* ‘radni stol’
- (31) *boyama kitabı* ‘bojanka’ (dosl. ‘bojanje knjiga’)
- (32) *portakal sıkma makinesi* ‘aparatus za cijedenje naranči’
- (33) *dokuma tezgâhi* ‘tkalački razboj’ (dosl. ‘tkanje razboj’)
- (34) *kahve öğütme makinesi* ‘mlin za mljevenje kave’
- (35) *ıçme suyu* ‘voda [za piće]’ (dosl. ‘pijenje voda’)
- (36) *resimli romanların konuşma balonları* ‘tekst u oblačićima stripova’ (dosl. ‘govorenje baloni’)
- (37) *kestirme yolu* ‘najbrži način [/prečac]’ (dosl. ‘presijecanje put’)

Sve navedene sintagme oprimjerenja su leksikalizacijskoga obrasca jer se pomoću njega imenuju različite podvrste predmeta ili pojavnosti (mnoge od njih i iz svakodnevnog života), svaka sa svojim specifičnostima u odnosu prema svom hiperonimu (nadređenom i općenitijem pojmu u hijerarhiji). Također, svim je primjerima zajedničko to što se podređenim članom sintagme (glagolskom imenicom) izražava namjena, što se u hrvatskome ostvaruje prijedložno-padežnim izrazom *za*+AK kao prijevodnim ekvivalentom. Pogledamo li hrvatske prijevodne ekvivalente navedene turske konstrukcije zamjećujemo da oni pravilno odražavaju leksikalizacijski obrazac [N PP /za+AK] koji je u Katunar i Raffaelli (2018) definiran kao jedno od

najčestotnijih oprimjerenja N PP konstrukcije kojom se leksikaliziraju hiponimske leksičke strukture i koje imaju opće značenje izražavanja namjene. Osim toga, primjeri u kojima se pojavljuju odnosni pridjevi u hrvatskome načelno su u konkurenciji sa spomenutim leksikalizacijskim obrascem, što dodatno potvrđuje njegovu konvencionaliziranost u imenovanju pojavnosti u određenome odnosu i funkciju u oblikovanju leksičkoga inventara.

Sličnim, leksikaliziranim sintagmama mogu se smatrati i one u kojima glagolska imenica ne izražava namjenu, već radnju iz koje proizlazi neki subjektivni doživljaj (primjeri 38, 39), ili radnju koja se o(ne)mogućava (primjer 40), npr.:

(38) *yaşama sevinci* ‘životna radost’

(39) *varolma acısı* ‘egzistencijalna bol’

(40) *konuşma özgürlüğü* ‘sloboda govora’

No pitanje je stupnja u kojemu su te sintagme leksikalizirane: dok je prvu (38) i treću (40) moguće naći kao zasebne leksičke natuknice u rječnicima, druga (39) se kao takva ne pojavljuje,²⁴ ali se opet može smatrati konvencionaliziranijom, tj. na višem stupnju leksikalizacije u odnosu na, primjerice, sintagme *resmetme heyecanı* ‘slikarski zanos’ ili *dayanışma rubu* ‘duh solidarnosti’. Naime, proces leksikalizacije, posebice promatran kroz model leksikalizacijskih obrazaca stupnjeviti je i ovisan o učestalosti uporabe određene konstrukcije, a onda i dekontekstualizacije, dakle mogućnosti da se pohranjuje kao dio jezičnoga i leksičkoga znanja govornika kao zasebna struktura. Valja naglasiti da granice leksikalizacije nisu uvijek oštre, ili kako ističe Raffaelli (2015) „leksikalizacija je složen dinamički proces kojim nastaju novi leksemi, pri čemu postoji niz primjera koji upućuju na stupnjeviti put prelaska sintagmi u složene leksičke izraze, dakle lekseme s odvojenim značenjem.“ (Raffaelli, 2015: 77). Drugim riječima, navedeni turski primjeri jasno odražavaju tu stupnjevitosť s obzirom na pojavnosti koje se imenuju i mjesto koje te leksičke strukture postupno zauzimaju u leksičkome sustavu.

Svi gore navedeni primjeri sintagmi predstavljaju zapravo primjere druge genitivne veze jednostavne strukture u kojoj glagolska imenica ili uopće ne može imati dopunu/dodatak (npr. *o boyama kitabı* ‘bojanka’, dosl. ‘knjiga za bojanje o’) ili je vrsta dopune ograničena i stoji u apsolutnom padežu (npr. *portakal sıkma makinesi* ‘aparatus za cijedenje naranči’). No uz ovu, postoji i drugi, vrlo česti tip druge genitivne veze u kojem glagolska imenica na -mA ima jednu ili više dopuna ili dodataka različitog stupnja složenosti (koje i same mogu imati svoje dopune i dodatke, v. primjere 41 i 42 dolje), a u njihovom odabiru ne postoje nikakve restrikcije osim onih koje proizlaze iz značenja i valencije glagola iz kojega je glagolska imenica izvedena, npr.:

²⁴ Pojam egzistencijalne ili svjetske boli (njem. *Weltschmerz*) u turskome jest leksikaliziran sintagmom druge genitivne veze, ali s glagolskom imenicom na -(y)Iş kao determinatorom (*varoluş acısı*).

- (41) *dışa kapalı bir ikinci dünyada yaşama alışkanlığı* ‘navika življenja u drugom svijetu, zatvorenom prema van’
 (42) *yıkılan imparatorluktan kalan keder verici, acıklı hatıralarla yüklü eşyalardan kurtulma telaşı* ‘nastojanje da se što prije odbace predmeti preostali iza propaloga Carstva’

Primjeri pokazuju da se glagolska imenica u ovakvom tipu genitivne veze može prevoditi glagolskom imenicom u genitivu (atributnim genitivom) koja ima svoju dopunu/dodatak, a koji također može imati svoju dopunu/dodatak (primjer 41). Druga mogućnost prijevoda turske glagolske imenice je atributna surečenica (primjer 42) koja se uvodi veznikom *da*, o čemu će više riječi biti u nastavku. Premda je primarna struktura ovakve turske sintagme jednaka onoj iz ranijih primjera (29-37) – a to je struktura [N N_{POSV.3SG}] – u ovim se slučajevima, naravno, ne može govoriti o leksikaliziranim sintagmama ne samo zato što ne postoje restrikcije u dopunama i dodacima glagolskih imenica već i stoga što su te dopune i dodaci često ključni u razumijevanju same radnje izražene glagolskom imenicom.

Kao i s glagolskim imenicama na *-mA* unutar prve genitivne veze, i u ovim je sintagmama moguće odrediti nekoliko različitih skupina imenica koje s *-mA* ulaze u sintagmatsku vezu kao nadređeni član. To smo pitanje najbolje (iako i dalje nedovoljno) razrađeno pronašli u gramatici Göksel i Kerslake (2006: 377-379) u dijelu o drugoj genitivnoj vezi, no kako se autorice istodobno bave svim vrstama glagolskih determinatora koji su u njoj mogući (tj. i finitnim oblicima, i imenicom na *-mA(k)*, i imenicama na *-DIk* i *-(y)AcAk*), iz njihove podjele nije sasvim jasno u kojim slučajevima imenice koje navode dolaze s kojim vrstom determinatora. Primjeri koje donose također su malobrojni, a iz njih zaključujemo da glagolska imenica na *-mA(k)* dolazi kao determinator s imenicama koje označuju:

- 1) naredbu (npr. *komut* ‘naredba’), npr.:
 (43) *Saat altıda hazır olma komutunu aldık.* ‘U šest sati dobili smo naredbu da budemo spremni.’
- 2) želju (npr. *istek/arzu* ‘želja’, *özlem* ‘čežnja’), npr.:
 (44) *Aysel oğlunu Amerika’da okutma(k) isteğini yenemiyordu.* ‘Aysel se nije mogla oduprijeti želji da školuje svog sina u Americi.’
- 3) mogućnost ili potrebu (npr. *olasılık/ihhtimal* ‘mogućnost’, *gereksinim/ihhtiyaç* ‘potreba’, *zorunluk/mecburiyet* ‘nužnost’), npr.:
 (45) *Öğleden sonra kardeşimin gelme(k)/gelmesi ihhtimali var.*²⁵ ‘Postoji mogućnost da poslije podne dođe moj brat.’

²⁵ Autorice ističu da je na glagolskoj imenici posvojni sufiks (kojim se naznačava vršitelj radnje) moguć samo u kombinaciji s nadređenim članom/imenicom koja je sasvim bezlična, kao što su to *ihhtimal* ‘mogućnost’ (ovaj primjer) i *zaman/vakit* ‘vrijeme’ (primjer pod 5)), dok s ostalim imenicama glagolska imenica mora doći bez posvojnog nastavka (Göksel i Kerslake, 2006: 379).

- 4) obrazac ponašanja (npr. *alışkanlık* 'navika', *eğilim* 'sklonost', *gelenek* 'tradicija'), npr.:
 (46) *Başkalarından saygı bekleme(k) alışkanlığı insanı düş kırıklığına uğrattır.* 'Navika da se od drugih očekuje poštovanje vodi razočaranju.'
 (ili 'navika očekivanja pomoći od drugih...')
- 5) vrijeme (npr. *zaman/vakit* 'vrijeme (općenito)', *saat* 'vrijeme (prema satu)'), npr.:
 (47) *Bu yanlış uygulamayı düzeltme(miz) zamanı geldi.* 'Došlo je vrijeme da ispravi(mo) tu pogrešnu praksu / da se ispravi ta pogrešna praksa.'

Primjećuje se da se turske druge genitivne veze u svim primjerima na hrvatski prevode atributnim surečenicama koje se uvode veznikom *da* nakon kojega slijedi predikat u *gnomskom* prezentu jer se njime, kao i turskom glagolskom imenicom na *-mA*, označuje vremenski neodređena ili pak potencijalna radnja. No prema rezultatima pretraživanja našega korpusa, vrste imenica i skupine koje u odnosu na njih definiraju Göksel i Kerlake samo su neke od mogućih pa ih na osnovi naših rezultata modificiramo i proširujemo te predlažemo sljedeću klasifikaciju:

- a) imenica u ulozu glave je shematičnoga značenja te se dodatno određuje glagolskom imenicom koja izražava uopćenu, vremenski neobilježenu radnju (npr. *oyun* 'igra', *vaka* 'slučaj', *iş* 'radnja', *işlem* 'radnja/funkcija', *usul* 'način', *biçim* 'način', *konu* 'tema', *hava* 'duh, manira', *jest* 'kretanja/gesta', *ahlak* 'moral, etika', *sahne* 'scena, prizor', *ruh* 'duh', *an* 'trenutak', *duygu* 'osjećaj'):
- (48) *aldatma ve unutmaya oyunlari* 'igre samoobmane i zaborava'
 (dosl. 'igre samoobmanjivanja i zaboravljanja')
- (49) *dayanışma ruhu/havası* 'duh solidarnosti' (dosl. 'duh solidari-ziranja')
- (50) *korse bağlama sahnesi* 'prizor stezanja korzeta'
- (51) *aşağılanma anlari* 'trenuci poniženja'
- (52) *bir çalışma, biriktirme ahlakı* 'radne i skupljačke etike' (dosl. 'etika rada i sakupljanja')
- (53) *"yok olma" vakalari* 'nestanci' (dosl. 'slučajevi nestajanja')
- (54) *Boğaz'ı aylak aylak seyretme işi* 'dokono nadgledanje Bospora'
 (dosl. 'radnja promatranja')
- (55) *kesip yapıştırma işlemleri* 'naredbe cut and paste' (dosl. 'funkcija rezanja i lijepljenja')
- (56) *kendi smırlılığını bilme jestleri* 'kretanja nekog tko je svjestan svoje ograničenosti' (dosl. 'kretnje neznanja svoje ograničenosti')
- (57) *şiiir okuma usulleri* 'načina na koji su (...) recitali svoju poeziju'
 (dosl. 'načini čitanja poezije')
- (58) *bacaklardaki büyüme ağrısı* 'boli u nogama u doba odrastanja'
 (dosl. 'bol odrastanja')

Ovakve se sintagme u hrvatskome najčešće prevode sintagmama s objasnidbenim genitivom kao atributom (primjeri 48-51), imeničkom sintagmom s pridjevom kao atributom (primjer 52), imenicom koja označuje samo radnju u turskome izraženu glagolskom imenicom (tj. ispuštanjem glave sintagme, primjeri 53-54), apozitivnom sintagmom (primjer 55) ili parafrazom, često s raznim odnosnim rečenicama (primjeri 56-58). Primjećuje se i da kao prijevodni ekvivalenti glagolskih imenica na *-mA* često dolaze hrvatske glagolske imenice na *-nje*, koje, kao i turske glagolske imenice, također označuju vremenski neodređenu radnju.

b) imenica u ulozi glave označuje neki subjektivni doživljaj, emotivno stanje ili stanje duha koje proizlazi iz (vršenja) radnje označene glagolskom imenicom (npr. *zevk* 'užitak', *heyecan* 'uzbuđenje', *duygu* 'osjećaj', *his* 'osjećaj', *sevinc* 'radost', *hal* 'stanje/osjećaj', *endişe* 'uznemirenost', *acı* 'bol', *korku* 'strah'). Pritom se taj subjektivni doživljaj ili stanje ne određuje u odnosu na konkretnu, jednokratnu ili pojedinačnu radnju, već na općenitu radnju percipiranu sa svim svojim osobitostima:

(59) *yazma zevki* 'užitak pisanja'

(60) *sınıf arkadaşlarımı tek tek tanıma zevki* 'zadovoljstvo pojedinačnoga upoznavanja kolega iz razreda'

(61) *gizli gizli yasak ve zevkli bir şey yapma heyecanı* 'uzbuđenje upuštanja u nešto tajnovito, zabranjeno i puno užitka'

(62) *ezilmiş, aşağılanmış olma duygusu* 'osjećaj (...) slomljenosti i poniženja' (dosl. 'osjećaj bivanja slomljenim i poniženim')

(63) *şehrin kalbine ait olma hissi* 'taj neponovljivi osjećaj pripadnosti zajednici i srcu grada' (dosl. 'osjećaj pripadanja')

(64) *hayata karşı yenilgiyi baştan kabul etme hali* 'osjećaj pomirenosti sa životnim porazom' (dosl. 'osjećaj prihvaćanja')

(65) *okuma zevki* 'užitak u čitanju' (dosl. 'užitak čitanja')

(66) *resmetme heyecanı* 'slikarski zanos' (dosl. 'uzbuđenje slikanja')

(67) *yaşama heyecanı/sevinci* 'životna radost' (dosl. 'uzbuđenje/radost življenja')

(68) *tuhaf bir varolma acısı* 'čudna egzistencijalna bol' (dosl. 'bol postojanja')

(69) *kendi kendime girmeye karar verdiğim bir sınavı başarıyla geçme zevki* 'osjećaj užitka zbog toga što sam uspješno položio ispit koji sam bio zadao samome sebi' (dosl. 'užitak polaganja')

(70) *tam oraya ait olamama endişesi verir* 'pa ih je uznemiravalo i brinulo to što nisu prispjeli ni na jednu, ni na drugu stranu' (dosl. 'uznemirenost nepripadanja')

(71) *kendi geçmişlerini "egzotik" bulma zevki* 'užitak da vlastitu prošlost doživimo kao "egzotičnu"' (dosl. 'užitak doživljavanja')

- (72) *neden buraya geldiğini, bu berbat yerde ne işi olduğu sorusunu kendi kendine sorma* *lüksünü ve zevkini* ‘**luksuz i užitak da (...)** upitaju zbog čega je došao, te **da** samome sebi **postave pitanje** što (...) traži na tako groznom mjestu’ (dosl. ‘luksuz i užitak postavljanja pitanja’)
- (73) *yakalanma korkuları* ‘**strah da ću biti uhvaćen**’ (dosl. ‘strah bivanja uhvaćenim’)
- (74) *yabancı kalma telaşından* ‘**usplahirenosti da bih se mogao doimati** neobičnim’

Razne su mogućnosti prevođenja sintagma s ovom vrstom imenice u ulozi glave: to mogu biti sintagme s atributnim genitivom (primjeri 59-64), imenice s atributnim prijedložno-padežnim izrazom *u*+LOK (primjer 65), imeničke sintagme s pridjevskim atributom (primjeri 66-68) i imenice s atributnim surečenicama koje se uvode uglavnom veznikom *da* iza kojega obično slijedi gnomski prezent (primjeri 71-72), futur (primjer 73) ili kondicional (primjer 74). Gnomskim se prezentom radnja opet naznačuje kao vremenski neobilježena, a futuro i kondicionalom kao potencijalna. U prijevodu primjera 69 u atributnoj se funkciji nalazi surečenica koja je uvedena uzročnim veznikom, čime se naglašava značenje proizlaženja subjektivnog doživljaja iz radnje, tj. radnja kao izvor ili uzrok doživljaja.

c) imenice koje označuju pojavnosti čija je *namjena* ostvarivanje radnje izražene glagolskom imenicom (npr. *tören* ‘ceremonija’, *ders* ‘sat (poduke)’, *konum* ‘pozicija’, *yol* ‘put/način’, *merkez* ‘središte’, *makine* ‘stroj’, *yer* ‘mjesto’, *salon* ‘salon’), npr.:

- (75) *cezalandırma törenlerini* ‘ceremonije kažnjavanja’
- (76) *okuma yazma dersleri* ‘sati opismenjavanja’
- (77) *korunma yolu* ‘način samozaštite’
- (78) *vakit geçirme yolu* ‘način prekraćivanja vremena’
- (79) *anlama merkezi* ‘centar za odgonetanje značenja’
- (80) *kafamın içindeki okuma makinesi* ‘stroj za čitanje u mojoj glavi’
- (81) *sandal çekme yerleri* ‘mjesto gdje su čamce izvlačili na kopno’ (dosl. ‘mjesto izvlačenja čamaca’)
- (82) *savunma konumu* ‘obramben stav’ (dosl. ‘stav obranjivanja’)
- (83) *tanışma ve buluşma salonları* ‘saloni javnih kuća’ (dosl. ‘saloni upoznavanja i susretanja’)

Ovakve se sintagme često prevode imeničkom sintagmom s genitivnim atributom u čijoj je ulozi najčešće glagolska imenica (osobito na *-nje*) (primjeri 75-78), a da se radi o značenju namjene potvrđuju prijevodi u kojima je u atributnoj ulozi prijedložni izraz *za*+AK (primjeri 79-80), kao i činjenica da bi se atributi u mnogim navedenim prijevodima mogli parafrazirati tim prijedložno-padežnim izrazom ili

pak parafrazom *namijenjen za*, npr. *sati* (*namijenjeni*) *za opismenjavanje, mjesta* (*namijenjena*) *za izvlačenje čamaca na kopno, saloni* (*namijenjeni*) *za upoznavanje i susretanje*, itd. U rječim se slučajevima ove sintagme prevode i imenicom s atributnom surečenicom (primjer 81), imeničkom sintagmom s pridjevskim atributom umjesto genitiva glagolske imenice (primjer 82), a gdjekada se leksikaliziranje radnje za koju je što namijenjeno sasvim ispušta jer je ona implicirana kontekstom (primjer 83).

d) imenice kojima se izražava težnja, nakana, nastojanje ili želja da se izvrši/ostvari radnja, ili pak sklonost ili običaj vršenja radnje (npr. *telaş* ‘uzurbano nastojanje’, *istek/dilek/arzu* ‘žalja’, *çaba* ‘napor/težnja/trud’, *iştah* ‘apetit, volja, žudnja’, *umut* ‘nada’, *düşünce* ‘zamisao, ideja’, *hırs* ‘nastojanje/poriv/ambicija/potreba’, *azim* ‘odlučnost’, *içgüdü* ‘poriv’, *dürtü* ‘poriv/nagon’, *tutku* ‘strast / strasna želja’, *niyet* ‘namjera/nakana’, *gayret* ‘nastojanje’, *yariş* ‘nadmetanje’, *hayal* ‘san/maštarija’, *plan* ‘plan’, *merak* ‘potreba/žudnja/strast’, *alışkanlık* ‘navika’), npr.:

(84) *bir çocuğun mutlu olma, eğlenme, bu dünyayı içtenlikle anlama iştahı* ‘volja jednog djeteta (...) da bude sretno, da se zabavlja i iskreno spozna svijet oko sebe’

(85) (...) *büyük resimlerini gravürlü bir kitap haline getirme düşüncesi* ‘ideja da svoje velike slike (...) skupi i tiska u jednoj knjizi’

(86) *İstanbul’un geri kalanına ne kadar zengin olduklarını duyurma hırsı* ‘potreba da ostatku Istanbula pokažu koliko su bogati’

(87) *hızne karşı bir şey yapma azmi* ‘odlučnost da se nešto poduzme protiv tuge’

(88) *öğretme içgüdüsü* ‘poriv (...) da poučavaju’

(89) *merkezleşme, birörnekleşme, disiplin ve kontrol altına alma gayretleri* ‘nastojanje (...) da sve bude centralizirano, ujednačeno, dovedeno u red i stavljeno pod nadzor’

(90) *bir gün büyük bir şey yapma azmi ve hayalleriyle* ‘ispunjen snovima i nepokolebivom odlučnošću da jednoga dana napravim nešto veliko’

(91) *ressam olma planları* ‘planova da postanem slikar’

(92) “*atölyeme*” *gidip resim yapma heyecanım* ‘poriv da odlazim u svoj “atelje” i slikam’

(93) *Dünyanın ya da oyunun kurallarını bir an önce öğrenme endişesi* ‘nakana da što prije svladamo pravila svijeta ili igre’

(94) *yerlerine bir apartman yapılma umuduyla* ‘nadajući se da će na njihovu mjestu biti izgrađene stambene zgrade’

(95) *koruma dürtüsü* ‘zaštitnički nagon’

(96) *Boğaz’ı evden görebilme tutkusu* ‘strasna želja (...) za pogledom na Bospor’

- (97) *Batılılaşma merakı* 'žudnja za zapadnjačkim načinom života'
- (98) *gemi sayma merakı* 'strast prema brojanju brodova'
- (99) *başarma hırsı* 'strast prema uspjehu'
- (100) *Batılılaşma çabası, modernleşme isteğinden çok, yıkılan imparatorluktan kalan keder verici, acıklı hatıralarla yüklü eşyalardan kurtulma telaşı gibi gelmiştir bana.* 'Težnja pozapadnjenju više mi je sličila na užurbano nastojanje da se što prije odbace predmeti preostali iza propaloga Carstva, koji bude sjetne i bolne uspomene, negoli kao želja za modernizacijom.'
- (101) *acımasız bir kazıklama ve aldatma alışkanlığıyla* 'sklonim bešćutnim podvalama i obmanama' (dosl. 's navikom podvaljivanja i prevare')
- (102) *ahlakımızı, kanaatkârlığımızı ya da terbiyemizi gösterme yarışından* 'nadmetanje u etičnosti, samozatajnosti ili dobrom odgoju' (dosl. 'nadmetanje pokazivanja etičnosti...')
- (103) *Doğu hakkında birşeyler yazma niyetini (...)* *göz önünde tutunca* 'Imamo li na umu da je, poput drugih pisaca prije njega, kanio ponešto napisati o Istoku' (dosl. 'da je (...) imao namjeru pisanja')
- (104) *misafirlerine müze gezdirir gibi gezdirme alışkanlığı edinen* 'koji je gostima običavao pokazivati kuću kao da pokazuje kakav muzej' (dosl. 'koji je usvojio naviku pokazivanja kuće')

Kao što je razvidno iz primjera, sintagme koje na poziciji glave imaju ovu vrstu imenica u hrvatskome se najčešće prevode atributnom surečenicom koja se uvodi veznikom *da* nakon kojega slijedi predikat u gnomskome prezentu (primjeri 84-93, 100), znatno rjeđe futur (primjer 94), a oba upućuju na to da je radnja izražena turskom glagolskom imenicom potencijalna, odnosno da je glagolska imenica na *-mA*, kao vremenski neobilježena imenica, značenjski kompatibilna s imenicama u ulozu glave sintagme koje izražavaju želju, težnju, nakanu i sl. Kao hrvatski prijevodni ekvivalenti također se vrlo često pojavljuju sintagme u kojima je u ulozu atributa prijedložno-padežni izraz *za*+INSTR ili *prema*+DAT (primjeri 96-100), a obama se u hrvatskome izražava usmjerenost prema kakvom cilju, u ovom slučaju prema željenoj ili planiranoj radnji. I upotreba hrvatskoga besprijedložnog dativa kao prijevodnog ekvivalenta glagolskoj imenici također naznačuje radnju kao cilj kojem se teži (primjer 100-101). Od ostalih prijevodnih ekvivalenata pojavljuju se imenička sintagma s pridjevskim atributom (primjer 95) ili s pridjevom kao glavom i dativom kao njegovom dopunom (primjer 101), zatim rjeđe imenička sintagma s prijedložno-padežnim izrazom *u*+LOK (primjer 102) ili glagolom s infinitivnom dopunom (primjeri 103-104).

e) imenice koje označuju mogućnost ili nemogućnost, odnosno osobinu ili nedostatak osobine potrebne da se radnja izvrši (npr. *yetenek* 'sposobnost', *hüner* 'sposobnost/nadarenost', *güç* 'snaga', *fırsat* 'prilika', *ihtimal* 'mogućnost/vjerojatnost', *yasak* 'zabrana', *özgürlük* 'sloboda', *hak* 'pravo'), npr.:

(105) *huzursuz edici şeyleri, iyi niyetle unutmaya yeteneğim* 'sposobnošću da dobrohotno zaboravim ono što me uznemiravalo'

(106) *konuyu hemen kendi kariyera da şiirlerine getirebilme hünerleri* 'sposobnosti da temu začas skrenu na svoju karijeru ili poeziju'

(107) *sürekli bir yas havası içerisinde yaşama fırsatı* 'prilika da živi u trajnoj žalosti'

(108) *annelerimize rastlama ihtimalinden* 'mogućnost da nas (...) susretnu naše majke'

(109) *tozlu, yarı karanlık birinci dünyayı bilinçle terkedebilme gücü* 'sposobnost kontroliranog napuštanja prašnjavog i polumračnog "prvog" (stvarnog) svijeta'

(110) *hayret etme ve hayal etme yetenekleri* 'sposobnost čuđenja i maštanja'

(111) *annemin geri dönme ihtimali* 'mogućnost majčina povratka'

(112) *sokağa çıkma yasaklarında* 'u vrijeme zabranâ izlaska na ulice'

(113) *bahsetme özgürlüğü* 'slobodan govor'

(114) *hükmetme hakkı* 'pravo prosuđivati'

Sintagme s ovom vrstom imenica u ulozi glave prevode se također imenicom s atributnom surečenicom koja se uvodi veznikom *da* iza kojega slijedi gnomski prezent (primjeri 105-108), zatim imeničkom sintagmom s atributnim genitivom glagolske imenice (često imenice na *-nje*) (primjeri 109-112), imeničkom sintagmom s pridjevskim atributom (primjer 113) te imeničkom sintagmom s infinitivnim atributom (primjer 114).

5. Rasprava / Zaključak

Za analizu u ovome radu korišteni su primjeri iz romana Orhana Pamuka *İstanbul. Hatıralar ve şehir* i njihovi hrvatski prijevodni ekvivalenti iz prijevoda *İstanbul. Grad, sjećanja* Ekrema Čauševića. U analizu su uključeni gotovo svi primjeri koje smo pronašli za različite vrste sintagmâ, a ispušteni su oni u kojima su se imenice u ulozi glave ponavljale ili oni rjeđi u kojima je prijevod, zbog različitosti turske i hrvatske sintakse, morao biti prilagođen hrvatskome jeziku u toj mjeri da se u njemu više ne razaznaje ishodišna imenička sintagma. Unatoč prevoditeljskoj slobodi kojoj je neizbježno pribjeći u bilo kojoj vrsti prijevoda, osobito književnoga, moguće je na temelju većine prijevodnih rješenja utvrditi pravilnosti u prevode-nju, a onda i u osobitostima imeničkih sintagmâ u kojima se u atributnoj funkciji

pojavljaju glagolske imenice na *-mA* bez posvojnoga sufiksa. Valja istaći da upravo prijevodne pravilnosti pokazuju i strukturne pravilnosti u izražavanju određenih funkcionalnih odnosa, ali i značenja koja se leksikaliziraju u hrvatskome jeziku.

Analiza je u ovome radu najprije potvrdila da se glagolska imenica na *-mA*, iako se u lingvističkoj literaturi često promatra kao supstituent imenici na *-mAk*, od nje značajno razlikuje u upotrebi, odnosno da se mnogo češće pojavljuje u atributnoj funkciji, dok je imenici na *-mAk* svojstvenija adverbijalna funkcija. Drugim riječima, te se dvije vrste imenica jasno na određeni način specijaliziraju za različite funkcije pa istodobno kodiraju i različita značenja.

Analiza je također pokazala neke osobitosti sastavnica različitih imeničkih sintagmi (prve, druge i treće genitivne veze) koje u svojem sastavu na poziciji determinatora imaju glagolsku imenicu na *-mA* bez posvojnog sufiksa. Ako se druga genitivna veza usporedi s prvom po pitanju imenica koje se u njima pojavljuju u ulozi glave, zamjećuje se da se dvije vrste sintagme preklapaju jedino u skupini imenica kojima se označuje neko emotivno stanje, stanje duha ili subjektivni doživljaj (npr. *mutluluk* 'sreća', *gurur* 'ponos', *zevk* 'užitek', i sl.) koji proizlazi iz radnje označene glagolskom imenicom. Čini se da imenice iz svih ostalih skupina imaju restrikciju upotrebe na samo jednu od tih dviju imeničkih sintagmi. Imenice koje se mogu pojavljivati samo u prvoj genitivnoj vezi jesu one koje označuju I) neki pozitivan ili negativan učinak radnje (npr. *fayda* 'korist', *zarar* 'šteta', *bedel* 'cijena', itd.), II) uzrok ili motiv da se radnja izvrši (npr. *neden/sebep* 'uzrok', *anlam* 'smisao', *amaç* 'cilj'), III) svojstvo radnje (npr. *şiddet* 'silina', *çekim* 'privlačnost') i IV) djelovanje kao produkt radnje izražene glagolskom imenicom na *-mA* (npr. *darbe* 'udarac', *etki* 'utjecaj'). Svima (izuzev skupine I) zajedničko je to što radnja služi kao ishodište čemu, što je u skladu sa značenjem genitiva kao padeža ishodišta. Imenice koje se pak mogu pojavljivati samo u drugoj genitivnoj vezi jesu one koje izražavaju I) shematični pojam koji se pobliže određuje s obzirom na radnju, II) pojavnost namijenjenu za radnju označenu glagolskom imenicom (npr. *makine* 'stroj', *yer* 'mjesto', *ders* 'sat (poduke)'), III) težnju, nakanu, nastojanje ili želju (npr. *istek/dilek/arzu* 'žalja', *çaba* 'napor/težnja/trud', *dürtü* 'poriv/nagon', *niyet* 'namjera/nakana', *gayret* 'nastojanje') ili sklonost i običaj (*alışkanlık* 'navika') i IV) mogućnost ili nemogućnost, tj. osobinu ili nedostatak osobine potrebne da se radnja izvrši (npr. *yetenek* 'sposobnost', *güç* 'snaga', *fırsat* 'prilika', *yasak* 'zabrana', *hak* 'pravo'). Vrlo uopćeno rečeno, glavna razlika između prve i druge genitivne veze jest u tome da je u prvoj radnja izražena glagolskom imenicom na *-mA* uglavnom ishodište, nešto iz čega proizlazi određeno svojstvo, djelovanje ili subjektivni doživljaj, dok je u drugoj radnja izražena glagolskom imenicom najčešće ono čemu se teži, bilo planiranjem, bilo namjerom ili željom, bilo namjenom.

Treća genitivna veza pak nema dodirnih točaka s prvom i drugom po pitanju imenica koje u tim sintagmama dolaze u ulozi glave. No njezina poveznica s dru-

gom genitivnom vezom jest ta što i jedna i druga mogu služiti kao leksikalizacijski obrasci strukturno kodirajući određena značenja s jasno definiranim odnosima u taksonomskoj hijerarhiji. Pritom valja istaći da je druga genitivna veza u toj funkciji mnogo produktivnija. Prva genitivna veza pak nikada ne može služiti kao leksikalizacijski obrazac.

Što se hrvatskih prijevodnih ekvivalenata tiče, prva i druga genitivna veza također se djelomično podudaraju: i u jednoj i u drugoj kao prijevodni ekvivalenti turskih glagolskih imenica dolaze genitivni atributi (u čijoj su ulozi glagolske imenice), prijedložno-padežni izraz *u*+LOK te rjeđe pridjevski atributi. Od prijedložno-padežnih izraza kao prijevodnih ekvivalenata glagolskih imenica pojavljuju se i *za*+AK i *prema*+DAT, no one su rezervirane za drugu genitivnu vezu, jednako kao i besprijedložni dativ, a svima trima označuje se usmjerenost ili težnja prema nekoj radnji. Kada se pak glagolska imenica prevodi atributnim surečenicama, također su razvidne neke razlike između prve i druge genitivne veze: glagolska imenica iz prve genitivne veze prevodi se atributnom surečenicom koja se uvodi veznikom *da* iza kojega slijedi predikat u gnomskom ili običnom prezentu, ili atributnom surečenicom koja se uvodi odnosnim veznikom *što* iza kojega slijedi obični prezent. S druge strane, glagolska imenica iz druge genitivne veze mnogo se češće prevodi atributnom surečenicom s veznikom *da* iza kojega slijedi gnomski prezent, rjeđe futur ili kondicional, što, uzevši u obzir značenja tih glagolskih vremena/načina, upućuje na to da se radnja u drugoj genitivnoj vezi poima ne samo kao vremenski neobilježena, već i kao potencijalna i neodređenija u odnosu na radnju izraženu glagolskom imenicom u prvoj genitivnoj vezi. U obje se genitivne veze kao prijevodna mogućnost glagolske imenice pojavljuju i atributne surečenice s uzročnim veznikom, i to u slučajevima kada se želi istaknuti radnja kao uzrok ili ishodište kakve posljedice. Konstrukcije koje se pojavljuju kao hrvatski prijevodni ekvivalenti također pokazuju visok stupanj pravilnosti, a neke od konstrukcija odgovaraju već utvrđenim [N PP] konstrukcijama [N *za*+AK] koje u hrvatskome funkcioniraju kao leksikalizacijski obrasci, jasno smještajući konstrukciju u paradigmatičke, tj. taksonomske odnose s drugim leksičkim strukturama jezičnoga sustava.

Iako imenice na *-DIk* i *-(y)AcAk* nisu predmet ovoga rada, važno je naglasiti neke najvažnije razlike između njih i imenica na *-mA* u atributnoj funkciji jer se u učenju turskoga jezika one često brkaju. Dok su imenice na *-DIk* i *-(y)AcAk* u atributnoj funkciji pojavljuju najčešće u trećoj genitivnoj vezi (npr. *çktüğ-ı kriz* 'kriza iz koje je izašla / iz koje izlazi'), imenice na *-mA* su u atributnoj funkciji u toj vrsti imeničke sintagme najslabije produktivne. Najproduktivnije su u drugoj genitivnoj vezi i tada se odnose na uopćenu radnju kao kategoriju u odnosu na koju se određuje neka druga pojavnost, što proizlazi ne samo iz značenja druge genitivne veze (koja služi i kao leksikalizacijski obrazac), već i iz činjenice što glagolska imenica na *-mA* u apsolutnom padežu označuje uopćenu ili potencijalnu radnju, a ne prima

ni posvojni sufiks kojim bi se radnja dodatno odredila jer bi se njime izrazio njezin vršitelj. Za razliku od toga, u imeničkim sintagmama s imenicama na *-DIk* i *-(y)AcAk* kao determinatorima, radnja izražena imenicama nije uopćena, već konkretna ili pojedinačna i uvijek ima svog vršitelja koji je naznačen posvojnim sufiksom. Razlike su i u prijevodu na hrvatski jezik: prve se obično prevode raznim vrstama imeničkih sintagmi ili atributnom surečenicom s gnomskim prezentom, dok su prijevodni ekvivalenti drugih razne vrste atributnih surečenica u kojima se, ako se i uvode veznikom *da*, kao glagolska vremena pojavljuju i perfekt, i obični prezent, i futur u značenju buduće, a ne samo potencijalne radnje (npr. *krizden çıktıg-ı haber-i* 'vijest da je izašla / da izlazi iz krize', *krizden çıkacağı haber-i* 'vijest da će izaći / da bi trebala izaći iz krize'). Također, u imeničkim sintagmama s glagolskim imenicama na *-DIk* i *-(y)AcAk* u ulozu se nadređenog člana pojavljuje drukčiji tip imenica, a to su one koje se odnose na prenošenje neke činjenice ili iskaza (poput *haber* 'vijest', *gerçek* 'činjenica', *tehdit* 'prijetnja', *soru* 'pitanje', *ifade* 'izjava', i sl.).

Valja naglasiti da rezultati analize u ovome radu proizlaze iz građe prikupljene iz samo jednog romana i njegova prijevoda samo jednoga prevoditelja, što znači da je korpus za analizu bio ograničen i da bi dodatna analiza na proširenom korpusa (više različitih vrsta tekstova različitih autora i prevoditelja) možda dala nešto drukčije rezultate. Primjerice, možda bi se mogle izdvojiti dodatne skupine imenica koje se u imeničkim sintagmama s glagolskom imenicom kao determinatorom pojavljuju u ulozu glave te bi se mogla ponuditi nešto drukčija klasifikacija, a svakako bi bilo potrebno podrobnije opisati i rastumačiti odnos imenica na *-mA* i na *-DIk* i *-(y)AcAk* u atributnoj funkciji, no nadamo se da ovaj rad nudi dobre temelje za slična daljnja istraživanja.

Na kraju valjalo bi istaći da je provedeno istraživanje pokazalo da proučavanje prijevodnih mogućnosti određene jezične strukture (u ovome slučaju turske) upućuje na određene strukturne pravilnosti u ishodišnom i ciljnome (hrvatskome) jeziku. Naime, stilska i idiolekataska prevoditeljska rješenja moraju biti utemeljena na određenim visoko ukorijenjenim jezičnim strukturama koje su dijelom jezičnoga znanja svakoga govornika. To se posebno vidi kod druge genitivne veze u turskome kojoj odgovaraju [N PP] konstrukcije u hrvatskome (s različitim prijedložno-padežnim oprimjerenjima). U obama se jezicima opisane sintagmatske strukture definiraju kao leksikalizacijski obrasci s različitom konstrukcijskom podlogom, ali istom funkcijom, a to je kodiranje specifičnih značenja pomoću određenih leksičkih izraza i njihovo smještanje unutar paradigmatskoga leksičkoga sustava svakoga od jezika. Takva nam analiza omogućava određene tipološki relevantne uvide. Pokazuje se da u turskome i hrvatskome određene sintagmatske strukture valja tumačiti kao konstrukcije koje funkcioniraju kao leksikalizacijski obrasci za imenovanje pojedinih značenja. Kod takvih primjera posebno, prevoditeljska stilska rješenja i varijacije puno su manja negoli u primjerima nekih drugih turskih opisanih struk-

tura kada one mogu biti vrlo raznolike i podložne prevoditeljskome stilskom odabiru. Drugim riječima, turski i hrvatski pribjegavaju istome procesu – leksikalizaciji određenih, tj. istih značenja s pomoću konstrukcijski utemeljenih leksikalizacijskih obrazaca koji se, pak, razlikuju s obzirom na jezične specifičnosti dvaju jezika, tj. strukturne, odnosno gramatičke elemente od kojih su sastavljene u analiziranima dvama jezicima. Neke turske konstrukcije dopuštaju veću prevoditeljsku slobodu, ne nalaze se čvrste pravilnosti u odabiru hrvatskih struktura (nerijetko postoje varijacije od nesročnih atributa do različitih tipova zavisnih rečenica) što upućuje na to da nije riječ o jasno leksikaliziranim značenjima u dvama jezicima.

Nadamo se da smo ovim istraživanjem ukazali na mogućnosti koje kognitivno i konstrukcijski utemeljeni modeli jezičnoga opisa imaju pri klasifikaciji, tumačenju i razumijevanju glagolske imenice na *-mA* u trima genitivnim vezama i imenica u ulozi glave s obzirom na njihove prijevodne ekvivalente u hrvatskome, ističući neraskidivu povezanost gramatičkih struktura, tj. konstrukcija i značenja koje kodiraju.

Popis kratica

3JD – 3. lice jednine

ABL – ablativ

AK – akuzativ

APS – apsolutni padež

DAT – dativ

GEN – genitiv

INSTR – instrumental

LOK – lokativ

PAS – pasiv

PART – particip

POSV.3JD – posvojni sufix za 3. lice jednine

Literatura

Belaj, B. (2010). Prostorni odnosi kao temelj padežnih značenja - shematičnost i polisemija hrvatskoga prijedložno-padežnog izraza *od*+genitiv. U: M. Birtić i D. Brozović-Rončević (ur.), *Sintaksa padeža* (str. 15-33), zbornik radova znanstvenoga skupa *Drugi hrvatski sintaktički dani*, Zagreb - Osijek: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje - Filozofski fakultet.

Belaj, B. i Tanacković Faletar, G. (2014). *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput.

- Booij, G. (2009). Phrasal names: A constructionist analysis, *Word Structure*, 2 (2), 219-240.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Čaušević, E. (2018). *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku. Turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju*. Zagreb: Ibis grafika.
- Čaušević, E. i Kerovec, B. (2021). *Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: sintagma i jednostavna rečenica*. Zagreb: Ibis grafika.
- Fillmore, C. J., Kay, P. i O'Connor, M. C. (1988). Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of Let Alone, *Language*, 64, 501-538.
- Göksel, A. i Kerslake, C. (2006). *Turkish. A Comprehensive Grammar*. London / New York: Routledge.
- Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Katunar, D. i Simeon, I. (2019). Na sjecištu leksika i gramatike: imensko-prijedložne konstrukcije u hrvatskom i ruskom jeziku. U: N. Pintarić, I. Čagalj i I. Vidović Bolt (ur.), *Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme* (str. 173-181), Zagreb: Srednja Europa.
- Katunar, D. i Raffaelli, I. (2018). Grammatical underpinnings of lexicalization patterns in Croatian, English and French: The case of [N PP] constructions, *Linguistics Beyond and Within*, 4, 79-91.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Volume 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (2005). Integration, Grammaticization, and Constructional Meaning. U: M. Fried i H. C. Boas (ur.), *Grammatical Constructions: Back to the Roots* (str. 157-189), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raffaelli, I. (2015). *O značenju. Uvod u semantiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Raffaelli, I. (2017). Conventionalized patterns of colour naming in Croatian. U: K. Cergol Kovačević i S. L. Udier (ur.), *Applied linguistics research and methodology* (str. 171-185), Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Raffaelli, I. (2018). Kroz leksikologiju i semantiku. U: P. Košutar i M. Kovačić (ur.), *Od dvojbe do razdvojbe - Zbornik radova u čast profesorici Branki Tafri* (str. 143-159), Zagreb: Ibis grafika.
- Raffaelli, I., Katunar, D. i Kerovec, B. (2019). Introduction. U: I. Raffaelli, D. Katunar i B. Kerovec (ur.), *Lexicalization patterns in color naming. A cross-*

linguistic perspective (str. 1-17), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Raffaelli, I. i Kerovec, B. (2017). The concept of 'taste' in formation of Croatian and Turkish lexicon: A contrastive analysis, *Suvremena lingvistika*, 1 (48), 21-48.

Silić, J. i Pranjković, I. (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Izvori

Pamuk, O. (2003). *İstanbul. Hatıralar ve şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Pamuk, O. (2006). *Istanbul. Grad, sjećanja*, preveo Ekrem Čaušević. Zagreb: Vuković & Runjić.

With Non-Finite Verb Forms through Istanbul: The Verbal Noun -mA in the Role of Attribute and Its Croatian Translation Equivalents

This paper focuses on the Turkish verbal noun *-mA* in the role of attribute, and its Croatian translation equivalents. There are several reasons for such a choice of topic for a paper that we dedicate to Professor Ekrem Čaušević for his seventieth birthday. First of all, anyone who is familiar with Professor Čaušević's scholarly work knows that it is largely aimed at comparing and contrasting the Turkish and Croatian languages. In doing so, he has paid much attention to non-finite verb forms, including, among others, the verbal noun *-mA*. One of the reasons for focusing on this topic is certainly the fact that these forms, due to their specificity in relation to the structures of Croatian and other Indo-European languages, are both the most interesting segment of the Turkish language from a contrastive linguistics viewpoint, and the most difficult segment to learn while acquiring Turkish as a second language. With this paper, we want to make a small contribution to at least one part of this vast and challenging area of research. The paper uses the model of lexicalization patterns to analyze genitive constructions in Turkish and provides a semantic classification of nouns which form genitive constructions with a verb noun *-mA* as the head of the construction. It examines the relationships between the verb noun *-mA* and other verb nouns in Turkish and compares Turkish semantic and grammatical structures with their Croatian equivalents, shedding light on the semantic basis of grammatical regularities in both languages.

While the foundations for this paper are largely found in Professor Čaušević's scholarly work, the linguistic data were collected from his translation work: as the corpus for this paper, we used Orhan Pamuk's novel *Istanbul: Hatıralar ve şehir* and its Croatian translation *Istanbul. Grad, sjećanja* by Ekrem Čaušević.

Keywords: verbal nouns, genitive constructions, lexicalization patterns, attributive function, attributive clauses, Turkish language, Croatian language

„Male riječi“ orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku

Ivo Pranjković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

Sažetak

U prilogu je riječ o gramatičkim i pragmatičnim funkcijama „malih riječi“, tj. čestica, veznika, uzvika i priloga, orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku. Posebno se razmatraju one takve riječi koje su u hrvatskome standardnom jeziku neobilježene (npr. *bar*, *makar*, *čak*, *tek* i sl.), a posebno one koje su obilježene, uglavnom kao regionalne (npr. *aferim*, *baška*, *beli* itd).

Ključne riječi: turcizmi, „male riječi“, čestice, veznici, uzvici, prilozima, hrvatski jezik.

U hrvatskome jeziku, posebno u štokavskom narječju, ima relativno puno „malih riječi“, ponajprije čestica, ali i veznika, uzvika i priloga orijentalnoga podrijetla. Neke su od tih riječi posve neobilježene tako da govornici hrvatskoga jezika, pa čak ni proučavatelji toga jezika uglavnom nisu ni svjesni njihova podrijetla. Ovaj je prilog posvećen opisu značenja i porabe takvih riječi. Od neobilježenih takvih riječi opisat će se *bar* (*barem*), *makar*, *ma*, *baš*, *čak*, *ama*, *hajde*, *hej* (*ej*), *tek*, *zar* i *badava*, a od obilježenih *meder*, *džaba* (*džabe*), *aferim*, *mašalah* (*mašala*), *aman* (*haman*), *bajagi*, *baška*, *beli*, *bezbeli*, *jok*, *vala* (*valah*), *čik*, *maksuz* (*mahsuz*), *em ... em* (*hem ... hem*), *da ... da* (*đah ... đah*), *ja ... ja* i *ha ... ha*.

1.

Isticajna čestica (intenzifikator) *bar* ili *barem*, koja dolazi iz turskoga *bari* koje ima vrlo slično značenje kao i hrvatsko *bar(em)* (Škaljić 1989: 120), dolazi uz različite vrste riječi i označuje da govornik upućuje na minimalnu količinu ili minimalan intenzitet onoga što označuje riječ uz koju stoji, znači dakle ‘najmanje’, ‘u najmanju ruku’, ‘makar’, ‘ako ništa drugo...’ i sl. Može biti riječi o minimumu koji se odnosi na predmet/e/, npr. *Kupi bar kruha i mlijeka*, o minimumu osoba označnih zamjenicama, npr. *Pomoći ćemo bar tebi*, o minimalnoj kvantiteti označenoj brojem, npr. *Ostavi mi brata bar jednoga* (usp. Škaljić 1989: 120), o minimumu svojstva, npr.

Treba nagraditi bar odlične (učenike), o kakvoj minimalnoj okolnosti, npr. *Bar ovdje budi pristojan*, o minimumu kakve radnje, npr. *Bar se naučio štedjeti*, *Ona je bar rekla što misli* (usp. Anić 2003: 59) itd. Zbog značenja koncesivnosti koja joj je inherentna čestica *bar(em)* javlja se i u uvjetnodopusnim složenim rečenicama kao korelativ prema vezniku *ako i*, npr. *Ako si se i namučio, bar si stekao puno iskustva*. Javlja se također u zavisnim klauzama irealnih uvjetnih rečenica, npr. *Da si bar prije naručio, već bi imao što si tražio*. Kao i većina drugih čestica, posebice isticajnih, i čestica *bar* pragmatične je naravi, što znači da je vezana za izravnu komunikaciju odnosno za uspostavljanje relacije između govornika i sugovornika. Zato je osobito česta u konstrukcijama s imperativom (kako se vidi iz navedenih primjera), a česta je i u konstrukcijama s optativnim značenjem, npr. *Da su mi se bar javili, Kad bi bar rekli što misle* i sl.! Uz imperativ često označuje minimum onoga što se zahtijeva od sugovornika, npr. *Bar počni razmišljati o tome*, a u konstrukcijama s optativnim značenjem ili uz voluntativne glagole označuje želju da se ostvari minimum onoga što se želi (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 49), npr. *Da je bar nazvao!* ili *Da se bar hoće posavjetovati s nama!*

Vrlo slično značenje i funkciju ima i čestica *makar* (preko turskoga, a iz perzijskoga *meger*, što je značilo ‘možda’, ‘izgleda’, ‘kao da’, ‘osim’, usp. Škaljić 1989: 452).¹ Često su čestice *bar* i *makar* i zamjenjive međusobno, osobito kad upućuju na (minimalnu) kvantitetu, npr. *Kupi bar / makar dvije litre mlijeka*. Međutim u tom se značenju te dvije čestice razlikuju po tome što *makar* ne dolazi uz glagolska vremena koja označuju realne radnje, usp. npr. **Ako si se i namučio, makar si stekao iskustvo* ili **Ona je makar rekla što misli / *Ona će makar reći što misli / *Ona makar kaže što misli*. Osim toga čestica *makar* razlikuje se od *bar(em)* i po tome što ona može funkcionirati i kao veznik dopusnih rečenica, kod kojih zavisna surečenica dolazi u optativu, npr. *Obećao joj je dati što god poželi, makar to bilo i pola carstva* (usp. Pranjkić 2016: 151). Takvi i slični primjeri pokazuju da je kod čestice *makar* koncesivnost znatno naglašenija nego kod čestice *bar(em)*.

Istoga je podrijetla kao *makar* i čestica *ma*, ali ona ima nešto drugačije funkcije i značenja. Ona naime dolazi kao habitualizator uz relativne zamjenice, pridjeve ili priloge u dopusnom značenju odnosno u značenju koje je posve blisko značenju čestice *bilo* ili čestice *god* (o tim česticama te o habitualizatorima i njihovoj naravi usp. Pranjkić 2013: 379-383), npr. *ma koji, ma kakav, ma čiji, ma tko, ma što, ma gdje, ma kuda, ma kamo, ma kada, ma kako* i sl. Uz isticajnu funkciju čestica *ma* najčešće se, uz spomenute riječi, upotrebljava u funkciji veznoga sredstva dopusnih

¹ Istoga je podrijetla, ali nije istoga značenja i danas izrazito arhaična odnosno regionalna čestica *meder*. Ona je naime također intenzifikator, ali ne upućuje na kakav minimum niti je koncesivne naravi, nego je općeisticajnoga i u većoj mjeri afektivnoga tipa, po značenju i funkciji sličnija česticama *baš* ili *bo(g)me* negoli čestici *barem*, npr. *A moj Mujo, žalosna ti majka, meder si mi dopanuo rana* (usp. Škaljić 1989: 452). Zato umjesto nje ne može dolaziti ni *bar* ni *makar*.

rečenica tipa *Nećeš se pokajati ma što izabereš / što god izabrao* ili *Ma koga tamo da pitaš / Koga god tamo da pitaš / Bilo koga tamo da pitaš, saznat ćeš*. U toj je funkciji čestica *makar* rijetka i izrazito obilježena. Ona se naime uglavnom ne rabi kao habitualizator, usp. (?) *Nećeš se pokajati makar što izabereš*.² S druge strane u primjerima tipa *Obećao joj je dati što god poželi, makar to bilo i pola carstva* obrnuto je. Tu je naime *ma* puno rjeđe i izrazito obilježeno u odnosu na *makar*. Čestica *ma* često dolazi i kao izrazito dijaloška i frazeologizirana čestica isticajne naravi u primjerima tipa *Ma nemoj, Ma hajde, Ma kakvi* ili *Ma kakav*.³ U takvim primjerima zamjena s *makar* uopće ne dolazi u obzir.

Čestica *baš* (prema turskome *baş* što u funkciji imenice znači ‘glava’, ‘glavar’, ‘vrh’, ‘početak’, a u funkciji pridjeva ‘glavni’, ‘prvi’ i sl.)⁴ vrlo je česta i posve neobilježena, osobito u konkretnijim komunikacijskim situacijama, i dolazi kao i čestica *bar(em)* uz različite vrste riječi i uz različite oblike, npr. *Pozvali smo baš njega, Treba mi baš početnik, Mislili smo baš na plave, Radili su baš suprotno, Trebaju mi novci baš danas, Baš je zaslužio nagradu, Baš se i nisu proslavili* i sl. Ima rečenica u kojima *baš* može dolaziti uza sve članove rečeničnoga ustrojstva, npr. *Baš Ivan dobro zna engleski, Ivan baš dobro zna engleski, Ivan baš zna (dobro) engleski, Ivan dobro zna baš engleski*. Tom česticom govornik posebno izdvaja i naglašava ono što se označuje riječima ispred kojih stoji, pa je zamjenjiva česticama *upravo, glavom, doista* i sl. Relativno često dolazi i na počecima zavisnih klauza, posebno irealnih poredbenih složenih rečenica s veznikom *kao da*, npr. *Kafu mi, draga, ispeci baš ko da je, draga dušo, za tebe*. U niječnim konstrukcijama *baš* često ima suprotno značenja od uobičajenog. Služi naime za ublažavanje odnosno za relativizaciju niječne tvrdnje ili za izražavanje kakve neodlučnosti u odnosu na iznijetu niječnu tvrdnju, npr. *Nisam baš siguran treba li i njih obavijestiti*. Sličnu funkciju ima *baš* i u ironijskim iskazima (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 50), npr. *E danas ste se baš proslavili* i sl.

Isticajna čestica *čak* (prema tur. *çak* što znači ‘daleko’, ‘sve do’), npr. *Došli su čak ovamo*, također dolazi uz različite riječi, često i u kombinaciji s intenzifikatorom *i* ili *ni*, npr. *Čak je i Ivan danas došao, Ivan je došao čak i danas, Ivan je danas čak i došao, Ivan nije došao čak ni danas* i sl. Služi ponajprije za isticanje i naglašavanje značenja riječi uz koje stoji. Ako riječ uz koju stoji označuje kakvu kvantitetu, onda se to naglašavanje usmjeruje prema maksimumu, pa je u tom smislu *čak* antonimno s česticom *bar(em)*, npr. *Kupili smo čak tri vreće brašna*. Osobito često dolazi u strukturama gradacijskoga tipa u kojima se štogod pridodaje sadržaju prethodnoga

² *Makar* je pogotovo neobično uz prezent. Nešto je običnije uz optativ, npr. *Nećeš se pokajati makar što izabrao*.

³ Usp. npr. u dijaloškim situacijama: A. *On je najčestitiji od svih njih* / B. *Ma kakav!*

⁴ Kao imenica javlja se u složenicama tipa *subaša, harambaša, dolibaša* (‘stoloravnatelj’), a kao pridjev u polusloženicama tipa *Baš-Čelik, baš-muhtar* (‘glavni knez’) ili *Baš-čaršija* (usp. Škaljić 1989: 122).

dijela strukture i uz to posebno ističe u odnosu na taj prethodni dio (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 126), npr. *Poznajem ga samo iz viđenja. Čak se ne mogu sjetiti ni kako se zove.* Javlja se također u zavisnosloženim rečenicama, posebno u zavisnim klauzama irealnih uvjetnih rečenica. Tada dolazi ispred veznika (*da*) i uglavnom se odnosi na cijelu zavisnu klauzu, npr. *Ne bih prodao ovo imanje čak ni da mi ga dvostruko plate.*

I isticajna čestica *ama*, podrijetlom arabizam, izrazito je pragmatične naravi. Bliška je po značenju česticama *baš*, *upravo* i sl., ali obično uz datatnu nijansu čuđenja, neslaganja, nestrpljenja ili nezadovoljstva (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 16), npr. *Ama reci već jednom! Ama nisam ga ni vidio, kunem se!* Katkad se rabi i zajedno s česticom *baš*, posebice u primjerima u kojima se element što se ističe ponavlja i time dodatno intenzivira, npr. *Nitko, ama baš nitko nije došao na sastanak!* Rjeđe *ama* dolazi i u službi adverzativnoga veznika (sličnoga vezniku *ali*, s tim da mu je svojstven dodatni afektivni naboj). Takva je poraba danas zastarjela, pogotovo u hrvatskome standardnom jeziku (za razliku od nekih drugih standardnih idioma utemeljenih na štokavštini, posebice od bosanskoga standardnog jezika), npr. *Nagovarao sam ga da nam se pridruži, ama neće ni da čuje.* Od čestice *baš ama* se bitno razlikuje i po tome što se ne može odnositi na različite dijelove gramatičkog ustrojstva rečenice, nego se u pravilu odnosi na cijelu rečenicu odnosno surečenicu. Zato je posve obično npr. *Ama Ivan dobro zna engleski*, ali nije obično npr. **Ivan ama dobro zna engleski*, a pogotovo **Ivan dobro zna ama engleski*.

Vrlo je zanimljiva i poticajna (ili imperativna) čestica *hajde*, podrijetlom iz turskoga. Služi primarno za poticanje na kakvu akciju u značenju 'de', 'deder', 'daj' i sl., npr. *Hajde reci što imaš!* Rjeđe služi za izražavanje čuđenja ili nevjerice, npr. *Ma hajde, molim te*, ili odobravanja, npr. *Hajde neka ti bude!* Najčešće ta čestica ima službu tzv. općeg imperativa koji se javlja u konstrukcijama s dvama imperativima i vrlo je slična oblicima imperativa tzv. lakih glagola, tj. onih glagola koje karakterizira semantička uopćenost, kao što su glagoli *dati*, *ići*, *vidjeti*, *čekati* sl., npr. *Daj vidi što se događa.* Umjesto drugoga imperativa može se u takvim rečenicama pojaviti konstrukcija *da* + prezent, npr. *Hajde da se provedemo*, ili infinitiv, npr. *Idemo se dogovoriti.* Kao što se iz ovog zadnjeg primjera vidi, u funkciji općeg imperativa može doći i prezent, pogotovo prezent glagola *ići*. Posebna neobičnost čestice *hajde* sastoji se u tome što je ona razvila i imperativnu paradigmu: *hajde*, *hajdemo*, *hajdete*, npr. *Hajde da se dogovorimo* ili *Hajdemo se o svemu dogovoriti.* Za česticu *hajde* vrlo je karakteristično i to da se nikada ne javlja u niječnom obliku, usp. **Ne hajde da se dogovorimo*, što vrijedi i za oblike lakih glagola u funkciji općega imperativa, usp. **Ne dajte da se dogovorimo* ili **Ne idemo se o svemu dogovoriti.* To će biti i glavni razlog velike proširenosti niječnih imperativnih oblika *nemoj*, *nemojmo*, *nemojte* (prema niječnim imperativu glagola *moći*: *ne mozi*) u funkciji općega niječnog imperativa, npr. *Nemoj mi dosadivati*, *Nemojte se šaliti s takvim stvarima*

i sl. (opširnije o lakim glagolima i o čestici *hajde* usp. Pranjković 2016: 37 i 41 te Stevanović 1974: 705).

Riječ *hej* ili *ej*, podrijetlom, bar po nekim mišljenjima, iz perzijskoga (*ey*), rabi se kao uzvik i primarno služi za dozivanje sugovornika. Zato često dolazi uz vokativne oblike, npr. *Hej, prijatelju, što si tako mrzovoljan? Ej ti, Ivane, dođi bliže!* Rjeđe služi i kao isticajna čestica, npr. *Ej miline!* ili *Hej, kolika je u Prijedoru čaršija!* (početni stih sevdalinke).

Čestica *tek* perzijskoga je podrijetla. Kao „balkanski turcizam“ (usp. Skok 1973: 454) došla je najprije u štokavske govore iz turskoga u kojem znači ‘samo’ ili ‘samo ako’. U suvremenom hrvatskom jeziku vrlo je česta i izrazito je, kao i većina drugih čestica, pragmatične naravi. Kad se odnosi na vrijeme, antonimna je čestici *već*. *Već* naime znači da se nešto događa, da se događalo ili da će se dogoditi prije očekivanja, posebno prije govornikova očekivanja (usp. Pranjković 2018: 68), npr. *Već je svanulo* ili *Svi smo već premoreni*, a *tek* znači da se što događa, da se dogodilo ili da će se dogoditi kasnije od očekivanoga, npr. *Stigli su tek navečer*, *Javit će nam se tek za tjedan dana*. Na razini složene rečenice (u službi eksceptivnoga veznika) *tek* ima značenje izuzimanja ili isključivanja, npr. *Sav je bio u vodi, tek mu je malo virila kosa*. Za česticu *tek* karakteristično je i to da se često udružuje sa subjunktorima *što*, *da* i *kad* i tada ima značenje restriktora, uglavnom sinonimnoga s običnijim restriktorom *samo*, npr. *Tek što smo izišli, počela je kiša*, *Odgovorit ću ti tek kad mi obećaš da više nećeš zapitkivati* ili *On govori tek da nešto kaže*.⁵

Za razliku od dosad razmotrenih čestica, koje se većinom rabe (i) kao isticajne, čestica *zar* pripada upitnima i također je vrlo česta u hrvatskome jeziku. Ona je, bar po nekim mišljenjima, podrijetlom od arapskoga *zahr* što primarno znači ‘kocka’, u turskom jeziku i na Balkanu ‘kocka kojom se igra tavlja’ (usp. Škaljić 1989: 647).⁶ Srećemo je i europskom arabizmu *hazard* (‘kocka’, ‘kockanje’). Dolazi ponajprije u niječnim konstrukcijama (pa se zato katkada govori o čestici *zar ne*) odnosno u niječnim pitanjima na koja se očekuje potvrđan odgovor, npr. *Zar te nisam na vrijeme upozorio?* Takvo značenje najviše dolazi do izražaja u tzv. dopunskim pitanjima, npr. *To je bilo više nego ukusno, zar ne?* (o takvim pitanjima usp. Mihaljević 1995: 23).⁷ Rjeđe čestica *zar* dolazi i u afirmativnim pitanjima, i tada se očekuje i/ili sugerira niječni odgovor, npr. *Zar ste zaslužili da vam se nakon svega vjeruje?*

Riječ *badava*, perzijsko-arapskoga podrijetla, rabi se kao prilog i znači ‘besplatno’, ‘bez ikakve nadoknade’, ‘vrlo jeftino’, npr. *Te sam knjige dobio badava*, *Auto sam*

⁵ Opširnije o čestici *tek*, uključujući njezinu porabu i značenja u starijim hrvatskim tekstovima, usp. Pranjković 2018: 73-74.

⁶ Po nekim drugim, vjerojatnijim mišljenjima dolazi od prijedloga *za* i prasl. čestice *že.

⁷ O funkcijama i značenju čestice *zar*, posebno u usporedbi s česticom *li*, te o njezinu odnosu prema danas posve zastarjeloj čestici *lje* usp. i Pranjković 2012 i 2016: 162.

prodao gotovo za badava. Vrlo često također znači ‘uzalud’, ‘bez ikakva učinka’, npr. *Badava govorim, nitko me ne sluša* ili *Badava smo čekali tolike godine*. Može također značiti i ‘bez razloga’ (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 42), npr. *Badava je odležao u zatvoru*.⁸

2.

Osim obilježenih čestica *meder* i *džaba* (*džabe*), koje su ukratko opisane u prvom odjeljku, u ovom će drugom u središtu pozornosti biti još neke „male riječi“ koje su u hrvatskom standardnom jeziku obilježene ili kao arhaične ili kao regionalne. Takve su riječi u pravilu u manjoj mjeri obilježene u bosanskom (bošnjačkom) standardnom jeziku već i zato što su na području Bosne i Hercegovine znatno češće i običnije, bar u svakodnevnoj komunikaciji.

Jedna je od takvih riječi razgovorno obilježen uzvik ili uzvična čestica *afirim*,⁹ podrijetlom iz perzijskog jezika, koja služi za pohvalu ili odobravanje sugovornikova ili čijeg drugog postupka, znači dakle ‘bravo’, ‘izvršno’, ‘tako je’. Često dolazi uz vokativne oblike, npr. *Aferim, junače, baš si nam osvjetlao obraz!* Znatno se rjeđe riječ *afirim* rabi i kao imenica, obično u ustaljenim iskazima tipa *Stigli ga stari aferimi* u značenju ‘Počeo je trpjeti posljedice mladenačkih nestašluka ili uopće kakva nepromišljena čina’ (usp. Škaljić 1989: 72 i Halilović, Palić i Šehović 2010: 5).

Uzvičnoj čestici *afirim* dosta je slična i čestica arapskoga podrijetla *mašalah* (ili *mašala*). Ona naime izražava divljenje, svidanje ili oduševljenje nečim što se vidi (vrlo je često u pitanju kakva osoba, npr. posebno lijepo dijete ili mladenka) odnosno nečim što se upravo događa, npr. *Mašalah, ti si već prava cura* ili *Ej mašalah konja i junaka, dobra konja, a boljeg junaka* (usp. Škaljić 1989: 448). Po narodnom vjerovanju *mašalah* je trebalo govoriti da se ne bi ureklo ono što se gleda ili ono o čemu se govori, osobito kad su u pitanju kakve bliske osobe.

Riječ *aman* (ili *haman*), uzvična čestica arapskoga podrijetla, u značenju ‘zaboga’, ‘pobogu’, služi za isticanje i/ili naglašavanje, obično vezano za preklinjanje, čuđenje ili ushit. Osobito često dolazi u pitanjima pa se u nekim (upitnim) kontekstima približava značenju upitne čestice (slične čestici *zar*), npr. *Aman što to uradiste?* ili *Aman smo svi mi gluhi?* *Aman divote!* i sl. Katkada se ta čestica i dodatno pojačava u obliku *aman jarabi* (ponajprije u govoru muslimana), npr. *Aman jarabi, svega u Božjoj bašči!* (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 16).

Razgovorno izrazito obilježena čestica *bajagi*, koja u turskom (*bayaği*) znači ‘prilično’, ‘upravo’, služi za upućivanje na nešto što je nestvarno ili neistinito, znači

⁸ Čestici *badava* vrlo je slična i čestica *džaba* ili *džabe*, podrijetlom iz turskoga jezika, ali je ona u puno većoj mjeri obilježena kao razgovorna odnosno regionalna, npr. *Sve sam to dobio džabe* ili *Džaba se trudiš, nećeš uspjati*. Za razliku od *badava džaba* je puno običnije u korelativnoj funkciji (obično u korelativnom odnosu s veznikom *ali*) u značenju ‘nastranu što’, ‘osim toga što’, npr. *Džaba (ti) što dangubi, ali se počeo i kockati*.

dakle ‘tobože’, ‘navodno’, npr. *On ti je bajagi neki ekspert za ta pitanja*. Rabi se i u obliku *kobajagi* (što dolazi od *kao bajagi*), npr. *Oni se kobajagi spremaju otići, ali i dalje sjede na svojim mjestima*.

Riječ *baška*, podrijetlom iz turskoga, rabi se u funkciji priloga ili pridjeva. Znači ‘posebno’, ‘napose’, ‘odvojeno’ ili ‘poseban’, ‘odvojen’, npr. *Smjestili su baška ženske baška muške* odnosno *Dobili su i baška bakšiš*.¹⁰

Isticajne čestice *beli* (podrijetlom arabizam) i *bezbeli* (tursko-arapskoga podrijetla) slične su čestici *baš*, tj. služe za pojačavanje sadržaja iskaza. Razlikuju se po tome što je *beli* u većoj mjeri afektivna, znači ‘doista’, ‘uistinu’, npr. *Beli ćeš zapamtiti današnji dan* ili *Beli smo se napričali*. S druge strane *bezbeli* se u većoj mjeri odnosi na potvrđivanje sugovornikovih riječi, pa znači ‘u svakom slučaju’, ‘svakako’, ‘dabome’, ‘naravno’, funkcionira dakle kao afirmativna čestica, slična čestici *da* (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 55 i 60), npr. *A. Jesam li u čemu pogriješio?* B. *Bezbeli!* ili *Bezbeli (da) jesi!* Za razliku od *beli bezbela* je u puno većoj mjeri samostalna čestica, koja u pravilu sama funkcionira kao iskaz odnosno kao (potvrđan) odgovor na govornikovo pitanje.

Čestica *jok*, turskoga podrijetla, ima suprotno značenje od čestice *bezbela*, što znači da funkcionira kao niječnica, da je po značenju i funkciji slična čestici *ne*. Međutim za razliku od čestine *ne jok* je izrazito razgovorno i/ili regionalno obilježena. Rabi se obično kao tzv. samostalna niječna čestica,¹¹ npr. *A. Jesi li konačno kupio auto?* B. *Jok!* ili *Jok, nisam!* ili *Čorbe čok,*¹² *mesa jok* (usp. Škaljić 1989: 371). *Jok* se rabi i u intenziviranom obliku zajedno s česticom *vala(h)* u značenje ‘ne bogme’, ‘uopće ne’, ‘ne nikako’, npr. *A. Jesi li mu konačno vratio dug?* B. *Jok vala!*

⁹ Mislim da je potrebno i korisno razlikovati uzvike u užem smislu (npr. *ah, uh, ej, jao, joj* i sl.) od uzvičnih (ili eksklamativnih) čestica. Za razliku od uzvika u užem smislu koji su obilježeni afektivnošću uzvične su čestice i pragmatično posebno obilježene, obično time što su izravno usmjerene na sugovornika ili sugovornike. Osim uzvične čestice *aferim* takve bi još bile *bravo, mašalah, blägo, ičško* i sl. Neke se riječi mogu javiti i u funkciji uzvika u užem smislu i u funkciji uzvičnih čestica, npr. *jao*, usp. *Jao, kako sam umoran* (uzvik) prema *Jao tebi ako ne dođeš* (uzvična čestica).

¹⁰ Riječ *baška* danas je izrazito obilježena kao regionalna, ali je u razgovornom jeziku prilično česta, osobito na području štokavskoga narječja. Da je međutim (bila) dosta proširena čak i izvan štokavskoga područja, vidi se i po tome što se upotrebljava i u čakavskim govorima, npr. u govoru Novalje na otoku Pagu (i to s naglaskom na zadnjem slogu: *baškü*), npr. *Ostavil je otac bratu više zemlje nego meni. Baška ono ča mu je ostavil u šoldiman!* (usp. Vranić i Oštarić 2016: 128)

¹¹ Samostalnim niječnim česticama niječu se cijele rečenice ili klauze, a ne odnose se na pojedine članove rečeničnoga ustrojstva. Za razliku od čestice *jok* niječna čestica *ne* može se rabiti i samostalno, npr. *A. Jeste li stigli na vrijeme* B. *Ne!* ili *Ne, nismo!*, i nesamostalno, npr. *Ne možemo stići na vrijeme*. Ne dolazi dakle u obzir **Jok možemo stići na vrijeme* ili sl. Afirmativna čestica *da* rabi se samo kao samostalna, npr. *A. Možete li sutra doći ranije?* B. *Da!* ili *Da, možemo!* (opširnije o samostalnim i nesamostalnim česticama usp. Silić i Pranjković 2005: 253).

¹² Riječ *čok* također je turcizam, danas posve arhaičan, i znači ‘mnogo’, ‘puno’.

Spomenuta čestica *vala* ili *valah*, podrijetlom iz arapskoga, inače je (opće) isticajne naravi. Znači ‘bo(g)me’, ‘e baš’, ‘doista’, npr. *Vala mi je puna kapa njihova zanovijetanja!* ili *Reći ću im vala sve što mislim pa što bude.*

Poticajna čestica *čik* (podrijetlom od turskoga *çik*, što je po obliku imperativ drugoga lica jednine glagola *çikmak* koji znači ‘izići’) specifična je izrazito razgovorno obilježena čestica koja služi za pozivanje ili izazivanje sugovornika na kakvu akciju uz pretpostavku da sugovornik neće moći ili se neće usuditi tu akciju i izvesti (usp. Halilović, Palić i Šehović 2010: 138). Znači dakle ‘deder’, ‘hajde’, ‘de ako smiješ’ i najčešće služi za kakvo odmjerenje snaga i/ili vještina. Dolazi obično uz imperativ, npr. *Čik pogodi!* ili *Čik izidi van da vidimo čija majka crnu vunu prede!*

U štokavskim krajevima česta je i „mala riječ“ arapskoga podrijetla *maksuz* ili *mahsuz*, koja se rabi u funkciji priloga i u značenju ‘posebno’, ‘naročito’, ‘specijalno’, npr. *Maksuz smo navratili k njima* ili *Ovo je pošiljka maksuz za tebe*. Rabi se također i u funkciji (nepromjenjivoga) pridjeva, sa značenjem ‘poseban’, ‘osobit’, ‘specijalan’, npr. *maksuz selam* (‘poseban pozdrav’).

Neke se „male riječi“ orijentalnoga podrijetla rabe i u funkciji redupliciranih veznika koordiniranih rečenica, s tim da je u njima u pravilu prisutna i izrazita isticajna funkcija, pa bi se riječi toga tipa, bar uvjetno, mogle nazvati i isticajnim veznicima.¹³ Među njima je najobičnija čestica *hem ... hem* (ili *em ... em*), podrijetlom iz perzijskoga (gdje je značila ‘skupa’, ‘zajedno’). Ona je po značenju i funkciji bliska redupliciranom sastavnom vezniku odnosno intenzifikatoru *i ... i*, npr. *Hem su rane hem je tuga na srcu* (usp. Škaljić 1989: 326) ili *Em je lijepa em je pametna*. Razlika između rečenica tipa *Em je lijepa em je pametna* i struktura tipa *I lijepa je i pametna* ili *Ona je i lijepa i pametna* u tome što su u prvima nešto istaknutije naporednost sadržaja i stupanj intenziteta elemenata koji su u odnosu naporednosti.

Reduplicirano se u funkciji rastavnoga veznika rabi i danas posve zastarjela čestica *đah ... đah* (ili *đa ... đa*), podrijetlom iz perzijskoga, koja znači ‘čas ... čas’, npr. *Sjaj, mjeseče, noćna varalice, đah obasjaš, đah za oblak zadeš* (usp. Škaljić 1989: 246).

U vrlo sličnom značenju i funkciji rabi se i reduplicirana čestica *ja ... ja*, također perzijskoga podrijetla. Ona je međutim nešto neutralnija i običnija, pa je bliža redupliciranom vezniku *ili ... ili*, npr. *Ja pravo, ja nikako*. Za razliku od *đah ... đah* vezničko se *ja ... ja* može rabiti i nereduplicirano, npr. *Kupi vojsku, hajde na Kosovo, ja mi spremi od gradova ključ* (usp. Škaljić 1989: 356).

Vrlo se slično, tj. kao disjunktivni odnosno alternativni veznik, ponaša i reduplicirana čestica *ha ... ha*, podrijetlom iz turskoga, npr. *Isto ti je ha došao, ha ne došao!* ili *Ha kamenom o lonac, ha loncem o kamen* (usp. Škaljić 1989: 294).

¹³ Takvu funkciju, koja je ujedno i isticajna i veznička, osobito često ima reduplicirani sastavni veznik *i*, npr. *Dosta je toga i vama i nama!*

3.

Zaključno bi se moglo konstatirati da su „male riječi“ orijentalnoga podrijetla iznenađujuće česte u hrvatskome standardnom jeziku te da se neke od njih i danas rabe posve neobilježeno ili su čak kao takve nezamjenjive. To treba tumačiti dugogodišnjom pa i dugostoljetnom prisutnošću Osmanlija u našim krajevima, posebice u štokavskima jer su Osmanlije kroz nekoliko stoljeća zaposjedali većinu onih područja na kojima se govorilo štokavskim narječjem. Većina je tih riječi doduše manje ili više obilježena razgovornošću, ali je i to razumljivo kad se ima na umu da su čestice i inače pragmatično obilježene, tj. da su vezane su za konkretnije tipove komunikacije. Na to je svakako utjecala i činjenica da je za turskoga vakt većina stanovništva bila nepismena pa je razgovornost obilježavala komunikaciju u najširem smislu riječi. Štoviše razgovornost je obilježavala čak i pisane tekstove, posebice npr. tekstove narodne književnosti, napose epske, u kojima su takve riječi posebno česte i koji su se inicijalno prenosili samo usmenim putem. I napokon vjerojatno je glavni razlog proširenosti takvih riječi u tome što se radi o suznačnim riječima, o riječima čija su značenja kontekstualno uvjetovana, pa onda i kontekstualno i/ili situativno bar do neke mjere i predvidiva odnosno iz konteksta razaberiva.

Literatura

- Anić, Vladimir (2003) *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* (priredila Ljiljana Jojić), Novi Liber, Zagreb.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić i Amela Šehović (2010) *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Mihaljević, Milan (1995) „Upitne rečenice u hrvatskom jeziku“, *Suvremena lingvistika*, 21/1, Zagreb, 1995, str. 17-38.
- Pranjković, Ivo (2012) „Upitno, pojačajno, namjerno i uvjetno li“, *Pismo. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, Sarajevo, str. 33-43.
- Pranjković, Ivo (2013) „Rastavni veznik i habitualizator bilo“, *Njegoševi dani*, 4. Zbornik radova, Nikšić, str. 379-383.
- Pranjković, Ivo (2016) *Gramatika u riječima i riječi u gramatici*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2018) „O riječima nego, no, već, još i tek“, *Fluminensia*, 30/1, Rijeka, str. 63-76.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.

Skok, Petar (1971, 1972, 1973) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-III, Zagreb.

Stevanović, Mihailo (1974) *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma), II. Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd.

Škaljić, Abdulah (1989) *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.

Vranić, Silvana i Ivo Oštarić (2016) *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*, Novalja.

“Small Words” of Oriental Origin in the Croatian Language

This article discusses the grammatical and pragmatic functions of “small words” – i.e., particles, conjunctions, exclamations, and adverbs – of oriental origin in the Croatian language. Special attention is paid to those words that are unmarked in the Croatian standard language (e.g., *bar*, *makar*, *čak*, *tek*, etc.), but especially to those that are marked, mainly as regional forms (e.g., *aferim*, *baška*, *beli*, etc.).

Keywords: Turkish loanwords, particles, conjunctions, exclamations, adverbs, Croatian language

Bilješka o rukometu, dobu i ponovljenom antecedentu u hrvatskome

---

Ivan Marković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ivan.markovic@yahoo.com

Sažetak

U radu se govori o trojemu. Prvo, o razvoju značenja riječi *rukomet*, za koju se obično smatra da ju je u suvremenome značenju 1904. prvi upotrijebio Franjo Bučar. Drugo, o razvoju sklonjivosti hrvatske imenice *doba*, koja se povećava kroz 20. stoljeće. Treće, o ponavljanju antecedenta u hrvatskoj relativnoj rečenici s veznikom *koji*. Sve troje bilo pojavom bilo primjerima vezano je uz prijelaz 19. i 20. stoljeća.

Cljučne riječi: rukomet, doba, antecedent, relativna rečenica, hrvatski, Franjo Bučar, Radoslav Lopašić

1. Uvod

Nevidljiva poveznica triju naslovnih tema Ekrem je Čaušević, kojemu ovo pišem za 70. rođendan. Kad me pozvalo da svečaru napišem nešto prigodno, prvo što mi je palo na um bila je tema koja ne bi stala u zadane okvire pa sam od nje u dogovoru s uredništvom brzo odustao. Stoga sam se dao u kratko razmišljanje, koje je urodilo kojekakvim asocijacijama i sjećanjima na razgovore s Ekremom. Bljeskovi su asocijacija bili svakojaki, čitatelju neki od njih neće biti jasni, nisam siguran jesu li svi i meni: *tikanje* i socijalna deiksa, diftong u prezimenu, prijevodi turskih sapunica, intervokalno tursko *g*, budimpeštanske ulice čudnih naziva, odbojkaš Nurko, i tko je zapravo pobijedio u onoj bici zbog koje se trči alka.

Nakraju su misli začudo odlutale u vlastito dječastvo. S jedne strane ocu, koji mi je davno pričao da je Abas Arslanagić (Derventa, 1944) revolucionirao obranu sedmerca i doslovno diplomirao na njoj. Abas Arslanagić bilo mi je, zagrebačkomu klincu, jako neobično ime i lako sam ga upamtio. To je vjerojatno i prva moja asocijacija na obrane diplomskih.

S druge strane djedovini, u kojoj se dan-danas *divâni*, upravo s takvim naglaskom. Turcizama ondje nema mnogo, ali *divâniti* je izrazito upadljiv i čest. O toj mojoj djedovini pisao je povjesničar Radoslav Lopašić (Karlovac, 1835–Zagreb,

1893), kojega sam rado čitao. Uvijek sam naime mislio da hrvatska filologija premalo zna o jeziku vrsnih književnika koji nisu pisali književnost. I da uopće premalo zna o realnu jeziku, onome izvan gramatika.

I kakve sad to veze ima sa svečarom? – Pa Ekrem je nekad bio rukometni vratar, branio sedmerce, odatle *rukomet* (v. § 2), desetljećima poslije zajedno smo bili na nekim obranama diplomskih i doktorskih radova, a Lopašić je krajem 19. stoljeća pisao i o njegovu zavičaju, Bihaću i Bihačkoj krajini, jezikom koji mnogošta govori o hrvatskome jeziku danas, pa sam iz njega odabrao dvije odlike, po jednu morfološku i sintaktičku (v. §§ 3–4). K tomu ako je Ako revolucionirao obranu sedmerca, Ekrem je revolucionirao hrvatsku turkologiju. Ne zna čovjek za što treba biti veći laf, da ne kažem abas i arslan (jeftina igra riječima) – stati na rukometni gol ili postaviti turkologiju na noge.

Tek još tri načelne napomene o tekstu. Prvo, ispalo je da se sve tri naslovne bilješke vrte negdje oko prijelaza 19. i 20. stoljeća, što je dobar slučaj. Drugo, sva će isticanja u primjerima biti moja. Primjeri su preneseni doslovno, sa svim slagarskim i drugim omaškama. U § 3 masnim će se slovima istaknuti imenica, prijedlozi i sročni, tj. pridjevski atributi koji dolaze uz imenicu; nesročni atributi, oni koji dolaze imenici zdesna, neće. Treće, ovdje negdje prestaje isповјedni singular i počinje neutralan autorski plural.

2. Rukomet

Odvjetniku, pjevaču, nogometnomu novinaru, publicistu i povjesničaru Jerku Šimiću, inače bratu književnikâ Antuna Branka i Stanislava i ujaku kroatista metodičara Vlade Pandžića, dugujemo svjedočanstvo Franje Bučara, »oca hrvatskoga sporta«, o postanku riječi *nogomet*. Šimić je 1969. u jednome feljtonu prenio Bučarovo sjećanje prema kojemu je *nogomet* negdje 1893/1894. smislio student slavistike Vjekoslav (Slavko) Rutzner-Radmilović. Riječ se ubrzo udomačila i nadomjestila e. *football* (v. Marković 2012). Budući da je nogomet brzo postajao popularan i raširen sport, počele su ga pratiti dnevne novine, osnovani su prvi klubovi, 1908. prevedena su *Pravila nogometa* i stvar je s *nogometom* bila riješena, on postade kolektivna i konvencionalna riječ (v. Raffaelli 2009).

Rukomet, čini se, ima izravne veze s *nogometom*, tek što se rukomet ni kao riječ ni kao sportska igra kakvu danas znamo nije tako brzo uhvatio. Riječ *nogomet* zabilježena je u tiskanu obliku već 1894. u mjesječniku *Gimnastika*, koji je uređivao Bučar. Deset godina nakon pojave neologizma *nogomet* u svibanjskome je broju mjesječnika *Sokol* 15. 5. 1904. prvi put zabilježena i riječ *rukomet* u značenju sportske igre. Naime Bučar je u trima godištim (1903–1905) u nastavcima objavljujivao članak »Igre za društva i škole« i opisao pedesetak takvih igara.¹ U jedanaestome nastavku opisao je igranje »Rukometa i nogometa«:

¹ Prvo godište *Sokola: Glasila za tjelovježbu* uređivali su A. Hajdanek i F. Hochman još 1878, nakon stanke od 25 godina F. Bučar uredio je 1903–1906. još četiri godišta s podnaslovom *Časopis za promicanje tjelovježbe*.

Broj igrača 20–30. Igralište ima biti na ledini ili na otvorenom tvrdom prostoru. Igralište, koje neka bude što veće, označit ćemo štapići u liku pačetvorine. Kod **rukomet**a razdijelit ćemo igrače na dvije jednake stranke, a svaka stranka izabrat će si vodju. Sprava za igru jest velika, puna lopta sa pričvršćenim remenom za bacanje. Zadaća igre jest baciti loptu na protivničku granicu, što imade dotična stranka zapriječiti. Jedan od stranke A. uzme loptu za remen, zavrti je nekoliko puta, i baci što dalje u protivnički tabor. [...] Čim je lopta bačena, moraju se igrači B. stranke po svom čitavom polju raširiti, te nastojati uloviti loptu u zraku. [...] Igra se može komplikovati na taj način, da se na svakoj granici odrede t. zv. vrata, t. j. u sredini protivničkih pravaca odmjeri se prostor od 4 m, kroz koji onda prostor upravo mora da proleti lopta, da bude zadobljena igra. Ta vrata označe se posebnim štapovima ili motkama. Za svaki slučaj, da se što bolje očuvaju takova vrata, moraju vodje odrediti posebne vratare, koji ne smiju nikada ostaviti vrata, pa makar se igra i na drugim mjestima. (FB: 71)

Primijetimo uz tu prvu zabilježbu riječi *rukomet* sljedeće. Prvo, čini se da ne može biti sumnje u to da je *rukomet* Bučar skovao – ako ga je skovao (v. dalje) – analoški prema riječi *nogomet*. Drugo, to nije rukomet kakav se igra danas, nego neki križanac graničara i bacanja kladiva, doduše kožnata, tj. lopte »sa pričvršćenim remenom za bacanje«, to je igra koja se nj. zove *Schleuderball*, »vitlomet«, »pračkometa«. ² Treće, igra se može »komplikovati« tako da se uspostave *vrata* koja čuvaju posebni *vratari*. Hoće reći, premda je riječ o drugoj sportskoj igri, današnja se terminologija za *golmane* iliti *vratare* polako pomalja, bilo rukometne, bilo nogometne, poslije hokejske, koje već bilo. Četvrto, rečenica s »komplikovanjem« igre ponešto je i sama »komplikovana« na poseban način kojemu ćemo se vratiti u § 4. Peto, u instrumental množine *štapovi* nećemo ulaziti (usp. malo dalje instrumentale *štapovima*, *motkama*), zahtijevao bi pomniji pregled Bučarovih oblika, može biti tiskarska pogreška, a možda je posrijedi autentično miješanje tzv. starih i tzv. novih padežnih oblika, koji su u pojedinih pisaca i govornika početkom 1900-ih još bili konkurentni.

Da je *rukomet* prvi rabio Bučar, da je to bilo 1904. u *Sokolu* te da to nije bio nj. *Handball*, dio je enciklopedijskih natuknica. ³ Prema onomu što se o razvoju današnjega rukometna znade drugačije nije moglo ni biti jer sportska igra preteča današ-

² Zaljubljenici ju još uvijek igraju, zainteresirani ju mogu vidjeti u filmićima na YouTubeu. Bučarovi napisi poslije su preneseni u knjigu koju su priredili F. Bučar i V. Rudolf (1909), dio o rukometu i nogometu providen je fotografijama (str. 127–130), na kojima se također vidi o kojem je sportu riječ.

³ Usp. npr. mrežno izdanje *Hrvatske enciklopedije* (www.enciklopedija.hr: s. v. *rukomet*), *Proleksis* (www.proleksis.lzmk.hr: s. v. *rukomet*) ili stranice Hrvatskoga rukometnoga saveza (www.hrs.hr/povijest), odakle smo crpli osnovne podatke o povijesti rukometna, jednim okom zagledajući englesku *Wikipediju*.

njemu rukometu nastaje u Danskoj na prijelazu 19. i 20. stoljeća, kad se u Češkoj igra slična, i to ženska igra, hazena (češ. *házená*), poslije poznata i u nas, kadšto kao češki rukomet. Tzv. veliki rukomet, koji se igrao na nogometnom igralištu i s većim brojem igrača sa svake strane, popularizira se međunarodno 1920-ih, a tzv. mali rukomet 1930-ih, pa 1938. u Berlinu budu organizirana i prva svjetska prvenstva u obama. Prvu rukometnu utakmicu u Hrvatskoj odigrali su 29. 5. 1930. varaždinski gimnazijalci. U Zagrebu se 1930-ih rukomet igrao na srednjoškolskom igralištu u Klaićevoj. Sve do 1950-ih rukomet u Hrvatskoj veliki je rukomet, koji zamire 1950-ih. Mali rukomet – danas samo rukomet – u Hrvatskoj se igra od 1950.

Prva utakmica u »malom rukometu« odigrana je 24. 2. 1950. između ekipa Metalca i Maksimira u dvorani Velesajma na Savskoj cesti u Zagrebu. (<https://hrs.hr/povijest/>, 24. 12. 2019)

Razvoj sportske igre, zapravo nefilološka tema, samo pokazuje kako paralelno s njime živi jezik, tj. kako riječi mogu mijenjati svoja značenja. Povijesni rječnik kao što je Akademijin kazat će nam da Bučar zapravo nije prvi koji je rabio riječ *rukomet*, već da je ona zabilježena još u hrvatsko-talijansko-latinskome rječniku J. Stullija iz 1806, i samo u njemu (ARj: s. v. *rukomet*, hitac rukom). I to je sve što ARj o *rukometu* piše, premda je XIV. knjiga (od *riječ* do *Simetići*) objavljena 1955. Točno jest da Stulli 1806. ima riječ *rukomet*:

rukomet, eta, m. tiro di mano, manu jactus (Stulli 1806/1987: s. v.)

ali imaju ga i drugi rječnici, tek što oni nisu crpeni za ARj, primjerice 1874. Parčićev:

rukomet, m. tiro di mano lanciata di pietra (dalla mano) (Parčić 1874: s. v.)

Je li Zagrepčanin Bučar za riječ *rukomet* znao pa ju samo primijenio na sportsku igru u kojoj se lopta baca rukom ili ju je iznova skovao ugledajući se na *nogomet*, ne znamo. Ali znamo da je 1904. pisao da se umjesto lopte rukom može bacati i kamen, kao da je čitao Parčića:

Na isti način može se igrati [rukometa], ako zamjenimo loptu teškim kamenom. U tom slučaju treba, da se igrači prije dobro uvježbaju u bacanju kamena s ramena, a iziskuje se od takove igre, razumijeva se, najveća opreznost, da se ne dogodi nesreća. (FB: 71–72)

Kako bilo, spomen *rukometa* nahodimo u *Jutarnjem listu* lipnja 1914, u predvečerje rata. Na Tijelovo je povodom »Dječjega dana« održana u Zagrebu priredba, između ostaloga:

Oko 6 sati nastupile su učenice kr. zem. više djev. škole, smjera kućanskoga, sve u bjelini, te su s modro okićenim lukovima i obručima izvele pod ravnanjem gdjice. Hirschman nekoliko vrlo elegantnih vježbi. Neke su se vježbe elegancijom i gracioznom izvedbom tako svidjele, da su ih morale opetovati. Zanimiv je bio i match u **rukometu**, što su ga održale licejke te su i one nagrađene oduševljenim pljeskom. (JL, 13. 6. 1914)

Kad je povorka, pozdravljena pljeskom i klicanjem – izašla, započe **rukometni** mač licejaka, koji je praćen osobitim zanimanjem, a izvađan vrlo elegantno. (JL, 14. 6. 1914).

O kojem je tu rukometu riječ, nismo sigurni, je li to Bučarov »vitlomet« ili možda hazena, koja se pokazivala na sokolskim sletovima, primjerice u Pragu 9. 6. 1912, što je u *Jutarnjem listu* najavljeno već u veljači: »Nastupa i društvo "Hazena"« (JL, 28. 2. 1912). Deset godina poslije o rukometu, tj. hazeni neobično živo izvještava virovitički tjednik *Virovitičan*. Izdvojiti ćemo nekoliko vijesti o VGŠK-u (»Vegaška«, Virovitički građanski športski klub) iz 1920-ih:

Zatim zaključeno je da se osnuje »**rukometna** lakoatletika i koturaška sekcija«. Pozivaju se stoga gdjice i gospoda, koji žele koju vrst športa izrabiti, da najave svoj pristup kod klubskog tajnika I. g. Vukovića na pošti. (VT, 15. 1. 1922)

Glavna skupština V. G. Š. K. zaključila je, da osim nogometa osnuje još i drugih sekcija kao i n. p. **rukomet**. Pošto su nastali lijepi dani i moglo bi se taj taj **rukomet** početi vježbati, stoga molimo sve dame koje žele i koje se zanimaju za tu granu športa neka se zvole prijaviti kod g. Strengera koji će dati daljne informacije. Jer **rukomet** nije samo koristan za ruke nego se jaća cijelo tijelo. (VT, 5. 3. 1922)

Danas u 4 sata po podne **rukometna** predigra A i B momčadi. U pol 6 sati mladost VGŠK i Slatinska Slavija. (VT, 23. 7. 1922)

U nedelju dne 27. odigrala je **rukometna** sekcije V.G.Š.K. – Viktorija Križevac rezultatom 10:4 za Viroviticu, a predigra Rezerva »Jadran« sa 6 ljudi iz I. momčadi Juniori VGŠK 7:2 za Juniore. Danas polazi I. momčad VGŠK u Daruvar da odigra prijateljsku utakmicu sa Donkom. Danas poslije podne u 4 sata utakmica »Jadran« i »Pitomača« na igralištu V.G.Š.K. (VT, 3. 9. 1922)

Trening **hazene** je u punom jeku. Umoljavam stoga sve igračice koje su u prošloj sezoni igrale, i one koje još nisu igrale, ali koje taj šport

interesira, da se što prije opet prijave, i da otpočnu s redovitim trenin-
gom. Ostale gđice upozoravam, da je svaki trening obligatoran [...] (VT, 22. 4. 1923)

Na istoj zabavi odigrati će **Hazena** utakmicu sa osječkim športskim klubom, koji danas slovi kao prvak Osijeka u **rukometu**, budući je u zadnjih 14 dana tukao Slaviju i gradjanski. Najzanimivija točka ove zabave biti će utakmica između Šk. Omladina i hrv. šk. Vihor. Igrači ovih dvaju klubova sve su mališi izpod 10 godina. (VT, 2. 8. 1925)

Hazena. Kako čujemo, dolazi druge nedelje dobra osječka **rukometna** družina Hajduka u Viroviticu, da odigra utakmicu protiv naših **Hazenašica**. (VT, 11. 7. 1926)

Što se rukometa tiče, vidimo da se trenira, da se igraju utakmice, da utakmice igraju i mališi. Što se terminologije tiče, *trening* je tu, *sezona* je tu, *igra se*, suparnik se *tuče*, *utakmice* mogu biti *prijateljske*. Što se filologije tiče, Daničićevo »islandsko« slovo ⟨đ⟩, uvedeno u Ogledu ARj-a 1878. godine, jedva da se javlja, gotovo iznenađuju *gđice* u vijesti od 22. 4. 1923, potom 1925. i 1926. opet imamo ⟨dj⟩, usp. *gradjanski*, *izmedju*. Tako je i u gospićkome polumjesečniku *Ličkom glasu*, koji 1925. najavljuje hazenaške utakmice:

A da je tomu u istinu tako, najbolje nam svjedoči perfektuirana nogometna i **hazena** utakmica sa gornjim klubom [karlovačka »Olimpija«], o značaju koje netreba naročito govoriti. O **hazena** sportu malo se ili ništa kod nas zna, pak ćemo tomu docnije malo više mjesta posvetiti. Medjutim koga taj lijepi i nada sve korisni ženski sport naročito interesuje, taj će jamačno danas doći na utakmicu. Gosti su u svakom pogledu prvorazredna i fair momčad, o čijim kvalitetama, treba svaki gospićanin sam da se uvjeri. Njihova **hazena** družina, koja djeluje već nekoliko godina, puna je tehničkih finesa, vrlo korisnih po telesni razvitak žene uopšte, (LG, 20. 9. 1925)

Filološka crtica: stare novine uvijek oduševе svojim pravopisnim i jezičnim odabirima. Tako u gospićkima 1925. imamo *korisni* i *korisnih*, imamo *svjedoči*, *lijepi*, *djeluje*, *uvjeri* i *telesni*, najzad kao penicilin za svaku jezikoslovnu doslovnost i u Virovitići i u Gospiću imamo rukometne, tj. hazenaške *momčadi*, premda je riječ o djevojačkome sportu.

Dakle 1920-ih i 1930-ih *rukomet* je zapravo hazena, uglavnom ženska igra slična današnjem rukometu. Vidi se to i prema opisu u rječniku koji smo navikli smatrati srpskim – Bakotićevu:

rukomet, *m., v.* hazena (Bakotić 1936: s. v.)

hazena, *ž.* (od *čehosl.* hazena) vrsta igre sa kožnatom loptom, *v.* **rukomet** (Bakotić 1936: s. v.)

Istodobno u Zagrebu I. Velikanović i N. Andrić prema Dudenovim slikovnim rječnicima objavljuju *Šta je šta* i među igrama loptama imaju – *rukomet*, ne *hazenu* (1938: 256–257).

Ako je vjerovati enciklopedijama, leksikonima i Hrvatskomu rukometnom savezu, veliki rukomet zamire 1950-ih i u svijetu i u nas, dalje će se igrati samo mali rukomet, bilo dvoranski bilo vani. Otada *rukomet* postaje riječ koja znači ono što znači i danas, igru koja se igra rukom 7 protiv 7, na igralištu otprilike malonogometnome.⁴ Naprotiv *nogomet* je ostao veliki nogomet; ako je mali, onda je ili mali nogomet, ili dvoranski nogomet, ili posebna inačica futsal, za koju nismo više kadri smisliti posebno ime. Velikoga rukometa sjećaju se još samo najstariji, a *hazena* je korisna tek u križaljka i kvizovima, premda je svojedobno bila veoma razvijena.⁵ Rukomet je u dvadesetak godina od pojave u nas toliko napredovao da je Jugoslavija 1972. postala olimpijski pobjednik (München, prve Igre s malorukometnim, tj. rukometnim turnirom). Branio je Abas Arslanagić, koji je 1969. revolucionirao branjenje sedmeraca tako što je počeo više izlaziti s vrata (do 2 metra) i podizati ruke iznad glave (u osnovnome stavu ruke su podignute do visine glave) te se poslije Münchena prisjetio ovako:

Sigurno je najvrjednija potvrda u finalu Olimpijskog rukometnog turnira, 1972. u Minhenu kada je reprezentacija Jugoslavije osvojila zlatnu medalju u borbi s reprezentacijom Čehoslovačke i kada sam od šest dosuđenih sedmeraca obranio pet. (Arslanagić 1979: 72, 75)

Jugoslavija je olimpijsko zlato ponovo osvojila 1984. (Los Angeles; i muškarci i žene bili su zlatni),⁶ brončana je bila 1988. (Seoul). Hrvatska je olimpijski pobjednik u rukometu postala također dvaput – 1996. (Atlanta) i 2004. (Atena), brončana je bila 2012. (London).

⁴ Naravno da se pomak značenja riječi *rukomet* nije dogodio preko noći, jedno je vrijeme ona zacijelo značila barem dvije slične igre loptom. Riječ je o promjenama u značenju koje imaju veze s promjenom predmeta. V. o tome više kod Raffaelli (2009, osobito poglavlje 5), gdje je dan lijep pregled čimbenika semantičkih promjena.

⁵ Jugoslavija je na prvome svjetskom prvenstvu bila druga (1930), na drugome prva (1934) (*Sportski leksikon*: s. v. *hazena*), doduše 1934. igrala se samo utakmica s Čehoslovačkom.

⁶ Na turniru zbog bojkota nisu sudjelovale zemlje Istočnoga bloka, koje su tako uzvratile na bojkot zapadnih zemalja zbog sovjetske invazije Afganistana četiri godine prije (Moskva, 1980).

3. Doba

Imenica srednjega roda *doba* neobična je u hrvatskome s dvaju razloga. Prvo, jedina je imenica srednjega roda koja završava na *a*, tj. kojoj je flektivni morf u nominativu jednine *-a*, što onda vrijedi i za njezine izvedenice *nedoba*, *pradoba*, *međudoba*. Drugo, njezina sklonjivost kroz čitavu a-paradigmu relativno je nova pojava, vjerojatno dvadesetostoljetna. Recimo odmah da se ta sklonjivost u jedninskome dijelu paradigme očituje samo u DLI, u NGAV oblik je *doba*, bila imenica sklonjiva ili ne. U ovome ćemo odjeljku vidjeti kako s njome stvari stoje u crticama *Bihać i Bihaćka krajina* R. Lopašića (1890).

Nakon što mu je Đ. Daničić 1878. udario temelje i obradio I. knjigu, a M. Valjavec poslije Daničićeve smrti dovršio slova Č i Ć, *Rječnik JAZU* uzeo je od 1883. do 1907. obrađivati P. Budmani te mu je u II. knjizi (1884–1886) dopala i imenica *dōba* (ARj: s. v.). Budmani pod (I) ima srednji rod, piše da »ne mijenja se po padežima«, dolazi od 14. stoljeća kod svih štokavaca, nerijetko i čakavaca, upotrebljava se »samo u nom., gen., acc. jednine i množine«. Veli da bi se moglo čuti i u vokativu, ali da »nema potvrde kod pisaca«. Jedinu lokativnu potvrdu nalazi u novije doba u Karadžićevu rječniku (*žena na tom doba*). Najzad veli da »kod genitiva stoji obično i atribut u genitivu; na nekijem mjestima iza prijedloga *do, od, oko* stoji i atribut nepromijenjen (uprav u acc.)«. Pod (II) Budmani ima ženski rod, kaže da dolazi od 15. stoljeća, ali samo u čakavaca, a u štokavaca samo u dvojice slavonskih pisaca iz 18. stoljeća. Dodaje međutim da dolazi u rječnicima I. Belostenca, A. Jambrešića i J. Voltiggia. Danih je potvrda daleko manje nego za srednji rod, tj. nesklonjivo *doba*.

Četvrti obrađivač Akademijina rječnika bit će T. Maretić, koji u prvom izdanju svoje gramatike *dōba* obrađuje među imenicama »koje se ne sklanjaju« (1899: 182), poput *pol, podrug i ljubi*. Za *dōba* piše da »slaže se kao riječ srednjega roda, ali se ne sklanja«, usp. *gluho doba, u ovo doba godine, u svaka doba godišta, žena na tom doba* (tj. kad ima roditi), a često se, dodaje, ne sklanja ni pokazna zamjenica koja uz nju stoji, usp. *od ono doba, do to doba*. Veli još Maretić da je u drugim padežima dobro tu riječ zamijeniti riječju *vrijeme*. Gotovo navlas isto kao Maretić u svojoj gramatici piše Florschütz (1916: 40).

Tako dakle leksikografi i gramatikografi pisahu na prijelazu 19. i 20. stoljeća. Evo što nalazimo u pisca Lopašića (1890). Imajmo pritom na umu da u Lopašićevu jeziku i pravopisu ne nalazimo odlika koje se u kroatistici zovu »vukovskima«, nego za razliku od P. Budmanija i T. Maretića imamo tzv. stare padežne oblike u DLI množine (npr. Dmn. *pojediniim uvaženim ličnostim, starim hrvatskim plemićem*, Lmn. *u onih prijedjelih*, Imn. *sa sadanjimi prilikami*) te stari, »korijenski« pravopis naslijeđen od zagrebačke filološke škole. Međutim što se imenice *doba* tiče, u Lopašića je onako kako je u Budmanija i Maretića. Upotrijebio ju je Lopašić (1890) otprilike 150 puta – uvijek u srednjem rodu i uvijek u obliku *doba*, dakle u njega ne

nahodimo ni oblik *dobu*, ni oblik *dobom*, ni bilo koji množinski oblik. Tek jednom *doba* je u ženskome rodu i sklonjiva, i to u prijepisu čakavskoga glagoljičkoga pisma bihaćkih vojnika svojemu kapetanu iz 1573. o okupljanju turske vojske i opasnosti od napada:

A ča smo godi do se **dobe** za takovo dugovane govorili, to smo krivo govorili, zač nisu Turci pod nas došli, ali se kruto po vsakih bilizih nadiemo, da će nam vse sada na istinu doiti. (RL₉₀: 306)

Dakle upravo onako kako bismo očekivali prema Budmanijevu opisu (ARj: s. v. *doba*, II), ali suprotno onomu kako se te imenice u zagrebačkoj jezičnoj kakofoniji svojega djetinjstva na prijelazu 19. i 20. stoljeća 1942. zbijeno prisjetio M. Krleža (Zagreb, 1893–Zagreb, 1981):

Doba je bilo ženskog roda: »U dobi kada je vladalo ugarsko dvokralje, Ivan Zapolja okruni se krunom ugarskom.« »Doboslov« je bio kronolog, a »dobnjak na hipe i na časke u špagu Fileas Fogga kucao je mjeroslovno točno.« (MK: 85)

3.1. Nominativ. Od 150 potvrda imenice *doba* u Lopašića je (1890) samo jedna nominativna:

Nastalo je **doba** najljućeg malog rata i pustolovstva pod četovodstvom čuvenoga Mustaj-bega ličkoga i Buljuk-paše Hrnjice Kladuškoga. (RL₉₀: 28)

Množinskih oblika, rekosmo već, ne nahodimo, dakle ništa poput *koja su doba?* 'koje je vrijeme, koliko je sati', što je među južnim štokavcima i danas živo.

3.2. Akuzativ. Jedna je potvrda besprijedložnoga vremenskog akuzativa:

Ovi su konjanici **jedno doba** vojevali oko Bišća ća do Udbine, Srba i Unca, (RL₉₀: 69)

Prijedložni akuzativ daleko je najčešća konstrukcija imenice *doba* u Lopašića (1890), s nekih 108 potvrda, od toga 84 *u doba*, 24 *za doba* (podsjećamo, potvrda za imenicu *doba* ukupno je oko 150). Konstrukcija *u doba*, naravno, zbog nominativno-akuzativnoga sinkretizma ne govori izravno o nesklonjivosti imenice *doba*, ali neizravno govori o izbjegavanju lokativne konstrukcije i oblika. Lokativne konstrukcije *u dobu* u Lopašića nema (1890). Evo tek nekoliko primjera najfrekventnije konstrukcije:

Ne sežući **u doba** narodnih hrvatskih banova i kraljeva, dok je bio narodni i državni život između Hrvatske i Bosne gotovo istovjetan, (RL₉₀: VIII)

Toga Turci, **u to doba** ljuto napastovani od banske i Karlovačke kraji-
ne, izvesti ne mogoše, (RL₉₀: 11)

ali **u starije doba**, dok nije naša kraljevina provalom Turaka raztoče-
na, bilo je takovih slobodnih obćina mnogo više. Već **u doba** kraljeva
hrvatskih spominje se dvanaest slobodnih plemena, (RL₉₀: 16)

Okolica oko Bišća bila je **u staro doba** dobro napučena i obradjena.
(RL₉₀: 58)

U isto doba popravljeni su na novo zidovi i bedemi gradski, podi-
gnute su požarom postradale zgrade manastira, velikoga spremišta i
gradske oružane. Bile su opet **u ovo doba** nastale tužbe, da pojedini
Bišćani prijateljuju s Turci, (RL₉₀: 83)

U novije doba podignuto je u Krupi nekoliko ljepših i udobnijih
kuća, (RL₉₀: 198)

jamačno je Ripač već stajao **u rimsko doba**. (RL₉₀: 264)

Ponovimo, pluralnog oblika u Lopašića (1890) nema. Spominje ga Budmani
(ARj: s. v. *doba*), primjerice *u ta doba*, što ćemo i danas čuti kod južnih štokavaca.

Konstrukcija *za doba* pojavljuje se u Lopašića (1890) s trima značenjima. Prvo,
sa značenjem namjene:

Podatke **za novije (tursko) doba** pocrpoh iz arhivskih spisa ratnoga i
komorskoga arhiva u Beču, (RL₉₀: V–VI)

Jezuita Stjepan Glavač, koji je g. 1673. sastavio najbolji zemljovid Hr-
vatske **za starije doba**, zabilježio je za Bihać: »olim metropolis Croa-
tia« . (RL₉₀: 53)

dok **za kasnije doba** ima u ovoj knjizi sličnih primjera kod poviesti
pojedinih krajiških gradova (Krupe i Ostrožca). (RL₉₀: 293)

Drugo, sa značenjem 'u vrijeme, za trajanja', kad je praćena genitivnim atribu-
tom:

Silni knezovi Krbavski bili su još **za doba** posljednjega potomka slav-
ne te obitelji bana Ivana Karlovića, vlasnici Krupe, (RL₉₀: 17)

Ni jedno mjesto ne spominje se **za doba** maloga rata između Turske i
Hrvatske toliko, koliko Kladuša. (RL₉₀: 177)

Karlović je bio **za prvo doba** obsade daleko od Mutnika u gornjoj Hr-
vatskoj (RL₉₀: 226)

Nekako je na pola puta između namjene i vremenskoga značenja ova konstruk-
cija:

Hrvoje Vukčić g. 1398. bio prodro čak i u Dubičku županiju, pa **za
neko doba** pače i u Bišću smjestio bio vojnu posadu, (RL₉₀: 1–2)

Treće, četiri puta konstrukciju *za doba* nahodimo u značenju ‘navrijeme, kad je prigoda’:

Mjeseca listopada g. 1577. osvoje Turci takodjer znameniti grad i trg opatije Topuske Sračicu, a u isto doba udario je bio Kapidži-paša na lievom turskom krilu sa velikom turskom vojskom na grad i župu Smrčković (izmedju Vojnića, Klokoča i Veljuna), ugrabiv veliko mnoštvo marve, dok se ljudstvo sakrilo još **za doba** u grad. (RL₉₀: 22)
Ele to je začuo još **za doba** kapetan Juraj Križanić, silan krajiški junak i osnivatelj današnjega Križanić-turnja kod Karlovca, te je zapriečio nesreću. (RL₉₀: 26)

Mjeseca srpnja g. 1528. prikupi se kod Bišća turska vojska, koja kasnije prodre ća u Kranjsku. O toj vojsci i prietećoj pogibli izviestiše **za doba** u Ljubljanu ban Ivan Karlović, knez Vuk Frankopan i kapetan Bihaćki Erazmo Turn. (RL₉₀: 69)

ali na sreću opazi **za doba** tursku vojsku porkulab Sokolački te je iz grada dozvaao narod, da se zakloni u zidine gradske. (RL₉₀: 275)

Donijeli smo sve četiri potvrde jer u Budmanija te konstrukcije s tim značenjem nema, premda je *za doba* navedeno značenje ‘opportunitas, occasio’ (usp. ARj: s. v. *doba*, I, e), a Skok će reći da »izvedenice i posuđenice dokazuju da je osnovno značenje [imenice *doba*] bilo “ono što je prikladno → pravo vrijeme, pravi oblik” « (1971–1974: s. v. *dob*), usp. npr. h. (*s*)*podoba*, (*s*)*podoban*, *nepodopština*. Lopašić je (1890) s tim značenjem u takvoj konstrukciji samo jednom upotrijebio imenicu *vrijeme*:

Pomoć je tada od Kranjske i Štajerske **za vremena** prispjela i Bihać se održa. (RL₉₀: 72)

3.3. Genitiv. Četiri se puta u Lopašića (1890) javlja besprijedložni kvalitativno-vremenski genitiv dobi, kako ga zovu Silić i Pranjković (2005: 203), u ovim rečenicama:

Pisci, koji su o događajih **ovoga doba** u Hrvatskoj što bilježili, kao što su: (RL₉₀: 84)

Na pismene spomenike **starijega doba**, koji se tiču Brekovice, nigdje se nije naišlo. (RL₉₀: 124–125)

Nekoja Buševička mjesta **onoga doba** postoje i danas, te su dielom i na zemljovidu naznačena, (RL₉₀: 135)

To je bio vrlo uvažan i znamenit čovjek **svojega doba**. (RL₉₀: 230)

Primijetimo da se pridjevski atribut uz imenicu sklanja, bio on zamjenica ili pridjev.

Četiri su vrste genitivne konstrukcije s prijedlozima: *od doba* (23 potvrde), *do doba* (8 potvrda), *iz doba* (4 potvrde), *iza doba* (1 potvrda). Baš kako su opisali Budmani (ARj; s. v. *doba*) i Maretić (1899: 182), kad je riječ o prijedlozima *od* i *do*, zamjenica se kao atribut neće sklanjati, u Lopašića (1890) nijednom:

Ali **od doba** Omer-paše Bužim je u svakom obziru nazadovao, (RL₉₀: 142)

Od to doba nije bilo u Bišću kroz više godina ni popa ni fratra. (RL₉₀: 57)

Od ovo doba poznaje poviest Bužima i narodna predaja, koja se održala medju Bužimski muhamedovci. (RL₉₀: 147)

Peći su **do doba** Omer-paše držali bezi Beširevići. (RL₉₀: 248)

Ako Kreščički plemići niesu već **do to doba** bili sretni u izboru starješine, a ono su još gore pogodili, izabravši g. 1547. starješinom bana Nikolu Zrinskoga. (RL₉₀: 255)

Pridjev naprotiv hoće:

počev **od pradavnoga broncenoga doba**, pa sve do dospjetka turskoga gospodstva! (RL₉₀: 119)

Do novijega doba držali su gotovo sve zemlje muhamedovci, bezi, age i slobodni posjednici, (RL₉₀: 39–40)

Zanimljivo je da u postumno objavljenim crticama *Oko Kupe i Korane* (1895), koje je dopunio onda mladahni povjesničar Emilij Laszowski (Brlog kod Ozlja, 1868–Zagreb, 1949), među desetak potvrda konstrukcija *od doba* i *do doba* s pokaznim zamjenicama u trima slučajevima zamjenicu nahodimo sklonjenu:

Valja upravo reći, da su naši spomenici u Krajini većim dielom postradali **od onoga doba**, od kako ih je naša vlast od Turaka opet zadobila, (RL₉₅: 101)

Od tog doba zove se ono zemljište Županovim grobom. (RL₉₅: 179)

Od onog doba kad je Nikola kupio Ozalj, počese podložnici ribnički i ozaljski uzkraćivati kaptolu zagrebačkomu dužnu desetinu. (RL₉₅: 234)

Prema sadržaju knjige, u kojemu je zvjezdicama istaknuto koja je poglavlja Laszowski napisao ili dopunio, druge dvije nedvojbeno su njegove, prema čemu zaključujemo da ni prvu možda nije zapisao Lopašić, koji, čini se, 1895. u *od doba* nije sklanjao ni zamjenicu *koji*:

ali grad i platno sve se većma ruši, pa će zub vremema **do koje doba** sve uništiti. (RL₉₅: 52)

Kad je međutim riječ o prijedlozima *iz* i *iza*, koliko se prema malobrojnim potvrđama može zaključiti, Lopašić uz *doba* 1890. i 1895. sklanja i zamjenicu i pridjev:

grad Bihać – kojega lik nam **iz ovoga doba** priložena slika pokazuje – iza borbe i obrane od stotine i još više godina pokloni polumjesecu. (RL₉₀: 85)

U ogradi je uzidan komad grba sa likom ptice i takodjer komad sarkofaga, možebiti **iz rimskoga doba**. (RL₉₀: 120)

Ne ima sumnje, da se **iza toga doba** naseliše Kladuški knezovi u okolini Zagrebačkoj, (RL₉₀: 186)

Imali smo takodjer koloriranu sličicu Belaja **iz posljednjega doba**, dok je postojao, ali ju izručismo prije mnogo godina pokojnomu Ivanu Kukuljeviću. (RL₉₅: 44)

3.4. Prema sklonjivosti. Dat ćemo još samo pregled promjena u opisu imenice *doba* u važnijim dvadesetostoljetnim hrvatskim priručnicima. Znakovito je da Maretić još 1924. u *Savjetniku* piše da imenica *doba* »ima samo taj oblik«, da »provincijalizam je uzimati riječ *doba* kao imenicu ženskoga roda i sklanjati je«, da se u DLI »mjesto nje ima upotrijebiti druga koja sinonimna imenica« (1924: s. v.), eda bi onda 1931. u drugom izdanju svoje gramatike doradio opis, izbacio savjet o zamjeni imenicom *vrijeme* u pojedinim padežima te dodao:

Ne znam, dali se riječ *doba* gdje u narodu sklanja, ali je sklanjaju gdje koji pisci. (Maretić 1931: 155)

Primjeri su mu *priliči li to njegovu dobu?* (dativ), *o starom dobu*, *u prvom dobu djevojaštva*, *u dobu naše pripovetke* (lokativ), *ne kužite se našim strašnim nevaljalim dobom* (instrumental). Pisci o kojima je riječ jesu srpski, M. Milićević i M. Šapčanin, koje Maretić u predgovoru spominje među nekolicinom onih koji »dobro znadu naš jezik i dobro njim pišu, a nisu upotrijebljeni za prvo izdanje« (1931: 3).⁷ Stoga smo više iz znatiželje pretražili ima li što u 22 knjigama sabranih djela hrvatskoga pisca A. G. Matoša (Tovarnik, 1873–Zagreb, 1914) i utvrdili da se doslovno na prste jedne ruke mogu prebrojiti lokativi srednjega roda *dobu*, počesto vezani uz ime *Novo doba*, da dativa *dobu* nema nikako, a da instrumental srednjega roda *dobom*, zanimljivo, Matoš ima samo kad citira srpskoga pjesnika S. Pandurovića (*živim svojim davnim dobom*, AGM, IV: 190) i bosansko-hercegovačkoga J. Šantića

⁷ Kratka poveznica s § 2: Šabac nije samo rodno mjesto pisca Milorada Popovića Šapčanina nego i sjedište rukometnoga kluba »Metaloplastika«, svojevrsnoga *dream teama* koji je 1980-ih žario i palio Jugoslavijom i Europom. Branio je hrvatski vratar Mirko Bašić. Jedno vrijeme trener je bio Abas Arslanagić.

(*umoren [...] doboom očajnim našim*, AGM, VIII: 205). Ne izvlačimo iz toga nika-kve posebne zaključke, tek konstatiramo kako jest. Kao što smo gore konstatirali da je E. Laszowski, 33 godine mlađi od R. Lopašića, 1890-ih sklanjao pokazne zamje-nice kad *doba* dolazi uz prijedloge *od* i *do*. Usput podsjećamo na Krležinu tvrdnju da je Matoš »stvorio svoj vlastiti postšenoinski stil, osvježen masom turcizama i beogradizama « (MK: 88), koja za *doba* ne bi vrijedjela.

Savjet koji je Maretić izbacio (1931) zadržali su u svojoj gramatici Brabec, Hra-ste i Živković: »Imenicu *doba* možemo zamijeniti imenicom *vrijeme*, koja ima jednako značenje, a promjenjiva je« (1961: 64), drugim riječima: *dōba* je nepromjenljiva imenica, kao i *pōdne*. Težak i Babić imenicu *doba* nisu spomenuli (1966). Tzv. plava gramatika u prvom je izdanju jasna: imenica *dōba* »redovno se upotrebljava u NAV, a rjeđe u ostalim padežima«, pa su dani oblici Ljd. *dobu*, Ijd. *dobom*, DLI mn. *dobima* (Barić i dr. 1979: 89). Formulu »NAV« u toj gramatici ne treba baš shvatiti ozbiljno, ona je tek formula sinkretizma padeža, o vokativnim oblicima već je Budmani rekao svoje, o čemu je gore bilo riječi (usp. ARj: s. v. *doba*). Isti opis imenice *doba* dan je u drugom izdanju (Barić i dr. 1990: 83), najzad u tzv. sivom izdanju, s time da je – važno – napokon barem u zagradi dodan dugi naglasak:

Imenica *dōba* (i *dōba*) jedina je imenica srednjeg roda koja završava na
-a. (Barić i dr. 1995: 144)

Pažljiviji je čitatelj primijetio da je dosad bilježeni naglasak bio kratak, tek od 1990-ih gramatike počinju bilježiti realniji dug naglasak. Tako je i Raguž stavio oba (1997: 23, 42–43). Silić i Pranjković (2005) nemaju posebnih napomena o imenici *doba*, ali možemo iz prve ruke potvrditi da je 1990-ih J. Silić na fakultet-skim predavanjima govorio o nepromjenljivoj imenici *dōba*, ne *dōba*. Kratkosilazni je naglasak zabilježen i u morfologiji Akademijine gramatike, gdje još stoji da je imenica »obično nepromjenljiva« (među primjerima je i lokativni *po tom doba*), ali da je kao takva »osamljena i nespretna« pa da se susreću i oblici *u tom dobu*, *s tim doboom* (Babić i dr. 1991: 529). Najzad u toj su gramatici konačno spomenute i imenice *pradoba* i *međudoba* (čini nam se, rjeđa od *međudobi*). Anić dugi naglasak bilježi od drugog izdanja svojega rječnika (1994, 1998: s. v. *dōba*), s time da je u DL ostavljen kratki (*dōbu*), u prvom izdanju bio je kratki (1991: s. v. *dōba*). Danas na njegovoj mrežnoj inačici imamo dugi naglasak u cijeloj paradigmati (HJP: s. v. *dōba*, DL *dōbu*). Drugi suvremeni hrvatski jednojezičnik ima alternativno – *dōba* (*dōba*) (RHJ 2000: s. v.).

3.5. Epilog. Gdje smo danas? – Najkraće moguće rečeno, Hrvatski mrežni korpus (hrWaC, pregled 24. 12. 2019), koji pretražuje internetske stranice, danas bez problema izbacuje više od 7000 oblika *dobu*, više od 700 oblika *dobom* te više od 1200 oblika *dobima*. Dakako da oni mogu biti i ženskoga roda, ali uvid u korpus

pokazuje da srednjega ima sasvim dovoljno da se ne može više reći da je *doba* nepromjenljiva hrvatska imenica.⁸ Stoga je ono što je o imenicama srednjega roda 2007. rečeno u novom izdanju Akademijine gramatike:

Nastavak *-a* ima imenica *doba* koja tako glasi i u NAV, a starije gramatike su ju proglašavale nesklonjivom. (Babić i dr. 2007: 358)

načelno točno, tek što ne bismo rekli da su ju starije gramatike samo »proglašavale nesklonjivom«, nego je ona to očito u dobroj mjeri i bila, a stari su gramatičari, ponajprije Maretić (1899, 1931), samo dobro opisivali stanje. Dana je sad u Akademijinoj gramatici i čitava paradigma, ali naglasak je ostao *dōba* (Babić i dr. 2007: 374). Zanimljivo, korpusi pokazuju da za vremensko značenje u konstrukciji s prijedlogom *u* ipak i dalje apsolutno i debelo preteže akuzativ *u doba* nad lokativom *u dobu*. To se tek donekle može objasniti značenjem tih konstrukcija jer akuzativna podrazumijeva ponovljivost vremenskog odsječka, a lokativna ograničenost (usp. Silić i Pranjković 2005: 227, 233), pa ipak se i za vrijeme unutar granica odsječka pretežno rabi oblik *u doba*, tako primjerice *u doba komunizma*, *u doba kolere*, *u doba hladnoga rata*, *u doba krize*, *u doba pandemije virusa* i sl. Hrvatski nacionalni korpus daje izrazito malo potvrda za konstrukcije poput *živimo u dobu biotehnoške znanosti*, *u dobu krize*, *u dobu urušavanja vrijednosti* (HNK, pregled 24. 4. 2020).

4. Ponovljeni antecedent

Riječ je jednostavno o antecedentu koji se antecedent ponavlja u atributnoj relativnoj rečenici. Kao u prethodnoj rečenici, koja je rečenica ogledna, kao što je i ova. Ne baš istu, ali veoma sličnu rečenicu 1890. nahodimo u uvodu *Bihaća i Bihačke krajine*:

Trgovina se krajiška usredotočila u novije vrijeme osobito u Bišću, u Krupi i u Novom, **koja mjesta** očevidno napreduju. (RL₉₀: 6)

Lopašić tu dakle antecedente koji su imena (*Bihać*, *Krupa* i *Novi*) ponavlja u relativnoj rečenici općom imenicom (*mjesta*). Godine 1895. već na prvim stranicama crtica *Oko Kupe i Korane* nahodimo veoma sličnu rečenicu:

Ništa bolje nije ni oko Severina, gdje je krš obrasao crnogoricom, bukvom i hrastom, **koja potonja dva drva** zapremaju veći dio Petrove gore. (RL₉₅: 4–5)

⁸ Stanje na Hrvatskome nacionalnom korpusu (HNK, pregled 24. 4. 2020) bilo je ovakvo: 477 pojavnica oblika *dobu*, 45 oblika *dobom*, 80 oblika *dobima* (prosina 2019. i siječnja 2020. pregled HNK-a bio je nedostupan).

Tu su sad pojedinačne vrste (*bukva* i *hrast*) ponovljene nadređenim pojmom (*dva drva*). Najzad na savršen primjer takve rečenice upozorili smo u § 2, naime 1904. F. Bučar piše:

Igra se može komplikovati na taj način, da se na svakoj granici odrede t. zv. vrata, t. j. u sredini protivničkih pravaca odmjeri se **prostor** od 4 m, **kroz koji** onda **prostor** upravo mora da proleti lopta, da bude zadobljena igra. (FB: 71)

Antecedent je (*prostor*) ponavljen u relativnoj rečenici. Pisac ovoga rada nailazio je i nailazi na takve rečenice, zanimljive su mu kao odklon u biraniji ili formalniji jezik (ili mu se tako prema izvornogovorničkom osjećaju na prvu loptu čini), kadšto ih piše i govori. Koliko znamo, samo je Kordić o njima dala relevantne obavijesti (1995: 110–112).⁹ Naum nam nije dati im potpun opis, nego tek još jednom upozoriti na njih i vidjeti koji im se tipovi javljaju u R. Lopašića. Zanimarito ćemo pritom moći doprinis E. Laszowskoga iz 1895. jer nam je on ovdje nevažan (možemo samo reći da takvih rečenica ima i u njegovim poglavljima, uzet ćemo ih skupa s Lopašićevima) te promotriti samo rečenice s veznikom *koji*.¹⁰

Među stotinama i stotinama relativnih rečenica s veznikom *koji* Lopašić u četirima pregledanim knjigama ima 86 rečenica s ovako ili onako ponovljenim antecedentom – 47 u *Karlovcu* (1879), 7 u knjižici *Žumberak* (1881), 14 u *Bibaču i Bihačkoj krajini* (1890) te 18 u *Oko Kupe i Korane* (1895). Rečenice su redovito nerestriktivnoga tipa.¹¹ Dade im se razlučiti nekoliko podvrsta, koje se opet mogu okupiti u dvije osnovne – one u kojima se antecedent na neki način parafrazira drugim leksemom (takvih je mnogo više, 78) te one u kojima je on doslovno ponavljen, što i jest drastičan slučaj o kojemu govorimo (takvih je 8).

Prvo, rečenice koje se odnose na posljednji član para ili nabrojenoga niza u glavnoj rečenici. Takvih je primjera 20. Za razrješavanje moguće dvosmislenosti pisac se služi deiksama *potonji* ili *posljednji* (usp. gore primjer sa *potonja dva drva*):

⁹ Gramatike ih ne spominju, svakako ne treći, drastičan, Bučarov tip – Maretićeva (1899, 1931), Katičićeva (1986), Silićeva i Pranjakovićeva (2005). Nema ih ni Musić (1899). Prema opaskama koje daje Kordić (1995: 112) daje se zaključiti da ih je primijetio i opisao i američki slavist W. Browne 1986. Veoma kratku napomenu o njima dali su Belaj i Tanacković Faletar (2020: 341, poglavlje »Neraščlanjene postmodifikacijske relativne klauze«), koji imaju primjer *Svojim su ih izvještajem doveli u vrlo neugodnu situaciju, koja bi situacija mogla imati ozbiljnih posljedica* i konstatiraju da su takve rečenice »svojevrsne prije svega administrativnom stilu«.

¹⁰ Da je *koji* prototip hrvatski relativni veznik, intuitivno je, k tomu statistički pokazano u Kordić (1995). Nismo pregledavali rečenice s drugim veznicima, primjerice s *kakav*, upravo *kakov*. Jasno, kod rečenica s veznikom *što* i kosim padežom antecedent se ličnom zamjenicom *mora* ponoviti.

¹¹ Inače ne moraju to nužno biti, primjerice ako je demonstrativ dio antecedentske imeničke skupine u glavnoj rečenici (v. Kordić 1995: 112) ili ako glase kao rečenica kojom smo započeli ovo poglavlje.

Karlovac stoji na poluotoku, što ga više suticaja svoga sačinjavaju rieke Kupa i Korana, **u koju se posljednju** ulieva nedaleko od grada izpod Tornja i Mrežnica. (RL₇₉: 101)

pozove na kraljevski dvor dva svoja brata Egberta, biskupa u Babenbergu i Bertolda, **kojega posljednjega** kralj imenova arcibiskupom Kaločkim (RL₈₁: 14)

zavrže se oko god. 1340. pravda medju poznatim ljetopiscem Ivanom, arcidjonom Goričkim, i biskupi Krbavskimi Franjom i Radoslavom, **koji su potonji** priedjele Kladuške za svoju biskupiju svojatali, (RL₉₀: 183)

Tako se porode pravde, a bogme i krvavi okršaji izmedju dva možna roda Frankopana i Babonić-Blagajskih, **koji su potonji** Krupu kao imanje svojih rodjaka bili posjeli. (RL₉₀: 204)

Osim župne crkve postojale su već god. 1558. još dvie zidane crkve sv. Marka u plemićkim Stativama i sv. Kralja u Dubravcima, **koja posljednja** bila je od godine 1518. valjda uslied turskoga četovanja opustjela. (RL₉₅: 183)

Drugo, rečenice u kojima se antecedent (imenica ili veća imenička konstrukcija) ponavlja i počesto poopćuje drugim leksemom, čime se u tekst uvodi nova ili dodatna obavijest o njemu, ili barem ona koja se ne podrazumijeva iz glavne. Takvih je primjera 58:

God. 1585. odpočela je gradnja na mostu kupskom, **pri kojem poslu** radili su težaci iz prekokupskih strana pod nadzorom županijskoga sudca Andrije Despotovića, (RL₇₉: 27)

Prvi put porodi se požar mjeseca ožujka 1585., **kojom prigodom** postrada 14 kuća. (RL₇₉: 32)

tim nesnosnija bila je za Hrvatsku zabrana slobodna uvoza i prodaje soli i duhana, pak biljegovina, **na koje daće** nisu bili Hrvati priučeni. (RL₇₉: 82)

God. 1578. zapovjedao je jur senjskim uskokom, **u kojoj službi** ostao je sve do konca god. 1593., (RL₇₉: 182)

Mjerilo se je na dubovački kupljenik (metreta, quarta Dubovacensis), **koja je mjera** vladala još šestnaestoga vieka u Steničnjaku i u Posavini, naročito u Sisku. (RL₇₉: 231)

Kažu, da još i danas ima u Lužicah Predojevića, hriščana, koji ne bijahu nikada kmetovi, već slobodni posjednici zemalja, **koja povlast** da potječe od Hasana. (RL₉₀: 86)

Ivan Herendić nešto kasnije istomu knezu Bernardinu Frankopanu za jednoga konja na četrdeset godina, **iza kojega vremena** morat će Fran-

kopan založeni dio grada bez odkupnine vratiti. (RL₉₅: 175)

U povjesti hrvatskoj spominje se Petrova gora jur od davnih vremena kao Petrov gvozd, **koje je ime** bilo još koncem 16. vieka običajno.

(RL₉₅: 222)

Dielovi Steničnjaka budu procijenjeni na 198.173 fl., **koju je svotu** valjalo po rezoluciji cesara Josipa II. od 26. aprila g. 1783. naknaditi banatskim dobrima, (RL₉₅: 292)

Među njima dadu se u podskupinu izdvojiti one s hiperonimom imenâ iz glavne rečenice. Redovito je riječ o imanjima, selima, mjestima, gradovima (usp. gore primjer sa *koja mjesta*):

Izim Dubovca dopadoše sada generalom i Svarča i Zvečaj, **koja su dobra** upravljana skupno na korist njihovu sve do dobe reforma, (RL₇₉: 238)

U darovnici vojvode Ulrika od g. 1255. spominje se pako medju darovanimi posjedi selo Osridek polag Priseke, **koja dva sela** i danas obstoje na sjevero-zapadnoj strani Žumbrka. (RL₈₁: 22)

Neki Gašpar Križančić de Bihać bio je koncem šestnaestoga vieka vlastelin u Podbrežju kod Ozlja, **koje imanje** bješe kupio od Gregorijana ca s dozvolom kneza Jurja Zrinskoga. (RL₉₀: 95)

Knez Nikola Frankopan živio je još g. 1575. i to ponajviše u Črnomlju, **koji su grad** Trzački knezovi oko polovice šestnaestoga vieka zadobili. (RL₉₀: 289)

Bit će tu analogija sa postankom imena Steničnjaka i Stenjevca, **na kojim mjestima** ima takodjer tragova rimskih naselbina. (RL₉₅: 126)

Imena u glavnoj rečenici prema imenicama *imanje*, *mjesto*, *grad* i sl. jesu apozitivi (usp. Marković 2008). Kad pisac hiperonimnu imenicu iskaže u glavnoj rečenici, u relativnoj ga ne iskazuje, što pokazuje osviještenu pravilnost u konstruiranju rečenica:

Katolički župnik prebiva počev od g. 1855. pa sve do danas na brdu Križu **kod sela** Žegara, **koje je** [ø] za posljednje krajiške bune posve izgorjelo. (RL₉₀: 39)

Izgubivši Budački zavičajni grad živjeli su u napried u Šišljaviću i **na imanjima** u Jegjudovcu (Rakitju) i u Gjurgjekovcu, **koja im** [ø] bješe kralj Rudolfo g. 1579. podielio. (RL₉₅: 97)

Konačno tu su slučajevi koji su na korak do treće podvrste jer se u njima antecedent ponavlja bilo bliskoznačnicom (*ime* i *naziv*, *obitelj* i *porodica*) bilo istokorjenim oblicima različitih vrsta riječi (*vjeran* i *vjera*, *uplivati* i *upliv*, *uvesti* i *uvod*):

Doseljenici iz Bosne bili oni pravoslavni i i katolici, poznati su samo pod **imenom** vlah, **koj naziv** zavlada sedamnaestoga vieka obćenito za sve doseljenike iz Turske. (RL₇₉: 142)

Uskoci obećase u toj molbi, da će biti vazda **vierni** kapetanu i carskoj vladi, **koju vjeru** da posvjedočiše time, što su odbili ponude knezova Zrinskih i Frankopana, koji jih htjedoše za se predobiti. (RL₇₉: 145)

Od ovo doba počimlje Herberstein sve to možnije **uplivati** u javni život Hrvatske, **koj upliv** mu pribavi časti, odlikovanja i veliku milost kod mogućnika na bečkom dvoru, ali za našu otačbinu postade zlo-kobnim, (RL₇₉: 196)

da **uvede** u posjed kaštela Dubovca i njegovih pristojališta na temelju založnoga prava [...], kojemu **uvodu** uzprotivi se tadanji biskup kninski i lektor zagrebački Dimitar Cupor moslavački valjda u ime porodice Sudara. (RL₇₉: 233)

u vlasti **obitelji** Tepsića od Olnoda, **koja se porodica** ovamo doseli iz prekovelebitskih krajeva naše domovine. (RL₉₅: 173)

Treće, rečenice s doslovno ponovljenim antecedentom, kakva je gore Bučarova s *prostorom*. Takvih je u Lopašića, rekosmo, osam, od čega polovica 1879. Dat ćemo ih sve:

(1) Novu tvrđju prozvaše prema imenu njezina osnovaca nadvojvode Karla latinski *Carolostadium*, njemački *Karlstadt*, a naš joj narod nadjenu **ime Karlovac**, **pod kojim hrvatskim imenom** spominje se novi grad u većini istodobnih latinskih spisa počam od god. 1580. (RL₇₉: 18)

(2) Izmedju cehova najstariji je lončarski; lončari bijahu kašnje spoje-ni i **u bratovštinu** »tiela Isusova« sa službom kod oltara sv. Josipa u župnoj crkvi, **koju bratovštinu** potvrdi papa Klement IX. god. 1668. (RL₇₉: 42)

(3) Došavši god. 1657. u Karlovac franciškani, obvezaše se, da će do četvrtoga razreda podučavati karlovačku djecu, te dobiše pod taj uvjet **službu** učitelja i mežnara, **koje službe** nisu prijašnji svjetski popovi nikada sami obskrbljivali. (RL₇₉: 129)

(4) Sbog Dubovca kao što i radi ostalih imanja dobivenih od Stjepana Frankopana imali su Zrinski kašnje dosta okapanja i **pravde** sa prevrtljivim i šenutim Stjepanom, **koje se pravde** jošte umnožiše poslije smrti Ozaljskoga, (RL₇₉: 234)

(5) Valjda privolom kralja Bele trećega dobio je Bertold IV. oko g. 1181. po svojem hrvatskom posjedu **naslov** vojvode Dalmacije, Hrvatske i Merania (Primorja), **koj su naslov** prije valjda dozvolom care-

- va njemačkih počam od g. 1152. imali grofovi od Dachaua, (RL₈₁: 14)
- (6) Sačuvano je u izvorniku **pismo** Bogdanićevo od mjeseca srpnja g. 1576. sa glagolskim vlastoručnim podpisom, **u kojem pismu** moli Ivana Auersperga još 50 haramija u pomoć gradu. (RL₉₀: 238)
- (7) G. 1589. bio je zapovjednikom u Vra[no]graču **Mustafa** harambaša, brat Hasan-bega, kasnijeg paše bosanskoga, **kojega je Mustafu** u boju kod Ripča kapetan Gašpar Križanić posjekao. (RL₉₀: 257)
- (8) radi otimanja **šume** Mokrice na potoku Sajevcu, **za koju šumu** tvrdio je Farkašić, da su ju njegovi predji zajedno sa fratrovima uživali pod kaštel (Turanj). (RL₉₅: 136)

Što se dvosmislenosti i njezina razrješavanja tiče, rekli bismo ovako. U primjeru (1) antecedent je zapravo završni dio trojnoga niza, pa ima razloga da se on ponovi, dapače dodatno je određen atributom *hrvatski*. U primjeru (2) antecedent je udaljen od relativizatora, distaktan, te bi bez njegova ponavljanja bila moguća dvojna interpretacija, takva da je antecedent *bratovština* i takva da je antecedent *crkva*. U primjerima (3) i (4) ponovljeni su antecedenti u pluralu, dakle zapravo obuhvaćaju dvoje u glavnoj rečenici (*služba učitelja* i *služba mežnara, okapanje i pravda*) te na taj način i nisu doslovno ponovljeni. U primjerima (6) i (7) ima razloga za ponavljanje antecedenta jer bi se inače relativna rečenica mogla razumjeti i tako da su joj antecedenti *potpis* (istini za volju, veoma nategnuta interpretacija) i *Hasan-beg*. U primjerima (5) i (8) nema dvojbe da su antecedenti *naslov* i *šuma*.

Kako rekosmo, Kordić je (1995) o rečenicama s ponovljenim antecedentom dala važne opaske. Prije svega nije nevažno to da je korpus njezinih relativnih rečenica crpen iz vrela prvoga desetljeća 20. stoljeća (1900–1910) te da obuhvaća sve funkcionalne stilove, ne samo beletristiku, čime je znatno reprezentativniji od primjerice Katičićeva (1986). Kordić ih (1995) obrađuje unutar poglavlja o relativnim rečenicama s inkorporiranim antecedentom, kojih u hrvatskome zapravo i nema mnogo, u autoričinu korpusu samo su dva primjera:¹²

Koja bi gospoda htjela uzeti 8 godišnju siromašnu djevojčicu, [...] za svoje dijete neka se izvole obratiti [...]

Koja stranka na to ne pristane, na nju će se onda protezati one riječi [...]

Više je primjera u kojima antecedent dolazi iza relativizatora, koji je pak izrečen i u glavnoj rečenici, koja je tada na svojem naravnu mjestu, preponirana. Jednu podvrstu čine one relativne rečenice kod kojih je referent antecedenta iskazan dru-

¹² Nelocirani primjeri svi su iz Kordić (1995: 110–112, popis autoričnih izvora naveden je na kraju knjige), samo je isticanje naše, k tomu smo primjere malo skratili.

gom leksičkom jedinicom, redovito kraćom, koja »uklanja moguću dvosmislenost i nejasnoću« (1995: 111), primjerice:

Crta se dalje čitav događaj i osuda zastupnika po odredbi carskog generalata od 16. rujna 1876. na 14 dana zatvora, **koja se kazan** ne može pretvoriti u novčanu globu.

Do 2. decembra, **kog sam dana** izišao iz ministarstva, nijedna vlada nije otkazala ugovora [...]

da se tim promiče napredak i razvitak industrije **na kom je polju** naša zemlja daleko zaostala.

Drugu podvrstu čine one u kojima je antecedent ponavljen istom leksičkom jedinicom:

imade **gospode** u ovoj kući, **koja gospoda** nekako buče na te rieči, nije im milo.

da gospoda glasuju indemitet onoj **vlađi**, **koja je vlada** došla danas na čelo [...]

pravo kolnika, **koje pravo** sadržaje u sebi pravo staze i pravo progona živine, [...]

Među točno 2774 relativne rečenice središnjega korpusa, od kojih je nekih 60% s veznikom *koji*, dakle više od 1600 rečenica, Kordić je pronašla tek petnaestak rečenica s ovako ili onako ponovljenim antecedentom, i to u administrativno-pravnom, znanstvenom i novinskom stilu te u saborskome govoru, ali ne u književnom stilu (1995: 112). Kako se vidjelo, mi smo na manjem korpusu u jednoga jedinoga znanstvenika pronašli više primjera. (Usput budi rečeno: koliko god pomna bila, statistika donesena u ovome radu uzima u obzir tromost ljudskog oka i uma i zacijelo nije savršeno točna.) Dakako da je naš korpus nereprezentativniji, ali pokazuje da takav tip rečenica onda i danas valja tražiti u onim registrima koji teže preciznosti ili pak formalnosti i formulaičnosti. Dodajmo: u jezično osviještenih, samosvojnih pisaca i govornika. Da je tomu tako, pokazat će dvojica s kraja 20. i jedan s početka 21. stoljeća. Prvi je filozof B. Despot, u kojega 1988. imamo doslovno ponavljanje antecedenta:

Tko se, voljno ili prinudno, uvodi, recimo u »građansko društvo«, taj se kao čovjek prethodno mora reducirati na radnu **snagu**, **koja se** pak **snaga** kroz sistem odgoja i obrazovanja pripravlja i zgotovljuje [...] (BD: 9)

[...] imate mišljenje, kao **akt** onog mislećeg, **kojim se aktom** ono misleće odnosi spram onog mislivog. (BD: 57)

Drugi korak je pak taj da ta čista radna snaga funkcionira u službi tehničke **samorealizacije** znanosti, **koja** tehnička **samorealizacija** ne

znači drugo negoli izlaženje iz »pretpovijesti« u pravu, istinsku, slobodnu povijest. (BD: 140–141)

Iz prve ruke možemo potvrditi da je rečenice s ponovljenim antecedentom Despot rabio uživo, govoreći, što će se lako provjeriti u njegovim objavljenim predavanjima, dapače drugi i treći doneseni primjer jesu iz transkribiranih predavanja. Drugi je jezikoslovac J. Silić, u kojega često nahodimo osobitu vrstu ponavljanja antecedenta – uz anaforičnu ličnu ili pokaznu zamjenicu, redovito u gradama (v. Marković 2019: 11), primjerice:

Pišući o Frangešu, Pranjic kaže da je **on** (Frangeš) klasični štokavac [...] (JS: 197)

Njemu (takvu redosljedu) pripada i redosljed [...] (JS: 255)

Jedno interpunkcijsko načelo, dakako, dominira, a druga »interveniraju« tamo gdje je **ono** (dominirajuće načelo) »nemoćno«. (JS: 310)

Treći je filolog Stj. Damjanović, koji je u izlaganju na predstavljanju postumne knjige M. Samardžije *Kroatistički portreti i za(o)kreti* 2020. kazao ovako:

U prvoj je skupini Šime Starčević, poznati gramatičar i suradnik zadarskoga jezično-kulturnoga **kruga**, koji je **krug** zagovarao ikavicu i dalmatinski slovois. (S. D., Zaprešić, 14. 2. 2020)

Registar koji teži preciznosti i formulaičnosti svakako je i pravni jezik, koji tek traži svoju analizu. Budućim istraživačima kao mamac ostavljamo rečenicu iz dopisa koji je Nezavisni sindikat znanosti i visokog obrazovanja 12. 7. 2020. uputio senatorima Sveučilišta u Zagrebu. Riječ je o tumačenju presude Županijskoga suda u Zagrebu, *nomina sunt odiosa*:

Dakle, pogrešno Vas Odluka rektora uvjerava da je dekanica osuđena za mobing – šikaniranje, jer ona to nije, već se radi o tome da je sud zauzeo stajalište da je postupanjem dekanice objektivno došlo do **povrede** neimovinskih prava na dostojanstvo, čast i ugled prof. dr. sc. [...], a **za koju povredu** tada prof. dr. sc. [...], kao bivšem zaposleniku, odgovara Fakultet.

No da ni književnost ne treba zanemariti, pokazuje P. Budmani, koji u Akademcu daje nešto primjera ponovljenog antecedenta iz starih hrvatskih pisaca (usp. ARj: s. v. *koji*, knj. V, str. 163), prenosimo jedan P. Hektorovića (15/16. stoljeće), dva F. Glavinića (16/17. stoljeće):

pojti do onoga slavnoga **grada**... Dubrovnika... U **kom gradu** meu stvari ine najdoh se vesel ne malo.

Na velikoj **Skandinaviji** prvo stanje ukoreni svoje; **ka Skandinavija** jest široka tisuća i šesto mil.
za to zovu se **Savinci**. **Ko ime** drugi narodi razbijajući, zovu ih Sklavoni ili Šćavoni.

Domećemo dva primjera iz 19. i jedan s početka 20. stoljeća, preuzeti su s mrežne *Riznice*:

Od ovo doba zvali smo našeg odseonika Tedeschi; **kojom terminologijom** ga i ja u ovih listovih spominjem. (A. Nemčić, 1845)
Medju prvimi zdravicami bila je zdravica današnjoj slavi kršćanskoj, **kojom je prilikom** Lacica posebice iztaknuo Batorića kano najvjernijega čuvara starih običaja. (Ks. Š. Gjalski, 1886)
[...] a ta bol zamjenjuje sjećanje na duge i teške **dane** čovječje krivnje, **koje dane** on ne će da spominje, i ako ih predobro znade, nego bi htio, da ih na silu zaboravi. (N. Andrijašević, 1907)

To hoće reći da je primjera takvih rečenica bilo i da ih ima, samo ih valja pomno tražiti. Koliko je danas ponavljanje antecedenta u relativnoj rečenici živo, ne možemo odriješito reći, to bi tek trebalo istražiti, onda i kakav je odnos govornikâ prema njemu. Prema ovdje donesenim potvrdama vidimo da ga je na prijelazu 19. i 20. stoljeća bilo, da ga ima i danas. Prema vlastitu govorničkom osjećaju mi bismo mu u suvremenosti pridružili jednostavne atribute poput »biranije« i »arhaično«, u pravnome jeziku »formalno« i »birokratski«, što ne znači da komu drugomu ne bi bilo prikladnije kazati »zališno« i »usiljeno«. Kako god, riječ je o otklonu od neutralna jezika koji se čestotnošću kreće u okvirima statističke pogreške.

5. Zaključak

Elementarna filologija teško urađa spektakularnim zaključcima, uvijek su to samo kamenčići mozaika koji se i ne vide čim se malo odmakneš. U ovome radu opisana su tri takva kamenčića. Prvi je hrvatska riječ *rukomet*, leksikografski konstatirana prije više od 200 godina, koja je od 1900-ih do 1950-ih svoje značenje specijalizirala pa onda još dvaput mijenjala svoj temeljni označenik, kako se već mijenjala stvarnost koju je označavala – od »vitlometâ« preko hazene i velikoga rukometa do današnjega (maloga) rukometa. Ako smo išta zaključili, to je opravdana sumnja da ju je Franjo Bučar baš skovao, najvjerojatnije ju je samo upotrijebio za igru bacanja lopte umjesto kamena. Drugi je hrvatska imenica *doba*, koja je u zadnjih 100 godina od nikako ili slabo sklonjive postala posve sklonjivom. Treći je hrvatska relativna rečenica s veznikom *koji* i ponovljenim antecedentom, koja danas tavori u skladištu obilježenih stilskih rezervi, tek ju gdje koji govornik kadšto upotrijebi. Čega je u jeziku malo, ili nestaje ili nastaje, stara je uzrečica. Vidjesmo

na trima primjerima da ono malobrojno i rubno može postati dio općega leksika (tako *rukomet*) ili da se može prikloniti neobilježenom uzorku, nekad tako da živi (tako *doba*), nekad tako da u ostacima životari na periferiji neobilježene relativne rečenice (tako rečenice s ponovljenim antecedentom).

Vrela

- AGM = Antun Gustav Matoš. (1973). *Sabrana djela* (1873–1914–1973). Knj. I–XX. Zagreb: JAZU.
- BD = Branko Despot. (1988). *Uvod u filozofiju*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- FB = Franjo Bučar. (1904). Igre za društva i škole. *Sokol*, Zagreb, III (5), 71–72.
- JL = *Jutarnji list*. (1912–1941). Zagreb.
- JS = Josip Silić. (2019). *Dihotomije: Izabrane rasprave*. Priir. Ivan Marković. Zagreb: Disput.
- LG = *Lički glas*. (1925–1926). Gospić.
- MK = Miroslav Krleža. (1942/1972). Djetinjstvo 1902–03. U: *Djetinjstvo i drugi zapisi*. Sabrana djela Miroslava Krleže. Svezak dvadeset sedmi. Zagreb: Zora, 9–104. [Napisano 1942, pod naslovom »Djetinjstvo u Agramu godine 1902–03« prvi put objavljeno u časopisu *Republika* 1952.]
- RL₇₉ = Radoslav Lopašić. (1879). *Karlovac: Poviest i mjestopis grada i okolice*. Zagreb: Matica hrvatska.
- RL₈₁ = Radoslav Lopašić. (1881). *Žumberak: Crte mjestopisne i poviestne*. Zagreb: s. n. [Tiskom dioničke tiskare.]
- RL₉₀ = Radoslav Lopašić. (1890). *Bihac i Bihaćka krajina: Mjestopisne i poviestne crtice*. Zagreb: Matica hrvatska.
- RL₉₅ = Radoslav Lopašić. (1895). *Oko Kupe i Korane: Mjestopisne i povjestne crtice*. Dopunio Emilij Laszowski. Zagreb: Matica hrvatska.
- VT = *Virovitičan*. (1899–1929). Virovitica.

Literatura

- Anić, Vladimir. (1991). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. (1994). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. (1998). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Treće, prošireno izdanje. Zagreb: Novi Liber.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. (1880–1976). Knj. I–XXIII. Zagreb: JAZU.

- Arslanagić, Abas. (1979). *Na rukometnom голу*. Banja Luka: Glas. [Drugo, dopunjeno izdanje: (1997). *Rukomet: Priručnik za trenere, vratare i igrače*. Čakovec: Zrinski. Treće, dopunjeno izdanje: (2013). *Rukometni golman: Najvažnija karika uspjeha*. Zagreb: Vekomp.]
- Babić, Stjepan, Slavko Pavešić, Stjepko Težak. (1991). *Oblici*. U: Stjepan Babić i dr. (1991). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: Nacrta za Gramatiku*. Zagreb: HAZU – Globus, 453–741.
- Babić, Stjepan, Stjepko Težak. (2007). *Morfologija: Oblici riječi u hrvatskome književnome jeziku*. U: Stjepan Babić i dr. (2007). *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Globus, 277–581.
- Bakotić, Lujo. (1936). *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*. Beograd: izdanje piščevo [Štampa grafičkog zavoda »Planeta« Sretena II. Obradovića].
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika [Barić i dr.]. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika [Barić i dr.]. (1990). *Gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika [Barić i dr.]. (1995). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Belaj, Branimir, Goran Tanacković Faletar. (2020). *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika: Knjiga treća: Sintaksa složene rečenice*. Rukopis, 1–456.
- Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković. (1961). *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Četvrto, prerađeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Bučar, Franjo, Viktor Rudolf (prir.) (1909). *Gimnastika i igre u pučkoj školi*. Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade.
- Florschütz, Josip. (1916). *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*. Treće izdanje. Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- HJP = *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/>
- HNK = *Hrvatski nacionalni korpus*, http://filip.ffzg.hr/cgi-bin/run.cgi/first_form?corpname=HNK_v30
- hrWac = *Hrvatski mrežni korpus*, <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/>
- Katičić, Radoslav. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU – Globus.
- Kordić, Snježana. (1995). *Relativna rečenica*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Maretić, Tomo. (1899). *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).

- Maretić, Tomo. (1924). *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom: Dopuna Broz-Ivekovićevu »Rječniku hrvatskoga jezika«*. Zagreb: JAZU.
- Maretić, Tomo. (1931). *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Drugo, popravljeno izdanje. Zagreb: Naklada jugoslavenskog nakladnog d. d. »Obnova«.
- Marković, Ivan. (2008). Hrvatska apozitivna sintagma i sintaksa imenà. *Folia onomastica Croatica*, 17, 119–137.
- Marković, Ivan. (2012). O počecima hrvatskoga nogometa. *Nova Croatica*, 6, 305–328.
- Marković, Ivan. (2019). Što je Silić hrvatskoj filologiji? U: Josip Silić. (2019). *Dihotomije: Izabrane rasprave*. Prir. Ivan Marković. Zagreb: Disput, 9–18.
- Musić, August. (1899). Relativne rečenice u hrvatskom jeziku, *Rad JAZU*, 138, 70–117.
- Parčić, Dragutin A. (1874). *Rječnik slovinsko-talijanski*. Zadar: Braća Battara.
- Raffaelli, Ida. (2009). *Značenje kroz vrijeme: Poglavlja iz dijakronijske semantike*. Zagreb: Disput.
- Raguž, Dragutin. (1997). *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- RHJ = *Rječnik hrvatskoga jezika*. (2000). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« – Školska knjiga.
- Riznica* = www.riznica.ihj.hr
- Skok, Petar. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Ur. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, prir. Valentin Putanec. Knj. I–IV. Zagreb: JAZU.
- Sportski leksikon*. (1984). Gl. ur. Marijan Flander. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«.
- Stulli, Joakim. (1806). *Rječosložje slovinsko-italijansko-latinsko*. Knj. I–II. Dubrovnik: Antun Martekini. [Pretisak: (1985–1987). Prir. Egon Fekete. München: Verlag Otto Sagner.]
- Težak, Stjepko, Stjepan Babić. (1966). *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Velikanović, Iso, Nikola Andrić (prir.) (1938). *Šta je šta: Stvarni hrvatski rječnik u slikama*. Zagreb: Minerva.

A Note on *Rukomet*, *Doba*, and the Repeated Antecedent in Croatian

In this paper, three issues are discussed: (1) the development of the meaning of the Croatian noun *rukomet* ('handball'), which is commonly thought to have been used for the first time as the name of a team sport by Franjo Bučar in 1904; (2) the development of the inflection of the Croatian noun *doba* ('age, time'), which continued through the twentieth century; and (3) the repetition of the antecedent in the Croatian relative clause with the conjunction *koji* 'which'. All three issues, either by emergence or by examples, are related to the turn from the nineteenth century into the twentieth.

Keywords: *rukomet* ('handball'), *doba* ('age, time'), antecedent, relative clause, Croatian, Franjo Bučar, Radoslav Lopašić

Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva

Mislav Ježić

Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

jezic.mislav@gmail.com

Sažetak

Staroperzijski natpisi jedini su sačuvani tekstovi na staroperzijskom jeziku. To su natpisi vladara iz loze Akhaimenida (Haxāmanišīya) od Darejia I. do Artaxerxa III., između 522. i 338. pr. Khr. Najviše ih je ostavio Darejij I., a potom, iako znatno manje, njegov sin Xerx; ostali su ostavili još mnogo manje. Od Xerxovih natpisa najpoznatiji je i najsadržaniji natpis u Persepoli (XPh), gdje govori o tome kako je u nekoj zemlji uništio svetište *daiva* i ustanovio štovanje Ahuramazde. U ovome članku taj je natpis preveden, dodana su mu tumačenja, a potom se razmatra u kojoj je zemlji Xerx razorio svetište, i što tu znači naziv *daiva*. Pokazuje se da to nisu indoiranski *daive* „nebesnici“, kako se često mislilo, koji su u Iranu, u mazdaizmu, degradirani u demone. Povijesni nam izvori (Ktēsija: *Persica*) kažu da je Xerxov satrap Megabyz razorio hram Bela Marduka u Babilōnu 481. pr. Khr. te mora da se navod u natpisu odnosi na taj važan događaj za vladanja Xerxova te da se tu naziv *daiva* primjenjuje na Marduka i na babilōnske bogove. S druge strane, na akhaimenidskim natpisima, pa tako i Xerxovu, ističe se vjera u Ahuramazdu, ali se nigdje ne spominje Zarathuštra. Bozi koji se štuju nazivlju se *baga*, a nigdje *yazata*, kao u Avesti. Stoga se čini da natpisi svjedoče o nešto starijoj fazi mazdaizma nego Avesta. Još se u nekim pojedinostima može naslutiti veća bliskost s vedskom, a time i indoiranskom religijom, nego u Avesti. Vjerojatno se mora donekle promijeniti uobičajena predodžba o Akhaimenidima, najmanje od Darejia I., kao mazdaistima uslijed utjecaja Zarathuštrine religijske reforme.

Gljučne riječi: Xerx, staroperzijski natpisi, daive, mazdaizam

1. Uvod

Budući da u čast prof. Ekrema Čauševića ne mogu ponuditi turkološki prinos za njegov zbornik, molim ga da prihvati ovaj skromni iranistički prinos, hrvatski prijevod jednoga od staroperzijskih natpisa, jer je to nešto možda najbliže njegovu području što mogu ponuditi.

U povijesti svijeta narodi indoeuropskih jezika prodirali su od možda četvrtoga do prvoga tisućljeća pr. Khr. iz srednjoazijskih stepa u Europu i na Prednji i Srednji Istok, na područja drugih naroda i zemalja, kao što su bili Elamci, Assyrci, Babilōnci i narodi drugih semitskih jezika na Prednjem Istoku, davni stanovni-

ci Indije austroazijskih, dravidskih i drugih jezika, ili pučanstvo Europe različitih nama većinom nepoznatih jezika (najznatnija je iznimka baskijski). Za njima su prodirali u slijedećem razdoblju narodi turkijskih jezika, koje su Iranci (barem od sassanidoga vremena) zvali Tūra (što god bilo prvotno značenje) u oprjeci prema Ariya, kako su sebe zvali, a u još kasnijim razdobljima prodirat će narodi mongolskih jezika iza turkijskih. Po pojavi islama u VII. st. n. e. došlo je do toga da je narod semitskoga jezika, Arapi, osvojio niz zemalja na koje je širio novu vjeru, a među njima i na Iran, a poslije su pak Turci osvojili mnoga od tih područja, tako da se je stvorila civilizacija u kojoj su supostojali semitski arapski, indoeuropski novoperzijski i turkijski osmanskoturski kao tri funkcionalno komplementarna jezika novoga carstva. Ovaj prinos govori o epigrafskome tragu prethodnoga razdoblja kada su u razdoblju od VI. do IV. st. pr. Khr. Perzijanci stvorili do tada najveće carstvo na svijetu, kojemu su pripali i Mezopotamija i, barem dijelom, Arabija, uz mnoge zemlje koje se u ovome natpisu nabrajaju. A natpise su i sami znali sastavljati na staroperzijskome te jezicima prethodnih kraljevstava i još uvijek moćnih središta, akkadskome (jeziku Babylona) i elamskome (jeziku Suse).

Uz ovaj prinos želim odati profesoru Ekremu Čauševiću priznanje za sav njegov dosadašnji izvrstan znanstveni rad te čestitati mu sedamdeseti rođendan i izraziti mu najbolje želje za dug i sretan život u krugu njegove obitelji i za dalji uspješan i plodan rad u njegovu području!

2. Natpisi i loza Akhaimenida

Staroperzijski natpisi čine vremenski jasno odrediv korpus.¹ Davali su ih uklesati vladari iz loze Haxāmanišīya (stp.) ili Akhaimenida (grč.) od 6. do 4. st. pr. Khr. Iako su sačuvani kratki natpisi na kojima progovaraju kraljevi Ariyāramna ili Ariaramne, Aršāma ili Arsam i Kuru ili Kyr II Veliki, iz jezikoslovnih razloga iranisti ih većinom smatraju kasnije uklesanima u njihovo ime, a natpise iz doba Dārayavau(š)a ili Dareija (522.-486. pr. Khr.) smatraju najstarijima.² Pismo kojim

¹ Ovaj se uvod temelji na uvodnome dijelu mogega rada o Dareijevu velikome natpisu u *Bagastāni (2012.).

² Usp. Brandenstein – Mayrhofer (1964: 17): “U § 70 hvali se Darij da je prvi dao pisati “arijski”, t. j. stperz. U tome je uključeno da je perzijski klinopis bio stvoren po njegovu nalogu. Navodni natpisi starijih kraljeva zapravo su slikovni prilozici koji su tek mnogo kasnije sačinjeni nego što su postavljeni kipovi tih kraljeva. Dokaz je za to na jezikoslovnome području jer navodni jezik tih starih kraljeva pripada nekomu mlademu vremenu. Konačni dokaz donosi teško oštećeni trojezični natpis iz Pasargada. Na tome natpisu pripočuje Dareij I da je on jednomu reljefu Kyrovu dao dopisati natpis.” U svakome slučaju kratkoća natpisa u ime Dareijevih prethodnika i razmjerno obilje Dareijevih natpisa govori u prilog njihovu mišljenju. Za onako kratke i formulativne natpise, ne bi bio stvoren perzijski klinopis, osim ako je bilo drugih zapisa na njem koji nisu nađeni. Osim toga, to su natpisi upravo Dareijevih predaka, a ne, recimo, Kyrovih, te Kyra II kao njihova nasljednika i u Pārsi, gdje su prije vladali Dareijevi pretci. Sve to potkrepljuje mišljenje Brandensteina i Mayrhofera.

su uklesani posebno je klinasto pismo koje su Akhaimenidi, možda upravo Dareij, dali izraditi po uzoru na assyrski ili akkadski klinopis, ali je bitno jednostavnije i svedeno na svega 36 slogovnih znakova, ne računajući znakove za brojeve ni ma-lobrojne ideograme, i razmjerno je dobro prilagođeno indoeuropskomu staroperzijskomu jeziku. Najmlađi akhaimenidski natpisi potječu iz doba Artaxšače III ili Artaxerxa III (359.-338.).

Glavni predstavnici loze bili su:

Haxāmaniš / Ἀχαμένης / Achaemenes / Akhaimen (oko 705.-675. pr. Khr.) ³	
Čišpiš / Τείσπης / Teispes / Teisp (oko 675.-645.)	
Kuruš I / Κύρος / Cyrus I / Kyr I (oko 645.-602.)	*Ariyāramna / Ἀριαράμνης / Ariaramnes / Ariaramne (oko 645.-590.)
Kambūjiya I / Καμβύσης / Cambyses I / Kambys I (oko 602.-559.)	*Aršāma / Ἀρσάμης / Arsames / Arsam (oko 590.-559.)
*Kuruš II / Κύρος / Cyrus / Kyr II (559.-529.)	Vištāspa / Ὑστάσπης / Hystaspes / Hystasp (-)
Kambūjiya II / Καμβύσης / Cambyses II / Kambys II (529.-522.)	*Dārayavau(š) I / Δαρείος / Darius I / Darej I (522.-486.)
*Xšayāršā / Ξέρξης / Xerxes / Xerx (486.-465.)	
*Artaxšača I / Ἀρταξέρξης / Artaxerxes I Longimanus / Artaxerx I (465.-424.)	
*Dārayavau(š) II / Δαρείος / Darius II Nothus / Darej II (423.-404.)	
*Artaxšača II / Ἀρταξέρξης / Artaxerxes II Mnemon / Artaxerxs II (404.-359.)	
*Artaxšača III / Ἀρταξέρξης / Artaxerx III Ochus / Artaxerx III (359.-338.)	
Arses / Ars (338.-336.)	
Dārayavau(š) III / Δαρείος / Darius III Codomanus / Darej III (336.-331.)	

Među njima su označeni zvjezdicom oni koji su nam ostavili natpise (ili u ime kojih su bili uklesani).

Ti su natpisi, uz hellēnske izvore, u prvome redu Hērodota iz Halikarnassa u 5. st., a onda i Ktēsije iz Knida i Xenophōnta, glavni izvori poznavanja perzijske

³ Imena Akhaimenida većinom su složenice vrste *bahuvrīhi*, karakteristične za indoeuropska aristokratska imena i junačko pjesništvo. Ime rodonačelnika loze složenica je od *haxā, usp. stind. *sakhā* "prijatelj" i *manah* / *maniš, usp. stind. *manas* "duh", znači, dakle, otprilike "prijateljskoga duha". Imena njegovih prvih nasljednika Čišpi-, Kuru- (Kent: Kūru-; Brandenstein-Mayrhofer: Kuru-) i Kambūjiya nemaju jasne etimologije, ali druga dva podsjećaju na podudarna imena staroindijskih plemena ili naroda Kuru i Kamboja, i vjerojatno su iz indoiranskoga vremena. Ime Ariyāramna, od *ariya* i, vjerojatno, *ā-ram-*, moglo bi značiti "koji Arije smiruje, raduje", a Aršāma, od *arša(n)*- i *ama-*, "koji muževno napada". Vištāspa je jamačno konjanički epitet na *aspa* "konj", možda "spremnih (Kent), uvježbanih (Bailey) konja". Dārayavau(š) je složenica od glag. *dāraya-(t-)* i im. *va(h)u*, i znači otprilike "Držisjaj, Držioblago", usp. Držislav. Ime Xšayāršan-, od *xšaya-* i *aršan-*, znači "muževan u vladanju", a Artaxšača, od *arta* "pravda" i *xšača* "vlast, kraljevstvo", usp. stind. *kšatra*, znači "u kojega je vlast pravda" ili "koji vlada po pravdi". Sama imena dijelom, uz junačke prizvuke, sadrže i neke čudoredne sadržaje iz iranske, ili čak indoiranske, kulture.

povijesti, naravno ako se dopune arheologijom i drugim prednjoistočnim (klinopisnim) izvorima.

Čini se da su pretci Kyra II Velikoga vladali zemljom Anšan (između Perzije i Elama ili dio Elama: assyr. Parsu(m)aš, Anšan) kao vazali Mēđana, sve dok Kyr II nije zavladao Mēđijom, a pretci Dareija I Perzijom (stp. Pārsa, assyr. Parsu, grč. Πέρσις) u užem smislu, sve od podjele loze na dvije grane nakon Teispa pa do izumrća Kyrove loze s Kambysom II. Zato Dareij I na natpisu u Bīstūnu (*Bagastāna) navodi da je imao osam predaka kraljeva od svojega roda Akhaimenida, a sam je deveti: to su svi prije njega osim otca njegova Hystaspa koji vjerojatno nije bio kraljem jer je Kyr II prije toga 550. došao na vlast u Mēđiji i Perziji.

3. Kralj Xerx

Dareija je naslijedio sin njegov i kraljice Atosse, kćeri Kyrove, Xerx. On je Egipat od kraljevstva snizio na satrapiju, a suzbio je i pobunu u Babylōnu 482./481. g. pr. Khr. i pritom je, nasuprot snošljivu držanju svojih predaka, razorio hram Mardukov i druge hramove, a šest metara visok zlatni kip Mardukov dao rastaliti. Xerx je osim s Babylōnom, kako znamo, nastavio nakon svojega otca ratovati s Hellēnima, ali od njih je pretrpio poraze nakon prvotnoga proboja kod Thermopyla gdje je poginulo 300 Spartanaca i 700 Thespljana koje je vodio kralj Leōnida: bili su to pomorski poraz kod Salamine 480., u kojem Athēnjani sa saveznicima zahvaljujući najboljemu svomemu državniku Themistokleu razbiše perzijsko brodovlje, i kopneni poraz kod Plataia 479., gdje je spartanski kralj Pausanija vodio hellēnsku vojsku od 40.000 ljudi usporedivu s perzijskom, i gdje je i perzijski vojskovođa Mardonij poginuo.

Ovdje ću nastojati što vjernije prevesti Xerxov najpoznatiji i sadržajem najbogatiji natpis, natpis H iz Persepoli, u kojem izvješćuje o zemlji (koju ne imenuje) u kojoj je razorio svetište *daiva*, a poslije ću kratko razmotriti u vezi s time pitanje tko su bili ti *daive* i koja je to mogla biti zemlja. To bi trebalo staviti u okvir pitanja u kolikoj su mjeri Akhaimenidi po religijskoj pripadnosti bili mazdaisti, odnosno koji se elementi mazdaizma, kako ga poznamo iz Aveste i potomnjih staroiranskih svetih spisa, mogu prepoznati na njihovim natpisima, a za koje se još može znati iz drugih povijesnih izvora, kao i kojih elemenata zaratuštrinskoga mazdaizma na tim natpisima nema.

4. Xšayāršā / Xerx(es) – Persepol, natpis H, staroperzijski

Trojezičan. Na kamenim pločicama. Nađen u zdanju u jugoistočnome kutu terase. Dva zapisa na stp.: jedan potpun od 60 redaka, drugi nepotpun do 51. retka. Elamski tekst u 50 redaka. Akkadski u 50 redaka.

1 бага vazraka Auramazdā haya imām būm	1 Silan je bog Auramazdā koji ovu Zemlju
2 im adā, haya avam asmānam adā, haya	2 dje (postavi, stvori), koji ovo Nebo dje, koji
3 martiyam adā, haya šiyātīm adā	3 smrtnika dje, koji spokoj dje
4 martiyahyā, haya Xšayāršām xšayaši	4 smrtniku, koji Xšayāršu (Xerxa) vladarem
5 yam akunauš, aivam parūnām xšayaš	5 učini, jednoga vladarem mnogih,
6 iyam, aivam parūnām framātāram. ada	6 jednoga zakonodavcem mnogih.
7 m Xšayāršā xšayašiya vazraka, xšaya	7 Ja sam Xšayāršā, vladar silni, vladar
8 šiya xšayašiyanām, xšayašiya dahy	8 vladara, vladar zemalja
9 ūnām paruv zanānām, xšayašiya ah	9 mnogoljudnih, vladar
10 yāyā būmiyā vazrakāyā duraiy a	10 ove Zemlje silne na daleko,
11 piy, Dārayavahauš xšayašiyyahyā puça,	11 Dārayavahua (Dareija) vladara sin,
12 Haxāmanišiya, Pārsa, Pārsahyā puça,	12 Haxāmanišiya, ⁹ Perzijanac, sin Perzijanca,
13 Ariya Ariyačiça. šātij Xšayāršā	13 Arijac od arijskoga sjemena. Kaže Xšayāršā
14 xšayašiya: vašnā Auramazdahā imā	14 vladar: Voljom Auramazde ovima
15 dahyāva tayaišām adam xšayašiya āh	15 zemljama kojima ja bih (postah) vladarem
16 am ⁴ apataram hačā Parsā, adamšām	16 izvan Perzije, njima sam ja
17 patiyaxšayaiy. mana bājim abaraha. ta	17 ovladao. Meni porez (daću) nošahu.
18 yaišām hačāma ašahiya ava akunava d	18 Što im od mene bi rečeno, to činjahu.
19 ātam taya manā avadiš adāraya: Māda	19 Što je moja uredba, to njih držaše: Medija,
20 Ūvja Harauvatiš Armina Zraka Paršava	20 Elam, Arakhōsija, Armenija, Drangiana, ¹⁰ Parthija,
21 Haraiva Bāxtriš Sugda Uvārazmi	21 Arija, Baktrija, Sogdiana, Khorasmija,
22 š Bābiruš Ašurā Ōataguš Sparda	22 Babylon, Assyrija, Sattagidija, ¹¹ Lydija,
23 Mudrāya Yauna taya drahyiyā dā	23 Misir, Jonjani koji se drže uz more,
24 raya(n)tiy utā tayaiy paradraya dāraya(n)t	24 i koji se drže (nastavaju) uz prekomorje, ¹²
25 iy Mačiya Arabāya Gandāra Hinduš	25 Mačani (Maka), ¹³ Arabija, Gandhāra, Sindhu,
26 Katpatuka Dahā Sakā haumavargā Sakā	26 Kappadokija, Dahe, ¹⁴ Skythi haumoštovci, Skythi
27 tigraxaudā Skudrā Ākaufāčiya	27 šiljokapi, ¹⁵ Skudre, ¹⁶ Ākaufāčani, ¹⁷
28 Putāyā Karkā Kūšiya. šātij Xša	28 Libyjci, Karijci i Aithiopljani. Kaže
29 yāršā xšayašiya: yašā taya adam x	29 Xšayārša vladar: Kako što ja
30 xšayašiya abavam, asti a(n)tar aitā	30 postah vladar, ima (jedna) među tim
31 dahyāva tayaiy upariy nipištā a	31 zemljama koje su gore popisane (koja se)
32 yauda. pasāvamaiy Auramazdā upastām	32 pobuni. Potom mi Auramazdā donije
33 abara. vašnā Auramazdahā ava dahyāvam	33 potporu. Voljom Auramazde tu zemlju
34 adam ajanam utašim gāšavā nišāda	34 ja potukoh i posadih ju na mjesto (dovedoh u red).
35 yam. uta a(n)tar aitā dahyāva āha yad	35 I među tim zemljama bijaše gdje se prije
36 ātya paruvam daivā ayadiya. pasāva va	36 daive (nebesnici, demoni) štovahu. Potom
37 šnā Auramazdahā adam avam daivadāna	37 voljom Auramazde ja taj hram daiva
38 m viyakanam utā patiyazbayam daivā	38 razorih i pozvah (ih) neka se daive
39 mā yadiyaiša. yadāyā ⁵ paruvam daivā	39 ne štuju. Gdje se prije daive
40 ayadiya avadā adam Auramazdām ayada	40 štovahu, tu sam ja Auramazdu počastio
41 iy artāčā brazmaniy. utā aniyāš	41 po pravdi u hvalopjevu. ¹⁸ I drugo
42 č(a) āha taya dušk[a]rtam ak[a]riya, ava ada	42 bijaše što bje zlo učinjeno, to ja
43 m naibam akunavam. aita taya adam ak	43 sjajnim (priličnim) učinih. To što ja
44 unavam visam vašnā Auramazdahā ⁶ aku	44 učinih, sve po volji Auramazdinoj učinih.
45 navam. Auramazdāmai upastām abara y	45 Auramazdā mi donije potporu sve dok
46 ātā k[a]rtam akunavam. tuva kā haya	46 ne učinih učinjeno. Ti koji (češ biti)

47 apara yadimaniyāyī ⁷ šiyāta ahaniy 48 jīva utā mara artavā ahaniy, 49 avanā dātā parīdij taya Auramazd 50 ā niyaštāya. Auramazdām yadaiša a 51 rtāčā brazmaniy, martiya haya avan 52 ā dātā pariyaīt(a) taya Auramazdā n 53 ištāya ⁸ utā Auramazdām yadataiy a 54 rtāčā brazmaniy, hauv utā jīva 55 šiyāta bavatiy uta mara artavā 56 bavatiy. ǰātiy Xšayāršā xšayaǰ 57 iya: mām Auramazdā pātuv hačā ga 58 stā utamaiy viǰam utā imām dah 59 yāvam. aita adam Auramazdām jadiy 60 āmiy. aitamaiy Auramazdā dadātuv.	47 poslije, ako misliš: „Neka budem spokojan 48 živ, a mrtav neka budem pravednik!“ 49 štuj ¹⁹ onu uredbu (zakon) koju Auramazdā 50 ustanovi! Auramazdu časti 51 po pravdi u hvalopjevu! ²⁰ Smrtnik koji 52 bi poštovao onu uredbu koju Auramazdā 53 ustanovi i (koji) časti Auramazdu 54 po pravdi u hvalopjevu, ²¹ taj i živ biva 55 spokojan, i mrtav biva pravednik. 56 Kaže Xšayāršā vladar: 57 Neka me Auramazdā čuva 58 od zla! I moju kuću (rod). I ovu zemlju! 59 To ja Auramazdu molim. 60 To neka mi Auramazdā dade!
--	---

⁴ U tekstu stoji *ābhām* umj. *ābham*.

⁵ *yadāya* nije posve jasan oblik, ali se po korelativu *avadā* može zaključiti da znače: „gdje... ondje / tu“.

⁶ Češće se na natpisima javlja oblik G. Auramazdāha, negdje i Auramazdāhā; svi su mlađe analoške tvorbe, ali svi upućuju na to da se radi o m. rodu (a ne o nom abstr. f.), što je očito i iz av. G. Ahurahe Mazdā (a ne -aiiā). Dakle, nije Gospod Mudrost (Thieme), nego Gospod Mudri (Humbach, Mayrhofer).

⁷ emendatio: *maniya(ha)iy*

⁸ možda umj. *niyaštāya*

⁹ Akhaimenid, Akhaimenović, Hahāmanišević.

¹⁰ Zemlja između Karmanije na zapadu i Arakhōsije na istoku, Arije na sjeveru i Gedrōsije na jugu.

¹¹ Zemlja između Baktrije i Gandhāre na sjeveru te Arakhōsije i Sindhua na jugu.

¹² Jonjani uz more žive u anatolijskoj Joniji, a Grci preko mora žive na grčkome kopnu, npr. u Thessaliji.

¹³ Make ili Mačani živjeli su južno od Gedrōsije na današnjem Omanskom / Arapskom moru.

¹⁴ Narod koji je živio sjeverno od Margiane i Hyrkanije, otprilike u Turanskoj nizini (možda su to vedski Dāse).

¹⁵ Sakā tigraxaudā „Skythi sa šiljatim kapama“ možda su nastavali predjele uz današnje Aralsko jezero sjeverno od Sogdiane, a Sakā haumavargā „Skythi koji štuju (?) Haumu“ (božanstvo svetoga pića hauma / av. haōma, ved. soma) predjele istočno od Sogdiane i Baktrije, a sjeverno od Gandhāre.

¹⁶ Vjerojatno Thrakija i Makedonija.

¹⁷ Kohistanci, sjeveroistočno od današnjega Kabula. Stp. *kaufa* m. np. *kōh* znači “brijeg”, dakle “Brdani”.

¹⁸ Mjesto se može tumačiti različito: a) počastio sam po pravdi (*artāčā*: *artā hačā*? sti. *īta*) pobožan (*brazmaniya*, R. G. Kent; usp. sti. *brahman-ya-*); b) počastio sam u pravi čas (*artāu*? -čā; usp. sti. *ītu*) i s *baršmanom* / obrednim stučkom trave (Duchesne-Guillemin; usp. sti. *barhis*); c) počastio sam u pravi čas (*artāu*? -čā, sti. *ītu*) i na pravi način (R. Schmitt; slobodno tumačenje značenja); d) počastio sam... na uzvisini (**barzmani*y, av. *barəziman*, sti. kor. *bīb-*: P. O. Skyaervø). V. Brandenstein-Mayrhofer (1964: 106 i 111); Kent (1953: 170 i 201). Tumačenje za koje sam se odlučio u ovome prijevodu najbliže je Kentovu, ali uzima *brazmani*y kao lokativ, a ne kao pridjev *brazmaniya*, te najmanje emendira tekst (*artāčā*: *artā hačā*; *brazmani*y uzimam kao L.sg.). Time bi staroperzijski tekst pokazivao veću blizinu vedskomu nazivlju (*brazman* : *brahman* u značenju „sveta pjesnička riječ, hvalopjev“) nego Avesta. Tu su blizinu navedeni znanstvenici vjerojatno htjeli izbjeći. Očito je izraz vrlo formulativan (tri puta se ponavlja na istome natpisu) pa bi mogao biti starinski.

¹⁹ *parīdīy*, dosl. “obilazi (čime s poštovanjem)!”; a potom “štuj (što)!”

²⁰ Usp. r. 41 i bilj. 18.

²¹ Usp. r. 41 i 51 i bilj. 18.

5. Staroperzijska religija: mazdaizam, štovanje Auramazde, ili zoroastrizam?

Zapravo je otvoreno pitanje u kojoj su mjeri Akhaimenidi bili mazdaisti ili zarathuštrovci, ili otkada su što od toga mogli biti. To je i kulturološki vid pitanja (pored jezikoslovnoga vida) o odnosu između staroperzijskoga i avestičkoga korpusa. Dareij I je očito bio štovatelj Auramazde, a to su bili i svi drugi vladari iz te loze (barem poslije njega),²² ali nigdje ne spominju Zarathuštru.

Vjerojatno se je iranska religija, koja se najmanje od Dareija pokazuje samosvjesnom kao mazdaizam, u iranskim državama (Mēdiji, akhaimenidskoj Perziji, Parthiji, sassanidskoj Perziji) postupno zoroastrizirala. Doživljavala je i druge promjene: od prividnoga politeizma (*daive*), preko monoteizma (*Abura Mazdā*) do dualizma (*Abura Mazdā* / *Spənta Mainyu* / *Ohrmazd* i *Anra Mainyu* / *Abriman*), od staroga mazdaizma preko zurvanizma (štovanje *Zurvana* "Vremena", oca *Ohrmazda* i *Abrimana*, koje se javlja kao struja možda od akhaimenidskoga doba, valjda pod babylōnskim utjecajem, pa do sassanidskoga i kasnije), mithrizma (osobito u helenističko i rimsko doba), do novoga zoroastrizma (od doba Sassanida) – mnoge su se struje prepletale, nije čudo da u tome previranju nije sve razvidno.

Mēdanski svećenici bili su, prema izvorima, iz plemena Maga. U Perziji je iranska religija vjerojatno postupno prihvaćala avestičku predaju. Najstariji sloj te predaje, stara Avesta, Zarathuštrine su pjesme *Gāde* i prozni obredni tekst *Yasna Haptanhāiti* (koji su di jelovi obrednika *Yasne*), možda iz 10.-9. st. pr. Khr. i vjerojatno nastali negdje oko Herata u Ariji i Balkha u Baktriji, daleko od Perzije.²³ Prvi mladoavestički tekstovi²⁴ mogli su nastati također u istočnome Iranu, možda oko Balkha u Baktriji i Merva u Margiani. Odatle su se morali usmenom predajom širiti na jug u Arakhōsiju, o čem svjedoči ime rijeke *Harax^a aiti* (i dijalektalni oblik imena; av. *Haraṅ^haitī; indoir. i stind. *Sarasvati*) koje se preneslo na zemlju Arakhōsiju.

²² Prema natpisima Ariyāramne i Aršāme, bili bi to i Dareijevi pretci, ali se smatra da su ti natpisi naknadno napisani pa se to ne može pouzdano znati. Za pretke Kyra II Velikoga nema potvrde, osim natpisa Kyrova na akkadskome u Babylōnu, gdje se prikazuje kao štovatelj Marduka, možda iz političkih pobuda (Duchesne-Guillemin, 1962: 152-153).

²³ Hoffmann – Forssman (1996: 32-33). Neki misle da su i one tek iz 7.-6. st., a da je Zarathuštrin pokrovitelj knez Vištāspa bio upravo Dareijev otac Vištāspa (Ammianus Marcelinus, Hertel, Herzfeld 1947.), podanik Kyrov, no vjerojatnije je da se radi o istoimenim poglavarima jer je inače teško rastumačiti posve sjeveroistočnoiranska – u odnosu na Perziju (inače središnjoiranska) – i razmjerno vrlo arhaična jezična obilježja staroavestičkih tekstova koji teško da su mogli nastati i biti razumljivi na dvoru u Perziji u to doba, čak i ako im je tvorac bio istočnjak. Dodatna argumentacija za to s obzirom na narav mazdaizma na akhaimenidskim natpisima iznosi se u završnome dijelu ovoga rada.

²⁴ U Mladu Avestu pripadaju prvjenstveno drugi dijelovi *Yasne* (obrednika čašćenja božanstava), zatim *Visperad* (zazivi svih *ratua*, svetih bića zaštitnika časova), *Yašti* (himni božanstvima *yazata*) i *Vidēvdāt* (zakon protiv *daēva*) te neki manji tekstovi.

Smatra se da je potom avestička religija doprla do Perzije, možda za Dareija I oko 520-ih godina (usp. Hoffmann-Forsman, 1996: 32-38). On se u natpisima jednoznačno pozivlje na volju Auramazde i suprotstavlja istinu (*bašiya*, usp. stind. *satya*), koju svjedoči on, laži (*drauga*, *duruxta*, usp. stind. *druh*) kojoj se utječu njegovi protivnici. To izgleda kao politička primjena avestičkih načela. No Zarathuštru (ni Avestu) ne spominju ni on ni nasljednici njegovi. Predaja je avestička na avestičkom jeziku morala biti usmena, a neki iranski jezik prvi put dobiva pismeni izraz na natpisima Dareijevim i uopće akhaimenidskima, i to staroperzijski. No Zarathuštru Perzijanci očito još nisu poznavali ili barem nisu shvaćali kao prvoga, gotovo božanskoga, posrednika Božje riječi, kakvim je postao u kasnijoj avestičkoj predaji, jer ga ni ne spominju. No mlađi avestički tekstovi pokazuju utjecaj staroperzijskoga jezika iz toga razdoblja (npr. stav. *anya*, stp. *aniya*, nav. *ania*; stav. *harva*, stp. *haruva*, nav. *haruua*), dakle širili su se akhaimenidskom Perzijom.

O Xerxu i njegovoj religijskoj politici bit će još riječi. Ovdje se može kratko ponoviti da je on u nekim postupcima odstupio od pretežito snošljive politike svojih predšasnika prema drugim narodima i religijama te da je umanjio položaj Egipta zbog pobune Khabbaševe s kraljevstva na satrapiju, a da je u Babylōnu razorio hram Mardukov zbog bune. No on ovo zadnje opravdava religijskim stavom.

Može se dodati u nastavku da se misli da je tek u vrijeme Artaxerxa I moglo doći do toga da Magi, međijsko pleme ili rod koji se je u Mēdiji posvećivao štovanju Sunca, proricanju i oniromantiji (Duchesne-Guillemin, 1962: 151-151), dobiju svećenički monopol u žrtvama i u okviru zarathuštrinske religije (ibidem: 157-158), kojoj izvorno nisu pripadali, te da ju prošire Perzijom i carstvom u novome sinkretičkome obliku. Odatle se stvara predaja po kojoj su Magi "učenici Zarathuštre", ali koja je i Zarathuštru pretvorila u Maga i astrologa.²⁵

Još se može reći za Artaxerxa II da se u njegovo vrijeme prvi put na natpisima uz vrhovnoga boga Auramazdu spominju božica Anāhitā i bog Mithra (u neperzijskome glasovnome obliku; stp. Miça). Prema Berossu (helenističkome babylōnskome povjesničaru, astronomu i svećeniku Mardukovu), Artaxerx II uveo je idole Anāhite (možda po uzoru na grčke kipove) u Babylōn, Susu, Ekbatanu, u Perziju i Baktiriju, u Sard i Damask. Taj stupanj razvoja religije odgovara sadržajima najvažnijih mladoavestičkih tekstova, himana bogovima - *Yašta*, u kojima Anāhitā i Mithra uz neke druge, uglavnom predzarathuštrinske, bogove, koji se u Avesti više ne zovu *daēuue* nego *yazate*, imaju vrlo istaknuto mjesto. Ti himni u čast *yazata* predstavljaju djelomičnu obnovu panteona predzarathuštrinske religije, no tako da se ne stavi u pitanje prvenstvo Ahure Mazde i njegovih najbližih pratilaca *amašā*

²⁵ Za Artaxerxa I u 5. st. pr. Khr. međijski Magi, čini se, svoju svećeničku ulogu i monopol povezuju sa zarathuštrinskom religijom i takvu sinkretičku religiju šire carstvom. Neki smatraju da je mladoavestički *Vidēvdāt* redigiran razmjerno kasno u toj tradiciji, svjesno arhaizirajući kasni stadij avestičkoga, no po toponimiji i hidronimiji i to djelo uglavnom upućuje na istočno podrijetlo.

spənta „besmrtnih svetih (bića)“. Možda su *Yašti* (ili njihov utjecaj) sa sjeveroistoka doprli do Perzije u doba Artaxerxa II.

Avestička zarathuštrinska predaja, u kojoj je Zarathuštra dobio ulogu nadnaravnoga proroka Ahure Mazde, širila se je nadalje možda u vrijeme parthskih vladara Arsakida (3. st. pr. Khr. – 3. st. n. e.), a jamačno u doba perzijskih Sassanida (3. st. n. e. – 7. st.), na srednjoiranskome jeziku pehlevi. Nastavila je živjeti i kasnije nakon arapskoga osvajanja Irana oko 651. g., s time da se razdor između muslimanskih vladara i zoroastrovaca od 7. do 10. st. povećavao i doveo i do egzoda dijela preostalih zoroastrovaca u Indiju.

Iako iranska predaja, npr. u pehlevijskome (srednjoperzijskome) djelu *Dēnkart* (9.-10. st.), govori o pisanoj Avesti za Akhaimenida (zapisanoj u klinopisu zlatnim slovima na goveđim kožama), kao i za Arsakida, nema filološkoga dokaza da se je Avesta stala pismeno prenositi prije sassanidskoga vremena. Arkhetyp sačuvanih rukopisa Aveste (od kojih najstariji potječe iz 13. st.) danas se smatra da je bio sassanidski iz 4. st (Hoffmann-Narten, 1989). Moguće je da su se do toga vremena avestički tekstovi prenosili isključivo ili pretežito usmenom predajom. Avestičko pismo temelji se na pehlevijskome (srednjoperzijskome) kurzivnome pismu iz 4. st. n. e. (koje je za uzor imalo aramejsko pismo), a zapisani glasovi u njem čini se da odražuju onovremeni jugozapadno-iranski (srednjoperzijski) izgovor avestičkoga (Hoffmann-Forssman, 1996: 36).

6. Što nam govori Xerxov natpis H iz Persepoli o religijskim odnosima u njegovo vrijeme?

Gdje u svem tome stoji Xerx i što nam kažu izrazi njegove religijske politike o kojima svjedoči natpis H iz Persepoli?

Na Xerxovu natpisu H u Persepoli (XPh), nakon pobrajanja Perzije i trideset drugih zemalja i naroda kojima vlada, spominje Xerx da je u jednoj od njih izbila pobuna koju je svladao. Spominje i to da su se (negdje, u nekoj) među njima štovali *daive*, krivi bogovi, pa je razorio svetište ili hram *daiva* (stp. *daivadāna* < iir. *daiva-dhāna), i potom sam tu počastio Auramazdu i pozvao druge da ga časte. U svezi s time piše Duchesne-Guillemin (1962: 156): „Općenito se smatra da su *daive* ovdje stari predzoroastrovski bogovi i da se Xerx izjašnjava kao njihov protivnik, kao Zarathuštra.“ Tako se čini da se na natpisu potvrđuje zoroastrovsko pravovjerje Xerxovo. Svojevrsno se pravovjerje doista i potvrđuje jer Xerx poziva i druge da tu i svugdje časte Auramazdu, kao što ga on časti.

No je li razaranje hrama *daiva* potvrda zoroastrovskoga pravovjerja? Na natpisu se spominje u jednini hram (jed.) *daiva* (mn.), a možda i *daive* (jed.), a ne obuhvatno razaranje svih takvih svetišta. Većina stručnjaka smatra da se i tu radi o „jednoj“ zemlji koja se je na taj način pokazala vjerski neposlušna, iako to nije nedvoznačno

rečeno, kao u slučaju spominjanja prve pobune. Ipak, u carstvu Xerxovu bile su barem dvije cijele indijske pokrajine, Sindhu i Gandhāra (Hindu i Gandāra; a možda i koja iranska), gdje su se još štovali indoiranski *daive*, staroindijski *deve*, jer su se štovali i mnogo kasnije, pa i do danas (koliko je to štovanje nakon mnogo kasnijih muslimanskih osvajanja moglo preživjeti). Dakle, vjerojatno se neće raditi o tim indijskim pokrajinama ni o indoiranskim *daivama*. Osim toga, štovanje indoiranskih i vedskih *daiva* „nebesnika“, nije uopće imalo kipova ni hramova, sve do znatno kasnijih poslijevedskih, ali i poslijeakhaimenidskih vremena, pošto su iranski i potom helenski umjetnici potakli razvoj likovnosti u Indiji, pa se hram tu ne bi mogao ni razoriti (*vi-kan-*)!

Koja je zemlja mogla biti ona koja se je pobunila pa ju je Xerx „potukao i posadio na mjesto“? To bi morao biti Egipat u kojem je potkraj vladanja Dareijeva 486. pr. Khr. izbila buna i neki se je Khabbaš, koji je vjerojatno potjecao iz Psammetikhova roda, proglasio kraljem. Dareij je prebrzo potom umro pa je bunu morao ugušiti Xerx, i to dok se je već spremao preuzeti vojnu na Athēnjane i Helladu, koju je spremao njegov otac. Hērodot ovako opisuje taj događaj: „Pošto se Kserkses dao nagovoriti, da ratuje na Heladu, zarati druge godine nakon smrti Darijeve najprije na odmetnike. A kad ih je pokorio i cijeli Egipat u kud i kamo veće ropstvo skućio nego je bio za Darija, povjeri ga Ahemenu, bratu svomu, a Darijevu sinu.“²⁶ Položaj Egipta Xerx je, naime, unizio od kraljevstva na satrapiju. To je značilo „posaditi Egipat na njegovo mjesto“ u carstvu.

A u kojoj su zemlji štovali *daive* ili *daivu* (u složenici se broj ne vidi)? O tome prema Ktēsijinu djelu *Persica* (21-22) iznosi Gaston Maspero u *Povijesti istočnih naroda*²⁷ ovo: „Jedva se podvrgao Aegyptat, a nemiri buknu u Chaldaeci: Babylon potjera perške posade i proglasi se nezavisnim. Zopyrov sin Megabyz, koji bijaše pokrajini satrapom po nasljednom pravu, svlada grad poslije duge opsade i neuobičajenom ga strogošću kazni: Belov hram opljačka, kraljevske grobnice oskrvrne i oplijeni; i proda dio žiteljstva u robstvo (481.)“ I nastavlja: „Xerxe se zaputi u Evropu: zna se, što je ondje našao, nekoliko uspjeha kojih su skoro izbrisali porazi kod Salamine i Plataeja.“ – a to se je zbilom 480. i 479.

Ne samo da odatle znamo o kojim se dvjema zemljama moralo raditi i što se je dogodilo, nego i kada je natpis sastavljen – vjerojatno 481. pr. Khr., prije pohoda na Helladu.

A to znači da je *daiva* čiju je *dānu* „hram“ Xerx, odnosno njegov satrap Megabyz, razorio, bio Bel Marduk, a hram mu je bio u Babylōnu. A nisu to bili indoiranski predzoroastrovski *daive*! Već Hartmann (1931) i Widengren (1958) pretpostavljaju da se tu babylōnski bogovi zovu *daivama*, a Duchesne-Guillemin (1962: 156)

²⁶ *Herodotova povijest*. Dio drugi. Prev. Dr. Avgust Musić (1888: 100).

²⁷ *Histoire des peuples de l'Orient*, Paris 1875. / *Povijest istočnih naroda u starom vijeku*. Prev. Gavro Manojlović (1883: 414).

kaže: „Babylōn se pobunio. I bio je zbog toga strašno kažnjen. Utvrde Nabukadnezzara bile su raznesene, hram Mardukov sa svojim zigguratom porušen, kao i drugi hramovi. Kip Mardukov, visok osamnaest stopa, u masivnome zlatu, bio je odnesen i rastaljen. Tako je bila svaka autonomija ukinuta. Vjerojatno je to pobuna i njeno gušenje na koje aludira Xerx u navedenome natpisu, gdje, pošto je rekao da je ugušio bunu, dodaje da je potisnuo štovanje *daiva* i zamijenio ga štovanjem Ahuramazde.“ Meni se samo čini da tekst govori ne o jednome, nego o dvama događajima, ali da je drugi bio – kako kaže Duchesne-Guillemin – rušenje Mardukova hrama.

Može se zaključiti da je opreka *daiva* / av. *daēuua* nasuprot Auramazdi (av. Ahura Mazdā, „Gospod Mudri“) već bila naslijeđena i uhodana te da se je naziv *daiva* mogao proširiti s pojma predmazdaističkih (indoiranskih) „nebesnika“, a potom mazdaističkih (i avestičkih) protivnika Ahure Mazde u preustrojenoj religiji, na neindoiranska božanstva, poput babylōnskih, koja mazdaizam ne časti. No dok su perzijski vladari od Kyra II Velikoga do Dareija I bili u načelu snošljivi prema religijama svojih podanika (*dabhyu*), čak ih i darežljivo podupirali, Xerx je, odnosno njegov satrap Megabyz (Bagabuxša), povodom ustanka u Babylonu, odlučio razoriti hram Mardukov, rastaliti njegov kip, i odati čast Auramazdi ondje gdje se prije toga štovahu *daive*.

Kakva je bila Dareijeva i Xerxova vjera u Auramazdu? To se vidi iz početka natpisa H, kakav se nalazi i na više drugih Xerxovih natpisa u Persepoli, naime na natpisima A, B, C, D i F, a i na natpisima kod Elvenda (ispod planine) i tvrđave Van (u podučju Urartu). Takav početak preuzet je zapravo s Dareijevih natpisa, osobito natpisa A u Naqš-i-Rustamu, ali i natpisa E i F u Susi, dijelom S i T u Susi, C u Suezu i natpisa kod Elevenda.²⁸ Razmjer formulativnosti toga početka jasno ilustrira Dareijev natpis A u Naqš-i-Rustamu, koji možemo uzeti kao obrazac:

1. бага vazraka Auramazdā haya im	Silan je bog Auramazdā koji ovu
2. ām būmim adā, haya avam asm	Zemlju dje (postavi, stвори), koji ovo
3 ānam adā, haya martiyam adā, ha	Nebo dje, koji smrtnika dje,
4 ya šiyātīm adā martiyahyā,	koji spokoj dje smrtniku,
5 haya Dārayavaum xšayađiyam ak	koji Dārayava(h)ua (Dareija) vladarem
6 unauš, aivam parūvnām xšayađ	učini, jednoga vladarem mnogih,
7 iyam, aivam parūvnām framātā	jednoga zakonodavcem mnogih.
8 ram. adam Dārayavauš xšayađiya va	Ja sam Darayava(h)u vladar
9 zraka xšayađiya xšayađiyānām...	silni, vladar vladara...

²⁸ Natpisi su označeni slovima prema Kentu (1953).

Na tim se početcima natpisa Auramazdā „Gospod Mudri“ (< ie. *Mṛs-dheh₁- „onaj koji dijeva (stavlja) u (pa-)met“) predstavlja kao silan bog (*baga vazraka*) koji je stvorio Zemlju i Nebo. On je stvorio i čovjeka smrtnika (na Zemlji pod Nebom). I stvorio je ili dao spokoj ili sreću smrtniku. Tako je Dārayava(h)ua, a poslije i Xerxa, učinio vladarem koji jedan mnogima vlada i mnogima određuje zakone, vlada nad drugim vladarima i zemljama jer je silni vladar (*xšayaθiya vazraka*) – i to ga čini po atributu sličnim bogu. To da je Auramazdā postavio vladara, uz moguću dalju potkrjepu toj tvrdnji, ujedno je i božanska legitimacija kraljeve vlasti u veličanstvenome okviru stvaranja svijeta, u kojem ga kralj ima dužnost održavati.

U staroperzijskome nazivlju Ahura „Gospod“ jest jedan (kao i u najstarijim vedskim tekstovima u Ṛksamḥiti Asura), ali *baga* „bogova“ ima mnogo pa se na Xerxovim natpisima pod Elvendom ili kod Vana (a već i na natpisu Dareijevu D u Persepoli) kaže:

1 <i>baga</i> vazraka Auramazdā haya maḍi	Silan je bog Auramazdā koji je
2 šta bagānām, haya imām būm	najmoćniji od bogova, koji ovu Zemlju
3 im adā, haya imām asmānam adā...	dje (postavi, stвори), koji ovo Nebo dje...

Od tih se drugih *baga* „bogova“ razlikuje Auramazdā po tome što je on stvorio Zemlju i Nebo, što je on Bog Stvoritelj. No on nije jedini, nego *maḍišta* „najmoćniji“ ili „najveći“ (usp. av. *mazišta*, sti. *mahiṣṭha*). Nerijetko i biblijski tekstovi dokazuju da je Bog Izraelov moćniji od egipatskih bogova (Mojsije), ili od filistejskoga (Samson) ili od babiljōnskkih bogova ili kralja perzijskoga (Daniel). Utoliko mazdaizam Dareija ili Xerxa jest monoteizam, ali ne isključuje druge bogove kojih bi se veličina možda mogla usporediti s anđelima u abrahamskim religijama.

I mazdaizam u avestičkim zarathuštrinskim tekstovima poznaje uz Ahuru Mazdu i druga božanstva. Njemu su najbliži *amašā spənta* „bessmrtna sveta bića“, obožanstvljeni pojmovi Vohu Manah „Dobra Pamet / Duh“, Aša Vahišta „Najbolja Pravda / Istina“, Xšaθra Vairya „Vlast koju treba izabrati“ (tj. Vlast Svetoga Duha – *Spənta Mainyu*, a na Zloga Duha – *Anra Mainyu*), zatim *Spənta Armaiti* „Sveta Lijepa Misao“, Haurvatāt „Cjelovitost“ i Aməratāt „Bessmrtnost“. Zatim dolazi širi krug božanstava *yazata* „onih koji su vrijedni čašćenja“, među kojima ima i starih indoiranskih božanstava (a koja nisu odbačena kao *daēuue*), poput Haome (usp. sti. Soma), Vaiiua (usp. sti. Vāyu), Miθre (usp. sti. Mitra), pa božanstava Sunca i Mjeseca i drugih.

Uočljivo je da akhaimenidski natpisi ne spominju te glavne kategorije avestičkih božanstava: ni *amašā spənta* „bessmrtna sveta bića“ ni *yazate* „božanstva koja su vrijedna čašćenja“, dakle nemaju nazivlje iz avestičkoga panteona. A umjesto toga spominju *bage* „bogove / božanstva“, koji (iako se riječ *baγa* rabi u Avesti) nisu pojam u avestičkome panteonu. Najuočljivije je da natpisi nigdje ne spominju Zarathuštru.

Moglo bi se reći da od avestičkoga pojma *daēna mazdayasniš zaraθuštriš* „vjera koja časti Mazdu, zarathuštrinska“,²⁹ akhaimenidski natpisi zadovoljavaju prvi dio pojma, ali ne i drugi. To daje naslutiti da se je štovanje Auramazde „Gospoda Mudroga“ možda razvilo i bez zarathuštrinskoga proročkoga zahvata u indoiransku religiju, i da su se drugi *bage* uz njega mogli štovati, a da je zarathuštrinska (avestička) reforma panteon razradila u užu skupinu *aməšaš spənta* „bessmrtnih svetih bića“ najbližih Ahuri Mazdi i širi krug *yazata*. Kao što je razradila i kalendar u kojem se štiju božanstva svetih časova, dana i blagdana, *ratui*. Kao što je postupno razradila i kozmogoniju i eshatologiju (koje obuhvaćaju 12.000 godina).

Staroperzijski natpisi ne poznaju ni razlike između Svetoga Duha, *Spənta Mainyu*, i Zloga Duha, *Anra Mainyu*, u njima se ne naslućuje dualizam božanskih bića. No u njima je jasna oprjeka između istine (*bašiya*) i laži (*drauga, duruxta*), i njome se Dareij služi na natpisu u *Bagastāni da bi opravdao svoju vlast i objasnio u čem je bila slabost njegovih protivnika i pobunjenika: oni su se lažno predstavljali, a on je govorio istinu. Time obrazlaže zašto mu je Auramazdā u prvoj godini vlasti dodijelio da pobijedi u devetnaest bitaka (od kojih je svaka time shvaćena kao Božji sud) i time dokazuje da vlada po volji Auramazde.

Xerxovi pak natpisi posvjedočuju da je poznao oprjeku između, s jedne strane, pravoga Gospoda Auramazde i *baga* „božanstava“ koja se još uz njega štiju i mogu nas zaštititi, od nepravih božanstava s druge strane, a ove podudarno s avestičkim tekstovima zove *daiva*. Tako moli npr. na natpisu kod tvrđave Van (r. 25-25) *Auramazdā mām pātuv hadā bagaibiš* „Čuvao me Auramazdā zajedno s (drugim) bozima!“ Ali se inače nazivlje za božanstva ne podudara s Avestom. A iako spominjanje *daiva* na natpisu H pretpostavlja spomenutu oprjeku, naziv se tu ne odnosi na indoiranske „nebesnike“ (a sada za Irance „demone“), nego na Marduka i babylonske bogove.

Vrijedi navesti da Artaxerx II, koji svoj natpis C u Hamadanu (Ekbatani) započinje riječima: *baga vazraka Auramazdā haya maθišta bagānām, haya imām būmim adā, haya avam asmānam adā...* „Silan je bog Auramazdā koji je najmoćniji (najveći) od bogova, koji ovu Zemlju dje, koji ovo Nebo dje...“, završava natpise A i D u Susi molitvom na slabome staroperzijskom: *AM* (= Auramazdā) *Anah(a)ta* (D: *Anahita*) *utā Miθra mām pā(n)tuv hacā vispā gastā utā imam taya akunām mā vijanā(n)tiy mā vināθayā(n)tiy* „Auramazdā, Anāhita i Miθra neka me čuvaju od svega zla, i ovo što sam učinio (sagradio) neka ne razbiju, neka ne daju da propadne!“ Tu kao da se pojavljuju imena dvaju *baga* „bogova“, i to božice Anāhite i boga Miθre, koji sada poimence odgovaraju dvama velikim *yazatama* iz mladoavestičkih *Yašta*.

²⁹ Ta se vjera iskazuje ovako: *fravarānē mazdayasnō zaraθuštriš vīdaēuuō ahuraθkaēšō* „Kao častitelj Mazde i sljedbenik Zarahuštre hoću ispovijedati (conj.; dosl. neka si izaberem) da sam protivnik daēuua i vjernik Ahure“, *Yasna* 12,1, 8; *Vispered* 5,3; *Yašt* 13,89. Slijedi i spomen hvale i molitve božanstvima *aməšaš spənta*.

Starinski i neovisno o avestičkim tekstovima i zarathuštrinskoj razradi vjere djeluje i izraz kako je Xerx počastio Auramazdu: *avadā adam Auramazdām ayadaiy artāčā brazmaniy* „tu sam ja Auramazdu počastio po pravdi u hvalopjevu“, osobito ako pretpostavimo da izrazi *arta* i *brazman* imaju značenje podudarno s vedskima *ṛta* „pravda / istina“ i *brahman* „sveta pjesnička riječ“ (u vedskim hvalopjevima). A takvo čašćenje „najvećega / najmoćnijega boga“ Auramazde Xerx i preporučuje onima kojima se natpisom obraća ako žele dok su živi biti spokojni / sretni (*šiyāta*), a kada umru biti pravednici (*artāvan*), i time blaženi i spašeni. Može se, dakle, jer spominje smisao štovanja Auramazde i za ovaj život i za sudbinu poslije života, reći da na tome jednostavnome natpisu ima i eshatologije. Ona nije ogrnuta u složenu zoroastrovsku kozmogoniju, ali jest utemeljena u čašćenju Auramazde „koi ovu Zemlju dje, koji ovo Nebo dje“.

Tako se iz razmjerno šturoga natpisa vladara Xerxa, u usporedbi sa staroperzijskim natpisima njegova oca Dareija, dade iščitati razmjerno mnogo o perzijskoj religiji, mazdaizmu, u akhaimenijsko doba i o njenu odnosu prema avestičkoj religiji i kasnijemu zoroastrizmu. Taj odnos nije onako jednoznačan kao što se najčešće misli, nego se religija staroperzijskih vladara, najmanje od Dareija I, u osnovnim crtama s avestičkom podudara u smjeru razvoja, ali je arhaičnija i jednostavnija, i stoga se otvara pitanje, koliko je pod utjecajem avestičke predaje, a koliko svjedoči o smjeru razvoja iranske religije, ali na njenu još živu starijem stupnju. Možda se može prepoznati i njeno postupno dolaženje, od Dareija I do Artaxerxa II i Artaxerxa III, pod sve veći utjecaj avestičke predaje,³⁰ koja postupno i sama dolazi pod utjecaj Maga te druge utjecaje koji će se javiti u helenističkome i kasnijim razdobljima.

³⁰ Iako se u Artaxerxa II na napisima uz Ahuru Mazdu zazivlju Miθra i Anāhitā, koji su u Mlađoj Avesti veliki *yazate*, ni tu nema spomena *amašā spənta* koji su u avestičkome panteonu najprepoznatljiviji izraz Zarathuštrine reforme, a nigdje nema ni spomena Zarathuštre, što bi u pravoprostavnoj avestičkoj, osobito mladoavestičkoj, religiji bilo teško zamislivo. Stoga nije lako tumačiti te šture podatke. Osim toga, Miθra je kao bog saveza (ugovora) potvrđen i u *Rksambiti*, a Anāhitā je božica svete rijeke, slična vedskoj Sarasvatī, a imena obiju mogu se (mitski) zamijeniti uz ostalo i indoir. imenom *Rasā (ved. Rasā, a iranski (avestički) Raṇhā, što je isto ime u indoarijskome i iranskome glasovnome obliku). Dakle, nisu to tek mladoavestička božanstva, nego izvorno još indoiranska. Nije nebitno ni to da je Mitra u vedskome član skupine božanstava Āditya, koja su izvorno morala biti najbliži pratioci (ved.) Asure (jednoga Gospoda), dakle skupine slične jamačno mlađoj zarathuštrinskoj skupini najviših božanstava *amašā spənta*. No je li Mlada Avesta utjecala na njihov spomen na natpisima ili je oživljavanje njihova štovanja utjecalo na Mlađu Avestu, a izrazilo se i na natpisu Artaxerxa II, nije lako odmeriti.

Kratice za jezike

grč.	grčki
av.	avestički
iir., indoir.	indoiranski
nav.	novoavestički
np.	novoperzijski
stav.	staroavestički
sti., stind.	staroindoarijski
stp.	staroperzijski

Literatura

- Bartholomae, C. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg, K. Trübner. (Drugi fotomehanički preisak 1979. Berlin – New York: Walter de Gruyter).
- Benveniste, É. (1969). *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vols 1 et 2, Paris: Les éditions de minuit, preveo Vojmir Vinja (2005). *Riječi indoeuropskih institucija*. Zagreb: Disput.
- Brandenstein, W., Mayrhofer, M. (1964). *Handbuch des Altpersischen*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Brandt, M. (1989). Zoroastrizam i staroiranski dualizam, u: *Izvori zla*. Zagreb: August Cesarec, 410-472.
- Duchesne-Guillemin, J. (1962). *La religion de l'Iran ancien*. Paris: Presses universitaires de France.
- Geiger, W., Kuhn, E. (1895.-1901). *Grundriss der iranischen Philologie*. Strassburg: K. Trübner.
- Herodoti (1909, 1955). *Historiae*. C. Hude (ur.). Oxford: Clarendon Press.
- Herodot (1887). *Povijest*, I-II, preveo August Musić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Herodot (2007). *Povijest*, preveo Dubravko Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hinnells, J. R. (1973). *Persian Mythology*. London – New York – Sydney – Toronto: Hamlin.
- Hoffmann, K., Forssman, B. (1996). *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd 84.
- Hoffmann, K., Narten, J. (1989). *Der Sassanidische Archetypus*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Ježić, M. (2012). Dareijev veliki natpis u *Bagastāni (grč. Βαγίστανον, ar. Behistūn, nperz. Bīstūn). Povijesni i jezikoslovni uvod, tekst, prijevod i tumačenja. *Književna smotra*, god. XLIV /br. 166 (4), 133-163.

- Katičić, R. (1976). Riječi kralja Dareja uklesane na ulazu u njegovu grobnicu. *Književna smotra*, god. VIII, br. 26-27, 104-105.
- Kent, R. G. (1950., ²1953). *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven, Connecticut: American Oriental Society.
- Maspero, G. (1875). *Histoire des peuples de l'Orient*, Paris. / (1883). *Poviest iztočnih naroda u starom vijeku*, preveo s francuzkoga Gavro Manojlović. Zagreb: Naklada „Matice hrvatske“.
- Schmitt, R. (1989). Altpersisch. U R. Schmitt (ur.), *Compendium linguarum Iranicarum* (56-85), Wiesbaden: Dr. Ludwig Rupert Verlag.
- Skjaervø, O. P. (2002, ²2005). *An Introduction to Old Persian*, http://www.fas.harvard.edu/~iranian/OldPersian/OPers1_Intro.pdf
- Srkulj, S. (1914). *Povijest staroga vijeka za V. razred srednjih učilišta*. Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade.

Xerxes' Persepolis inscription on the destruction of a sanctuary of the Daivas

Old Persian inscriptions are the only surviving texts in the Old Persian language. These are the inscriptions of the rulers of the Achaemenid dynasty from Darius I to Artaxerxes III., between 522 to 338 BC. Most inscriptions were left by Darius I, considerably less by his son Xerxes, and still much less by the others. The most famous and instructive of Xerxes' inscriptions is the inscription in Persepolis (XPh), where he informs that he destroyed the sanctuary of the *daiva(s)* in some country and introduced the worship of Ahuramazda. In this paper that inscription is translated and commented upon. Thereafter the question is answered, in which country Xerxes destroyed that sanctuary, and to whom the term *daiva* refers here. It is demonstrated that the *daiva(s)* here are not the ancient Indo-Iranian celestials that were degraded in Mazdaism into demons, as was often assumed. Historical sources (Ctesias: *Persica*) tell us that Xerxes' satrap Megabyzus destroyed the temple of Bel Marduk in Babylon in 481 BC, and the passage in the inscription must refer to that important event in the reign of Xerxes, and the term *daiva(s)* must have been applied to Marduk and the Babylonian gods here. On the other hand, the Achaemenids, and in this case Xerxes, often emphasize their faith in Ahuramazda, but never mention Zarathushtra. The gods that are worshipped are called *baga(s)* on inscriptions, and never *yazata(s)*, as the Avesta calls them. Therefore, the Old Persian inscriptions seem to testify to a slightly older phase of Mazdaism than the Avesta. In some details one can sense in this inscription a greater closeness to the Vedic, and thus Indo-Iranian religion, than in the Avesta. Probably the usual simplified idea of the Achaemenids, at least since Darius I, as Mazdaists due to the influence of Zarathushtra's religious reform should be in some measure revised.

Keywords: Xerxes, Old Persian inscriptions, the daivas, Mazdaism

Povijest / History

UDK: 821.222.1'02-13(093)

821.222.1'02:82.0-13

327(=512.1)+(=222.1'02)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 26. svibnja 2022.

Može li Firdusijeva *Šahnama* biti izvor za povijest starih turkijskih naroda?

Azra Abadžić Navaey

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

azra.abadzic@gmail.com

Sažetak

Predmet ovoga rada je *Šahnama* (*Knjiga o kraljevima*), glasoviti ep perzijskoga pjesnika Firdusija koji pripovijeda o borbama između drevnog Irana i Turana. Za razliku od ranijih istraživanja, usmjerenih uglavnom na iransku komponentu epa, u ovom se radu *Šahnami* pristupa iz turkološke perspektive što znači da je fokus pomaknut na Turance, odnosno „Turke“ kako ih autor u epu povremenu naziva. Istraživanje polazi od pretpostavke da bi *Šahnama* s obzirom na tematiku mogla biti vrijedan narativni izvor za povijest starih turkijskih naroda, posebno njihovih odnosa s Irancima. Ispostavilo se, međutim, da je tur(an)ska komponenta epa dosad redovito bila marginalizirana pa se u radu istražuju razlozi koji su do toga doveli. Analiziraju se semantičke promjene pojma Turan(ac) tijekom stoljeća i utjecaj izvanjezičnih faktora na te procese, te se ukazuje na ograničenja etnocentričnih perspektiva u dosadašnjim proučavanjima *Šahname*. Polazeći od teze da je svako epsko djelo odraz svoga vremena, u zadnjem se dijelu rada nastoji utvrditi kulturno-povijesna pozadina *Šahname* te ispitati koliko je radnja epa odraz Firdusijeva vremena, a koliko ranijih razdoblja iransko-turkijske povijesti.

Ključne riječi: *Šahnama*, Turanci, turkijski narodi, iransko-turkijski odnosi

1. Uvod

Karahanidski leksikograf iz 11. stoljeća, Mahmud al-Kašgari u svome poznatom djelu *Dīwān Luġāt at-Turk* (*Kompendij turkijskih jezika*, 1077.) navodi jednu poslovicu koja na duhovit način ilustrira višestoljetnu simbiozu turkijskih i iranskih naroda na području Srednje Azije: *bašsız bōrk bolmas, tatsız türk bolmas* („Kao što kapa ne može bez glave, tako ni Turčin¹ ne može bez Tata²/Iranca.“) (Dankoff,

¹ Pod Turčinom se ovdje podrazumijeva pripadnik starog turkijskog naroda. Budući da u hrvatskom jeziku nije zaživio etnonim Turkijac, u radu se povremeno koristi i naziv Turčin/Turci pri čemu se misli na Turke u širem smislu, odnosno pripadnike jednog od mnogobrojnih turkijskih naroda.

² Naziv *tat* izvorno je označavao 'stranca', osobu u inferiornom političkom položaju. Turkijski su narodi Tatima nazivali sve sjedilačke narode koji nisu govorili turkijske jezike, isprva Sogdijce, a

Kelly, 1982-1985: 273).³ Osim što slikovito prikazuje ovisnost turkijskih naroda o Irancima, ova izreka daje naslutiti i koliko je proučavanje njihovih interakcija nužno za razumijevanje kulturnog identiteta Srednje Azije. Teško da bih ikad osvijestila tu važnu činjenicu bez nadahnutih predavanja profesora Ekrema Čauševića. Njegovo zanimanje za turkijske narode Srednje Azije i njihove višestoljetne veze sa susjednim iranskim narodima potaknuli su me na odabir turkološko-iranističke teme za rad koji mu uz najbolje želje posvećujem povodom njegova sedamdesetog rođendana.

Mnogo je pisanih izvora koji svjedoče o različitim aspektima prožimanja iranskih i turkijskih naroda. Jedan od prvih i svakako najopsežnijih, koji u literarnom žanru tematizira njihovu dugu zajedničku prošlost, čuveni je ep *Šahnama* perzijskoga pjesnika Firdusija (940-1020/26). *Šahnama*, ili *Knjiga o kraljevima*, opsežna je kronika koja pripovijeda o mitologiziranim događajima iz prošlosti drevnog Irana. Napisana je početkom 11. stoljeća⁴ i smatra se temeljnim tekstom perzijske književnosti. U preko 50 000 rimovanih dvostih donosi poetiziranu povijest iranskog naroda od pojave prvih mitskih vladara do arapskih osvajanja Sasanidskog Carstva i širenja islama u 7. stoljeću.⁵ Središnja tema epa borba je dobra i zla, opjevana u brojnim epizodama bitaka koje se vode između neprijateljskih strana. Najveći sukob u *Šahnami* je onaj između Iranaca i Turanaca, mitskih neprijatelja Irana koji žive uz njegove sjeveroistočne granice. Kako ih Firdusi u svom spjevu katkad naziva i „Turcima“, epske Turance s vremenom se počelo poistovjećivati sa starim turkijskim narodima Srednje Azije. Konačno, ta se dva naroda najviše i spominju u tekstu: ime „Iran“ (*īrān*) javlja se ukupno 720 puta, „Iranci“ (*īrāniān*) 350 puta (Ashraf, 2012), „Turčin“ (*tork*) 129 puta, a „Turci“ (*torkān*) 311 puta (Aydenloo, 2020:71).⁶ Na temelju učestalog spominjanja ovih dvaju etnonima moglo bi se pretpostaviti da je *Šahnama* pogodan materijal ne samo za iranistička, nego i turkološka istraživanja i vrijedan izvor podataka o staroj iranskoj i turkijskoj povijesti. Međutim, dosadašnja istraživanja pokazuju suprotno.

Unatoč brojnosti turanskih junaka i važnoj ulozi koju im autor dodjeljuje u spjevu, *Šahnama* se nikad nije percipirala kao ep i o Tur(an)cima ili mogućim narativnim

kasnije i druge iranske narode koje su tijekom migracija zatekli u Srednjoj i Maloj Aziji (Golden, 2006:17; Subtelny 1994: 58).

³ U Dankoffovom prijevodu na engleski ova poslovice glasi: „A Turk is never without a Persian (just as) cap is never without a head.“

⁴ *Šahnama* je pisana tijekom više od 30 godina, od otprilike 976. do 1010. (Khaleghi Motlagh, 2012).

⁵ Iscrpan sintetski uvod u *Šahnamu* i Firdusija pruža Dabashi (2019); za informativan pregled o autoru i djelu v. Džaka (1997), De Blois (2011), Khaleghi-Motlagh (2012).

⁶ Ovi podaci vrijede za moskovsko izdanje *Šahnama*. U *Rječniku Šahnama* Fritza Wolfa iz 1935., koji se služio drugim rukopisnim primjercima djela, susreću se nešto drukčiji podaci: etnonim *tork* spominje se 230 puta, a *torkān* 137 puta (Aydenloo, 2020: 71).

izvor za stariju turkijsku povijest. Zbog autorova fokusa na Iran – njegovu povijest, običaje i tradiciju – djelo se uvriježilo nazivati „enciklopedijom iranske kulture“, „nacionalnim“ iranskim epom i temeljnim izvorom isključivo za povijest drevnog Irana. Moderna istraživanja *Šahname* bila su uglavnom svedena u okvire nacionalne discipline iranistike i usmjerena na iransku kulturu zbog čega je tur(an)ska komponenta epa redovito ostajala zapostavljena.

U ovome se radu *Šahname* pristupa iz turkološke perspektive što znači da će u fokusu zanimanja biti Turanci, odnosno „Turci“. Namjera je rada ispitati može li iranski ep biti građa i za turkološka istraživanja i kakve sve uvide može pružiti o starim turkijskim narodima. U nastojanju da se odgovori na to pitanje nametnulo se nekoliko novih koji su usmjerili tijek istraživanja. Nakon kraćeg uvoda u sadržaj i strukturu epa, pažnja će se najprije posvetiti terminološkom problemu koji je nastao zbog Firdusijeva sinonimnog korištenja pojmova „Turanci“ i „Turci“. Radi stjecanja boljeg uvida u složenost tog pitanja analizirat će se promjene u značenju i tumačenju pojma Turan(ac), od nastanka epa do modernog doba, kao i utjecaj izvanjezične zbilje na te procese. Uz kritički osvrt na dosadašnja istraživanja pojasnit će se razlozi opadanja zanimanja za tur(an)sku tematiku *Šahname* i ukazati na nedostatke etnocentričnih pristupa epu. U posljednjem se poglavlju nastoji utvrditi povijesno uporište *Šahname*, skrenuti pažnju na određene tekstne elemente koji na to upućuju i istaknuti relevantnost epa za daljnja turkološka i interdisciplinarna istraživanja.

2. Sadržaj i struktura *Šahname*

Po svom tematskom i kronološkom rasponu *Šahnama* nije usporediva ni sa jednim drugim epom iz svjetske književnosti. Od klasičnih epskih djela, posebno onih iz zapadne književne tradicije, razlikuje se po tome što obuhvaća mnogo šire vremensko razdoblje i što nije fokusirana samo na jedan središnji lik. Strukturu i sadržajem podsjeća na literariziranu kroniku i može se čitati i kao povijesni i kao književni dokument. Podijeljena je u pedeset pjevanja nejednakih obima u kojima se kronološkim slijedom iznose najvažniji događaji vezani uz pojedinog iranskog kralja. Sadržaj epa pokriva vladavinu pedesetorice kraljeva, od prvog mitskog kralja Kejumarsa do posljednjega sasanidskog vladara Jazdgerda (632-651), pogubljena u arapskim osvajanjima Irana sredinom 7. stoljeća. Nekim je vladarima posvećeno svega nekoliko dvostiha dok se vladavina drugih, poput one kralja Kavusa, proteže kroz gotovo trećinu epa. Od svog uspona na prijestolje do političkog sloma Firdusijevi su junaci – kako iranski tako i turanski – zaokupljeni borbom za očuvanje vlasti, sukobima s neprijateljima, a nerijetko i s članovima vlastitih obitelji. Prizori dugotrajnih bitaka smjenjuju se s opisima lova i raskošnih svečanosti i u tim se dvjema aktivnostima – ratovanju i svetkovanju (*razm o bazm*) – slikovito ogledaju

svakodnevnica i kodeks ponašanja srednjovjekovnih muslimanskih vladara-ratnika. Osim političkih sukoba Firdusijeve junake u jednakoj mjeri zaokupljaju i etičke dileme poput pitanja časti, odanosti, razboritosti, pravednog vladanja i ispravnog ponašanja. Upravo zbog tih kvaliteta, *Šahnama* je u orijentalno-islamskom svijetu stoljećima smatrana najvažnijim „ogledalom za prinčeve“ (Askari, 2016), moralističkim priručnikom o ispravnome vladanju. Odličnoj recepciji epa išla je u prilog i njegova iznimna estetsko-literarna kvaliteta.

S obzirom na izvore kojima se Firdusi služio i tematiku pojedinih pjevanja, ep se obično dijeli u tri kruga: mitološki, legendarno-herojski i povijesni. Prvi je ciklus najkraći i u cijelosti utemeljen u mitološkoj i legendarnoj građi koja vuče porijeklo iz stare indoiranske tradicije. Bavi se kozmogonijom, postankom civilizacija i prvim mitskim vladarima, a završava dolaskom Zahaka, demonskog vladara arapskog porijekla čijom vladavinom otpočinje dugotrajno razdoblje tiranije. U mitološkom ciklusu nema spomena Turanaca tako da su pjevanja iz ovog ciklusa izostavljena iz kasnije analize.

Legendarni ciklus otvara ustanak protiv Zahaka, kojim predvode kovač Kave i kraljević Ferejdun, i donosi niz pjevanja o borbama, ratovanju i nadnaravnim herojstvima junaka-ratnika. Neke od najpoznatijih priča iz *Šahname*, poput one o Rustemu i Suhrabu, Sijavašu ili Bižanu i Maniže, opjevane su u ovom krugu koji se katkad naziva i herojskim (Džaka, 1997: 127). Ključnu epizodu legendarno-herojskoga kruga predstavlja sukob među trojicom Ferejdunovih sinova koji će pokrenuti niz ratova između Irana i Turana. U ovom se ciklusu Turanci, katkad nazivani i Turci, prvi put spominju u epu zbog čega su neka njegova pjevanja uključena u analizu. Budući da radnja legendarnog ciklusa kronološki prethodi povijesnome vremenu, moglo bi se zaključiti da epizode s Turancima nemaju nikakvo uporište u stvarnim povijesnim događajima i da se u cijelosti temelje u legendarnoj građi. Ostaje međutim otvoreno pitanje zašto ih Firdusi naziva „Turcima“ o čemu će biti govora kasnije u radu.

U povijesnome krugu Firdusi se uglavnom drži historijskih izvora koji se temelje u usmenoj predaji i kronikama⁷ pa mitski i legendarni junaci češće ustupaju mjesto stvarnim povijesnim ličnostima. Iako bi se moglo pretpostaviti da se pjevanja iz povijesnoga ciklusa najviše bave antičkim vladarima iz dinastije Ahemenida (Kirom Velikim, Darijem i Kserksom), oni se u epu javljaju tek usput. Sjećanje na Ahemenide naime nije bilo živo u Firdusijevo vrijeme tako da ih autor kratko spominje, u trenutku njihove propasti. Posljednji ciklus otpočinje vladavinom po-

⁷ U znanstvenim krugovima postoji načelna suglasnost da se Firdusi prilikom pisanja *Šahname* služio i pisanim i usmenim izvorima iako je njihov omjer i dalje upitan. Pretpostavlja se da je za pjevanja iz legendarnog i mitološkog ciklusa posezao primarno za usmenim izvorima, a da je za pisanje historijskog ciklusa epa (od Aleksandrovih osvajanja Perzije nadalje) u većoj mjeri koristio pisane povijesne izvore, kompilacije kraljevskih kronika na perzijskom jeziku, takozvane *šahname* u prozi i u stihu (De Blois, 2011; Khaleghi-Motlagh, 2012; Davis, 2016).

sljednog ahemenidskog kralja, Darija III, i osvajanjima Aleksandra Velikog koji je u *Šahnami* prikazan kao legitiman perzijski vladar. Jedini dijelovi epa s uporištem u povijesnim događajima jesu pjevanja posvećena vladavini Sasanida (226-651), posljednje predislamske iranske dinastije, i njihovim ratovima s Bizantom, različitim turkijskim narodima i Arapima koji im nanose konačan poraz. U povijesnome ciklusu epa više se ne susreće naziv Turanac, već samo „Turčin“/„Turci“ što navodi na zaključak da bi jedino „Turci“ iz zadnjega ciklusa mogli imati veze sa starim turkijskim narodima.

3. O porijeklu i recepciji Turanaca iz *Šahname*

3.1. Mitološki izvori i imperijalni kontekst epa

Nazivi „Turan“ (*tūrān*)⁸, „Turčin“ (*tork*) i „Turci“ (*torkān*) prvi se put spominju u herojskome ciklusu *Šahname*, u priči o Ferejdunu, legendarnom iranskom kralju koji je odlučio razdijeliti svijet među trojicom svojih sinova. Nakon iskušenja kojima ih je izložio kako bi procijenio njihove karaktere i vladarske sposobnosti, otac najstarijem sinu Salmu daje u nasljedstvo zapadne pokrajine (*rūm o xāvar*), srednjem sinu Turu dodjeljuje istočni dio, Turan (*tūrān-zamīn*), a najmlađemu Iradžu ustupa prijestolje Irana (*īrān-zamīn*). Salm je prototip mudrog i razboritog vladara, Tur je strastven i odvažan dok Iradž u sebi objedinjuje osobine obojice braće što ga čini najpodobnijim za iransko prijestolje. Očeva odluka da najbolji dio zemlje dodijeli najmlađem sinu izazvat će ljubomoru starije braće i potaknuti ih na odmazdu. Tur će na prijevaru ubiti Iradža, a potom će Iradžev sin Manučehr osvetiti oca i ubiti svoje stričeve Salma i Tura. Neprijateljstvo između Irana i Turana koje otpočinje ovim bratoubojstvom produbit će se za vladavine Afrasijaba, najvećega turanskog vladara. U želji da osveti pretka Tura, Afrasijab pokreće niz ratova koji će se, uz kraće prekide, nastaviti sve do kraja epa.

Ova priča, utemeljena u mitskoj predaji, čini temelj tradicionalne iranske povijesti i sadrži u sebi najraniji koncept iranskoga identiteta. (Yarshater, 2012). Iz nje proizlazi da su Iranci i Turanci potomci istoga pretka, da su oba naroda indoiranskog porijekla i da je njihovo neprijateljstvo motivirano obiteljskim sukobom oko prijestolja, a nikako etničkim razlikama. Ako je Firdusi namjeravao opjevati slavnu prošlost svojih iranskih predaka, postavlja se pitanje zašto je mitske Turance nazvao Turcima i kako je Turan u *Šahnami* postao Turkistan?

Naziv *tūrā* indoiranskog je porijekla, a najraniji spomen na njega susreće se u Avesti u značenjima „brz, hitar, okretan“, „snažan“ (Aydenloo, 2020: 73-74), a možda i „neprijateljska, ne-iranska zemlja“ (Bosworth, 2011). Pretpostavlja se da

⁸ Naziv Turan prvi se put spominje u uvodnome dijelu *Šahname*, u panegiriku posvećenom gazevidskom sultanu Mahmudu. Taj je dio autor napisao kasnije, nakon što je dovršio ep, i on ne čini integralni dio kronike o kraljevima.

se ime odnosilo na „narode s brzim konjima“, stepske nomade, a ne na zajednicu sa specifičnim etničkim ili jezičnim obilježjima. Jasnih geografskih odrednica drevnog Turana nema tako da se o njegovim točnim granicama može samo nagađati. U vrijeme kada se *tūrā(n)* prvi put spominje srednjoazijsko područje bilo je naseljeno pretežno iranskim narodima i takvim će ostati sve do 4. stoljeća (Golden, 2006: 18). Najvjerojatnije je, dakle, da se tim imenom nazivalo različite indoiranske nomadske skupine kako bi ih se razlikovalo od sjedilačkih iranskih naroda Srednje Azije.

U ranim muslimanskim izvorima ime Turan također je dokumentirano, ali u nešto drukčijem značenju. Arapski geografi i povjesničari iz 9. i 10. stoljeća Turanom su nazivali područje Makrana, povijesne regije koja je obuhvaćala pogranične dijelove današnjeg Irana i Pakistana, točnije pokrajine Sistan, Balučistan i Sind (Bosworth, 2011). Međutim, od 10. stoljeća nadalje, u djelima nekih perzijskih autora (Hvarizmi i Dakiki) Turan se počinje odnositi na Turkistan (Frye i Sayili, 1943: 202); to će se značenje kasnije ustaliti s Firdusijem.

U priči o Ferejdunu i razdiobi zemlje među trojicom sinova, Firdusi navodi da je Turu dodijeljena „zemlja Turan“ (*tūrān-zamīn*) čime je on postao vladar Turaka i Kineza: *Degar tūr rā dād tūrān-zamīn / va rā kard sālār-e torkān o čīn*. (I, 5:183) („Drugome, Turu, udijeli Turan / i učini ga vladarom Turaka i Kineza.“). Iz ovog je primjera jasno da Firdusi pod Turanom podrazumijeva prostore nastanjene turkijskim i kineskim stanovništvom (*torkān o čīn*), a ne indoeuropskim narodima. Granice Turana u *Šahnami* nisu precizno određene, no očito je da su sjevernije od onih koje navode rani muslimanski izvori. Prvi se put spominju za kratkotrajne vladavine kralja Zav-Tahmaspa. Tada je, nakon dugih i iscrpljujućih iransko-turanskih ratova, sklopljeno primirje prema kojem je Turancima pripalo područje od Amu-Darje (lat. *Oxus*), odnosno Transoksanija, do Hotana i Kine na istoku. Tim je sporazumom rijeka Amu-Darja ustanovljena kao čvrsta granica između Irana i Turana i svaki pokušaj njezina prelaženja dovest će u *Šahnami* do novog iransko-turanskog sukoba. Te se granice u više navrata spominju i kasnije u epu iz čega proizlazi da se Firdusijev Turan prostirao Turkistanom, povijesnom regijom koja se dijelila na zapadni Turkistan (Transoksaniju) i istočni ili kineski Turkistan (pokrajina Xinjiang u zapadnoj Kini). Pod Iranom se u *Šahnami* podrazumijevao uglavnom Horasan.⁹

Osim za promjenu geografskog značenja, kojom je Turan izmješten na sjeveroistočne granice Irana, Firdusi je najvećim dijelom zaslužan i za to što je naziv Turanac u *Šahnami* zadobio etničke konotacije i postao sinonim za srednjoazijske Turke. U svim pjevanjima legendarno-herojskoga ciklusa epa autor naizmjenice koristi pojmove Turanci i Turci (*Tūrāniān* i *Torkān*), a uz Turan obično vezuje i

⁹ Horasan, katkad nazivan i Veliki Horasan, povijesna je regija i važno kulturno i političko žarište iranskog svijeta; obuhvaćao je područja današnjega sjeveroistočnog Irana, sjevernog Afganistana, zapadnog Tadžikistana i južne dijelove Uzbekistana i Turkmenistana.

sintagmu „Turci i Kinezi“ što je pridonijelo poistovjećivanju Turana s Turkistanom i Turanaca sa srednjoazijskim Turcima.

Na te semantičke pomake najviše su utjecale društvene i političke promjene u istočnim provincijama islamskoga svijeta za Firdusijeva života. Naime, u vrijeme kad je pjesnik dovršavao prvu verziju *Šahname*, oko 1000. godine, njegove iranske pokrovitelje Samanide s političke su scene istisnule dvije moćne dinastije turkijskog porijekla: Gaznevidi (977-1186) i Karahanidi (999-1212). Spletom povijesnih okolnosti Firdusi je svoje životno djelo posvetio tada najmoćnijem vladaru Azije, turkijskom sultanu Mahmudu od Gazne, a ne iranskom emiru po čijoj je narudžbi započeo pisati ep.

Vladajuća elita u Srednjoj Aziji na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće bila je odreda nomadsko-robovskog porijekla i tražila je povijesno uporište kako bi učvrstila svoju političku moć. Drevna povijest Irana s dugom vladarskom tradicijom, slavnim dinastijama i kraljevima izazivala je njihovo divljenje i nudila im u tom pogledu bogat simbolički materijal. Poznato je da su mnogi muslimanski vladari, bez obzira na svoje stvarno etničko porijeklo, izvodili genealogiju od predislamskih iranskih kraljeva kako bi se predstavili legitimnim nasljednicima Sasanida, ili čak još starijih iranskih dinastija (Omidšalar i Daryae, 2017). Nije teško pretpostaviti da je Firdusijevo sinonimno korištenje pojmova „Turanci“ i „Turci“ moralo odgovarati i novim turkijskim vladarima skromnoga nomadskog porijekla. Čim su zasjeli na prijestolje u prvoj polovici 10. stoljeća, Karahanidi su se tako prozvali *āl-i afrāsiyāb*, „potomcima Afrasijaba“ (Frye i Sayili, 1943: 202). Tvrdili su da potječu od legendarnog junaka iz iranskih predaja, Turovog potomka Afrasijaba, u *Šahname* proslavljena kao najvećeg turanskog vladara. Potvrdu uspostave turansko-turkijskih veza nalazimo i u djelima dvojice poznatih karahanidskih pisaca iz 11. stoljeća: u moralističkoj mesneviji o ispravnome vladanju *Kutadgu Bilig* Jusufa Balasagunskog i *Dīwānu* Mahmuda Kašgarija. U oba se djela navodi da je legendarni turkijski junak Alp Er Tunga – za kojeg se vjerovalo da je drevni predak karahanidskih *hakana* – zapravo Turanac Afrasijab (Tetley, 2009: 37).

I drugi su se turkijski vladari na razne načine nastojali povezati s Firdusijevim junacima. Izvori bilježe da je Tugril Beg, utemeljitelj dinastije Seldžuka, „tijekom borbi s neprijateljima zamahivao buzdovanom recitirajući stihove iz *Šahname*“ (Özgüdenli, 2006). Za razliku od Karahanida na krajnjem istoku Turkistana, čini se da Seldžuci nisu toliko inzistirali na svom turanskom/turskom porijeklu. Ako je suditi po imenima seldžučkih sultana, posebice onih iz zlatnog razdoblja vladavine Anadoljskih Seldžuka, moglo bi se zaključiti da su bili iranofili: čak su osmorica nosila imena legendarnih junaka iz *Šahname*,¹⁰ i sva su pripadala iranskim, a ne

¹⁰ Gijaseddin Kejhusev I. (1192-1211), Izeddin Kejkavus (1211-1220), Alaeddin Kejkubad I. (1220-1237), Gijaseddin Kejhusev II. (1237-1246), Kejkavus II (1246-1262), Kejkubad II (1249-1257), Kejhusev III (1265-1284), Kejkubad III (1298-1302)

turanskim vladarima (Kejhusrev, Kejkavus, Kejkubad). Silan utjecaj *Šahname* na Seldžuke ilustriraju i zidovi njihovih palača u Konji i Sivasu, bogato oslikani prizorima iransko-turanskih borbi i ispisani stihovima iz perzijskog epa (Peacock, 2010; Blair, 1992: 11). Fascinacija Firdusijevim epom nastavila se i kod svih kasnijih perzijaniziranih turkijskih dinastija koje su se smjenjivale na golemom području od indijskoga potkontinenta do Male Azije. O tome svjedoče brojni raskošno ilustrirani rukopisi *Šahname*, koji su do 19. stoljeća nastajali pod pokroviteljstvom ilhanidskih, mongolskih, timuridskih, turkmenskih, osmanskih, safavidskih i mogulskih vladara.¹¹ Ni jedna od tih dinastija nije percipirala *Šahnamu* kao nacionalni ep koji govori o povijesti samo jednog, iranskog naroda. *Šahnama* je bila proizvod imperijalnih vremena i pripadala je nadnacionalnim carstvima (Dabashi, 2012: 314); bila je čitana i interpretirana kao ep i o Iranu i o Turanu, sveobuhvatna kronika više dinastija, koja na literarni način progovara o njihovim nadmetanjima, sukobima i pokušajima suživota.¹²

3.2. Turanci iz iranocentrične perspektive

S propašću višetničkih islamskih carstava tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, *Šahnama* gubi svoj imperijalni značaj i postaje predmet zanimanja nacionalno usmjerene orijentalne filologije. Budući da je napisana na perzijskom jeziku monopol na njezino proučavanje u posljednjih dvjesto godina preuzela je iranistika. Glavni cilj koji si je iranistika postavila bio je pokušaj reinterpretacije Firdusijeva epa iz iranocentrične perspektive. U procesu stvaranja bliskoistočnih nacija *Šahnama* je trebala postati uporište iranskoga nacionalnog identiteta i s tim je ciljem podvrgnuta novim čitanjima i tumačenjima.¹³ Jedno od prvih pitanja koje se nametnulo bilo je dakako i ono o etničkom porijeklu Turanaca.

U drugoj polovici 19. stoljeća ruski orijentalist Grigoryev među prvima je iznio tezu da Turanci iz *Šahname* ne mogu biti „Turci“ jer vuku porijeklo od iranskoga kralja Ferejduna (Aydenloo, 2020:76). Pozivanja na mitološko-legendarna uporišta nacionalnog identiteta nisu bila neuobičajena pojava u nacionalno-romantičarskom diskursu 19. stoljeća; neki recentniji radovi svjedoče da su preživjela sve

¹¹ Godine 1999. Charles Melville i Robert Hillenbrand započeli su višegodišnji projekt prikupljanja i digitalizacije svih ilustriranih rukopisa *Šahname* pod nazivom „Shahnama Project“. Prema podacima iz preliminarnog popisa poznatih ilustracija *Šahname* sačinjenog 1969. postoji oko 5000 ilustracija ovog epa, a pretpostavlja se da je stvaran broj čak četiri puta veći što *Šahnamu* čini jednim od najčešće ilustriranih tekstova orijentalno-islamske književne kulture (<https://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/shahnama/1>).

¹² O recepciji *Šahname* kod drugih muslimanskih dinastija vidi: Melville (Ur.) (2006); Melville i Van den Berg (Ur.) (2012); Melville i Van den Berg (Ur.) (2018).

¹³ O novim interpretacijama *Šahname* i značenjima koja su joj pripisivana u postkolonijalnom razdoblju detaljnije v. u Dabashi (2019: 159-176).

do 21. stoljeća. Na Grigoryeva se kasnije nadovezao Minorsky nastojeći utvrditi kako je došlo do poistovjećivanja Turanaca s turkijskim narodima Transoksanije. Po njemu je to rezultat leksičke pogreške nastale uslijed fonetske sličnosti između pojmova *tūr* i *turk* (Frye i Sayılı, 1943: 202). Za širenje tog *lapsusa* okrivio je samog pjesnika koji je, vjerojatno pod dojmom političkih zbivanja svojega vremena, mitske Turance prozvao „Turcima“. Jedini autor koji se pozabavio Firdusijevim Turancima iz povijesne perspektive bio je poljski orijentalist Kowalski (1949). Polazeći od kronološkog okvira *Šahname* i činjenice da je glavnina epske radnje smještena u daleku prošlost – u vrijeme koje je prethodilo stvarnim povijesnim kontaktima iranskih i turkijskih naroda – Kowalski zaključuje (1949: 89-91) da Turan iz legendarno-herojskog ciklusa epa ne može biti turkijsko područje i da ga je stoga pogrešno izjednačavati s povijesnim Turkistanom. Kako obrazlaže, nazivi *Tūrān* i *Tūri* u *Šahnami* morali su se odnositi na indoeuropske narode, Skite ili neke druge s kojima su sjedilački iranski narodi ratovali mnogo prije dolaska turkijskih nomada u Srednju Aziju (Kowalski, 1949: 89-90). Iako Kowalski u radu donosi mnogo vrijednih i pionirskih zapažanja, ne uspijeva izbjeći dokumentaristički pristup *Šahnami*. Tako na više mjesta ukazuje na Firdusijeve anakronizme i povijesne „greške“ te postavlja pitanje može li se ep uopće smatrati prihvatljivim izvorom za stariju turkijsku povijest. Na Kowalskieve zaključke pozvat će se kasnije iranist i povjesničar C. E. Bosworth (1973; 2007).¹⁴ Izniman utjecaj Boswortha u svjetskim akademskim krugovima učvrstio je uvjerenje da *Šahnama* nije relevantan izvor za turkološka istraživanja i doprinio izostanku zanimanja za njezinu tur(an)sku komponentu.

Tezi o indoeuropskom porijeklu Turanaca u novije se vrijeme priklanja i Aydenloo (2020), jedini iranski iranist koji se iscrpnije bavio tur(an)skom tematikom u *Šahnami*. Pomna analiza tur(an)skih motiva koju donosi u svojoj monografiji o Azerbajdžanu u *Šahnami* ostaje u sjeni zbog nedovoljno znanstveno utemeljenih, a katkad i ideološki neprihvatljivih interpretacija.¹⁵ Primjerice, kao dokaz tomu da je Firdusi pod Turancima mislio na Indoeuroljane a ne na srednjoazijske Turke autor navodi porijeklo legendarnog junaka Afrasijaba kao i činjenicu da ve-

¹⁴ „It was pointed out by one of the few scholars to have looked at the *Shāh-nāma* with a critical historical eye, Tadeusz Kowalski, that the *Tūrān* of heroic times can hardly be equated with the Turks, as seemed a natural enough conclusion in Firdawsī's own time, for the ancient Persians can have had little or no contact with the Turks. Firdawsī's *Tūrān* are, of course, really Indo-European nomads of Eurasian Steppes, from the Massagetea down to the Hephthalites or Chionites (...) Hence as Kowalski has pointed out, a Turkologist seeking for information in the *Shāh-nāma* on the primitive culture of the Turks would definitely be disappointed.“ Bosworth (1973: 1-2).

¹⁵ S obzirom na tvrdnje koje obrazlaže u predgovoru knjige, glavna autorova motivacija za pisanje monografije o Azerbajdžanu i Azercima u *Šahnami* jest želja da znanstveno utemeljenom analizom argumentira kako *Šahnama* nije prototur(an)ski ep – kako to obično tvrde panturkisti – zato što su Iranci i Tur(an)ci istog etničkog porijekla. Riječ je o vrijednoj studiji no zbog ideoloških polazišta samog autora i potrebe da se „obrani“ od optužbi azerskih panturkista valja ju čitati s oprezom.

ćina turanskih junaka u epu nosi iranska, a ne turska imena (npr. Zadšam, Pašang, Afrasijab, Agriras, Ardžasp, Piran, Garsivarz, Širuj, Maniže, Farigis, Human i druga) (Aydenloo, 2020: 75).

Sve navedene teorije kojima se nastojalo osporiti turkijsko porijeklo epskih Turanaca ne mogu se smatrati prihvatljivima jer previđaju jednu važnu činjenicu: naime, *Šahnama* je prije svega književni tekst, a ne povijesni dokument. Iako pripovijeda o događajima iz prošlosti, ne smatra se klasičnom povijesnom kronikom jer je udio legendarnog i izmišljenog u njoj mnogo veći od historijskog. Ipak, to je ne čini manje vrijednim narativnim izvorom. Književni se tekst također može čitati kao povijesni izvor, ali tek uz primjenu specifičnih književnoznanstvenih znanja (Dukić i dr., 2009: 15). Pritom se, naravno, moraju uzeti u obzir i njegova literarnost, i udio fikcionalnog – koji je neizostavni element svake književne zbilje – i društveno-povijesni kontekst u kojem je nastao. Prema tome, dokazivati etničko (iransko) porijeklo epskih Turanaca na temelju priče koja ishodi iz mita značilo bi dati prednost mitskoj „istini“ nad povijesnom. Isto vrijedi i za iranska imena Turanaca koja su prije motivirana literarnim razlozima i povijesnim izvorima iz kojih je autor crpio građu,¹⁶ negoli što dokazuju njihovu etničku pripadnost. I konačno, kronološki kriterij na koji se poziva Kowalski dovodeći u pitanje relevantnost *Šahname* kao povijesnog izvora također nije prihvatljiv jer previđa činjenicu da je svako epsko djelo, bez obzira na mitološku pozadinu, u najvećoj mjeri odraz svoga vremena. Poput drugih epskih pjesnika i Firdusi je radnju svoga djela smjestio u njemu poznato i blisko okružje, a događaji o kojima pripovijeda velikim dijelom korespondiraju sa stvarnim povijesnim zbivanjima, čak i kad su transponirani u mitsku i daleku prošlost. Više je znakova koji na to upućuju: među prvima su toponimi i etnonimi koji se spominju u epu.

4. Povijesno uporište *Šahname*

4.1. Toponimi i etnonimi turkijskog porijekla¹⁷

Šahnama je kronika o vladarskim dinastijama, najvećim dijelom posvećena njihovim međusobnim sukobima i pokušajima savezništva. Ratovi i primirja čine važan dio svakodnevice Firdusijevih junaka i bez obzira na to o kojoj je strani riječ – iranskoj ili turanskoj – svi su vladari zaokupljeni očuvanjem granica i osvajanjem novih teritorija. Upravo zato mjesto radnje ima važnu ulogu u strukturi fabule i

¹⁶ Najveći broj priča i legendi iz *Šahname* vodi porijeklo iz sjeveroistočnog partskog Irana, čija su jezgra bili Horasan i pokrajina Sistan (Davis, 2016: xx).

¹⁷ Navedeni toponimi i etnonimi spominju se na više mjesta i u različitim pjevanjima *Šahname* tako da uz njih nisu zabilježena mjesta u epu (broj pjevanja/stih) u kojima se pojavljuju. Do tih podataka može se doći pretraživanjem internetske stranice *Ganjoor*, digitalnog korpusa tekstova klasične perzijske književnosti: <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname> (Pristupljeno: 21. siječnja 2022.)

redovito se navodi u cijelom epu. Znakovito je da ni jedan od toponima iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa *Šahname* ne pripada mitskom ili izmišljenom prostoru, već ih je moguće locirati u prostore Srednje Azije. Popis lokaliteta u nastavku nije konačan već ilustrativan, a temelji se na analizi pojedinih pjevanja iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa epa:

Āmūy, Ğeyhūn – rijeka Amu-Darja

Seyhūn – rijeka Sir-Darja

Mā varā' an-nabr – područje između Amu-Darje i Sir-Darje; Transoksanija

Balx – Balh; grad u Horasanu (Afganistan)¹⁸

Termez – Tirmiz¹⁹; grad u Transoksaniji (južni Uzbekistan), na obali Amu-Darje

Boxārā – Buhara

Samarqand – Samarkand

Čač – Čač / Šaš; grad u Transoksaniji, blizu današnjega Taškenta (Tadžikistan)

Čegel – Čigil; stari grad u Turkistanu, blizu Talasa (južni Kazahstan)

Xvārezm – Horezm; područje uz donji tok Amu-Darje, granice Horasana i Transoksanije

Tarāz – Talas; grad u Turkistanu, na rijeci Talas (južni Kazahstan)²⁰

Marv – Merv; grad u Horasanu (Turkmenistan)

Sogd – Sogdija; područje uz rijeku Zarafšan (Uzbekistan)

Xotan – Hotan; grad u istočnom Turkistanu (regija Xinjiang u zapadnoj Kini)

Xallox – Karluk; grad u istočnom Turkistanu²¹

Sapiğāb – Isfidžab; grad u Transoksaniji (južni Kazahstan); današnji naziv je Sayram

Golzarīyūn – rijeka Golzarījun; pritoka Sir-Darje (blizu Taškenta)

Qačğārbāši – Kačkarbaši; mjesto u istočnom Turkistanu

Xottal(ān) – Hotal; pokrajina u sjev porječju Amu-Darje (jugozapadni Tadžikistan)

Osim toponima koji mitski Turan precizno lociraju u područje povijesnoga Turkistana, u *Šahnami* se navodi više imena različitih turkijskih naroda koji su ondje obitavali od 5. stoljeća nadalje. Pored općenitoga naziva „Turčin“ (*tork/torkān*), Firdusi često koristi i sintagmu „Turci Kine“ (*torkān-e čin*) ili „kineski Turci“ (*torkān-e čini*), referirajući se njome vrlo vjerojatno na stanovnike prvih turkijskih država na krajnjem istoku Turkistana, koje su bile pod snažnim kulturnim i političkim utjecajem kineskih dinastija. Potvrdu za to da je Turan u *Šahnami* morao

¹⁸ Muslimanski izvori spominju ga kao središte turkijskih naroda, Oguza i Halača (Frye i Sayili, 1943: 203).

¹⁹ Pogranični grad u Transoksaniji (južni Uzbekistan), uz rijeku Amu-Darju.

²⁰ Od 10. stoljeća pod vlašću muslimanske turkijske dinastije Karahanida.

²¹ U srednjovjekovnim islamskim izvorima grad je bio poznat po mošusu i lijepim ljudima. Isti naziv Firdusi u *Šahnami* koristi i u značenju etnonima, za Karluke.

biti pretežito turkijsko područje nalazimo i u povremenom spominjanju drugih turkijskih etnonima kao što su, primjerice, *Xallox* – Karluci,²² *Xalağ* – Haladži,²³ *Xazar* – Hazari, *Hayātāl* – Heftaliti, *Čegel* – Čigil²⁴ i *Gozzi* – Oguzi²⁵. Svaki od navedenih etnonima vrijedilo bi analizirati s obzirom na kontekst i učestalost njegova pojavljivanja u tekstu epa i ulogu koju mu autor pridaje, što okvir ovoga rada ne dozvoljava. Vjerujem da bi takvo istraživanje moglo uroditi zanimljivim imago-loškim uvidima u Firdusijeve predodžbe o starim turkijskim narodima, no zasad ga ostavljam otvorenim i navodim kao mogući predmet kasnijih istraživanja. Analiza upotrebe etnonima u *Šahnami* pokazuje se dodatno relevantnom uzme li se u obzir da su značenja etnonima u srednjem vijeku bila mnogo fluidnija nego danas. Naime, kao i drugi muslimanski autori i Firdusi rabi „Turčin“ u prilično nejasnom i širokom značenju (Bosworth, 2007: 194) pa je katkad teško zaključiti koje je „Turke“ imao na umu pišući ep. Je li mislio na gaznevidsku i karahanidsku elitu čijem je političkom uzletu osobno svjedočio, ili na različita turkijska plemena koja su se u to vrijeme masovnije doseljavala u Horasan? Je li pod „Turcima“ mislio na svoje suvremenike iz Transoksanije ili možda na njihove starije pretke? Za konkretnije odgovore na postavljena pitanja nužno je nakratko izaći iz okvira teksta i potražiti uporište u društveno-povijesnom kontekstu epa. S ciljem pružanja boljeg uvida u povijesnu pozadinu *Šahname* u narednom se poglavlju donosi sintetski pregled iransko-turkijskih odnosa, od njihovih početaka do 11. stoljeća.

4.2. Turkijsko-iranski odnosi u srednjem vijeku

Odnosi turkijskih i iranskih naroda sežu u daleku prošlost. Teško je utvrditi kada su i gdje započeli budući da o njihovim prvim dodirima nema mnogo sačuvanih tragova. Golden (1992: 122-126) ih smješta u najranije poznato razdoblje turkijske povijesti, svakako prije 4. stoljeća, u područje zapadnosibirskih stepa i kineskog Turkistana. Od 5. stoljeća nadalje, s prvim migracijama turkijskih naroda u Srednju Aziju, njihovi kontakti postaju učestaliji i ulaze u fazu „nelagodne simbioze“²⁶ (Golden, 2006:18). S masovnijim naseljavanjem turkijskih pridošlica moguće je pratiti i prve sukobe s Irancima o čemu opširno piše i Firdusi.

U 5. stoljeću sjeverne granice Irana naseljavaju Heftaliti i počinju prijetiti Sasanidskom Carstvu. Etno-lingvistički identitet Heftalita (predaka kasnijih Bijelih Huna) još uvijek nije do kraja razjašnjen; vjerojatno je riječ o konfederaciji naro-

²² Konfederacija nomadskih turkijskih plemena iz vremena Turkijskoga Kaganata.

²³ Stari turkijski narod, naseljen u području Talasa, Sir-Darje, Gazne i Toharistana (Knüppel, 2010).

²⁴ Stanovnici staroga grada Čegela, u blizini Talasa.

²⁵ Konfederacija turkijskih plemena, značajnije prisutna u Transoksaniji već od 9. st.

²⁶ Tom sintagmom autor slikovito naziva proces prilagodbe između turkijskog, uglavnom stepsko-nomadskog, i gradskog iranskog stanovništva.

da različitog etničkog porijekla među kojima je bilo i iranskih i turkijskih nomada (Golden, 2006: 19). Dok su neki autori skloniji mišljenju da je riječ o iranskim nomadima, drugi im pripisuju turkijsko porijeklo ali ih smatraju kulturološki iraniziranim (de la Vaissière, 2003).²⁷ Heftaliti su u više navrata ratovali protiv Sasanida i ti su sukobi dobro dokumentirani u ranim muslimanskim izvorima. Opjevani su i u *Šahnami*, samo u zadnjem, povijesnom ciklusu epa, a reference na njih susreću se u arapskom obliku *haytāl* (mn. *hayāṭela*), katkad i s perzijskom množinom *haytālyān*. Povijesni izvori navode da je sasanidski kralj Bahram V, u *Šahnami* poznatiji kao Bahram Gur, u prvoj polovici 5. stoljeća ratovao protiv Heftalita i drugih nomadskih plemena koja su prelazila Amu-Darju. U jednoj od epizoda iz *Šahname* iranski vladar Bahram, u znak završetka ratovanja, daje podići kameni stup na obali Amu-Darje kako bi iznova utvrdio granicu između Irana i Turana. Privlači pažnju to da Firdusi Bahramove neprijatelje, u drugim povijesnim izvorima nazivane Heftalitima, u epu naziva „Turcima“ (*tork; torkān*), a njihovoga vođu „kaganom“ (*hāqān*) i „turanskim šahom“ (*šāh-e tūrān*). U obliku *haytāl/haytālyān* Heftaliti se izrijekom spominju tek u kasnijim pjevanjima *Šahname*, za vladavine sasanidskih kraljeva Jazdgerda i Piruza. U njima se opisuju Jazdgerdove vojne protiv Heftalita i Piruzovo privremeno savezništvo s njima. Na temelju nekoliko izdvojenih primjera teško je izvući čvrste zaključke i objasniti zašto Firdusi Bahramove neprijatelje naziva „Turcima“ i „Kinezima“, a ne Heftalitima, no moglo bi se pretpostaviti sljedeće: ili je držao da su Heftaliti turkijskoga porijekla, ili je htio naglasiti da su Bahramovi neprijatelji bili politički podređeni kineskome *kaganu*, „vladaru Turana“. Uzme li se u obzir da je upotreba etnonima u srednjem vijeku bila uobičajen način iskazivanja političke, mnogo više negoli etničke pripadnosti (Pohl, 2018: 7), druga se pretpostavka čini prihvatljivijom.

Sredinom 6. stoljeća potomci Nebeskih Turaka (Gök Türkler) pokoravaju Heftalite uz pomoć Sasanida. Uspostavljaju političku vlast u Transoksaniji (Zapadni Turkijski Kaganat), a ubrzo potom i žive diplomatske, trgovačke i kulturne veze sa susjednim sjedilačkim carstvima (Golden, 2006: 22). Najintenzivnije kontakte imali su s Irancima, posebno sa stanovnicima nezavisnih sogdijskih gradova-država i Sasanidskim Carstvom. Odnosi Zapadnoga Turkijskog Kaganata sa sasanidskim Iranom varirali su od povremenih savezništava do suparništava koja su naposljetku dovela do Perzijsko-turkijskih ratova (588-629).²⁸ Najpoznatiji primjer iransko-turkijskog savezništva bio je politički brak sklopljen sredinom 6. stoljeća između sasanidskog kralja Husreva I. Anuširvana i kćerke turkijskoga kagana (Golden, 2006: 21-22). Taj je događaj detaljno opisan u povijesnome ciklusu *Šahname*, u ne-

²⁷ De la Vaissière (2003) pretpostavlja da su Heftaliti usvojili baktrijski jezik za administrativne svrhe i svakodnevnu komunikaciju i na taj se način kulturološki iranizirali. Ta će se praksa nastaviti i kod mnogih kasnijih turkijskih dinastija.

²⁸ U povijesnim izvorima ti se sukobi nazivaju Prvim, Drugim i Trećim perzijsko-turkijskim ratom.

koliko epizoda koje se odvijaju za vladavine kralja Nušinravana (Anuširvana) (VIII, 41: 2033-2190). U toj priči Firdusi vladara Turkijskoga Kaganata naziva *kineskim kaganom* (*xāqān-e čin*), a njegove podanike „kineskim Turcima“ (*torkān-e čin*). Na taj način uvodi razliku između starijih „kineskih Turaka“ Zapadnoga Turkijskog kaganata – koji su bili kod kulturnim i političkim utjecajem Kineza – i njegovih turkijskih suvremenika iz Transoksanije i Horasana. Iako se ime kineskoga kagana u *Šahnami* izrijekom ne spominje, može se pretpostaviti da je riječ o kaganu Ištemiju koji je vladao Turkijskim Kaganatom od 552. do 575. Iz braka iranskoga kralja s turkijskom princezom rodit će se Hormozd, novi sasanidski vladar, za čije će vladavine otpočeti dugotrajni perzijsko-turkijski ratovi o kojima *Šahnama* također opsežno govori. Najviše opisa posvećeno je bitkama vođenim između epskog junaka Save-šaha (povijesnoga Baga-kagana, sedmog vladara Turkijskoga Kaganata) i Bahrama Čubina, najvećega iranskog vojskovođe iz povijesnog ciklusa epa.

Dok su sa Sasanidima Nebeski Turci uglavnom ratovali, sa Sogdijscima su uspjeli izgraditi čvršće i trajnije odnose. Sogdijsko-turkijske veze ujedno su prvi oblik miro-ljubive simbioze ovih dvaju naroda koja će se nastaviti i u kasnijim stoljećima. Poznato je da su Turci bili važni posrednici u razgranatoj mreži sogdijskih trgovačkih kolonija koje su se prostirale od Krima do Mongolije. Pored trgovine značajnu su ulogu imali i u sogdijskoj vojsci u koju su novačeni kao plaćenici (Bosworth, 2007: 215). Sogdijska vladajuća elita ustanovila je praksu formiranja posebnih vojnih postrojbi od turkijskih ratnika (*čākar*) što će postati prototip za kasniju instituciju vojnih robova kod Samanida, Abasida i drugih islamskih dinastija (Golden, 2006: 21, Bosworth, 2007). I nakon što je Turkijski Kaganat preuzeo političku vlast u Transoksaniji, nastavio je održavati dobre odnose s bivšim sogdijskim gospodari-ma. Zahvaljujući svojim trgovačkim, upravljačkim i kulturnim vještinama Sogdijci su u cijelosti preuzeli administraciju Turkijskoga Kaganata, a saveze s njima učvršćivali su sklapajući brakove s vladajućom turkijskom elitom (Golden, 2006: 21-24). Takva vrsta političko-kulturne suradnje pokazat će se vrlo uspješnom i poprimiti šire razmjere nakon islamizacije Srednje Azije. U svjetlu ovih povijesnih činjenica moguće je tumačiti i pojedine priče iz *Šahnama* koje obrađuju romantične odnose između Iranaca i Turanaca. Naime, osim epizoda koje donose iscrpne opise njihovih sukoba, *Šahnama* obiluje i pričama o prelaženju granica, sklapanju prijateljstava, brakova i traženju utočišta na protivničkoj strani. Najočitiji primjer iransko-turanske sinteze u epu predstavljaju tzv. „miješani“ junaci, rođeni u vezi iranskog junaka i Turanke: Suhrab (sin najvećega iranskog junaka Rustema i turanske princeze Tahmine), Sijavaš (sin legendarnog iranskog vladara Kavusa i turanske djevojke), Hormozd (sin iranskoga kralja Anuširvana i turkijske princeze) i Kejhusev (potomak Sijavaša i turanske princeze Farigis, Afrasijabove kćeri). Njihovo miješano iransko-turkijsko porijeklo znakovito ukazuje na to koliko se *Šahnama* opire etno-centričnom čitanju i tumačenju samo iz jedne nacionalne perspektive.

Nakon arapskih osvajanja Transoksanije iransko-turkijski odnosi ulaze u novu fazu. Oba naroda u kratkom vremenu postaju dijelom islamskoga svijeta, a život unutar istih političkih i vjerskih granica rezultirat će stvaranjem zajedničke, takozvane „tursko-perzijske kulturne tradicije“ (Canfield, 1991). Etnička miješanja turkijskih i iranskih naroda posebno se intenziviraju za vrijeme Samanida (819-999), islamske iranske dinastije koja je vladala istočnim provincijama Abasidskog kalifata. Za njihove vladavine, u povijesti poznate kao „iranski intermezzo“²⁹, dolazi do oživljavanja kulturnih ideala predislamskog Irana što se obično tumačilo znakom otpora arapsko-islamskom imperijalizmu (Dabashi, 2012: 72) i početkom iranskog kulturnog preporoda. Međutim, osim zasluga koje im se pripisuju za kulturnu renesansu i razvoj perzijskoga književnog jezika, Samanidi su odigrali neobično važnu ulogu u jačanju turkijskog utjecaja na području Transoksanije. Naime, za samanidske uprave granice s turkijskim svijetom postaju sve propusnije i dolazi do većeg priljeva turkijske populacije u Horasan i Transoksaniju. Rani muslimanski izvori bilježe tako da su sogdijski gradovi Samarkand, Buhara i Čač u 9. stoljeću bili do te mjere etnički i kulturno miješani da je bilo teško razlikovati Turke od Iranaca (Frye i Sayili, 1943: 198-199; Bosworth, 2007: 215). U 9. i 10. stoljeću turkijski su narodi činili znatan dio gradskog stanovništva Transoksanije što znači da nisu više vodili isključivo stepsko-nomadski način života i da su se kulturno asimilirali s iranskim gradskim stanovništvom. Taj podatak mogao bi objasniti veliku sličnost koja se primjećuje između turanskih i iranskih junaka u *Šabnami*. Firdusi naime ne pravi gotovo nikakve razlike u njihovim opisima. Po načinu života, običajima, ponašanju, imenima, reakcijama i društvenim institucijama, Firdusijevi Iranci i Tur(an)ci mnogo više nalikuju jedni drugima nego što bi se očekivalo od epskih neprijatelja. Ipak, povremene autorove opaske sugeriraju da su postojale neke razlike među njima pa tako saznajemo da su govorili različitim jezicima, sporazumijevali se uz pomoć prevoditelja ili poznavali i govorili jezike jedni drugih.³⁰ To zorno ilustrira priča o iranskom junaku Givu iz legendarno-herojskoga ciklusa epa. Giv je po dužnosti poslan u Turan kako bi pronašao Kejhuseva i vratio ga u Iran. Čim je prešao na turanski teritorij počeo je „govoriti turski ne bi li ušao u trag Kejhusevu“ (*zabān-rā be torkī beyārāstī / ze Keyxosrou az vey nešān xāstī*. (III, 12d: 3098).

Pored gradskog turkijskog stanovništva, dobro asimiliranog s Irancima, Transoksanija u 10. stoljeću bilježi novi val turkijskih pridošlica. Najviše ih je dolazilo

²⁹ Tu je sintagmu (*the Iranian intermezzo*) prvi upotrijebio Minorsky (1953). Pod njom se podrazumijeva period oživljavanja iranskoga kulturnog identiteta u istočnome dijelu islamskoga svijeta, od početka 9. do sredine 11. stoljeća, točnije, od uspostave autonomnih iranskih dinastija u Srednjoj i Prednjoj Aziji (Tahiridi, Samanidi, Zijaridi, Bujidi, Salaridi) do političkog uspona muslimanskih turkijskih dinastija u Srednjoj Aziji.

³⁰ Kowalski (1949) donosi više primjera vezanih za jezične kompetencije iranskih i turanskih junaka. Perzijski se jezik u epu naziva *pahlavāni*, (pehlevijski) i *irān zabān* (jezik Irana), a turski uglavnom *torkī*, rjeđe *tūrī* (turanski) i *tūrī zabān* (jezik Turana).

iz stepskih dijelova istočnoga Turkistana, putem trgovine robljem u kojoj su glavni posrednici bili Samanidi (Bosworth, 2007: 216). Turkijski su robovi (*gilmān*, *mamālik*) bili vrlo traženi i cijenjeni na dvorovima arapskih i perzijskih vladara kojima su služili u vojsci ili u domaćinstvu. Mnogi su bili kulturološki iranizirani i uživali veliko povjerenje svojih gospodara. S vremenom su postali toliko moćni da su i sami sudjelovali u trgovini robljem, odlazili u pljačkaške pohode i vraćali se s plijenom iz turkijskih stepa.³¹ Zbog rastućeg utjecaja ubrzo su postali prijetnja svojim gospodarima koje su na koncu zbacili s vlasti. Tom dramatičnom povijesnom preokretu osobno je svjedočio i sâm Firdusi, a refleksije tih povijesnih i društvenih zbivanja mogu se iščitati iz njegovih predodžbi o „Turcima“. Naime, dvije najčešće uloge koje im Firdusi dodjeljuje u epu jesu „junaci-ratnici“ i „sluge“. Pridjevi koje uz njih vezuje uglavnom su afirmativni: turski su vojnici tako hvaljeni zbog svoje odvažnosti i neustrašivosti, a sluge/služkinje zbog uslužnosti, pažnje, mudrosti i ljepote (*tork-e parastande o mehr-bān*: „uslužne i brižne turske robinje“ (I,7:376).

5. Zaključna razmatranja

U ovom se radu Firdusijevoj *Šahnami* pristupilo iz turkološke perspektive. Istraživanje je pošlo od pretpostavke da bi opsežan ep o Irancima i Tur(an)cima i njihovim višestoljetnim sukobima mogao biti vrijedan narativni izvor za povijest Srednje Azije, posebice povijesti starijih turkijskih naroda. Međutim, na samom se početku ispostavilo da o toj temi postoji vrlo oskudna literatura i da je tur(an)ska komponenta epa u dosadašnjim analizama bila redovito marginalizirana.

Tražeci odgovor na pitanje iz naslova rada – može li Firdusijeva *Šahnama* biti izvor za povijest starih turkijskih naroda? – činilo mi se nužnim istražiti koji su razlozi doveli do odsustva interesa za turkijske sadržaje epa. S obzirom na to da je fokus rada na Turancima, istraživanje je započelo definiranjem imena i rasvjetljavanjem terminološke „zbrke“ koju je izazvao sâm autor naizmjenice koristeći nazive „Turanci“ i „Turci“. Analiza semantičkih pomaka koje je pojam „Turan(ac)“ pretrpio tijekom stoljeća upućuje na zaključak da je njegovo značenje bilo itekako podložno društvenim, političkim i ideološkim mijenama te da se njime nerijetko manipuliralo u političke svrhe. U kontekstu nadnacionalnih carstava *Šahnama* je bila čitana kao imperijalna kronika, a ne nacionalni ep pa se pitanje etničkoga porijekla Turanaca među muslimanskim turkijskim dinstijama nije ni postavljalo. Primjer Karahanida koji su se poistovjećivali samo s Turancima prije je iznimka i može se smatrati izoliranim slučajem. U kontekstu stvaranja bliskoistočnih nacija, *Šahnama* je bila podvrgnuta procesu „eticizacije“ što je dovelo do novih seman-

³¹ Takav je primjerice bio slučaj sa Sebuktiginom, ocem Mahmuda od Gazne. Nakon što su ga zarobili turkijski vojnici i prodali kao roba u Čaču (Bosworth, 2007: 217), ušao je u sastav samanidske vojske gdje je ostvario sjajnu karijeru.

tičkih pomaka. Znanstveni naponi akademske zajednice u zadnjem su stoljeću bili usmjereni na dokazivanje (indo)iranskog porijekla Turanaca i osporavanje turkijske komponente epa. Malobrojni radovi posvećeni tur(an)skoj tematici u *Šahnami* mogli bi se svrstati u dvije skupine: oni koji daju prednost mitskoj istini nad znanstvenom (pa tvrde da je Firdusi pod Tur(an)cima mislio na drevne iranske narode), i oni koji epu pristupaju dokumentaristički zanemarujući udio fikcionalnog (pa ga čitaju kao kroniku antičkih Iranaca prije njihovih kontakata s turkijskim narodima). I jedan i drugi pristup pokazali su se ograničavajućim jer zanemaruju dvije važne činjenice: prvo, povijesni kontekst epa, i drugo, njegov literarno-historijski karakter. Na temelju svega iznesenog, čini se da bi jedini valjani pristup mogao biti onaj koji smješta *Šahnamu* u njezin izvorni, imperijalni i nadnacionalni kontekst i nadilazi okvire etnocentričnih filologija. Naime, *Šahnama* postaje vrijedan izvor za interdisciplinarna pa tako i turkološka istraživanja tek kad se oslobodi potrebe da dokazuje ičiji nacionalni identitet.

Polazeći od teze da je svako epsko djelo odraz svoga vremena, u zadnjem se poglavlju nastojala utvrditi društveno-kulturno-povijesna pozadina epa. Izdvajanjem prepoznatljivih signala poput etnonima i toponima pokazalo se da epski Turan(ac) nije smješten u mitske i izmišljene prostore, već u povijesnu regiju Turkistan s vrlo preciznom topografijom i zbiljskim referencijama. Konačno, s namjerom da se definiira kronološki okvir epa ponuđen je i kraći pregled najvažnijih dionica povijesti iransko-turkijskih odnosa. Povremenim referiranjem na određene epizode iz epa utvrđeno je da *Šahnama* ne reflektira samo društvena i politička zbivanja Firdusijeva vremena, nego i važnije epizode iz ranijih razdoblja zajedničke iransko-turkijske povijesti što ju čini vrijednim narativnim izvorom za razdoblje od otprilike 5. do početka 11. stoljeća. Kako se analiza temeljila samo na odabranim ulomcima iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa epa zaključci do kojih se došlo nipošto nisu konačni. Vjerujem, ipak, da su dovoljno ilustrativni da ukažu na potencijal tog čuvenog perzijskog epa za daljnja turkološka, interdisciplinarna i imagološka istraživanja.

LITERATURA

- Ashraf, A. (2012). Iranian identity iii. Medieval Islamic Period. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-iii-medieval-islamic-period>
- Askari, N. (2016). *The Medieval Reception of the Shāhnāma as a Mirror for Princes*, Leiden-Boston: Brill.
- Aydenloo, S. (2020). *Āzarbāyġān va Šāhnāme*. Tehran: Enteshārāt-e doktor Mahmūd Afšār bā hamkāri-ye enteshārāt-e Soxan.

- Blair, S. (1992). *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*. Leiden: E. J. Brill.
- Bosworth, C. E. (1973; 2007). Barbarian incursions: the coming of the Turks into the Islamic world. U C. E. Bosworth (Ur.) *The Turks in the Early Islamic World* (str. 213-228). London and New York: Routledge.
- Bosworth, C. E. (2007a). The Turks in the Islamic lands up to the mid-11th century. U C. E. Bosworth (Ur.) *The Turks in the Early Islamic World* (str. 193-212). London and New York: Routledge.
- Bosworth, C. E. (2011). Turān. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/turan>
- Canfield, R. L. (1991). Introduction: the Turko-Persian tradition. U R. L. Canfield (Ur.) *Turko-Persia in Historical Perspective* (str. 1-34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dabashi, H. (2012). *The World of Persian Literary Humanism*. Cambridge-London: Harvard University Press.
- Dabashi, H. (2019). *The Shahnameh: The Persian Epic as World Literature*. New York: Columbia University Press.
- Dankoff, R. i Kelly, J. (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāšġarī. Compendium of the Turkic dialects. (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Harvard: Harvard University Press.
- Davis, D. (2016). Introduction. U A. Ferdowsi. *Shahnameh: The Persian Book of Kings*, prev. D. Davis (str. xiii-xxxvii). New York: Penguin Classics.
- De Blois, F. (2011). Epics. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/epics>
- De la Vaissière, E. (2003). Is There a "Nationality of the Hephtalites"? *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 119–132.
- Dukić, D., Blažević Z., Plejić Poje, L. i Brković, I. (Ur.) (2009). *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa.
- Džaka, B. (1997). *Historija perzijske književnosti: od nastanka do kraja 15. vijeka*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“.
- Frye, R.N. (2000). *The Golden Age of Persia*. London: Phoenix Press.
- Frye, R.N. i Sayılı, A.M. (1943). Turks in the Middle East Before the Saljuqs. *Journal of the American Oriental Society*, LXIII, 194-207.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Golden, P. B. (2006). Turks and Iranians: An historical sketch. U L. Johanson i C. Bulut (Ur.) *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (str. 17-38). Wiesbaden: Harrassowitz.

- Golden, P. B. (2011). Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks. U P.B. Golden i C. Hriban (Ur.) *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* (str. 17-63). București-Braila: Romanian Academy Institute of Archaeology of Iași.
- Khaleghi-Motlagh, D. (2012). Ferdowsi, Abu'l-Qāsem. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/ferdowsi-i>
- Kowalski, T. (1949). Les Turc dans le *Šāh-nāme*. *Rocznik Orientalistyczny* (Krakow 1939-49), XV, 84-99.
- Knüppel, M. (2010). *Kalaj ii*. *Kalaji Language*. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/khalaj-ii-language>
- Lewis, F. (2015): The *Shahnameh* of Ferdowsi as World Literature. *Iranian Studies*, 48 (3), 313-336.
- Melville, C. (Ur.) (2006). *Shahnama Studies I*. Cambridge: Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Cambridge.
- Melville, C. i Van den Berg, G. (Ur.) (2012). *Shahnama Studies II: The Reception of Firdausi's Shahnama*. Leiden-Boston: Brill.
- Melville, C. i Van den Berg, G. (Ur.) (2018). *Shahnama Studies III: The Reception of the Shahnama*. Leiden-Boston: Brill.
- Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press.
- Omidshah, M. i Daryaei, T. (2017). *Šāh-nāma nn*. The *Šāh-nāma* as a historical source. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://iranicaonline.org/articles/sah-nama-nn-historical-source>
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Shāh-nāma translations i*. Into Turkish. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/sah-nama-translations-i-into-turkish>
- Peacock, A. (2010). *Saljuqs iii*. *Saljuqs of Rum*. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/saljuqs-iii>
- Pohl, W. (2018). Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity Author(s). *The Hungarian Historical Review*, 7 (1), 5-17.
- Schmidt, J. (2012). The Reception of Firdausi's *Shahnama* Among the Ottomans. U Ch. Melville i G. van den Berg (Ur.) *Shahnama Studies II: The Reception of Firdausi's Shahnama* (str. 121-139). Leiden-Boston: Brill.
- Subtelny, M. E. (1994). The Symbiosis of Turk and Tajik. U B. F. Manz (Ur.) *Central Asia in Historical Perspective* (str. 45-61). Boulder: Westview Press.
- Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History*. New York: Routledge.

Yarshater, E. (2012). Iran iii. Traditional History. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/iran-iii-traditional-history>

IZVOR

Šāhnāme-ye Abu'l-Qāsem Ferdowsi I, II (2009). Sobhani, T. (Ur.). Tehran: Rouzan.

Can Ferdowsi's *Shahnameh* serve as a source for the history of the ancient Turkic peoples?

The subject of this paper is the *Shahnameh* [The book of kings], a renowned epic by the Persian poet Ferdowsi, which tells the story of the battles between ancient Iran and Turan. Contrary to previous studies, aimed mainly at the Iranian component of the epic, this paper examines the *Shahnameh* from the perspective of Turkology, which means that its focus has been shifted to the Turanians, or “Turks,” as the author sometimes refers to them in the poem. The study proceeds from the presumption that the *Shahnameh*, given its thematics, could serve as a valuable narrative source for reconstructing the history of the ancient Turkic peoples, especially regarding their relations with the Iranians. Research has shown, however, that the Turanian/Turkic component of the poem has been regularly marginalized, and this study examines the reasons that have led to this situation. It analyzes the semantic changes of the term *Turanian/Turan* through the centuries and the impact of extralinguistic factors on these processes, while pointing to the limitations of the ethnocentric perspectives typical of most studies to this day. Starting from the thesis that every epic poem is a reflection of its own time, the last part of the paper aims to determine the cultural and historical background of the *Shahnameh* and to examine to what extent the plot of the epic is a reflection of Ferdowsi's time, on the one hand, and to what extent it is a reflection of earlier stages in Iranian-Turkic history, on the other.

Key words: *Shahnameh*, Turanians, Turkic peoples, Iranian-Turkic relations

Bosanski franjevci i osmanski turski jezik u predmodernom dobu

---

Vjeran Kursar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

vkursar@ffzg.hr

Sažetak

U ovom radu govori se o razvoju interesa za učenje osmanskog turskog jezika u franjevačkoj Bosni u predmodernom razdoblju, prije početka njegovog sustavnog naučavanja u 19. stoljeću. Taj interes za službeni jezik države i organa vlasti bio je uvjetovan pragmatičnim razlozima. Prvi bosanski franjevac koji je znao osmanski turski, fra Filippo Bosnese, bio je zadužen da zastupa interese franjevačke Bosne u Istanbulu u prvoj polovini 17. stoljeća. Iako nemamo jasnih podataka o poznavanju jezika u 18. stoljeću, interes franjevaca za osmanski turski bio je velik, na što ukazuje uključivanje osmanskih turskih riječi, poslovice i fraza, kao i prevedenih i transliteriranih dokumenata u glavne franjevačke kronike fra Nikole Lašvanina i fra Bone Benića. Krajem 18. stoljeća fra Antun Tomić u Istanbulu skrbi o interesima Provincije Bosne Srebrene kao dobar poznavatelj osmanskog turskog. Na povratku u Bosnu on donosi sa sobom jednu rukopisnu knjigu, koju koristi kao čitanku za jezično usavršavanje. Jedanaest godina nakon Tomičeve smrti 1804., u njegovom matičnom samostanu Kraljevoj Sutjesci nastaje prva gramatika turskog jezika.

Ključne riječi: poznavanje osmanskog turskog jezika, osmanski turski tekstovi, bosanski franjevci

1. Uvod

Poznavanje osmanskog turskog jezika među franjevcima u Bosni u predmodernom dobu, prije 19. stoljeća i razdoblja reformi i modernizacije osmanske države, kada se osmanski turski počinje službeno podučavati u franjevačkim školama (od 1824.), bilo je iznimno rijetko. Općenito govoreći, osmanski turski jezik u osmanskoj Bosni nikada nije bio govorni jezik stanovništva, a njegovo poznavanje, pogotovo na razini višoj od govorne, nije bilo rašireno (Čaušević, 2014: 9-44). No, kao službeni jezik države, bio je u upotrebi u pismenoj komunikaciji s organima vlasti. Još 1867., jedanaest godina prije okupacije i kraja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, hercegovački franjevac fra Petar Bakula u uvodnom poglavlju svojeg Šematizma u odjeljku "Obred i upotreba jezika" u Hercegovini, uz latinski, "domaći slavenski

jezik” i talijanski, kao jezik koji su franjevci koristili navodi i turski: “Svatko uviđa da nam je potreban i turski, jezik vlasti” (Bakula, 1970: 27). Dakle, iz pragmatičnih razloga bosanski franjevci imali su potrebu priučiti se i osmanskome turskom (Čaušević, 2014: 60). Isključivo oslanjanje na posrednike u komunikaciji s osmanskim organima vlasti nije se pokazalo pouzdanim ni isplativim.¹

2. Počeci

2.1. Fra Nikola Ogramić-Olovčić i turski rječnici

U našoj historiografiji u šturim crtama spominje se nekoliko primjera iskazanog interesa franjevaca za učenje i praktično korištenje osmanskog turskog jezika. Najstariji poznati primjer je molba fra Nikole Ogramića-Olovčića Požežanina (Fra Nicollo da Possega, kasniji bosanski biskup (1669-1701)) upućena 1665. godine tzv. Vjeroplodnici, odnosno rimskom Svetom zboru za promicanje vjere (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), koji je bio nadležan za katoličanstvo u osmanskim krajevima, za nabavu dva “iliriska” i dva turska rječnika (*due vocabularii Illyrici e dui Turcheschi*) za poučavanje novaka u nekim samostanima u Provinciji Bosni Srebrenoj, ne bi li se mogli sigurnije kretati turskim krajevima u kojima žive (Fermendžin, 1892: 512).² Danas ne znamo jesu li ti rječnici uopće poslani i jesu li stigili u Bosnu, i, ako jesu, kada se to dogodilo. Ipak, knjižnica franjevačkog samostana u Fojnici u svojem posjedu ima prvo izdanje klasičnog i do 19. stoljeća nenadmašnog trotomnog latinsko-tursko/arapsko/perzijskog, odnosno osmanskog turskog rječnika *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae* Franciscusa Meninskog, tumača bečkog dvora za “orijentalne jezike” i savjetnika, objavljenog u Beču 1680. (Batinić, 1913: 69).³ 15 godina nakon Ogramić-Olovčićeve molbe. Postojanje prvoklasnog rječnika osmanskog turskog jezika u samostanu pružilo je mogućnost zainteresiranim franjevcima za učenje službenog jezika države u kojoj su živjeli. Rezultati toga interesa postali su vidljivi uskoro.

2. 2. Tumač turskog jezika Fra Filippo Bosnese i samostan Santa Maria Draperis

Gualberto Matteucci u svojoj knjizi o franjevačkoj misiji u Istanbulu ranije spominje još jednog bosanskog franjevca po imenu fra Filippo Bosnese (Filip Bosanac), koji je toliko dobro poznao osmanski turski da je kao tumač turskog jezika pomagao fra Agostinu Boschettiju iz Padove, gvardijanu franjevačkog samostana Santa Maria Draperis na Galati u Istanbulu, po njegovom imenovanju na važnu

¹ Vidi: Kursar (2011).

² Usp. Jelenić (1990: 257); Čaušević (2014: 60).

³ Više o Meninskom i njegovom rječniku vidi u: Rothman (2021: 155-156).

funkciju prokuratora franjevačke misije u Svetoj zemlji 1637. godine. Fra Filip Bosanac je usto zastupao i interese Provincije Bosne Srebrene u osmanskoj prijestolnici (Matteucci, 1975: 123, 373).⁴ Nažalost u ovome trenutku nemam više saznanja o tom vrsnom poznavatelju osmanskog turskog jezika iz bosanskog franjevačkog reda.

Kao samostan koji je pripadao Redu male braće, Santa Maria Draperis je često pružao smještaj bosanskim franjevcima tijekom njihovih kraćih ili duljih boravaka na misijama u Istanbulu kao političkom središtu Osmanskog Carstva. Još od godine 1635. dva bosanska franjevca boravila su u tom samostanu sa zadatkom da u Istanbulu zastupaju interese Bosne Srebrene. Samostan im je pružao smještaj, dok su se sami morali pobrinuti za hranu i odjeću (Matteucci, 1975: 123, b. 43). Jedan bosanski franjevac po imenu Giona Brenner je i preminuo u tom samostanu u istanbulskoj Peri 27. listopada 1697., kako je zapisano u nekrologiju samostanske kronike.⁵ Nije poznato s kojom zadaćom je fra Giona (Jona) boravio u Istanbulu. Pretpostaviti se može da su i druge franjevačke delegacije i izaslanici iz Bosne prilikom boravka u Istanbulu također odsjedali kod subraće u Santa Mariji Draperis.⁶ U vezi s ovim samostanom krajem 18. stoljeća poimence se spominju dva bosanska franjevca. Bili su to fra Josip Tomić iz Kreševa (u. iza 1794.)⁷ i fra Antun Tomić iz Tuzle (u. 1804.), koji su zastupali interese svoje provincije na osmanskoj Porti. Fra Antun se isticao dobrim znanjem osmanskog turskog jezika, i o njemu će biti više riječi nešto kasnije. Spomenimo još da je i poznati franjevački kroničar fra Jako Baltić boravio u "Sv. Mariji" u misiji od 1847. do 1849., u vrijeme kada je u gradu na Bosporu živio i radio velik broj hrvatskih migranata (Baltić, 1991: 157-158). I on je dobro znao osmanski turski, a napisao je i gramatiku toga jezika za škole, koja je danas izgubljena (Čaušević, 2014: 62). Krajem 19. stoljeća u samostanu su boravili još fra Rafael Babić, fra Ivo Đebić Marušić, fra Florijan Nadarević i fra Paškal Dumančić, koji kao posljednji bosanski franjevac napušta Istanbul 1903. (Kursar, 2021: 143-144; Drljić, 1937: 351-353). Bilo je to vrijeme kada Istanbul više nije

⁴ Pijo Pejić "Filipa iz Bosne" ubraja među hrvatske franjevce u Svetoj zemlji, uz navod da je dobro znao turski i da je godinama boravio u Carigradu, gdje je obavljao važne poslove za svoju provinciju; vidi: Pejić (1977: 151).

⁵ Arhiv samostana Santa Maria Draperis, Istanbul. *Riassunto delle Cronache del Convento di S. Maria Draperis con accenni a fatti accaduti nel Convento di Chio e di Smirne a partire dall' anno 1700-1929*, str. 166. Treba doduše reći da prezime ovog franjevca ne izgleda bosansko, što bi mogao biti rezultat greške prepisivača kronike. Nakon stradanja u katastrofalnom požaru na Galati 1660. samostan je premješten u četvrt Pera.

⁶ Vidi: Kursar (2011).

⁷ Josip Tomić se nakon završetka misije u Istanbulu vratio u Bosnu, a kao čovjek blizak Austriji, po izbijanju austrijsko-osmanskog rata 1788. prebjegao je preko Save na habsburški teritorij. Ne bi li izbjegli probleme s osmanskim vlastima bosanski su franjevci razglasili njegovu smrt. Prema posljednjem poznatom dokumentu u kojem se spominje, može se zaključiti da je umro nakon 1794. Vidi: Barišić (2021: 46-50, 306 i *passim*).

bio političko središte relevantno za Bosnu, koja se od 1878. nalazila pod austro-ugarskom upravom. No, čini se da su postojeće veze i nakon promjene državnog okvira nastavile živjeti svojim životom još neko vrijeme. Što se tiče jezičnih pitanja, pretpostaviti se može da su franjevci koji su dulje vrijeme proveli u Istanbulu vladali i službenim jezikom prijestolnice, barem do neke razine.

3. Kroničari

3.1. Fra Nikola Lašvanin

Kao vjerojatno prvi prototurkološki prilog bosanskih franjevaca zanimljiv je odjeljak iz *Ljetopisa* fra Nikole Lašvanina (oko 1703–1750; ljetopis je pisan od 1726. do 1750.) naslovljen *Aliquot Turcica Proverbialia* (“Nekoliko turskih poslovice”), koji donosi 20 poslovice i fraza svjetovnog i vjerskog karaktera (uključujući i četiri arapske), zapisanih latinicom i prevedenih na bosanski hrvatski jezik pisan bosančicom, i rjeđe talijanski ili latinski na latinici (devet primjera) (vidi: Prilog 1).⁸ Općeg dojma radi navesti ću dva primjera:

br. 6. *Eski duscman dost olamaz olursa durust olamaz.* – Stari neprijatelj ne more bit prijatelj; akoli bude, neće bit kako valja.

br. 9. *Her aghlamanun gulmesi vardur.* – Svaki plač ima veselje, oli: Plač slidi veselje.

Na temelju dvadeset poslovice i fraza zapisanih u *Ljetopisu* nije moguće odrediti je li Nikola Lašvanin doista poznao osmanski turski jezik, i, ako jest, na kojoj razini. Bosanski hrvatski prijevodi, koji su u pravilu duži i složeniji, te time i zahtjevniji, doimaju se autentično sudeći prema duhu i stilu. Prijevod je ispravan, dok je latinična transkripcija prilično dobro pogođena, u skladu sa tadašnjom talijanskom ortografijom (*duscman* < *düşman*, *iardumgi* < *yardımcı*, *ghieldin* < *geldin*). U prilog autorovom poznavanju jezika govori i razlikovanje arapskog od osmanskog turskog – uz muslimanski pozdrav *Aaleikoum essalam*, koji prevodi na latinski kao *Vos quoq. saluete*, Lašvanin dodaje na bosančici “Ovo je arapski.” Iako nije poznato gdje se Lašvanin usavršavao, vjerojatno je da je studirao teologiju i filozofiju u Italiji

⁸ Arhiv samostana Sv. Petra i Pavla, Gorica, Livno. Kut. 35, Rijet. 1. Nikola Lašvanin, *Kronika*, str. 175 (dalje: Lašvanin, *Kronika*). Lašvanin (2003: 297-298). Usp. Jelenić (1990: 257). Prve riječi u prve dvije fraze koje navodi Gavran danas više nisu vidljive u originalnom rukopisu koji se čuva u franjevačkom samostanu sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna. Gavran je u bilješki *a* koja se odnosi na prvu frazu i prvi redak teksta pribilježio sljedeće: “Odje je papir otrgnut pa sam tu riječ i prvi slog u sljedećoj poslovice pročitao prema Jeleniću.” (str. 297). Julijan Jelenić je prvi tekst *Ljetopisa* objavio 1914. i 1915. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* god. 26 (1914), str. 335-367, 555-583 i god. 27 (1915), str. 1-35, 269-312, kada je, kako se čini, rukopis bio u boljem stanju nego što je danas. Za “Nekoliko turskih poslovice” vidi Jelenićevo objedinjeno izdanje Lašvaninovog *Ljetopisa*: Jelenić (1916a: 113-114).

kao i drugi istaknuti bosanski franjevci. U njegovom jeziku uočljiv je jak utjecaj talijanskog vokabulara i sintakse. Jedno vrijeme bio je i učitelj novaka u fojničkom samostanu. Godine 1740. postao je gvardijan kreševskog samostana, a nakon isteka te dužnosti vraća se u matični fojnički samostan. Godine 1745. izabran je za kustoda Franjevačke provincije Bosne Srebrene, što je bila najviša službena pozicija u franjevačkoj Bosni, budući da je provincijal stolovao u habsburškoj Slavoniji i nije prelazio preko Save na osmanski teritorij (Kursar, 2020: 331). Ukoliko je znao osmanski turski, vjerojatno ga je naučio u Bosni. Obnašajući visoke dužnosti u franjevačkoj zajednici Lašvanin je u komunikaciji s osmanskim vlastima mogao imati koristi od znanja osmanskog turskog jezika, pa makar i površnog, što ga je moglo motivirati da svoje jezične kompetencije i proširi. Što se tiče bosanskog hrvatskog jezika *Ljetopisa*, broj posuđenih riječi osmanskog porijekla (tzv. turcizama) je prilično velik.⁹ Lašvanin preferira osmanske termine i u slučajevima kada prikladan ekvivalent u materinjem jeziku postoji. Iako ni to, kao ni odjeljak s turskim poslovicama, još uvijek ne potvrđuje znanje osmanskog turskog jezika, to u svakom slučaju u najmanju ruku upućuje na živ interes za osmanski turski i spremnost za uključivanje termina toga jezika u vlastiti materinji jezik. Lašvaninov *Ljetopis* bio je prva od triju velikih bosanskih franjevačkih kronika u 18. stoljeću, pa je ovakav pristup osmanskome turskom jeziku i znakovit. Kasniji kroničari, prije svega fra Bono Benić, koristili su Lašvaninov *Ljetopis* kao model i kao glavni izvor informacija. Stoga, fra Nikola Lašvanin figurira ne samo kao prvi, nego i kao najutjecajniji franjevački kroničar.

3.2. Fra Bonaventura (Bono) Benić

Fra Bonaventura (Bono) Benić (oko 1708–1785), autor je vjerojatno najcjenjenije franjevačke kronike 18. stoljeća, *Ljetopisa sutješkog samostana (Protocolum conventus Sutiscae)*, koji je uz dokumente rimokatoličke i franjevačke provenijencije koristio i “turske dokumente” (Benić, 2003: 119).¹⁰ Kao preteča modernih povjesničara, Benić je u svoju kroniku uključivao ne samo prijepise originalnih papinskih i franjevačkih dokumenata na talijanskom i latinskom jeziku, već i prijevode osmanskih turskih dokumenata na talijanski. Zahvaljujući svom iskustvu pregovarača i predstavnika bosanskih franjevaca pred osmanskim vlastima, kao gvardijan (obnašao je tu dužnost u sva tri franjevačka samostana), kustod i provincijal, Benić je

⁹ Iako Ivo Pranjković drži da je Lašvaninov jezik “čist” i da on svjesno izbjegava riječi stranog porijekla i “orijentalizme”, koje koristi samo ondje gdje ih nije mogao izbjeći, moj je dojam da je upotreba riječi osmansko-turskog porijekla više nego znatna i “opravdana” neizbježnošću. Vidi: Pranjković (2000: 42, 46).

¹⁰ Ovdje bih želio posebno zahvaliti fra Ivanu Nujiću s Franjevačke klasične gimnazije u Visokom na realizaciji digitalizacije rukopisa kronike fra Bone Benića u sklopu projekta Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu “Franjevačka kulturna baština” u kojem sam sudjelovao (voditeljica Dolores Grmača, Odsjek za kroatistiku).

dobro razumio važnost i karakteristike osmanskih dokumenata. Posebnu je važnost pridavao legendarnoj ahdnami sultana Mehmeda II. Osvajača izdanoj na molbu fra Andela Zvizdovića, predstavnika bosanskih franjevaca tijekom ili nakon osvojenja Bosne 28. svibnja u Milodražu. Budući da originalni dokument sačuvan u arhivu fojničkog samostana u dataciji ne sadrži godinu, već samo dan i mjesec, ne može se sa sigurnošću utvrditi je li godina izdavanja bila 1463., godina osvojenja Bosne, ili 1464. kada se Mehmed II. vratio u Bosnu da izbací ugarske snage koje su upale u novoosvojenu osmansku provinciju nakon povlačenja glavnine sultanske vojske (Boškov, 1977-1979: 101-102). U prijepisu talijanskog prijevoda ahdname u svojoj kronici, "Traduzione del Athnama, o sia Hattiscerifo di Milodrax," Benić se ipak odlučio za 1464. godinu: "Scritto agli 28 etc. Dato in Millodrax = alla nostra era 1464" (Benić, *Protocolum*, str. 158, Benić, 2003: 221). Uz iznimku ove intervencije kroničara, prijevod osmanskog turskog teksta je vjeran. U arhivu sutješkog samostana očuvana su dva ovjerena prijepisa ahdname na osmanskome turskom jeziku, no ni jedan od njih nema godinu izdanja. Prvi prijepis, *sûret-i 'ahdnâme-i hümâyûn*, ima naveden samo datum i mjesec izdanja, dok je na pozadini latinicom napisano *Atnama Milodraxca*.¹¹ Drugi prijepis nema naveden ni datum ni mjesto izdanja, no na poledini je navedeno *Copia Ahnname pod Milodražjem, date u vrime fetha*.¹² Kao nekadašnji gvardijan fojničkog samostana, a kasnije kao kustod i provincijal, Benić je mogao imati pristup i arhivu franjevačkog samostana i originalnom primjerku ahdname, te tamošnjim trima prijepisima.¹³ Ni jedan od njih nema godinu izdanja. Talijanskog prijevoda ahdname, koji je Benić dao u svojoj kronici, danas izgleda nema ni u sutješkom ni u fojničkom samostanu. Nadalje, postavlja se pitanje tko je i kada taj prijevod sačinio. Kako se prema mišljenju franjevaca radilo o tzv. utemeljiteljskom dokumentu bosanskog katoličanstva u osmanskoj Bosni ("founding charter"), taj je prijevod svakako morao postojati kao zaseban dokument čuvan uz ahdnamu. Kao takvog, Benić ga je uvrstio u svoju kroniku i više se puta na ahdnamu referirao kao na temelj svih kasnijih franjevačkih prava i povlastica, u franjevačkoj terminologiji *pactum regium*.¹⁴ Mnogi osmanski dokumenti u tome smislu također se pozivaju na ahdnamu kao ishodišnu točku za izdavanje kasnijih povelja i potvrđivanje postojećih prava i privilegija.¹⁵ Tri fermana izdana od sultana

¹¹ Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska (dalje: AKS), Tursko-arapski spisi, 3, sv. 8, 65 v. & r.

¹² AKS, Tursko-arapski spisi, 3, sv. 8, 66, v. & r.

¹³ Muzej samostana "Svetog Duha," Fojnica. Ahdnama. Arhiv samostana "Svetog Duha," Fojnica (dalje: AF), Turcica, Fasc. 8, 1253, 1254, 1255.

¹⁴ Usp. Matasović (1930: 62, 91); Jelenić (1990: 140); Džaja (1990: 153-155); Mandić (1971: 61, 74).

¹⁵ Matasović u registama osmanskih dokumenata fojničkog samostana navodi 17 takvih primjera. (Matasović, 1930: dok. 194, 270, 274, 315, 316, 330, 531, 613, 644, 922, 923, 990, 998, 1150, 1190, 1207, 1579).

Mahmuda I. (1730-1754) 1744., Mustafe III. (1757-1774) 1760. i Abdulhamida I. (1774-1789) 1783., koje je BeniĆ uključio u kroniku u talijanskom prijevodu, pozivaju se na "slavnu ahdnamu" (*La Gloriosa Ahdnama*) kao osnovu za potvrđivanje kasnijih privilegija i izuzeće od plaćanja "svih danaka" (Benić, *Protocolum*, str. 153-157, 249-251; BeniĆ, 2003: 166-68, 219-220, 331-334). Originali ovih dokumenata sačuvani su u arhivima samostana u Kraljevoj Sutjesci i Fojnici. Talijanski prijevod fermana iz 1744. (*Traduzione del commandamento di Sultan Mahmud diretto à Mehmed Pasca di Bossina fà supremo Visir, et al Mulà di Seraio*) čuva se u arhivu fojničkog samostana, i odgovara prijepisu.¹⁶ Budući da se radilo o dokumentima od prvorazrednog značaja, može se pretpostaviti da je prijevod djelo profesionalnog prevoditelja. Toj pretpostavci govori u prilog i vijest iz Benićeve kronike iz 1785. da je dubrovački *terdžoman* (osm. tur. *tercumân*, "dragoman") Michele Boxovich (Mihovil Božović), službeni prevoditelj Dubrovačke Republike, pomogao bosanskim franjevcima dobiti povoljnu bujruldiju bosanskog vezira Tevtedarovića Sarajlije, te je potom u ime fratara Kreševa, Sutjeske i Fojnice sastavio arzuhal (predstavku) upućen veziru protiv ubiranja harača od redovnika, na što je dobiven vezirov pozitivan odgovor (Benić, *Protocolum*, str. 254-256).¹⁷

Uključivanje prijevoda osmanskih dokumenata u jednu franjevačku kroniku uz bok onim rimskog i franjevačkog porijekla pokazuje da je BeniĆ imao razvijen osjećaj za stvarno stanje u kojem se franjevačka Bosna nalazila, razapeta između Rima kao duhovnog i Istanbula kao političkog centra. S druge strane, ovakav inkluzivan pristup dokumentima različitih provenijencija znatno je povećao vrijednost kronike kao povijesnog izvora, pružajući uvid u širi kontekst opisanih događaja.

Uključivanje prevedenih osmanskih dokumenata, kao i iznenađujuće velik broj posuđenica iz osmanskog turskog jezika u bosanskom hrvatskom tekstu kronike pisanom bosančicom, koji autor zove "ilirskim," otvara pitanje je li Bono BeniĆ znao osmanski turski jezik. BeniĆ je koristio osmanske posuđenice više nego ijedan franjevački kroničar njegovog doba, a davao im je prednost čak i kada su postojali sinonimi u njegovom materinjem jeziku, i to ne samo u specifičnom administrativnom i kulturno-civilizacijskom kontekstu, nego i u opisu svakodnevnice (Gavran, 2003: 19; Pranjković, 2000: 48). Pored upotrebe turcizama, odnosno riječi izvorno turskog, perzijskog i arapskog porijekla, BeniĆ je stvarao hibridne riječi dodavanjem sufiksa turskog porijekla *-luk* riječima neosmanskog, najčešće slavenskog porijekla, pri čemu su nastale novotvorenice kao što su *gospodarluk*, *izdajluk*, *krstjanluk* (Pranjković, 2000: 60). S druge strane, BeniĆ također često na osmansko-turske posuđenice dodaje hrvatske prefikse, sufikse i infinitivne dočetke (Pranjković, 2000: 60-61). Prema sudu Ive Pranjkovića, "ponajveća osebujnost Benićeve jezika jest

¹⁶ AF, Turcica, fasc. 4, 647.

¹⁷ Usp. BeniĆ (2003: 338-338, 340).

izuzetno velik broj orijentalizama, čak i po desetak na jednoj stranici” (Pranjковиć, 2000: 60). Izuzetno česta upotreba riječi osmanskog turskog porijekla nije nužno morala značiti i poznavanje tog jezika. Kao istaknuti franjevački čelnik i predstavnik Beniće je imao brojne kontakte i susrete s predstavnicima vlasti, što ga je moglo potaknuti da usvoji velik broj termina iz toga jezika i bez njegovog konkretnog poznavanja. No, postoji još jedan bitan element koji ukazuje na Benićevo velik interes za osmanski turski. Riječ je o “prokletom otpisu iz pera Madena ili Tevterdara” na inače pozitivan ferman sultana Abdulhamida iz 1783., koji donosi *ad litteram*, na turskom, u latiničnoj transliteraciji, i u talijanskom prijevodu, odnosno tumačenju (vidi: Prilog 2) (Benić, *Protocolum*, str. 251-252; Benić, 2003: 334-335). Dok su prijevodi osmanskih isprava na talijanski najvjerojatnije djelo profesionalnih tumača, postavlja se pitanje tko bi radio latiničnu transliteraciju osmanskog turskog teksta i u koju svrhu. Profesionalni tumač, dragoman, vjerojatno ne bi radio latiničnu transliteraciju za potrebe samog prevođenja. S druge strane, čak i da ju je napravio, ne bi je isporučivao naručitelju prijevoda zajedno s prijevodom. Osoba koja nije znala ili učila osmanski turski ne bi imala nikakve koristi od transliteriranog teksta. Stoga, postoje dvije mogućnosti: 1) transliteraciju je napravio autor talijanskog prijevoda, vjerojatno dubrovački konzul Đuro Curić, koji je ishodio spomenuti ferman iz 1783., a i sam je bio profesionalni dragoman prije imenovanja na dužnost konzula, ili je to učinio neki dragoman iz dubrovačkog konzulata; u tom slučaju transliterirani tekst je napravljen na zahtjev naručitelja prijevoda, možda samog Beniće, za potrebe učenja jezika (ako nije bila posrijedi puka znatiželja, što ipak držim manje vjerojatnim); 2) transliteraciju je na temelju originalnog dokumenta, kojem je imao pristup, načinio sam Benić; to bi značilo da je Benić dobro poznao osmanski turski jezik i arapsko pismo. Nažalost, osmanski turski original dokumenta, koji bi pružio priliku za temeljitu analizu transliteriranog teksta, nije očuvan, odnosno ja ga nisam uspio locirati u arhivu sutješkog samostana, gdje se čuvaju kronika i originalni ferman.

Pitanje razine Benićevo znanja osmanskog turskog do pronalaska drugih vijesti nećemo uspjeti riješiti, pa se u najmanju ruku možemo zadovoljiti Gavranovom pretpostavkom da je “možda ... znao ponešto i turski, jer transkribira latinicom jedan turski dokumenat” (Gavran, 2003: 14). U svakom slučaju, značajan je fenomen da je Benićevo kronika četverojezična jer uz dvije trećine bosanskog hrvatskog teksta, materinjeg jezika kroničara, te dijelove pisane talijanskim i latinskim, jezicima rimokatoličanstva, sadrži i odjeljak pisan službenim jezikom države – osmanskim turskim.¹⁸ Ovakav interes i odnos Bone Beniće prema osmanskome turskom jeziku tim je značajniji budući da je riječ o autoru, u historiografskom i estetskom pogledu, najvrijednije bosanske franjevačke kronike, koji je osim pažljivog promatrača, dobrog povjesničara i poliglota, osobno bio i protagonist mnogih događaja koje opisuje.

¹⁸ Usp. Gavran (2003: 24).

4. Fra Antun Tomić i prva "čitanka" osmanskog turskog jezika u franjevačkoj Bosni

Za usluge prevođenja franjevci su se uglavnom oslanjali na strane diplomate i njihove dragomane, nešto rjeđe i domaće trgovce vične osmanskom turskom jeziku, koji su poslom putovali u Istanbul. To je često znalo biti izvor komplikacija i nezadovoljstva, pa su franjevci ponekad uzimali stvari u svoje ruke i svoje probleme osobno rješavali na Porti. Ni to, međutim, nije uvijek bilo bolje rješenje. Misija fra Josipa Tomića iz Kreševa na osmanskoj Porti 1783., s druge strane, završila je uspješno, i Tomić se vratio u Bosnu s povoljnim fermanom. Pritom je uživao veliku pomoć i potporu dubrovačkog konzula Đure Curića (Georgio Zurich), koji mu je, uz diplomatsku konzularnu pomoć, posudio i novac potreban za izdavanje fermana. U znak zahvalnosti, fra Josip Tomić se založio da Provincija Bosna Srebrena ishodi od Svete stolice počasni naslov viteza za dubrovačkog konzula, čemu je papa Pio VI i udovoljio (Kursar, 2010: 381-382). U pismu upućenom upravi Provincije Bosne Srebrene iz samostana Santa Maria Draperis u četvrti Pera u Istanbulu 18. listopada 1783., fra Josip Tomić svesrdno je predložio uzimanje u službu kao predstavnika Bosne Srebrene u Istanbulu fra Antuna Tomića iz Tuzle, iznimnog franjevca poštovanog od europskih diplomata i vjerskih dostojanstvenika:

Uime Fratra darxat ovdi kako vidim vertenze di mundo, e necesarisimo, i sad zasad istinuvam kaxem Senza veruna passione danie aproposito nijedan ko O Fr Antun Tomich iz Tuzle ovdi poznan; od mene pricazan a sva Ecelenza Boilo, Mons[i]g[no]re, e questi religiosi koi-suga vidli, religioso compito omnibus, naisko falioga i faliga prez pristanka Sig[no]r Federico Kirico da qui a. 3. anni Sucesore di Sig[no]r Georgio Zurich, i ovie Federico pastorak del Secretario del Internuncio, eligato in parentela con primari Sig[no]ri di Pera, e Dragomani, zatovam velim da bi otaz Fr Antun bio nai probitačni ajurie namaco gramaticu i librette per studiar lingva Turca, i gene dobro oporavizo zastomuje Bog dao Talenat amlad bascie poso zagnega ... (Jelenić, 1913: 55).

Preporuka fra Josipa Tomića bila je prihvaćena, i fra Antun Tomić je potom nekoliko godina zastupao interese bosanskih franjevaca u osmanskoj prijestolnici, kao *rerum Bosnensium agens*, kako je navedeno u sutješkom Necrologiumu povodom njegove smrti.¹⁹ Fra Antun Tomić je očigledno bio dobro povezan s dubrovačkim diplomatima, od konzula Đure Curića, čijeg je sina Mateja Nikolu (Mattheus Nicolaus) krstio u crkvi Santa Maria Draperis 1786. godine (Kursar, 2021: 88), do

¹⁹ AKS, IV/1 - Nekrologij (Nek. 1), str. 46. Usp. Jelenić (1916b: 355).

Curicevog zamjenika i nasljednika Federica Chirica, člana istanbulske levantinske dragomansko-konzulske obitelji dubrovačkih korijena.

Antun Tomić je nabavio knjige i gramatiku za učenje turskog jezika, što mu je, izgleda, dobro išlo. Jedna od knjiga koje je fra Antun Tomić donio iz Istanbula u Bosnu čuva se danas u arhivu samostana u Kraljevoj Sutjesci.²⁰ Prema Tomićevoj bilješci na unutrašnjoj stranici korica, knjigu je kao poklon dobio od prijatelja u Istanbulu 1787. godine (vidi: Prilog 3). Tu je Tomić i naveo svoj službeni naslov: *P. Fr. Antonius Thomich a Salinis Constantinopoli degens, apud aulam Othomanicam Provi[nci]ae Bosnae rerum agens.*

Sadržaj knjige naslovljene *Hikâyet-i Temîm Dârî* priča je o avanturama palestinskog kršćanskog trgovca koji je u vrijeme proroka Muhameda posjetio Medinu, prešao na islam, ondje se naselio i postao jedan od bliskih Muhamedovih drugova (*ashab*). Prema muslimanskoj tradiciji, uz Temîma Dârîja vezano je uvođenje nekih važnih muslimanskih institucija, poput držanja propovijedi i uvođenje propovjedaonice - *mimbera* u prorokovu džamiju. Po smrti kalifa Omera Temîm Dârî se vratio u Palestinu u okolicu Hebrona, gdje je i umro. Temîm Dârî se javlja u hadisima, a postao je i glavni junak vrlo popularnih priča fantastičnog karaktera raširenih diljem Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, od Magreba i muslimanske Španjolske do Osmanskog Carstva (Bellino, 2009; Özkan, 2011; Lecker, 2000, Yeşil, 2006). Iako postoje određena odstupanja u različitim verzijama rukopisa i na različitim jezicima, osnova koju sve verzije slijede jest priča o ženi koja traži dopuštenje za novi brak od kalifa Omera budući da joj je muž nestao, a ona je bila još mlada i k tome s djecom. Kalif joj propisuje pridržavanje perioda od sedam godina uz dodatak perioda zvanog *iddet* od četiri mjeseca i deset dana čekanja na povratak nestalog supruga. Po isteku toga razdoblja žena se ponovo udaje, no navečer istoga dana njen izgubljeni muž, Temîm Dârî, iznenada se pojavljuje. Vlastita žena ga ne prepoznaje, on se sukobljava s njenim novim mužem, pa ujutro nakon krizne noći svo troje izlaze pred kalifa Omera, koji ih saslušava. Tijekom saslušanja Temîm Dârî objašnjava kako ga je uvečer na dan nestanka oteo džin, i da je preostalo vrijeme proveo u zarobljeništvu džinâ a potom i u drugim fantastičnim avanturama. Tijekom svojih putešestvija susreće se s nadnaravnim bićima poput džinâ, muslimanskog antikrista Deccâla, mitskog al-Hızira, legendarnog kralja Sulejmana (Solomon), i proroka İlyasa (Ilija). Po svršetku pripovijedanja Temîma Dârîja kalif Omer je presudio u njegovu korist, i dao mu za pravo da uzme natrag ženu i djecu. Ove priče bile su izuzetno popularne u narodu, i, uz fantastični i zabavni karakter, u stilu žanra "Tisuću i jedne noći," nudile su i osnovnu pouku o društveno prihvatljivom ponašanju, moralnosti i vjeri (Bellino, 2009; Özkan, 2011).

Do sada najtemeljitiju analizu postojećih tekstova na osmanskom turskom jeziku napravio je Mustafa Uğurlu Arslan u svojoj doktorskoj disertaciji "Türk

²⁰ AKS. *Hikâyet-i Temîm Dârî*, Franjevačka knjižnica Sutjeska, br. 112.

Edebiyatında Temîmü'd-Dârî Hikâyeleri,” gdje je pobrojao 19 prijepisa toga djela, te priložio pet kompletno transliteriranih tekstova (Arslan, 2015). Sutješki primjerak je zaseban i svojim početkom ne odgovara ni jednom od navedenih i ukratko opisanih 19 prijepisa (vidi Prilog 4). Od pet transliteriranih tekstova sadržajno i stilski sutješki je primjerak najbliži onom koji se čuva u Istanbulu u knjižnici Atatürk Kitaplığı pod signaturom BEL-YAZ-K0003 (Arslan 2015: 721-732). Sutješki rukopis ima 45 stranica, od toga 23 dijelom pogrešno numeriranih, s po 13 redaka na stranici, čime više nego dvostruko nadmašuje primjerak BEL-YAZ-K0003 iz Atatürk Kitaplığı, koji ima 20 stranica s po 12 redaka.

Početak teksta glasi:

*Bismillah al-rahman al-rahîm.
Râvî-i şîrîn-makâl şöyle rivâyet ider kim ahir*

Kraj teksta:

*görüüb ve rahât oldı bu hikâye dahi bu arada tamâm
oldı.*

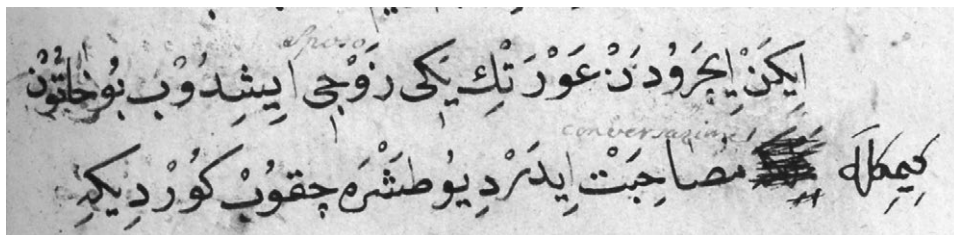
Tekst je pisan vrlo čitkim pismom i vokaliziran, što je uvelike olakšavalo čitanje početnicima kojima bi u pravilu nevokalizirani arabicom pisani tekst predstavljao velik izazov i doprinio nesnalaženju između više opcija koje ostaju otvorene zbog odsustva kratkih vokala. Na taj način čitko pisani i vokalizirani bili su jedino primjerci Kur'ana, gdje je ispravno čitanje bilo od krucijalne važnosti i nije moglo biti prepušteno slučaju. Takav pristup ovome rukopisu, stoga, mogao je značiti, po mojem mišljenju, da je bio namijenjen za učenje osmanskog turskog. Iz brojnih bilješki u knjizi vidljivo je da ju je Tomić pažljivo čitao, podvlačio nepoznate riječi, a na marginama ili u tekstu zapisivao talijanski prijevod. Na pojedinim stranicama je neke riječi pokušavao sam ispisati arabicom na margini, no razlika u rukopisu profesionalnog pisara i početnika je jasna, a negdje je neuspjeli pokušaj križao i pokušavao iznova (str. 12, 13, 14). Negdje je osmanske turske riječi transliterirao.

Primjeri:

str. 7 خبر – *aber*, “vijest” (Ovdje je možda riječ o bosniziranoj posude-nici.)

str. 5 *musâhibet – conversazione*, “razgovor”
zevci – sposo, “suprug/supruga”

Slika 1. *Hikâyet-i Temîm Dârî*, str. 5

str. 23²¹ *nebh – latrare*, osm. tur. “zavijanje ili cviljenje psa, lajanje,” tal. “lajanje”
 (vidi: Prilog 5)

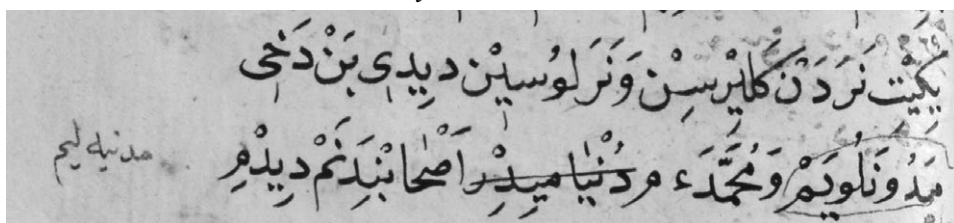
Posebno je zanimljiv primjer intervencije u citirani vulgarni govorni jezik koji je očigledno odudarao od jezika koji je Tomić slušao i naučio u Istanbulu kao osmanski turski standard. U rečenici

str. 32 Yigit “Nereden gelirsin ve nerelüsün” didi, ben dahi
 “Medünelüyem.”

Vitez je pitao: “Odakle dolaziš i odakle si?” Ja sam [odgovorio]: “Ja sam iz Medine.”

Tomić je zaokružio riječ *Medünelüyem* i na margini vjerojatno kao ispravak napisao *Medineliyim* (doduše bez kratkih vokala).

Slika 2. *Hikâyet-i Temîm Dârî*, str. 32

Navedeni primjeri svjedoče da je Antun Tomić doista dobro poznao osmanski turski jezik i predano radio na njegovom usavršavanju. Knjiga koju je donio iz Istanbula kao poklon, po svemu sudeći, služila je kao svojevrsna čitanka osmanskog turskog. Osmanska čitanka – vježbenica korištena na ovaj način predstavlja prvi konkretan i nepobitan dokaz o učenju osmanskog turskog jezika na višoj razini u razdoblju dok sistematskog programa njegovog učenja u franjevačkoj Bosni još nije

²¹ Numeracija stranica je pogrešna, radi se o zadnjoj stranici teksta (vidi: Prilog 5).

bilo. Stoga, činjenica da je prva franjevačka gramatika turskog jezika iz 1815. godine napisana upravo u Kraljevoj Sutjesci²² možda i nije slučajnost, već svojevrsan kontinuitet.

Budući da se o ovom franjevačkom prototurkologu općenito vrlo malo zna, na ovome mjestu iznijet ću neke nove podatke o životu i karijeri fra Antuna Tomića. Rođen je 24. studenog 1754. u Grabovici kraj Tuzle. Dana 29. srpnja 1770. zaređio ga je fra Bono Benić u sutješkom samostanu. Naukovao je pod Ivanom iz Vareša kao meštrom od novaka.²³ 5. listopada 1778. Tomić je dobio dozvolu generalnog ministra (generala) franjevačkog reda fra Pasquale de Vareseza iz Rima za studiranje teologije u samostanu Santa Maria degli Angeli u Asiziju, uz obavezu povratka u svoju provinciju po završetku studija.²⁴ Antun Tomić je s uspjehom završio studij, i već 11. ožujka 1783. generalni ministar de Varese oslovljava ga kao predavača, odnosno lektora teologije.²⁵

Tijekom kasnije karijere Tomić je dalje napredovao i naposljetku stigao do najvišeg akademsko-prosvjetnog ranga u franjevačkom redu – *lector jubilatus*.²⁶ Drugo pismo generalnog ministra otkriva i da je Antun Tomić u Istanbul stigao iz Dubrovnika u pratnji dubrovačkih poslanika 1783. godine.²⁷ Radilo se o Franu Matovu Gradiju i Nikoli Dominiku Božovu Saraca, dubrovačkim poklisarima harača u rangu ambasadora, koji su na put u Istanbul krenuli 12. ožujka 1783 (Miović, 2003: 257). Tadašnji dubrovački konzul u Istanbulu Đuro Curić, kao i vice-konzul Federico Chirico, bili su obrazovani dragomani, stručnjaci za “orijentalne jezike,” te su vjerojatno pomogli Tomiću u ovladavanju i usavršavanju osmanskog turskog. U to vrijeme kada osmanski turski nije uživao ugled akademskog predmeta i nije pobuđivao zanimanje učenih krugova, glavni autori gramatika i rječnika osmanskog turskog jezika, kao instruktori i učitelji, bili su upravo dragomani, a ranije spomenuti Meninski bio je najpoznatiji primjer (Rothman, 2021: 142-168). Stoga se Curić i Chirico nameću kao mogući učitelji fra Antuna Tomića, s kojim su inače blisko surađivali radeći za franjevačku stvar na osmanskoj Porti. Ako ne osobno,

²² Vidi: Čaušević (2014: 61-62).

²³ AKS, POK-5, Mikić, Arkiva, I, str. 363-364. Na ovom mjestu želim iskazat zahvalnost fra Stjepanu Duvnjaku (1948-2021) iz samostana u Kraljevoj Sutjesci na pomoći koju mi je velikodušno pružio u pronalaženju arhivskih izvora o životu fra Antuna Tomića u travnju 2021. Posebno sam zahvalan na gostoprinstvu i pomoći koju mi je fra Stjepan pružio prilikom istraživanja u samostanskom arhivu i knjižnici u dva navrata. Ovaj veliki Mali brat ostat će zapamćen ne samo kao istaknuti profesor, znanstvenik, arhivist i knjižničar, već i kao iznimno prijatan sugovornik i čovjek.

²⁴ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Vareseza od 5. XI 1778. Na stučnoj pomoći u čitanju pisama fra Pasquale de Vareseza zahvalan sam kolegi Luki Špoljariću sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakuleta u Zagrebu.

²⁵ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Vareseza od 11. III 1783.

²⁶ AKS, POK-5, Mikić, Arkiva, I, str. 363-364; AKS, IV/1 - Necrologium, 23.

²⁷ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Vareseza od 11. III 1783.

onda su Tomića mogli uputiti na vrsne učitelje, i posuditi ili nabaviti mu rječnike i gramatike. Kada nije boravio u Istanbulu, Tomić je, kako proizlazi iz pisama generalnog ministra reda sačuvanih u arhivu sutješkog samostana, boravio u Dubrovniku godina 1784., 1789. i 1790. U pismu od 16. ožujka 1784. Tomić je dobio dopuštenje generalnog ministra da napusti Dubrovnik na dva mjeseca radi boravka u samostanu San Benigno u Loretu.²⁸ Ovo dopuštenje poglavara franjevačkog reda za napuštanje Dubrovnika moralo bi značiti da je Tomić bio član franjevačkog samostana u Dubrovniku. 22. srpnja 1789. Tomić ponovo dobiva dopuštenje da na dva mjeseca napusti samostan sv. Frane u Dubrovniku radi obavljanja vjerskih poslova u Bagni di Nocera u Italiji.²⁹ Sljedeće godine Tomić je bio u Rimu, gdje 10. ožujka dobiva dopuštenje generalnog ministra za odlazak u Dubrovnik radi vjerskih poslova.³⁰ Iako iz ovih kratkih pisama dopusnica generala franjevačkog reda ne saznajemo gotovo ništa o kontekstu i razlogu Tomićevih boravaka u Dubrovniku, moguće je iznijeti nekoliko pretpostavki. Po svemu sudeći, što je jednom i eksplicitno navedeno, Tomić je bio smješten u franjevačkom samostanu sv. Frane. Činjenica da generalni ministar de Varese uvijek ističe Tomićevu titulu lektora teologije u svojim pismima mogla bi značiti da je Tomić upravo u toj funkciji boravio u dubrovačkom samostanu. Samostan sv. Frane ili Male braće imao je dugu obrazovnu tradiciju. Godine 1462. osnovani su studiji teologije i filozofije, a 1644. teološki studij postaje generalni studij, dakle franjevački studij najvišeg ranga, otvoren i studentima iz drugih provincija (Brlek i Šikić, 1985: 188-190). Konteksta radi, 1723. godine franjevački red je imao ukupno 33 generalna studija (Brlek i Šikić, 1985: 190, b. 27). Generalnim učilištima je, u načelu, upravljao general franjevačkog reda s vrhovnim upravnim vijećem (Hoško, 1985: 202).³¹ Taj propis vjerojatno objašnjava i pisma dopusnice generalnog ministra kao nadležne osobe upućene fra Antunu Tomiću. Titula *lector jubilatus*, koju navode kasniji bosanski franjevački kroničari poput Baltića i Mikića, kao i sutješki Nekrologij, bio je najviše akademsko zvanje u franjevačkoj prosvjetnoj hijerarhiji, i, kao takvog, mogao ga je dobiti jedino predavač na studiju najvišeg ranga, *studium jubilationis* (Hoško, 1970: 200-201). Generalni studij mogao je, ukoliko zadovolji određene kriterije, postati studij ranga *studium jubilationis*, koji je imao privilegij izdavati svojim nastavnicima titule *lector jubilatus*. To je bio slučaj sa zagrebačkom Franjevačkom bogoslovijom, koja 1670. postaje generalni studij II. klase (*studium generale II classis*), 1681. dobiva naslov *studium*

²⁸ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Varese od 16. III 1784.

²⁹ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Varese, 22. VII 1789.

³⁰ AKS, Pisma, Pismo fra Pasquale de Varese, 10. III 1790.

³¹ Više o organizaciji franjevačkih studija vidi u: Iriarte (2013: 344-346). Pored navedenih tekstova, za bolje razumijevanje organizacije studija i znanstvene hijerarhije kod franjevaca zahvalan sam Rudolfu Barišiću sa Hrvatskog instituta za povijest, stručnjaku za franjevačko školstvo (usmena komunikacija).

jubilationis, da bi 1700. postala generalni studij I. klase (Hoško, 1970: 200-201). Stoga se može s velikom sigurnošću pretpostaviti da je Antun Tomić titulu *lector jubilatatus* stekao na generalnom studiju u Dubrovniku. I dubrovački je studij, prema bilješki Brleka i Šikića, 1723. bio određen za jubilaciju (Brlek i Šikić, 1985: 190, b. 27). Prema odlukama generalnih kapitula, na generalnom studiju predavala su tri lektora, od kojih su dvojica bili domaći, iz vlastite provincije, a jedan stranac (Brlek i Šikić, 1985: 190). Tu se Antun Tomić, kao "vanjski" franjevac iz Provincije Bosne Srebrene, dobro uklapao.

Uz navedena odsustva iz Dubrovnika za koja je dobio dopuštenje generala reda sačuvana u sutješkom samostanu, Tomić sigurno nije bio u Dubrovniku ni 20. studenog 1786., kada je prema matičnoj knjizi krštenih župe Santa Maria Draperis u toj župnoj crkvi u istanbulskoj Peri krstio sina dubrovačkog konzula.³² Tomić je u Istanbulu bio i sljedeće godine, prema bilješki u knjizi o Temîmu Dârîju, kada tu knjigu dobiva od istanbulskog prijatelja na poklon.

U ovome trenutku ne znamo gdje je Tomić bio u razdoblju od 1790. do 1798., kada je na provincijskom kapitulatu održanom u kreševskom samostanu 8. svibnja 1798. izabran za komisara, generalnog vizitatora (Baltić, 1991: 72). Na kongregaciji održanoj u Fojnici 17. svibnja 1801. Tomić je izabran za gvardijana sutješkog samostana umjesto Augustina Pejčinovića koji je bio smijenjen (Benić, *Protocolum*, str. 272). Prema fra Dominiku Franiću, nastavljaju kronike sutješkog samostana nakon smrti fra Bone Benića 1785., "pod ovim Guardianom jest strashnim načinom mlogo puta scettovao manastir, a najvechme porad nesrichnoga Schubare" (Benić, *Protocolum*, str. 273-274), problematičnog fratra koji je odlučio prijeći na islam, a kasnije se predomislio, zbog čega su sutješki franjevci bili prisiljeni platiti visoke globe. Usto, nakupilo se i drugih globa, tri *džulusa* morala su se platiti vezirima, i podmiriti troškovi pokrivanja kuće u Sarajevu i štale (Benić, *Protocolum*, str. 274-275).

Fra Antun Tomić uživao je povjerenje biskupa fra Grge Ilijića, uz čiju je potporu navodno i postao sutješki gvardijan, a potom i kandidat za provincijala Bosne Srebrene. Međutim, na kapitulatu održanom 25. lipnja 1802. u Kreševu, suprotno očekivanjima, definitorij je većinom glasova izabrao za provincijala fra Augustina Pejčinovića iz Vareša. Prema Franićevom objašnjenju, Tomić je bio viđen kao biskupov čovjek, s kojim je veći dio franjevaca bio u dugogodišnjem sukobu, pa je glas protiv Tomića postao glas protiv biskupa Ilijića. Navodno je Ilijić i izazvao smjenu Pejčinovića s gvardijanstva u Sutjesci ne bi li doveo Tomića na njegovo mjesto. Rezigiran rezultatom izbora, Tomić je dao ostavku na položaj sutješkog gvardijana, a na njegovo mjesto izabran je fra Ivan Bukvić (Benić, *Protocolum*, str. 274-275). Nekadašnji zastupnik bosanskih franjevaca na osmanskom dvoru u Istanbulu i lek-

³² Arhiv samostana Santa Maria Draperis, Istanbul. Liber Baptizatorum ab anno 1765-1796. Liber III et IV, str. 74, no. 327.

tor jubilat nakon toga odustaje od svojih ambicija u upravi reda, i 1803. godine postaje župnik u župi Donja Tuzla (prvi put je ondje služio kao župnik 1800.) (Hadžić, 2018: 261).³³ 23. siječnja 1804. fra Antun Tomić umro je u dobi od 49 godina i pokopan na groblju Lipnice kod Tuzle.³⁴ Moguće je da je prerana smrt ovoga bosanskog franjevca vična osmanskome turskom jeziku usporila razvoj interesa za turkologiju kod bosanskih franjevaca. No, jedanaest godina kasnije, upravo u sutješkom samostanu nastaje prva franjevačka gramatika, čije je sjeme možda, makar indirektno, posijao fra Antun Tomić.

Zaključak

Iako u predmodernom razdoblju nemamo dovoljno podataka za temeljitiju analizu razine znanja osmanskog turskog jezika među bosanskim franjevcima, postojanje osmanskih turskih rječnika u fojničkom samostanu, iznimno brojnih osmansko-turskih posuđenica u glavnim franjevačkim kronikama, te posebice uključivanje u njih transliteriranih tekstova i prijevoda, svjedoči o živom interesu za taj jezik. U dva slučaja dokazano je izvrsno poznavanje osmanskog turskog. Dok o ranijem ekspertu, tumaču osmanskog turskog, i zastupniku interesa Bosne Srebrene na osmanskoj Porti u prvoj polovini 17. stoljeća, fra Filipu Bosancu nema dovoljno informacija za detaljniju analizu, njegov nasljednik s kraja 18. stoljeća, fra Antun Tomić, ostavio je u Kraljevoj Sutjesci osmansku čitanku koja zorno svjedoči o njegovom proučavanju tog jezika. Stoga pojava prve gramatike osmanskog turskog u sutješkom samostanu možda i nije puka slučajnost, dok fra Antun Tomić zaslužuje naslov prvog prototurkologa franjevačke Bosne.

Literatura

Neobjavljeni arhivski izvori i rukopisi

Arhiv samostana Santa Maria Draperis, Istanbul.

Liber Baptizatorum ab anno 1765-1796. Liber III et IV.

Riassunto delle Cronache del Convento di S. Maria Draperis con accenni a fatti accaduti nel Convento di Chio e di Smirne a partire dall' anno 1700-1929.

Arhiv samostana Sv. Petra i Pavla, Gorica, Livno.

Kut. 35, Rijet. 1. Nikola Lašvanin, *Kronika*.

³³ Zahvaljujem Senaidu Hadžiću s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli na primjerku knjige.

³⁴ AKS, IV/1 - Nekrologij (Nek. 1), str. 46; AKS, Pok. 5, Mikić, Arkiva, knj. 1, str. 363.

Arhiv samostana Svetog Duha, Fojnica (AF).

Turcica, Fasc. 4, 8.

Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska (AKS).

IV/1 - *Nekrologij* (Nek. 1).

Hikâyet-i Temîm Dârî, Franjevačka knjižnica Sutjeska, br. 112.

POK-5, Mikić, *Arkiva*, I.

Pisma. Pisma fra Pasquale de Varese.

Pok. 14. *Protocolum Conventus Sutiscae*.

Tursko-arapski spisi.

Muzej samostana Svetog Duha, Fojnica.

Ahdnama.

Objavljeni izvori i literatura

Arslan, M. U. (2015). *Türk Edebiyatında Temîmü'd-Dârî Hikâyeleri* (İnceleme - Metin). Doktorska disertacija. Dicle University.

Bakula, P. (1970). *Hercegovina prije sto godina ili topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867.*, prev. Vencel Kosir. Mostar: Provincijalat Hercegovачkih Franjevaca.

Baltić, J. (1991). *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Barišić, R. (2021). *Bosanski Ugri. Institucionalna povijest franjevačkog školovanja 1785. – 1849.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Batinić, M. V. (1913). *Franjevački samostan u Fojnici*. Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrechta.

Bellino, F. (2009). Tamîm al-Dârî the Interpid Traveller: Emergence, Growth and Making of a Legend in Arabic Literature. *Oriente Moderno*, 89, 2, 197-225.

Benić, B. (2003). *Ljetopis sutješkog samostana*, ur. i prev. Ignacije Gavran. Sarajevo-Zagreb: Synopsis.

Boškov, V. (1977-1979). Pitanje autentičnosti Fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine. *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 28-30, 101-102.

Brek, M. i Šikić, M. (1985). Teološki studij u samostanu Male braće u Dubrovniku. U Josip Turčinović (gl. ur.), *Samostan Male braće u Dubrovniku* (str. 185-197). Kršćanska sadašnjost i Samostan Male braće u Dubrovniku: Zagreb-Dubrovnik.

Čaušević, E. (2014). *The Turkish Language in Ottoman Bosnia*. Istanbul: The Isis Press.

- Drljić, R. (1937). Rezidencija Sv. Jurja u Galati. *Franjevački vijesnik*, 10-11, 44, 340-355.
- Džaja, S. M. (1990). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463-1804*. Sarajevo: Svjetlost.
- Fermendžin, E. (1892). *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium.
- Gavran, I. (2003). Uvod. U Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, ur. i prev. Ignacije Gavran (str. 5-32). Sarajevo-Zagreb: Synopsis.
- Hadžić, S. (2018). *Primjeri suživiljenja. Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*. Tuzla: Arhiv TK i DAZTK.
- Hoško, F. E. (1970). Franjevačka bogoslovija u Zagrebu (1613-1783). *Bogoslovska smotra*, 40, 2-3, 200-202 (60-62).
- Hoško, F. E. (1985). Nastavna osnova filozofije i teologije u školama hrvatskih franjevacu. U Josip Turčinović (gl. ur.), *Samostan Male braće u Dubrovniku* (199-217). Zagreb-Dubrovnik: Kršćanska sadašnjost i Samostan Male braće u Dubrovniku.
- Iriarte, L. (2013). *Povijest franjevaštva*, prev. Ante Logara. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jelenić, J. (1913). *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevacu*. Sarajevo: Zemaljska tiskara.
- Jelenić, J. (1916a). *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*. Sarajevo: Zemaljska tiskara.
- Jelenić, J. (1916b). Necrologium Bosnae Argentinae. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 28, 337-357.
- Jelenić, J. (1990). *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1. Sarajevo: Svjetlost.
- Kursar, V. (2011). Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti. *Priilozi za orijentalnu filologiju*, 60, 371-408.
- Kursar, V. (2020). Nikola Lašvanin (str. 331-339). U David Thomas i John Chesworth (ur.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History* (331-339). Leiden – Boston: Brill.
- Kursar, V. (2021). *Croatian Levantines in Ottoman Istanbul*. Istanbul: The Isis Press.
- Lašvanin, N. (2003). *Ljetopis*, uredio i latinske i talijanske dijelove preveo Ignacije Gavran. Sarajevo-Zagreb: Synopsis.
- Lecker, M. Tamîm al-Dârî. U *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. 10 (str. 176). Leiden: Brill.
- Mandić, D. (1971). Autentičnost Ahd-name Mehmeda II B.H. franjevcima. *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, 3-4, 61-90.
- Matasović, J. (1930). Fojnička regesta. *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 67, drugi razred 53, 61-431.

- Matteucci, G. (1975). *La missione francescana di Costantinopoli. II. Il suo riorganizzarsi e fecondo apostolato sotto i Turchi (1585-1704)*. Firenze: Studi Francescani.
- Miović, V. (2003). *Dubrovačka diplomacija u Istambul*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU.
- Özkan, H. (2011). Temîm ed-Dârî. U *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol. 40 (str. 419-421). Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pejić, P. (1977). Hrvatski franjevci u Svetoj zemlji. *Kačić*, 9, 147-162.
- Pranjković, I. (2000). *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrenne*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Rothman, E. N. (2021). *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Yeşil, Mahmut, "Temîm ed-Dârî ve Rivâyetleri," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 91-114.

Bosnian Franciscans and Ottoman Turkish Language in Pre-Modern Times

The author discusses development of interest in Ottoman Turkish language learning in Franciscan Bosnia in premodern period, before its modern systematic study was introduced in the 19th century. This interest in the official language of state and state offices was pragmatic. The first Bosnian Franciscan that knew Ottoman Turkish, Fr. Filippo Bosnese, was the representative of the Franciscan Bosnia in Istanbul in the first half of the 17th century. Although there is no clear data about knowledge of the language in the 18th century, interest in Ottoman Turkish was high, as inclusion of Ottoman Turkish words, sayings and phrases, as well as translated and transliterated documents into the major Franciscan chronicles of Nikola Lašvanin and Bono Beniç indicates. At the end of the 18th century, as an expert in Ottoman Turkish, Fr. Antun Tomić was representing interests of the Franciscan Province of Bosna Srebrena in Istanbul. He returned to Bosnia with a manuscript book that he used as a reader for language training. Interestingly enough, eleven years after his death in 1804, the first Ottoman Turkish grammar was written in his parent monastery in Kraljeva Sutjeska.

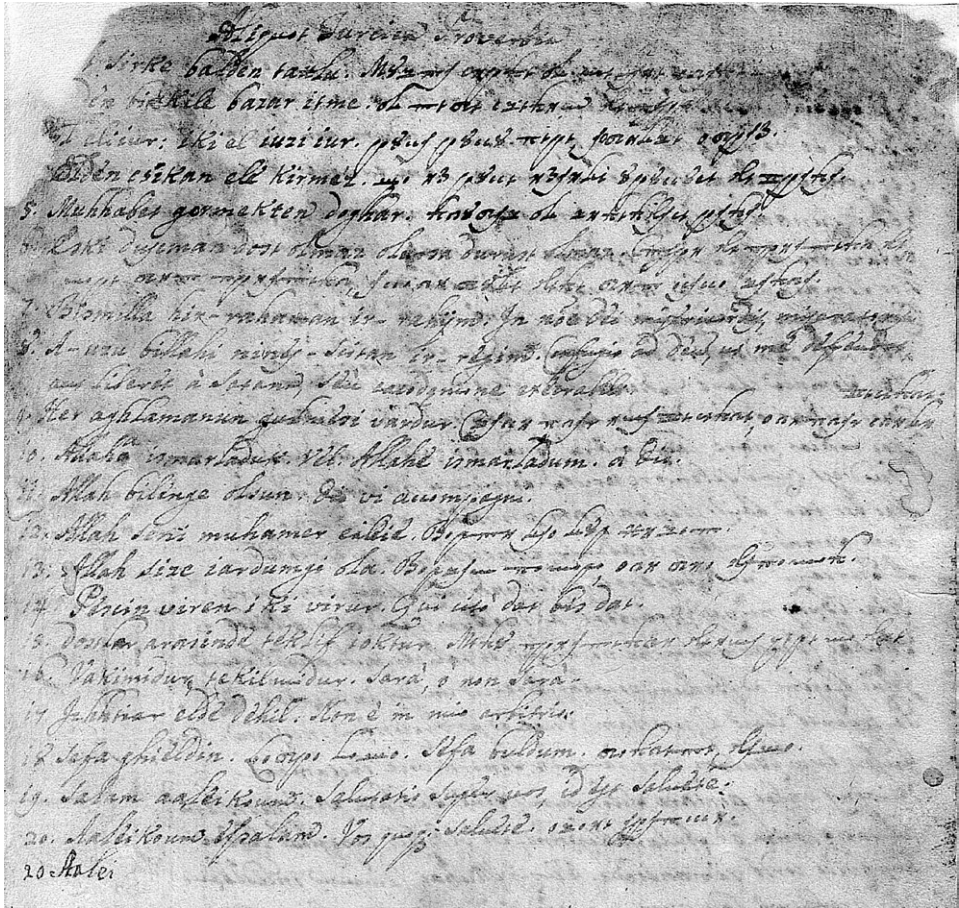
Key Words: Ottoman Turkish Language Knowledge, Ottoman Turkish Texts, Bosnian Franciscans

PRIOLOG 1

Aliquot Turcica Proverbia ("Nekoliko turskih poslovice")

Nikola Lašvanina, *Ljetopis*

(Arhiv samostana Sv. Petra i Pavla, Gorica, Livno, Kut. 35, Rijet., Kronika, str. 175)

PRILOG 2

*Prokleti otpis iz pera Madena ili Tevterdara*Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*

(Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska, Pok. 14. Protocolum Conventus Sutiscae, str. 251)

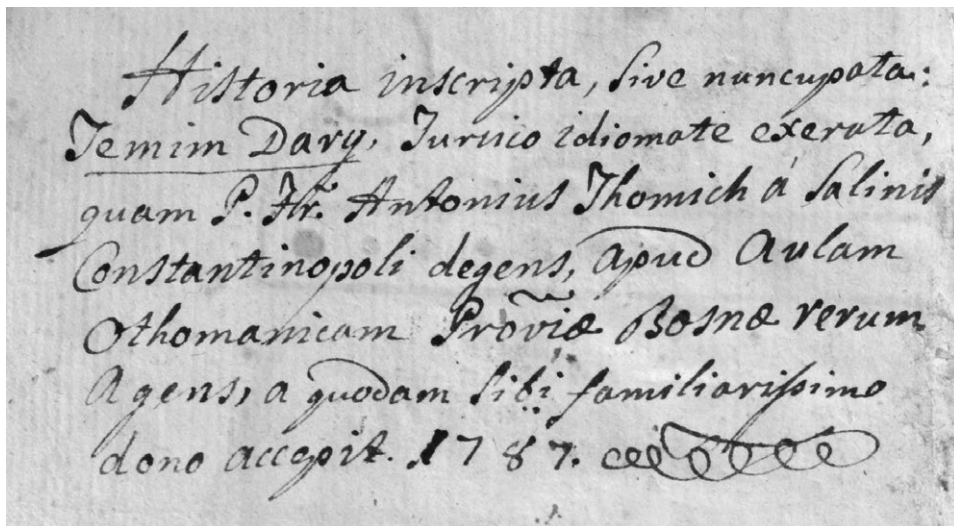
Gmri meschiavan hilafine mustakilen enisicirif viddiglinun cai.
 6 Di culunmajup, lachin buquna muselantik Berabi Hiyali Devle.
 Si ahianun veyaviri chimedhenun, seipattelerile verisimemek va smi.
 humgun sadro smadikce talleme caidat mamahinien mada
 ja, karkumajun sevvahiasimgun seffrafosse sudur olma
 gnilc, imdihimabad murcuuden bu miffula Muselantik Berabi
 ti viddiglinun bermenub katihumgun sevvahimaktun perakte.
 idid berat, ve gerak korvict, ve malkilunden insihicirif surde.
 ri zuurinde smihumgun sadro smadikce talleme caidat mamah
 uka 1179 senesi Rabul. Fekarun indoredunigien tarikinde
 musal ve merivan maden tallemidigal il muva haber laimesi
 murajaddur 1197-g. Seval-1783. S. 7 bir.

PRILOG 3

Unutarnja stranica korica rukopisne knjige "Hikâyet-i Temîm Dârî"

(Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska, Hikâyet-i Temîm Dârî, Franjevačka knjižnica Sutjeska, br. 112, unutarnja stranica korica)

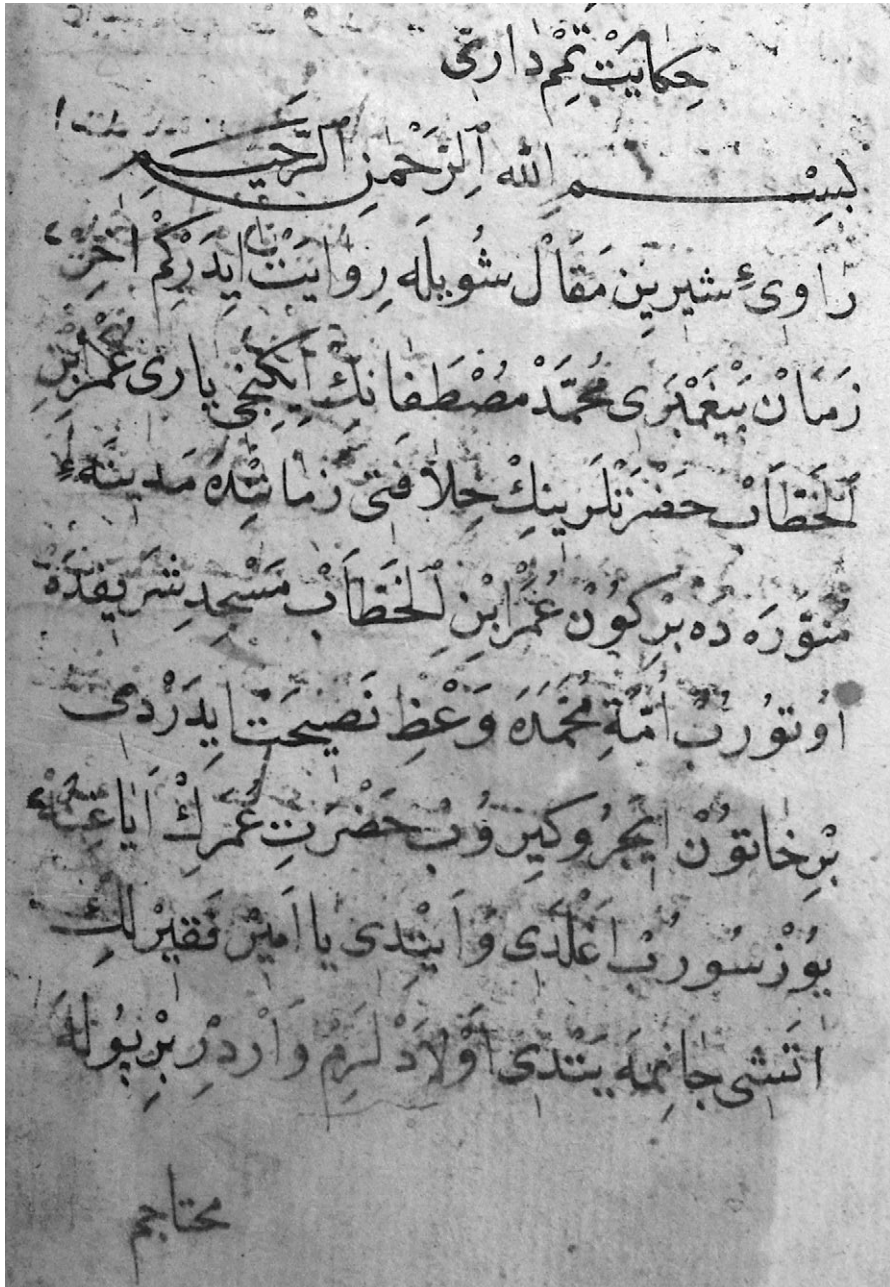
Historia inscripta, sive nuncupata: Temim Daryy, Turcico idioma exarata, quam P. Fr. Antonius Thomich a Salinis Constantinopoli degens, apud aulam Othomanicam Provi[nci]ae Bosnae rerum agens, a quodam sibi familiarissimo dono accepit 1787.

PRILOG 4

Prva stranica knjige "Hikâyet-i Temîm Dârî"

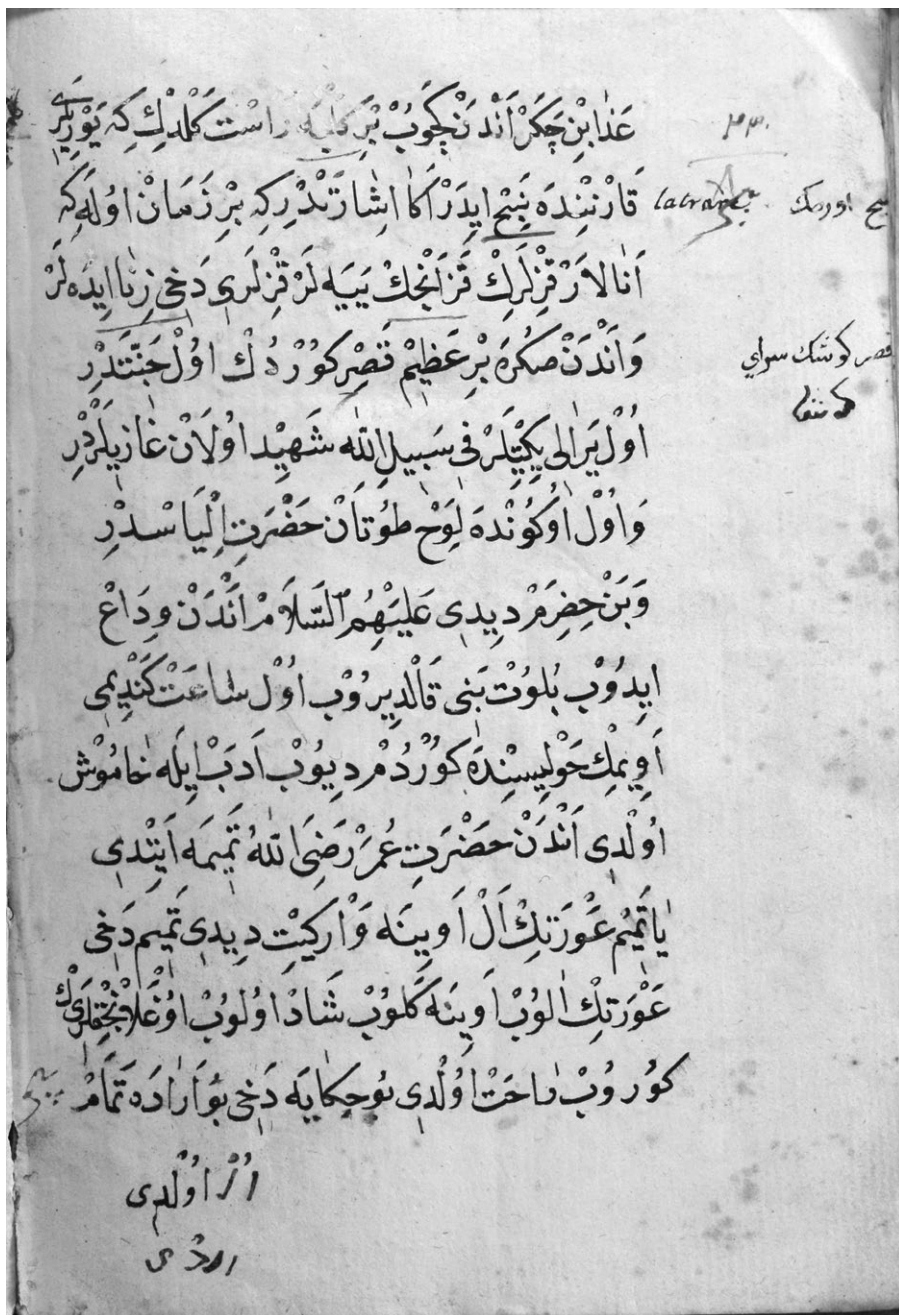
(Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska, Hikâyet-i Temîm Dârî, Franjevačka knjižnica Sutjeska, br. 112, str. 1)

PRILOG 5

Zadnja stranica knjige "Hikâyet-i Temîm Dârî"

(Arhiv samostana Sv. Ivana Krstitelja, Kraljeva Sutjeska, Hikâyet-i Temîm Dârî, Franjevačka knjižnica Sutjeska, br. 112, str. 23)

Hırvat Etnograf Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanları ve Günlük Yaşamları

Hatice Oruç

Ankara Üniversitesi

horuc@ankara.edu.tr

Özet

Antun Hangi XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında (1866-1909) yaşamış Hırvat bir etnografıdır. 1890 yılından ölüm tarihine kadar Bosna'da Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna gibi yerlerde öğretmenlik yapmış, tarih, coğrafya ve Almanca dersleri vermiştir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek'in idaresini geçici olarak Avusturya-Macaristan'a bıraktığı döneme denk gelmektedir. Antun Hangi, eğitim faaliyetleri yanında Müslüman halkın kültür ve gelenekleri hakkında araştırma yapmıştır. Bosna'ya geldiği ilk andan itibaren onların yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi toplamaya başlamış ve bu konuda 1899-1900 arasında Mostar'da *Osvit* gazetesinde onsekiz makale şeklinde yayınlamıştır. Bunları toplayarak *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Muhammedilerin Yaşamları ve Gelenekleri) başlıklı bir kitab haline getirmiştir (Mostar 1900). Kitabın yeniden gözden geçirilmiş ve bazı ilaveler yapılmış ikinci baskısı da kısa bir süre sonra *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri) başlığı ile yapılmıştır (Sarajevo 1906). 1907 yılında ise Almanca çevirisi yayınlanmıştır. Bosna'da bulunduğu sürece Hangi'nin kendi duydukları ve gördükleri, yaşlı nineler ve görmüş-geçirmiş kimselerden dinledikleri bu kitabın temelini oluşturmuştur. Kitapta Bosna-Hersek Müslümanlarının/Boşnakların günlük hayatları, yemek alışkanlıkları, çocukluk, eğlence, evlenme, doğum, yaşlılık, ölüm gibi daha pek çok konuda geleneklerini konu almaktadır. Bu çalışmada Antun Hangi ve kitabı hakkında bilgi verilerek, kitapta Bosna-Hersek Müslümanlarının kimlikleri ve günlük yaşamlarına dair anlatılar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek Müslümanları, Boşnak, Antun Hangi, Günlük Yaşam, Gelenek

1. Antun Hangi ve Eseri Hakkında

Hırvat asıllı bir öğretmen ve kendi kendini yetiştirmiş bir etnograf olan Antun Hangi, 1866 yılında Hırvatistan'ın Petrinja kentinde dünyaya gelmiştir. Liseyi bitirdikten sonra ailesinin isteği ile teolojiye yönelmişse de bunu yarıda bırakarak 1887'de kazandığı sınavla öğretmen olmuştur. Hangi 1890 yılında öğretmen olarak

Bosna'ya gelmiştir. İlk görev yeri 1890-1892 yıllarında Maglay'dır. Buradan Livno'ya okul müdürü olarak atanmıştır. 1894 yılında Bihke (Bihać)'deki ticaret okulunda ve 1895'de Banaluka (Banjaluka)'da geçici öğretmenlik yapmış, 1897'de Bihke'de ticaret okulunda kadrolu öğretmen olarak atanmıştır. 1902 yılında Saraybosna (Sarajevo) ticaret okuluna gelmiş ve burada altı yıl coğrafya, tarih ve Almanca dersleri vermiştir. 1909 yılında henüz 43 yaşında iken tüberküloz hastalığından hayatını kaybetmiştir (Softić, 1985: 161).¹

Antun Hangi, Bosna'da eğitim faaliyetlerini sürdürürken Müslüman halkın kültür ve gelenekleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Bosna'ya geldiği ilk andan itibaren onların yaşayış ve gelenekleri hakkında bilgi toplamaya başlamış ve bu konuda 1899-1900 arasında Mostar'da *Osvit* gazetesinde onsekiz yazısı yayınlamıştır (Muraj ve Lučić, 2002). Bu yazılar daha sonra kitap haline getirilmiş ve *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Muhammedilerin Yaşamları ve Gelenekleri) başlığı ile 1900 yılında basılmıştır.² Bu kitap Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşamlarını, dinleri ve kültürlerini bütünüyle ele alan ilk eser olduğundan büyük ilgi görmüş ve hükümet okul kütüphaneleri için bu ilk baskının büyük bir kısmını satın almıştır (Kajmaković, 1990: 8). Kitabın yeniden gözden geçirilmiş ve bazı ilavelerle genişletilmiş ikinci baskısı da kısa bir süre sonra 1906 yılında *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri) başlığıyla yapılmıştır.³ Eser aynı dönemde Almancaya çevrilmiş ve 1907 yılında Saraybosna'da yayınlanmıştır.⁴ Eserin yakın dönemde de baskıları yapılmıştır.⁵

Antun Hangi kitabını hazırlarken Bosna-Hersek'te Müslümanların halk şiirlerini de *Narodne pjesme iz Bosne* (Bosna'dan Halk Şiirleri) başlığı ile bir mecmua halinde derlemiştir. 77 şiirin yer aldığı bu mecmua, el yazması halinde Zagreb'de Hırvat Bilimler ve Güzel Sanatlar Akademisi (HAZU)'nde bulunmaktadır (Muraj ve Lučić, 2002; Softić, 1985: 170).

¹ Softić, Antun Hangi'nin hayatı ile ilgili tek kaynağın, 1909'da Hangi'nin ölümü üzerine Josip Milaković tarafından *Školski vjesnik*'te yazılan nekroloji olduğunu belirtmektedir.

² Antun Hangi (1900). *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*. Mostar: Hrvatske dioničke tiskarne.

³ Antun Hangi (1906). *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, düzeltilip genişletilmiş ikinci baskı, Sarajevo: Tisak Daniela A. Kajona. (Kitabın iç kapağında basım tarihi 1906, dış kapağında ise 1907 yazmaktadır).

⁴ Antun Hangi (1907). *Die Moslims in Bosnien Herzegowina, Ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*. Autorisierte Übersetzung von Hermann Tausk, Sarajevo: Druck und Verlag von Daniel A. Kajon.

⁵ Antun Hangi (1990). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Hazırlayan: Radmila Kajmaković, 3. baskı, Sarajevo: Svjetlost; Antun Hangi (2009). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Dobra knjiga; Antun Hangi (2010). *Život i običaji muslimana*. Novi Pazar: El Kalimeh.

Kitabın ilk baskısının önsözünde; Antun Hangi, Bosna'da Maglay'a öğretmen olarak geldiğinde kendisine tamamen yabancı olan bir dünyaya girdiğini söylemektedir. Daha öncesinde tek bir Müslümanla dahi karşılaşmamış olduğunu belirten Antun Hangi, bundan sonraki hayatını onların arasında geçirecektir. Kısa sürede bu yabancı dünyaya alıştığını, Müslümanları sade hayatları ve samimiyetlerinden dolayı sevdiğini, onlarla arkadaşlık ederek daha iyi tanıdığını ve genel hatlarıyla da olsa hayatlarını ve geleneklerini yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir.

Kitabın ilk baskısı yapıldığında Antun Hangi'nin Bosna'da geçirdiği zaman on yılı bulmuştur. Kitap, yazarın bu süre içerisinde kendi gördüklerine ve duyduklarına, yaşlı kadınlar ve dindar başka kimselerin anlattıklarına dayanmaktadır. Ancak Hacılar ve Mekke'ye yolculukta Kabe'yi Edhem Rıza'nın tasvirlerine; gençlerin sevdalık etmeleri ve evliliğe dair geleneklerin bir kısmını Kulinović'in çalışmasına göre yazdığını yine kendisi dile getirmektedir.

Bu çalışmada en çok bilgi verenler arasında iki yaşlı kadın öne çıkmaktadır: 1) Bey, ağa, tüccar ve fakirlerin evlerine girip çıkan; büyü ve nazar bozan, hatim duaları, sünnet törenleri ve düğünlerde ev sahiplerine yardım eden ve yemek pişiren yaşlı Bihkeli bir Müslüman kadın; 2) Banaluka'da küçük yaşta öksüz ve yetim kalıp, bey ailelerinden birinin evinde hizmetçilik yapan ve tüm ömrünü o evde geçirmiş olan yaşlı bir Katolik kadın. Ayrıca kendisine bilgi kaynağı olarak isimleriyle birkaç öğrencisini (Banaluka'da Muhamed Hodžić, Selim Avdić vd.), Bihke'de genç Izetbeğ Muhamedagić ve ismini vermeden bir hocayı zikretmektedir.

Kitabın ikinci baskısı ilavelerle genişletilmiştir. Önsözünde ilk baskıya yapılan eleştirileri dikkate alarak bu konuda düzeltmeler yaptığını belirten yazar, ilk baskıdaki "Muhammedi" ifadesini de "Müslümanlar" olarak değiştirmiştir. Hangi, kitabın başlığının içeriğine göre çok geniş olduğunu aslında *Iz života i običaja muslimana u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Geleneklerinden) başlığının buna daha uygun olabileceğini düşünmektedir. Bu kitabın Bosna-Hersekli Müslümanların tüm geleneklerini içermediğini ve bir kitapta da bunun yazılamayacağını söylemektedir. Bunda da haklıdır, nitekim Hangi Bosna-Hersek'in tüm bölgelerindeki şartları bilmemektedir ve anlatımları öğretmenlik yaptığı Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna şehirleri ile sınırlıdır. Hatta kitabının önsözünde ve aşağıda bahsi geçecek olan mektuplarında belirttiği üzere kitabı için malzemeyi daha çok Banaluka ve Bihke'de toplamıştır. Yerel ya da bölgesel unsurların, tüm Bosna-Hersek için standart kabul edilemeyeceğini hatırlamak gerekir.

Aiša Softić, Antun Hangi'nin Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşayış tarzı ve geleneklerini sadece şahsî ilgi ve arzusuyla mı araştırdığı, yoksa Avusturya-Macaristan'ın izlediği kültür politikasıyla mı hareket ettiği konusunda kesin bir yargıya varmanın zor olduğunu belirtmektedir. Ancak her ne olursa olsun Hangi'nin bu sahadaki faaliyetlerinin Bosna'da Avusturya idaresinin menfaatlerine tam anlamıyla

uyduğuna şüphe olmadığına altını çizmektedir (Softić, 1985: 162). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*'yi üçüncü baskıya hazırlayan Radmila Kajmaković ise Hangi'nin faaliyetlerini, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek Müslümanlarına karşı resmi politikasının çıkarları ile Hangi'nin kendi çöküşünün-isteğinin bir bileşimi olarak değerlendirmektedir (Kajmaković, 1990: 11). Ramiza Smajić de, Antun Hangi'nin eserlerinde; yazarın merakı ile birlikte dönemin resmi kültür politikasının itici güç olduğunu iki unsurun bir arada bulunduğunu söylemektedir (Smajić, 2010: 135). Marko Pišev, yirminci yüzyılda iki dünya savaşı arasında Sırp etnolojisinde Yugoslavya Müslümanlarını konu aldığı çalışmasında, yer yer Antun Hangi'nin eserine de değinmiştir. O da Antun Hangi'nin hizmetinde bulunduğu Avusturya-Macaristan imparatorluğunun menfaatleri doğrultusunda ve zamanın aktüel politikaları gereğince hareket ettiğini düşünmektedir (Pišev, 2019: 181-183).⁶

Antun Hangi eserini, Osmanlı devletinin 1878 yılı itibariyle Bosna-Hersek idaresini geçici olarak Habsburg monarşisine bıraktığı ve yeni idarenin tüm halkları Boşnak adı altında tek bir etnik çatı altında toplayan bir kültür politikası güttüğü zamanda, bu yeni idarenin eğitim sisteminde yer alan biri sıfatıyla yazmıştır.⁷ Bu

⁶ Pišev, Sırp etnolog Čedomil Mitrinović'in *Naši muslimani (Bizim Müslümanlarımız)* başlıklı eseriyle (Čedomil Mitrinović, *Naši muslimani: Studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Štamparija Sv. Sava, Beograd 1926.) bundan bir çeyrek asır önce yazılmış olan Hangi'nin eserini kıyaslayarak iki söylem üzerinde durmaktadır. Bunlardan birisi Hangi'ye mahsustur ve bu Avusturya-Macaristan emperyalizmidir, Yugoslav paternalizmi ise Mitrinović'e mahsustur. Pišev'e göre "Hangi için Yugoslav İslam zaten tam yirmi yıldır -Berlin Kongresi'nden ve Bosna-Hersek'in Avusturya işgalinden bu yana-, kendisinin resmi memuru olduğu ve çıkarlarını asla tartışılabilir bulmadığı bir imparatorluğun parçasıdır" (Pišev, 2019: 182.) ve bu gerçeğin dolaysız bir yansıması değil, daha ziyade "incelikle politize edilmiş, romantik notalar serpiştirilmiş bir gösterimdir" (Pišev, 2019: 183). Diğer taraftan, Mitrinović'in eseri ise "tam olarak Hangi'nin metninde gizli kalmış olana yoğunlaşmıştır" ve bu Avusturya işgaline karşı Müslüman direnişi, Osmanlı askerinin çekilmesinden sonra muhacirlik ya da nüfusun toplu göçü meselesi, Müslüman köylünün içler acısı maddi yaşam koşulları ve tarım reformu adına savaş öncesi ve savaşlar arasında alınan önlemler sonrası büyük toprak maliklerinin ekonomik çöküşü gibi konulardır. Bu eserde, XX. yüzyılın başlarında etnik ve dinî farklılıkların üstesinden gelecek tek bir Yugoslav ulus ideolojisiyle Bosna-Hersek'te Müslümanların modernizasyonuna işaret eden bir dizi sosyo-politik, ekonomik ve kültürel hadiseye de yer verilmiştir. Bununla Mitrinović, Bosna'da İslama karşı Sırp algısını ortaya çıkarmaktadır ve bu, bir tür anlamsız ve potansiyel olarak tehlikeli değerler sisteminin etkisiyle dönüşmüş ve yabancılaşmış bir aile üyesine yöneltilmiş (Yugoslav birliği inşa fikrine Müslümanların geri dönüşü düşünülerek) babacan bir tavrıdır (Pišev, 2019: 182).

⁷ Antun Hangi'den yaklaşık yarım asır önce, Bosna'yı kısa süreli ziyaret eden bir başka Hırvat'ın -Matija Mažuranić'in bu seyahat esnasında edindiği izlenimleri *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40 po jednom domorodcu* adıyla yayınlanmıştır (Zagreb, 1842). Mažuranić'in seyahati ve eserinin yayınlandığı dönemde Hırvatistan'da *İllir Uyanışı ve Yenilikçi Hareketi* etkindi. Bu hareket antik çağın İllirlerinden geldiğine inanılan tüm Güney Slavlarını tek bir siyasî ve kültürel çatı altında birleştirmeyi amaçlıyordu. İllir Hareketi taraftarları için İllirlik ve Slavenlik, Hırvat kimliğinin dışında değildi, bilakis onun bir parçasıydı. Hırvat ismi Sloven

zaman söz konusu politikanın bir yansıması olarak Bosna-Hersek Müslümanlarının halk eserleri ve hayatlarına ilginin yoğunlaştığı bu alanda bir taraftan Bosna'da Avusturya Macaristan idaresinin doğrudan temsilcisi olarak Kosta Hörmann'ın diğer taraftan Zagreb merkezli Matica hrvatska (Hırvat Kültür Merkezi)'nin temsilcisi sıfatıyla Luka Marjanović'in faal oldukları bir zamandır. Siyasi amaçlarla tüm diğer halklar gibi Müslümanları da yanına çekmek isteyen yeni idare, bunu yapabilmek için onları çok iyi tanımalıydı. Bu sadece yeni idare ve temsilcilerinin değil, Bosna-Hersek Müslümanlarının, İslam inancını benimsemiş Sırp lar ya da Hırvatlar olduğunu ileri süren siyasi grupların da isteğiydi (Kajmaković, 1990: 7).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna politikası 1882 yılında Ortak Maliye Bakanı olarak Benjamin Kállay'ın Bosna idaresinden sorumlu olmasıyla şekillenmeye başlamıştır. "Kültür Hizmeti" olarak adlandırılan politikanın temelinde Bosna-Hersek'i modern bir Avrupa toplumu haline getirmek ve Habsburg standartlarına uydurmak düşüncesi yatmaktadır. "Geri kalmış topraklara medeniyeti getirme" söylemini Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek işgalini meşrulaştırmak adına sıklıkla kullanmıştır. "Kültür Hizmeti" politikasında bölgenin çok dinli ve çok kültürlü yapısı dikkate alınmış, dönüşümün halk tarafından direnişle karşılanmaması için bölgedeki farklı dinî gruplar arasındaki ilişkiler üzerinden bir denge siyaseti güdülmüştür. Bu siyasetin en önemli stratejilerinden birisi, bölgede yaşayan tüm farklı dinî ve etnik grupları kapsayan bir kimlik algısının oluşturulması için gerekli

---

ismiyle ve Sırp ismiyle eşitti. Bu hareketin taraftarları Bosna'yı da ortak İllir bölgesi içinde görmekteydiler. İllir hareketinin lideri olan Ljudevit Gaj'ın en büyük gayelerinden biri Bosna'nın Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılmasıydı. Mažuranić kardeşler (Ivan, Antun ve Matija) de bu hareketin ateşli taraftarlarıydılar ve Matija'nın Bosna'ya yolculuğunun asıl amacı Bosna'daki durumu gözlemlemek, Türkleri buradan sürmek ve Hıristiyanları Türk idaresinden kurtarmak adına ne yapılabileceğini araştırmaktı. Mažuranić, 1839 kışında iki aydan az kaldığı Bosna'yı genel olarak kasvetli, hüznü ve tehlikeli bir ülke olarak göstermekte, genellikle Türkler şeklinde isimlendirdiği Bosnalı Müslümanlar hakkında son derece olumsuz (vahşi, acımasız, görgüsüz, sofrada adabı bilmez, verdiği sözde durmaz, tembel, edepsiz vb.) gerçek dışı bir resim çizmekte ve İslam dini ile ilgili asılsız ve yanıltıcı bilgilere yer vermektedir. Eser, Hırvat edebiyatının ilk gerçek edebî seyahatnamesi olarak kabul edildiği gibi, birkaç kuşaktan beri okuyucu ve araştırmacılar tarafından o dönem Bosna'sı için güvenilir bir tarihî kaynak olarak da görülmektedir. Ancak Mažuranić'in pek çok iddiasına eleştirel bir gözle bakmak ve konuyu farklı bir açıdan incelemek zaruri ve mantıklıdır. Ekrem Čaušević ve Tatjana Paić-Vukić, bu seyahatnamenin tarihî kaynak olarak değerini ve kullanımı konusunda dikkat edilmesi gereken hususları bir makale ile ortaya koymuşlardır (Paić-Vukić ve Čaušević, 2006). Adı geçen bilim insanları Čaušević ve Paić-Vukić ile Ayla Hafız Küçükusta'nın ortak çalışmaları sonunda seyahatname 2011 yılında *Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hırvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname)* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır (Mažuranić, 2011).

Matija Mažuranić ile aynı dönemde Bosna'da Bihaç'ı ziyaret eden Imbro Ignjatijević Tkalac (1824-1912), 1894'de yayımlanan hatıratında (*Uspomene iz Hrvatske*) burada edindiği gözlem ve deneyimlerine de yer vermiştir. Tkalac'ın Bosna'ya dair anlatıları Mažuranić'ten tamamen farklı, zıt ve ölçüldür (Paić-Vukić, 2011).

alt yapının oluşturulmasıdır. Boşnaklık (Bošnjaštvo) adı verilen bu üst kimlik din ayırımı gözetmeksizin aynı toprağa, Bosna'ya ait olma düşüncesinin etrafında şekillenmiştir (Furat, 2013: 23-24).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna'daki kültür politikasının en görünür tezahürü, 1888 yılında Saraybosna'da Ulusal Bosna-Hersek Müzesi'nin (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine) kuruluşu⁸ olmuştur. Benjamin Kállay, Bosna-Hersek'in tarihi kökenlerini araştırmak amacıyla kurulan bu müze için Avusturya-Macaristan imparatorluğunun farklı bölgelerinden mevcut koleksiyonları yeniden organize edebilecek ve müzeyi kısa zamanda bir bilim ve kültür merkezi haline getirebilecek yetenekli ve seçkin bir ekip toplamaya gayret göstermiştir (Feldman, 2017: 110). 1889 yılında müzenin süreli yayın organı olan *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* dergisi yayınlanmaya başlamıştır⁹. Müze müdürü Hırvatistan'dan Kosta Hörmann, yetenekli bir bürokrat ve idareci olmanın yanında aynı zamanda Müslümanların epik halk şiirlerini/şarkılarını ve geleneklerini toparlayan bir etnograftı. Müslüman epik halk şiirlerini içeren iki kitabının yayını Müze'nin açılışı ile aynı zamanlı gerçekleşmiştir.¹⁰ Aynı dönemde Kosta Hörmann ile rakipsel bir ilişki içerisinde görülen Luka Marjanović¹¹ de Müslümanların epik şiirlerini toplamak ve yayınlamakla meşguldü. Genç yaşlarından itibaren halk şarkıları toplamaya meraklı olan Marjanović, 1886 yılında Zagreb Üniversitesi'nde Kilise Hukuku profesörü iken Müslüman epik şarkılarına yönelmiş, bu konuda kendisine yardım edecek bir de ekip oluşturmuştur. Müslüman epik halk şiirlerinin on dokuzuncu yüzyıldan en geniş fondu Marjanović'in çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır (Buturović, 2001: 187).

Antun Hangi'nin Luka Marjanović ile temas halinde bulunduğu, O'na ulaştırılmak üzere yazdığı mektuplar vasıtasıyla bilinmektedir¹². Hangi, halk şiirlerini derlerken Marjanović'in tavsiyelerine başvurmuş, ondan direktifler ve maddi destek

⁸ Müzenin kuruluş tarihi 1 Şubat 1888'dir. <https://www.zemaljskimuzej.ba/o-zemaljskom-muzeju-bih> (Erişim tarihi: 29.08.2020).

⁹ İlk sayısı 1 Ocak 1889 tarihinde yayınlanmıştır. 1889-1906 yılları arasında derginin sorumlu editörlüğünü Kosta Hörmann yapmıştır. <https://www.zemaljskimuzej.ba/glasnik-zemaljskog-muzeja-bih> (Erişim tarihi: 29.08.2020).

¹⁰ *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini (Bosna-Hersek'te Muhammedilerin Halk Türküleri)* başlıklı mecmuasının ilk kitabını 1888 ve ikinci kitabını 1889 yılında yayınlamıştır (Buturović, 2001: 184).

¹¹ 1888'de Kosta Hörmann'ın ilk kitabına Vatroslav Jagić, Luka Marjanović, Tihomir Ostojčić, Jan M. Černý, Bronislaw Grabowski ve Agramer Zeitung tarafından katkı ve kritik mahiyetinde yazılar kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Hörmann'ın koleksiyonunu katı bir tutumla reddeden Luka Marjanović'in kritiği dikkat çekmektedir (Spahić, 2018: 423-425).

¹² Mektuplar doğrudan Marjanović'e hitaben yazılmamıştır, her iki mektup da "Muhterem Beyefendi" şeklinde başlamakta, Marjanović'e mesajlar içermekte ve mektubun muhatabı kişi ve Marjanović selamlanarak bitmektedir: "Siz ve muhterem beyefendi Profesör Dr. Marjanović hürmetlerimi kabul buyurunuz".

almıştır. Bundan yola çıkılarak, Matica hrvatska'nın Bosna-Hersek'te Luka Marjanović idaresinde yürüttüğü Müslümanların halk şiirlerinin toplanması faaliyeti içerisinde Antun Hangi'nin de yer aldığı söylenebilir (Softić, 1985: 163, 167). Nitekim Hangi'nin Bosna-Hersek Müslümanlarının Halk Şiirleri Mecmuası da 1899 yılında Matica hrvatska'ya teslim edilmiştir. Antun Hangi'nin Bosna ve Hersek'te Müslümanların Yaşamları ve Gelenekleri kitabını da Matica hrvatska'nın bilgisi dâhilinde ve onunla anlaşılmalı olarak hazırladığı yine söz konusu mektuplardan anlaşılmaktadır: “[...] Bitirdiğim kadarıyla çalışmamı size gönderiyorum, buyurunuz bir göz atınız ve değerlendirmesi için muhterem beyefendi Profesör Marjanović'e teslim ediniz. Aynı zamanda, lütfen çalışmada nelerin eklenmesi ve düzeltilmesi gerektiğini (eğer lüzumlu ise) işaretleyiniz ve sonra eklemeleri ve düzeltmeleri yapmam için olabildiğince kısa zamanda geri gönderiniz. [...] Bu vesileyle sizden bir miktar para, en azından 50 forint rica ediyorum ve eğer telif ilişkisi bir anlaşmaya varılmazsa, bana gönderilmiş olan avansı iade etmek suretiyle elyazmamı geri çekme hakkımı saklı tutuyorum. Böyle bir eser yazmak zor iştir, âlemi bilmek, malzemeyi toplamak, birkaç şey öğrenmek için koca-karıllara para ödemek, onlara kahve ve tütün ikram etmek gerekir [...]” (Softić, 1985: 167-168). Diğer bir mektubunda da yine kitapla ilgili satırlar yer almaktadır: “Muhterem Beyefendi! İki hafta önce size ‘Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini’ başlıklı çalışmamı gönderdim, ancak bugüne kadar bana bir alındı teyidi göndermemiş olmanıza şaşıyorum. Şimdi size ‘Ölüm’ü gönderiyorum ve bununla çalışma tamamlanıyor. Size yazdığım gibi, benim arzum bu çalışmanın özel bir kitapta yayınlanması ve imkân ölçüsünde resimlerin ilave edilmesidir, çünkü bu şekilde kıymeti artacaktır [...] İki yıllık emeğimin karşılığı olarak Matica'nın bu yıl için ilan ettiği ödülü talep etmemin abartı olmadığına inanıyorum. Çalışma şarkılarla/şiirlerle birlikte özel bir kitapta basılacak olursa, ödülün, şarkılar için aldığım 80 forint kesilmesine izin veriyorum. Eğer Matica ilan ettiği ödülü yollamazsa, başka bir yerde değerlendirebilmem için lütfen el yazmamı biran önce iade ediniz [...]” (Softić, 1985: 169). Mektuplardan kitabın Matica hrvatska tarafından basılması konusunda bir anlaşmanın varlığı, ancak sonradan telif ücreti konusunda bir belirsizliğin ya da anlaşmazlığın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nihayet kitabın ilk baskısının Mostar ve ikincisinin Saraybosna'da gerçekleştirilmiş olması, Matica hrvatska ile Antun Hangi'nin bir uzlaşmaya varamadıklarını düşündürmektedir. Antun Hangi, kitabının ikinci baskısında bazı baskı klişelerini ödünç verdiği için Zemaljski muzej idaresine teşekkür etmektedir ki bu O'nun Kosta Hörmann ile de irtibat halinde olduğuna işaret etmektedir.

Antun Hangi, kitabının ilk baskısının önsözünde, bu çalışmayı yapmasında politik bir saikten bahsetmezken, ikinci baskının önsözündeki bazı cümleleri politik bir renk almaktadır ve bu Avusturya-Macaristan'ın Bosna'da uyguladığı kültür planına da uymaktadır. Hangi önsözde şöyle demektedir: “Bu eserin hazırlanmasında,

aklımdaki tek istek Sava [nehri], Dinara ve Biokovo [dağları] ötesindeki kardeşlerimi bizim Müslümanlarımızla tanıştırmaktı. Edebiyat eserlerinde ve günlük basında hala bu bölgeyi tanımamanın izleri belirgin olduğundan bu tanışma çok daha gereklidir. Ancak birbirimizi tanırsak karşılıklı güven ve dostluğun yolunu açabiliriz ve bu benim hep özlemini duyduğum şeydir.” (Hangi, 1906: predgovor).

Hangi, mektuplarından birinde kitabının basılması bahsi geçtiğinde de şunları yazmıştır: “[...] Böyle bir kitap, her şeyden önce, hayatlarının sadece sadık bir kopyası olduğundan değil, ayrıca kaybetmiş olduğumuz ve memnuniyetle ana Hrvatistan’ın kollarına geri döndürmek istediğimiz kardeşlerimiz hakkında son derece sempatiyle yazıldığı için onların [Müslümanların] ilgilerini çekecektir. Bizim Muhammedilerimiz, dinleri, yetişmeleri ve düşünce tarzları ile bizden tamamen farklı bir görünüme sahiplerdir ve bizi pek çok konuda anlamamaktadırlar. Onları kazanmak için, övmeliyiz ve haklarında sempatiyle yazmalıyız, çünkü biz bugün hala Zagreb’deki bazı efendilerin onlar hakkında ne düşündüklerinden emin değiliz. Ancak sempatik yazılarla onları daimî surette yanımıza çekebiliriz, çünkü kardeşimiz halk [Sırplar] da yeni zamanlarda yüzlerini rüzgârın estiği tarafa çevirdi ve onlar [Müslümanlar] hakkında güzel yazmaya koyuldu. Sempati bizim tarafımızda olsa da bunlar tereddüd ediyorlar, ancak nihayetinde galibiyet onları güzel sözlerle fethedenlerin tarafında olacak, çünkü çalışmamda da zikrettiğim gibi onlar [Müslümanlar] akıllarından ziyade duygularıyla hareket ediyorlar [...]” (Softić, 1985: 168).

Kitabının önsözünde ve Luka Marjanović’e yazdığı mektupta Bosna-Hersek Müslümanlarından “kardeşlerimiz” ve “bizim Muhammedilerimiz/Müslümanlarımız” şeklinde bahsetmesi, Antun Hangi’nin, Boşnakları Müslüman Hırvat olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bunu, kitabının ana metninde de açıkça belirtmekte, anlatımlarına da Bosna-Hersekli Müslümanların kimler olduğunu açıklamakla başlamaktadır: “Bosna ve Hersek Müslümanları kadimden Slavenlerdir. Bir zamanların görkemli Bosna Krallığı Osmanlı yönetimine düştüğü zaman, pek çok Boşnak babalarının dinini inkâr etmiş ve Muhammed’in dinini-İslam’ı kucaklamıştır ve bugün O’nun en sadık mensuplarıdır” (Hangi, 1906: 9). Burada Hangi, Boşnak kelimesini Bosna-Hersek Müslümanlarını ifade etmek için değil; Avusturya-Macaristan’ın kültür politikasının yansımaları olarak krallıkta yaşayan tüm Slav halklara işaret etmek için kullanmaktadır. Kitabın isminde Muhammediler ve sonra Müslümanlar ifadesinin kullanımı da bu sebeptendir. Ortodoks Sırplar için de aynı etnik mensubiyeti kabul ettiği yukarıda yaptığımız alıntıda görülmektedir.

Antun Hangi, Bosna-Hersekli Müslümanların dinlerini, bu dini kendilerine getiren Türklerle yakından ilişkilendirdiklerini ve bundan dolayı da kendilerini memnuniyetle Türk olarak ve dinlerini Türkün dini olarak adlandırdıklarını söylemektedir. Bir Müslüman’ın “Türk dinim üzerine” diyerek yemin etmesi de oldukça olağandır.

Yazara göre Bosna-Hersek Müslümanlarının vatan duygusu, dinî yanlarının ağır basmasından dolayı az gelişmiştir. Bu sebeple bu Müslümanlar Boşnak/Slaven olduklarını ve Hırvatça konuştuklarını bilmezler: “Vatan duygusu bizim Müslümanlarda bugün de çok az gelişmiştir, çünkü onlarda dinî taraf ağır basmaktadır. Mesela onlar son zamana kadar, işgale kadar gerçekte hangi millettten olduklarını bilmiyorlardı. Beyler, seçkin ağalar ve bilgili kimseler Boşnak olduklarını ve Hırvatça konuştuklarını söylüyorlardı, ancak halk yığını bilmiyordu ve hala bilmiyor” (Hangi, 1906: 9).

Antun Hangi, “Hrvat” Müslümanlardan başka Bosna-Hersek’te, Bosna krallığının düşüşünden sonra, bu topraklara en çok devlet görevlisi, zanaat erbabı ve tüccar olarak gelip yerleşen gerçek Osmanlı ahfadı olduğunu da belirtmektedir. Bu gelenlere ve onların nesillerine, yerli Bosnalı Müslümanlardan (*Turçin*) farklı olarak *Turkuşa* denilmektedir. Gerçek Türkler (*Turkuşa*’lar) Bosna-Hersek’te bugün az sayıdadırlar. Dört yüzyıl içinde bölgeden kızlarla evlenerek bu toprakların dilini ve geleneklerini öğrenmişler ve yavaş yavaş kendi özlerini kaybederek yeni bir öz – temiz bir Slaven tip kazanmışlardır.

Antun Hangi’nin kimlik konusu dışında bazı ifadeleri de yine dönemin siyasi şartlarını ve hedeflerini yansıtmaktadır. Hangi’ye göre Bosna-Hersekli Müslümanlar Avusturya işgaline kadar geri kalmışlardır, ancak mizaçları gereği güçlü, sağlıklı ve sağduyuludurlar ve iyi bir ilerleme kaydedeceklerdir. O ana kadarki başarılarını da bunun teminatı olarak görmekte, şimdiden eğitimlerini iyileştirdiklerini, “Gayret” ismiyle bir öğrenci destek topluluğu oluşturduklarını, vakıflarını düzenlediklerini, birkaç gazete kurduklarını ve ayrıca Hırvat edebiyatına da mükemmel öykücüler ve şairler verdiklerini belirtmektedir (Hangi, 1906: 49-51). Hangi’nin bu görüşleri de Avusturya-Macaristan idaresinin Bosna-Hersek işgalini meşrulaştırmak için kullandığı “geri kalmış topraklara medeniyeti getirme” söylemini akla getirmektedir.

Nihayet, yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında Antun Hangi’nin, Avusturya-Macaristan’ın Bosna kültür politikasını benimsediği ve Matica hrvatska ile işbirliği içerisinde faaliyet gösterdiği söylenebilir. Bununla birlikte yazarın kendi merak ve arzusunu da göz ardı etmemek gerekir. Hangi’nin kitabının ilk basısının önsözünde ifade ettiği duygular, Luka Marjanović’e yazdığı mektuplarında da görülmektedir: “[...] ve buradaki Müslümanları dingin hayatlarından dolayı ve samimiyetlerinden ve dürüstlüklerinden dolayı sevdim, onların arasında yetişmiş gibiyim. Maglay’dan Livno’ya ve sonra Bihke’ye ve Banaluka’ya atandığımda bizim Müslümanların her yerde aynı olduklarını, aynı derecede dürüst ve karakterli olduklarını anladım. Onlarla arkadaşlık ederek ve evlerini ziyaret ederek onları daha iyi tanıdım, ana hatlarıyla da olsa hayatlarını ve geleneklerini tasvir etmek ve bu kitabı onlara ve Hırvatistan’daki yurttaşlarıma ithaf etmek istedim”. Marjanović’e mektubunda da şöyle yazmaktadır: “Çalışmam tamamen kaynaklara dayanmakta-

dır ve her şeyin yazdığım gibi olduğunu garanti ederim. Muhammedileri, geleneklerini ve düşünce tarzlarını bildiğime, on yıldır bu topraklarda olmam ve bu sakin ciddi Muhammedilere en baştan son derece ilgi duymam ve onları samimi olarak seviyor olmam şahitlik etmektedir. Bunun dışında pek çok öğrencim, yaşlı nineler ve burada edindiğim samimi dostlarım da pek çok şey anlattılar, kanun ve şeriat hakkında da yakın arkadaşlarım, ticaret okulundaki Muhammedî öğretmenler konuştular” (Softić, 1985: 168).

Yazıldığı zaman, ortam ve amaçlarından yukarıda bahsettiğimiz Antun Hangi'nin *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* başlıklı etnografik eseri *Život/Yaşam* ve *Običaji/Gelenekler* olarak iki ana bölüme ayrılmıştır. *Život/Yaşam* başlıklı birinci bölümde Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşamları dinî ve dünyevi yönleriyle ele alınmakta, kimlikleri, dinî inanışları ve ibadetleri, mizaçları-genel özellikleri ve günlük yaşamları anlatılmaktadır. *Običaji/Gelenekler* başlıklı ikinci bölümde ise yedi alt başlık halinde (doğum, çocukluk, sevdalık/âşıklık etme, evlilik teklifi, düğün alayı-kına-nikah, yaşlılar, ölüm) doğumdan itibaren insan hayatı tüm evreleriyle ölüme kadar takip edilerek bu konularda mevcut gelenekler işlenmektedir. Çalışmamızın devamında Hangi'nin *Život/Yaşam* başlıklı ilk bölümde yer verdiği Bosna-Hersek Müslümanlarının genel özellikleri ve günlük yaşamlarına dair anlatımları konu edilmektedir.

2. Antun Hangi'nin Anlatımlarında Bosna-Hersek Müslümanlarının Genel Özellikleri ve Günlük Yaşamları

Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*'de, Bosna-Hersek'te kendi ifadesiyle “Müslüman Slavenleri” ele almaktadır; Arnavutlar gibi farklı etnik gruba mensup olan Müslümanlar içeriğe dâhil değildir. Dolayısıyla yazar eserine, yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Bosna-Hersek Müslümanlarının kimliklerine dair anlatımlarla başlamaktadır. Kısaca tekrar edecek olursak, Onların öteden beri Slaven-Hrvat olduklarını, Osmanlı idaresiyle birlikte İslam'a geçtiklerini belirtir. Bu dini kendilerine getiren Türklerle bağdaştırmakta ve dinlerini Türk'ün dini olarak tanımlamaktadırlar. Slaven-Hrvat olduklarının ve Hrvatcha konuştuklarının farkında değillerdir. Bosna-Hersek'te etnik Türkler de bulunmaktadır, ancak bunlar yüzyıllar içerisinde bölgeden yaptıkları evliliklerle asimile olmuşlar ve zamanla Slaven bir yapıya bürünmüşlerdir.

Antun Hangi'nin anlatımlarına göre Slaven yapısıyla Bosnalı Müslüman erkek genellikle uzun boylu, geniş omuzlu ve güçlü kaslıdır. Gururludur. Yeme ve içmede dengelidir. Sadık bir eş ve mükemmel bir babadır. Tüm Slavenler gibi dürüst, güvenilir, misafirperver ve yardımseverdir. Dostuna güvenir ve ona son güne kadar sadık kalır. Düşmanından nefret eder ve yapılan kötülüğü affetmez.

Bosnalı Müslümanlar, ziraî bir halktır. Evini, özgürlüğünü sever. Atasından miras kalan toprağa tutkundur ve bundan dolayı da baba ocağını satmaz. Bunu ancak

büyük ihtiyaç sonucu zorunlu durumlarda yapar. Bununla birlikte, Hangi, bazılarının mülkünü satarak Anadolu'ya göçtüklerini, buna da çoğunlukla vicdansız insanların, bu unsura düşman olanların spekülasyonlarının sebep olduğunu, gönü saf insanı göçe ikna ettiklerini ve bu şekilde onun mülkünü yok pahasına ele geçirdiklerini söylemektedir (Hangi, 1906: 13).

Hangi'ye göre "dünyada dinini Bosnalı Müslüman gibi sadakatle ve inançla seven millet çok azdır" (Hangi, 1906: 13). Bosnalı Müslümanlar dinlerine sadakatle bağlı, Allah'a inançları tam, dinleri için yaşayan ve ölen kimselerdir. Hayatta her şeyin, iyinin de kötünün de Allah'tan geldiğine inanırlar.

Çok mağrurdurlar, çünkü kendilerinin emretmek ve diğerlerinin itaat etmek üzere yaratıldığına inanırlar. Her zaman sessiz ve ağırbaşlıdırlar, az konuşurlar, konuşurken de boş-mesnetsiz konuşmamaya veya saygın bir insana yakışmayacak şeyler söylememeye dikkat ederler. Hangi "Onaltı yıldır bu topraklardayım [kitabın ikinci baskısı zamanı] ancak en hakir Müslümanın dahi Allah'a ya da bir azize küfrettiğini duymuşluğum (o da ancak yeni zamanlarda) nadirdir." diyerek onların mukaddes olana ne kadar saygılı davrandıklarını vurgulamaktadır. Küfredenden nefret eder ve asla hoş karşılamazlar. Son derece karakterlidirler, verdikleri sözü kutsal görürler, yalana tahammülleri yoktur ve hırsızlığı asla onaylamazlar (Hangi, 1906: 14-15).

Müslümanlar yolda yürürken önlerine bakarlar, duraksamazlar ve etraflarına bakmazlar. Kahvede ve ev ziyaretlerinde oldukça sakindirler, bir araya geldiklerinde ne gürültü ne bağırışma olmaz, sessizce ve ciddiyetle muhabbet ederler, nasıl sessizce toplanmışlarsa öyle sessizce dağılırlar (Hangi, 1906: 15).

Hangi'ye göre Bosna-Hersekli Müslümanlar muhafazakârdırlar ve her tür yeniliğe karşıdırlar. Buna örnek olarak Hangi, Bosna ejderi olarak bilinen Hüseyin Kapetan Gradaşeviç'in otonomluk hareketine işaret etmekte; Bosnalı Müslümanların "kendi sultanlarına" başkaldırdıklarını ve her tür reforma karşı direndiklerini yazmaktadır. Yazara göre muhafazakâr yapılarını, Avusturya-Macaristan'ın getirdiği yeni ölçü sistemini kullanmayarak da belli etmektedirler. Müslümanlar kendi aralarında hala sıvı ve ağırlık için okka, uzunluk için arşın ölçü birimlerini kullanmakta; para birimi için de eski isimleri muhafaza etmektedirler. Hangi, Müslümanların halen guruş, para ve akçe üzerinden hesap yaptıklarını söylemekte bunun geçerli para birimine göre ederini hesaplamaktadır (guruş Bosna'da on altı ve Hersek'te on iki heller etmektedir, iki heller Bosna'da beş para ve Hersek'te dört para etmektedir vs...) (Hangi, 1906: 16).

Dindar Bosna-Hersekli Müslüman erkek ve kadınlar, dini vecibelerini kurallarına uygun şekilde yerine getirmektedirler. Hangi, inancın tüm düşüncelerini ve benliklerini sardığını söylediği Müslümanların ibadetleri ile ilgili kuralları ve uygulamaları ince ayrıntılarına kadar detaylandırmaktadır. Abdest nasıl alınırdan, ezan nasıl okunura ve anlamına, günlük beş vakit namazdan Cuma ve bayram namaz-

larına, Ramazanda orucundan, iftarından, sahurundan, zekâtından eğlencesine, Ramazan bayramından Kurban bayramına, hacıların yola çıkışları, haccin önemi ve kişiler üzerindeki ruhani etkisine kadar pek çok konuya yer vermiştir. (Hangi, 1906: 16-49). Bunları yazarken de önyargısız bir yaklaşımla, İslam dinine hürmetle aslına uygun tanımlamalar yapmaya gayret etmiştir.

İbadet mekânlarını da dış görünüşü, yapı malzemesi ve iç döşemesi ile betimlemektedir. Camilerin zeminlerinin kilimlerle örtülü olduğunu söyleyen yazar, kilimin sadece camilerde değil Müslümanların evlerinde de kullanıldığını, bu kilimlerin ilk defa bir camiye ya da Müslüman evine giren yabancı için hayranlık uyandırıcı olduğunu yazmaktadır. Kilimi, bir anlamda Müslümanlarla özdeşleştirmiştir. Kilim kültürünün Bosna'ya İslâmı birlikte girdiğini, Bosna'da kilim dokumasının halen var olduğunu söylemektedir. Bosna'ya bu kültürü Osmanlıların getirdiğini ve tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın olduğunu da belirtmektedir. Sadece ülke içinde değil dışında da ün kazanmış olan Bosna'da üretilen kilimler, ihraç edilmekte ve kendilerine mahsus güzellikleriyle Fransa, Almanya ve İngiltere de rağbet görmektedirler (Hangi, 1906: 21-23).

Bosna-Hersek Müslümanları doğaya âşıktırlar, bu sebeple evlerinin, modern Avrupa şehirlerinde olduğu gibi cadde üzerinde olmasıyla ve yan yana dizilmesiyle ilgilenmezler. Bunun yerine evlerini genellikle nehirlerin ve derelerin kenarına, dağ yamaçlarına ve dört bir yandan güzel manzaraya sahip yerlere kurarlar (Hangi, 1906: 55). Evleri genellikle ahşaptır. Hangi ancak yeni yeni taş ve tuğladan evler inşa etmeye başladıklarını belirtmekte, evlerin genel yapıları ve kullanımları ile ilgili tasvirler yapmaktadır (Hangi, 1906: 53-57). Burada Hangi'nin gözlemlerinin öğretmenlik yaptığı şehirlere münhasır olduğunu, dolayısıyla anlatımlarının da buralara dair olduğunu hatırlamak gerekir. Bosna-Hersekli Müslümanların evlerinin çoğunlukla ahşap olduğu bilgisi tüm Bosna, özellikle de yapı malzemesinin ağırlıklı olarak taştan olduğu Hersek için geçerli değildir (Kajmaković, 1990: 10).

Ev içerisindeki eşya, düzen ve temizliği konusuna da anlatımlarında yer veren Hangi, Müslümanların evlerinde çok eşya olmadığını, hemen her evde sadece güzel bir düzen ve temizlik değil aynı zamanda sadelik ve pratikliğin dikkat çektiğini belirtmektedir. Müslümanların misafir ve arkadaşlarını buyur ettikleri odada-selamlıkta duvara monte edilmiş bir sedir bulunur, sedirin üzerine yünden yapılmış minder ve onun üzerine kilime benzer dokuma bir örtü serilir ve duvara yastıklar yerleştirilir. Hangi fakir evlerde minder olmadığını, sedirin üzerinin hasırla örtüldüğünü de eklemektedir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, zengin ya da fakir bütün evlerde tabana kilim serilmektedir. Müslümanlar gerek kendi evlerine ve gerek başka bir eve girerken kilimlerin kirlenmemesi için ayakkabılarını çıkararak çıplak ayak ya da çoraplarıyla girerler. Yatak odalarında karyola bulunmaz, gece yere serdikleri döşek ve yastıklarında uyur ve sabah katlayarak yüklüğe ya da büyük ceviz sandıklara kaldırırılar. Evlerinde yatak odalarında yıkanmak için hamam ya da ban-

yoları bulunmaktadır. El-yüz yıkamak ve banyo yapmak Müslümanlar için kanun olduğundan Bosna-Hersek'in her yerinde büyükçe yerleşim yerlerinde halka açık hamamlar bulunmaktadır (Hangi, 1906: 60-63).

Son derece misafirperver olan Müslümanlar, tüm misafirlerini aynı samimiyet ve içtenlikle karşılarlar. Daha mindere oturur ve hal-hatırı sorulur sorulmaz ikramlar başlar. Antun Hangi, Müslüman evlerinde misafire ilk geldiği anda ferahlasın diye yanında gül ya da elmadan yapılmış reçel türü tatlıyla bir bardak soğuk su ikramından, şerbet veya limonata, tütün, nargile ve nihayet ayrılırken üçüncü ve son bir kahve ikramına kadar misafir ağırlamaya dair ayrıntılı anlatımlar sunmaktadır (Hangi, 1906: 57-60).

Antun Hangi, Müslüman erkeğin aile yaşamını sevdiğini, kendisine ve ailesine bakacak duruma geldiğinde hemen yuva kurduğunu yazmaktadır. Koca, babadır ve ailenin reisidir. Karısı saygısından dolayı onu, bey ya da ağa olmamasına, hatta çoğunlukla son derece fakir olmasına rağmen "bey" ya da "ağa" diye çağırır. Müslüman erkek çocuklarını sever, onları gözü gibi korur. Çocuklarını nasıl seviyorsa karısını da öyle sever, bu sevgi sadece karısı olduğu için değil çocuklarının annesi olduğu içindir (Hangi, 1906: 64).

Hangi, Bosnalı Müslümanları gibi huzurlu aile yaşamının az rastlanır olduğunu belirtir. Müslüman erkek, çok eşlilik dinen serbest olmasına rağmen, tek eşlidir. İkinci eş ancak istisnaî durumlarda, özellikle ilk kadının çocuğu yoksa ya da sadece kız çocukları oluyorsa gündeme gelmektedir, üçüncü ve dördüncü eş ise söz konusu bile değildir. Hangi erkeğin kadını ya da kadının erkeği terk etmesi, boşanmanın gerçekleşmesi durumunda iki tarafın sorumluluklarından da bahsetmektedir (Hangi, 1906: 65).

Hangi, Müslüman kadınları ve kızlarının dinleri gereği gizlendiklerini, özellikle kadınların akrabaları olmayan bir erkek tarafından görülmemeye özen göstermesi gerektiğini ve bu sebeple de Müslümanların evleri ve avlularının yüksek duvar ve tarabalarla çevrili olduğunu, pencerelerinde ise ağaç ya da demir kafes bulunduğunu yazmaktadır. Genç kızlar, daha serbest hareket edebilmektedir, ancak onların da gayrimüslim bir erkek tarafından görülmemeye dikkat etmeleri gerekir. Hangi'ye göre, Bosna-Hersek'te sadece Rama nehri havzası ve Krayina'nın kuzeybatı bölgesinde Müslüman kadınlar kendilerini gizlemezler (Hangi, 1906: 66). Kajmaković, Hangi'nin Müslümanların köy yaşamlarını bilmemesinden kaynaklı böyle bir sonuca vardığını; kendisi de Bosna-Hersek Müslümanları hakkında folklorik araştırmalar yapan ve Antun Hangi'nin eserine ciddi bir eleştiri yazan Luka Grđić Bje-lokosić(1857-1918)'den alıntıyla "Mostar, Stolac, Ljubinja bölgelerinde tüm köylerde ve Nevesinje bölgesinde bazı köylerde" de Müslüman kadınlar açısından bir kaçgöç olmadığını belirtmektedir (Kajmaković, 1990: 10).

Hangi'nin kadınların hayatları hakkında anlatımları, onların aileleri ve toplum içerisindeki köle konumu hakkındaki kökleşmiş, geleneksel inancı yıkmaktadır.

Müslüman bir ailede kadının saygın bir yeri ve değeri olduğunu, en temel işlerden biri olan çocukların yetiştirilmesi ve ataerkil ailenin korunması görevinin ona verildiğini yazmaktadır. Kadınların yaptıkları işler Batı medeniyetlerindeki kadınların yaptıklarından farklı değildir.

“Bizde, yani Hırvatistan’da ve bütün Avusturya-Macaristan imparatorluğunda, Bosnalı Müslüman kadınların hiçbir şey yapmadıklarını düşünen pek çok insan bulunmaktadır. Bu durum, bu topraklarda seyahat eden seyyahlar böyle düşünür ve yazıyorken çok da şaşılacak bir şey değildir, ancak onlar bizim Müslümanlarımızı ve geleneklerini incelemediler. Bosnalı Müslüman kadın sadece çalışmakla kalmaz ayrıca iyi ve tutumlu bir ev hanımıdır. Bizim kadınlarımızın yaptıkları bütün işleri O da yapmaktadır: sadece pişirmez, yıkamaz ve evi düzenlemez, ayrıca doker, eğirir, diker ve nakış yapar ve özellikle ipek, sim ve altın ipele nakışları çok güzel ve zevklidir” (Hangi, 1906: 66-67).

İşleri olmadığı zaman kadınlar kendilerine sigara ve kahve eşliğinde sohbet için vakit ayırmaktadırlar. Toplanarak birbirlerine oturmaya giderler. Ziyarete gelen arkadaşının ayakkabılarını harem kapısının önüne koyan kadın, kocası eve geldiğinde evdeki misafirden haberdar olmasını ve misafiri gidinceye kadar onun eve girmemesini sağlamış olur (Hangi, 1906: 67).

Antun Hangi, kadınları ve kızları için Müslümanların mümkünse diğer dinlerin mensuplarından ayrı olarak yaşadıklarını ve cemaatler halinde ayrıldıklarını belirtmektedir. Cemaati de bir cami etrafında yer alan evler ve insanlar topluğu olarak tanımlamaktadır. Her cemaatin, kendilerine ibadetlerinde ve çocuklarının dini eğitimlerinde öncülük eden bir hocası, cemaat içinde düzeni sağlayan bir muhtarı bulunmaktadır. Bunların ücretleri cemaat tarafından ödenmekteydi (Hangi, 1906: 67-68). Hangi, işgale kadar halkın şerî mahkemelerde kadılar tarafından yargıldığını, işgalden sonra da kadınların mevcut olduğunu ancak bunların sadece dinî konular ve kendi dindaşları arasındaki davalara baktığını belirtmektedir. Kadılar artık nikah ve boşanma işlemlerini halletmekte, miras ile ilgili anlaşmazlıklara bakmaktaydı. Müftüler, kendi yetki sahalarında manevî liderlerdi ve Müslümanların dinî kurumlarını denetlemekle yükümlüydü. İbtidâî ve rüşdî okullar ve medreseler onların nezaretindeydi. Ülkede toplam altı müftü mevcuttu. Kadı ve müftülerin üzerinde, Bosna-Hersek’te tüm Müslümanların ruhani lideri olarak reisül’ulemâ bulunuyordu. Dinî-ruhanî hayatın önemli unsurları arasında dervişlere de Saraybosna’da Sinan Paşa tekkesi üzerinden atıf yapılmaktadır. Dervişlerin dinî vecibeleri harfiyen yerine getirdiklerini, buna ilaveten tekke ya da tekkenin yanındaki camide bilinçlerini kaybedinceye kadar günahlarından tevbe ettikleri zikirler düzenlediklerini belirtmektedir. Kendisi bu tekkeye hiç girmemiş ve bir zikre katılmamıştır, bu sebeple konuyla ilgili anlatımı Profesör Franić’ten alıntılanmıştır (Hangi, 1906: 60-70).

Vakıflardan da bahseden Hangi, vakfı “cami yaptırmış olan ve bu caminin idamesi için önemli fonlar bırakan sultan, paşa, vezir ve zengin ağa ve beylerin hayır-

ları/bağışları” olarak tanımlamaktadır. Camilere sadece nakdî para değil toprak da bağışlanabildiğinden bahisle, bu sebeple Bosna-Hersek'te vakıfların çok zengin olmalarına şaşırılmamak gerektiğini söylemektedir. En zengin vakıflar arasında Saraybosna'da Hünkar (Careva) camii ve Husrev Bey camii, Banaluka'da Ferhadiye camii ve Mostar'da Karagöz Bey camiini saymaktadır. Böylece Hangi, vakıf müessesesini olabildiğine daraltmış ve camilere münhasır kılmıştır. Bu paradan zaman zaman fakirlerin desteklendiğini ve öğrencilere burs verildiğini de eklemektedir. Vakıfların işleyişine dair anlatımları da mevcuttur (Hangi, 1906: 68-69). Vakfın bu kadar dar bir yapıya indirgenmesi yazarın Osmanlı-İslam kurumlarını yeterince bilmemesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Hangi'ye göre Müslümanlar ticareti severler. Küçük ölçekli tüccarlar olduğu gibi, İstanbul, Trst, Riyeka, Zagreb, Viyana ve Budapeşte ile ticareti olan tüccarlar da mevcuttur (Hangi, 1906: 72).

Hangi Bosnalı Müslümanın oldukça orijinal bir tacir olduğunu düşünmektedir. Sabahın erken saatlerinden akşamın geç saatlerine kadar kendi dükkânında oturur. Dükkânda oturarak bir yere yaslanır ve Kur'an'dan bir şeyler okur ya da bir şeyler düşünür ve bazısı ise gazete okur; ya da bağdaş kurarak oturur ve çubuğunu içer veya kara kahvesi ve kokulu sigarasının dumanıyla keyif yapar veya nihayet sağında ya da solundaki ya da sokağın karşı tarafındaki komşusuyla sohbet eder. Dükkâna bir müşteri geldiğinde nezaketle ve sakince ilgilenir, ancak sesini yükseltmez, malını övmez, daha çok ödeyecek bir müşteri aramaz ve pazarlık yapmaz, fiyatına ne demişe ona satar, indirim yaptığı nadiren görülür. Müşterinin aradığı nesne dükkânında yoksa özür dilemez ve yarın ya da yarından sonra gelecek gibi bir açıklama yapmaya çalışmaz, bunun yerine memnuniyetle kimde varsa ona yönlendirir. Akşam ezanı okunduğunda dükkânını kapatır, önce camiye ve sonra evine gider (Hangi, 1906: 74). Tüccar dükkânına gelen arkadaşı ya da müşterisine muhakkak tütün ve kahve ikram eder (Hangi, 1906: 75).

Ticaret yanında Müslümanlar zanaatla da meşguldürler. Zanaat erbabı arasında en çok kunduracı, takunyacı, terzi, saraç, semerci, kuyumcu, bıçakçı, fırıncı ve berber mevcuttur. Bosnalı Müslümanlar ayrıca iyi debbağlar olarak meşhurdur (Hangi, 1906: 75).

Tüccar ve esnafın dükkânları bir sokakta birbiri yanında sıralı bulunmaktadır, her birinde bir tacir ya da zanaat erbabı oturur, biri malını satarken diğeri zanaatını icra eder. Tüccar ve zanaat erbabının bulunduğu sokaklar diğer sokaklara nazaran daha geniştir ve çarşı olarak isimlendirilir. Büyük yerlerde çarşılar, birbiriyle bağlanan büyük ve küçük sokaklardan oluşur. Tüm bu sokaklar birlikte çarşı olarak anılır, ancak gerçek çarşı tüm bu sokakların bağlandığı merkez sokaktır (Hangi, 1906: 75). Çarşıda ticarî emtia ve çeşitli el yapımı eşyalar yanında günlük hayatta ihtiyaç hissedilen her şeyi bulmak mümkündür. Özellikle haftalık pazarların kurulduğu günler Bosna çarşıları çok canlıdır. Dükkânların önünde çeşitli sebze ve meyveler

satışa sunulur. Kasaplar kuzu çevirme ya da tandırları “sıcak, sım-sıcak, dumanı tütüyor”, “satıldı, bittiii” diye bağırarak satarlar. Hemen onların yanına somuncular, “sıcak, sım-sıcak” seslemeleriyle sıcak somunları (taş fırın pidesi) ve beyaz simitleri ile yer alırlar. Limonata ve şerbet satıcılarının “buz gibi, buzzz”, Arnavutların “helvaaa, helvaaa” bağırışları birbirine karışır (Hangi, 1906: 77).

Hangi'ye göre, Bosnalı Müslümanlar akıllarından ziyade duygularıyla hareket etmektedirler. Keyiflerine düşkündürler. Bazısı düşünceli, uzak belirsiz bir düşünceye dalmış gibi bir nehrin kenarında, kimseyle tek kelime konuşmaksızın suyun akışını izleyerek saatlerini geçirebilir. Bazısı bunu bir tütün çubuğu ya da iyi bir sigara eşliğinde yapar. Ya da tüm öğleden sonrasını bir armut, erik ya da elma ağacının gölgesinde kuşların uçuşlarını, bulutların değişimini izleyerek geçirebilir ve bunları yaparken hiçbir şey düşünmez ya da hissetmez. Bunun adı keyiftir diyen Hangi, keyfin Bosnalı Müslümanlar dışında hiçbir milletin bilmediği özel bir şey olduğuna vurgu yapmaktadır. Keyif, “insanın sadece bedeni değil ruhunun da dinlenmesi”dir. Yazar keyfi kısmen İtalyanların “Dolce far niente” anlayışına benzemektedir (Hangi, 1906: 15).

Müslümanların birlikte oturmak ve sohbet etmek için en makbul mekânları kahve[hane]dir (Hangi, 1906: 78-84). Bosna-Hersek'te kahve sayısı oldukça çoktur, öyle ki neredeyse on-yirmi evden biri kahvedir. Burada kahveler batıdakiler gibi değildir, içinde ocak başında bir kahvecinin oturduğu ve kahve hazırladığı küçük isli odalardır. Kahveler memnuniyetle su kıyısına ya da üstüne -ya binanın tamamı su üzerinde bulunur ya da bir kenarı kıyıya yaslanırken diğer kenarı suyun içinden yükselen güçlü sütunlar üzerinde uzanır- veya dört bir yandan olağanüstü manzaraya sahip yüksek yerlerde ya da tepelerde bina edilmektedir. Antun Hangi kahve yaşamını orijinal bulmaktadır. Kahveye giren Müslüman, bir minderin üzerine oturur, kimi sırtını bir duvara dayar, kimi dirseğiyle bir yastığa yaslanır ya da pencereye direnir. Minderine oturan, tütün kesesini çıkarır, lüle ya da çubuğunu doldurur, gençler ise kutuya uzanır bir tütün sigarası sarar, ancak bundan sonra kahve sipariş eder. Daimi misafirlerin kendi daimi yerleri bulunur, yabancılar ise nerede yer bulurlarsa oraya otururlar. Kahvelerin tümü genel olarak sakindir, misafirleri sessizce sohbet eder ve ayrılırlar. Kahve ve tütün içerken her şey hakkında konuşurlar, ancak en çok politika konuşmaktan hoşlanırlar. Konuşurken duruşları ciddidir, uzaktan çok önemli bir konu üzerinde tartıştıkları düşünülebilir. Bu şekilde konuşurlarken içeri tanımadıkları biri girdiğinde sesler alçalır ya da tamamen kesilir. Eğer bu kişi yabancıysa ve özellikle Alman ise konuyu tamamen değiştirir ve başka bir konuya geçerler.

Bosna kahvesine ilk defa giren bir yabancıнын gözüne çarpacak ilk şey, duvarlar, kirişler veya tavana çizilmiş tebeşir izleridir. Hayatın diğer alanlarında olduğu gibi kahvelerde de veresiye işlemektedir. Her gün kahveye gelen daimi misafirler, kahve hesabını nadiren hemen, yoksa belli bir süre sonra genellikle de Hidrellez ya da

Bayram'dan önce öderler. Kahveci de kimin ne kadar kahve içtiğini bu şekilde isminin yanına tebeşirle çizik atarak belirlemektedir. Borcun ödenmesiyle bu çizikler de silinir.

Antun Hangi, bazı kahvelerin aynı zamanda berber dükkânı olarak da hizmet verdiğini yazar. Bu tür kahvelerde müşteri sadece kahvesini içmez aynı zamanda saç-sakal tıraşı da olur. Hangi bu tür mekânların yapı özellikleri ve işleyişlerine dair de tasvirler yapmaktadır. Ayrıca daha büyük yerleşimlerde güzelece düzenlenmiş kahveler bulunduğunu söyler. Buralarda iç döşeme şarkî ve "à la franca" olup sadece sedir ve minderler değil masalar ve sandalyeler de mevcuttur. O ya da bu tüm kahvehanelerde ortak olan, mükemmel kahvedir. Avrupa'da en zarif oteller ya da kafelerde böyle iyi kahve bulmak mümkün değildir. Bosna kahvelerinde kahvenin bu kadar iyi olması, kahvecilerin kahveyi güzel kavrulmasından kaynaklanmaktadır. Kahve, yanmadan hafif renk alıncaya kadar kavurulur, içi derin ıhlamur ya da vişne ağacı bir havanda ya da derin bir taş dibegin içerisinde dövülür. İnce bir elekten geçirilir. Tenekeler kutularda ağzı sıkıca kapatılarak saklanır. Böylece kahve hem tazeliğini hem kokusunu muhafaza eder. Ayrıca çekilmiş kahveden daha lezzetlidir. Cezve ya da ibriklerde pişirilen kahve küçük porselen fincanlarda yanında bir bardak soğuk su ile servis edilir.

Kahve, Müslümanların çok sevdiği bir içecektir. Onun sadece hoş değil ayrıca sağlıklı olduğunu söylerler. Yazları serinletir, kışları ısıtır, sabahları ferahlatır, akşamları güçlendirir. Bu sebeple evlerine gideni kahve ile ağırılar ve dükkânlarına gelene kahve ikram ederler. Bir şey alıp sattıklarında, düğün ya da bir kutlama yaptıklarında kahve sunarlar.

Bosnalı Müslümanlar kahveden başka tütünü severler. Tütünü de çocukluktan içmeye başlarlar ve hayatları boyunca devam ederler. Tütünü, erkek ve kadın, yaşlı ve genç, zengin ve yoksul herkes içer. Gençler ve kadınlar sigara, evli erkekler sigara, lüle ve çubuk, yaşlılar ise tüm bunların dışında bir de nargile içerler. Hatta tütün içmeyenler enfiye çekerler.

Bosna-Hersek'te Müslümanların büyük çoğunluğu, ziyadesiyle kahve ve tütün içer, ancak bu onları sinirli yapmaz. "Zaten ebedi sinirli olan bizim modern insanımız, bu kadar çok kafein ve nikotinden ölebilir ya da çıldırabilirdi. Bosnalı Müslümana kahve dokunmuyor, çünkü buna daha çocukluktan alışıyor. İki üç yaşlarından itibaren kahve içmeye başlıyor ve hayatı boyunca aynı tatlılıkla içiyor. Alkollü içki içmiyor ve varoluş için büyük bir kaygı taşımıyor. Bunun dışında riskli işlere ihtiyaç hissetmiyor. Sükûnetle yaşıyor ve Tanrı'nın verdiği ile yetiniyor. Peki en nihayet, her şey zaten önceden yazılmışken, niye dünyanın hiçliği için kaygılanmak? Bundan dolayı, sınırlarının çelik gibi olması ve kahvenin ve sigaranın ona zarar verememesi hiç şaşılacak bir şey değil. Gözlerini açtığı sabah şafak vaktinden akşam geç saatlerde uyumak üzere yatıncaya kadar kahve içer. Şafakta camiden çıkar çıkmaz ya da evinde sabah namazını kılar kılmaz hemen kahveye gider ve bir fincan kahve içer

ve bir tütün sigarası tütürür ve ancak ondan sonra günlük işlerini yapmaya gider” (Hangi, 1906: 83-84).

Müslümanlar için bir araya gelmenin diğer bir yolu teferiç¹³ etmektir. Kadınlar ve erkekler, erkekler istedikleri zaman kadınlar genellikle Cuma günleri, ayrı ayrı kendi aralarında teferiç ederler. Teferiç bir tür eğlencedir. Tanıdık ve arkadaşlar bir araya gelirler, yanlarında ibrik, cezve, fincan, kahve ve yiyecek bir şeyler alırlar ve yeşil bir alana giderler. En çok ormanda ya da birinin bahçesinde meyve ağaçlarının serinliğinde eğlenirler, en sevdikleri yerler ise pınar, ırmak ve dere kenarlarıdır. Genç kızlar bunun dışında, birbirlerinin evlerinde de buluşurlar, salıncaklarda sallanırlar ve güzel şarkılar söylerler. Müslümanların şarkıları söz ve melodileriyle çok güzeldir ve Türk şarkılarına benzerler. Özellikle sevdalinka adı verilen ve sevenin sevdiği için gamlandığı şarkılar olağanüstüdür (Hangi, 1906: 85).

Hangi, Müslümanların aralarında selamlaşmalarının güzelliğinden bahseder. İki arkadaş yolda karşılaştıklarında birbirlerini sağ ellerini önce göğsüne, sonra dudaklarına ve nihayet alınına götürmek suretiyle selamlar. Selamlaşma esnasında kullanılan ifadeler ise günün vaktine göre değişmektedir. Hangi bunları da sabah, gün içerisi ve akşam olmak üzere ayırmıştır (Hangi, 1906: 85-86). Buna göre:

Sabah;	Öğleden sonra;	Akşam;
[a]- Selamun aleykum	[a]- Selamun aleykum	[a]- Selamun aleykum
[b]- Aleykum selam	[b]- Aleykum selam	[b]- Aleykum selam
[a]- Sabah hayirola	[a]- Merhaba	[a]- Akşam hayirola
[b]-Allah razosun.	[b]- Merhaba	[b]-Allah razosun veya Allah emanet ola.

Bosnalı Müslümanlar ava meraklıdırlar. Yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuşsa da Bosna Avrupa’da şahinle avlanmaya devam eden nadir ülkelerden biridir. Hangi, şahinin tutulmasına, eğitimine ve avda nasıl hareket ettiğine dair bilgi vermekte, Müslümanların bu kuşa sevgilerini anlatmaktadır. O samimiyetin ve cesaretin sembolüdür. Yiğidin cesareti, sadece epik halk şiirlerinde değil günlük konuşmalarda da şahinin cesareti ile mukayese edilir. Yiğit kişi, sadece şahin gibi cesur değildir ayrıca şahin gibi gözlere sahiptir. Ana-baba oğullarını “şahinim” diye severler. Hıza vurgu yapmak isteyen bir Müslüman bunu “şahin gibi hızlı” diyerek yapar (Hangi, 1906: 10-13). Evcil hayvanlar arasında en çok sevdikleri hayvan ise attır. Atları çok güzel, enerjik ve hızlıdırlar. Bosna-Hersek’te Osmanlı sultanlarının, valilerinin ve diğer devlet adamlarının getirdikleri safkan Arap atları ile yerli atların melezlenmesi sonucu üreyen çok güzel atlar bulunmaktadır (Hangi, 1906: 57).

¹³ Arapça teferrüç kelimesinden türemiştir. Teferrüç, “1) Gezinme, dolaşma 2) Bir şeye zevk ve merak ile bakma 3) (endişe) dağılma, açılma, ferahlama” anlamlarına gelmektedir. Teferrüç etmek/eylemek de dolaşmak, gezip tozmak anlamındadır. Bkz. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2009, 1664.

Bosnalı Müslümanların at kadar düşkün olduğu diğer şey silahtır. İyi bir silah ve iyi bir atı dünyada başka hiçbir şeye değışmezler. Bu sebeple, aralarında her zaman mükemmel tüfenk ustalarının çıkıyor olması şaşılacak bir durum değildir. Tüfenk yapımı, Avusturya-Macaristan işgalinden evvel Bosna-Hersek'te önde gelen zanaatlardan biriydi ve hemen tüm büyük yerleşimlerde silah yapan iyi ustalar bulmak mümkündü (Hangi, 1906: 87-91).

Bosnalı Müslümanlar Türk ve Yunan usulü güzel yemek pişirirler. Misafirleri olduğu vakit, onu olabildiğince iyi ağırlamak adına çok çeşitli ve bol yemek yaparlar. Bu yemeklerin çeşidi on iki ila yirmi dört arasında değışir (Hangi, 1906: 92). En sevdiği yemek, fırında ya da tencerede pişmiş et, özellikle de kuzu ya da koyun etidir. Dana yemezler. Bosna'da ve özellikle Hersek'te çok sayıda yaylak bulunmaktadır. Buralarda otlayan binlerce koyun, sadece mükemmel lezzette et değil, yün ve peynir de vermektedir (Hangi, 1906: 95).

Kuzu ve koyunu keser ve çığ, ızgara ya da tepside fırınlanmış olarak satarlar. Avrupa'da ızgara etin bu kadar çok yenildiğı başka bir ülke zor bulunur. Aynı şekilde, sığır, kuzu, koyun ve tavuktan hazırlanan pilavı da severek yerler. Lezzetleri arasında ince kıyılmış et ve pirinçle doldurulan biber bulunmaktadır. Adı "biber dolma" olan bu yemeğı fakiri de zengini de aynı ölçüde severler. Biber dışında, patlıcan ve kabaktan da dolma yaparlar. Yahni de çok lezzetlidir. Lahana tüm güney Slavlarda olduğu gibi Müslüman sofralarının da vazgeçilmez yiyeceğidir. Lahanayı hem taze halde hem de salamura ederek yerler. Lahanadan çorba yaparlar, pitanın¹⁴ içerisine koyarlar ya da etli pişirirler. Et ve lahana dışında, pita ve pasta da sevdiği tatlarıdır. Pita denince ilk sırada "burek" gelir. Burek incecik açılmış yufkanın arasına ince kıyılmış sığır ya da koyun eti konulmak suretiyle yapılır. Hangi Müslümanlara özel, baklavadan hurmica (kalbura bastı)ya kurabiyeden helvaya kadar daha pek çok tatlıdan da bahsetmekte bazılarının tarifini de vermektedir. Yemek yuvarlak sofralarda yenir. Öğünden önce herkes elini ve ağzını yıkar, ondan sonra yemeğini yer. Yemek esnasında su ya da limonata, yemekten sonra ise acı kahve ve sigara içilir (Hangi, 1906: 95-99).

Hangi, Müslümanların, belki çoğunun adını bile duymadığı ünlü Kneip'in¹⁵ büyük takipçileri olduklarını söylemektedir. Bunlar tüm hastalıkları su ve şifalı bitkilerle tedavi ederler. Günde en az beş vakit pınardan ya da ırmaktan soğuk su ile ellerini yüzlerini yıkarlar, sıklıkla banyo yaparlar, mütevazı ve sakin bir hayat sürerler ve eğer hastalanırlarsa tedavide önce soğuk sargı, ardından nane, sinir otu, ısırgan, ebe gümece ve diğer şifalı bitkiler gelir. Ayrıca, sadece dış yüzeydeki yaraları değil iç has-

¹⁴ Et dışında peynir, ıspanak, patates, kabak, lahana vs. iç malzemesi ile hazırlanan böreklere pita adı verilmektedir.

¹⁵ 1821-1897 yılları arasında yaşamış olan Rahip Sebastian Kneipp, sağlığa naturopatik yaklaşım öğretisini geliştirmiştir.

talıkları da başarıyla tedavi eden çeşitli “melhem”ler yaparlar. Hastalandıklarında nadiren doktora giderler, çünkü doktorlara ve reçete ettikleri ilaçlara güvenmezler. Ev yapımı ilaçları fayda vermezse, iyileşmek için büyücüye gideceklerdir ya da muska yazdıracaklardır. Muskayı genellikle, sıklıkla bilinç kaybı yaşadıklarında ya da baş ağrıları olduğunda yazarlar. Kendilerine büyü yapıldığına inanırlar ve büyüye karşı muskadan daha iyi bir ilaç yoktur. Hastalanan hayvanını iyileştirmek, kendisini sevmeyen genç kızın kalbini yumuşatmak ve sevmesini sağlamak, hastalıktan kurtulmak, işinde başarılı olmak, malını artırmak, yolculuğunu kazasız belasız gerçekleştirmek gibi pek çok dilek muska konusu olabilmektedir. Hoca tarafından yazılan muskadan fayda görülmezse, o vakit Hıristiyan din adamlarına başvurulur. Onların yazdıklarına “moçi” denir ve Müslümanlar arasında Hristiyan din adamlarının yazdıklarının hocaların yazdıklarından daha iyi olduğunu düşünenlerin sayısı çoktur (Hangi, 1906: 100-101).

3. Sonuç

Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* başlıklı eserinin *Život/Yaşam* bölümünde Bosna-Hersek Müslümanlarının kimlikleri ile dinî ve dünyevî yaşamlarını anlatmaktadır. Burada onların dinî, toplumsal ve aile yaşamlarındaki unsurları detayları ile vererek hayatlarını tüm yönleriyle resmetmeye çalışmıştır. *Običaji/Gelenekler* başlıklı diğer bölümde ise doğumdan ölüme hayatın çeşitli evrelerine (doğum, çocukluk, âşıklık, evlenme teklifi, düğün alayı-kına-nikah, yaşlılık, ölüm) ait geleneklere yer verilmiştir. İlk bölümde konular çeşitlilik arz etmekte ve bazen aynı konuya geri dönüşler olmaktadır. İkinci bölümde ise kronolojik bir sıralama ve konu tasnifi söz konusudur.

Hangi eserini Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek Müslümanlarına karşı yürüttüğü kültür politikasına uygun olarak ve Luka Marjanović üzerinden Matica hrvatska ile irtibat halinde hazırlamıştır. Hangi’nin kitapta açık olarak verdiği mesaj, Bosna-Hersek Müslümanlarının İslam inancında Hırvatlar olduğudur. “Sava, Dinara ve Biokovo ötesindeki kardeşleri”ni Bosna-Hersek’teki Müslüman kardeşleri ile tanıştırmaya arzusunu kitabın önsözünde belirtirken, Luka Marjanović’e gönderdiği mektuplarda da Bosna-Hersek Müslümanlarını kazanmak için haklarında övgüyle ve sempatiyle yazmanın gereğinden bahsetmektedir. Bu düşüncenin bir yansıması olarak, kitabında Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşam tarzlarını, inançlarını ve kültürlerini sempati ve hatta muhabbetle yazmıştır. Bu doğrultuda metinde “romantik” olarak tanımlanabilecek bir yaklaşım, kolay okunan, sürükleyici ve okuyucuyu adeta içine çeken, serbest-hikayeci bir anlatım söz konusudur. Metin içerisinde zaman zaman halk şarkılarına da yer verilmiş, bazı resimler ilave edilmiştir. Hangi halk şarkılarını sadece metni süslemek ve zenginleştirmek için değil, ayrıca onları güvenilir kaynaklar olarak değerlendirip anlatımlarını pekiştirmek için kullanmış görünmektedir.

Eserle ilgili bugüne kadar en çok eleştirilen ve yazarın kendisinin de kitabın ikinci baskısında dile getirdiği önemli bir husus, başlığı buna işaret etse de kitabın Bosna-Hersekli Müslümanların tüm geleneklerini içermiyor olmasıdır. Bosna-Hersek'e 1890 yılında gelen Hangi'nin gözlemleri-anlatımları öğretmenlik yaptığı Maglay, Livno, Bihke, Banaluka ve Saraybosna şehirlerine münhasır olup, Bosna-Hersek'in genelini kapsamaz. Hatta kitabında ve Luka Marjanović'e mektuplarında bilgiyi daha ziyade Banaluka ve Bihke'de topladığını belirtmektedir ki bu alanı daha da daraltmaktadır. Bir diğer husus ise kitapta sadece şehrli unsurların bulunması, köyde yaşayan Bosna-Hersekli Müslümanların yaşam ve geleneklerine yer verilmemiş olmasıdır.

Yukarıda bahsedilen eleştiriye açık tüm yanlarına rağmen Antun Hangi'nin eseri yirminci yüzyıl dönümünde Bosna-Hersek Müslümanlarının yaşam tarzı ve kültürünü sentezleyen ilk ve şehrli Boşnakların geleneklerini, doğumdan-ölüme kronolojik bir sıralama ile bütün olarak ele alan tek eserdir. 1900 yılındaki ilk yayınının üzerinden bir asrı aşkın zaman geçmiş olmasına rağmen, kitap bugün hala Bosna-Hersek Müslümanlarının-Boşnakların hayatlarını ve geleneklerini bütünüyle ele alan tek kitap olma özelliğini korumaktadır. Radmila Kajmaković'in belirttiği gibi, bu kitapta anlatılan hayat ve geleneklerin büyük bir kısmı artık yok olmuştur ve kim bugün onları tanımak-bilmek isterse tek kaynak olarak Hangi'nin eserine geri dönmek zorundadır.

KAYNAKÇA

- Buturović, Đ. (2001). Otkriće muslimanske epike u 19. vijeku. *Anali*, XIX-XX, 177-190.
- Feldman, A. (2017). Kállay's Dilemma on the Challenge of Creating a Manageable Identity in Bosnia and Herzegovina (1882-1903). *Review of Croatian History*, 13/2017, nr. 1, 103-117.
- Furat, A. Z. (2013). *Gayr-i Müslim İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi: Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna 1878-1918*. İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Hangi, A. (1906). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Drugo znatno povećano i ispravljeno izdanje*. Sarajevo: Tisak Daniela A. Kajona.
- Kajmaković, R. (1990). Antun Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. *Antun Hangi. Život i običaji Muslimana u Bosni*, hazırlayan: Radmila Kajmaković, 3. baskı, Sarajevo: Svjetlost.
- Mažuranić, M. (2011). *Bosna'ya Bir Bakış Yabut Bir Hırvat Vatandaşınının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu (Osmanlı Dönemi Bosnasına Dair Bir Seyahatname)*. Hazırlayanlar: Ekrem Čaušević, Tatjana Paić-Vu-

- kić ve Ayla Hafız Küçükusta, Prizren: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
- Muraj, A., Lučić, N. (2002). Hangi, Antun. *Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7206> (Erişim tarihi: 29.02.2020).
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Paić-Vukić, T., Čaušević, E. (2006). "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 177-191.
- Paić-Vukić, T. (2011). Prekogranični susret: Imbro Tkalac u domu Mehmed-bega Biševića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60, 451-460.
- Piše, M. (2019). Između „azijatskog” islama i „pravoslavnog” slovenstva: jugoslovenski muslimani u ranoj srpskoj etnologiji. *Antropologija* (Časopis Instituta za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) 19, c. 3, 171-208.
- Smajić, R. (2009). Antun Hangi, Život i običaji Muslimana u BiH, Sarajevo, Dobra knjiga, 2009., 215 str. *Novi Muallim*, XI/42, 134-136.
- Softić, A. (1985). Antun Hangi i njegov rad na sakupljanju narodnih običaja i pjesama kod bosanskohercegovačkih muslimana. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija, Nova serija, c. 40, 161-173.
- Spahić, E. (2018). 130 godina od objavljivanja prvog toma Hörmannove zbirke bošnjačke usmene epike. *Godišnjak* 2018, 421-429.
- <https://www.zemaljskimuzej.ba/o-zemaljskom-muzeju-bih> (Erişim Tarihi: 29.08.2020).
- <https://www.zemaljskimuzej.ba/glasnik-zemaljskog-muzeja-bih> (Erişim Tarihi: 29.08.2020)

Bosnia-Herzegovina Muslims and Their Daily Lives in the Narrations of the Croatian Ethnographer Antun Hangi

Antun Hangi, the Croatian ethnographer who lived in the late 19th century and early 20th century (1866-1909), taught history, geography and German in places such as Maglaj, Livno, Bihac, Banjaluka and Sarajevo in Bosnia from 1890 until his death. This period coincides with the period when the Ottoman Empire temporarily left the administration of Bosnia-Herzegovina to Austria-Hungary, during which Antun Hangi carried out research on the culture and traditions of the Muslim people alongside his educational activities. From the first moment Hangi came to Bosnia, he began to gather information about their lives and traditions, and published eighteen articles in the *Osvit* newspaper in Mostar between 1899-1900. His collection of articles were later published as a book under the title *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* (The Lives and Traditions of the Muhammadis in Bosnia and Herzegovina) (Mostar 1900). The second edition of the book, including certain revisions and additions, was published shortly after under the title *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (The Lives and Traditions of Muslims in Bosnia and Herzegovina) (Sarajevo 1906). Furthermore, a German translation was published in 1907. The book is based on Hangi's observations of the people, their way of life, the stories he heard from the elderly etc., while he was in Bosnia. The book dealing with the daily lives, traditions and customs of the Bosnia-Herzegovina Muslims, focuses on topics such as their eating habits, childhood, entertainment, marriage, birth, old age and death. This study will give information about Antun Hangi and his book, and evaluate the identities and daily lives of Bosnia-Herzegovina Muslims.

Keywords: Bosnia-Herzegovina Muslims, Bosniak, Antun Hangi, Daily Life, Tradition

UDK: 910.4(560)

930.2(560)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 23. rujna 2021.

Crvena boja u *Putopisu* Evlije Čelebija

Marta Andrić i Musa Duman

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul

martaandric@yahoo.com

mduman@fsm.edu.tr

Sažetak

U osmanskim arabičkim rukopisima uz temeljnu crnu tintu često je korištena i tinta crvene boje. Crvena je boja prepisivaču ili autoru služila da u tekstu istakne ono što smatra važnim te je tako i njemu i čitatelju olakšavala snalaženje na stranicama rukopisa. I u *Putopisu* Evlije Čelebija crvena je tinta primijenjena na uobičajene načine: korištena je za pisanje ponekih riječi, za pisanje linija iznad riječi koje se želi istaknuti (kao što se u zapadnoj tradiciji koristi podcrtavanje) te za znakove u obliku malenoga kruga ili cvjetića. Moglo se pretpostaviti da bi tumačenje toga sustava crvenih oznaka i utvrđivanje razloga zbog kojih su korištene trebalo pridonijeti postizanju preglednosti nad *Putopisom* koji je iznimno opsežno djelo. Stoga je cilj ove analize bio odgovoriti na pitanja gdje se, koliko dosljedno i – ako je to moguće pretpostaviti – s kojom namjerom u tekstu koristila crvena boja. Korpus istraživanja bili su dijelovi V. knjige *Putopisa* u kojima Evlija opisuje svoja putovanja područjima današnje Hrvatske. Osim odgovora na navedena pitanja, ovo je istraživanje pokazalo da analiza dijelova teksta istaknutih crvenom bojom može pridonijeti i boljem razumijevanju sadržaja *Putopisa* te potaknuti nova pitanja vezana uz proces njegova osmišljavanja i nastajanja.

Prije dvadesetak godina na crvenu boju u arabičkim rukopisima pažnju je privukao roman *Zovem se Crvena* turskoga nobelovca Orhana Pamuka. Za hrvatski prijevod toga romana zasluge idu profesoru Ekremu Čauševiću¹. Taj je roman oživio svijet osmanskih minijaturista, iluminatora i pisara, a čitateljima omogućio da zajedno s junacima romana i sami prožive užitek koji donosi pažljivo promatranje iluminiranih rukopisa. Rukopis *Putopisa* Evlije Čelebija nije iluminiran, ali se i on može ne samo čitati nego i promatrati. Ovim radom upućujemo čestitke dragom profesoru Čauševiću, podsjećajući na lijepo i entuzijastično razdoblje prevođenja i objave romana *Zovem se Crvena*.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, paleografija, rubrikacije, crvena boja

---

¹ Orhan Pamuk, *Zovem se Crvena*, prev. Ekrem Čaušević i Marta Andrić. Zagreb: Vuković&Runjić, 2004.

1. Uvod

U arabičkim rukopisima crvena tinta korištena je za pisanje riječi (naslova, ključnih riječi i sl.), za pisanje linija iznad riječi koje se želi istaknuti (kao što se u zapadnoj tradiciji koristi podvlačenje) te za znakove u obliku kružića ili cvjetića koji dijele tekst na manje cjeline ili ukazuju na stihove i rime (Daub, Haase, 2016; Gacek, 2009: 227-229; natuknica „Rubrics and rubrication“). Na taj način crvena je boja onome tko piše služila da istakne ono što smatra važnim i tako olakšavala snalaženje u tekstu i prepisivaču ili autoru i čitatelju.

Putopis Evlije Čelebija iznimno je opsežno djelo: sastoji se od 10 knjiga koje, prema današnjim mjerilima, ukupno obuhvaćaju oko 10.790 kartica teksta². U tako opsežnom tekstu dobro je došla svaka metoda koja pruža mogućnost da se nad tekstom stekne preglednost. Svrha dijelova rukopisa koji su pisani ili označeni crvenom bojom bila je upravo ta da i čitateljima i autoru tekst učine preglednijim, i to onako kako je zamislio sam Evlija. S obzirom na to, moglo se pretpostaviti da bi analiza crvenih dijelova teksta trebala pokazati što je sam Evlija smatrao važnim, odnosno kako je zamislio strukturu svoga djela. Polazeći od tih pretpostavki, namjera je ovoga rada bila istražiti gdje je i zašto u tekstu korištena crvena boja te izvidjeti do koje nam mjere istraživanje naglašenih dijelova može pomoći u razumijevanju procesa osmišljavanja i nastajanja *Putopisa*.

Osmanski putnik i putopisac Evlija Čelebi (1611–1685?) rodio se u Istanbulu u obitelji povezanoj sa sultanskim dvorom: otac mu je bio starješina dvorskih zlatara, a majka je bila u srodstvu s više uglednih i utjecajnih osoba u Carstvu, primjerice s Melek Ahmed-pašom, bosanskim beglerbegom. Stekao je svestrano obrazovanje na dvorskim školama, ali se nije odlučio za službu izravno vezanu uz dvor, nego je velik dio života (od 1640. do 1673.) proveo putujući po Osmanskom Carstvu i područjima koja s njime graniče. Na putovanja je išao kao pratnja provincijskih upravitelja i vojskovođa (spomenutog Melek Ahmed-paše i drugih) i pri tome obnašao razne dužnosti: bio je njihov tajnik, glasnik, prijatelj i zabavljač, popisivač i poreznik te imam i mujezin, a obavljao je i pregovaračke i diplomatske zadatke. Godine 1673. godine nastanio se u Kairu u kojemu je, pretpostavlja se, i umro. Ondje je, smatra se, napisao *Putopis* na temelju bilježaka koje je vodio tijekom svojih putovanja (Kreiser, 2005; Andrić, 2018: 2).

Kako je *Putopis* djelo koje zbog svoje sadržajne i jezične osebnosti nije odgovaralo strogim kanonima i esteticima osmanske proze, njegova vrijednost dugo nije bila prepoznata. Tek se u zadnjih nekoliko desetljeća o njemu govori kao o najvažnijem

² Pod karticom teksta podrazumijevamo 1.800 grafičkih znakova, uključujući i razmake. Najmanja od deset knjiga (II. knjiga) ima oko 780 kartica teksta, a najveća (X. knjiga) oko 1.420 kartica. Broj znakova naveden je prema latiničkom prijepisu *Putopisa* koje je objavio nakladnik Yapı Kredi Yayınları u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007.

pojedinačnom djelu osmanske književnosti i najopsežnijem putopisu u osmanskoj, a moguće i u svjetskoj književnosti (Hagen, 2009: 209). No, kao i ranije, i dalje se *Putopis* pretežno koristi kao izvor za historioografska istraživanja, dok su filološka i kodikološka istraživanja daleko malobrojnija (Andrić, 2018: 7-8).

2. O rukopisima Evlijinog *Putopisa*

Putopis se, kako je rečeno, sastoji od deset knjiga. Područje današnje Hrvatske spominje se i opisuje u mnogo navrata, a posebno u petoj, šestoj i sedmoj knjizi. Te je dijelove *Putopisa*, kao i ostale dijelove koji obuhvaćaju prostore bivše Jugoslavije, na bosanski jezik preveo orijentalist Hazim Šabanović. Njegov je prijevod objavljen u Sarajevu 1954. (prvi dio) i 1957. (drugi dio) s naslovom: *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Šabanovićev uzorni prijevod nastao je prema tiskanom izdanju *Putopisa* objavljenom u Istanbulu u razdoblju od 1896. do 1938., koje je bilo kontrahirana i jezično izmijenjena verzija rukopisa iz Knjižnice Sulejmanije. U drugoj polovici dvadesetog stoljeća ustanovljeno je da je taj primjerak samo prijepis, a da je izvorni rukopis onaj koji se čuvao u paviljonima Bagdad i Revan sultanske palače Topkapı u Istanbulu.

Analizirajući nekoliko poznatih primjeraka Čelebijeva djela, Richard Kreutel je 1972. zaključio da je među njima arhetip tzv. rukopis S (S je kratica za *saray*, odnosno sultansku palaču, *Topkapı Sarayı*, gdje je rukopis nađen). S obzirom na obilježja rukopisa, odbačena je mogućnost da se radi o običnom prijepisu za koji bi bio odgovoran samo pisar, tako da se dalje promišljanje svelo na pitanje do koje je mjere taj rukopis pisao Evlija. Vodeći među istraživačima koji su se izravno bavili tim pitanjem bili su Pierre MacKay i Robert Dankoff. MacKay je zaključio da Evlija rukopis nije vlastoručno pisao, nego da je to činio pisar uz Evlijin stalni nadzor i upute (MacKay, 1975, 2011). Robert Dankoff (2017) je pak ustvrdio da je pisar pisao samo konsonantski kostur, a Evlija dodavao dijakritičke točke, oznake za vokale, ispravke i rubne bilješke. Tvrdnjom da su u izradi rukopisa sudjelovali i Evlija i pisar, MacKay i Dankoff nisu umanjili Evlijino autorstvo. Prema njihovim tumačenjima, uloga pisara bila je samo ta da prepisujući bilješke slijedi Evlijine zamisli o tekstu i njegovoj vizualnoj strukturi, a Evlija je tekst naknadno dopunjavao i ispravljao i tako ga doveo do oblika u kojemu je sačuvan. K tome, Dankoff je odbacio mogućnost da je rukopis makar i dijelom nastao pisanjem prema diktatu, kako je to sugerirao MacKay (Dankoff, 2017; Tezcan, 2012: 64-68).³

No, mnogi drugi istraživači *Putopisa*, a pogotovo oni koji su se bavili jezikom toga djela, skloniji su mišljenju da je tekst pisao sam Evlija. Jezik *Putopisa* ne nalikuje jeziku ni jednog drugog osmanskog teksta (Dankoff, 1991: 5). Jedna od njegovih temelj-

³ Za našu temu važno je i to da MacKay i Dankoff, kao i ranije analize rukopisa, nisu dali nikakav sud o crvenom dijelu teksta.

nih posebnosti jest ta da je – u nastojanju da prenese govorni jezik onoga vremena – u njemu narušen uobičajeni, ukalupljeni i arhaični način zapisivanja riječi kakav bi se mogao očekivati od prepisivača.⁴ Važno je također napomenuti da se smatra da ortografske i jezične neobičnosti *Putopisa* ne potječu iz neznanja, kako se tvrdilo sve do potkraj dvadesetog stoljeća, nego se, upravo suprotno, ta jezična nekonvencionalnost tumači kao odraz Evlijina izvrsnog obrazovanja (Develi, 1995; Duman, 1995).

Uglavnom, pitanje sudjelovanja ili nesudjelovanja pisara u nastajanju rukopisa *Putopisa* zasad još nije riješeno i ono zahtijeva dalja istraživanja.⁵ Mi ćemo mu se u ovome radu još vraćati jer je to pitanje važno i za dio koji je pisan crvenom tintom.

Objava latiničkoga prijepisa *Putopisa* znatno je unaprijedila uvjete za istraživanje.⁶ Ipak, to se izdanje ne može smatrati kritičkim izdanjem, nego samo pouzdanim latiničkim prijepisom (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001: IX). Već je spomenuto da su *Putopis* kao izvor najviše koristili povjesničari, dok je filoloških istraživanja bilo daleko manje.⁷ Paleografska strana rukopisa, osim u članku Richarda F. Kreutela (1972) te u gore navedenim radovima MacKaya i Dankoffa (Dankoff, 2017), nije zasebno istraživana⁸, samo je u nekim radovima vrlo kratko usputno spomenuta.

Kako je rečeno, pretpostavlja se da je rukopis S nastao na temelju Evlijinih ranijih bilježaka.⁹ Pisan je uredno, lijepim i čitkim rukopisom, stranice su pažljivo

⁴ To je posebice značajno kad se ima u vidu činjenica da osmanska arabica nije bila prilagođena bilježenju fonoloških i morfonoloških obilježja osmanskog turskog jezika zbog čega ga je na temelju tekstova pisanih arabicom moguće rekonstruirati samo ukoliko je zapisivač iznimno nastojao na tome da jezik što vjernije dokumentira. Da bi to postigao, bio je primoran kršiti uobičajena ortografska pravila koja su konzervirala arhaične oblike i zanemarivala promjene kroz koje je jezik prolazio (Duman: 1995). Na temelju paleografskih, ortografskih i jezičnih obilježja teksta, kao i na temelju analize njegova sadržaja, i Martin van Bruinessen (1988: 5-9) i Christiane Bulut (1997: 5-9) zaključuju da je tekst pisao sam Evlija.

⁵ Istraživanja odnosa autora i pisara u osmanskim tekstovima relativno su nova (v. npr. Arslan, 2021). Njihovo će napredovanje pridonijeti rješavanju toga pitanja i u *Putopisu*.

⁶ To je prijepis rukopisa S koji je objavio nakladnik Yapı Kredi Yayınları u Istanbulu u razdoblju od 1996. do 2007.

V. knjiga koja je relevantna za ovaj rad objavljena je 2001. (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001). U rukopisu S nisu sačuvane IX. i X. knjiga, one su rekonstruirane na temelju drugih rukopisa.

⁷ Među tim malobrojnim filološkim radovima treba izdvojiti pomoćni rječnik neobičnih i stranih riječi koje su specifične za *Putopis* autora R. Dankoffa (Dankoff, 2008) te monografije iz područja historijske fonologije M. Dumana i H. Develija koji su utvrdili stanje i stadij razvoja vokalne i konsonantske harmonije u osmanskom turskom 17. stoljeća (Develi, 1995; Duman, 1995). O dosadašnjim istraživanjima vidjeti više u: Dankoff-Tezcan, 2012; Andrić, 2018.

⁸ Ni ta tri članka ne donose potpun paleografski opis rukopisa, nego su usmjerena samo na ona paleografska obilježja koje autori članaka smatraju presudnim u otkrivanju arhetipa rukopisa (Kreutel), ili pak odnosa Evlije i pisara (MacKay i Dankoff).

⁹ MacKay odnos bilježaka i rukopisa S sažima na sljedeći način: "...s obzirom na ujednačenost papira i rukopisa, čini se da je rukopis S produkt intenzivnog rada u relativno kratkom periodu,

organizirane, a margine ujednačene. U pisanju su korištene dvije boje: tekst je pisan crnom tintom, a crvena je služila za isticanje pojedinih dijelova. Po svemu tome može se zaključiti da je ova verzija teksta pisana za javnu uporabu.¹⁰ No, rukopis nije u potpunosti završen: dijakritičke točke, znakovi za vokalizaciju koji su bilježeni po potrebi, kao i dodatna tumačenja na rubovima stranica, uneseni su do V. knjige relativno sustavno (Tezcan, 2012: 69), a nakon toga sporadično. K tome, u tekstu su u svim knjigama zamjetne praznine koje su trebale biti naknadno popunjavane.¹¹

3. Analiza primjene crvene tinte u rukopisu *Putopisa*

Analiza primjene crvene tinte u ovome radu temelji se na dijelovima V. knjige *Putopisa* u kojima Evlija opisuje područja današnje Hrvatske. Ti dijelovi obuhvaćaju oko 115 kartica teksta.¹² U njima Evlija opisuje događaje iz 1660. godine kad je kao pratitelj ili u službi svoga pokrovitelja, Melek Ahmed-paše, u četiri navrata iz današnje Bosne i Hercegovine ulazio na područje današnje Hrvatske – tri puta u južnu Hrvatsku, jednom u sjevernu. Tijekom boravka u sjevernoj Hrvatskoj obavio je i jedan diplomatski zadatak nakon kojega je otputovao u Istanbul, o čemu će biti riječi kasnije. Njegovim odlaskom u Istanbul završavaju epizode vezane uz područje današnje Hrvatske u petoj knjizi.

Analizirani tekst obaseže 50 stranica. Svaka stranica sadrži 34 retka, ravnomjerno raspoređena. Tekst je pisan pismom *nesħi*, crnom tintom, a rubrikacije, znakovi u obliku malenoga kruga ili cvjetića te linije za nadvlačenje crvene su boje. Nakon pisanja tekst je na svakoj stranici uokviren jednostavnim crvenim linijama. Od str. 159b do 164b tekst je manje uredan. Bilješke na marginama vrlo su rijetke, nešto su primjetnije od str. 159b do 164b. Tekst sadrži i dosta praznina.

---

i ne sumnjam da je pisanje i počelo i završilo u Kairu. Poprilično je očito da rukopis S nisu dnevnici u koje je [Evlija] pisao bilješke tijekom putovanja. Takvi dnevnici morali su postojati, i možda još uvijek postoje neprimijećeni i neprepoznati u nekoj od knjižnica u Kairu.” (MacKay, 1975: 292).

¹⁰ O razlikama između rukopisa namijenjenih javnoj uporabi (i prodaji) i onih za osobnu uporabu vidjeti u: Bauden, Franssen (ur.), 2020: 4.

¹¹ Razlog nedovršenosti MacKay naslućuje iz samog rukopisa i uživljeno ga sažima riječima: „Imam osjećaj da se može zamijetiti i težnja da se rad što prije privede kraju, uzrokovana predosjećajem smrti.“ (MacKay, 1975: 281).

¹² Nalaze se na stranicama od 137a25 (str. 137a, redak 25) do 150b25; od 154a21 do 164b34 te od 167b14 do 168a8. U radu je korišten faksimil autografa: Evliya Çelebi (2014). *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli tıpkıbasım*. Vol. 3. Ur. S. A. Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu, te latinički prijepis V. knjige: Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Ur. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları. Citati u ovome radu donose se u prijepisu toga izdanja (uz manje intervencije autora ovoga rada), a u citiranju će biti označeni samo brojem stranice u autografu.

Koliko znamo, crvena boja u osmanskim arabičkim rukopisima dosad još nije bila predmetom zasebnih istraživanja. Stoga nećemo moći vršiti poredbu u metodologiji i rezultatima s drugim istraživanjima, nego ćemo samo izložiti rezultate analize našega korpusa. Kategorije o kojima govorimo teško su mjerljive, ali smo unatoč tome nastojali da rezultate analize, koliko god je to bilo moguće, prikazemo brojčano, odnosno statistički.

Prisutnost crvene boje u rukopisu podijelili smo prema sljedećim kategorijama:

1. Riječi pisane crvenom bojom¹³
  - 1.A. Naslovi
  - 1.B. Vlastita imena
  - 1.C. Citati
  - 1.D. Bilježenje datuma
  - 1.E. Veznik *ve* („i“)
  - 1.F. Drugi veznici i prilozii
  - 1.G. Ostale crvene riječi i fraze
2. Crveni cvjetići, nadvlačenje, brojke, okviri i ostalo
  - 2.A. Cvjetići
  - 2.B. Nadvlačenje
  - 2.C. Bilježenje brojki
  - 2.D. Okvir i ostalo.

3.1. Riječi pisane crvenom bojom¹⁴

3.1.A. Naslovi

Naslovi su dosljedno i sustavno pisani crvenom tintom. Veličinom slova ne razlikuju se od ostalog teksta. Prema njihovoj važnosti i obuhvatnosti može ih se podijeliti u četiri skupine:

¹³ U radu smo termin „riječ“ koristili u značenju ortografske riječi, odnosno niza slova koja su u pismu u skladu s pravopisnim pravilima omeđena bjelinama sa strane, dok smo termin „leksem“ koristili kad se podrazumijeva ukupnost svih oblika i značenja riječi. (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52863>)

¹⁴ U cjelovitom latiničkom prijepisu *Putopisa* objavljenom u Istanbulu, kao i u parcijalnim prijepisima u monografijama (npr.: Transliteration, u: *Evlia Çelebi in Diyarbekir*, 1988: 112-200 (izbor relevantnih dijelova iz IV. knjige); Textedition, u: Bulut, 1997: 133-263 (izbor relevantnih stranica iz knjige III. i IV.); Text, u: Karateke, 2013: 21-79 (izbor relevantnih stranica iz V. knjige)) u kategorijama koje su u ovdje primijenjenoj podjeli okupljene pod krovnom naslovom „3.1. Riječi pisane crvenom bojom“, kako se moglo i očekivati, nije korištena crvena boja. Naslovi su naglašeni onako kako je to uobičajeno u suvremenim tiskanim tekstovima (novim retkom, masnim slovima, kurzivom i sl.), stihovi i citati su eventualno također istaknuti odgovarajućim formatiranjem teksta ili kurzivom, a ostale kategorije nisu ni na koji način istaknute. Uslijed toga, činjenica da su one u rukopisu pisane crvenom tintom ostaje u prijepisima nezamijećena.

- a) naslovi većih cjelina
- b) naslovi poglavlja koji počinju leksemom *evsaf* („opis“)
- c) naslovi poglavlja koji počinju leksemom *menzil* („konačište“)
- d) ostali naslovi.

a) Naslovi većih cjelina završavaju riječima *beyan eder* ili *bildirir* („govori (se) o“). U njima se iznose rute, odnosno dionice putova kojima se Evlija kretao, bilo da je išao s većom skupinom osmanske vojske, ili u manjim skupinama, ukoliko je bio na diplomatskom zadatku. Prvi od tih naslova, primjerice, glasi: „Govori se o utvrdama na koje smo naišli u blagoslovljenoj Bosni u mletačkom vilajetu krenuvši s bezbrojnom vojskom (-)¹⁵ dana mjeseca (-) godine (-) iz Livanjskoga polja plijeniti gradove Zadar i Šibenik“¹⁶, dok je zadnji: „Govori se o tome kako smo se iz Banja Luke u galopu uputili prema Istanbulu“¹⁷. U analiziranom korpusu takvih je naslova ukupno dvanaest. Četiri su napisana na sredini stranice (str. 137b, 142b, 148a i 154a), a ostali su uklopljeni u tekst. U pet naslova predviđeno je i zapisivanje datuma (u netom spomenutima, te u naslovu na str. 142a), no samo je u jednome naveden potpuni datum: „desetoga dana mjeseca muharrema godine 1071.“ (*sene 1071 mâh-ı Muharrem'inin onuncu gününde*, 142a). U dva naslova navedena je samo godina (također 1071.), dok je u preostala dva – kako se vidi i iz gore navedenoga prvog primjera – za datum predviđeno mjesto, ali je ostavljena praznina. Po tome se može zaključiti da je sustav naslova i podnaslova nastao znatno kasnije u odnosu na ono što se opisuje, u vrijeme kad sam Evlija više nije znao kad se točno događalo ono što je opisano, ukoliko to nije imao zabilježeno od ranije.

Unutar takvih većih cjelina, mjesta kroz koja je Evlija prolazio opisana su u poglavljima čiji naslovi počinju leksemom *evsaf* („opis“) ili *menzil* („konačište“).

b) Po opširnosti sadržaja slijede poglavlja čiji naslovi počinju leksemom *evsâf* („opis“). Tih je naslova 72 i svi su pisani crvenom tintom. Trideset i jedan je pisan u rimi, što u osmanskoj tradiciji nije neobično za djela koja su, kao *Putopis*, dijelom pisana u rimovanoj prozi.¹⁸ Svi rimovani naslovi imaju istu strukturu: počinju leksemom *evsâf*, podijeljeni su na dva dijela riječju *ya'nî* („odnosno“, „to jest“), završavaju imenom mjesta čiji opis najavljuju, a rima je uvijek motivirana tim završnim

¹⁵ „(-)“ je oznaka za prazninu u rukopisu.

¹⁶ *Sene (-) mâh (-) (-) gününde Hilevne sabrâsından asker-i deryâ-misâl ile Bosna-i mübârekede Venedik vilâyetinde kal'a-i Zadra ve Šibenik'i gâret etmeğe gitdiğimiz kulâ'ları beyân eder*, 137a. Svi prijevodi pripadaju autorima. Vlastita imena uglavnom smo prenosili prema prijevodu Hazima Šabanovića (Evlija Čelebi, 1967).

¹⁷ *Banaluka'dan ilgar ile İslâmbol'a gitdiğimiz bildirir*, 163b.

¹⁸ Rimovana proza (tzv. sadž) nije svojstvena samo Evliji; uobičajena je u islamskoj književnoj tradiciji, i seže sve do *Kur'ana* (Lamers, 1988: 67; Andrić, 2018: 13).

toponimom. Npr.: *Evsâf-ı serhadd-i tehlike, ya'nî dâr-ı gâzîyân kal'a-i Bihke* („Opis opasnoga krajišta, odnosno kuće ratnika, utvrde Bihać“, 155a). Trideset i dva naslova ove vrste ostala su nedovršena: imaju istu strukturu, ali im nedostaje dio koji bi se trebao rimovati sa završnim toponimom. Neispisanu prazninu u tim naslovima trebala je ispuniti rima koje se Evlija u trenutku pisanja očito nije mogao sjetiti. Npr.: *Evsâf-ı (-), ya'nî dâr-ı mücâhidân kal'a-i Yakova* („Opis (-), odnosno kuće ratnika, utvrde Đakovo“, 159b). Osam naslova koji počinju s *evsâf* pisano je bez rime.

U svim naslovima ove vrste riječ *ya'nî* uvijek je pisana crnom tintom, dok su sve ostale pisane crvenom.¹⁹ U 62 slučaja ova vrsta naslova, uz to što je pisana crvenom tintom, naglašena je i time što se nalazi na početku retka.

Sadržajno, naslovi ove vrste najavljuju opširniji opis mjesta koje je u naslovu navedeno. Ako se radi o većem i značajnijem mjestu, mogu imati i potpoglavlja odnosno podnaslove. Npr. naslov „Opis krajišta Koprovnik²⁰, odnosno stamene utvrde Cernik“ (*Evsâf-ı serhadd-i Koprovnik, ya'nî kal'a-i üstüvâr Çernik*, 157a) ima i podnaslove „Opis područja utvrde Cernik“ te „Pohvala varoši utvrde Cernik“. I takvi podnaslovi pisani su crvenom bojom.

Naslovima koji počinju leksemom *evsâf* često slijede i veće praznine, koje oba-sežu i po nekoliko redaka. Dakle, sustavnost u osmišljavanju strukture teksta koja se očituje u naslovima prisutna je i stabilna, i na nju upućuje crvena boja naslova kao i organizacija redaka odnosno stranica, međutim, tu početnu ideju o strukturi Evlija očito nije mogao ili stigao do kraja ostvariti. Na str. 156b, nakon niza od devet nedovršenih naslova ove vrste kojima slijede vrlo šture informacije o povijesti u njima navedenih naselja, a potom i praznine od po dva-tri retka, takav nedovoljan opis objašnjava sljedećim riječima: „Budući da bi – kad bismo gore spomenute tvrde utvrde u potpunosti opisali, s njihovim oblikom, stilom, načinom gradnje, svim građevinama i klimom – nastao još jedan svezak, a tolika pisanija bila preprekom našim putovanjima, zadovoljili smo se s ovolikim opisom.“ Ta se opaska može shvatiti dvojako: s jedne strane, nakon tih naslova predvidio je vrlo malo mjesta za tekst (za svaki naslov po tri retka), odnosno predvidio je vrlo kratak opis, a k tome ga nije ni napisao, nego poslije tih naslova, kako je rečeno, slijede praznine. Razumljivo je da mu način života nije ostavljao dovoljno vremena za pisanje, no ostaje pitanje zašto su neki lokaliteti opisani opširno, i na temelju osobnoga doživljaja i na temelju pisanih ili usmenih izvora o njihovoj povijesti i sl., dok su neki – među kojima, kako će se niže vidjeti, ima i značajnih gradova – vrlo skromno opisani, premda se na papiru predviđa prostor i za njihov opis. U takvim slučajevima prema veličini praznine možemo procijeniti koliko je važnim smatrao mjesto iz naslova, a

¹⁹ Samo su u naslovu na str. 144b točkice slova *ye* u riječi *ya'nî* dva puta napisane crvenom bojom.

²⁰ U *Putopisu* se spominju brojni toponimi koje zasad nije moguće prepoznati i ubicirati. Oni će u ovome radu biti preneseni bez dodatnog propitivanja i analize, a njima i načinima na koje ih je Evlija bilježio trebao bi biti posvećen poseban rad.

analiza usmjerena na praznine u tekstu vjerojatno bi barem donekle odgovorila na navedeno pitanje i upotpunila naše oskudno znanje o nastajanju teksta *Putopisa*.

c) Naslova koji počinju leksemom *menzil* („konačište“) u analiziranom je korpusu ukupno 52. Za razliku od relativno statičnih tekstova koji slijede nakon podnaslova koji počinju leksemom *evsâf*, ovo su kratka poglavlja koja donose dinamičniji sadržaj. Uz mogući opis konačišta, glavna je svrha ovih poglavlja pružanje informacija o tome što se zbivalo na lokalitetu na kojemu je Evlija – zajedno s vojnom ili kakvom drugom skupinom u kojoj se nalazio – noćio, kao i o događajima sljedećega dana, sve do novoga konačišta. Evo jednog od kraćih primjera: „Konačište Ahmed-babina utvrda. Ovdje smo čuli brojne vijesti, a sljedećega dana, dok smo išli opet prema zapadu, pridružio nam se Ahmed-babin sin Ismail-baba, zbog čega sam se osjećao kao da je čitav svijet moj. Odande smo za dvanaest sati uz silne muke i nevolje stigli do konačišta utvrde Sinj.“ (148b). I za pisanje naslova ove vrste sustavno je i bez iznimke korištena crvena boja.²¹

Nakon tih naslova nema znatnijih praznina, a s obzirom i na to da se oslanjaju na osobni doživljaj, može se zaključiti da ih je Evlija zapisivao u vrijeme kad su se i zbivali, kao neku vrstu dnevnika. I cjeline pod naslovima koji počinju leksemom *evsâf* također mogu sadržavati i osobni, memoarsko-dokumentaristički osvrt, no, za razliku od opisa konačišta, one su zamišljene ambicioznije i više nalikuju enciklopedijskim napomenama o pojedinim mjestima; moguće je da su upravo zbog te ambiciozne zamisli za takvim naslovima slijedile praznine koje pokazuju namjeru da se ta mjesta jednom bolje opiše, vjerojatno koristeći neke druge pisane izvore. S obzirom na to da se radi o dva različita načina opisivanja mjesta, u analiziranom dijelu *Putopisa* više je mjesta u naslovima spomenuto na oba načina. Primjerice, Kostajnica je navedena u sljedeća dva naslova: „Opis (-), odnosno velike utvrde Kostajnice“ (154b) i „Konačište, grad Kostajnica“ (157a).

d) Pod zadnjom vrstom naslova nalaze se cjeline koje se sadržajno udaljavaju od uobičajenih potpoglavlja i donose relativno opširne pripovijetke, legende ili opise događaja – proživljenih ili samo čuvenih – vezane uz područja koja se opisuju. Zato ih i posebno ističemo. Takvih je naslova desetak, a neki od njih su sljedeći: „Opis strašnog i opasnog događaja“ (143a), „Čudo Božje, smiješni događaj“ (143a), „Opis prikaza na mletačkom zlatniku“ (150b) i sl.

²¹ Tri lokaliteta opisana su na ovaj način, prema u naslovima – koji su također crveni – nije navedena riječ „konačište“. To su sljedeći naslovi: Velika Ahmed-babina kula (137b), Selo Atlibegovića (142a) te Kasaba Duvno (148a). S druge strane, u tekstu su spomenuta i konačišta koja nisu opisana (takvih je primjera devet), ali je i tad, osim u jednom slučaju, korištena crvena boja. U takvim slučajevima sintagma koja počinje leksemom *menzil* može se nalaziti i u nekom od kosih padaža, kao što je u primjeru na str. 163b: „Andan ol gün ol gece seğirdüp menzil-i belde-i tayyibe İslâbol'a hamd-i Hudâ sıhhat ü selâmetle (...)“

3.1.B. *Vlastita imena*

U pisanju osobnih imena crvena je tinta korištena samo 4 puta (to su imena hrvatskih i ugarskih vladarskih obitelji), dok su crveni toponimi brojniji i ima ih četrdeset. U odnosu na ukupan broj toponima u analiziranom korpusu, to je vrlo malen udio. Nije jasan kriterij prema kojemu su tako označeni – zasad se čini da je to provedeno nasumično i slučajno. Svakako se ne radi o tome da je toponim tako označen kad se spominje prvi put, jer je npr. Šibenik na str. 146a zapisan crvenom tintom premda je u korpusu prije toga spomenut šesnaest puta i zapisan crnom bojom. No, ako je crvenom tintom ispisano više imena u nizu, možemo pretpostaviti da se svraća pažnja na nabranje, jednako kao i postupkom nadvlačenja (v. 3.2.B.) i crvenim veznikom *ve* (v. 3.1.E.).

3.1.C. *Citati*

U analiziranom tekstu nalaze se četiri citata ajeta na arapskom jeziku. Jedan je od njih pisan crvenom, a ostala tri crnom tintom, ali su u crvenoj boji riječi koje ih najavljuju („ajet sure...“), a nakon citata slijedi crveni cvjetić (o toj vrsti oznaka vidjeti više u 3.2.A.). Korpus sadrži i Evlijine stihove na osmanskome turskom: dva kronograma i pjesmu koju je odrecitirao pozdravljajući sultana (164b). Stihovi nisu pisani crvenom bojom, nego su opet crvenom bojom pisane riječi neposredno ispred njih, a stihovi su razdvajani cvjetićima.

Nadalje, u korpusu se nalazi još 14 citata (sedam na arapskom jeziku, četiri na osmanskome turskom i tri na perzijskom) koji su najavljeni odnosno opisani leksemima *mazmûn* („izreka“, pet puta), *misra'* („stih“, pet puta), *beyt* („dvostih“, četiri puta), *emir* („zapovijed“, jednom) i *kelâm* („riječ“, jednom), a dva citata pojavljuju se bez ikakve najave, uklopljena u tekst. I u ovoj kategoriji u sedam primjera crvenom je bojom pisana samo najava citata, u tri slučaja citat je nadvučen crvenom linijom (o toj metodi vidjeti u 3.2.B.), dok su u dva primjera sami citati pisani crvenom tintom. U preostala dva primjera nema nikakvih crvenih oznaka (o tim će primjerima biti još govora u 4. poglavlju).

Zaključno se može reći da je crvena boja češće služila za najavljivanje citata, odnosno naglašavanje riječi koje prethode citatima, nego li za isticanje samih citata.²²

²² Kao zanimljivost vezanu uz uvođenje citata u tekst, može se dodati da se jedan bejt u korpusu pojavljuje na dva mjesta (str. 144b i 156a), dok je na str. 159b bejt najavljen riječima „Bejt požeških pjesnika za Đakovčanina“ (*Hattâ şuarâ-yı Pojega Yakovali hakkına beyt*, pri čemu je riječ *beyt* pisana crvenom tintom), ali nije napisan, ostavljena je praznina. Pod Đakovčaninom se misli na Sarhoš Ibrahim-pašu s kojim se Evlija i susreo.

3.1.D. Bilježenje datuma

Bilježenje datuma u korpusu je svedeno gotovo isključivo na navođenje godina (96 puta); u rijetkim slučajevima navodi se ili je predviđeno bilježenje i mjeseca (8 puta) i dana (3 puta). Godine su zabilježene tako da je iznad riječi *sene* („godina“) brojkom napisana godina, ili je na mjestu broja praznina koju je trebalo naknadno popuniti. Godine se u tekstu najčešće spominju kad Evlija navodi godinu osmanskog osvojenja mjesta koje opisuje. I riječ *sene* i broj pisani su redovito crvenom bojom.²³ Samo se u pet slučajeva od toga odstupilo (str. 140a, 141a, 147a, 155b, 158b), dok je u jednom slučaju (138b) riječ zapisana crnom bojom, a godina crvenom. U preostalim devedeset slučajeva riječ *sene* i godina zapisane su crvenom bojom. Na jednaku sustavnost u poštivanju pravila pisanja crvenom tintom nailazimo i u zapisivanju ostalih brojeva (v. 3.2.C.).

Mjesec se uvodi leksemom *mah* („mjesec“) koji je u perzijskoj genitivnoj vezi s imenom mjeseca. Od osam slučajeva, tri puta je korištena crvena boja, a pet puta crna. Ime mjeseca zapisano je samo u dva slučaja (na str. 142a gdje je cijela sintagma pisana crvenom tintom, te na str. 155b gdje je pisana crnom), dok drugdje leksemu *mah* slijedi praznina. Dan se pak uvodi leksemom *gün* („dan“), a navodi se kao redni broj dana u mjesecu, npr.: „desetoga dana mjeseca muharema godine 1071.“ (142a). U druga dva primjera nedostaje redni broj dana. Navedni je primjer pisan crvenom bojom, a ostala dva crnom.

Na mjestu na kojemu je trebala biti upisana godina, nakon riječi *sene*, brojka 24 puta nije upisana, nego je ostavljena praznina. To je razumljivo u slučajevima kad se datacija odnosi na događaje iz povijesti, no zanimljivo je da Evlija nije znao datirati ni događaje u kojima je i sam sudjelovao. Može se prema tome zaključiti, kako je već rečeno, da su određeni dijelovi *Putopisa* – uključujući i ranije spomenute naslove – napisani znatno kasnije u odnosu na vrijeme kad ih je Evlija proživio. Za bolje poznavanje okolnosti nastajanja *Putopisa* bilo bi korisno provesti i analizu datacija – i onih koje su zapisane, i onih koje nedostaju.

3.1.E. Veznik ve („i“)

Ovaj je veznik na osam mjesta pisan opetovano, u nizu, s namjerom da se svrati pažnja na nabranje sličnih elemenata koji su njime povezani. U takvim nizovima nabrajaju se npr. građevine u nekom mjestu, predstavnici vlasti i vojske, u jednom slučaju i horoskopski znakovi i sl. Npr. u opisu Cernika njegove su građevine nabrojane na sljedeći način, pri čemu je svaki *ve* pisan crvenom bojom: „I jedna tekija, i tri mekteba, i dva hana, i jedan maleni hamam, i oko sto pedeset dućana (-)“ (*Ve bir tekyesi ve üç mektebi ve iki hân ve bir küçük hammâm ve yüz elli kadar dükkân (-)*),

²³ U jednom slučaju i broj je zapisan riječima, također crvenom tintom, na str. 146b.

147b). Inače je u analiziranom dijelu *Putopisa* nabranje češće naglašeno gornjom crvenom linijom (v. 3.2.B.).

Na str. 167b i 168a Evlija donosi „Popis sto sedamdeset i šest utvrda sedam sandžaka bosanskog ejaleta čije posade isplaćuje bosanski defterdar“. To je jednostavan popis toponima, kako je i najavljeno u naslovu, a između toponima uvijek je crveni veznik *ve*, što vizualno naglašava nabranje.

U jedanaest slučajeva crveno *ve* pojavljuje se i samostalno. U tim primjerima može se ponekad prevesti i hrvatskim veznikom “a”. Npr. govoreći o Gradiški, Evlija kaže: “(...) izgradili su je dodoški²⁴ banovi, a u latinskom jeziku za utvrdu kažu *grad*, dok *diška* služi za tvorbu umanjene.” (*Dodoška banları binâsıdır ve lisân-ı Latin'de grad kal'aya derler, diška, bi-ma'nâ tasgîrdir*; 154a). Budući da je rijetka, samostalnu pojavu ovih veznika u crvenoj boji teško je sa sigurnošću protumačiti. Po svemu sudeći treba je zasad gledati u skupini s ostalim veznicima, priložima i frazama koji su crvenom bojom istaknuti zbog svoga konektorskog značenja i naglašavanja važnosti onoga što slijedi.

3.1.F. Drugi veznici i prilozima

Ponekad su crvenom bojom pisani i veznici *ammâ* (“ali”) i *lâkin* (“no”, “međutim”) te prilozima *hattâ* (“štoviše”) i *evvelâ* (“ponajprije”). Udio crvenih varijanata vrlo je malen (osim kod priloga *hattâ*). Potreba za naglašavanjem spomenutih leksema u tekstu vidi se i u tome što su neki koji su zapisani crnom tintom naglašeni nadvlačenjem crvenom linijom (v. Tablicu 1.).

Tablica 1. Prikaz udjela veznika i priloga koji su pisani crvenom tintom ili nadvučeni crvenom linijom u ukupnom broju pojava.

leksem	<i>ammâ</i>	<i>lâkin</i>	<i>hattâ</i>	<i>evvelâ</i>
ukupan broj	219	24	22	21
pisan crvenom bojom	10	1	5	6
nadvučen	4	0	4	0

Kako se vidi, konektori nisu naglašavani pisarski uredno, nego sporadično, i na dva načina. U nekoliko slučajeva nakon crvenog ili nadvučenoga veznika ili priloga i riječ koja slijedi je crvena ili nadvučena. S obzirom na kontekst i značenje tih konektora (koje je suprotno, pojačajno ili objasnidbeno), jasno je da kod njih crvena boja naglašava granicu između dvije rečenice, kao i rečenicu koja slijedi. U daljoj analizi vidjet ćemo da su i neke fraze kojima otpočinju rečenice istaknute crvenom bojom. Može se pretpostaviti da je naglašavanje konektora bilo važno

²⁴ O mogućim značenjima toponima Dodoška vidjeti u: Turková, 1950: 317-20.

ukoliko je, kako tvrde neka istraživanja, *Putopis* bio pisan s idejom da će se čitati naglas, pred slušateljima (Kalpaklı, 2012: 88-89), odnosno zato što je to tekst na granici usmene i pisane književnosti (Aksoy-Sheridan 2011: 41). No, i usmenost *Putopisa* odnosno njegov pripovijedni stil još je jedna tema koja zahtijeva dodatna istraživanja, u kojima bi svakako trebalo obratiti pažnju i na upotrebu crvene tinte.

3.1.G. Ostale crvene riječi i fraze

Dvije fraze više su puta pisane crvenom bojom. Jedna od njih je *ez-în-câniib* ("od sad", "a sad") koja se javlja tri puta i sva tri puta crveno, te *Hikmet-i Hudâ* ("mudrost Božja") koja se javlja deset puta, a četiri je puta pisana crvenom tintom²⁵. Kako ove dvije fraze dolaze na početak rečenice, može se pretpostaviti da im je funkcija ista kao gore spomenutim prilozima i veznicima: naglasiti rečenicu koju otpočinju.

Osim toga, crvena se boja ograničeno javlja u još nekoliko slučajeva. Evlija između ostaloga donosi i vrlo jednostavne razgovornike za hrvatski (147b) i talijanski (150a) jezik: u njima je crvenom tintom pisan turski dio, a crnom hrvatski, odnosno talijanski (o tom opisu hrvatskog jezika i upotrebi crvene boje vidjeti u poglavlju 4.). Potom, u dijalogu što ga u konačistu na rijeci Cetini vojnici Abhazi koji, po Evliji, pogrešno govore turski, vode s Uskocima, crvenom bojom pisani su svi Evlijini komentari između njihovih izjava i njegova prijevoda na pravilni osmanski turski (143a).

Zanimljivo je da se i u opisima Požege i Đakova (159a-159b) pribjeglo naglašenijem korištenju crvene boje. Za ta dva grada Evlija očito nije imao dovoljno bilježaka, ali je svakako znao koliko su važni pa su u njihovim opisima ostavljene praznine koje bi se mogle kasnije popuniti, a u onome što jest zapisano, crvena boja zastupljena je više nego u opisima drugih mjesta.

3.2. Crveni cvjetići, nadvlačenje, brojke, okviri i ostalo

3.2.A. Cvjetići

Jedna vrsta označavanja dijelova teksta crvenom bojom u *Putopisu* bilo je iscrtavanje malenih crvenih krugova odnosno cvjetića, a taj se postupak koristio i u drugim arabičkim tekstovima (Daub, Haase, 2016: 93, Gacek, 2009: 268-270). Oznake su upisane na kraju riječi koje označavaju – iznad ili nakon njih. Analizirani korpus sadrži 523 takve oznake. Okvirno se može reći da kod Evlije ukazuju ili

²⁵ Značenjski vrlo bliska sintagma *Hikmet-i Bâri* („mudrost Stvoritelja“) u tekstu se javlja tri puta, uvijek pisana crnom bojom, dok su u rečenici *Hikmet-i bâliġe-i Rabbü'l-âlemîmindir* („Neizmjerena je mudrost Gospodara svjetova“) prve dvije riječi pisane crvenom bojom.

na stihove i rime u tekstu, ili na završetke rečenica (slično suvremenom interpunkcijskom znaku točke), i sugeriraju ritam čitanja.²⁶

Jasan oblik cvjetića ove oznake imaju ondje gdje je zapisana poezija: u tom je slučaju na kraju svakoga stiha ostavljen prostor za njih, tako da su i nešto veće nego inače. Može ih se npr. vidjeti uz stihove koje je Evlija recitirao pred sultanom: „Nek' obzore, o care, tvoja pravda obasja* poput sunca svjetlo budi cijelom svijetu**“ (*Âfâk[ı] şehâ mâdeletin nûr pür etsin* Hurşid gibi encümen-i dehre çerâğ ol**; 164b). Uz stihove je ova oznaka korištena dosljedno, svaki put (vidjeti i poglavlje 4.).

Kad su dodavane uz rime u rimovanoj prozi, ili u funkciji točke, ove oznake uglavnom su sitnije, oblika kružića; nekad je za njih predviđena malena praznina u koju su upisani, ali još su češće pisani iznad zadnjega slova riječi uz koju se vežu. Pojavljuju se uzastopno, iznad svake rime. Npr.: „Grad Drniš* je grad u kojemu su preostale samo zmije*, škorpion i bodljaste* stonoge*.“ (*Ancak mâbeynde kalmış yılan* ve akreb ve çıyan*-ı nişli* bir şehr-i Dirniş'dir**; 147a). I igre riječima, onomatopejske riječi i sl. naglašavane su tim oznakama, npr.: *Ancak cümle gâzîleri kal'a kapısı arasında ve cisir başındaki ağaç kastrda oturup herkes cavk* cavk* zevk* u şevk* edüp...* („Svi ratnici sjede u drvenom čardaku posred gradske kapije i ispred mosta, tu se shrpljeni* u skupinama* zabavljaju* i provode*“; 157b). U korpusu je i mnoštvo primjera u kojima je u tekstu rima ili igra riječi prisutna, ali nije označena. Rime su najviše zastupljene u poglavljima pod naslovima koji počinju s *evsâf*. Dinamiku koja je u tim dijelovima izostala na planu sadržaja, Evlija je nadomještao nizanjem stilskih i jezičnih ukrasa koji su tekst trebali učiniti zanimljivijim i zabavnijim, a cvjetići su, očito, trebali pomoći onome tko čita tekst da takve ukrasne dijelove prepozna i rime što točnije i izražajnije (naglas?) pročita.

Ukoliko se koriste u značenju točke, ove oznake dolaze nakon finitnog predikata: *Bu mahalde dahi üç bin aded müsellâh gâzîler paşa efendimizden me'zûn olup çeteye gitdiler.* Ol gün gidüp Lunçarik nevâhîlerine yetdiler.** (“Tu je tri tisuće naružanih ratnika s pašinim dopuštenjem otišlo u četovanje.* Toga su dana otišli, i stigli do nahija Lončarika.*”; 144a). Na jednak način mogu biti označeni i infinitni predikati (najčešći je gerund na *-(y)Up*, a drugi se pojavljuju znatno manje). No, ni u značenju točke ova oznaka nije korištena sustavno, kroz cijeli tekst, nego samo sporadično.

²⁶ U objavljenim latiničkim prijepisima *Putopisa* ovi su znakovi, koliko je poznato, preneseni u sljedećim monografijama: *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988: 112-200), gdje se za sve oznake ove vrste koristila zvjezdica; Bulut (1997: 133-263), gdje se koristio znak „o“; Karateke (2013: 21-79), gdje su se koristili kružić i cvjetić. U cjelovitom latiničkom prijepisu *Putopisa* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, 2001) ove oznake nisu prenesene. U ovom radu koristit će se samo oznaka „**“.

3.2.B. Nadvlačenje

U arabičkim rukopisima važne riječi i fraze u tekstu mogle su biti naglašene i tako da se iznad njih povuče linija (Gacek, 2009: 173). Dakle, za razliku od rukopisa zapadne provenijencije u kojima se za takvo naglašavanje koristi podvlačenje, u arabičkim se koristi nadvlačenje. U *Putopisu* je i ta vrsta označavanja izvedena u crvenoj boji. U analiziranom korpusu na takav je način naglašeno 236 riječi ili fraza. Gornja linija nije nužno bila iznad cijele riječi, a u sintagmama je uglavnom nadvučena samo prva riječ, ili prva riječ i dio sljedeće, ili veznik ispred sintagme i prva riječ sintagme i sl.²⁷

Vrlo je uočljivo da se metoda nadvlačenja rijetko koristi samostalno.²⁸ Uglavnom se koristi u nizu, a njezina je svrha svratiti pažnju na nabranje sličnih ili po nečemu istovrsnih elemenata. Primjere možemo razvrstati prema sadržaju i brojnosti:

a) najbrojniji su primjeri s vlastitim imenima, pri čemu su česta ona koja su izvan granica Osmanskog Carstva i osmanskoga kulturnog kruga. Najčešći su primjeri s toponimima, npr.: „(...) mletački je nevjernik, da bi se osvetio tom veziru, sa svojom flotom iz gradova Splita i Šibenika podigao vojsku te je osvojio sto četrdeset utvrda u kliškom i krčkom sandžaku“ (*Venedik küffârî ol vezîre rağmen donanmastyla kal'a-i İspilet ve Şibenik'den asker döküp Kilis ve Kirka sancaklarından yüz kırk pâre kilâ'lara istilâ edüp*; 147a). Njima po učestalosti slijede primjeri s etnonimima (od kojih su neki zasad neprepoznati), npr.: „(...) no, jezik Hrvata, Bošnjaka, Srba, Bugara, Vojnuka, Slovina, Dodoške (?), Korola (?), Poljaka, Čeha, i Lipka (?), Rusa, Maskovljana (?), i heštečkih (?) muslimana – svi ti spomenuti narodi govore latinskim jezikom“ (*lâkin lisân-ı Hırvat ve Boşnak ve Sırf ve Bulkar ve Voynuk ve İslovin ve Dodoşka ve Korol ve Leh ve Çeh ve Libka ve Rus ve Maskov ve Heşdek müslimleri bu cümle mezkûr milel cümle lisân-ı Latince kelimâtlar edüp*; 147b). Potom po učestalosti slijede primjeri s nabranjem osobnih imena, npr.: „(...) bosanski alajbeg Ismail-beg, njegov brat Miralem-beg te hercegovački beg Čengizade-beg“ (*Bosna*

²⁷ Ova vrsta oznake, koliko je poznato, u latiničkim prijepisima zastupljena je u spomenutoj monografiji *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988: 112-200) (dijelovi koji su u rukopisu označeni gornjom linijom u toj su monografiji transliterirani u kurzivu), te u Bulut (1997: 133-263) (dijelovi koji su u rukopisu nadvučeni u toj su monografiji podvučeni). U cjelovitom prijepisu *Putopisa* (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, 2001) te oznake nisu prenesene. U ovom radu koristit će se podvlačenje.

²⁸ Primjeri takve metode su veznik *ammâ* i prilog *hattâ* (v. 3.1.F.) te još nekoliko pojedinačnih fraza kojima otpočinju rečenice (npr. *tâ şu mertebe* (“do te mjere”), i *kadîm eyyâmnda* (“u davna vremena”) i sl.). Nadvučena su i tri citata na arapskom jeziku (v. 3.1.C.). Četiri su puta gornjom linijom naglašeni i pojedinačni toponimi (jednako kao što su neki toponimi pisani crvenom bojom, v. 3.1.B.). Konačno, u hrvatsko-turskom razgovorniku dijelom su nadvučeni izrazi na hrvatskom jeziku (str. 147b; o razgovorniku vidjeti u poglavlju 4.), a jednako je tako gornjom crvenom linijom označena i hrvatska riječ *kobila* u sljedećem primjeru: *bir kobla, ya'ni bir kusrak* (“jedna kobla, što će reći jedna kobila”, 157b).

Alaybeğisi İsmâ'ül Beğ ve bürâderi Mîr-i alem Beğ ve Hersek Beği Çengîzâde Beğ; 139a). Na ovom se primjeru vidi, a tako je i inače, da u nizanju sintagmi nadvučeni mogu biti samo prvi članovi sintagmi, a ne cijela sintagma.

b) U drugoj su skupini nabranjanja raznih vrsta sadržaja, npr. nabranjanja građevina u nekome mjestu, predstavnika vlasti i vojske (prema titulama), robe koja se prodaje na tržnici, vrsta voća koje uspijevaju u nekom kraju i sl. Npr. u sljedećem primjeru Evlija nabranja koje se sve tkanine mogu kupiti na tržnici u Splitu: „(...) a uz obalu, u velikim trgovačkim skladištima, trguje se ovčjim runom, čohom, atlasom, brokatom, moareom i štavljenom govedom kožom, i tkaninama u stotinama tisuća boja“ (*ve liman kenârında azîm bâzergân mahzenlerinde koyun yapağısı ve çuka ve atlas ve kâmba ve hârâ ve şîr gönleri ve niçe yüz bin elvân metâ'lar*; 149b). U sljedećem citatu pak Evlija pokazuje svoje poznavanje titula europskih vladara: „Taj Venedik među svim kraljevima kršćanskih naroda nije ni kralj, ni herceg, ni ban, ni car, ni cesar, ni veliki dužd, ni hercog... (-)²⁹“ (*Bu Venedik cümle milel-i Nasârâ kralları mâbeyninde ne kral ve ne hersek ve ne ban ve ne çarna ve ne çâsâr ve ne iğranduka ve ne irşek* (-); 144b). Kako se u ovom primjeru vidi – a takvih primjera ima još – u nabranjanju su nadvučeni veznici (*ne / ve ne*). To pokazuje da je ovdje u korištenju crvene boje upravo nabranjanje ono što je važno, neovisno o sadržaju nabrojenoga.

Kako je već rečeno, nabranjanje se, osim nadvlačenjem, moglo istaknuti i time što su elementi koje se nabranja pisani crvenom bojom, i time što nabrojane elemente povezuje crveni veznik *ve* („i“). Nadvlačenje je bilo najzastupljenija metoda, no i druge dvije su jednakoga značenja.³⁰ Mogu se pretpostaviti barem dvije namjere koje su potaknule naglašavanje tih dijelova crvenom bojom: da se ukáže na njihovu vrijednost jer je u njima koncentrirano mnoštvo informacija, te da se čitatelja upozori na to da se radi o važnim dijelovima teksta – eventualno i težim za čitanje, ako se radi o imenima i pojmovima koji ne pripadaju Osmanskom Carstvu – i da mu se na taj način pomogne da ih bolje pročita (pogotovo ako tekst čita naglas, pred slušateljima). Kako je ranije rečeno, pitanje je li *Putopis* pisan s idejom da će biti čitan (i) naglas nije dostatno istraženo³¹, no iz ove se analize može vidjeti da upotreba crvene boje u najavljuvanju citata, u isticanju konektora i nabranjanja istovrsnih elemenata te u razdvajanju stihova i rečenica cvjetićima ne samo da pomaže

²⁹ Nakon ovoga nabranjanja slijedi i manja praznina koja je također trebala biti popunjena titulama kojih se, vjerojatno, Evlija namjeravao naknadno sjetiti.

³⁰ Da je tako, vidimo po tome što su imena vojnih vođa na str. 143b naglašena nadvlačenjem: *Athbeğzâde ve Yenge Kirîği ve Grbo Bölükbaşı* („Atlibegović, Jenge Kirigi i Grbo Buljukbaša“; 143b), a već na sljedećoj stranici gotovo ista imena istaknuta su crvenim veznicima *ve: Athbeğzâde ve Çoltaroğlu ve Tilki Bölükbaşı ve Grbo Bölükbaşı ve Hasan Bölükbaşı ve Yenge Kirîği* („Atlibegović, Çoltaroglu, buljubaša Tilki, buljubaša Grbo, buljubaša Hasan i buljubaša Jenge Kirigi“; 144a).

³¹ Odgovoru na to pitanje pridonijela bi i analiza sintaktičkih obilježja teksta.

u razumijevanju sadržaja, nego i najavljuje stanke i kompliciranije dijelove teksta koje je potrebno pažljivije čitati. S obzirom na to, te bi oznake svakako mogle biti od pomoći i onome tko tekst čita naglas. Ipak, važno je naglasiti da Evlija na mnogim mjestima u *Putopisu* samoga sebe predstavlja kao izuzetno vještog govornika, zbog čega se može pretpostaviti da je i njegov stil pisanja mogao biti govornički, neovisno o tome je li tekst pisao računajući s time da će se čitati i pred publikom ili ne. (O čitalačkoj publici i čitanju knjiga pred slušateljima u Osmanskom Carstvu vidjeti u: Değirmenci, 2011).

Neke od navedenih nizova informacija može se naći u manje-više istom obliku ponovljene i u drugim dijelovima *Putopisa*; primjerice, nasumičnom provjerom ustanovljeno je da se ranije navedeni popis jezika (odnosno etnonimâ) sa str. 147b javlja još jednom u V. knjizi na str. 45b, a primjer u kojemu se objašnjava gdje se i kako Dunav u pet rukavaca ulijeva u Crno more, uz to što je u analiziranom dijelu teksta (dakle, u V. knjizi) naveden na str. 141b, ponavlja se i u II. knjizi na str. 268a, te u III. knjizi na str. 126b. Dosadašnja istraživanja *Putopisa* već su pokazala da se neki dijelovi u *Putopisu* ponavljaju, ali ne na posve isti, nego na sličan način. Takva ponavljanja, inače karakteristična za narodno pripovjedalaštvo, mogla bi također biti jedan od pokazatelja da je *Putopis* tekst na granici usmene i pisane književnosti (Aksoy: 2011).

Kako je takve dijelove Evlija naglašavao crvenom bojom te ih ponekad i ponavljao, može se pretpostaviti da ih je i on smatrao vrijednim dijelom svoga djela. U njima je sažimao svoje znanje o svijetu, i ono koje je stekao prolazeći krajevima koje opisuje, i ono za koje se može pretpostaviti da ga je usvojio obrazovanjem ili iz drugih pisanih izvora. Ta se nabranja može tumačiti i kao retoričke postupke kojima je cilj – uz posredovanje i prenošenje znanja – bio i impresionirati čitatelja autorovim znanjem i učenošću. Retoričke strategije kojima se namjeravalo impresionirati čitatelja bile su uobičajene i u onovremenim Zapadnim autobiografskim tekstovima (Burke, 2013: 151 i dalje), i potrebno ih je, u ovom slučaju, gledati – između ostaloga – i kao način Evlijina samopredstavljanja u *Putopisu*, odnosno kao dijelove teksta koji pridonose tome da se *Putopis* može čitati i kao ego-dokument.

3.2.C. Bilježenje brojki

Brojevi zapisani riječima u tekstu su bilježeni crnom tintom, a oni zabilježeni brojkama pisani su crvenom. Brojke se u tekstu pojavljuju najčešće u bilježenju godina, potom u nabranju broja građevina u nekom mjestu, trajanju putovanja između opisanih mjesta (izraženom u satima), kad se govori o prihodima osmanskih službenika i slično. Primjerice: „Begov has, koji mu je dao sultan, iznosi 616230 akči, a u njegovoj livi je 23 zijameta i 296 timara, i ima ceribašu, alajbega i juzbašu.” (*Beğinin hâssı taraf-ı pâdişâhiden 616.230 akçedir ve livâsında ze‘âmeti 23 ve tîmârî 296 ve çeribaşı ve alaybeği ve yüzbaşısı vardır.* 159a).

Brojevi su brojkama zapisani sto dvadeset puta, od toga samo u tri slučaja crnom (155b, 158a i 147a), a u svim ostalim slučajevima crvenom tintom.

3.2.D. Okvir i ostalo

Na svakoj je stranici tekst uokviren jednostavnom crvenom linijom. Taj je okvir iscrtan nakon pisanja, a to se vidi po tome što linija okvira *preskoči* one riječi koje su u pisanju izašle iz predviđenog prostora i ušle dijelom u margine (npr. na str. 162b, 164b itd.). Nadalje, crvenom je tintom povučena i kratka linija kojom se riječ naknadno napisanu ispod ili iznad retka smješta na njezino mjesto (npr. na str. 148b i drugdje).

4. Kad crvena boja nedostaje

Kako je već rečeno, pravila korištenja crvene tinte u *Putopisu* nisu se u svim kategorijama dosljedno i strogo primjenjivala. Stoga nije moguće dati sustavan prikaz slučajeva u kojima crvena boja nedostaje, ali jest moguće istaknuti neke u kojima je zasigurno tako. Kao opći i očekivani zaključak može se reći da se crvena boja manje sustavno primjenjuje u dijelovima teksta koji su pisani manje uredno. U tim dijelovima može se primijetiti još jedna posebnost: u njima se, pored osnovnoga, pojavljuje i drugi duktus, odnosno druga ruka (ili više njih? ili ista ruka naknadno dopisuje tekst?). Drugi duktus u ukupnom tekstu javlja se u vrlo malenom udjelu, samo kako bi ispravio i dopunio onoga tko piše cijeli tekst. Zato se uz mjesta na kojima crvena boja nedostaje ponekad neizravno, a ponekad i izravno mora postaviti i pitanje o tome tko je pisao tekst. Kako smo u uvodu rekli, u raspravi o tome tko je pisao tekst – Evlija sâm ili Evlija i pisar – malena je „evlijološka“ filološka zajednica zasad podijeljena, a odgovor na to pitanje zahtijeva daljnja istraživanja. Zato ćemo se zasad zadovoljiti time da poput nekih od likova iz romana *Zovem se Crvena* samo opišemo što smo na analiziranim stranicama rukopisa vidjeli, u nadi da će i naša zapažanja voditi ka rješenju navedene rasprave.

Prvi slučaj u kojemu je u korpusu načelo upotrebe crvene tinte jasno narušeno, a uz to je i jasno vidljiv drugačiji rukopis, nalazi se na str. 147b. Ondje, među tekstovima kojima opisuje mjesta iz zaleđa Dalmacije, Evlija donosi i kratki hrvatsko-turski razgovornik (v. Prilog 1.). Evlija je pišući i o drugim krajevima odnosno jezicima bilježio kratke razgovornike, na svoj ustaljeni način: počeo bi s brojevima, tome bi slijedile riječi iz svakodnevnog života (kruh, voda, sol i sl.), a na kraju i pozdravi i druge svakodnevne fraze, specifične za taj kraj.³² Razgovornik je ovdje u početku pisan s pravilnom izmjenom boja: u pet redaka hrvatski je pisan crnom, a turski

³² U analiziranom korpusu na str. 150a nalazi se još i talijansko-turski razgovornik koji je Evlija zapisao tijekom boravka u Splitu.

crvenom. Npr. *kiruh – ekmek, voda – su, mesa – et* itd. Od trećega retka započinju fraze: *Hoda vamo. – Gel beri.; Otkudaydeş? – Nereden gelirsin?; Kamo ideş? – Nereye gidersin?*³³ Sadržaj tih fraza prema kraju postaje sve žešći tako da zadnja koja je u crveno-crnoj kombinaciji zapisana na kraju petoga retka glasi: *Donesi ubyemti kurva. – Getir yoksa öldürürüm kabbe*³⁴. Nakon toga, u šestom i sedmom retku razgovornika prestaje korištenje crvene tinte, a tekst se nastavlja drugim rukopisom. Zapisano je sljedeće: *day meni – bana ver; yedno put – bir kerre; od bile – beyâzdan; da vidim – göreyim; yeli mekhana? – yumuşak midir?; milyum tebe – seni severim; tako ti Boga – Allâh için; day meni – bana ver; yednu picka – bir am.*³⁵ Taj je rukopis tanji, sitniji i nečitkiji od glavnog duktusa. U tome dijelu nije korištena crvena tinta nego je sve pisano crnom, a hrvatski je dio označen gornjom crnom linijom. K tome, uz te retke na desnoj margini dopisana je kratka bilješka koja glasi: *Katibe du satır* (“Dva retka za pisara/pisca”). Dio koji je pisan drugim rukopisom popunio je jedan cijeli i tri četvrtine drugog retka. U zadnjoj četvrtini toga retka ponovno se nadovezao uobičajeni rukopis koji je nastavio s daljim tekstom. Po tome se može zaključiti da dio pisan drugim duktusom nije unesen naknadno, nego da su dijelovi pisani glavnim i dodanim duktusom zapisani u koordinaciji.

Nadalje, od 21. retka na stranici 159a počinje manje uredan dio rukopisa, i tako se nastavlja na svih deset stranica do kraja analiziranoga korpusa, odnosno do str. 164b³⁶. Prije toga manje urednog dijela teksta, na str. 159a i 159b nalaze se opisi Požege i Đakova koji su primjetno manjkavi, po čemu se može zaključiti da Evlija nije imao sačuvane bilješke za njih, ali se po ostavljenim prazninama vidi da je znao da ta mjesta zaslužuju opširniji opis. Nakon opisa Đakova od 21. retka na str. 159a pa sve do kraja analiziranoga korpusa Evlija pripovijeda o diplomatskom zadatku koji mu je povjerio Melek Ahmed-paša: da ode u Čakovec k Nikoli VII. Zrinskom i otkupi bihaćkoga kapetana Mustaj-bega kojega je Zrinski ondje držao u zarobljeništvu. U tome dijelu – počevši od razgovora s đakovačkim Sarhoş Ibrahim-pašom (159b) – Evlija prvo opisuje tijek priprema i putovanja k Zrinskom, a potom i svoj višednevni boravak kod njega; nakon što je taj zadatak uspješno obavio odlazi k Melek Ahmed-paši u Banja Luku te potom žurno putuje u Istanbul gdje podnosi izvještaj velikom veziru Mehmed-paši Čupriliću, a na koncu i samome sultanu.

³³ Prijevod: „Hoda vamo. – Dodi ovamo.; Otkudaydeş? – Odakle ideš?; Kamo ideş? – Kamo ideš?“

³⁴ Prijevod: „Donesi ubyemti kurva. – Donesi ili ću te ubiti, kurvo.“

³⁵ Prijevod: „day meni – daj meni; yedno put – jednom; od bile – od bijele; da vidim – da vidim; yeli mekhana? – je li mekana?; milyum tebe – milujem te / volim te; tako ti Boga – tako ti Boga; day meni – daj meni; yednu picka – jedna pička / jednu pičku.“

³⁶ Čini se da je tako i dalje, sve do kraja V. knjige (dakle, do str. 187b), no, da bi se o tome moglo reći nešto sigurnije trebalo bi analizirati i te stranice.

Stoga od opisa Đakova počinju vrlo žive epizode – s nekoliko digresija i većim brojem dijaloga – u kojima Evlija pripovijeda o tome što je na putu proživio. Tekst i dalje piše ista ruka, ali je rukopis u odnosu na ranije dijelove neuredniji, tinta više curi, ima dosta nadopisanih riječi kao i onih koje su naknadno križane i ispravljane, a udio crvene boje manji je nego ranije. Očito je da osoba koja piše taj dio teksta piše u promijenjenim okolnostima.

Uz različita obilježja rukopisa, od 21. retka na str. 159b tekst je donekle drugačiji i na razini sadržaja: od zadnjeg prethodnog naslova (*Bu Kirka sancağından Çer-nik sancağına ve Rahoviçe sancağına ve Pojega sancağına gitdiğimiz kilâ'ları beyân eder*, 157a), a i ranije, i sadržaj i način izlaganja bili su sve do spomenutoga retka pretežno dokumentarističko-kroničarski, dok od toga retka znatan udio imaju osobni doživljaji s brojnim dijalozima. Da bi se predočilo kolika je razlika u udjelu dijaloga³⁷, potrebno je reći da je na prethodnih četrdeset stranica bilo ukupno šest dijaloga (od kojih najduži sadrži osam kratkih replika sugovornika, str. 146a), dok se na manje urednih deset stranica nalazi jedanaest dijaloga, od kojih najduži, Evlijin razgovor s velikim vezinom Mehmed-pašom Ćuprilićem, sadrži osamnaest replika sugovornika (zbog Evlijinih opširnih odgovora veziru, taj se razgovor protegnuo na tri stranice: zauzeo je pet redaka na str. 163b, cijelu str. 164a te sedamnaest redaka na str. 164b). Za razliku od ranijih, kroničarsko-dokumentarističkih dijelova korpusa, očito je da sadržaja utemeljenih na osobnim doživljajima nije nedostajalo te je u tome manje urednom dijelu teksta ostavljeno primjetno manje praznina, a za postojeće je praznine jasno da su trebale biti popunjene dokumentarističkim opisima³⁸.

Prethodni, uredniji dio analiziranoga korpusa imao je jače naglašenu komunikacijsku distancu koja se ostvarivala kroz literarnost, formalnost i planiranost teksta. Za razliku od njega, neuredniji dio teksta karakterizira pripovijedanje iz prvog lica te neformalnost i neplaniranost (koja se, između ostaloga, očituje i u naknadnim intervencijama i ispravkama, digresijama i manjem broju naslova), a to su obilježja usmenih tekstova u kojima je naglašenija komunikacijska neposrednost (Van der Wal, Rutten, 2013: 1-19). Dalja istraživanja trebala bi pokušati otkriti što je uzrok tome prijelazu na usmeni stil izlaganja, kombiniran s manje urednim načinom zapisivanja.

³⁷ Svi razgovori koje Evlija prenosi u ovome korpusu u formi su dijaloga, s time da je u tri od njih jedan od sugovornika (jednoglasna) skupina.

³⁸ Praznine su sljedeće: na str. 161b nakon naslova „Opis izgleda Zrinskog” nedostaje jedan i po redak (moguće je da je tu trebalo biti predstavljeno njegovo porijeklo), na str. 162a pod naslovom „Pohvala područja utvrde Čakovec” u opisu ima znatnih praznina od oko pet redaka, na str. 162b nakon opisa pod naslovom „Opis zlograda, utvrde Legrad” slijedi praznina od tri retka, a na str. 163a ispod naslova „O konačištima na našem putu od Legrada do Banja Luke” i nema teksta, nego samo praznina od šest redaka.

No, što je to značilo za crvenu boju u rukopisu? Kako smo rekli, u ovome je dijelu crvene boje naočigled manje u odnosu na ranije dijelove i u nekim se primjermima jasno vidi da crvena boja nedostaje. Npr. na stranici 161b nalazimo sljedeći citat stiha: *Ne ez men rukû' ve ne ez men kıyâm*³⁹. U ranijim dijelovima citati stihova uvijek su označavani crvenim cvjetićima. Ovdje nema cvjetića, ali je s obje strane citata ostavljena praznina u koju je cvjetić trebao biti upisan. Slično tomu, na stranici 160b nalazi se citat na arapskom jeziku koji također nije ni na koji način označen.⁴⁰ Nadalje, na str. 164b Evlija nabroja nekoliko europskih zemalja: *Donkarkız Danimarka Filimenk İsfaç Çeh Leh banlarının kral-ı menhûslarına*⁴¹. Ranije su takva nabrojavanja često bila pisana crvenom bojom, označena gornjom crvenom linijom ili bi riječi bile povezane crvenim veznikom *ve*. I u ovom primjeru između imena zemalja ostavljen je razmak u koji je očito trebalo biti upisano crveno *ve*, ali nije. Zatim, u ranijim dijelovima teksta naknadno umetnute riječi u nekoliko su navrata na svoje mjesto smještene kratkom linijom crvene boje (npr. na str. 142a i drugdje), dok u ovome dijelu crvena boja nije korištena i ispravke su provedene znatno neurednije. K tome, očito je da nedostaje i pokoji naslov, odnosno da je struktura teksta manje planirana nego prije. Npr. Evlija u ovome dijelu opširno opisuje smrt sultana Sulejmana pod Sigetom, što je u tom kontekstu digresivna epizoda i trebala bi imati svoj naslov, ali ga nema. Jednako tako nikakav naslov nema ni opširni Evlijin razgovor s Mehmed-pašom Ćuprilićem, kao ni njegov susret sa sultanom (a ima ga, primjerice, Evlijin razgovor sa Zrinskim (162a)). No, unatoč neurednosti rukopisa i nedosljednosti u primjeni crvene tinte, postoje i suprotni primjeri: riječ *sene* javlja se četiri puta i uvijek je pisana crvenom tintom, a i brojke se javljaju četiri puta (dva puta kao godina, i dva puta kao broj sati provedenih na putu) i također su uvijek crvene – u tim slučajevima dosljednost u korištenju crvene tinte nisu omele ni očito drugačije okolnosti u kojima je opisani dio teksta nastao.

5. Zaključak

Već na samom početku analize udjela crvene boje u *Putopisu* bilo je jasno da ga se može podijeliti na tri glavne skupine: riječi, fraze ili rečenice pisane crvenom bojom, gornje crvene linije, te crvene cvjetiće odnosno kružiće. To je pojavni, vizualni dio koji se lako zamijeti. Nakon što smo proveli analizu, mogli smo generalno zaključiti da se prva metoda koristi redovito za isticanje naslova, a katkad i za neke druge ključne riječi u tekstu, cvjetići i kružići diktiraju ritam čitanja tako što uka-

³⁹ Prijevod: "Od mene ne čekaj naklona ni sagibanja", 161b.

⁴⁰ Urednici latiničkoga prijepisa prepoznali su da se radi o citatu iz sure *Zora* (Evljâ Çelebi b. Der- viş Mehemed Zillî, 2001: 273). O načinima obilježavanja citata u *Putopisu* vidjeti u 3.1.C.

⁴¹ „(...) zlosretnim kraljevima banova Donkarkiza (?), Danimarke, Filimenka, Švedske, Češke i Poljske...”.

zuju na rime, a koriste se i umjesto suvremenog interpunkcijskog znaka točke, dok je nadvlačenje korišteno prije svega za naglašavanje nabranjanja, a ponekad i za isticanje citata, konektora i ključnih riječi. Kako smo u uvodu rekli, tekst *Putopisa* je iznimno opsežan i zato je neophodno tražiti znakove koji mogu pomoći u snalaženju u tekstu. Svaki pristup koji pridonosi preglednosti teksta dobro je došao, a pogotovo je važno registrirati i protumačiti postupke kojima je Evlija tekst strukturirao i činio ga prohodnijim i preglednijim.

Praćenje sustavnosti i redovitosti primjene navedenih načina korištenja crvene boje pokazalo je da su naslovi, datumi i brojke redovito i gotovo bez iznimke pisani crvenom tintom na jednak način. Ostale kategorije, koje su posebno značajne za ritam čitanja – rime, počeci i krajevi rečenica, nabranjanja, izdvojeni toponimi i sl. – označavane su manje sustavno i redovito, a neke od njih i na više načina; npr. nabranjanje je označavano i gornjom linijom, i crvenim veznikom *ve* i tako da su elementi koji se nabrajaju ispisani crvenom tintom. Buduća istraživanja trebala bi pokušati otkriti uzroke te nedosljednosti.

Istraživanje primjene crvene boje u rukopisu primarno je tema iz područja paleografije. No, ono je čak i u ovom našem – u odnosu na cijeli *Putopis* – malenom korpusu otvorilo brojna pitanja koja su prelazila granice paleografije i širila se u raznim smjerovima, u područja drugih disciplina. Primjerice, vidjelo se da je crvena boja važna i za filološka istraživanja: u istraživanju sintakse, rečenične prozodije, stila izlaganja i obilježja usmenosti svakako je potrebno pratiti i crvene oznake u tekstu. Osim toga, crvena boja može biti vrlo značajna i u istraživanjima na granici kodikologije i historiografije (u istraživanju nastajanja rukopisa, njegove strukture, praznina u tekstu, pitanja autorstva i sl.), kao i za historiografska istraživanja, i to na više nivoa: i u analizi sadržaja teksta odnosno Evlijinih izvještaja zbog kojih se *Putopis* najčešće i koristi kao izvor, i u istraživanju samoga Evlije i njegova samopredstavljanja u tekstu. Na taj je način ovo istraživanje zastupljenosti crvene boje u rukopisu bilo školski primjer koji upućuje na povezanost paleografije/kodikologije, historiografije i filologije, s konačnim zaključkom da u istraživanjima *Putopisa* u svim tim istraživačkim područjima nije dovoljno samo čitanje teksta (kakvo je moguće i u latiničkom prijepisu), nego je potrebno čitati i promatrati izvornik odnosno rukopis.

Literatura

- Aksoy-Sheridan, A. R. (2011). Seyahatname'de Sözlü Kültür ve Anlatım Etkisi. *Millî Folklor*, 23/92, 41–52.
- Andrić, M. (2018). Polazište hrvatskog prijevoda Putopisa Evlije Čelebija. *Filologija*, 71, 1-23.
- Arslan, S. (2021). Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi, Salim Erel Yazmaları Üzerine. U S. Arslan (Ur.) *Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu 2*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bruinessen, van, M. (1988). Evliya Çelebi and his Seyahatname. U M. van Bruinessen, H. Boeschoten (Ur.) *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (str. 3-12). Leiden: Brill.
- Bulut, Ch. (1997). *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Burke, P. (2013). The rhetoric of autobiography in the seventeenth century. U M. J. van der Wal, T. Nevalainen (Ur.) *Touching the Past – Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (str. 149-165). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Dankoff, R. (1991). Evliya's Lexicon and Use of Language. *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge - Harvard.
- Dankoff, R. (2017). Evliya Çelebi'nin eli, Seyahatname'nin otograf nüshasının neresinde? U *Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Evliya Çelebi ve Seyahatname'si Toplantısı bildirileri* (str. 83-95). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu – Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R., Tezcan, S. (2012). An Evliya Çelebi Bibliography. U N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff (Ur.) *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth*. (str. 412-459). İstanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications.
- Dankoff, R. (2021). A Puzzling Passage in Evliya Çelebi's Description of Croatia. U V. Kursar, N. Moaçanin, K. Jurin Starčević (Ur.) *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections)* (str. 19-27). Zagreb: Srednja Europa.
- Daub, F.-W., Haase, C.-P. (2016). Navigation und Orientierung. *Manuscript Cultures*, 9, 91-95.
- Değirmenci, T. (2011). Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 13 (Güz 2011), 7-43.
- Develi, H. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve uyumlar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

- Duman, M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Evliya Çelebi. (1967). *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Prev. i ur. H. Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Ur. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2014). *Seyâhatnâme (V. ve VI. Cilt): indeksli tıpkıbasım*. Vol. 3. Ur. S. A. Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Evliya Çelebi in Diyarbekir* (1988). Ur. M. van Bruinessen, H. Boeschoten. Leiden-Boston: Brill.
- Gacek, A. (2009). *Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill.
- Gottfried, H. (2009). Evliyâ Çelebi. U G. Agoston, B. Masters (Ur.) *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (str. 209-210). New York: Facts on File, Inc.
- In the Author's Hand. Holograph and Authorial Manuscripts in the Islamic Handwritten Tradition*. (2020). ur. F. Bauden, É. Franssen. Leiden-Boston: Brill.
- Kalpakkı, M. (2012). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi ve Osmanlı Kültürünün Sözelligi / İşıtselliği. U Ö. Oğuz, Y. Özay (Ur.) *Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları* (str. 85-91). Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları.
- Karateke, H. T. (ur. i prev.) (2013). *Evliyâ Çelebi's Journey from Bursa to the Dardanelles and Edirne, From the Fifth Book of the Seyâhatnâme*. Leiden-Boston: Brill.
- Kreiser, K. (2005). Evliya Çelebi. U C. Kafadar et al. (Ur.) *Historians of the Ottoman Empire*. <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/evliya-celebi> (Pristupljeno 14.2.2021.)
- Kreutel, R. F. (1972). Neues zur Evliyâ-Çelebi-Forschung. *Der Islam*, 48, 269-279.
- Lamers, H. (1988). On Evliya's Style. U M. van Bruinessen, H. Boeschoten (Ur.) *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (str. 64-70). Leiden: Brill.
- MacKay, P. A. (1975). The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype. *Der Islam*, 5, 278-298.
- MacKay, P. A. (2011). Evliya's Manuscript. U D. Gilliland Wright (Ur.) *Surprised by Time*. <http://surprisedbytime.blogspot.com/2011/06/evliyas-manuscript.html> (Pristupljeno 19.3.2021.)
- Tezcan, N. (2012). History of research on the Seyahatname from 1814 to 2011. U N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff (Ur.) *Studies and Essays Commemorating the 400th Anniversary of his Birth* (str. 56-80). Istanbul: Republic of Turkey – Ministry of Culture and Tourism Publications.

- Turková, H. (1950). Mutmassliche Erklärung des Wortes „دو شقه“ im Sejáhatnáme des Evlijá Čelebí. *Archív Orientální*, 18/4, 317-20.
- Van der Wal, M. J., Rutten, G. (2013). Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. U M. J. van der Wal, G. Rutten (Ur.) *Touching the Past - Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (str. 1-19). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

لسان اذره ناهقه ترجمه ابدیه نمازده تالادیدلر اما فصیح و بدیع ترجمه اقتضای حقایق لسان هر دو لسان است
اولا لسان خیر و انسان لا تبند اما خروادک باشنه کجی مخصوصه اصطلاح عبارات و اقرارد که کس
لسا خروا و بوشناق و صیرف و بلقار و قرویشق و اسازون و کوهوشقه و قرون و له و حجه و لبشه و قرون
و مسقو و هشده که مسلم بوجیه مکرر مکمل جمله لسان که تیبیه کلمات ابدیه که هشده کن و لبشه دزما
جداسی ملت مستید اولو جمله لسان که تیبیه کلمات ابدیه اما هر بیدل بر کونه اصطلاح و کلمه که لوارید
اولا لسا خروادک حد جدا می بود بیدل دیل تری چتر بینه شست سیدم اوسم کوهت نسبت
قره اکیک و دوا صومسه است یسیر بشارت قولانه صوفان لوقه صارصق بیا نه قوزو
اوجه رشقیون اووات ابرک کتون قورسوا اصرماد کون قورده قلی بترادا صقل
بوشقه ترنگش پیشوله که چو کترنگ و بزبا سوز که شوست کوزو هودا نامو کله اشنگش
اوطنو کرا کوش نه دن کلرین قورایدش نه به کدرین اینجه لونه بی قوز بازو و پارکتر
تجه آریا ریمه تقوی بوشقه یوقدر و الهی دونه سیم اوینجه قوز و اکثر بوشقه اولدور برم
دای قی کوا و بر بد توپوت برکن او دبله بیازدن داوومی کوریم یلیقینه یوموشق میدن
علیوم تبه سنجی زهر تا قرقی نوعه الصیون دای بی بکار بر لوبخه برام دخی غده بیل کونه لغت
وار اما بوقده که گفتا آنک هم اکثر کتبات اولیه معده شهر جلا در نیشدن فالقوب بر کیمه و اولدور اباله

نادره کس

PRIOG 1. Dio stranice 147b na kojoj je ispisan brvatsko-turski razgovornik.

The Colour Red in Evliya Çelebi's *Seyahatname*

As in other Ottoman Arabic-script manuscripts, in Evliya Çelebi's *Seyahatname*, red ink was used for the writing of certain words (headings, key words, etc.), for the writing of lines above the words which had to be emphasized (as underlining is used in the Western tradition), and for characters in the form of a small circle or a flower which divided the text into smaller units or indicated verses. In such a manner, the colour red was used by the author or scribe of the text to emphasize what he considered important and to facilitate navigation throughout the text for both the author or scribe and the reader. Since the *Seyahatname* is an exceptionally extensive work, interpreting and understanding the parts marked with red ink can be helpful in achieving an overall survey of such a large corpus. This research comprised the parts of the *Seyahatname*'s Book V in which Evliya describes his visits to the territories of today's Croatia. The aim of this analysis was to answer the questions of where, how consistently, and – if it is possible to surmise – with what intention was the red ink used in the text. However, apart from the question of where and how the red ink was used in the text, this analysis, to some extent, also answers the question of to what extent the research of the parts emphasized with red ink can be helpful for understanding the contents of the *Seyahatname* and encourages new questions related to the process of its creation.

About twenty years ago, the novel *My Name is Red* by the Turkish Nobel Prize winner Orhan Pamuk attracted attention to the red ink in Arabic-script manuscripts. The Croatian translation of this novel was published thanks to Professor Ekrem Čaušević.⁴² The novel revived the world of Ottoman miniaturists, illuminators, and scribes, enabling readers to experience, together with the heroes of the novel, the pleasure of carefully observing illuminated manuscripts. Although the manuscript of Evliya Çelebi's *Seyahatname* is not illuminated, it can nevertheless be not only read but also observed as a visual artefact. With this paper, we wish to congratulate Professor Čaušević, recalling the enthusiastic period of translating and publishing the novel *My Name is Red*.

Keywords: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, palaeography, rubrics, the colour red

⁴² Orhan Pamuk, *Zovem se Crvena*, trans. by Ekrem Čaušević and Marta Andrić. Zagreb: Vuković&Runjić, 2004.

Kodikološko ispitivanje livanjske *medžmue*, otkrivanje povijesti rukopisa

---

Tatjana Paić-Vukić

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

tatjana_paic@yahoo.com

Sažetak

Na temelju kodikološke analize osmanske osobne bilježnice, *medžmue*, koju nazivam livanjskom jer se dio njezina sadržaja odnosi na Livanjsku nahiju Kliškoga sandžaka, u radu se izlaže zasad dokučiva i nužno fragmentarna povijest toga kodeksa. Medžmua ima nekoliko slojeva od kojih najstariji potječe iz sredine 17. stoljeća. Ispitivanje papira i duktusa i praćenje tragova preinaka – raskoričenja, pomnijivog obrezivanja listova kako bi se sačuvao tekst na rubovima, prevezivanja – doveli su do zaključaka, pretpostavki i neodgovorenih pitanja o načinu na koji je kodeks dobio sadašnji opseg i sadržaj. Istraživanje je potvrdilo i nezamjenjivost izravna, živa dodira s rukopisnom knjigom kojim se stječu uvidi kakve digitalne snimke ne omogućuju.

Rad posvećujem dragome prijatelju i kolegi Ekremu Čauševiću, već gotovo tri desetljeća mom najpoticajnijem i najbritkijem sugovorniku o osmanističkim, kulturološkim i životnim temama.

Cljučne riječi: livanjska medžmua, kodikološka analiza, povijest kodeksa, 17. i 18. stoljeće

1. Uvod

U radovima o rukopisnim knjigama kodikološki se opis najčešće svodi na uvodno predstavljanje materijalnih obilježja – dimenzija, svojstava papira i uveza, boje tinte i broja redaka na stranici, a za njim slijedi „glavni dio“, onaj koji se bavi tekstem. Tako se razdvajaju fizički artefakt i nematerijalni tekst, „tijelo i duša“ kodeksa, kako kaže Jan Just Witkam (1995: 130), jedan od vodećih svjetskih stručnjaka za arabičke rukopise. Witkamova se metafora doima osobito prikladnom znamo li da su u srednjovjekovnoj arapskoj kulturi dijelovi kodeksa nosili nazive dijelova ljudskog tijela, na primjer *uđn* (uho; prijeklop), *ra's* (glava; gornja margina; prednji rub), *wağb* (lice; recto, prednja strana lista; prednja korica) i *ħadd* (obraz; desna ili lijeva margina) (Gacek, 2001: xv). Tjelesne metafore poznaje i srednjovjekovna europska kultura knjige, a u jednome tekstu iz 14. stoljeća kodeksi su čak personificirani i

tuže se da ih od ležanja bole leđa i bokovi, da su im udovi ukočeni, boja da im se s vremenom mijenja kao da obolijevaju od žutice, a iznutra ih izjedaju crvi (Carmassi, 2019: 315).

Posljednjih se desetljeća predmet kodikologije proširio uključivanjem naoko sporednih i često zanemarivanih sadržaja rukopisne knjige. To su zapisi o vlasništvu, kolofoni i stihovi pisara, te bilješke na rubnim bjelinama, praznim listovima i unutarnjim, rjeđe i vanjskim stranama korica. U arabičkim kodeksima nađu se i upisi kakve ostale kulture knjige ne poznaju, na primjer svjedodžbe (ar. *iğāza*, tur. *icāzetnāme*) kojima se potvrđuje da je neka osoba prisustvovala čitanju teksta prepisanog u kodeksu, ili one kojima profesor učeniku po završetku tumačenja djela daje odobrenje da stečeno znanje prenosi drugima (Witkam, 1995: 123).¹ Ti tragovi izrade, kolanja i korištenja kodeksa pridonose poznavanju njegove povijesti i odnosa autora (u slučaju autografa), pisara, vlasnika i čitatelja prema knjizi i tekstu. Njihovim uključivanjem u kodikološko ispitivanje prevladava se podjela na materijalne i intelektualne vidove knjige, a tekst, makar bilo posrijedi i mnogo puta prepisivano djelo, u svakom se rukopisu drukčije kontekstualizira i zadobiva nova značenja. O tim je sadržajima iscrpno pisao Muhamed Ždralović u monografiji *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* objavljenoj 1988. godine. Knjiga nije prevedena s hrvatskoga – da jest, zaslužno bi ponijela epitet *groundbreaking* – pa je međunarodna recepcija izostala. I nekoliko desetljeća od njezina izlaska, o marginalnim se upisima u arabičkim kodeksima govori kao o neistraženom ili nedostatno istraženom području. *Slavica non legitur*.

Marginalni sadržaji kodeksa u novije se vrijeme nazivaju paratekstovima, neologizmom kojim književni teoretičar Gérard Genette označava popratne verbalne i neverbalne elemente koji usmjeravaju čitanje i razumijevanje teksta.² Genette je imao na umu tiskane knjige, u kojima su paratekstni sadržaji naslovi, epigrafi, posvete, predgovori, urednički i recenzentski tekstovi na klapnama i poledini i dr. Uza sve razlike između paratekstova u tiskanim i onih u rukopisnim knjigama – a jedna je od važnih ta da su prema Genetteu paratekstni elementi samo oni za koje je odgovornost preuzeo autor ili njegovi suradnici (Genette, 1997: 9), dok se u rukopisnim knjigama tako nazivaju i bilješke pisara, čitatelja i vlasnika – naziv je pogodan u najmanju ruku zato što nas, jednom kad odredimo opseg i sadržaj pojma, oslobađa potrebe za daljim nabranjem i opisivanjem.

¹ O takvim svjedodžbama koje se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu v. Popara (2007).

² Za šire objašnjenje paratekstova u rukopisnim knjigama v. Ciotti i Lin (2016: VII-XII).

2. Okvir kodikološkog ispitivanja osmanskih osobnih bilježnica, medžmua

Osmanske osobne bilježnice raznovrsna sadržaja, *medžmue*, posebna su skupina arabičkih rukopisa i po načinu izrade i po odsustvu jasno određive strukture, a ta posebnost usmjerava i istraživački pristup.³ Za razliku od uobičajena postupka izrade kodeksa – tekst je pisan na listovima papira, a zatim su svežnjići spojeni i knjižni blok obrezan pa ukoričen – medžmue su se mogle kupiti već uvezane, kao današnje bilježnice (Ždralović, 1988, sv. 1: 109). Iako mnogi upisi u njima sežu do rubova stranica, u većini takvih kodeksa oni nisu prerezani što također pokazuje da pisanje nije prethodilo uvezivanju. Neizravno taj slijed postupaka potvrđuju i medžmue u kojima je preostalo mnogo praznih listova. Teško da bi netko neuvezane listove koristio za nesustavno unošenje šačice zapisa, a zatim ih dao spojiti.

Medžmue su se mogle naslijediti ili kupiti na dražbama ostavina kao i druge vrste kodeksa, pa bi ih novi vlasnici nastavili popunjavati. Poneke su nastale tako što su vlasnici unosili bilješke na stranicama kodeksa koje su ostale prazne nakon prepisivanja jednoga ili više djela. U takvim je slučajevima teško odrediti granicu od koje kodeks s nekoliko traktata i mnogo dodatnih upisa počinjemo smatrati osobnom bilježnicom. Ima i medžmua načinjenih spajanjem više cjelovitih rukopisa ili fragmenata i samo se pomnijom kodikološkom, paleografskom i tekstnom analizom mogu razabrati različiti slojevi i način na koji su objedinjeni.

Raspored upisa još jedna je važna osobitost medžmua. Dok se u kodeksu u kojemu je prepisano jedno ili više djela jasno razlučuju prostor teksta i prostor margine, u medžmuama nema glavnog teksta koji bi bio referentna točka za određivanje ostalih upisa kao sporednih, paratekstnih. Bilješka o izbijanju kuge, kakva se u primjerku nekog djela nalazi na margini ili praznom listu, smatra se paratekstom jer je sporedna u odnosu na glavno djelo, a važna je ne samo stoga što daje obavijest o epidemiji, nego i zato što pridonosi poznavanju vremena i okolnosti nastanka ili korištenja kodeksa. I u medžmui se među ostalim zapisima može naći uredno prepisano cjelovito djelo ili fragment, a uz njega bilješke na rubnim bjelinama. Te bilješke, bez obzira na to odnose li se na sadržaj djela ili ne, jesu marginalije, jesu paratekstovi u odnosu na djelo uz koje su upisane, ali u kodeksu kao cjelini to djelo nije glavni tekst niti su te marginalije marginalni sadržaji medžmue. Određivanje jednoga teksta u medžmui najvažnijim, središnjim, a drugoga sporednim, uzgrednim, podrazumijeva poznavanje zapisivačevih sklonosti i poriva, a budući da te sklonosti i porive ne znamo, pridavanjem ili odricanjem važnosti pojedinim

³ Medžmuama se nazivaju i pjesničke antologije i zbornici tekstova iz iste ili različitih disciplina. U ovom se radu govori samo o medžmuama koje su služile kao osobne bilježnice.

zapisima mi ih učitavamo.⁴ Ne može se znati jesu li nekome molitve i apotropejski savjeti bili vredniji od kakve učene teološke ili jezikoslovne rasprave. Ni mjesto na kome je nešto zapisano ne govori o važnosti zapisa; sigurno je samo to da ga je vlasnik smatrao vrijednim uvrštavanja u bilježnicu.

Gotovo potpuno odsustvo paratekstova značilo bi da se kodikološka analiza međmua svodi na kodikologiju u užem smislu kao pomoćnu povijesnu znanost koja ispituje proces izrade i materijalna obilježja rukopisne knjige. Na primjeru jedne iznimno bogate i kompleksne međmuae iz osmanske Bosne ispitat ću dosege takve analize i pokazati da pomnjivo pregledavanje kodeksa i otkrivanje njegovih slojeva i preinaka, uz ispitivanje obilježja duktusa,⁵ mogu dovesti do zaključaka, ili barem plauzibilnih pretpostavki, o njegovoj povijesti i odnosu vlasnika prema njemu. Fizički dodir s kodeksom pritom je nezamjenjiv jer pruža uvide kakvi se ne mogu steći pregledom digitalnih snimaka. Istraživanje će obuhvatiti i pojedine zapise iz međmuae jer, kao što je rečeno, materijalna obilježja i tekstovi nisu odvojene cjeline. I jedno i drugo djelo su ljudi koji su kodeks stvarali i njime se služili.

3. Livanjska međmua

Bilježnica koju nazivam livanjskom jer se dio njezina sadržaja odnosi na Livanjsku nahiju Kliškoga sandžaka čuva se u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom OZHA R 1469.⁶ Kupljena je od Mustafe Kenovića u Sarajevu 1932. godine. Ima 159 listova bez originalne folijacije, od kojih je većina dimenzija 16 x 26 cm, i smeđi kožni uvez s tamnocrvenim hrptom i bademastim medaljonom na sredini svake korice. Međmua obuhvaća stotine većinom nedatiranih tekstova na osmanskome turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Najraniji zapis s datacijom nalazi se na listu 140b, gdje je netko od vlasnika zbilježio da mu je otac, Omer-aga, umro 24. redžeba 1057. (25. 8. 1647). Prijepis *temesuka*, priznanice, na listu 99a nosi najkasniji datum – 1. redžeba 1220. (25. 9. 1805).

Sadržaj međmuae počinje prijepisima osmanskih dokumenata iz druge polovine 18. stoljeća, koji se većinom odnose na livanjsku utvrdu i sela Livanjske nahije, a tekstovi dokumenata nalaze se i u sredini i pri kraju kodeksa. O razlozima takva rasporeda govorit će se kasnije. Slijede fetve prusačkih muftija Mustafe i Ibrahima i pljevaljskog muftije Omera, propovijedi, propisi o nasljeđivanju te formule

⁴ Iznimno rijetko događalo se da vlasnik napiše što ga je potaknulo na popunjavanje međmuae. Takvi upisi, promatrani kao svojevrсни paratekstovi, tema su rada koji pripremam za *Journal of Islamic Manuscripts*, Leiden.

⁵ Priklanjam se Dérocheovu shvaćanju (2005: 205) da je paleografija neodvojiva od kodikologije.

⁶ U referencijama na taj rukopis u daljem će se tekstu pisati samo folijacija, bez navođenja signature.

za zaključenje braka, obnovu vjere, obnovu braka i primanje islama, što upućuje na zaključak da je barem jedan od vlasnika pripadao ulemi. U međžmui su i hadisi, pripovijesti iz rane islamske povijesti, komentari Allahovih lijepih imena, molitve, često one za zaštitu od kuge, imena poslanika Muhameda i popis predmeta iz njegove ostavine s objašnjenjima blagotvornih svojstava takva zapisa, kaligrafski ispisan niz Poslanikovih osobina, poznat kao *Hilye-i şerif* (Časni opis), kome su se također pripisivala zaštitna svojstva, te mnogi drugi talismanski zapisi i crteži.⁷ Sadržaj međžmue čine još savjeti za začecé i poboljšanje spolnog života, od kojih neki obećavaju „neizreciv užitek“, svojstva ljekovitog bilja s prijevodom nekih naziva na bosanski, recepti za ljekovite napitke i kreme, za izradu tinte, upute za pretkazivanje spola nerođena djeteta, zapisi o svojstvima dana u tjednu te o tome što treba činiti kojega dana i u kojem satu, i upute za tumačenje snova. Na raznim mjestima u kodeksu zapisane su pjesme: arapska vjeronaučna kasida *Bad' al-amālī* s turskim i perzijskim prijevodom, duhovna kasida *Munfariğa*, te nabožne pjesme *ilahije* i *munadžati*. Osim tih pjesama ima i stihova divanskih pjesnika Nef'ija, Usulija, Nergisija, Şuhudija i drugih.

Livanjska međžmua obuhvaća tekstove kakvi se često nalaze i u drugim osmanjskim osobnim bilježnicama, no u malo kojoj su toliko brojni i toliko raznorodni. Zbog tog obilja i šarolikosti može se smatrati najbogatijom međžmuom Akademiji-Orijentalne zbirke. Nažalost, ne zna se pouzdano tko ju je posjedovao jer iako u njoj ima osobnih imena, nije jasno koja su od njih imena vlasnikâ. Zapise o rođenju, smrti ili sklapanju braka znanaca ili članova obitelji unijelo je nekoliko osoba koje se nisu potpisale. Jedna grupa takvih zapisa nosi datume od 1647. do 1661. godine (listovi 107b i 140a–b), a u drugoj su zapisi iz razdoblja od 1711. do 1763. (listovi 133a–b i 140a). Sudeći po velikom vremenskom rasponu i različitim duktusima, ove iz druge grupe pisalo je nekoliko ruku.

Jedini spomen vlasništva nalazi se uz molitvu, dovu, koju je vjerojatno trebalo prepisati na poseban papir da bi je osoba kojoj je namijenjena nosila uza se kao talisman (list 122a).⁸ Toj dovi, kojom se od Boga traži da onome tko je nosi potčini sve ljude, dodana je bilješka sročena poput vlasničkih upisa kakvi se uobičajeno nalaze na nekoj od prvih stranica kodeksa. Ona se, međutim, ne odnosi na međžmuu, nego na talisman: „Vlasnik i posjednik Mehmed [Muhamed?] sin Mehmedov [Muhamedov?].“⁹ Ime Mehmed nalazi se, kao što je rečeno, i u potpisima nekih

⁷ Odabrane apotropejske, ljekovite i srećonosne zapise predstavila sam u članku „Protiv uroka, bolesti, džina, divova i vila: čudotvorni zapisi iz livanjske bilježnice“, koji je predan za objavljivanje u zborniku radova s I. regionalne studentske konferencije „Mladi turkolozi“ održane u Zagrebu 20.–22. svibnja 2021.

⁸ Prijevod cijeloga zapisa daje se u radu navedenom u prethodnoj bilješci.

⁹ Livnjak Muhamed sin Muhameda prepisao je 1797. djelo o osnovnim vjerskim dužnostima, koje se čuva u Arhivu Hercegovine u Mostaru (Ždralović, 1988., sv. 2: 240), no bez uvida u taj kodeks radi usporedbe duktusa ne može se zaključiti je li posrijedi ista osoba.

dokumenata i pisama, no ne mora biti da se tako zvao jedan od vlasnika kodeksa. Možda je čudotvorni zapis sastavljen za nekog Mehmeda onako kako je na drugom mjestu napisana dova za zaljubljanje Abdullaha i Merjeme (list 100a–b).

3.1. Kodikološka analiza

Livanjska medžmua izrađena je od nekoliko vrsta papira. Najveći dio kodeksa čini potamnjeni papir s vodenim znakom samostrela u krugu iznad kojega je trolist. Kontramarka ima slova S i P i Andrijin križ u krugu. Takav filigran s istom kontramarkom nalazimo kod Briqueta (1968: br. 769). Datiran je s 1597. godinom i bio je znak proizvođača papira iz Ferrare. Budući da je trajanje vodenog znaka približno trideset godina, vrijeme izrade kodeksa sezalo bi do kraja prve trećine 17. stoljeća. Takav je znak identificirao Traljić (1954: 169–170) u zborniku bosanskog katolika Nikole Palinića,¹⁰ no ondje je samo djelomice vidljiv pa se ne može utvrditi je li istovjetan onome u livanjskoj medžmui. S obzirom na to da se Palinić rodio između 1620. i 1630. godine (Adamović, 1996: 7), donja granica nastanka njegova zbornika, pa i livanjske medžmue, može se pomaknuti prema sredini 17. stoljeća. U prilog takvu datiranju medžmue idu i najraniji u njoj zabilježeni datumi, no njih treba uzeti s oprezom budući da se nalaze u zapisima o sklapanju braka i rođenju i smrti u obitelji, a oni su mogli biti uneseni više godina nakon samih događaja.

Kodeks je u jednom trenutku svoje povijesti raskoričen i razvezan, a zatim su mu na pet mjesta privezani svežnjići od dviju vrsta novijeg, glatkog papira, na kojima nema ni jednog upisa (listovi 15–18, 86–91, 125–129, 146–151 i 155–156). Ti su listovi dobro očuvani i odudaraju od tamnijeg, grubljeg i vlagom zahvaćenog papira starijeg sloja, no nemaju vodenih znakova koji bi nam dali približno vrijeme izrade novog kodeksa. Prvome svežnjiću prethodi nedovršen prijepis životopisa Mahmud-paše Hrvata. Na listu 14b, na kojemu se tekst prekida, nalazi se kustoda *pâdişahın*, što znači da je tom riječju trebao započeti nastavak teksta na sljedećoj stranici, no njega nema ni ondje ni drugdje u medžmui. Možda je vlasnik koji je dao raskoričiti stari kodeks kanio dalje prepisivati životopis pa je zato na tom mjestu dodao listove, a možda je posrijedi slučajnost. U medžmui se nalazi i naknadno ubačen, neprivezan list 57, različit od svih ostalih. Deblji je, svjetliji, i ima vodeni znak tri polumjeseca, što je česta oznaka papira talijanske proizvodnje. Očito je pripadao nekom kodeksu oblika *sefine*, a takvima je hrbat na kraćem rubu. Upisi na stražnjoj stranici „naopako“ su uneseni u odnosu na one na prednjoj, upravo onako kako se pisalo u sefinama. Često se u rukopisnim knjigama nađu volantni listovi za koje se ne zna odakle su onamo dospjeli.

Vodeni znak koji se može pratiti kroz gotovo cijelu medžmuu navodi na zaključak da je najveći dio staroga sloja kodeksa bio jedna cjelina. Od nje odudaraju

¹⁰ Taj se kodeks čuva u Središnjoj zbirci Arhiva HAZU u Zagrebu, sign. I a 120.

listovi 135–138 koji su od drukčijeg papira s nedostatno jasnim vodenim znakom i užim razmakom između usporednih crta, otisaka metalnog sita korištenog u proizvodnji. Ne mora biti da je taj svežnjić naknadno pridodan jer mnogi su kodeksi izrađeni od više vrsta papira.¹¹ Na njemu je prijepis vjerskog traktata koji potpisuje Ishak b. Mustafa Jedžo-zade (list 135a–136b).¹² Možda je to fragment nekog drugog kodeksa, a možda je vlasnik dao Ishaku da mu to djelo prepíše u međzmuu. Nije bilo neuobičajeno pisati u tuđim bilježnicama. Primjera radi, stihove koje je sastavio netko s pjesničkim imenom (*mablasom*) Meraki nalazimo u međzmuu sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija i međzmuu sarajevskog muftije Mehmeda Šakira Muidovića, sve upisane karakterističnim duktusom različitim i od Muhibbijeve i od Muidovićeve.¹³ Zato uz ograde treba koristiti riječ vlasnik kada se govori o zapisivačima u međzmuama.

Pri prevezivanju livanjske bilježnice poremećen je redoslijed listova, što se može utvrditi praćenjem tragova vlage. Pritom se digitalne snimke pokazuju korisnijima od prelistavanja. Kada se otvori mapa u kojoj se jednim pogledom mogu obuhvatiti snimke više desetaka stranica, zamjećuje se neobičan raspored jakih mrlja: na početku ih je mnogo, zatim se gube, pa se opet u nekoliko navrata pojavljuju. Listovi 1–14 imaju tragove vlage istovjetne onima na 94–99 i 134–139, možda i 159. Oni su očito nekoć bili jedni do drugih, a razdvojeni su pri izradi sadašnjeg kodeksa, kada su načinjeni novi svežnjići. Listovi 94–99 na primjer čine cjelinu koja se nastavlja na list 2 sudeći po vrsti tekstova i identičnim mrljama. I listovi 1a i 153a, na kojima su vježbe računanja zapisane istom rukom, razdvojeni su pri prevezivanju. Nažalost, nema originalne folijacije koja bi omogućila potpuno rekonstruiranje nekadašnjeg redoslijeda.

Sadržaj vlagom najjače zahvaćenih listova ide u prilog pretpostavci da su oni nekoć činili cjelinu. Za razliku od ostatka međzmue, većinom su ispunjeni prijepisima dokumenata od kojih su neki bez datuma, a oni datirani potječu iz razdoblja od 1747. do 1805. godine. Taj dio međzmue možda je bio osmišljen kao *sakk*, zbirka isprava koja je služila za vježbanje službene stilistike. U potpisima ispod dokumenata ponavlja se nekoliko imena. Većinu *arzova* potpisuje Jusuf, dizdar livanjske tvrđave,¹⁴ a *temesuke* spahija Mehmed ili Muhamed, sin spahije Mahmuda. Uz ime spahije Mehmeda stoji i naslov *serbuljuka* (*buljubaše*), zapovjednika jedinice od

¹¹ Primjera radi, rukopis arapskog djela Muslihuddina Kninjanina *Poklon učiteljima i dar učenicima* načinjen je od najmanje triju vrsta papira (Paić-Vukić i Al-Dujaily, 2015: 137).

¹² Ishak b. Mustafa Jedžo-zade prepisao je u razdoblju od 1751. do 1782. niz djela iz arapske gramatike i tri zbornika fetvi; v. Ždralović (1988, sv. 2: 164-165).

¹³ O tome više u: Paić-Vukić i Čatović (2015: 400-402)

¹⁴ Arz je pismena predstava koju je pokrajinskom divanu ili Porti upućivao nadležni državni službenik s prijedlogom za nečije postavljanje u službu. Zapovjednik tvrđave, dizdar, podnosio je prijedloge za postavljanje tvrđavskih posadnika (prema: Gadžo, 2010: 33).

10 do 15 ljudi, a na dva mjesta naslov *mustahfiza*, pripadnika tvrđavske posade.¹⁵ Ponegdje piše samo *bende* (rob) Mehmed, no ne mora značiti da je posrijedi ista osoba. To se ime nalazi i u potpisima privatnih pisama: *duanama*, koje sadržavaju molitve za primateljjevo dobro, te *davetnama*, pozivnica za objed, proslavu sinovljeva obrezanja i dr. Mogu to biti prijepisi pisama koje je Mehmed doista slao, a možda je samo vježbao epistolografsku prozu, *inša*. Pretpostavku da je posrijedi vježba potvrđuje povremena upotreba riječi *falan* (taj i taj) umjesto imena mjesta ili osoba, zatim pisma koja potpisuju druge osobe, na primjer Ibrahim ili Hamid Muhamed, muftija livanjski, te objašnjenja pojedinih vrsta pisama, na primjer: „pozivnica koju osoba nižega upućuje osobi višeg statusa“ (list 159a).¹⁶

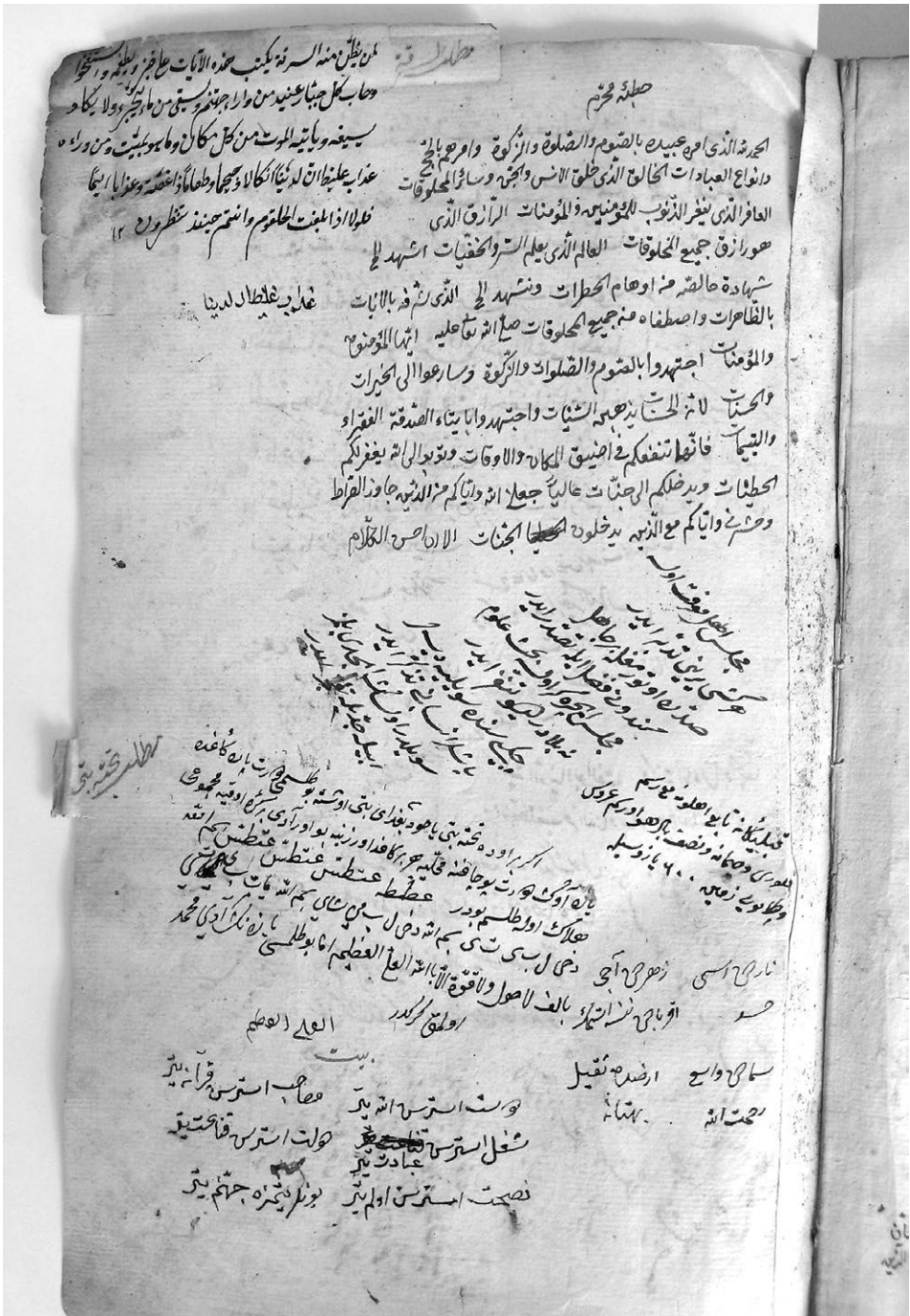
3.1.1. Skrb za kodeks i zapise

Ne zna se tko je i kada dao prevezati livanjsku međzmuu, ali jedno je sigurno: taj je vlasnik skrbio i za kodeks kao predmet i za upise u njemu. Iskrzane i poderane listove popravljao je lijepeći na njih papirnate trake. To je činio i neki od njegovih prethodnika, ali zakrpe su se mjestimično odlijepile pa nedostaju dijelovi tekstova koji su na njima bili napisani (list 5a, lijeva margina). Pri izradi novoga kodeksa knjižni je blok obrezan pa se moglo dogoditi da se prerežu tekstovi uz rubove stranica. Većinu je takvih zapisa vlasnik ili, što je vjerojatnije, knjigoveža prema vlasnikovim uputama, pomnjivo zaštitio presavivši prema unutra rubne dijelove listova na kojima se nalaze (list 51a, ilustracija 1; preklopljeni su dijelovi rastvoreni za potrebe snimanja). Po presavijenim odsječcima vidimo da su neki listovi bili za 3-4 cm duži i širi od sadašnjih dimenzija kodeksa. Na nekoliko mjesta zapisi uz rub ipak su prerezani, no ne može se znati je li to propust ili je posrijedi nešto što je vlasnik smatrao nevrijednim čuvanja.

¹⁵ Objašnjenja vojničkih titula dana su prema Korić (2007: 151).

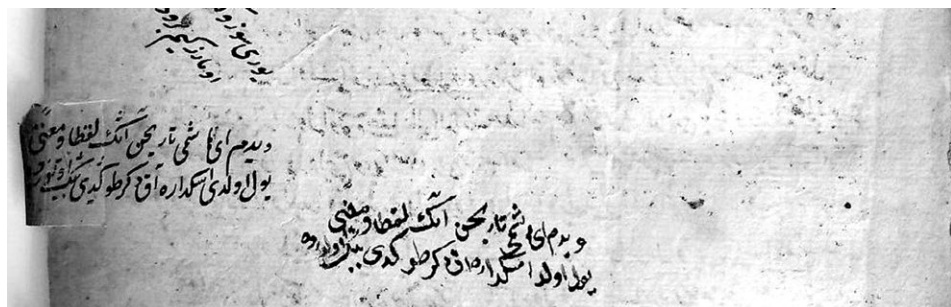
¹⁶ Pisma toga podžanra nalaze se u mnogim epistolografskim zbirkama (Schmidt, 2010: 166).

Ilustracija 1, OZHAR 1469, list 51a

Rubni su zapisi katkad i prepisani na istoj stranici, bliže sredini. Na listu 58a prepisivač *tariha*, pjesme s kronostihom, oponaša prethodnikov duktus, no njegova je ruka manje vješta, a poneka pogreška otkriva da nije posve razumio stihove (ilustracija 2). Priložena snimka ilustrira i spomenutu relativnost središnjeg i marginalnog u međmuama. Tarih je naime zapisan uz rub stranice dok je sredina još bila prazna. Da je središnji dio kasnije ispunjen kakvim tekstom, tarih bi se doimao kao marginalan upis.

Ilustracija 2, OZHA R 1469, list 58a (fragment)

U međmui se ponegdje nalazi ružičastom ili ljubičastom tintom napisana riječ *maṭlab*, tema, osobito uz ljekovite i apotropejske zapise. Tako na listu 51a (ilustracija 1) uz zapis na arapskome za zaštitu od krađe stoji *maṭlab as-sariqa* (tema krađe), a uz savjet na turskome za istrebljenje stjenica piše *maṭlab-i tahta biti* (tema stjenica). U osmanskoj kulturi rukopisne knjige bilo je uvriježeno tako označavati temu teksta, no u međmuama „svaštarama“ to se rijetko viđa. Katkad je napisana i riječ *bāb*, poglavlje, iako obično nisu posrijedi poglavlja nego kraći zapisi. Te su riječi pokazatelji vlasnikove/zapisivačeve knjižne kulture i nastojanja da „uredničkim“ intervencijama učini preglednijim sadržaj kodeksa.

3.1.2. Paleografski osvrt

S obzirom na to da datirani zapisi u livanjskoj međmui potječu iz razdoblja od zamalo 160 godina, jasno je da ih je unijelo više ruku. Jedna je osoba zabilježila događaje u obitelji od 1647. do 1661. godine. Sličan sitan i uredan duktus nalazimo i u prijepisu Yazıcı-zādeova djela *Tahkīkāt* na listovima 108b–111b. Divanske pjesme na listovima 34a–39a, 40a, 58a, 107b i 143a–b, pisane sitnim, urednim *nestalikom*, možda također pripadaju najstarijem sloju kodeksa, za što ima indicija, ali ne i čvrstih potvrda. Naime, među zastupljenim pjesnicima nema ni jednoga koji je živio poslije 17. stoljeća. I spomenuti tarih na listu 58a sadržava vrlo ranu godinu, 1030. (1620/21), no to dakako ne mora biti i godina u kojoj je zapisan.

Dokumenti iz druge polovine 18. stoljeća pisani su uobičajenim osmanskim knjižnim pismom, *talikom*, a s istim se zapisivačem mogu povezati i apotropejski

i ljekoviti savjeti. Druga je ruka sličnim duktusom također pisala takve savjete, a razlika spram prethodne vidi se u ponavljanim pravopisnim i gramatičkim pogreškama. Primjerice, u riječi *dova* dodaje se grafem *w* poslije *d*, što se može vidjeti na listovima 101a–102b.¹⁷ Toj drugoj osobi mogu se pripisati i talismanski crteži jer popratna objašnjenja sadržavaju riječi s istim pogreškama. Bez obzira na te manjkavosti, ujednačen, ispisan duktus u oba slučaja otkriva vještu ruku nekoga tko se vjerojatno svakodnevno bavio pisanjem, možda radeći u sudnici gdje su mu bili dostupni dokumenti. Na moguću pripadnost barem jednog zapisivača sloju uleme upućuju i drugi sadržaji zabilježeni *talikom* poput fetvi i propisa o nasljeđivanju.

Pri ispitivanju kodeksa za koje nema jasnih pokazatelja da ih je popunjavalo više osoba ne bi trebalo olako donositi zaključke o dvjema, trima... rukama koje su ih ispisivale. Mnogo je razloga zbog kojih se mijenja nečiji duktus: životna dob, raspoloženje, važnost koja se pridaje pojedinom tekstu, gladak ili hrpav papir, način na koji je zašiljeno pero, a posebno to što su različite vrste tekstova prepisivane raznim stilovima arapskog pisma od kojih svaki ima svoje grafijske osobitosti. Usporedba tekstova pisanih *neshijem* i onih pisanih *talikom* ne može dati pouzdan odgovor na pitanje je li posrijedi jedna ili više ruku jer potezi pera razlikuju se pri pisanju svake od tih inačica arabice.

Primjer olakog atribuiranja duktusa nalazimo u radu o medžmui koja je pripadala jednom amasijskom kadiji (Haase, 2011: 122-123). Prva je ruka, kaže se, pisala tečnim *talikom*. Netko drugi popunjavao je praznine između tekstova sitnim *rika* pismom, a treća je ruka pisala krutim uspravnim *neshijem*. Medicinske recepte na marginama pisane urednim, ali ne uvijek pravilnim *neshijem*, po Haaseu (2011: 122-123) je možda zabilježila žena (!). Više iskustva u istraživanju rukopisa odvratilo bi autora od tako proizvoljnih zaključaka. Jedna je osoba mogla pisati različitim stilovima arapskog pisma, recepti nipošto nisu bili isključivo ženska domena, a ni nepravilan duktus ne poznaje rodne razlike.¹⁸ Kad bi se zaključivalo onako kako to čini Haase, reklo bi se da je livanjsku medžmuu popunjavalo najmanje desetero ljudi, no takvu je tvrdnju teško dokazati.

Ispitivanje druge bilježnice iz Akademijine Orijentalne zbirke, OZHA R 70, također pokazuje da smo na skliskom tlu pri nastojanju da pouzdano atribuiramo duktus u medžmuama. Traktati iz raznih znanosti u njoj su pisani urednim, sitnim *neshijem*, ljetopisne bilješke pomalo nemarnim *talikom*, a zapisi iz obiteljskog života krupnim *neshijem*. Podrobno ispitivanje kodeksa dovelo je do zaključka da je sve to pisao Travničanin Salih Muftić tijekom četrdesetak godina 18. stoljeća, od svojih

¹⁷ Ostale gramatičke i pravopisne pogreške u talimanskim zapisima iz livanjske medžmue navedene su u radu „Protiv uroka...“; v. bilješku 7.

¹⁸ Nije to jedina proizvoljnost u Haaseovom radu. Uvriježeni izraz „el-müvella hilâfeten“ (kadija u zastupstvu; zamjenik kadije), u njemu je pogrešno transkribiran i pogrešno preveden kao „zastupnik kalifata“ (Haase, 2011: 123).

školskih dana u istanbulskoj medresi do zrele dobi kada je bio muderis i muftija u Travniku.¹⁹ Da nema njegovih potpisa, komentara i ostalih pokazatelja da je upravo on popunio cijeli kodeks, netko bi možda ustvrdio da su posrijedi najmanje tri ruke. Pri ispitivanju duktusa u medžmuama treba imati na umu i to da njihove vlasnike nisu obvezivala pravila koja su vrijedila za pisare. Oni su sebi mogli dopustiti i probe pera, i iskušavanje različitih inačica arapskog pisma, i nemar i nebrigu za to hoće li njihove zapise itko moći pročitati.

3.1.3 Čemu preuvezivanje?

Razmišljajući o povijesti livanjske medžmue i razlozima njezina raskoričenja i privezivanja novih svežnjića, prvo sam pretpostavila da je vlasnik odlučio zamijeniti dotrajali uvez pa je uzgred povećao broj listova. Sudeći po velikom broju upisa i iskrzanom papiru, medžmua se često koristila, pa se i uvez mogao pohabati i raspasti. Tu sam pretpostavku odbacila uvidjevši da je novonastali knjižni blok po svemu sudeći uvezan u stare korice. Nakon što je obrezivanjem smanjen format prvotnog knjižnog bloka, obrezane su i korice, i to neravno i nevješto, pa su sada nešto uže od listova. Rezanjem je odstranjen i dio koji koricama daje čvrstinu. Naime, knjigoveža bi pri izradi uveza preklopio rubove kožne presvlake prema unutarnjoj strani korica i preklopljeni dio zalijepio za podstavni list. Livanjskoj bilježnici sada nedostaju ti čvrsti rubovi korica pa su se podstava i koža razdvojile.²⁰ Usto, spoj kože koja pokriva hrbat i one na koricama netko je ojačao smeđim papirnatim trakama kakve su zalijepljene i u unutrašnjosti medžmue, i to ne mareći odveć za ljepotu kodeksa. Možda mu je bilo najviše stalo do toga da se medžmua ne raspadne.

Drugi razlog za preinake mogla je biti vlasnikova želja da nastavi pisati u bilježnici u kojoj je bilo preostalo vrlo malo slobodnog prostora. U tom slučaju ostaje nejasno zašto ni riječi nije zapisao na privezanim listovima. Zašto bi netko raskoričio kodeks, zakrpao oštećenja i potrudio se sačuvati upise koji bi pri smanjivanju formata bili prerezani, i sve to radi dvadeset tri nova lista na kojima nije povukao ni jedan potez perom? Za neke bosanske medžmue možemo pretpostaviti da su se prestale koristiti nakon austrougarske okupacije, kada je osmanska kultura izgubila dotadašnji društveni prestiž, no to se ne može poopćiti jer ima rukopisa iz Bosne u kojima se pisalo arabicom i u 20. stoljeću. Vjerojatno je da su medžmue duže čuvali i koristili pripadnici uleme, koji su i poslije okupacije, samo u smanjenom opsegu, nastavili obavljati svoje dužnosti i služiti se literaturom na arapskom i osmanskom jeziku. Pouzdana odgovora nema jer posrijedi su osobne bilježnice za čije ispisivanje, čuvanje i zanemarivanje postoje posve osobni, nama uglavnom nepoznati razlozi.

¹⁹ Više o toj medžmui v. u: Paić-Vukić (2014).

²⁰ Ispitujući načine spajanja svežnjića, zakrpe na papiru i intervencije na koricama konzultirala sam se s kolegicom Editom Marojević, višom preparatoricom i restauratoricom-majstoricom u Arhivu HAZU, kojoj od srca zahvaljujem na pomoći.

4. Zaključak

Otkrivanje povijesti livanjske medžmuae najavljeno naslovom ovoga rada nije urodilo koherentnom pripoviješću o tome kako je medžmua nastajala, tko ju je sve popunjavao i kako je prelazila iz ruke u ruku. Istraživanjem se uspjelo donekle rekonstruirati način na koji je od kodeksa izrađenog po svoj prilici sredinom 17. stoljeća nastao onaj koji je 1932. otkupljen za Akademijinu Orijentalnu zbirku. Pritom je izloženo mnoštvo pojedinosti koje zanimaju samo zaljubljenike u rukopisne knjige, dok će ostali čitatelji možda propitivati smisao „sitničavog“ zagledanja svojstava papira, korica i duktusa i praćenja tragova preinaka. Taj se nemali trud doima „isplativim“ kada je posrijedi primjerak nekog važnog djela, no treba li ga ulagati u ispitivanje osobnih bilježnica često nepoznatih nam vlasnika?

U odgovoru na to pitanje vraćam se tvrdnji o odsustvu paratekstova koji bi nam pomogli pojmiti značaj medžmuae za onoga tko je u njoj pisao i, šire gledano, značaj medžmuae u osmanskoj kulturi. Budući da zapisivači malokad spominju što ih je ponukalo na popunjavanje bilježnice, materijalnim se obilježjima utječemo kao svojevrsnim neverbalnim paratekstovima. Zakrpe na oštećenom papiru, pokazatelji truda uložena u izradu novog kodeksa i pomnja s kojom su listovi obrezivani kako bi se sačuvali rubni zapisi govore o važnosti koju su livanjskoj medžmui pridavali njezini vlasnici. Dodajući joj nove slojeve, pritom brižno čuvajući stare, oni su kroz stoljeće i pol stvarali jedinstven repozitorij pjesama, vjerskih rasprava, pripovijesti, dokumenata, zaštitnih zapisa i mnoštva drugih tekstova koji su kolali u onodobnoj Bosni.

Pri ovakvom se istraživanju izravan dodir s kodeksom pokazuje nezamjenjivim jer omogućuje uvide kakve digitalne snimke ne pružaju. Ne mislim samo na očitu nemogućnost da bez kodeksa u ruci odredimo vodene znakove i svojstva papira te zamijetimo sitne preinake poput presavijenih rubova, nego i na misaone i emocionalne procese što ih pokreću doticanje i prelistavanje. Istraživanjima već potvrđena razlika između mentalnih aktivnosti pri čitanju sa zaslona i onih koje potiče čitanje papirnate knjige zasigurno je još veća kada su posrijedi manuskripti jer njihovi su zapisi pred nama na izvornom papiru na kojem su minula stoljeća ostavila traga, i u izvornom obliku koji su im dale ruke davno umrlih ljudi. Steječemo dojam, pa makar i varljiv, da se zamišljajući te ljude nagnute nad rukopisom možemo vratiti u njihovo vrijeme. Uvećavanje snimaka pojedinih dijelova teksta svakako ima prednosti u odnosu na služenje povećalom koje pamtimo iz preddigitalnog doba, no u izravnom dodiru s kodeksom rađa se posebno uživljanje i zapitanost o sklonostima i težnjama onih koji su ga stvarali i njime se služili.

Neobjavljeni izvori

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
Orijentalna zbirka: OZHA R 70 i OZHA R 1469
Središnja zbirka: R I a 120

Literatura

- Adamović, M. (1996). *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*. Göttingen: Pontus Verlag.
- Briquet, C. M. (1968). *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282. jusqu'en 1600 / avec 39 figures dans le texte et 16,112 facsimilés de filigranes*, sv. 3. Amsterdam: The Paper Publication Society.
- Carmassi, P. (2019). Book Material, Production, and Use from the Point of View of the Paratext. U R. Brown-Grant et al. (Ur.) *Inscribing Knowledge in the Medieval Book: The Power of Paratexts* (str. 304-330). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Ciotti, G. i Lin, H. (2016). Preface. U G. Ciotti i H. Lin (Ur.) *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts* (str. VII-XII). Berlin/Boston: De Gruyter.
- Déroche, F. et al. (2005). *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, prev. D. Dusinberre i D. Radzinowicz, ur. M. I. Waley. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Gacek, A. (2001). *The Arabic Manuscript Tradition: A Glossary of Terms and Bibliography*. Leiden/Boston/ Köln: Brill.
- Gadžo, A. (2010). Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije – molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 31, 5-44.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, prev. J. E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haase, C-P. (2011). Marginal notes from the daily work of an Anatolian qadi in the early 19th century according to ms. ori Kiel 316. U A. Görke i K. Hirschler (Ur.) *Manuscript Notes as Documentary Sources* (str. 121-124). Beirut: Orient-Institut Beirut.
- Korić, E. (2007). Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 56, 145-158.

- Paić-Vukić, T. (2014). „Zbirka lijepih i mudrih misli slađa je od kadaifa”. Što nam osmanske osobne bilježnice govore o čitanju?. *Književna smotra*, XLVI, 173(3), 65-70.
- Paić-Vukić, T. i Ćatović, A. (2015). Meraki: sumrak divanske književnosti u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64, 399-420.
- Paić-Vukić, T. i Al-Dujaily, L. (2015). Pedagoški i moralno-didaktički zbornik Muslihuddina Kninjanina iz 1609. godine: rukopisi arapskog izvornika i osmanskog prijevoda. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 33, 133-162.
- Popara, H. (2007). Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke: prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 25-26, 5-44.
- Schmidt, J. (2010). First-Person Narratives in Ottoman Miscellaneous Manuscripts. U R. Elger i Y. Köse (Ur.) *Many Ways of Speaking About the Self: Middle Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian and Turkish (14th–20th Century)* (str. 159-170). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Traljić, S. M. (1954). Palinićev bosanski zbornik. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 1, 169-187.
- Witkam, J. J. (1995). The human element between text and reader: the *ijaza* in Arabic manuscripts. U Y. Dutton (Ur.) *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceedings of the Second Conference of Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 4-5 Dec. 1993* (str. 123-136). London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.
- Ždralović, M. (1988). *Bosansko-hercegovači prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, 2 sv. Sarajevo: Svjetlost.

Codicological Examination of a *Mecmua* from Livno: Uncovering the History of the Manuscript

The paper presents a fragmentary history of an Ottoman personal notebook (*mecmua*) from Bosnia, most probably from the town of Livno, based on codicological analysis. The *mecmua* has several layers, the oldest dating from the mid-seventeenth century. Inspecting the characteristics of the paper and ductus, and the alterations made by the owner(s) – binding multiple fragments into a single unit, carefully trimming sheets of paper in order to preserve the texts on the edges – led to conclusions, assumptions and unanswered questions about how the *mecmua* acquired its current scope and contents. The research confirmed that hands-on inspection of manuscript books provides some invaluable insights that cannot be gleaned from digital representations.

Key words: *mecmua* from Livno, codicological analysis, history of the codex, seventeenth and eighteenth centuries

Corruption, Bribes, or Just Presents? The Practice of Offering Gifts in Ottoman-Hungarian and Ottoman-Romanian Relations*

Sándor Papp

University of Szeged

papps@hist.u-szeged.hu

Abstract

Corruption was a well-known phenomenon in the Ottoman Empire, and it was widespread in many ways. It should be noted that the corruption shown in the so-called Ottoman royal mirror literature was one of the most important elements responsible for the decline of the empire. In recent decades, the “Ottoman Decline” paradigm has been largely rejected by the newer generation of historians, who have suggested a different “Transformation” paradigm. However, it does not appear that the phenomenon of corruption has been doubted.

Nonetheless, from both the great historical chronicles and the royal mirrors, as well as rarely recorded lawsuits, it appears that corruption was perceived as a serious problem even by Ottoman authors.

Besides Ottoman sources, Western diplomats and even ordinary people also refer to the occurrence of bribes. According to one point of view (one which I do not share) the use of Western sources for this phenomenon is misleading because they did not understand the inner workings of the empire. I am in favor of their use, but in all cases, they must be evaluated (where possible) according to the Ottoman circumstances, including the traditional redistribution structure of the Ottoman State, where the custom of donations differed from European customs of various times.

Key Words: corruption, bribes, gifts, Ottoman Empire, Hungary, Romania

Corruption was a well-known phenomenon in the Ottoman Empire, and it was widespread in many ways. It should be noted that the corruption shown in the so-called Ottoman royal mirror literature was one of the most important elements responsible for the decline of the empire (Kurt, 1994; Danişman, 1972; Howard, 2007). Koçi

---

* This paper was made possible within the framework of the Research Group on the Ottoman Age of the Eötvös Loránd Research Network (ELKH) at the University of Szeged (FIKP programme TUDFO/47138-1/2019-ITM).

Bey mentioned in his *nasihat-nâme* (letter of advice = mirror of the prince) (Pala, 2006) that in the good old days (of Kanuni Süleymân), the appointment of officials was not dependent on bribes (Danışman, 1972: 7). In recent decades, the “Ottoman Decline” paradigm has been largely rejected by the newer generation of historians, who have suggested a different “Transformation” paradigm. However, it does not appear that the phenomenon of corruption has been doubted (Tezcan, 2010; Kafadar, 2003; Howard, 2007; Howard, 1988; Grant, 1999; Fodor, 1986).

Recent Turkish historical literature argues with the corruption thesis of the older historians, in particular Ahmed Mumcu (Mumcu, 1969). The critical attitude pursued by these historians concentrates on the issues concerning the process of using sources. This was also influenced by the impressions and critiques of contemporary European travelers and diplomats, such as Sir Thomas Roe (Roe, 1740), Stephan Gerlach (Gerlach, 2017; Beydilli, 1989),¹ Hans Derschwam (Babinger, 1923), etc. (Çelik, 2006). The amount of travel literature related to the Ottoman Empire is nearly infinite, so is it not possible to mention every important author. There is merit to the position of the more recent Turkish historians, which states that the Europeans were not able to differentiate between the various kinds of gifts (those given regularly and bribes). Despite this, I would like to emphasise that the historiography must not avoid using these sources. The published and unpublished diplomatic final reports and the dispatches of the permanent envoys are especially useful. This information comes from acquaintances of the European diplomats serving around the Porte, or via the Phanariot dragomans. These reports are full of descriptions of daily events in the Ottoman capital and are in most cases about negotiations with high-level Ottoman dignitaries, which usually took place in a clandestine manner. They provide a great deal of information about Ottoman policies and shared reports of direct bribery that cannot to be found in other Ottoman sources. For instance, the Habsburg resident envoy, Simon Reniger (1649-1664) (Cziráki, 2016; Papp, 2020a) visited one of the prominent Ottoman officials, the şeyhülislâm Esadefendizâde Ebu Said Mehmed Efendi, and handed over a very valuable gift to ensure the official's good will towards the Habsburg Emperor, Ferdinand III (1637-1657).² Reniger also reported that the former Grand Vizier,

¹ *Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens an die ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch den Wohlgebornen Herrn Hn. David Ungnad, Freiherrn zu Sonnegk und Preyburg [...] mit würcklicher Erhalt- und Verlängerung des Friedens zwischen dem Ottomannischen und Römischen Kayserthum und demselben angehörigen Landen und Königreichen glücklichst-vollbrachter Gesandtschafft.* Hrsg. von Samuel Gerlach, Zunner, Frankfurt am Mayn 1674.

² Simon Reniger to Ferdinand III., Constantinople, 13. March 1652. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 125. Konv.1. 1652 (Jan-März) fol. 155-157.

Kara Murad (1649-1651) 1655), who had become the Imperial Admiral (kapudan paşa), purchased his protection through gifts handed over to the Valide Sultan, Hacı Turhan, the mother of Sultan Mehmed VI (1648-1687). An excellent example is Zülfikar Efendi, the thoroughly corrupt interpreter of the Hungarian language at the Porte. He argued with the Transylvanian envoys about the value of their (special) gift to the Grand Vizier, which was intended to guarantee his assistance in confirming the succession of the Transylvanian prince's son prior to the death of his father (the current prince). Confirming succession like this had not been customary, and Zülfikar openly demanded a large sum of money as a bribe for himself.³ He assisted in conducting the negotiations in the proper way until the prince's son was confirmed and his efforts were naturally honoured by the Transylvanians (I will revisit this issue at the end of the paper).⁴

Sometimes, the people of Istanbul objected to this corruption, which was not proven but was assumed to exist. It seems possible that in 1651, during the Candia War against Venice, the Venetians tried to use bribes to influence the Pashas of the Divan so the Ottoman fleet would not initiate any military operations that year. *“There is a rumour among the Turks that there is a bill of exchange of two times 100,000 cicines⁵ to corrupt the Turkish ministers [Pashas of the Imperial Council, or Divan, S. P.], so that they do not make any war preparations in the arsenal this year. By all accounts, not much would have been done despite this, since nothing has happened in the arsenal to date...”*⁶ Although this information comes from the resident envoy of the Habsburg Monarchy, Simon Reniger, it does not show any “Eurocentric criticism” of Ottoman corruption, (as is repeatedly shown in sources originating from Europe), since he had only relied on the collective assumptions of the people of Istanbul for information.

In addition to European reports, corruption is also mentioned in various Ottoman Chronicles and mirrors of princes. Perhaps one of the earliest documents, from the year 1480 (A.H. 885), forbids sanjak military recruiters from accepting gifts or bribes to allow people to avoid military service (İnalçık, 1987: XX; Çelik, 2006: 29). Some cases are also known where former divan secretaries produced forged documents of appointment for owners of Timars (Fodor, 2001).

³ Simon Reniger to Ferdinand III., Constantinople, Constantinople, 9. November 1652. HHStA Staatenabteilungen. Türkei I. Kt. 125. Konv.3. 1652 (Sept-Dez.) 123-128.

⁴ About the issue see: Papp, 2009; Papp, 2020b. About Zülfikár Efendi see: Kármán, 2018; Papp, 2020a.

⁵ Zecchino, pl. zechine: Venecian gulden, 3, 560. gramm. Langewiesche, 1981⁵, 109.

⁶ „Under den Türckhen gehet das geschrey herumben, es were ein wechsel von zwei mall 100.000 cikinen die türckhische ministros zu corrupieren, damit sie diß jahr in arsonal keine kriegs praeparatoria machen. Allem ansehen nach würdt man dessen ohne nicht vil darzue thuen, dan biß dato in arsonal nichts geschehen ist..” Simon Reniger an Ferdinand III., Constantinople, 6. November 1651. ÖStA, HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 124, Konv. 2, fol. 18r–20r.; Papp, Cziráki, Tóth, and Szabados, 2018, 1443, Nr. 87.

The most important result of recent research is, on one hand, the attempt to differentiate between the various gift-giving habits, distinguishing which ones can be associated with corruption and which ones may have been occasional regular tributes. As a result, the most important types of gifts or tributes can no longer be considered formally to be tools of corruption, as previous historiography has supposed. Terms that are also associated with donation, such as in'âm (Karaca, 2007; Erünsal, 1981) and câ'ize (Doğan, 2002) (gift, present of honour), have nothing to do with corruption. The former term refers to donations by the Ottoman ruler to high-ranking dignitaries, while the second refers to the fee of appointment to the *reisülküttâb* on the occasion of the official inauguration. There are other examples of fees in the Ottoman state, for example there was a fee for issuing official appointment letters, *berât's* (*resm-i berât*), as well.⁷

Instead of mentioning all types of gifts, I would like to focus my research primarily on the gift form called *pîşkes* (*peşkeş*) (Kakuk, 1973: 327). My question relates to the way gifts were used in diplomatic relations (especially between Ottoman vassals and the Porte, with most of the information coming directly from Ottoman sources).

The most common term adapted to European languages is *bahşiş* (tip), which is comparatively less commonly found in Ottoman chronicles. The word used in the chronicles for a gift as a true bribe is the same as in modern Turkish: *rüşvet*⁸ (bribe, kickback). Although it was an accepted custom to give gifts, the former Grand Vizier Lütü Pasha (1539-1541) judged this type of gift (*rüşvet*) negatively in his *Asaf-nâme*: “*And he [the Grand Vizier] beware of letting them buy themselves off by gifts that come from crooks and thieves. The giving of bribes to dignitaries is an incurable disease; unless it be permitted to accept (gifts) from personal friends, from those who are accustomed to giving gifts [hedâyâ], from people who are able and do not need it. But otherwise beware of the bribe [rüşvet]! O my God, save us from it!*” (Tschudi, 1910: p. 13 German text, pp.12-13 Turkish text).

In the diplomatic sources, especially in the documents and registers (*defters*), the word *pîşkes* is frequently mentioned, and does not have an exact correspondence with corruption, but it is a non-tax, regular payment in cash or in goods. It seems that *pîşkes* existed from the very beginning of Ottoman history. It denoted the gifts that had to be given to superiors at certain festivities (Lambton, 1994; Maxim, 2001).

⁷ In the case of the Romanian voivodes: “*mu'tad üzere virilegelen câ'ize-i voyodalık*” (expense of voivodship, which is to be given according to the custom (my translation), see: Panaite, 1993).

⁸ Naîma Mustafa Efendi (2007). The word *rüşvet* is found 76 times in this work, according to the register. It seems to me that the word *rüşvet* was used several times in the Ottoman sources when someone had corrupted someone through money, and bribes of money did exist between Muslims.

This expression can always be found in the in‘am and ruūs defteris (Ahışalı, 2008) expressing whether or not a foreign envoy or ambassador presented a gift at the Ottoman court. Some months after a peace treaty between Hungary and the Ottomans in 1503 for instance, the Hungarian envoys presented pîşkeş (along with a letter from the king) as an honorary gift to Sultan Bayezid II.⁹ It seems that the expenses for the reception and accommodation of foreign envoys were financed by various mukata‘a (the farming out of public revenue) of Edirne (Gökbilgin, 2007²: 103-106, 109, 110, 248).

Since the ratifications by both sides of this peace treaty are available, it can be stated that gifts were most likely sent by both parties. According to the Hungarian (in Latin) and the Ottoman (in Turkish) versions of the document, the two rulers had equal rights. It is also worth mentioning that Hungary negotiated with the Ottomans not only in its own interests, but also for the other European countries, and this fact can be proved with the help of the texts of the treaties. In fact, the peace treaties between these two states were always bilateral until after the battle of Mohács (1526).¹⁰

It is important to mention as well, that the Hungarian legation delivered gifts again in the following two years, but none after March 1505. The registry notes in Persian draw attention to the fact that the Hungarians had stopped delivering gifts, e.g. from 1506, “Teşrif-i elçi-i krâl-i Üngürüs ki pîşkeş ne-âverd. (Honouring the Hungarian king’s envoy, who did not deliver any gifts.)”¹¹

In the Ottoman-Hungarian peace treaty of 1503, the word pîşkes was used again, but its meaning was a regular tribute payment. The two Romanian voivodeships, Moldavia and Wallachia had to pay this to the two neighbouring powers, i.e. the Ottomans and Hungarians, “sulha bile dâhil olub harâcların ve pîşkeşlerin şimdilik virügeldikleri üzre vireler ziyâde taleb u te‘addî olunmaya ve krâla viregeldükleri ‘adetlerin dahi vireler ziyâde taleb u te‘addî olunmaya. (The voivodes of Moldavia and Wallachia are also included in the treaty, their tributes and gifts must be paid as they are being paid now, no more may be desired or hostility shown. They must also provide to the King what they are accustomed to pay, more must not be desired, or hostility shown.)”¹²

⁹ “teşrif-i elçi-i krâl-i vilâyet-i Üngerüs ki pîşkeş mektûb âverd fi 10 minhu”. 10. Safer 910 / 23. June 1504) Atatürk kitaplığı, (İstanbul) Muallim Cevdet Yazmaları, Nr 0,71. 34b.; Gök, 2014.

¹⁰ Pray, 1765: 305; Katona, 1792: 345; Hammer-Purgstall, 1963²: 616-620; Noradounghian, 1897: 24, Nr. 118; Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) DL. 30498; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) E. 7675.; ÖStA HHStA AUR 20 August 1503.; Noradounghian, 1897: 27, Nr. 137; Schimek, 1787: 198-198; Thallóczy and Horváth, 1912: 279-286; MNL OL. DL. 24393

¹¹ Atatürk kitaplığı, (İstanbul) Muallim Cevdet Yazmaları, Nr 0,71. *Ruznamçe Defteri*, p. 89a.

¹² TSMA E 7675 (15. Cemâzi‘ü l-evvel 909/ 5 September 1503); Anafarta, sine loco et anno: 11-12. Photos of the document in: Gökbilgin, 1958: Lev. III-XXII; Kütükoğlu, 1998²: 459-460.

It is not yet certain when Hungary really began to pay tribute and gifts after their defeat at Mohács (29 August 1526). It seems that after the second conquest of Buda (1529), when Sultan Süleymân I allowed King John Szapolyai to occupy the throne of Hungary, he accepted his annual tax obligation to the Porte in theory. Although the sources clearly state that the Hungarian envoys paid major sums to the Porte on several occasions in 1540, these were gifts rather than taxes. A document from the sultan provides indications that the tribute obligation was not fulfilled until October 1540, “sâl be-sâl hizâne-i ‘âmirime ‘âyid olacak emvâlüme dahi mütefekkil olub (‘since they are to be responsible for my tributes, which are to belong annually to my magnanimous treasury, ...)” (Schaendlinger and Römer, 1986: 3-4).

The first indication in official Ottoman documents that gifts and money were expected in addition to the tribute can be seen in an order of the sultan to István Majlád, who had requested that the sultan protect his position as voivode of Transylvania after the death of the Hungarian king, János Szapolyai. He was prepared to pay 25 thousand ducats annually as a tribute and 1000 ducats to each vizier (as a gift) if his request was granted (Papp, 2003: 162-164; Schaendlinger and Römer, 1986: 3-4). However, Majlád did not receive the title from the sultan, but was instead arrested by the Wallachians and the Ottomans in 1541 and was handed over to the sultan.

There was an official demand to receive gifts related to the Romanian voivodes, which was also stipulated in the appointment documents, “vilâyet-i mezbûreden tâ’yîn olunan haracları sâl be-sâl bî-qusûr ve lâ-kesür salihü l-vezin kâmil ayâr vak-tinde irsâl idüb ihmâlden hazer eyleye ve bundan gayrî virilügelen nesneleri dahi bî-qusûr vakit ile vire ve vüzerâ-i ‘izâm ve Rum-ili beglerbegisine ve sâyir erkân-i devlete sâl be-sâl virilügelen ‘âdet-i üslûb üzre her birine edâ ide. (The tributes appointed from the aforesaid land, thou shalt pay in due time from year to year without shortage and without defect in suitable weight and in excellent quality, thou shalt cease from carelessness. Moreover, thou shalt also deliver those things which were customary to pay, faultlessly and in due time, and give to my Grand Viziers and to the beylerbeyi of Rumelia and to the other Pillars of the State (i.e. Grand Dignitaries) annually to each one what is customarily given).¹³ As can be seen from the other two known imperial diplomas of appointment (berât-i hümayûn) concerning the Romanian voivodes, the gifts to the high-ranking dignitaries of the Porte were not specified: “qadîmden virilegelen nesnelere (The thing which has been customary to give since long ago)” (Ferîdûn, 1275²: 488-489). Unfortunately, the lack of sources in the case of Moldavia and Wallachia does not help to answer

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Maliyeden Müdevver defteri 17932, pp. 11-12.; Maxim, 1974: 62-68, doc. 14; Maxim, 1994; Maxim, 1999a. Another berât with very similar content can be found in Bayezit Kütüphanesi (Elyazmaları Nr. 1970. 7v.-8r.) and was published in Romania by Gemil, 1981.

whether or not the gifts were regulated in the lost charters in the same way as the tribute. However, it is certain that the only known peace document from the reigns of Mehmed II (1444-1446, 1451-1481) and the Moldavian voivode Ștefan cel Mare (1457-1504) does not contain a word about gifts, even though it stipulated the payment of tribute. On the other hand, it does not prove that the Romanian voivodes did not pay gifts or any other form of *pîșkeș*. It has even been determined from Mihai Maxim's publication of sources that they did also provide *pîșkeș*, such as in 1526, when gifts were delivered to Edirne on behalf of the voivode of Moldavia, Ștefanița (1517-1527) (Maxim, 2001). Determining the quantity and the quality of the *pîșkeș* is a real challenge (Berza, 1957; Gemil, 1991: 211-219). In the case of the Romanian voivodes, there is no official list of the gifts or the amounts of money. The important information collected by Mihai Maxim shows that the act giving gifts was customary and seems to have been similar to those provided by Transylvania in the 16th and 17th centuries. Even without knowing of the precise amounts of the *pîșkeș*, it can be determined that the gifts included a sum of money, 16-20 horses and 20-70 falcons (*esb ve șâhin âverde*) (Maxim, 2001: 85, 89, 91, 92). The voivodes were also required to provide a large amount of salt along with the tribute (*cizye*) (Maxim, 1999b). Historians have used the news and reports of the foreign ambassadors to help to determine this. However, these documents do not always provide the correct information, and often overestimate the amounts. For instance, Hans Ludwig von Kueffstein, the Habsburg ambassador, reported on the circumstances of the appointment of the new Moldavian voivode, Alexandru Coconul (voivode of Walachia 1623-1627, voivode of Moldavia 1629-1632) in the final report of his mission to Constantinople dated 21 June 1629. "After the usual change in the Voivode of Moldavia on this day, which [would take place] every 6 or 5 years, one of the sons of former Voivode Radu, a 26-year-old young man [was appointed], who promised 360 thousand tallers for his appointment, whom I congratulated in this office through some of my servants and officers, and encouraged him to have a good relationship with his imperial majesty and other Christian dignitaries."¹⁴

There is significantly more data to be found in connection with the Transylvanian gifts, which were always delivered to the Porte together with the tribute. Previously, Derya Ocak analysed four lists of Transylvanian gifts from the second half of 16th century written in Latin and Hungarian (Ocak, 2016: 102). The first list

¹⁴ „Nachdeme auch dieser tagen die gewöhnliche Veränderung mit dem fürsten in der Moldau, so alle 6. oder 5. Jahre, zu weilen noch ehe beschickht, fûrgangen, vnndt eines vorin gewestes fürsten Radul Wayda Sohn, ein Junger herr, von 26. Jahren durch erlegung 360 m. taller Spaar erlanget, habe ich denselben, durch etliche meine Auffwarter vnd Officier, zu solche würde gratulieren, vnnd Ihne zu gueter Correspondenten mit Eur. Kay. May. Vnnd zu andern Christlichen Potentaten, ersucht lassen.” ÖSt HHStA Türkei I. (Turcica) Karon 111. Hans Ludwig von Kueffstein 1628-29. Finalrelation. fol. 45v.

was from the year of 1571, when the new voivode of Transylvania István Báthory (voivode and prince of Transylvania 1571-1586, king of Poland and grand duke of Lithuania 1576-1586) was appointed by the sultan (Papp, 2003: 73-84). Besides the tribute of 10,000 guilders, he gave 3,000 guilders to the grand vizier Sokollı Mehmed Pasha, 1,000 guilders to Pertev pasha, 200 guilders to Piyâle pasha, and several hundred silver coins to other lower dignitaries, for example 20 silver coins to the famous dragoman Tercümân Murâd (Ocak, 2016: 55-56; Szilágy, 1876: 470-471). Without going into all the data from these lists, it is worth mentioning that in the case of Transylvania the most prominent gifts besides the sums of money were silver cups (Ocak, 2016: 55-56; 58, 61-62. Szalay, 1860: 114-115, 131, 197-198). According to the sources it is certain that the pîşkeş contained about 2,600-3,400 tallers, 23-31 gold and gilded silver cups, about ten of which were given to the sultan. In addition, they gave him silver washing cups with water jugs, and then later a clock. Rarely, the princes of Transylvania also sent a magnificent carriage with six horses and splendid harnesses. In the case of Transylvania, they also had to send falcons and hunting dogs to Istanbul (Bíró, 1921: 15-16). The Ottoman financial records contain some data about the Transylvanian pîşkeş, mentioning chalices of various sizes (kupa-i kebîr yedi, kupa-i sağır ‘aded üç [seven big cups, three little cups]), and also cash (kîse-i gurûş ‘aded yigirmi bir, kîse-i ... ‘aded üç [a purse with 21 tallers; a purse with ... three]) and falcons (şâhîn cenâh ‘aded altı [six falcons]).¹⁵ Sometimes short lists of pîşkeş could also be found in the Ottoman registers of ceremony (teşrifât defteri), like in case of the prince Gábor Bethlen (1613-1629), who sent 20 chalices and 12 falcons in the year 1618.¹⁶ Although the well-known Romanian Ottoman scholar, Aurel Decei, placed the value of the pîşkeş from the Romanian voivodships as almost the same as the tribute,¹⁷ I believe it was less according to the evidence from Transylvanian practice.

¹⁵ Arhivele Nationale ale României, Direcția Generală București, Microfilme Turcia, role 44. c. 260. (The original document should be in the Collection of the Topkapı Müzesi Arşivi in Istanbul.)

¹⁶ „Bu gün divân olub Erdel elçisi ziyâfet olunub tehiye-yi cülûs-i hümâyûna pîşkeşin çekmeyüb hemân şöyle-kim tehiden olmamak için gelen pîşkeşdür. Pîşkeş-i Betlengâbor hâkim-i vilâyet-i Erdel der-vakit bâ nâme-i hümâyûn bâ elçi-i Gâmût Farkaş, pîşkeş be-hem be hem ferestâd, behâr-i şogûfe-misâl-i gümüş kûpa kıt‘a yigirmi kıt‘adur: şâhîn cenâh on iki. [A divân was held this day. The Transylvanian ambassador was received. He did not bring a gift to the ceremony for the preparation of accession to throne, so no gift was given at this ceremony. The gift of the prince of the Transylvanians, Gábor Bethlen, which was delivered with the letter of the ruler through his ambassador, Farkas Kamuthy, and was 20 silver chalices ornamented with flower-buds and 12 falcons.] BOA Kâmil Kepeci, Teşrifât defteri Nr. 666. p. 151. 9. Cemâziyü l-âhir 1027 / 03 June 1618” (The text refers to the accession of Sultan II Osman (1618-1622) to the throne (6 February 1618).

¹⁷ “The gifts (pîshkesh) which the voyvode made to the sultan, the wazirs and other influential people became an established usage, and nearly equalled in amount the sum paid as kharâdj.” Decei and Inalcık, 1986.

It is obvious from the Ottoman documents that the *pîşkeş* was not as clearly regulated as the tribute. After examining these documents, one can conclude that the word *pîşkeş* can only be interpreted alongside an examination of the historical events.

An example is the appointment process for Zsigmond Báthory (1581-1601), whose father Kristóf Báthory (1576-1581)¹⁸ died in 1581. The Transylvanian estates had elected the underage Zsigmond to be voivode, and the result of the election was announced to the Porte. The reaction was quite reassuring, the kaimakam (deputy of the grand vizier) and the other pashas consented to the appointment. In the meantime, the grand vizier, Koca Sinan Pasha returned. He most likely had been paying greater attention to events on the international scene and put forward a rival in an effort to separate Transylvania and Poland. His candidate was Pál Márkházy, a Hungarian nobleman who first fled from Habsburg Hungary to Transylvania, and then had found asylum at the Porte a few years earlier. Márkházy's emergence as a possible voivode was related to his rather large offer of money to the grand vizier. The grand vizier proposed that the government of Transylvania should pay higher tributes, raising them from 15 thousand to 100 thousand forints, as well as a one-time gift of honour (*pîşkeş*) of 100 thousand forints. If the Transylvanians accepted this and delivered the sum to the Porte on behalf of the voivode's son, Zsigmond Báthory, the Ottoman government would accept the underage child as voivode, but if they rejected the offer, they would have to accept Márkházy as the new voivode. However, Transylvanians were confident that the grand vizier could not enforce his demands. Koca Sinan's position as grand vizier was uncertain, and his rivals at the Ottoman court were waiting for him to make a mistake so they could push him aside. In addition, support for the Polish king, István Báthory was also very strong in Istanbul because of his nephew. Although the documents for his appointment were issued at the Ottoman state chancellery, the grand vizier had to give up on the appointment of Márkházy to the Transylvanian throne. Shortly afterwards Sinan was deposed and Márkházy was captured. The demand for the gift of honour was only present in the diplomatic correspondence of the Ottoman officials. Documents that were very closely related to the appointment, such as the treaty document (*'ahdnâme-i hümayûn*) and the imperial letter (*nâme-i hümayûn*), do not contain a word about the *pîşkeş* (Papp, 2003: 97-99).

This story has general relevance because the pressure to make monetary promises to be appointed voivode became very common in Moldavia and Wallachia in the 17th and 18th centuries as well. Similar circumstances can be found in the despatch of the Habsburg envoy Casanova from November 1667, "The Porte confirmed the voivodes of Walachia and Moldavia in their countries after they had paid the sums

¹⁸ Brother of the king of Poland, István Báthory.

claimed from them. The [voivode] of Walachia, who is here [in Constantinople] also collected the money here and presented himself with great splendour in front of the sultan in that way, when he was coming back here from the hunt. The sultan praised him for his loyalty and encouraged him to continue on his journey and rewarded him with a kaftan. It seems necessary that both principalities will be completely destroyed because of the changes of princes, which take place in this way, and for the frequent demands for money.”¹⁹

A mention of *pîşkeş* in the documents from the sultan to the prince of Transylvania concerning the official transfer of power dates from the time of the Long Turkish War (1591/93-1606). The pro-Turkish princes, who wanted their country to stay neutral in the military conflict between the Ottomans and the Habsburgs by accepting the suzerainty of the Ottomans, were excused from paying tribute for a certain period of time, but they had to continue paying the gifts. András Báthory (1599) in 1599, Zsigmond Báthory in 1601 and then Mózes Székely (1602-1603) in 1603 were exempted from tribute. This method was again employed when the Transylvanians were militarily occupied by the Habsburgs in 1687. The Transylvanian envoys managed to manipulate the conditions of Ottoman sovereignty to avoid paying tribute for an unspecified period of time, but the delivery of gifts to Constantinople remained on the agenda, even though this was never again performed.²⁰

The gift of honour, as a duty to be paid to the Ottomans, can be found in the Ottoman treaty documents with Hungary and Transylvania related to when tax payments were suspended in any way or not introduced. At the beginning of 1621, a draft treaty was drawn up with the aim of subjugating and supporting the northern Hungarian counties in opposition to the Habsburgs. In this, the sultan guaranteed them self-government under the authority of the Transylvanian prince, Gábor Bethlen. Here the word *pîşkeş* has the meaning of the regular gift of honour, “*âsitâne-i hümayûnuma bu sene pîşkeşlerin göndereler ki ben-dahi her vechle*

¹⁹ ÖStA HHStATürkei I. (Turcica) Karton 139 (1666.XI-1667. XII.) Konv. C. 1667 (Juni-Dezember un s.d.) fol. 140. 16 November 1667. Casanova from Constantinople. „Die wallachische und Moldauische Fürsten seindt durch erlegung der von ihnen begehrten Summen von der Porten in ihren Fürstenthumben bestätigt worden, der wallachische befindet sich alhier, sein theil geldt darzu zuversambeln, hat sich dem Sultan, alß selbiger von der iagt käme, in hicherweg mit grossem pracht praesentiert, dessen gehorsamb der Sultan gelobet, ihn ermahnet alßo weiter fortzufahren vnd ein Caftan verehret, mit disen so machenden verenderungen der fürsten, vnd deßwegen so offtmahligen geld forderungen, werden diese beyde fürstenthumber nothwendig gar ruiniert werden.”

²⁰ Arhivele Naşionale ale României, Direcţia Generală Bucureşti (ANR DG-Bucureşti) Doc. turc. XXIX/2362, Constantinople, 7 December 1687 / 1 Safer 1099; Guboglu, 1965: 197-198, Nr. 654; Gemil, 1984: 374-380. There are two copies of the agreement, but they are not identical word for word: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung H.O. 180. 6r-7r.; 8v.-10v.

düşmenlerden koruyub (their gift of honour for this year is sent to my grand lordly court, I will preserve them from their enemies in every way).²¹ A similar situation that should be mentioned is that the Ottoman dignitaries also referred to the sum of 200 thousand florins as a gift of honour because of the ratification of the peace treaty of Zsitvatorok (1606): “pîskeş ile gelüb ([the Habsburg envoy] should come with the gift of honour).”²²

The first mention in a treaty letter related to Transylvania that the gift of honour was also expected in addition to the regularly paid tribute was a diploma of appointment (berât) from the appointment of Catarina of Brandenburg (princess of Transylvania between 1629 and 1630). She married Prince Gábor Bethlen in 1626 with the intention of providing him an heir and establishing close relations through her father’s good family connections with the Protestant powers opposing the Habsburgs, such as England and Sweden. The prince wanted the sultan to confirm her as his successor as ruler of Transylvania while he was still alive (Kármán, 2015). After the wedding, Bethlen sent a ceremonial legation to Constantinople, and the princess gave a clock to the kaimakam.²³ Although news from the Ottoman capital arrived regularly in Vienna, no information is found about her confirmation. Since the war between Transylvania and the House of Habsburg had not only broken out but had even come to an end in the meantime due to covert Ottoman military aid, it probably no longer seemed particularly important for Catarina of Brandenburg to be confirmed by the Sultan as the heiress of Transylvania. However, a treaty document was drawn up at the beginning of February 1627, mentioning both the tribute and the gift of honour, “kadîmden mu’ayyin olub viregeldükleri haracların ve pîşkeşlerin vakit u zemâniyle sâl be-sâl virüb bi-t-temâm ve-l- kelâm âsitâne-i se’âdetimize irsâl u îsâl eyleye (The tribute and the gift of honour, which have been fixed and paid since a time long ago, shall be sent to my blessed court in due time and punctually every year genuinely in full, as before).”²⁴

Although the Hungarian and Transylvanian sources confirm that the Ottoman dignitaries always expected gifts for their help and assistance, the Turkish docu-

²¹ Ferîdûn, 1275²: 446-448; Gemil, 1984: 163-164 (Turkish text), 164-166 (Romanian translation). (Under incorrect date: July 1614); Panaite, 2000: 246; Kâtib Çelebi, 1286: 365-366; Na’imâ, 1283/1866: 134-136 (similar as by Kâtib Çelebi); Naïma, 2007: II, 419-420; Karáson, 1914: 198-200. Gemil, 1984: 164-166.

²² ÖStA HHStA Türkische Urkunde 20-29. 03. 1607.

²³ ÖStA HHStA Türkei I Staatsabteilungen (Turcica) Kart. 110 (1625-1626) Konv. D (1626 Juli-December u. sd.) fol. 14-16. 1626. 07. 10. Relation des Gesandten.

²⁴ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz I. (Berlin) Hauptabteilung, Geheimer Rat, Repositorium 11, Auswärtige Beziehungen, 255a Siebenbürgen nr. 3. vol. 3. Bl. 339-344, und fol. 345-347.; The Ottoman and German textual variants of Catherine of Brandenburg’s Diploma of appointment and imperial treaty document; Ferîdûn, 1275: II, 450-453. Szentkatolnai Bálint, 1875: 166-169 (incomplete translation from the collection of Ferîdûn); Literature: Ötvös, 1861-1862: II, 215-219.

ments show these regular demands only from the beginning of the 17th century. If the prince required something unusual, extra money had to be paid for it. Bethlen had offered a large sum of money in 1621, 200 thousand guilders, if the grand vizier would send him military assistance against Emperor Ferdinand II (Mikó, 1855: I, 359). For example, when princes wanted to confirm their successors to their thrones while they were still alive, they had to provide money to support their goal.

Prince György Rákóczi I not only wanted his son to be elected by the Transylvanian estates, but also to be confirmed by the sultan. A rather large sum had to be offered to the grand vizier for permission to have his son elected as prince, "... sana verdüğümüz pîşkeşden gayrî bu defa hizmet-i ihsân buyurulduğı birle hazır bin sîm guruş teslîm ederüz ve bundan ma'adâ Erdele vasıl olduğumuz birle se'âdetlü pâdişâh hazretlerine gelecek pîşkeş ile ma'an dahi nakîd bin gurûş ve ... koçî-i mükemmel rahtli ile ve atları ile gelir (We now give you, in return for your assistance a thousand silver tallers in addition to the gift of honour. Besides this, when we have arrived in Transylvania we shall send you a thousand tallers in cash together with the gift that is coming for the Padishah, ... and a magnificent carriage with harnesses and with horses will also go [to you] ...)." ²⁵

The prince had to pay the tribute and the gift of honour on time through his envoy.²⁶ However, this was only the beginning of the process for his son to be confirmed as prince. The Transylvanian legation offered 13,000 tallers for the appointment of the new prince, and shortly afterwards this sum rose to 32,000 tallers through the mediation of another envoy.²⁷ After the new prince had been elected, a new legation went to Constantinople so that the insignia and the diploma of appointment could be processed. The situation was very tense. If the prince agreed to pay the sum of money raised for his son's appointment, it would also be required for later appointments. No matter what, he did not want to satisfy the demand in cash, but through gifts, such as chalices, washing cups and a water jugs.²⁸ When the Transylvanians arrived in Constantinople, the Porte's interpreter, the previously mentioned Zülfikar Efendi, looked through the gifts and claimed that the weight of the gifts was less than the Transylvanians had agreed upon. The interpreter valued them at only 6 thousand tallers. The envoys had to negotiate with him until they found an acceptable solution. They concluded that the land of Transylvania did not have to pay any money to the sultan for the appointment and the demand

²⁵ TSMA E. 2878.

²⁶ TSMA E. 5542. Gemil, 1984: 241-243; Panaite, 2000: 386.

²⁷ The envoy of Trasylvania, Rác István to the Prince György Rákóczi I.: Szilády and Szilágyi, 1870 (henceforth: TMÁOT 3.) Constantinople, 26 March 1642.

²⁸ Instructions of the Prince György I Rákóczi to the envoys to the Porte: MNL OL, MKA, E190. 13. csomó, 2923. sz. Gyulaféhérvár, 5-7 April 1642.

for 15 thousand tallers was reduced to 8 thousand, but they had to give 500 tallers to Zülfikar Efendi for his mediation.²⁹

However, this solution was not yet final. The envoys requested that the grand vizier issue not only a confirmation for the new prince, but also an imperial treaty document (*'ahdnâme-i hümâyûn*) concerning his government after the death of his father. The grand vizier researched earlier cases and made the decision that the issuance of an imperial treaty document before the death of the prince would not be legitimate according to law and custom (However, it can be seen from other cases that the confirmation of successors while the current prince was still alive was unusual, but not unprecedented). The envoys tried to resolve the issue with the help of Zülfikar Efendi, for which he was now offered 5 thousand tallers, but then the Ottoman demands rose again. In order for the imperial treaty document (*ahdnâme-i hümâyûn*) to be issued, the Transylvanians had to give the grand vizier 13 thousand tallers, a washing cup, and some trifles to the other viziers.³⁰ At the end of the negotiations, there was great disappointment on the Transylvanian side. Despite all the offers, the grand vizier did not issue an imperial treaty document, but only a document of appointment (*berât-i hümâyûn*). This diploma was similar in content and language to the documents by which the voivodes of Moldavia and Wallachia were appointed. The grand vizier promised that when the old prince died, the imperial treaty document would also be drawn up.³¹ In the document of appointment for Prince György II Rákóczi (1648-1660) the word *pîşkeş* is used – for the first time in this way – as a tool for the preliminary acceptance of the successor, “... baban ... elçisi ile mektûb ve pîşkeşi ve Erdel memleketine tabi ‘ üç millet ‘ayânı ademleri ve mahzarları gelüb (... with your father’s envoy arrived a letter and his gift of honour and the servants and petitions of the three nations belonging to the land of Transylvania).”³²

Two situations similar to the events mentioned above occurred in 1652 and 1684 and resulted in two more confirmations. The documents of appointment contain the same wording and show that the confirmation of the successors was impossible without a bribe.³³ According to the sources, it can be concluded that the real winner was the expatriate Zülfikar Efendi due to his position as mediator.

²⁹ Report of Mihály Maurer to the Prince György I Rákóczi Constantinople, 08 May 1642: TMÁOT 3, 102-103.

³⁰ Report of István Rác to the Prince György I Rákóczi, Constantinople, 19 May 1642: Szilágyi, 1883: 671.

³¹ Report of István Rác to the Prince György Rákóczi, Constantinople, 02 June 1642: Szilágyi, 1883: 674.

³² Feridûn, 1275: II, 470-471.

³³ Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4° Cod. MS. Turcica 29. fol. 96v.-97r. evâhiri Muharremü l-haram 1063 / 2-11 December 1652; Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4° Cod. MS. Turcica 30. fol. 77r-77v.; Veselá-Přenosiřová, 1965.

He played a major role in the corruption at the Ottoman Porte during this time and was a double agent who not only conducted his professional activities as an interpreter at the Porte between the Transylvanians and the Ottomans, but also handed over information to the Habsburgs in exchange for money. This sometimes even included letters that were entrusted to him to translate, e.g. from Hungarian into Turkish.³⁴

Conclusion

I believe that research in recent decades has shifted the deadlock in the study of gift-giving customs across the various eras of the Ottoman Empire, separating official and regular gifts from semi-official and illegal ones, specifically for the purpose of bribery. Nonetheless, from both the great historical chronicles and the royal mirrors, as well as lawsuits that appear rarely, it appears that corruption was perceived as a serious problem even by Ottoman authors. As can be seen, official documents primarily deal with gifts that were or could be officially accepted, regulating and demanding their delivery. At the same time, there is evidence of services being tied to informal deals, starting with the officials of the *dîvân*. Due to the nature of bribes and bribery, there are very few pieces of evidence showing proof, as is the case even today. Therefore, it is of great importance in European-Ottoman relations to use the materials of diplomatic reports, which can provide information on the corruption or lack of corruption in high court circles that is missing from other sources, even imperial chronicles. In this case, I do not share the view of historians that the use of Western sources is misleading because they did not understand the inner workings of the empire. I am in favor of their use but in all cases, they must be evaluated (where possible) according to the Ottoman circumstances, including the traditional redistribution structure of the Ottoman State, where the custom of donations differed from the European customs of various times.

Bibliography

Unpublished Sources

Arhivele Nationale ale României, Direcția Generală București, Bucharest.
Microfilme Turcia, role 44.
Doc. turc. XXIX/2362.

³⁴ Letter from Bethlen to the *Şeyhülislam* with a chancery note written personally by the Turkish interpreter Zülfikar Efendi. ÖStA, Kriegsarchiv HKR 1620-1623. Exp. 1620. August Nr. 22.

Atatürk kitaplığı, İstanbul.

Muallim Cevdet Yazmaları, Nr 0,71.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

Maliyeden Müdevver defteri 17932.

Kâmil Kepeci, Teşifât defteri Nr. 666.

Bayezit Kütüphanesi, İstanbul.

Elyazmaları Nr. 1970.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz I. Berlin.

Hauptabteilung, Geheimer Rat, Repositorium 11, Auswärtige Beziehungen,
255a

Siebenbürgen nr. 3. vol. 3. Bl. 339–344, und fol. 345-347.

Niedersächsische Nationalbibliothek, Göttingen.

4 ° Cod. MS. Turcica 29.

4 ° Cod. MS. Turcica 30.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL), Budapest.

DL. 30498.

DL. 24393

MKA, E190. 13. csomó, 2923.

Österreichische Nationalbibliothek, Vienna.

Handschriftensammlung H.O. 180.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatarchiv (HHStA), Vienna.

Staatenabteilungen, Türkei I, Kt. 125. Konv.1. 1652 (Jan-März) fol. 155-157.

Staatabteilungen, Türkei I (Turcica) Kart. 110 (1625-1626).

AUR 20 August 1503.

Türkische Urkunde

ÖStA, Kriegsarchiv, Vienna.

HKR 1620-1623. Exp. 1620. August Nr. 22.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), İstanbul.

E. 7675.

E. 2878.

E. 5542.

Literature and Published Sources

- Ahışhalı, R. (2008). Ruûs رؤس Osmanlı bürokrasisinde tayin işleriyle uğraşan kalemin adı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 272-273.
- Anafarta, N. (sine loco et anno). *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili Tarih Belgeler*. İstanbul (?): Mehmed Kavala.
- Babinger, F. (1923). *Hans Derschwan's Tagebuch ener Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55) nach der Urschrift im Fugger Archiv*. Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig.
- Berza, M. (1957). Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV–XIX. *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 2, 7–47.
- Beydilli, K. (1989). Stephan Gerlach'ın Ruznamesi'nde İstanbul. In *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, (29 Mayıs-1 Haziran 1988) Bildiriler*. (pp. 89-100.) Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Bíró, V. (1921). *Erdély követei a Portán*. Cluj-Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Részvénytársaság.
- Çelik, Yücel (2006). Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi. The Journal of Turkish Cultural Studies*, 15, 25-64.
- Cziráki, Zs. (2016). Making Decisions at the Imperial Court in Vienna Related to the Election Procedure of the Resident Ambassador Simon Reniger von Renningen (1649–1666) in Constantinople. In *Archivum Ottomanicum*, 33, 91-99.
- Danışman, Z. (1972). *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: Devlet Kitapları.
- Decei, A. and İnalçık, H. (1986). *Boghdan*. The Encyclopaedia of Islam, New Edition. 1 (pp. 1252-1253) Leiden: E. J. Brill.
- Doğan, Y. (2002). "Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi: Caize," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7, 35-74.
- Erünsal İ. (1981). Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I., II. Bayezid Devrine Ait Bir İn'âmat Defteri, *Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul), 10-11, 213-222.
- Erünsal İ. (1984). Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II., Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmat Defteri. *Osmanlı Araştırmaları (İstanbul)*, 4, 1-17.
- Ferîdûn, Ahmed Beg (1275²). *Mecmû'a-i münş'âtü s-selâtin*, Vol. 2. İstanbul.
- Fodor, P. (1986). State and Society, Crisis and Reform, in a 15th–17th Century Ottoman Mirror for Princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 40, 217–240.
- Fodor, P. (2001). Korrupció az Oszmán Birodalomban. Egy irathamisítási eset 1590-ből. In *A szultán és az aranyalma*. (pp. 83-90). Budapest: Balassi Kiadó.

- Gemil, T. (1981). Documente turcești inedite (sfârșitul sec. XVI și XVII). *Revista Arhivelor*, 3, 351-361.
- Gemil, T. (1984). *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România.
- Gemil, T. (1991). *România și Otomanii în secolele XIV-XVI*. București. Editura Academiei Române.
- Gerlach, S. (2017). *Türkiye günlüğü, (1573-1576)*. Vol. 1. Ed. by Kemal Beydili, transl. by T. Noyan. Istanbul: Kitap Yayınevi.
- Gök, İ. (2014). *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (transkripsiyon-değerlendirme)*. (PhD Thesis) İstanbul: TC. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Gökbilgin, T. (1958). *Korvin Mathias (Mátyás)ın Bayezid II.e Mektupları ve 1503 (909) Osmanlı - Macar Muahedesinin Türkçe Metni*. Belleten 87.
- Gökbilgin, T. M. (2007²). *XV. ve XVI. Arasında Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*. İstanbul: İşaret Yayınları. Osmanlı Araştırmalar Dizisi: 6.
- Grant, J. (1999). Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries. *Journal of World History*, 10, 179-201.
- Guboglu, M. (1965). *Catalogul documentelor turcești*. Vol. 2. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România.
- Hammer-Purgstall, J. von. (1963²). *Geschichte des Osmanischen Reiches 2*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Howard, D. (1988). Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Century. *Journal of Asian History*, 22, 52-77.
- Howard, D. (2007). Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature. In V. Aksan, and D. Goffman, (Ed.) *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. (pp. 137-166). Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. (1987). *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafadar, C. (1993). The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the post-Süleymanic Era. (pp. 37-48) In H. İnalcık and C. Kafadar, (Ed.) *Süleyman the Second and His Time*. İstanbul: ISIS Press, 1993.
- Kakuk, S. (1973). *Recherches sur l'Historie de la Langue Osmanlie des XVIe et XVIIe Siècles les Éléments Osmanlis de la Langue Hongroise*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Karaca, F. (2007). İn'âm انعام Osmanlılar'da genel olarak devlet hazinesinden padişah adına yapılan nakdî ve aynî ihsan. In *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 259-260.

- Karácson, I. (1914). *Török-magyar oklevéltár 1533-1789*. Budapest.
- Kármán, G. (2015). Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas*, 30, 3, 9-36.
- Kármán, G. (2018). Grand Dragoman Zülfikar Aga. *Archivum Ottomanicum*, 35, 1, 5–29.
- Kâtib Çelebi (1286). *Fezleke-i Kâtib Çelebi*. İstanbul.
- Katona. S. (1792). *Historia critica Regum Hungariae, stirpis mixtae*. 18. Budae: Typis Regiae Universitatis.
- Kurt, Y. (1994). *Koçi Bey Risâlesi, Eski ve Yeni Harflerle*. Ankara: Ecdâd.
- Kütükoğlu, M. (1998²). *Osmanlı Belgelerinin dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür Ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Lambton, A. (1994). 'Pishkash: present or tribute? *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57, 145-158.
- Langewiesche, M. (1981⁵). *Venedig, Geschichte und Kunst. Erlebnis einer einzigartigen Stadt*. Köln: DuMont Buchverlag.
- Maxim M. (1974). *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice*. București: Centrul de Multiplicare al Universității București.
- Maxim M. (1994). Sur la question des 'ahidnâme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et la Valachie. *Transylvanian Review*, 3, 1, 10-12.
- Maxim, M. (1999a). L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVIe siècles. In *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents* (pp. 35-40) İstanbul: Les Éditions ISIS.
- Maxim, M. (1999b). Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538-1574. In *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents* (pp. 185-214). İstanbul: Les Éditions ISIS, 1999.
- Maxim, M. (2001). 'Nouveaux Documents Turcs sur les Cadeaux Protocolaires (Peşkeş) et les Insignies du Pouvoir (Hükümet Alametleri)' In *Romano-Ottomanica, Essays & Documents from the Turkish Archives* (pp. 69-151.) İstanbul: The ISIS Press.
- Mikó, I. (1855). *Erdélyi történelmi adatok*. Vol. 1. Kolozsvár: Stein János Bizománya.
- Mumcu A. (1969). *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. Ankara, 1969.
- Na'imâ, M. (1283/1866). *Târih-i Na'imâ*. Vol. 2. İstanbul.
- Naîma Mustafa Efendi (2007). *Târih-i Naîma, (Razvatü'l-hüseyn fi hulâsati abbâri'l-hâfikayn)*. Vol. I-IV. Ed. by M. İpşirli. Ankara: TTKY III Dizi Sayı 33^a.
- Noradounghian, G. (1897). *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman. Traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux,*

- firmans, bérats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie*. Vol. 1. Paris, Leipzig, Neuchatel: F. Pichon.
- Ocak, D. (2016). *Gift and Purpose: Diplomatic Gift Exchange between the Ottomans and Transylvania during the Reign of István Báthory (1571-1576)*. MA Thesis. Budapest: Central European University.
- Ötvös, Á. (1861-1862). Brandenburgi Katalin fejedelemsége. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény és Történettudományi osztályok közlönye*. Vol. 2.
- Pala, Í. (2006). Nasihatnâme نصيحتنامه Fert ve toplumu eğitmek, devlette dirlik ve düzenliği sağlamak amacıyla yazılan eserlerin genel adı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, 409-410.
- Panaite, V. (1993). Custom in the 16th-18th Centuries Ottoman-Rumanian Relationship: Starting Points for a Historiographical Debate. *Revue des Etudes Sud-est Europeennes*, 31, 177.
- Panaite, V. (2000). *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. New York: Columbia University Press. East European Monographs.
- Papp, S. (2003). Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Papp, S. (2009). II. Rákóczi György és a Porta. In: G. Kármán and A. P. Szabó, (Ed.) *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora* (pp. 99-170). Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Papp, S., Cziráki, Zs., Tóth, H. and Szabados, J. (2018). *Everyday Life and Imperial Politics in the Köprülü Era. Reports of the Resident Envoy, Simon Reniger from Constantinople to the Vienna Court (1649-1666)*. (Manuscript). Szeged.
- Papp, S. (2020a). Osmanische Funktionäre im Informationsnetz des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger (1649-1666). *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged*, 19, 1, 24-41.
- Papp, S. (2020b). The Prince and the Sultan. The Sublime Porte's Practice of Confirming the Power of Christian Vassal Princes Based on the Example of Transylvania. In I. Zimonyi, (Ed.) *Ottomans – Crimea – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics* (pp. 239-254). Szeged: University of Szeged, Department of Altaic Studies.
- Pray, G. (1765). *Annales regum Hungariae ab anno Chr. 997 ad annum 1564 deducti ac maximam partem ex scriptoribus coevis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio*. Vol. 3. Vidobonae: Bernardi.

- Roe, Th. Sir (1740). *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte*. London.
- Schaendlinger, A. C. and Römer, C. (1986). *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien 1. (Transkriptionen und Übersetzungen) 2. (Faksimile)*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch Historische Klasse, (Denkschriften 183). Osmanisch türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien Teil 2.
- Schimek, M. (1787). *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama*. Wien: Christoph Friedtrich Bappler.
- Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween glorwürdigsten römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Namens an die ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch den Wohlgebornen Herrn Hn. David Ungnad, Freiherrn zu Sonnegk und Preyburg [...] mit würcklicher Erhalt- und Verlängerung des Friedens zwischen dem Ottomannischen und Römischen Kayserthum und demselben angehörigenden Landen und Königreichen glücklichst-vollbrachter Gesandtschaft*. Hrsg. von Samuel Gerlach, Zunner, Frankfurt am Mayn 1674.
- Szalay, L. (1860). *Erdély és a Porta 1567-1578*. Pest.
- Szentkatolnai Bálint, G. (1875). *Török nyelvtan (alak-, mondattan, olvasókönyv és szótár)*. Budapest.
- Szilády, Á. and Szilágyi, S. (1870). *Török magyarkori államokmánytár*. 3. Pest.
- Szilágyi S. (1876). *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Vol. 2. Budapest: A.M.T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- Szilágyi, S. (1883). *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez*. Budapest: Knoll Károly Akad. Könyvkereskedése.
- Tezcan, B. (2010) *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thallóczy L. and Horváth, S. (1912). *Magyarország melléktartományainak okmánytára*. 3. *Alsó-Szlavóniai okmánytár. (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1277-1710*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Tschudi, R. (1910). *Das Aşafnâme des Lutfi Pascha nach den Handschriften zu Wien, Drezden und Konstantinopel zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen*. Berlin: Mayer & Müller.
- Veselá-Přenosilová, Z. (1965). Contribution aux rapports de la Porte Sublime avec la Transylvanie d'après les documents Turcs. *Archiv Orientalní* 33, 553-599.

Aleksandar Mavrocordatos Exaporite, glavni dragoman i tajni savjetnik Porte: dubrovačka iskustva*

Vesna Miović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

vesna.miovic61@gmail.com

Sažetak

U vrijeme kada je Aleksandar Mavrocordatos bio glavni dragoman i tajni savjetnik Porte (1673-1709), Dubrovčani su proživljavali najteže i najizazovnije trenutke u odnosima s Osmanlijama. Kako je kao posrednik, prevoditelj, pregovarač i savjetnik bio u sjeni, njegov značaj za Dubrovačku Republiku dosad nije dovoljno jasno utvrđen. Tek nakon arhivskog istraživanja za potrebe ovoga rada, u potpunosti usmjerenoga na Mavrocordatosove aktivnosti, rekonstruirana je važna, u pojedinim trenucima i presudna uloga tog iznimnog diplomata u povijesti osmansko-dubrovačkih odnosa. Rad o iznimnome čovjeku, Aleksandru Mavrocordatosu, s neizmjernim sam zadovoljstvom pisala u čast iznimnome čovjeku, Ekremu Čauševiću. Ekrem-hodža mi je otvorio vrata u zanimanje bez kojega danas ne bih mogla zamisliti svoj život. Svaki dan se toga sjetim.

Cljučne riječi: Osmansko Carstvo, Dubrovačka Republika, Fanarioti, glavni dragomani Porte, Aleksandar Mavrocordatos

1. Uvod: Fanarioti, glavni dragomani Porte

Fanarioti, kojima je pripadala obitelj Mavrocordatos, bili su uspješni i jako bogati trgovci, uglavnom grčkog podrijetla, a naziv su dobili po istanbulskoj četvrti Fener, gdje su se u 17. stoljeću počeli doseljavati i graditi raskošne kuće. Bili su elita grčkog pravoslavnog *milleta* koja se smatrala potomstvom bizantskih careva i aristokracije, Osmanlije je priznavala legitimnim sljednicima Bizanta i potiho razmatrala nenasilne mogućnosti njegove ponovne uspostave i vidove osmansko-grčkog partnerstva. Njezin politički utjecaj u Carstvu bitno je osnažen 1661, kada je Fanariot Nikousios Panagiotis imenovan glavnim dragomanom Porte. Fanarioti su taj visoki

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom br. 5527.

položaj držali sve do grčkog rata za neovisnost 1821.¹ Od 1711. dobar dio njih nagrađivan je položajem guvernera (*hospodara*) Moldavije, a nekoliko godina kasnije i Vlaške.²

Više je razloga za takav uspon Fanariota. Rast utjecaja europskih zemalja kroz trgovinu, politiku i diplomaciju nagnao je Osmanlije na rafiniranije sudjelovanje u vanjskoj politici. Ključne osobe u komunikaciji s kršćanskom Europom postali su reis-efendija (*reisülküttap*), kojega bismo mogli nazvati osmanskim ministrom vanjskih poslova, i glavni dragoman Porte. Dragomani nisu bili samo prevoditelji, nego i poslanici u europske zemlje i diplomatska spona između velikog vezira i stranih diplomata i konzula. Fanarioti su savršeno odgovarali tim potrebama jer su bili lojalni Carstvu, vrhunski obrazovani u uglednoj školi Carigradske patrijaršije u Feneru i na talijanskim sveučilištima i odlični poznavaoi političke scene europskih zemalja čije su jezike tečno govorili (Camariano, 1970: 22-26. Irmscher, 1999: 1005. Papachristou, 1992: 6. Livianos, 2000: 3-12. Janos, 2005: 177-189. Philliou, 2011: 36-44, 236-239. Extremera, 2014: 397).

Pripadnici fanariotskih obitelji Argyropoulo, Ghika, Kallimaki, Karaca, Mavrocordatos, Muruzi, Panagiotis, Soutso, Ypsilanti, stoljeće i pol su sudjelovali u kreiranju osmanske vanjske politike i diplomacije, a najslavniji među njima je Aleksandar Mavrocordatos (1641-1709).³

2. Aleksandar Mavrocordatos

Aleksandar Mavrocordatos bio je sin Nicolaosa, trgovca svilom s Kiosa koji se nastanio u Istanbulu, i Roxandre Scarlatos, Istanbulčanke iz Fenera, kćeri glavnog trgovca i snabdjevača mesom sultanova dvora.⁴ Osnovno obrazovanje stekao je u školi Patrijaršije. Izgleda da je, uz grčki i osmanski turski, već tada vladao i arapskim i perzijskim jezikom. U grčkom koledžu St. Athanasius u Rimu učio je retoriku, filozofiju, teologiju, geometriju, latinski, talijanski, francuski, moguće i njemački

¹ Fanarioti su radili i kao dragomani osmanske flote, dragomani osmanske vojske i dragomani Moreje (Philliou, 2011: 44, 236-239).

² Vojvode (*domn* ili *voievod*) Vlaške i Moldavije biralo je tamošnje plemstvo, a potvrđivao sultan. Da učvrste vlast u tim kneževinama smještenima na vrlo osjetljivom području, na granici s Austrijancima i Rusima, osmanske vlasti počele su 1711. same postavljati guvernera s titulom *hospodara*. U pravilu su birale Fanariote, a više njih prije toga je vršilo dužnost glavnog dragomana Porte (Livianos, 2000: 8. Philliou, 2011: 44, 236-239).

³ Prezime Mavrocordatos bilježilo se u raznim varijantama, a u dubrovačkim arhivskim izvorima javlja se Maurocordato, Mauro Cordato, Mauro Cordati, Cordati, Guardati (*DA* 17, sv. 1784a, br. 22; sv. 1839, br. 43, 44). Prema majčinom prezimenu Scarlatos, spominje se i kao Iskerletzade Aleksandar Mavrocordatos (*Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2009: 309), a u dubrovačkim izvorima kao *Scarlet ogbli* (*DA* 17, sv. 1834, br. 10).

⁴ Roxandra Scarlatos prije toga je bila udana za vlaškog vojvodu Aleksandra Coconula (Bartcostas, 1973: 393).

jezik. Na sveučilištima u Padovi i Bologni studirao je medicinu, filozofiju i književnost. Doktorirao je 1664. na osporavanoj Harveyevoj teoriji cirkulacije krvi, koju je podržao i razradio. Teza je objavljena u više navrata, zadnji put 2010. u Grčkoj.⁵

Već sljedeće godine Mavrocordatos se vratio u Istanbul i zaposlio kao profesor u školi Patrijarhata, a pretpostavlja se da ju je i vodio. Vršio je više važnih dužnosti u Patrijaršiji, između ostalog, posredovao je u odnosima patrijarha i Porte. Oženio se Sultanom Chrysoscoleos, unukom moldavskog vojvode, i s njom imao tri kćeri i pet sinova.⁶ Uspješno je liječio članove uglednih osmanskih obitelji i privukao pažnju dostojanstvenika Porte, tako da ga je glavni dragoman Panagiotti, također liječnik,⁷ 1671. zaposlio kao svoga tajnika. Kad je Panagiotti 1673. preminuo, Mavrocordatos je stupio na njegov položaj. Obojicu je postavio veliki vezir Fazil Ahmed-paša Ćuprilić (Köprülü), vrlo sposoban general, državnik i reformator radoznala uma, spreman slušati njihova mišljenja i spoznaje ne samo na polju politike i strategije, nego i znanosti (Stourdza, 1913: 30, 33, 92. Bartsocas, 1973: 392-394. Irmscher, 1999: 1007. Livanios, 2000: Janos, 2005: 191-194. Extremera, 2014: 399, 400. Çalıřır, 2016: 136-144).

Kao glavni dragoman Porte, Mavrocordatos je nastavio s aktivnostima u Patrijaršiji. Bio je suosnivač njene nove akademije, namjeravao je otvoriti neku vrstu javne knjižnice, a nastavio je i sa znanstvenim radom. Sačuvani rukopisi i tiskana djela, svi na grčkome, pokazuju da je izučavao retoriku, filozofiju, filologiju, teologiju, astronomiju, politiku i povijest. Njegova gramatika grčkog jezika koristila se u grčkim školama i akademijama, a djela iz retorike ocijenjena su kao "katekizam govorničva" (Camariano, 1970: 17-20. Bartsocas, 1973: 394, 395. Irmscher, 1999: 1006. Păun, 2008: 76, 80. Extremera, 2014: 400. WDL, 2018).

U osmansku diplomaciju Aleksandar Mavrocordatos je uveo finoću, gospodske manire i, što je najvažnije, poštivanje i uvažavanje riječi sugovornika. Strani diplomati govorili su da njegova dostojanstvena i plemenita pojava izaziva poštovanje i divljenje. Svjesni da bez njegove naklonosti nema uspješnih razgovora s velikim veziriom, svi su

⁵ Mavrocordatosova teza *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum* na latinskome je objavljena 1664. u Bologni, 1665. u Frankfurtu, 1682. i 1870. u Leipzigu. Talijanski prijevod objavljen je 1965. u Firenzi, a grčki 2010. u Ateni (Mavrocordatos, 1965. Bartsocas, 1973: 392, 393. Mavrocordatos, 2010. Etker, 2017: 141-149).

⁶ Sin Skarlat (r. 1678) koji se oženio Ilinkom, kćeri vlaškog vojvode Konstantina Brancovana, u mladoj je dobi preminuo bez nasljednika. Ni sinovi Konstantin (r. 1675) i Aleksandar (r. 1686) nisu imali nasljednike. Nakon položaja glavnog dragomana Porte, Nikola je bio *hospodar* Vlaške, a onda Moldavije, dok je Janaki, nakon odlaska s Porte, vladao Vlaškom. Kći Roksandra, koja je dobila ime po svojoj rano preminuloj sestri, udala se za Matiju Ghicu, sina vlaškog vojvode. Helena se udala za moldavskog vojvodu Rosertija (Stourdza, 1913: 445).

⁷ Panagiotti je studirao medicinu i astronomiju u Padovi. Po povratku u Istanbul, radio je kao dragoman u konzulatima zapadnoeuropskih zemalja (Extremera, 2014: 398. Çalıřır, 2016: 136, 137).

mu iskazivali pažnju. Znajući da je bibliofil, poklanjali su mu knjige. Iz Stourdzine iscrpne obrade Mavrocordatosovih odnosa s Francuzima, Rusima i Austrijancima reklo bi se da je bio posebno sklon Rusima i da se otvoreno i uspješno zalagao za interese Grka, naročito za pravo na čuvanje Svetog groba. To je najviše uznemiravalo Francuze, pa su posebno nastojali steći Mavrocordatosovu naklonost. Francuski mu je kralj u nekoliko navrata dodjeljivao pravo na redovni godišnji honorar,⁸ a onda ga, razočaran, ukidao, jer je Mavrocordatos pružao manje od očekivanoga. Povjesničari se slažu da sve te Mavrocordatosove akcije nisu dovele u pitanje njegovu lojalnost Osmanskom Carstvu. Navode ga, također, kao protivnika rata i razboritog pregovarača koji je znao izmiriti zavađene strane (Stourdza, 1913: 29, 33-82. Camariano, 1970: 26, 27, 63. Papachristou, 1992: 11. Irmscher, 1999: 1008. Livanios, 2000: 3, 12. Păun, 2008: 87. Extremera, 2014: 401). O Mavrocordatosovoj diplomatskoj vještini svjedoči i opstanak na položaju glavnog dragomana i tajnog savjetnika Porte u razdoblju od 1673. do smrti 1709, u kojemu se izmijenilo čak dvadeset velikih vezira. Dvojica su mu ozbiljno ugrozila život i karijeru. Kara Ibrahim-paša ga je strpao u zatvor (1684/5), a nemilost Fazil Mustafa-paše Ćuprilića izbjegao je dugim boravkom u Beču (1688/92).⁹

Zbog Mavrocordatosove duge i lojalne službe i dobrog savjetovanja, a ono se sigurno tiče zalaganja za sklapanje mira (Stourdza, 1913: 46), sredinom 1698. sultan Mustafa II. dodijelio mu je naslov *mahrem-i esrar*, pa je tako postao tajnim savjetnikom Porte.¹⁰ Iz tog naslova nastao je poznati Mavrocordatosov nadimak *Exapo-*

⁸ Europske zemlje koje su bile u dobrim odnosima s Osmanlijama, baš kao i osmanski neprijatelji, nudili su dragomanima Porte redovite plaće i bogato ih darivali samo da ih pridobiju, ili barem izbjegnju njihovu nesklonost. Sultan i veziri uglavnom su znali da njihovi dragomani posluju s kršćanskim svijetom. Kroz informacije (i dezinformacije) koje su dragomani davali Europljanima, sultan i veziri imali su priliku slati poruke i upozorenja i prijateljima i neprijateljima (Miović, 2020: 90).

⁹ Veliki vezir Kara Mustafa-paša pogubljen je nakon neuspjele opsade Beča 1683, a svim njegovim bliskim suradnicima prijetila je nemilost Porte. Zbog spletke novog velikog vezira Kara Ibrahim-paše, Mavrocordatos, njegova majka i supruga dospjeli su u zatvor. Oslobođeni su 1685, nakon što je Mavrocordatos u sultanovu blagajnu uplatio velik novčani iznos. Koncem iste godine, opet je bio glavni dragoman Porte. Novi sultan Sulejman II. poslao je 1688. Zulfikar-efendiju i Mavrocordatosu u Beč da izvide mogućnosti sklapanja mira. Godine 1689, dok su još bili u Beču, novi veliki vezir Mustafa-paša Ćuprilić preusmjerio je osmansku vanjsku politiku prema ratovanju i ispočetka zaista polučio nešto vojnih uspjeha. Zulfikar-efendija i Mavrocordatos strepili su od povratka u Istanbul, a zaštitio ih je car tako što im je tek nakon smrti Fazil Mustafa-paše 1692. izdao dozvolu za odlazak iz Beča (Camariano, 1970: 34-37. *Relazioni di Ambasciatori Veneti*, 1996: 737-743).

¹⁰ U pismima Mavrocordatosu, Dubrovčani su mu se obraćali kao tajnom savjetniku i tajniku Porte (*Consigliere intimo e Secretario della felice Porta Ottomana* (Lett. Lev. sv. 66, f. 69; sv. 68. f. 120v,121). Neki povjesničari navode da je sultan Mavrocordatosu dodijelio i naslov "presvijetlog princa" (*prince illustrissime, illustrious prince*) (Stourdza, 1913: 30. Camariano, 1970: 43. Extremera, 2014: 401), dok Janos piše da ga je presvijetlim princem proglasio Leopold I. (Janos, 2005: 183). Teško je vjerovati da bi u pismima Mavrocordatosu dubrovačke vlasti propustile navesti taj naslov.

rite.¹¹ Na položaju glavnog dragomana Porte zamijenio ga je sin Nikola (Stourdza, 1913: 30. Camariano, 1970: 43. Irmischer, 1999: 1007. Janos, 2005: 183. Philliou, 2011: 51. Extremera, 2014: 401).

Nekoliko mjeseci kasnije, reis-efendija Rami Mehmed-efendija i Aleksandar Mavrocordatos, kao opunomoćeni poslanici, uputili su se na mirovne pregovore u Srijemske Karlovce.¹² Luka Barca, dubrovački konzul u Istanbulu, opisao je kako su se pripremali i zaključio da Osmanlije nikada nisu Austrijancima poslali tako raskošno opremljeno poslanstvo. Nije mogao vjerovati kako se Mavrocordatos pomno pripremao ne bi li se veličanstveno ukazao pred predstavnicima saveznika.¹³

Mavrocordatos se u Srijemskim Karlovcima zaista pokazao veličanstvenim. I suvremenici i povjesničari ističu ga kao daleko najmoćnijeg pregovarača, govornika i diplomata koji je Osmanskom Carstvu vratio nešto ugleda i spasio ga od propasti (Stourdza, 1913: 25. Novak, 1935: 147, 148. Camariano, 1970: 52. Samardžić, 1983: 497. Extremera, 2014: 401).

Sultan je bio vrlo zadovoljan uspjehom svojih predstavnika. Prema pismima Barce, u Jedrenima im je organiziran svečani doček. Glavni defterdar, čehaja velikog vezira i mnogo čauša dočekali su ih pred ulazom u grad. Jahali su zdesna uz Rami Mehmed-efendiju, a slijeva uz Mavrocordatosu. Četiri age na čelu povorke u torbama su nosili primjerke mirovnog ugovora. Poslanike je u svojoj palači radosno i ljubazno primio veliki vezir. Ogrnuo ih je samurovinom. I sultan ih je radosno dočekao i ogrnuo ih samurovinom, izrazom poštovanja za uspjehe u pregovorima. Svi važniji veziri Porte iz dana u dan su darivali Rami Mehmed-efendiju i Mavrocordatosu opremljenim konjima.¹⁴ Car Leopold I, kojemu je sklapanje mira bilo važno, najviše zbog prijetećeg francuskog ekspanzionizma, Mavrocordatosu je poklonio 50.000 pijastera i komplet bizantskih kronika (Camariano, 1970: 53). Po povratku s mirovnih pregovora Mavrocordatos je bio priznat kao apsolutni autoritet osmanske vanjske politike.

U vrijeme kad je Mavrocordatos bio glavni dragoman i tajni savjetnik Porte, Dubrovčani su proživljavali najteže i najizazovnije trenutke u odnosima s Osman-

¹¹ Grč. *ex aporrison*: "od tajni".

¹² O ratu Svete lige protiv Osmanlija, mletačkom osvajanju dubrovačkog zaleđa i mirovnim pregovorima u Srijemskim Karlovcima opširnije: Ljubić (1880: 116-121), Radonić (1942: 493-496), Camariano (1970: 44-55), Foretić (1980: 193, 194), Stanojević (1982), Abou-El-Haj (2004: 83-113).

¹³ *Li apparechi, che fanno li Turchi da questa Ambasata ella puo credere, et io vi posso dire, che da che stà questo Imperio Ottomano simile Ambassata alli Imperiali non si è spedita. Stralascio di dire la pompa, che fa il Rais Effendi, e sua Corte numero sequito con fornimenti di cavalli, abiti, et altre grandezze; ma il Signor Maurocordato, che si apparecchia per mostrarsi maestoso agli Ambasciatori delli collegati una cosa incredibile* (DA 17, sv. 1784a, br. 100).

¹⁴ DA 17, sv. 1784a, br. 103. O svečanom dočeku i darivanju osmanskih i drugih pregovarača vidi i: Stourdza (1913: 53).

lijama, a on je aktivno sudjelovao u nalaženju rješenja i redovito kontaktirao s dubrovačkim vlastima, poklisarima na Porti i dubrovačkim konzulima u Istanbulu. Kako je kao prevoditelj, posrednik, pregovarač i savjetnik bio u sjeni, njegov značaj za Dubrovačku Republiku dosad nije dovoljno jasno utvrđen. Tek nakon arhivskog istraživanja za potrebe ovoga rada, u potpunosti usmjerenoga na Mavrocordatove aktivnosti, rekonstruirana je važna uloga tog iznimnog diplomata u povijesti osmansko-dubrovačkih odnosa.

Portret Aleksandra Mavrocordatosa preuzet iz Stourdza (1913)

3. Dubrovčani u raljama velikog vezira Kara Mustafa-paše

Kara Mustafa-paša zaratio je s Dubrovčanima još dok je bio kajmekam velikog vezira Fazil Ahmed-paše Čuprilića (1661-1676) jer je bio uvjeren da ga nisu primjerenom darivali. Prilika za osvetu pružila mu se nakon razornog potresa koji je 1667. pogodio Dubrovnik. Pozivajući se na osmanske zakone, koji nisu vrijedili za Republiku, htio je zaplijeniti imovinu dubrovačkih plemića izginulih bez nasljednika. U tom naumu nije uspio (Miović, 2003: 141-150). "Pljuske" je dobro zapamtio, a kad je stupio na položaj velikog vezira (1676-1783), netrpeljivost prema Republici pretvorila se u bijes koji su dostojanstvenici Porte uspoređivali s ognjem,¹⁵ a poklisarima je izgledao kao paklena furija (Samardžić, 1983: 340).

¹⁵ DA 17, sv. 1839, br. 27, 28.

Sultan Mehmed IV, koji je izbjegavao Istanbul i bio opsjednut lovom, upravljajući državom i vanjskim poslovima prepustio je Kara Mustafi i vjerovao njegovim procjenama i sugestijama. Kara Mustafa ga je potpuno izolirao i planirao ukloniti sve koji su mu bili bliski, a posebno vezire Musaip-pašu i Husein-pašu i glavnog konjušara Sulejman-agu. "Car je samo u imenu, a vezir je i car, i sve što hoće", pisali su dubrovački poklisari, a najviše ih je zaprepastilo iskustvo u jednoj audijenciji kod Kara Mustafe. Kao da su u audijenciji sultanu, uveli su ih kapidžije držeći ih za ruke i doveli do vezira da mu poljube haljine.¹⁶

Bez imalo pretjerivanja može se reći da je Kara Mustafa neobuzdano divljao u susretima sa stranim diplomatima. Poklisari su detaljno popisali desetke tisuća talira koje je ucjenama izvukao od Francuza, Engleza, Nizozemaca, Mlečana.¹⁷ Što se tiče Dubrovčana, čim je stupio na položaj velikog vezira optužio ih je da su bosanskim trgovcima u vrijeme Kandijskog rata povećali carine.¹⁸ Tražio je odštetu, stalno mijenjao iznose, a najviši je iznos bio 2.150.000 talira, to jest oko 70 dubrovačkih godišnjih harača od 12.500 zlatnika. Prema dosad utvrđenim činjenicama, Dubrovčani su u tom ratu učinili suprotno i baš muslimanskim trgovcima pružili olakšice i povlastice (Miović, 2003: 152). Ali, to nije značilo ništa: "prid njim nijedan vaš razlog mjesta neima".¹⁹ Slijedio je rat živaca. Dubrovčani su upregnuli sve svoje diplomatske vještine da mu dadu što je moguće manje. S druge strane, Kara Mustafin cilj bio je izvući iz Dubrovnika što je moguće više a da ga ne uništi, jer toliko daleko ipak nije smio ići: "... zasve da je ovi čovjek zo, ne smije od Cara da vam ništa učini".²⁰

Osmanlije od Bosne do Istanbula bili su uvjereni da su Dubrovčani neizrecivo bogati, a sad su se, pljačkom bosanskih trgovaca, još više obogatili: "...Dubrovčani imaju jednu veliku kulu koju su nasuli, i zakopali punu cekina a sve to što su od Turaka nepravo uzeli, i tu ni se može rijeti da jesu dvije, ni četiri, ni šes, ni deset hiljada kesa,²¹ ma temu nije broja ni hesapa, zato kada im se uzme dvije, i tri tisuće kesa to im se neće ni poznati."²²

Dubrovačani su tvrdili da je optužba lažna i podsjećali da su zbog dugotrajnih ratova u zaleđu i posljedica potresa 1667. spali na prosjački štap. Sultanu su uzalud pisali: "... Oto pod krilom tvoga Carstva više od četrsta godina nebivši učinili nikakve nevjere,

¹⁶ DA 17, sv. 1839, br. 3; sv. 1849, br. 13.

¹⁷ DA 17, sv. 1837, br. 4.

¹⁸ Opširnije o dubrovačkom sukobu s velikim vezirom Kara Mustafa-pašom vidi: Vučetić (1918: 163-188), Liepopili (1929: 125-146), Körbler (1929: 11-19), Radonić (1939: 871-995), Samarđžić (1983: 443-481), Zlatar (1992: 111-127), Miović (2003: 151-167).

¹⁹ Riječi vezira Ibrahim-paše (DA 17, sv. 1849, br. 13).

²⁰ Riječi glavnog sultanovog konjušara Sulejman-age (DA 17, sv. 1849, br. 11).

²¹ Jedna kesa (bursa) iznosila je 500 srebrnjaka.

²² DA 17, sv. 1839, br. 20.

običajni harač sved donosili, za laže i avanije neizmjerne sada tužno poginusmo...”²³ Naime, Kara Mustafa je blokadom dubrovačke granice potpuno paralizirao trgovački promet. Preispitivao je pravo Dubrovčana da osmanskim trgovcima naplaćuju bilo koji carinski namet. Prijetio je da će na Republiku poslati bosanskog beglerbega Ahmed-pašu s vojskom. Paša je bio neprijatelj Republike i na Porti se znalo da bi je rado uništio.²⁴

Nijedno dubrovačko pismo nije stiglo do sultana. U audijencijama sultanu prigodom predaje harača poklisarima nije bilo dopušteno izgovoriti riječ u obranu Republike.²⁵

Čehaja velikog vezira i reis-efendija, važni akteri u ovom sporu, nisu bili naklonjeni Dubrovčanima. Poklisari su shvatili da je reis-efendija podmukao i zato vrlo opasan. Obraćali su mu se materinjim jezikom jer je bio iz Sarajeva, a on je, kiselo se smijuljeći, s jednim okom otvorenim, a drugim zatvorenim, klimao glavom i tiho odgovarao: “...tako, tako, jes, jes.”²⁶ Čehaja, također rodom iz Bosne, vrijeđao ih je: “veće ste mi dodijali ne vidite li da vam glava ognjem gori...”, “...i košulja je od laža na vami vragovi đaurski.”²⁷

Dostojanstvenici Porte bosanskog porijekla uvijek su podržavali Dubrovčane. Reis-efendija i vezirov čehaja bili su izuzeci, i to u najgorem času. Svi drugi Bosanci iskazivali su im naklonost i pokušavali pomoći. Najviše se istaknuo glavni sultanov konjušar Sulejman-aga, koji je bio spreman pozajmiti novac i obećavao poduzeti sve što je u njegovoj moći. Napao je reis-efendiju: “Veće im si dušu izvadio, ostavi se od ove čeljadi, nemo rasrčit Gospodina Boga za njih na te.”²⁸ Podršku su izražavali i glavni defterdar (“Ne bojte se ja sam od vaše zemlje, ja nijesam prikomorac, ja ću nastojat svakako smirit vas”)²⁹ i nišandžija (“Ne cijeni da spim, bio sam i večeras u čohadara Careva koga sam bio molio da i on reče dobru riječ Caru danas”).³⁰ Dubrovčane su podržavali i veziri Ibrahim-paša, Musaip-paša, Husein-paša, Kara Ibrahim-paša.³¹

Većina dostojanstvenika Porte očito je bila na strani Republike. Oni su bili potpuno nemoćni i nisu se usuđivali sastajati s poklisarima u javnosti, nego su ih krišom, noću, primali u svojim palačama.³²

²³ *Lett. Lev. sv. 63, f. 225, 225v.*

²⁴ *DA 17, sv. 1839, br. 27.*

²⁵ *DA 17, sv. 1849, br. 13.*

²⁶ *A mio basto giudizio lo trovo perfidissimo e nemico implacabile perche il tutto che da me li fu detto parlavo in lingua nostra, a lui ben nota per esser da Sarajo, mi guardava con un occhio serato, et altro aperto, ridendo con riso sardonico, govoreci sotto voce, tako, tako, jes, jes, i sved klimajući glavom (DA 17, sv. 1834, br. 7).*

²⁷ *DA 17, sv. 1834, br. 3, 16.*

²⁸ *DA 17, sv. 1834, br. 7.*

²⁹ *DA 17, sv. 1834, br. 7.*

³⁰ *DA 17, sv. 1849, br. 14.*

³¹ *DA 17, sv. 1849, br. 13.*

³² *DA 17, sv. 1839, br. 3; sv. 1849, br. 13.*

Posredno ili neposredno, poklisari su službeno kontaktirali i pregovarali samo s velikim vezirom Kara Mustafa-pašom, njegovim čehajom i reis-efendijom. Glavni dragoman Porte Aleksandar Mavrocordatos prevodio je na sastancima i posredovao u pregovorima oko iznosa odštete, posebno u razdoblju od proljeća 1678. do jeseni 1679, kada su poklisari Marojica Caboga, Đuro Buća i Sekundo Gozze bili u zatvoru Baba Džaferu.³³

Poklisari Caboga i Buća opširno su pisali o Mavrocordatosovoj susretljivosti i podršci. Prije nego što su završili u zatvoru, stalno su bili gosti u njegovoj kući. Posebno su cijenili to što ih je ugostio čak i na Božić pravoslavnih vjernika i, umjesto da slavi, bavio se dubrovačkim poslovima.³⁴ Obično bi im prenio neku odluku velikog vezira, čehaje ili reis-efendije. Dugo bi raspravljali da definiraju odgovor koji bi on onda prenio Porti. Detaljni opisi rasprava u Mavrocordatosovu domu pokazuju da je istančanim pregovaračkim nervom pazio da odgovori ne budu ispod granice prihvatljivosti. Bio je vrlo oprezan i kad je prevodio pred Kara Mustafom. Poklisar Rafael Gozze uvjeravao je 1680. Kara Mustafu da su mu Dubrovčani pokorni i da će poštovati njegova naređenja. Kako je vezir bio na rubu eksplozije zbog dubrovačke nepokornosti i nepoštivanja njegovih zahtjeva, Mavrocordatos te riječi nije preveo. Gozze se okrenuo svome dragomanu i dao mu znak da on prevede, a Mavrocordatos ga je srećom uspio spriječiti.³⁵

Kara Mustafa je vrlo brzo odustao od početnih vrtoglavih suma, pa se najviše raspravljalo o novom iznosu odštete. Poklisari su uporno opisivali dubrovačko siromaštvo, a Mavrocordatos odgovarao da s takvom porukom neće ništa postići. Predlagao im je da Dubrovčani rasprodaju sve što mogu, čak i stoku i namještaj. Poklisari su odvratili da se tako ogoljena država nikada više ne bi mogla oporaviti. Tražili su vrijeme, konje i kurire za konzultacije sa Senatom, bez čije dozvole nisu smjeli pristati ni na koji iznos. Spremajući se prenijeti poruku, Mavrocordatos im je kazao da je kao kršćanin dužan učiniti sve što je u njegovoj moći. Rado će im dati 5.000 talira jer bi mu bila čast da pomogne tako staroj kršćanskoj državi. Bio je iskren i govorio istinu: uspio je smekšati Kara Mustafinog čehaju i reis-efendiju. Zajedno su otišli Kara Mustafi i preklinjali ga da se smiluje i promisli o iznosu koji će Dubrovčani moći podnijeti. Početkom 1678. sultan je izdao ferman da u njegovu blagajnu moraju uplatiti 100.000 talira, a 50.000 dati Kara Mustafi, drugim vezirima Porte i navodno oštećenim bosanskim trgovcima.³⁶ Kurir Porte hitno se uputio u Dubrovnik i vlastima predao ferman i Mavrocordatosovo pismo

³³ Predviđajući da će ih Kara Mustafa zatvoriti, Caboga i Buća spominjali su zatvor Sedam kula, u kojemu su uobičajeno robijali strani diplomati. Ali, zatvoreni su u Baba Džafer, u ćeliju s dvanaest razbojnika osuđenih na smrt vješanjem (Miović, 2003: 161).

³⁴ *DA* 17, sv. 1839, f. 27.

³⁵ *DA* 17, sv. 1834, br. 7.

³⁶ *DA* 17, sv. 1839, br. 27, 28.

s preporukom da se snađu kako znaju i umiju jer će izgubiti dragocjenu slobodu. Vlasti su mu odgovorile da sloboda stvarno jest važnija od sveg blaga, ali one ga nemaju pa ga ne mogu ni dati da bi je sačuvala. Zamolile su Mavrocordatosu da Kara Mustafi opet, po tko zna koji put, opiše silno dubrovačko siromaštvo i nastavi pomagati poklisarima.³⁷

Nakon negativnog dubrovačkog odgovora u proljeće 1678, Caboga i Buća završili su u Baba Džaferu. Pregovori su se nastavili posredstvom dubrovačkih dragomana i Mavrocordatosu. Kara Mustafa je nastavio s pritiscima i podvalama. Proširio je lažnu vijest da su poklisari pristali na iznos od 140.000 talira i po Mavrocordatosu im poslao potvrdu na potpis. Odbiju li, bosanski beglerbeg će okupirati Republiku i sasjeći vlastelu. Odvratili su da ništa nisu obećali jer znaju da se u Dubrovniku ne može skupiti ni 5000 talira. Neka Mavrocordatos tu poruku ukleše u mramor kako bi se izbjegli novi nesporednosti.³⁸

I dubrovačke vlasti reagirale su hladnokrvno. Mavrocordatos im je pisao o Kara Mustafinim namjerama da osvoji ili proda Republiku. Odgovor je glasio: područje Republike, traka od 80 milja dužine (oko 160 km) s pogledom na more, golet je koja rađa samo kamenje. Ako je Osmanlije osvoje, ostat će bez harača, a za njeno čuvanje i održavanje trebat će im više od prihoda iz hercegovačkog sandžaka. Ponude li takvu Republiku na prodaju, nitko im neće dati više od 500 talira. Krene li osmanska vojska na nju, narod će se razbježati, a neki su već pobjegli.³⁹

Prijetnja napuštanjem Republike bila je toliko djelotvorna dubrovačka diplomatska metoda u iznimno kriznim situacijama, da su se i sami poklisari čudili.⁴⁰ Mavrocordatos je došapnuo poklisarima da bosanski beglerbeg nije dobio nalog da napadne Republiku, već da istraži namjeravaju li je Dubrovčani napustiti i razmisli što će u tom slučaju poduzeti.⁴¹ Važno je bilo i to što su Dubrovčani navrijeme uplatili harač za 1678. i time potpuno izoliranom sultanu pokazali da su njegovi vjerni haračari (Samardžić, 1983: 480).

Konačni dogovor postignut je u drugoj polovini 1679. Dubrovčani su obećali isplatiti 60.000 talira sultanu i 10.000 Kara Mustafi, ističući da ih ne daju za odštetu već samo da opet pridobiju milost Porte. Sve su isplatili do početka 1682. godine. Uvijek su lažno tvrdili da su siromašni, ali sada su govorili istinu: mito koje

³⁷ *Lett. Lev.* sv. 63, f. 169, 169v.

³⁸ *DA* 17, sv. 1839, br. 43.

³⁹ *Lett. Lev.* sv. 63, f. 206-207v.

⁴⁰ Nakon potresa 1667, kada je Kara Mustafa htio zaplijeniti imovinu plemića izginulih bez nasljednika, poklisari su ga upozorili da će Dubrovčani u njegovu postupku prepoznati sultanovu nemilost, napustiti državu i prepustiti je Mlečanima. Prijetnja je djelovala toliko snažno da je i samim poklisarima bilo teško povjerovati. Preplašeni Kara Mustafin čehaja rekao im je: "Nije potrebno da bježite iz Dubrovnika jer valjda vidite koliko vas sultan voli, (...) nije potrebno da na drugim stranama svijeta tražite bolju sreću" (Miović, 2003: 149, 150).

⁴¹ *DA* 17, sv. 1839, br. 41.

su u ovom sukobu davali bilo je mizerno, a obećani novac jedva su skupili.⁴² Dok god nisu isplatili i zadnji talir, osam je poklisara bilo izloženo najgorim kušnjama kojima su, spremni umrijeti za Republiku, odoljeli i glasno ponudili glavu na panj.⁴³ Nikolica Bona je zaista i dao život. U kolovozu 1678. preminuo je u zatvoru u silistrijskoj tvrđavi. Izboru zapravo nisu imali. Vratiti se u Dubrovnik neobavljena posla značilo je suočiti se s kaznama i bijesom Senata.⁴⁴ I koliko god neki njihovi istupi na Porti možda bili loši i nevješti (Samardžić, 1983: 444, 448, 451), koliko god se međusobno sukobljavali, čak i tukli, činjenica je da su taktikom dobivanja na vremenu, u ratu živaca pobijedili (Miović, 2003: 153-158, 162-166).

U ovom sukobu podršku Republici pružali su gotovo svi strani diplomati, Austrijanci, Poljaci, Nizozemci, Mlečani, Englezi.⁴⁵ Sudbina Dubrovnika bila im je glavna tema zato što su iz nje pokušavali iščitati što slijedi njihovim državama. Svi su bili meta Kara Mustafine nezajažljivosti, ali ih je njegov nasrtaj na Dubrovnik ozbiljno zabrinuo. Cijela kršćanska Europa bila je duboko uznemirena zbog velikih priprema osmanske ratne flote i Kara Mustafa-pašinih osvajačkih apetita. Smatralo se da namjerava osvojiti Dubrovnik, iz čijih bi luka lako napao prvo južnu Italiju. Da isposluje sultanovu dozvolu za napad, nagovorio je bosanske trgovce da lažno svjedoče o previsokim dubrovačkim carinama u Kandijskom ratu i tražio iznose za koje je znao da ih Dubrovčani neće moći isplatiti (Samardžić, 1983: 443-465). Europa je bila zabrinuta čak i nakon što je Kara Mustafa odustao od početnih zahtjeva, kada je postalo sasvim jasno će pristati na bilo koji iznos koji su Dubrovčani u stanju platiti. Europa je bila i razjedinjena i nespremna pružiti išta više od sućutnog tapšanja po dubrovačkom ramenu.

Dubrovočani su takvu kršćansku Europu jako dobro poznavali. Iako su ozbiljno računali na pomoć Austrije, na poprištu su se oslonili na svoje snage, a kad se podvuče crta, jasno je da im je samo Mavrocordatos mogao pružiti konkretnu pomoć i podršku. Kao predstavnik Kara Mustafe bio je dužan spriječiti produbljivanje sukoba i dati sve od sebe da se što prije definira iznos novca koji će objema stranama biti prihvatljiv. Uspješno je izvršio dužnost, a neki potezi i izjave jasno govore da je njegova sklonost Dubrovčanima sve više rasla. Da li ga se dojmila dubrovačka samoubilačka

⁴² DA 17, sv. 1834, br. 7, 10, 16.

⁴³ DA 17, sv. 1839, br. 27, 43.

⁴⁴ Kara Mustafa-paša ispočetka je preispitivao pravo Dubrovačana da osmanskim trgovcima naplaćuju carinu. Odustao je i obećao im *hatt-i hümayun* o pravu naplate carine, ali je stalno otezao. U jednom razgovoru s Kara Mustafinim čehajom, Caboga je kazao: "Sultanum nami će naša Gospoda glavu osjeć, kada im ne odnesemo Hatehumaju, koju nam obeća dati, i to po riječi čestitoga Veziijera i tako smo pisali našoj Gospodi, što da inako slijedi mi smo sasmice poginuli." Čehaja mu je odvratio: "A ti ako ne smiješ otiti ostani ter se poturči." (DA 17, sv. 1834, br. 7). U Caboginim riječima kojima je htio isprositi milost, bila je bar trunka istine.

⁴⁵ DA 17, sv. 1834, br. 7; sv. 1839, br. 15, 33; sv. 1849, br. 3.

tvrdoglavost, je li radio za “kršćansku stvar”,⁴⁶ jesu li ga dirnule dubrovačke verbalne bravure o jađu, siromaštvu, Kara Mustafinoj nepravdi, teško je reći. Jedino je sigurno da nije radio za novac. U nekoliko godina teškog truda dobio je nešto atlasa, šećera i bačvicu dubrovačke malvasije, a od poklisara Rafaela Gozze škrte i dozirane informacije o kršćanskome svijetu na čemu je bio neobično zahvalan.⁴⁷

4. Susret u Beogradu: isplata harača u lošim srebrnjacima

Neuspjelom Kara Mustafa-pašinom opsadom Beča 1683. počeo je austrijsko-osmanski rat. Godinu dana kasnije, uključile su se Venecija i Poljska, a zatim i Rusija. Venecija je s Leopoldom I. sklopila ugovor da će joj pripasti sve što osvoji u Dalmaciji i zaleđu. Dubrovački poslanik hitno je otputovao u Beč i sklopio ugovor kojim je car Republiku uzeo pod zaštitu. Dubrovčani su se obavezali da će nastaviti plaćati tribut od 500 zlatnika Austriji, što su obustavili nakon Mohačke bitke 1526. Nastavit će ga plaćati čim Osmanlije budu uklonjeni iz dubrovačkog susjedstva. Zauzvrat su računali na austrijsku zaštitu od Mlečana, nadali se austrijskoj pobjedi u Bosni i Hercegovini, očekivali oslobođanje od osmanskog pritiska ili barem smanjenje harača.

Dubrovčani su počeli plaćati tribut već 1686, kada je Austrija osvojila Budim. To su uspijevali kriti do veljače 1687, kada je car poslao u Dubrovnik svoga rezidenta (Miović, 2003: 186). Tada su Mlečani doznali da je Austrija uzela Republiku pod zaštitu. Novi austrijsko-dubrovački odnosi više se nisu mogli kriti ni od Osmanlija, kojima je hitno trebalo skrojiti opravdanje. Dubrovčani su godinu dana kasnili s uplatom harača. Sada im je bilo jasno da ga smjesta moraju predati, a skoro pola su htjeli platiti nekvalitetnim dubrovačkim dinarićima.⁴⁸ Da zaobiđu Istanbul, opravdanja i molbe uputili su prijatelju Republike, velikom veziru Sari Sulejman-paši, koji se kao general osmanske vojske nalazio u Beogradu. U vrijeme sukoba s Kara Mustafom taj paša bio je glavni sultanov konjušar (Uzunçarşılı, 1995: 425) koji je tješio poklisare, plakao kad im nije mogao pomoći,⁴⁹ nudio im novac, a jednom im ga je zaista i pozajmio.⁵⁰

⁴⁶ Neki Mavrocordatosovi suvremenici, isto tako i povjesničari, tvrde da je Mavrocordatos bio nepokolebljivi neprijatelj katoličanstva (Camariano, 1970: 25. Livianos, 2000: 2, 3).

⁴⁷ *DA* 17, sv. 1834, br. 7, 10; sv. 1849, br. 13. *Lett. Lev.* sv. 64, f. 86.

⁴⁸ Osim 20-ih godina 17. stoljeća, kada su plaćali u talirima, dubrovački harač uvijek se sastojao od 12.500 raznih vrsta zlatnika. Od 30-ih godina 17. stoljeća plaćali su ga u zlatnim ungarima (Miović, 2003: 178-185).

⁴⁹ Kada ga je 1681. Kara Mustafa prognao iz Istanbula, Sulejman-aga obavijestio je poklisare da im više neće moći pomagati. Glasno je zaplakao: “Elčija mene sram, i stid od tebe, i od tvoje Gospe, da me ova nevolja, i tuga nije našla, ne bih pomanjko mojoj riječi, zato pozdravi Gospodu, i piši im sve ovo.” (*DA* 17, sv. 1834, br. 10).

⁵⁰ *DA* 17, sv. 1839, br. 78.

Senat je smjesta donio odluku da će Sulejman-paši poslati Marojicu Cabogu, i to kao privatnu osobu a ne kao poklisara. U vrijeme sukoba s Kara Mustafom njih su se dvojica sprijateljili i, ne zna se točno kada, pobratimili.⁵¹

Jednako je važno da je tada u Beogradu bio i glavni dragoman Porte Aleksandar Mavrocordatos, kojega je Sulejman-paša veoma cijenio i smatrao svojim glavnim savjetnikom.⁵²

Caboga je tada bio pedesetsedmogodišnjak vrlo lošeg zdravlja. Zbog napadaja gihta već je u Mostaru morao na tjedan dana prekinuti putovanje. Ruke su mu se toliko tresle da nije mogao držati pero, pa je pisma vlastima diktirao svome dragomanu Luki Lučiću.⁵³

Prema Caboginim riječima, Sulejman-paša ga je dočekao srdačno kao da mu je otac ili brat. Caboga mu je prenio pozdrave vlastele i predao atlas i sukno na dar. Vezir ga je upitao zašto kasne s haračem, jer sultan već sumnja da su se odmetnuli. Odrvatio je da su Dubrovčani u financijskim problemima zbog Kara Mustafinih ucjena. Ungare za harač kupuju u kršćanskim zemljama, a one im ih sada ne žele prodati jer vide da su oni jedini vjerni sultanu. Zato moli vezira da za pet, šest tisuća ungaru prihvati dubrovačke srebrne dinariće. Vezir se nasmijao: "Stvarno bi bilo lijepo da uzmem vaše dinariće u kojima je uglavnom bakar".⁵⁴ Caboga ga je uvjeravao da su isti kao i prije, a Mavrocordatos potvrdio da su kvalitetni i na tržištu popularniji od bilo koje osmanske monete. Vezir je pristao, ali se zapitao: "Ma bre čovječe kako ćemo to učiniti, ja tega Caru ni smijem rijeti ni ukazati." Caboga je odvratio da sultan ne mora ni znati u kojem je novcu harač plaćen ako ga vezir potroši na vojku.⁵⁵ Sulejman-paša ga je uhvatio za ruku i rekao: "Kunem vam se mojom vjerom i sultanovom glavom da ovo ne bih učinio nikome na svijetu, ali zbog naklonosti koju prema vama osjećam i zato što ste se tako bolesni i stari potrudili doći i vidjeti me, ne mogu vas odbiti."⁵⁶

⁵¹ Budući da je zapis o njihovu pobratimstvu datiran početkom 18. stoljeća (*Ceremoniali*, sv. 8.1, f. 41-43v), nije moguće procijeniti jesu li ga sklopili u Istanbulu ili Beogradu.

⁵² *DA* 17, sv. 1834, br. 7; sv. 1839, br. 78; sv. 1873, br. 11. Nakon neuspjele Kara Mustafine opsade Beča, veliki vezir Kara Ibrahim-paša strpao je Mavrocordatosu u zatvor (1684/5). Novi veliki vezir Sari Sulejman-paša vratio ga je na položaj glavnog dragomana Porte. Poslije pašina pogubljenja 1687. zbog vojnih neuspjeha, Mavrocordatos ga je spominjao kao "ludog Sulejmana, dubrovačkog idola" (Camariano, 1970: 35. Novak, 1935: 44, 45).

⁵³ *Lett. Lev.* sv. f. 64, f. 328v-329v. *DA* 17, sv. 1839, br. 78.

⁵⁴ *Veramente bella cosa che io pigli i vostri grossetti nei quali e la maggior parte di rame...* (*DA* 17, sv. 1873, br. 11).

⁵⁵ Dubrovčani su i u vrijeme tzv. Dugog rata (1593-1606) predavali harač velikom veziru koji se kao general osmanske vojske nalazio u Beogradu. Vezir je preuzimao harač uz sultanovu dozvolu i trošio ga na ratne potrebe (Miović, 2003: 14, 49-50).

⁵⁶ *Vi giuro per la mia fede, e per la testa del Gran Signore che questo non farei per nissuno huomo al mondo, ma in risguardo dell'affetto che a voi porto, e di questo travaglio che cosi vecchio et amalato havete intrapreso per venire à vedermi non vi posso mancare...* (*DA* 17, sv. 1873, br. 11).

Dan nakon što je carski rezident Corradino stigao u Dubrovnik, vlasti su pisale Cabogi da to veziru smjesta prizna, a priznanje prikaže kao potvrdu dubrovačke vjernosti Osmanlijama. Caboga je požurio s objašnjenjem kako je car poslao rezidenta da izvidi radi li tko na uništenju Republike, a sultanu valjda odgovara da je kršćani štite i tako mu indirektno osiguravaju harač. Činjenica je da je Osmanlijama zaista odgovaralo da i Austrijanci štite Dubrovčane od Mlečana (Novak, 1935: 16, 20, 44, 45). Na to je vezir otpustio dragomane. Čim je ostao nasamo s Cabogom, pozvao ga je bliže i rekao smijući se: "Zlo ti jutro Marojica, da vi nijeste pridali Grada Ćesaru?" Caboga je odvratio: "Prisvijetli gospodine di je tvoja pamet kojom te Gospod Bog nadario vrhu svijeh ljudi od ovega svijeta, da smo mi pridali Grad Ćesaru čemu bih ja došo ovdi, na tvoje noge, da mi glavu osiječeš, čemu li bi moja Gospoda poslali sada čestitomu sultanu harač, koji je eto na putu, i zanj sam ja jamac s glavom i životom." Vezir je zaključio: "Ja ne znam ništa, ma ako što bi, teško tebi i tvojoj glavi, er neka mi svi lažu, ma ako uhitim da mi ti lažeš najmanju stvar, u koga se uzdam i odkrivam ti sve svoje srce, platićeš mi za svijeh." Pod riječima "odkrivam ti sve svoje srce" vezir je najvjerojatnije mislio na ratne planove o kojima je pripovijedao Cabogi.⁵⁷ Caboga je te vijesti poslao carskom rezidentu u Dubrovniku. Prosljeđujući ih u Beč, rezident je naglasio da dolaze od intimnog prijatelja i povjerljive osobe velikog vezira (Novak, 1935: 20).

Bez obzira na prijeteće riječi koje mu je uputio, paša je sigurno bio svjestan da Caboga laže štiteći interese svoje države. Sigurno je znao da će podatke o broju osmanskih vojnika proslijediti Austrijancima. Možda je to i želio, možda mu je baš zato govorio o brojkama, a one su za tu svrhu možda bile lažne i napuhane. Ispunio je sve Cabogine molbe i naizgled povjerovao u sva njegova opravdanja. Caboga je bio uvjeren da su u tome bile presudne Mavrocordatosove riječi. Vlastima je pisao da ga je Mavrocordatos podržavao u svemu. Čak ga je i posjetio samo da mu kaže da će Republici pomoći što više bude mogao.⁵⁸

Mavrocordatos je u Sulejman-pašino ime pisao dubrovačkim vlastima o Caboginoj misiji: Caboga je stigao u Beograd napačen i bolestan. Vezir ga je primio zadovoljno i blagonaklono i nije zamjerio što Dubrovčani kasne s haračem. Umirili su ga argumenti savjesnog i mudrog Caboge. Budući da je vezir pristao uzeti dubrovačke dinariće, neka pošalju poklisara s haračem. Na kraju pisma, Mavrocordatos je izrazio poštovanje i odanost slavnoj Republici.⁵⁹

U svibnju 1687. poklisar harača Vladislav Buća⁶⁰ donio je 6.500 ungaru i još 6.000 u lošim dubrovačkim dinarićima.⁶¹

⁵⁷ DA 17, sv. 1839, br. 78.

⁵⁸ DA 17, sv. 1873, br. 11.

⁵⁹ DA 17, sv. 1839, br. 24.

⁶⁰ Dubrovačke vlasti u međuvremenu su i Cabogu proglasile poklisarom harača, tako da su u priznanici o uplati navedeni i on i Buća (*Sultanski spisi*, sv. 33, br. 1334).

⁶¹ DA 17, sv. 1855, br. 7. *Sultanski spisi*, sv. 33, br. 1334.

5. Može se od nas krv istočiti, ma ne izvaditi ono što neimamo: borba za smanjenje harača

Godine 1688. očekivao se pad Beograda. Dubrovčani su se nadali da će Austrijanci nakon toga krenuti na Bosnu i Hercegovinu. Poticali su taj pothvat svim silama. Stanovništvo zaleđa odvrćali su od suradnje s Mlečanima u korist suradnje s Austrijom. Cara su uvjerali da stanovnici zaleđa sami žele pod njihovu vlast i slali mu molbe hercegovačkih glavara da ih primi pod okrilje.

Austrijanci su u rujnu 1688. osvojili Beograd. Očekivao se njihov daljnji prodor u Bosnu i Hercegovinu. Dubrovčani su vjerovali da će otjerati ne samo Osmanlije, nego i Mlečane, koji su godinu dana ranije osvojili Herceg-Novi i Carinu u neposrednoj blizini dubrovačke granice i tako presjekli glavnu dubrovačku trgovačku prometnicu prema Osmanskom Carstvu.

U novonastalim okolnostima Dubrovčani su odlučili obustaviti slanje harača sultanu. Odmah su otvorili konzulat u Istanbulu i za konzula imenovali dubrovačkog dragomana Luku Barcu da, umjesto poklisara, zastupa dubrovačke interese na Porti. Glavna dužnost bila mu je da prati reakcije na prestanak slanja harača iz Dubrovnika (Novak, 1935: 53-55. Foretić, 1980: 174-186. Miović, 2003: 114, 124, 158, 189, 190).

Već 1688. Barca je pisao vlastima da na Porti nitko osim Mavrocordatosu ne pita za dubrovački harač. On ga je tražio da se s njim obračuna, ali nije uspio jer se dotični sakrio. Porta je uputila poslanstvo caru Leopoldu I. Pod izgovorom da su ga došli obavijestiti o ustoličenju sultana Sulejmana II, poslanik Zulfikar-efendija i njegov savjetnik Mavrocordatos nastojat će isposlovati obustavu ratovanja (Carmariano, 1970: 34-37. Stourdza, 1913: 45, 46.) Barca je to doznao od mletačkog dragomana, a ovaj od Mavrocordatosu. Dakle, Mavrocordatos je sklon Mlečanima i u Beču će se sigurno zalagati za njihove interese. Barca ga nije mogao smisliti. Zvao ga je zlom i grčkim ignorantom.⁶²

Mavrocordatos je zaista otvoreno govorio da Dubrovčani griješe što ne šalju harač.⁶³ Na umu je imao dva rješenja u korist Carstva i Republike, a za realizaciju je bilo presudno da Dubrovčani održe sliku vjernih sultanovih haračara. Očito je da je razmišljao o mirovnim pregovorima u kojima će se postaviti pitanje mletačke okupacije dubrovačkog zaleđa. Ključni argument za uklanjanje Mlečana bio bi da sultanovi haračari teritorijalno moraju biti povezani s Osmanskim Carstvom. Drugo Mavrocordatosovo rješenje, koje možemo nazvati rezervnim, nastalo je na temelju stanja na ratnom području 1688. Predložio je sultanu da tajnim ugovorom

⁶² *DA* 17, sv. 1784a, br. 12, 21-24.

⁶³ Sličnog mišljenja bio je i čehaja jednog vezira Porte, koji je upozorio Barcu da bi harač trebali redovito plaćati dok se ne vidi što će biti s Bosnom (Radonić, 1941: 362).

Dubrovčanima ustupi dijelove zaleđa, koje Osmanlije, pred naletom Mlečana, ionako neće biti u stanju zadržati (Novak, 1935: 44, 45. Radonić, 1941: 362, 364).

Dubrovačke vlasti i diplomati nisu dobro reagirali na Mavrocordatosova razmišljanja. Neoprezno su računali da će ih zaštita Austrije i njeni vojni uspjesi spasiti od Mlečana i potpuno ili barem djelomično osloboditi vezanosti za Osmanlije. Aleksandra Mavrocordatos proglašili su glavnim neprijateljem Dubrovačke Republike.⁶⁴

Barca je Mavrocordatosu smatrao vrlo opasnim jer je vanjska politika Porte bila potpuno u njegovim rukama. Pred početak pregovora Zulfikar-efendije i Mavrocordatosu s Leopoldom I. 1688, dubrovačke vlasti upozorile su svoga poklisara u Beču da im je Mavrocordatos nanio veliko zlo na Porti. Samo zbog njega je veliki vezir naredio da što prije donesu harač. Neka Bona upozori cara da je Mavrocordatos nepouzdan Grk bez imalo osjećaja prema kršćanstvu. Dao Bog da ne izazove novu osmansku opsadu Beča (Radonić, 1941: 350, 373, 399, 414, 457, 520, 524, 555, 566).

Sljedećih godina Dubrovčani su ponavljali da novac za harač namiruju iz carinskih prihoda, kojih više nema jer su im Mlečani blokirali granicu. Početkom 90-ih, kada je pritisak Porte ojačao, Mavrocordatos je počeo prilaziti Barci i nuditi mu pomoć, jer je prijatelj Republike i želi podržati njene interese. Puno je vremena prošlo od početka njegove karijere, kada se borio za svaku priliku da prevodi pred sultanom.⁶⁵ Sada je bio moćan i htio je i mogao pomoći. Unatoč očitoj vezanosti za Dubrovčane, tu njegovu namjeru ne bi trebalo smatrati izdajom interesa sultana i Porte. Vjerovao je da su Dubrovčani, nakon razornog potresa, ratova i sukoba s Kara Mustafom, osiromašili. Kao i u vrijeme dubrovačkog sukoba s Kara Mustafom, nudio je pomoć u nalaženju rješenja koje bi bilo prihvatljivo obim stranama.

Barcina netrpeljivost polako se topila, sve više je isticao Mavrocordatosovu naklonost i dobro promišljenu podršku na sastancima s dostojanstvenicima Porte. Opisao je scenu s jednog Mavrocordatosova sastanka s velikim vezirom i sultanovim kajmekanom. Pitali su ga o Republici, a on im ju opisao točno onako kako bi to učinili Dubrovčani. Vlasti su mu poslale pismo s izrazima duboke zahvalnosti i molbom da u svemu podrži poklisara Vladislava Buću koji se upravo uputio u

⁶⁴ Već 1686, kad su slale prvo poslanstvo velikom veziru Sari Sulejman-paši u Beograd, vlasti su tražile od poklisara da se s njime sastanu bez Mavrocordatosu iz razloga koje su im već iznijele. (*Lett. Lev.* sv. 64, f. 283-284v). Podatak o razlozima nije sačuvan, pa se može samo pretpostaviti da se radilo o dubrovačkim planovima o haraču, za koje su znali da se neće svidjeti Mavrocordatosu.

⁶⁵ Godine 1677. poklisari Caboga i Buća pisali su Senatu da je Mavrocordatos uporno htio prevoditi u audijenciji kod sultana prigodom predaje harača. Odbili su ga jer nisu htjeli dopustiti da njihov dragoman izgubi tu čast. Opravdali su se time da uobičajene riječi sultanu izgovaraju na svome materinjem jeziku koji on ne razumije. Može ući, ali ne može prevoditi. Ušao je, ali se uvrijedio (*DA* 17, sv. 1839, br. 14).

Istanbul. Bući su izdale uputu da njeguje prijateljstvo s Mavrocordatosom i pokloni mu tkanine vrijedne 300 talira. I dalje su sumnjale u Mavrocordatosove dobre namjere i vjerovale da je sklon Veneciji. Zato neka mu Buća naglasi da Dubrovčani poštuju Mlečane iako su im skoro uništili državu.⁶⁶

Uz svesrdnu pomoć Aleksandra Mavrocordatosu u razgovorima s velikim vezirrom i reis-efendijom, Luka Barca i Vladislav Buća isposlovali su sredinom 1695. nagodbu da će Dubrovčani Osmanlijama platiti 42.500 talira⁶⁷ na ime svih zaostalih harača, kao i budućih harača i džumruka⁶⁸ do konca rata.⁶⁹

Vlasti su Mavrocordatosu napisale da su zasluge poklisara Buće u ovom teškom poslu neupitne, ali je ipak sasvim jasno da su ključne bile njegove pregovaračke vještine, trud i naklonost. Vječno će pamtiti što je za njih učinio.⁷⁰

Nastupilo je kratko zatišje u kojemu su Dubrovčani Mavrocordatosu nabavljali talijanska mirisna ulja, a on nastavio u svim prigodama pomagati konzulu Barci.⁷¹

Kako se sve više govorilo o sklapanju mira, Barca je sve više opsjedao Mavrocordatosu pitanjima o pregovorima i tvrdnjama da Dubrovčani više ne mogu podnijeti teret jednogodišnjeg harača. Mavrocordatos je uporno odgovarao da je prerano za razgovore o haraču i da ne smije prenositi pojedinosti o sklapanju mira. Da se što bolje pripremi za pregovore o dubrovačkom zaleđu, tražio je pisani izvještaj o stanju na dubrovačkoj granici i poručio dubrovačkim vlastima da mu redovito pišu.⁷²

Sudeći po mletačkim i austrijskim zapisima o mirovnim pregovorima, u usporedbi s Mavrocordatosom mletački predstavnik Ruzzini doimao se mizernim i nesposobnim. Odbijao je pristati na povlačenje Mlečana iz dubrovačkog zaleđa. Pogubio se u svađi s osmanskim predstavnicima i neoprezno priznao da je Venecija od početka rata planirala odvojiti dubrovačko područje od osmanskoga. Rami Mehmed-efendija i Mavrocordatos zaprijetili su da će prekinuti pregovore ako odmah ne pristane na njihove zahtjeve. Osmansko-mletački pregovori otegnuli su se zbog Dubrovnika. Da ih pospješe, uključili su se austrijski predstavnici. Uglavnom su šutke promatrali kako Mavrocordatos "melje" Ruzzinija. Po prirodi stvari bili su na strani Republike, a Dubrovčani su dodatno lobirali i dijelili mito. Inače, Austrijanci su obećali Dubrovčanima da će se zalagati za ukidanje harača, ali su samo

⁶⁶ DA 17, sv. 1784a, br. 61, 74, b.b. (5.7.1693). *Lett. Lev.* sv. 66, f. 8v, 29-30v.

⁶⁷ Prema obračunu na Porti, 42.500 talira iznosilo je 18.888 ungara i 2 dinarića, dakle, oko jedan i pol harač (*Sultanski spisi*, sv. 33, br. 1348).

⁶⁸ Godine 1521. Dubrovčani su izborili trajno pravo na zakup carine od 2%, koju su njihovi trgovci plaćali u europskom dijelu Carstva. Zakup, koji se u arhivskim izvorima uvijek naziva "džumruk", iznosio je 100.000 akči godišnje (Miović, 2003: 83).

⁶⁹ *Sultanski spisi*, sv. 33, br. 1345. DA 17, sv. 1784a, br. 74.

⁷⁰ *Lett. Lev.* sv. 66, f. 40v.

⁷¹ DA 17, sv. 1784a, br. 84, 85, 89, 91, 98, 101, 103a. *Lett. Lev.* sv. 66, f. 51, 51v.

⁷² DA 17, sv. 1784a, br. 91, 98.

jednom pokušali i odmah odustali⁷³ (Novak, 1935: 147, 148, 151, 155-159. Foretić, 1980: 193-195. Samardžić, 1983: 497, 498).

Mavrocordatos je osobno pisao dubrovačkim vlastima o pojedinostima pregovora. Nažalost, to pismo nije sačuvano, ali se njegov sadržaj može rekonstruirati pomoću Mavrocordatosove poruke Barci. U pregovorima je inzistirao na neprekidnoj vezi Dubrovačke Republike, osmanskog tributara, s Osmanskim Carstvom. S austrijskim predstavnicima usmeno je dogovorio da će Dubrovačka Republika ostati austrijska šticićenica⁷⁴ i osmanski tributar. Mlečani se moraju povući, a Dubrovčani paziti da ne budu zakinuti u procesu razgraničenja.⁷⁵

Dubrovočani su Mavrocordatosu uzvratili pošiljkom talijanskih mirisnih ulja i izrazima divljenja i zahvalnosti, a već u sljedećoj rečenici naveli su novu molbu. Zamolili su ga da podrži misiju poklisara Vladislava Buće,⁷⁶ kojega je upoznao 1694/5. na pregovorima o oprostima zaostalih harača. Buću su poslali u Istanbul da dramatičnim opisivanjem neumitne propasti Republike zbog dugotrajnog rata i zastoja trgovine, a još se nije oporavila od potresa i gubitaka koje joj je nanio Kara-Mustafa, isposluje smanjenje harača. Kad bude govorio o siromaštvu Republike, na Porti će za "uspješan završetak posla" diskretno nuditi visoke nagrade, velikom veziru 5000 talira, muftiji i reis-efendiji po 3000, Mavrocordatosu 2000, čehaji velikog vezira 1000 talira.⁷⁷

Pregovori su sporo napredovali. U proljeće 1700. težište diplomatske bitke dobrim je dijelom prebačeno na bosanskog beglerbega Halil-pašu, kojega je Porta zadužila da procijeni materijalno stanje Dubrovnika. Dubrovčani su Halil-paši odmah uputili poklisara, koji mu je za izvještaj u korist Republike ponudio 120 cekina odmah i još 400 naknadno. Na pregovore s tvrdim beglebegom otputovao je Buća.⁷⁸

Pregovori su i dalje zapinjali i otezali se, a Dubrovčani Mavrocordatosu zasipali molbama da opet i opet razgovara na Porti i naglašavali da u njega, zaštitnika Republike, polažu sve svoje nade.⁷⁹ Stvari su se makle s mrtve točke tek u drugoj polovini 1702, kada je na položaj bosanskog beglerbega došao Sejfullah-paša, a veliki vezir postao Daltaban Mustafa-paša. Vezir je pred kraj rata bio bosanski beglerbeg, dobro je znao situaciju u Dubrovniku i tvrdio da o Dubrovčanima nikad ništa loše nije čuo.⁸⁰

⁷³ Rami Mehmed-efendija i Mavrocordatos čekali su mletački pristanak do 2. veljače, a onda su otišli iz Beča. Pet dana kasnije, mletački je Senat izglasao odluku o potpisivanju mirovnog ugovora (Novak, 1935: 160, 163).

⁷⁴ Nakon pregovora u Srijemskim Karlovcima, u dogovoru s Leopoldom I. Dubrovčani više nisu slali tribut, a austrijski rezident otišao je iz Dubrovnika (Foretić, 1980: 194).

⁷⁵ *DA* 17, sv. 1784a, br. 104.

⁷⁶ *Let. Lev.* sv. 67, f. 8. *DA* 17, sv. 1784a, br. 101, 103a.

⁷⁷ *Let. Lev.* sv. 67, f. 8v-10v.

⁷⁸ *Let. Lev.* sv. 66, f. 96-100, 168v.

⁷⁹ *Let. Lev.* sv. 66, f. 88, 88v, 116v, 117, 135v, 136, 174, 174, 189, 189v, 208v-210, 219, 219v.

⁸⁰ *Let. Lev.* sv. 66, f. 235-236; sv. 67, f. 8, 60v, 61.

Prema svjedočenju Barce, čudo su učinila dirljiva pisma koja je Senat početkom 1703. poslao velikom muftiji i velikom veziru: "... može se od nas krv istočiti, ma ne izvaditi ono što neimamo, i cječa česa toliko smo smeteni da ne možemo dat pokoja sami sebi..."⁸¹ Vidjevši učinak pisama, Mavrocordatos je poručio poklisaru Bući neka paši u Sarajevu prestane iznositi argumente za smanjenje harača, već neka samo moli milost.⁸²

Ubrzo nakon toga postignut je sporazum. Mavrocordatos se tajno sastao s Barcom i objavio mu da je sultan za proteklo razdoblje od svršetka rata pristao primiti samo jedan harač.⁸³

Slijedili su pregovori o budućim haračima, u kojima su se konzul Barca i poklisar Buća s punim povjerenjem oslanjali na Mavrocordatosove savjete. Poslušali su ga u svemu, osim u prijedlogu da ubuduće plaćaju u srebrnjacima. Barca je izračunao da se više isplati plaćati u najjeftinijim zlatnicima, osmanskim šerifijama.⁸⁴

Dogovor je postignut sredinom 1703. Dubrovčani će plaćati harač svake treće godine dokle god se situacija u Republici ne poboljša. A kad se Republika oporavi, opet će ga plaćati svake godine. Da obilježe smanjenje harača, dubrovačke vlasti su uvele proslavu i procesiju na dan Sv. Lovra. Nije bila riječ samo o haraču, već o želji Dubrovčana da što više olabave vezu s Osmanskim Carstvom (Miović, 2003: 193-195). Aleksandru Mavrocordatosu poklonile su 2000 talira, 800 ungara, 100 cekina i knjige za sina Nikolu.⁸⁵

Nakon predaje harača, poklisari su dobili priznanicu u kojoj je pisalo da su platili "u zlatnicima (šerifijama, op.a.) vrijednima po 270 akči".⁸⁶ Isto je bilo i 1706.⁸⁷

⁸¹ *Lett. Lev. sv. 67, f. 5, 5v.* Objašnjenje zašto su dostojanstvenici tako reagirali na pisma u kojima Dubrovčani mole milost nalazimo u razgovoru velikog vezira Ibrahim-paše s poklisarom Sekundom Gozze 1678. godine. Vezir je objasnio Gozzi zašto se Kara Mustafa na njega razbjescio: "za drugo nije se na tebe rasrčio nego er si ga udrio u srce s onijem riječima što mu si reko, mi smo donijeli harač koji donosimo više od četrsta godišta, i mi smo siromasi zato došli smo se molit Caru i tebi." Kara Mustafa je nakon tih riječi znao da se više ne smije neprijateljski odnositi prema Dubrovčanima i baš zato je procjenu dubrovačkog materijalnog stanja povjerio bosanskom beglerbegu. Naime, osmanski zakoni ne dopuštaju nanošenje štete vjernim haračarima koji mole milost (*DA* 17, sv. 1849, br. 13).

⁸² *Lett. Lev. sv. 67, f. 50, 50v.*

⁸³ *Lett. Lev. sv. 67, f. 50v-51v.*

⁸⁴ *Lett. Lev. sv. 67, f. 52, 79v-88v, 94v-97.*

⁸⁵ *Lett. Lev. sv. 67, f. 10, 50v-51v, 86, 86v, 89, 120v, 131v-132v.* U znak zahvalnosti, Senat je Bući, doduše tek poslije smrti 1726. (Vekarić, 2016: 188), dao izraditi spomen-sliku s grbovima Republike i njegove obitelji i natpisom o njegovim zaslugama. Slika je obješena u dvorani Velikog vijeća (Benussi, 1929:174-179).

⁸⁶ *Sultanski spisi, sv. 34, br. 1360.* Koliko je ta priznanica bila dragocjena najjasnije govore nagrade koje su vlasti dodjeljivale Barci. Prvo su mu isplatili 200 ungara i 1000 talira, a onda mu, jednu za drugom, dodjeljivali konzularne uprave na Cipru, na obalama Sirije s Alepom i Tripolisom, u Aleksandriji i Kairu (Miović, 2003: 194, 195).

⁸⁷ *Sultanski spisi, sv. 34, br. 1368.*

Ali, tri godine kasnije šerifija više nije bilo u opticaju.⁸⁸ Pozivajući se na zadnje dvije priznanice, Dubrovčani su tvrdili da je plaćanje protuvrijednosti u srebrnjacima jedino prihvatljivo rješenje, što je Mavrocordatos predlagao već 1703. Opet su se u potpunosti oslonili na njegovu pomoć. Odmah su mu poklonili 300 cekina i obećali nagradu od 3000 talira. Uza sve to, tih su mu godina stalno slali rimske i firentinske mirisne masti i ulja.⁸⁹

Mavrocordatos je ishodio sultanov pristanak na srebrni harač. Dubrovčanima, koji su imali izvanredan uvid u tečajeve,⁹⁰ plaćanje u srebrnjacima omogućilo je velike uštede. Sve do sloma Republike, poklisari harača krili su zlatnike u bisagama i putem ih, prema preciznim uputama dubrovačkih rizničara, mijenjali u srebrnjake. O uštedama najjasnije govori rečenica iz uputstva poklisarima 1733: "Za harač (12.500 zlatnika, op.a.), džumruk i uobičajene troškove i darove na Porti, dajemo vam vrijednost od 10.600 zlatnika." (Miović, 2003: 196).

Glavni dragoman Porte Nikola Mavrocordatos, Aleksandrov sin, isposlovaio je 1709. sultanov *hatt-ı hümayun* o blokiranju trgovačkih luka u Herceg-Novom, Risnu, Gabeli i Makarskoj, jer su ugrožavale poslovanje dubrovačke luke. U pismu zahvale Aleksandru Mavrocordatosu Dubrovčani su zaključili da je u njegovoj plemenitoj obitelji naklonost prema Republici očito nasljedna. Nikoli su poklonili galanterijsku robu, a stigle su i knjige koje su mu kupili u Veneciji.⁹¹

6. Znak vječnog sjećanja u zaključanoj škrinji

Aleksandar Mavrocordatos preminuo je 23. prosinca 1709. Deset dana prije toga, dubrovačke vlasti poslale su mu pismo kojim su mu po tko zna koji put poručile da ih je zauvijek zadužio i da će njegova dobrota i naklonost zauvijek ostati u pamćenju Dubrovčana.⁹²

Dubrovčani su raznim vladarima, uglednicima, anonimnim pomagačima stoljećima slali kićene izraze zahvalnosti, ali ovaj su put zaista doslovno mislili to što su rekli. Uplata sljedećeg trogodišnjeg harača bila je 1712. godine. U međuvremenu,

⁸⁸ Sve do konca XVII. stoljeća šerifije su bile kvalitetni zlatnici, vrijednosti slične ungaru, katkad i cekinu. Godine 1707. privremeno su povučene iz opticaja. U razdoblju od 1719. do 1732. šerifija je vrijedila 300-315 akči, a od 1735. do 1743. godine 330 akči. Vrijednost ungara u to se doba kretala od 360 do 439 akči, a vrijednost cekina od 380 do 457 akči (Vinaver, 1970: 49, 50, 142, 160, 171, 271, 273).

⁸⁹ *Lett. Lev.* sv. 66, f. 244, 244v; sv. 67, f. 156, 196v, 215, 216; sv. 68, f. 95.

⁹⁰ O dubrovačkim financijskim transakcijama opširnije: Miović, 2003: 169-201.

⁹¹ *Lett. Lev.* sv. 68, f. 43v, 44, 51, 56v-58, 59, 60v-61v, 70v, 71, 99v, 100, 110v, 116v, 117.

⁹² *Lett. Lev.* sv. 68, f. 120v, 121. Sačuvano je dvadesetak pisama dubrovačkih vlasti Aleksandru Mavrocordatosu (*Lett. Lev.* sv. 66, f. 69, 88, 88v, 116v, 117, 135v-136, 174, 174v, 189, 189v, 219v, 220, 235-236; sv. 67, f. 131v-132v, 157v, 158, 191-192v; sv. 68, f. 56v-58, 80, 80v, 100v, 101, 106v, 107, 120v, 121). Iz njih se vidi da im je Mavrocordatos prilično često pisao, no dosad su pronađena samo dva njegova pisma (*DA* 17, sv. 1839, br. 24; sv. 1858, br. 37).

pred sam kraj Aleksandrova života, Nikola Mavrocordatos je otišao s položaja glavnog dragomana,⁹³ a zamijenio ga je brat Janaki. U uputi poklisarima vlasti su istaknule da iz zahvalnosti žele čuvati sjećanje na zasluge pokojnoga Aleksandra Mavrocordatos, kao i dobre odnose s njegovim sinovima. Zato Janakiju neće dati samo dva komada atlasa - uobičajeni dar za dragomane Porte, nego i zaključanu škrinjicu s mirisnim uljima i šezdeset najskupljih i najcjenjenijih zlatnika, cekina. Sa škrinjom će mu predati ključ, tako da je kasnije, bez neželjnih svjedoka, sam otključa. Jednako su učinili i 1715.⁹⁴ Tri godine kasnije, na položaju glavnog dragomana Porte bio je Ligorasco Ghika, unuk Aleksandra Mavrocordatos. Znao je za tajni poklon i, premda isprva nije bio u slozi s poklisarima, tražio je isti za sebe. Dubrovčani su pristali, ali više nije bilo ceremonijala sa škrinjom. Samo su mu u tajnosti uručili 60 cekina. Cekine su poklonili i Ligorascovom bratu Gregoriju, kojega su 1726. zatekli na položaju glavnog dragomana Porte.⁹⁵ Tu tajnu nagradu, uvedenu za uspomenu na Aleksandra Mavrocordatos, Dubrovčani su do sloma Republike prigodom predaje harača davali svim glavnim dragomanima Porte (Miović, 2003: 61).

Izvori Državnog arhiva u Dubrovniku

Diplomata et Acta, 17. stoljeće (kratica: *DA 17*), fond 7.3.7.

Leges et instructiones, Ceremoniali (kratica: *Ceremoniali*), fond 14.1.

Lettere di Levante (kratica: *Lett. Lev.*), fond 8.1.

Sultanski spisi, fond 7.2.1.

Literatura

Abou-El-Haj, R. A. (2004). Ottoman Diplomacy at Karlowitz. U A. N. Yurdusev (Ur.) Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional? (str. 83-113). Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Bartsocas, C. S. (1973). Alexander Mavrocordatos (1641-1709): Physician and Statesman.

⁹³ Nakon odlaska s Porte 1709, Nikola je imenovan *hospodarom* Moldavije, a nekoliko godina kasnije *hospodarom* Vlaške (Stourdza, 1913: 60. Philliou, 2011: 237).

⁹⁴ *Lett. Lev.* sv. 68, f. 37v, 238, 238v. Poslije odlaska s položaja glavnog dragomana Porte Janaki je, poput brata Nikole, imenovan *hospodarom* Vlaške, a nekoliko godina kasnije *hospodarom* Moldavije (Philliou, 2011: 237).

⁹⁵ *Lett. Lev.* sv. 70, 179v-180v; sv. 71, f. 20, 20v, 145v; sv. 72, f. 46. Nakon odlaska s položaja glavnog dragomana Porte, Gregorio je, poput ujaka Nikole, imenovan *hospodarom* Moldavije, a nekoliko godina kasnije *hospodarom* Vlaške (Philliou, 2011: 237). Gregorio i Ligorasco bili su sinovi Roksandre, kćeri Aleksandra Mavrocordatos (Calimano, 1970: 15).

Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, 28 (4), 392-395.

Benussi, A. (1929). Slika u počast Vladislava Buće dubrovačkog vlastelina. *Glasnik Dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho*, 1, 174-179.

Camariano, N. (1970). *Alexandre Mavrocordato, Le grand drogman; Son activité diplomatique 1673-1709*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

Çalışır, M. F. (2016). *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire During the Grand Vizierate of Fazil Ahmed Pasha (1661-1676)*. Washington, DC: Georgetown University (doktorski rad).

Ágoston, G. (2009). Treaty of Karlowitz. U G. Ágoston, B. Masters (Ur.) *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (str. 309-310). New York: Infobase Publishing.

Etker, Ş. (2017). İskerletzade Aleksandros Mavrokordatos'un *Pneumaticum Instrumentum Circulandi Sanguinis sive De Motu et Usu Pulmonum* (1664) Başlıklı Tezinin Çevirileri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 19 (1), 141-149.

Extremera, M. Á. (2014). Surviving the Fall: Greek Elites under Ottoman Rule in the Prephanariot Period (1453-1711). *Erytheia Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 35, 381-409.

Foretić, V. (1980). *Povijest Dubrovnika do 1808.*, II. Zagreb: Nakladni zavod MH.

I "Documenti Turchi" dell' Archivio di Stato di Venezia, inventario della miscellanea a cura di Maria Pia Pedani Fabris. (1994). Venezia: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici.

Irmscher, J. (1999). Alexandros Mavrocordatos, Greek Scholar and Turkish Diplomat. XII Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994), *Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt (str. 1005-1008), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Janos, D. (2005). Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos. The Rise of Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century. *Archivum Ottomanicum*, 23, 177-196.

Körbler, Đ. (1929). Dubrovčani i Kara-Mustafa, veliki vezir turski. *Glasnik Dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho*, 1, 11-19.

Liepopili, A. (1929). Dopisi Marojice Caboge vladi dubrovačkoj. *Glasnik Dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho*, 1, 125-146.

Livanios, D. (2000). Pride, Prudence and the Fear of God: The Loyalties of Alexander and Nicholas Mavrocordatos (1668-1730). *Dialogos: Hellenic Studies Review*, 7, 1-22.

Ljubić, Š. (1880). O odnošajih medju republikom mletačkom i dubrovačkom od početka XVI. stoljeća do njihove propasti. *Rad JAZU*, 54, 62-160.

Maurocordato A. (1965). *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum*. Firenze: Leo S. Olschki.

Mavrokordatos, A. (2010). *Anapnefstikon Organon tis Kikloforias tou Ematos itoi peri Kiniseos kai Krias ton Pnevmon*. Atena: Stamoulis.

Miović, V. (2003). *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb / Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Miović, V. (2020). *Dragomano nostro della Porta: Dragomans of the Porte in the Service of Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. *Dubrovnik Annals*, 24, 65-95.

Novak, G. (1935). Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699. *Rad JAZU*, 253, 1-164.

Papachristou, P. (1992). *The Three Faces of the Phanariots: An Inquiry into the Role and Motivations of the Greek Nobility under Ottoman Rule, 1683-1821*. (magistarski rad). Burnaby: Sveučilište Simon Fraser.

Păun, R. G. (2008). Réseaux de livres et réseaux de pouvoirs dans le sud-est de l'Europe: le monde des drogman (XVIIe-XVIIIe siècles). U F. Barvirer, I. Monok (Ur.) *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: Réseaux du livre, réseaux des lecteurs* (str. 63-108). Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae, Országos Széchényi Könyvtár.

Philliou, C. M. (2011). *Biography of an Empire. Governing Ottomans in an Age of Revolution*. Berkley / Los Angeles / London: University of California Press.

Radonić, J. (1939). *Dubrovačka akta i povelje*, III.2. Beograd: SKA.

Radonić, J. (1941). *Dubrovačka akta i povelje*, IV.1. Beograd: SKA.

Radonić, J. (1942). *Dubrovačka akta i povelje*, IV.2. Beograd: SKA.

Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato, volume XIV, Constantinopoli, Relazioni inedite (1512-1789), a cura di Maria Pia Pedani Fabris. (1996). Padova: Bottega d'Erasmus, Aldo Ausilio Editore.

Samaradžić, R. (1983). *Veliki vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta.

Stanojević, G. (1982). *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA «Vojno delo».

Stourdza, A. A. C. (1913). *L'Europe orientale et le rôle historique del Maurocordato 1660-1830 avec un appendice contenant des actes et documents historiques et diplomatiques inédits*. Paris: Plon-Nourrit et cie.

Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*, II.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Vekarić, N. (2016). *Vlastela grada Dubrovnika*, 7. Zagreb / Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Vinaver, V. (1970). Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI - XVIII vek). Beograd: Istorijski institut.

Vučetić, A. (1918). Marojica Caboga u zgodama Dubrovnika. *Vjesnik Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva*, 20, 163-188.

WDL (2018). World Digital Library, *Synopsis of the Art of Rhetoric*, <<https://www.wdl.org/en/item/14756/>> Pristupljeno 13.2.2021.

Zlatar, Z. (1992). *Between the Double Eagle and the Crescent*. New York: East European Monographs.

Alexander Mavrocordatos *Exaporite*, Grand Dragoman and Secret Adviser of the Porte: The Dubrovnik Experience

In the period during which Alexander Mavrocordatos acted as grand dragoman and secret adviser of the Porte (1673–1709), the Ragusans were experiencing the most difficult and most challenging moments in their relations with the Ottomans. Considering that, as an intermediary, interpreter, negotiator, and adviser, he acted in the shadows, his significance for the Dubrovnik Republic has not been clearly articulated to date. It was not until the archival research conducted for the purpose of this study, focused entirely on Mavrocordatos's activities, that the important, and often crucial role of this remarkable diplomat in the history of the Ragusan–Ottoman relations has been reconstructed. With immense pleasure, I have written this paper on Alexander Mavrocordatos, an exceptional man, in honor of another exceptional man, Ekrem Čaušević. Ekrem-hoca opened to me the door to a profession without which I could not imagine my life.

Key words: Ottoman Empire, Dubrovnik Republic, Phanariots, grand dragomans of the Porte, Alexander Mavrocordatos

Cliometrics Rehabilitated: Inequalities of Wealth and Income in Ottoman Economy as Reflected in Cadastral Surveys

---

Nenad Moačanin

Associate Member, Croatian Academy of Sciences and Arts

nenad.moacanin@zg.t-com.hr

Summary

Since decades, the use of cliometrics in Ottoman economic history, particularly in the realm of rural economy of the “classical age” had acquired a dubious, if not bad reputation. Some early studies were discarded as not reliable, or leading to dead ends, mainly because the data from the *tapu tahrirs* had been taken for granted. Such a criticism is partly right, yet its main flaw consists in limiting its tenets to purely negative remarks. Here I intend to demonstrate that much more can be done thru developing a more positive approach.

Key words: Ottoman Balkans, cadastral registers, statistics

1. Introduction

Undeservedly, cliometrics have since long time become a “notorious” angle of investigating Ottoman history, particularly in the realm of the rural economic life. Apart from the seminal work of Bruce McGowan (McGowan, 1969), a relatively limited number of articles or books dealing exclusively with such topics had appeared. On the other side, many authors had here and there to come to terms with questions of kinds of crops, food consumption per capita, productivity of the fields or animal husbandry and the like. The problem of how to proceed with the *tapu tahrir* figures had always been connected with defterology, another subspecies of Ottoman studies. Since the figures and itemization of dues in the surveys could not be taken at the face value, soon a belief became widespread that “counting the grains” was a futile and misleading business (Alexander (1999) is the best example of this criticism).

Yet the straightforward rejection amounts to neglecting lots of precious information and insights. First, let us not forget that the *tapu tahrirs* were tailored according to the imperatives of assignment of prebends. Given the fast-growing num-

ber of *sipahis*, it could easily happen that late surveys reflect better the composition of the agricultural product than the early ones, in contrast with the otherwise well-founded thesis about the greatest value of the first set of records. Next, the bureaucracy in general was doing its very best to create rounded-up figures which might considerably help the distribution. Thus, the researcher has often the impression that the per capita product per unit was close to the social minimum (Milanovic, 2006). In cases when low totals were recorded we must be particularly careful, because this does not necessarily mean that the villagers were starving. Livestock, mills or waged labor might lay behind. So, reading between the lines becomes unavoidable. One striking example: In the last *tapu tabrir* for Bosnia those who had half a farm or less (*bennak*) had to pay the full amount of *resm-i çift*. This in turn strongly suggests that their crop output was not subject to taxation. Otherwise the complete ruin would follow. And so on. The usefulness of such records is far from being exhausted. It seems that labyrinths of meanings are waiting to be explained. Now, instead of food production in the strict sense, here I intend to focus on a hitherto completely neglected, yet important item among the list of dues to be paid to the prebend-holder, that is, the so-called “fines”. At the first glance, this “curious” tax might seem unrelated either to the size of the taxpaying population, or to any of the items from the list of dues. Yet I hope to be able to demonstrate exactly the opposite. Just to say that while most of the items of taxation display a uniform picture, pointing to the joint work of the whole village, the *badihava* dues do not. Moreover, they were not a late invention, appearing already in the 15th century records. In general, it seems that a rule is emerging, at least as a working hypothesis: if the bulk of the tax burden, referring to well-balanced tithes and/or to main cash dues (itemized or as a lump sum) was relatively low, the *badihava* part was relatively higher, and vice versa. This is the picture we can get while dealing with Ottoman Balkans. To the contrary, where the dues in kind were dependent on the *qasm* rates (i.e., outside the realm of the *miri* land), it was the opposite: the *badihava* was almost uniform, pretty well correlated with the number of tax units Močanin (2016). Last but not least, I am trying to demonstrate what some other items in the tax lists which seem to be of minor importance, can teach us in a way similar to that of the “fines.”

2. Areas & sources

- Bosna
- Sirem
- Pojega
- Černik
- Belgrad nahiyesi

- The town of Osijek/Ösek
- Tapu Tahriis 1560 – 1595; for Osijek the Seyahatname plus some archival and other documents (BN Turc 242)

Here I have investigated the cadastral record material from the *sancaks* of Sirem, Semendire, Pojega and Bosna (Sirem and Bosna entirely). The data for Sirem are detailed, because they mention all the components of the *badihava* by name. For Bosnia, Semendire and Pojega the parts of this tax are usually not visible. One major shortcoming is the synchronistic character of the sources, i. e., no comparison from one year to another was possible. The reason for it was the circumstance that the records before and after ca. 1570 are less reliable, and not from the same, or almost the same year (McGowan, 1983; Handžić & al., 2000; Šabanović, 1964; Sršan, 2001; BN Turc 242).¹ I have tried to deal with all the settlements in Sirem and Bosna, excluding only those that were paying the lump sum (*maktu*). Occasionally a mistake or omission had probably happened, but the sample size was quite large, entailing no substantial damage to the whole picture.

In the case of Osijek, I have tried to show how the wax tax and market dues, along with the *badihava* figures can help in estimating totals of the tax units, that is the size of the town.

3. Wealth and Income

- **Wealth** is related to the mass of property
- It disregards the role of labor
- Includes inheritance
- **The income** is the sum of what is acquired from all sources
- Wealth was more likely the tax basis in the Middle Danube region, while for Bosnia it was rather the income, such as grain production

4. The place and nature of “fines” (*badihava*) in rural economy

- Belonging to the *rüsum-i örfiyye*; not “true” fines; a link between the *niyabet* and actual penalties can be made visible
- *Intended to procure the indemnity to the sipahi when no transgressions occur*
- If based upon wealth, *movable property* was intended
- Basic rates increased or decreased depending on the size of the village and the volume of individual wealth or collective income
- Partially a lump sum, usually consisting of a half, one, or more basic rates. One “normal” basic rate was mostly equal, or close to the amount taken in

¹ The last survey for the sancak Bosna mirrors the situation from the early nineties of the 16th century, if not even from the sixties.

a single “real” case: for the *cürm ü cinayet* it was 60 *akçes*, thus matching the lower rate of the *resm-i çift bozan* in Sirem (its part referring to the loss of the tithes; the rest was for the *ispence*). The medians, or the most frequent values, indicate more or less the amount of the respective *rüsum*, such as 45 *akçes* for *arusane* (bride – tax), 15 for *fıçı* (wine casks), etc. Villages were burdened with amounts corresponding to less than one basic rate, one, one to two, two to three and 3 +. The total of all components for Sirem was 258, for Bosnia 198 *akçes*. In Bosnia all the items were coalesced into one single tax.

5. Components

Simple *niyabet*, corresponding to *cürm ü cinayet* and subsuming all other items (Semendire, Bosnia). The heading in the record might be expanded by *arusane* and sometimes *deştibani/polaçına* (rangers fee), but only as bookkeeping convention

- All items enumerated, including *fıçı* and *tapu* (Sirem, Pojega), and actually affecting the total
- Separate itemization is more likely in better-off areas, the simple *niyabet* in less fortunate regions and on *serbestsiz timars*

6. Methods of analysis

- Analysis carried on the level of whole settlement
- Clearly discernible values (*hane* totals) compared with the simple *niyabet*, or, if possible, with every particular *badihava* component
- Investigated functions: determination (RSQ or R²)
- Pearson (linear correlation)
- Linest (regression coefficient)
- Gini coefficient, represented by the Lorenz curve

Using the simple statistical analysis I am going to try to check the opinions about the unrelatedness of the “fines” to other items of the taxation in the *tapu tahrirs*. This means establishing the coefficients of linear correlation (Pearson) and determination (RSQ or R²) between the “fines” and the number of fiscal units or the size of the respective items of taxation. Thus, if “households” are x, and the *badihava* is y, the RSQ of .5 says that the amount of the fines strongly *depends* on the number of *hanes* for 50%, while for the other half it is something else, or an unknown factor. As for Pearson, if the “fines” are compared with the rest of the total of the *sipahi*’s income from a given village, and the result is, e.g., .8, the strong connectedness between the two magnitudes is indicated. Sometimes the coefficient of regression (linest) is needed, because it shows what happens with the dependent variable if the independent one augments by one. In Sirem one fiscal unit more means an increase by 14 *akçes* in the villages, and in towns it is 33. In Bosnian villages the result is 3, respectively 15.

7. Results

7.1. Bosnia (sancak), sample size: 950 ordinary villages ; households to “fines”

- **RSQ** hane/bh **0,172492** (hasil/bh 0,41718)
- **Pearson** hane/bh **0,415322** (hasil/bh 0,645894)
- **Linest 3**
- **Gini 0,47** hane/bh (hasil/bh 0,48)
- The relatively poor determination coefficient and modest correlation between the *hane* total and the amount of the *badihava* points toward relatively *high* inequality of income. Yet this does not imply that in some places “lucrative” non-agrarian activities had been particularly strong: to the contrary, this is the consequence of the high proportion of non-resident Muslim *tapu* holders, often *askeris* and town dwellers among which inequalities were a more prominent feature. In addition, almost the half of the Muslims in the record had the *bennak* status. Perhaps the most numerous part of them were descendants of early converts, now engaged in waged labor for the well-to-do coreligionists. Characteristically, in case of non-Muslim *tapu*-holders both the RSQ and Pearson have higher values, while the supposed inequality of income is less expressed. This might cast some light on the particularities of the spread of Islam as well. Finally, if the grain produce per village as reflecting the income is taken as unit of comparison instead of households, the resulting similarity between the two countings allows for the hypothesis that the number of *hanes* in the record does not match well the number of actual households. Thus, it might have been “adjusted” to the volume of the production village by village. The distribution of the *timar* and *zeamet* holdings might also have had some influence.

7.2. Sirem, sample size: 385 ordinary villages; households to “fines”

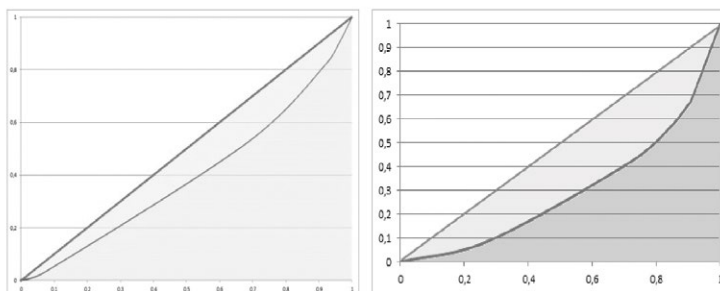
- RSQ 0,528361
- Pearson 0,726885
- **Linest 14**
- **Gini 0,196** (but for the *cürm ü cinayet* only = 0,395; cf. Çernik 0,33)
- The closer the *badihava* is connected with *hane* totals, the higher seems the “equality” of wealth. Since the agrarian output was relatively high, there was enough place for non-agrarian activities (wagoneering, river transport, house crafts) to be taxed in a uniform way with quite an even distribution of all the components of the *badihava*. The possible reason could be a rather “smooth” transition from the half - Vlach status to the ordinary *reyas*, as well as the important role of the province in supplying the marching armies

and garrisons in the Danubian plain. The situation in the Belgrade *nahiye* was almost the same.

7.3. Towns: households to “fines”

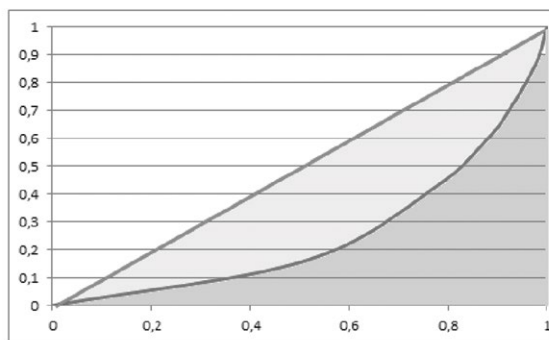
- Bosnia: 0,38. The *ibtisab* was occasionally taken together with *niyabet*, thus making one single tax
- Relatively low Gini caused by the *muafiyet* for large towns. Massive wage labor dominant, few big entrepreneurs. Linest: 15
- Sirem and Pojega: 0,5
- No *muafiyet* like in Bosnia. Linest: 33
- Belgrade: 0,65 (with surrounding villages 0,54)
- Important role of non-agrarian activities, no *muafiyet*. Possibly the *ibtisab* was playing a role similar to the *niyabet*

Gini Sirem villages 1568: the inequality increases by ca. 100% (to 0,395) for *cürm ü cinayet* only

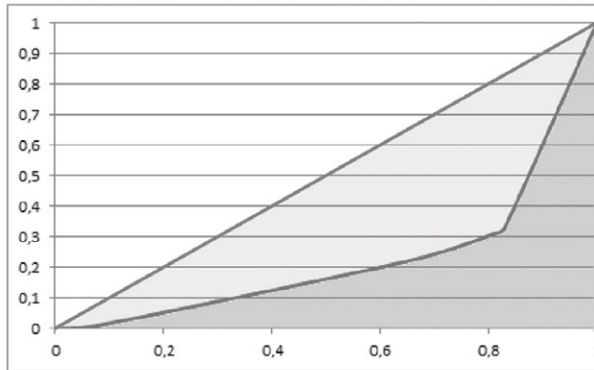
Arusane and *deştibani* were imposed onto *hanes* rather mechanically; the result for *hane* to *fiçı* ratio was closer to the actual state (0,27).

Bosnia villages ca. 1590

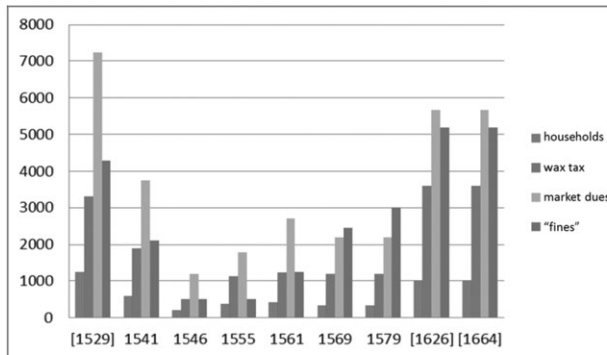
High Gini for villages indicates the possibility of disregarding all items other than *cinayet*, while the *badihava* tax basis was found in the number and size of the *çifts*, thus being closer to the income from the fields than to wealth.

Belgrad nahiyesi 1560

Without villages the inequality would be even more expressed!

Guessing the population curve in Osijek/Ösek

For some years the real number of households is not certain, particularly for the period before 1550-es, when no Muslim individuals appear in the database. At the very beginning (1529) we have an estimation mentioning some 3000 soldiers (Laszowski, 1914: 150-153). This is probably not exaggerated, because they must have been singles, while the surface of the town could suit well this number. Considering the requirements of space and food supplies, on the graph these soldiers are represented *as if* their number were lesser by nearly 60 percent, which would approximately correspond to a size of somewhat more than thousand *fictitious* households. Although it is not sure that around 1530 the taxes on wax (*sembane*), public

order (*ih̄tisab*) and the *badihava* were collected at all, they are represented as if they have existed, using the coefficient of regression (linest), counting back on the basis of later data and proportions. The same is true for the *badihava* for 1541, because it does not figure in the *icmal* for that year. Finally, linest, this time counting forward, was applied for 1626 and 1664 when we have reports of narrative sources (BN Turc, Evliya Çelebi).

The state monopoly tax on wax for candles was determined by the size of the population, yet in 1565 and 1579 it was mentioned only for the whole kaza. Therefore, I had, out of caution, to subtract about 54% from the given figure (the difference between the population of Osijek and some smaller places in the judicial district) to arrive to the acceptable values.

Together with the “fines” another tax shows similar characteristics. This is the *ih̄tisab* or market dues, also related to the size of the town. Its amounts closely follow the population curve. Just like the *badihava*, in the *tabrirs* it was representing a lump sum, probably the locally conditioned basic rate, the actual incidence of transgressions against the order in town or at the marketplace notwithstanding.

As for the *badihava*, in the case of Osijek it was impossible to use the respective data in order to arrive at an insight into the inequalities of wealth, because here various components of different nature (both constant and varying) were coalesced.

So, both the *ih̄tisab* and *badihava* might increase while the actual population was decreasing, yet not dramatically. This was due to the oscillations in number of town dwellers according to professional and social stratification.

8. Conclusion

It is a commonplace in the writings on the Ottoman social and economic history that the “fines,” which the tax records are calling *badihava* or *niyabet*, do not display any meaningful connection with any of the other known figures, in particular with the number of fiscal units. This misconception was due to the overcriticism of “too much statistics”, with the “no statistics” approach as a consequence. Yet the use of more traditional historical criticism can help to soften the pessimistic view. Moreover, statistics may help to discover how the *badihava* offers good insight into the inequalities of wealth among the *reayas* subject to the *miri* land regime.

Let us repeat the main research question: whether the tools of statistics can allow a shift from comparing individuals to contrasting collectivities, such as whole villages and groups of towns? The answer proved as positive.

Bibliography

Sources

Paris, Bibliothèque Nationale, Turc 242

Literature

- Alexander, J. (1999). Counting the grains: conceptual and methodological issues in reading the Ottoman mufassal tahrir defters. In *Mélanges prof. Machiel Kiel*, Zaghuan: FTERSI.
- McGowan, B. (1969). Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579). *Archivum Ottomanicum* I, 139-196.
- McGowan, B. (1983). *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Handžić A. & al. (2000). *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Kahraman, S. A. - Dağlı, Y. (2002). *Evlia Çelebi Seyahatnamesi*, 6. Kitap. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Laszowski, E. (1914). *Monumenta Habsburgica I*. MSHSM 35, Zagreb: JAZU.
- Milanovic, B. (September 2006). An estimate of average income and inequality in Byzantium around year 1000. *Review of Income and Wealth*, Series 52, Number 3, 449-475.
- Moačanin, N. (2016). Reading between the lines, interpreting Ottoman cadastral surveys anew (some remarks on the discriminatory rates and the so – called “fines.” In J. Zimmermann, C. Herzog, R. Motika (Eds.) *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien, Festschrift für Michael Ursinus*, pp. 447-475. Bamberg: University of Bamberg Press.
- Sršan, S. (2001). *Popis sandžaka Požega 1579. godine* (transl. Fazileta Hafizović). Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- Šabanović, H. (1964). *Turski izvori za istoriju Beograda*, I. Beograd: Istorijski arhiv Beograd.

UDK: 728.81(497.5Udbina)"15/16"

94(497.5Udbina)"15/16"

353(497.5Udbina)"15/16"

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 25. svibnja 2022.

Osmanska utvrda Udbina i udbinska nahija u 16. i 17. stoljeću

Kornelija Jurin Starčević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kjstarce@ffzg.hr

Sažetak

U radu se razmatra povijest Udbine i udbinske nahije u 16. i 17. stoljeću. Udbina je bila jedna od najvažnijih osmanskih utvrda i iznimno značajno uporište osmanske vlasti na hrvatskom području u razdoblju od 1527. do 1689. godine. Rad se temelji na spoznajama iz osmanskih poreznih (katastarskih) popisa (*tapu tabirî defterleri*) iz 1528.-30., 1550., 1574., 1585. i 1604. godine za Bosanski, Kliški i Krčki sandžak, u čiji je sastav tijekom 16. i 17. stoljeća ulazila Udbina s neposrednom okolicom, zatim vojnih popisa iz 1528.-30. godine i 1643. godine te nekoliko pojedinačnih dokumenta koji govore o Udbini. Spoznaje iz osmanskih izvora nadopunjuju se podatcima iz vrela mletačkog i habsburškog podrijetla te historiografske literature.

Cljučne riječi: Udbina, Osmansko Carstvo, udbinska nahija, 16. i 17. stoljeće

1. Uvod: istraživačka polazišta i cilj rada

Udbina je naselje smješteno na jugu Krbavskoga polja koje u kolektivnom pamćenju hrvatskoga naroda ima posebno mjesto. Podno zidina toga grada 1493. godine odigrala se povijesna bitka između jedinica osmanskih akindžija pod vodstvom bosanskog sanžakbega Jakub-paše i hrvatske vojske pod vodstvom bana Emerika Derenčina i Bernardina Frankapana, u kojoj je hrvatska vojska doživjela težak poraz.¹ Iako tada Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo nije izgubilo niti jedan dio svoga teritorija, bio je to u mnogočemu prijelomni događaj koji se duboko usjekao u memori-

¹ Povodom obilježavanja petstote godišnjice bitke na Krbavskom polju održan je znanstveni skup 1993. godine i tiskan je zbornik radova u kojem se problematiziraju različiti aspekti povijesnih zbivanja uoči bitke, sama bitka i posljedice tih događanja na politički i društveni razvoj onovremene Hrvatske. Vidjeti: Pavličević (1997). K tome, Krbavska bitka čestom je temom i brojnih pojedinačno objavljenih istraživanja. Od novijih studija vidjeti primjerice: Grgin (2019: 75-87); Kekez (2009: 65-101); Kužić (2014: 11-63).

ju hrvatskoga naroda, posredovan putem historiografskih interpretacija i školskih udžbenika.² No usprkos porazu, hrvatsko plemstvo, s osloncem na vlastite snage u financijama i ljudstvu, još se sljedećih tridesetak godina odupiralo Osmanlijama na području Krbave (Budak, 2007: 16).

Krbava je u povijesno-geografskom smislu srednjovjekovna hrvatska župa koja se nalazila između planinskih masiva Male Kapele i Ličke Plješevice na istoku te nižeg pobrđa Srednje Gore na zapadu. Reljefno, to je krška zaravan prosječne nadmorske visine 723 metra, s rijekama ponornicama Krbavom i Krbavicom. Tradicionalno žarište naseljavanja Krbave bilo je 25 metara dugo i od 3 do 7 kilometara široko Krbavsko polje s površinom poljske ravnine od 67 km². Zajedno s rubnim poljsko-udolinskim proširenjima poput Koreničkog polja, Bijelog polja, Homoljačkog polja, vrpilske udoline i komičko-ondičke udoline dosiže 120 km² (Pejnović, 1993: 51-52).

Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka preko Krbave je vodio važan dijagonalni karavanski put od dinarskih krajeva u zapadnoj i jugozapadnoj Bosni prema lukama u sjevernom Hrvatskom primorju, poglavito Senju. Kod Udbine se od toga uzdužnog puta odvajao poprečni put koji je preko srednje i južne Like te velebitskih prijevoja vodio prema lukama Bag i Obrovac. Osim trgovačkog značaja, ti su putovi imali i veliki vojnostrateški značaj jer su njima (osobito uzdužnim) prodirale jedinice osmanskih akindžija prema sjeverozapadu (Pejnović, 1993: 54). Glavni strateški koridor za prodor prema Krbavi i Lici vodio je dolinom Unca do Rmnja gdje su akindžijski odredi prelazili Unu, stizali do Lapačkog polja i po putu preko prijevoja Kuk ulazili u Krbavu (Pavičić, 1962: 90).

Administrativno i sudsko sjedište kasnosrednjovjekovne Krbavske župe u kojem je stolovao župan s podžupanima i s tri zaprisegnuta suca bilo je isprva u podgrađu grada Krbava (*civitas Corbaviae*), a potom u Udbini.³ U Udbini je bila i stolica krbavskog biskupa sve do 1460. godine kada se njegovo sjedište zbog osmanske opasnosti prenosi u Modruš, a zatim 1493. godine u Vinodol (Bogović, 1993: 82; Grgin, 2002: 199).

Sama Udbina izgrađena je bila na najvišoj točki brda (849 m. n. v.) kao čvrsto utvrđenje s debelim zidovima i prostranom kulom kružnog tlocrta koje je, krajem 14. ili početkom 15. stoljeća izgradio jedan od krbavskih knezova Kurjakovića.

² O značaju bitke na Krbavskom polju u hrvatskoj povijesti vidjeti: Goldstein (1993: 22-27); Grgin (2019: 75-87).

³ Staro hrvatsko naselje Krbava nastalo je na ostacima ilirske gradine koju su Hrvati nadogradili slabim zidovima i visokim kulama, a nalazilo se, prema istraživanjima M. Kruheka, vjerojatno na lokalitetu danas poznatom kao „Karaula“. S obzirom na to da ta utvrda nije bila prikladna za novi način ratovanja, krajem 14. i početkom 15. stoljeća izgrađena je utvrda Udbina na geografski povoljnijem položaju, s čvršćim i debljim zidinama i nižim kulama koje su mogle izdržati dulju opsadu. S novom utvrdom seli se i stanovništvo kojemu je Udbina čvršća zaštita (Kruhek, 1993:100-101).

Nova utvrda izgrađena je bila na obrambeno povoljnom položaju; nepristupačna sa sjeverne i zapadne strane zbog smještaja na strmoj litici nadzirala je široko područje Krbavskog polja prema Visuću, Kurjaku i Komiću. (Kolpak, 2014: 426; Kolpak, 2018: 3) S južne i istočne strane štatile su je dvostruke zidine i kule. Ispod unutarnjeg obrambenog zida, na južnom dijelu razvilo se podgrađe naseljeno trgovačkim i obrtničkim stanovništvom, koje se vjerojatno doselilo iz nedaleke Krbave (Kruhek, 1993:102). Podgrađe je bilo obzidano vanjskim zaštitnim zidom, a uokolo su se pružale oranice, vinogradi, vrtovi i šume (Pavičić, 1962: 80-81). Osim Udbine i Krbave, ostali utvrđeni gradovi u Krbavi bili su Kurjak, Komić i Kozja Draga poznatiji i kao Karlovića dvori, Mrsinj, Prozorac, Bunić, Lapac, Turan i Kukuljica (Kruhek, 1993: 99-129).

Danas je Krbava uvelike depopulirana⁴, no tijekom srednjeg vijeka bila je dobro naseljena, sa selima uz rubove polja, o čemu svjedoče ostatci crkava iz predosmanskog razdoblja (Bogović, 1993; 82-84; Pavičić, 1962: 81). Iseljavanje starosjedilačkog stanovništva iz Krbave i Like započelo je s učestalim prodorima akindžija nakon pada Bosne 1463. godine i organizacije Bosanskog sandžaka. Na tim pohodima koji su se ponavljali na godišnjoj bazi, ponekad i više puta u godini, zarobljeni su i odvedeni u ropstvo brojni ljudi. Takvi razorni pohodi kod preostalog stanovništva izazivali su osjećaje nesigurnosti i straha koji su ih nagonili na preseljenje u sigurnije krajeve (Jurković, 2019: 99-113). Iako se isprva stanovništvo sklanjalo u utvrđene gradove i druge lokalitete pogodne za zbjegove poput pećina (Božić, 2012: 251-272), u posljednjoj četvrtini 15. stoljeća započela su masovnija iseljavanja iz područja između Une i Velebita u primorske i dalmatinske gradove, na otoke i na zapadnojadransku obalu (Čoralić, 1993:192; Pavičić, 1962: 121, 125). Iseljavanja su se naročito intenzivirala u godinama prije i neposredno nakon što su Osmanlije došli u posjed Knina 1522. godine. Tad se stanovništvo organizirano preseljava u Zapadnu Ugarsku, austrijske zemlje, susjednu Kranjsku i Štajersku, Pokuplje, Posavinu, Zagrebačku i Varaždinsku županiju, šireći pritom prema sjeveru i hrvatsko ime (Pavičić, 1962: 121-122; Budak, 207: 104).

Iako su iseljavanja uglavnom išla suprotno od smjera prodiranja Osmanlija, ugroženo stanovništvo se ponekad sklanjalo i na osmanski teritorij u Pozrmanju, Pokrčju, gornjem Pounju i na cetinskom području gdje su na Dinari nalazili pašnjačke površine prikladnije za svoj stočni fond negoli u sjevernijim šumovitim krajevima. Prema Pavičiću, mnogi od tih preseljenika s vremenom su prešli na islam i integrirali se u osmanski vojni i timarsko-spahijski sustav (Pavičić, 1962: 109).

U takvim kaotičnim prilikama, Udbina je već 1524. godine bila napuštena, a u njenoj utvrđi boravile su još samo uhode (Pavičić, 1962: 124). U kasno proljeće

⁴ Općina Udbina godine 2011. imala je 1874 stanovnika i 26 naselja. [https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Hrvatskoj_2011_\(Udbina\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Hrvatskoj_2011_(Udbina)). Pristupljeno 09.05.2022.

1527. godine kad je bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg zauzeo Udbinu, Komić i Mrsinj, stanovništvo Krbave je bilo znatno prorijeđeno, a dotadašnji županijski sustav na teritoriju između Une i Velebita rastrojen.⁵

I dok o povijesti Udbine i Krbave prije dolaska Osmanlija, kao i o tijeku Krbavske bitke, postoji opsežna literatura, o osmanskoj Udbini i nahiji koja je organizirana na udbinskome području za vrijeme osmanske vlasti ima znatno manje spoznaja. Udbina je i pod Osmanlijama bila iznimno važno utvrđenje, ali o povijesti te osmanske utvrde, naseljima u nahiji, zemljišnoposjedovnoj strukturi, poreznim i agrarnim odnosima, novim naseljenicima itd. nedovoljno se zna. Dok se osnovni pravci demografskih i društvenih promjena na širem krbavsko-ličkom području razaznaju iz postojeće literature, detalji koji se odnose na uži prostor Udbine i njene okolice su još uvijek nepoznati historiografskoj javnosti. Stoga je cilj ovoga rada istražiti povijest Udbine i udbinske nahije temeljem mogućnosti koje nam nude odabrani osmanski izvori. Radi se tek o uvodnom, uvjetno nazvanom mikrohistorijskom istraživanju, uklopljenom u širi kontekst osmanske vlasti na ličko-krbavskom području i zapadnom serhadu; ovom prilikom nije bilo moguće uvrstiti u rad sva poznata vrela niti sve spoznaje koje nam nude korištena vrela jer bi se znatno premašio prihvatljivi opseg rada. K tome, buduća istraživanja zacijelo će iznjedrati i druge, hrvatskoj historiografiji za sada nepoznate, osmanske izvore.

Rad se temelji na spoznajama iz nekolicine osmanskih poreznih odnosno katastarskih popisa (*tapu tahrir defterleri*) za Bosanski, Kliški i Krčki sandžak u čiji sastav je tijekom 16. i 17. stoljeća ulazila Udbina s neposrednom okolicom: iz 1528.-30. godine (TD 157; TD 164), 1550. (TD 284), 1574. (TD 533), 1585. (TD 622). i 1604. godine (TD 13 / 119). Neki od ovih deftera pripadaju tipu sumarnih (*icmâl*) deftera, a neki tipu detaljnih (*mufassal*) deftera.⁶ Osim navedenih, važni su i vojni popisi iz 1528.-30. godine (MAD 540, 218-219). i 1643. (MXT 627) godine koji sadrže podatke o vojnoj organizaciji u utvrdi. Istraživanjem se došlo i do više pojedinačnih dokumenata koji govore o Udbini. Kroz Udbinu je prošao i poznati osmanski putnik i putopisac iz 17. stoljeća Evlija Čelebi koji je ostavio kratki zapis o njoj. Spoznaje iz osmanskih izvora nadopunjuju se podacima iz vrela zapadne provenijencije koje su objelodanili Franjo Rački, Mijo Batinić, Mile Bogović i Nataša Štefanec, te historiografskim istraživanjima Stjepana Pavičića, Hazima Šabanovića, Hamdije Kreševljakovića, Fehima Dž. Spahe, Nenada Moačanina, Milana Kruheka

⁵ Tijekom razvijenog srednjeg vijeka na području koje danas obuhvaća Lika zabilježeno je desetak župa: Lika, Gacka, Krbava, Brinjska, Buška, Hotučka, Lapačka, Nebljuška, Odorjanska i Unska. (Holjevac, 2009: 429; Pavičić 1962: 15-17).

⁶ Razlika u ovim vrstama deftera je u obavijesnom potencijalu izvora; detaljni defteri su podacima mnogo bogatiji jer „u detalje“ opisuju izvore prihoda u sandžaku i razdiobu tih prihoda spahijama, za razliku od sumarnih koji daju samo zbirni pregled, odnosno rekapitulaciju najvažnijih podataka zapisanih u detaljnim defterima.

i drugih povjesničara. Prilikom pripreme rada konzultirane su i studije arheoloških i terenskih istraživanja lokaliteta Gradina odnosno Stari grad.⁷

2. Vojno-administrativna i sudska organizacija Krbave pod osmanskom vlašću

Prvi osmanski izvori u kojima se navodi toponim Krbava (*Qurbâva* قرباوه) su dva porezna popisa Bosanskog sandžaka iz 1528.-30. godine, od kojih je jedan detaljni, a drugi sumarni.⁸ Osvojeni dijelovi Krbave isprva su bili priključeni Bosanskom sandžaku kao dio privremene vojne jedinice zvane „Vilajet Hrvat“ odnosno „Hrvatski vilajet“ (*Vilâyet-i Hırvat*) s vojvodom na čelu, a nakon što je 1537. godine osvojen i Klis, posljednji grad Hrvatskog kraljevstva južno od Velebita, osnovan je Kliški sandžak u čiji sastav je ušla i Krbava. U sastavu Kliškog sandžaka Krbava je ostala sve do 1580. godine kada se, prilikom reorganizacije vojnoadministrativnog sustava, osnovao novi sandžak za teritorije zapadno, jugozapadno i sjeverozapadno od rijeke Krke u koji su, uz dijelove sjeverne Dalmacije i Like dospjeli i svi osmanski teritoriji u Krbavi.⁹ Ovaj se sandžak u povijesnim izvorima ponekad nazivao i sandžak Lika, što znači da se tijekom osmanske vlasti naziv Lika, koji se u predosmanskom razdoblju koristio samo za jednu županiju, protegnuo na teritorij cijelog sandžaka i koristio se kao istoznačnica u administrativnom smislu s nazivom sandžak Krka. Usporedo s tim procesom, toponim Krbava kao naziv za širu teritorijalnu jedinicu (*Qurbâva nâhiyesi*) više ne pronalazimo u osmanskim povijesnim izvorima odnosno poreznim popisima. U poreznim popisima taj se toponim dalje koristi kao ime za rijeku ponornicu (*nehr-i Qurbâva*).

Službeno sjedište sandžaka bilo je u Kninu, no sandžakbeg je povremeno boravio i u Udbini i u ličkom Ribniku. Kreševljaković navodi da je sandžakbeg boravio u Udbini od 1649. do 1653. godine dok su se oko Knina vodile teške borbe u vrijeme Kandijskog rata između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva (Kreševljaković, 1980: 115). U Udbini je tijekom 17. stoljeća boravio i kadija (Rački, 1882: 184; Batinić, 1884: 144). Vjerojatno se radilo o kadiji kadiluka Krka kojemu je glavno sjedište bilo u Kninu. Nahija utvrde Udbina (*nâhiye-i gal'a-ı Udvîne*) prvi se put spominje u poreznom popisu 1574. godine (TD 533: 622-629). Pod istim nazivom susreće se i u popisu iz 1585. godine (TD 622: 399/A-404/B). Udbina i udbinska nahija popisane su i 1604. godine (TD 13 / 119: 250-254). Ostale nahije u Krbavi koje su bile ustrojene početkom 70-ih godina 16. stoljeća i kao takve

⁷ Kolak (2014, 425-445); Kolak (2018).

⁸ TD 157, 1082; TD 164 (366-368).

⁹ Organiziranje novoga sandžaka treba promatrati u kontekstu nastojanja Osmanlija da ojačaju demografski, vojni i gospodarski potencijal cijelog zapadnog serhada radi utvrđivanja osmanske obrane prema Hrvatskoj i Slavonskoj krajini, naročito nakon početka gradnje Karlovca 1579. godine.

upisane u porezne popise iz 1574., 1585. i 1604. godine su: Mazin, Nebluh, Lapac i utvrde Bilaj Bunić.

3. Tvrđava Udbina (*qal'a-ı Udvîne*)

Osmanlije su zauzeli Udbinu u kasno proljeće 1527. godine. Zbog iznimnog strateškog položaja na povišenom brdu gotovo u središtu Krbavskog polja, odmah su je odabrali za glavnu tvrđavu osvojenoga područja. K tome, i prometno je bila dobro povezana sa susjednim prekodinarskim područjima zapadne Bosne. Prema tvrdnjama S. Pavičića, Osmanlije su zatekli solidno očuvano utvrđenje (Pavičić, 1962: 128). No bez obzira na stupanj sačuvanosti utvrde, zapadni izvori navode da je Udbinu Gazi Husrev-beg nakon osvajanja dao popraviti, te već 1533. godine sagraditi podgrađe ispod utvrde (Pavičić, 1962:128). Sasvim je sigurno da su popravci bili nužni i zbog vojnootbrambenih razloga, ali morala se vršiti i prenamjena nekog objekta u tvrđavi za vjerske potrebe muslimanskih vojnika. Naime, Osmanlije su iz temelja gradili tvrđavsku džamiju ili mesdžid samo ako u utvrdi nije postojao prikladan objekt koji bi se mogao prenamjeniti u tu svrhu. Podatak o gradnji trgovišta 1533. godine iznimno je značajan jer u popisu iz 1550. godine nema spomena postojanju varoši u Udbini.

S preuzimanjem utvrde, Osmanlije su preuzeli i kasnosrednjovjekovno ime; u osmanskim izvorima utvrđenje se naziva Udvin (Udvîne او دوينه), počevši od najranijih povijesnih izvora. Već 1528. godine u Udbini je bilo smješteno 107 vojnika (*nefer*) koji su za svoju vojnu službu bili plaćeni dnevnicom (*'ulûfe*) u gotovini (MAD 540, 218). Carska riznica je dnevno izdvajala za plaće udbinskih nefera ulufedžija (*'ulûfeciyân*) 473 akče, što je tromjesečno iznosilo 42 745 akči, a na godišnjoj razini nemalih 170 980 akči. Brojnost posade i povećani iznos koji je država osiguravala za plaće udbinskih vojnika, govori o važnosti Udbine u vojno-strateškim planovima Porte na zapadnom serhadu.¹⁰ Svi udbinski neferi pripadali su rodu mustahfiza ili čuvara utvrda. Nešto kasnije Osmanlije u Udbinu smještaju i operativne rodove vojske (azape i martolose kao pokretljivo pješništvo i farise kao lake konjanike) koji su bili nužni za daljnje prodore prema Senjskoj i Otočkoj kapetaniji i Bihaću te za uspješno vođenje „malog rata“ na granici. No s obzirom da se u poreznom popisu iz 1528.-30. kao držatelji ili korisnici zakupnih posjeda (čiflika) u Krbavi navode bešlije ta bi činjenica govorila u prilog postojanju i lakih konjanika u samoj utvrdi ili u neposrednoj blizini već od samog početka osmanske vlasti.¹¹

¹⁰ Osmanlije su tada držali još dvije utvrde u Lici: Novi u kojem su bila smještena sedamdeset trojica ulufedžija i Bilaj u kojem je bilo 55 vojnika. Godine 1530. Osmanlije su na tom dijelu serhada držali ukupno 235 vojnika za čije je plaće trebalo izdvojiti 369 280 akči. MAD, 540: 218.

¹¹ Prema G. Bayerleu bešlije (*beşlüyân*) su pripadnici pomoćnog vojnog odreda u tvrđavi, a ime odreda potječe od načina regrutacije (*beş* – pet, izvorno je svakih pet kućanstava nekog sela bilo obvezano dati jednog bešliju). H. Šabanović navodi da su bešlije laka konjica garnizona u

Osmanlije su tako mogli nadzirati široki prostor i ujedno čuvati utvrdu stalnim vojnicima. Tijekom 17. stoljeća odrede bešlija vjerojatno su zamijenili farisi, dok su oni možda bili povremeno mobilizirani u slučaju potrebe.¹² U Udbini se već 1530. godine nalazio vojvoda ili subaša. Vojvode su obnašale vojno-upravne dužnosti nad širim teritorijem (u svojstvu zamjenika sandžakbega u pograničnom vilajetu), ali ponekad i u svojstvu zapovjednika nad stotinjak vojnika.¹³ U izvorima iz 1528.-1530. godine navode se Sinan vojvoda i Kejvan vojvoda.¹⁴

Otvoreno je pitanje jesu li Osmanlije 1528. godine pokušali smjestiti vojnike i u utvrdu Bunić kako bi smanjili pritisak na Udbinu. Pretpostavljamo da jesu, ali zbog isturenog položaja te utvrde i stalne nesigurnosti nisu je uspjeli osigurati posadom sve do 70-ih godina 16. stoljeća.¹⁵ I ostali su gradovi u okolici Udbine, poput Komića, Vranika, Podlapca, Gračaca i Kukovca ostali ruševni ili napušteni.¹⁶

Osmanska Udbina je bila često napadana od snaga Primorske krajine i uskoka nakon njihova prelaska u Senj poslije pada Klisa 1537. godine. U zapadnim povijesnim izvorima evidentiran je napad Ivana Karlovića 1528. godine (Kruhek, 1997: 67), zatim Vuka Auersperga i krajiških vojnika u rano ljeto 1544. godine. Tom je prilikom bilo zapaljeno podgrađe i jedan dio utvrde. Iako glavna kula u koju su se sklonili vojnici i stanovnici podgrađa nije bila osvojena, bilo je više od pedesetak zarobljenih i poginulih ljudi i mnogo otete stoke. K tome, spaljene su bile sve kuće u ograđenom podgrađu i izvan njega. Da je šteta nanesena utvrdi morala biti znatna, govori podatak da je ubrzo poslije toga događaja došla povećana vojska na čelu s Murad-begom¹⁷ iz zapadnih bosanskih krajeva kako bi štitila osmanske podanike dok popravljaju tvrđavu i podgrađe (Pavičić, 1962: 129). Vjerojatno je upravo ova epizoda ekstenzivnog popravka Udbine evidentirana i u osmanskim izvorima. Na-

---

pograničnim tvrđavama i da im je zadatak bio da prema potrebi provaljuju u neprijateljsku zemlju. Ističe da lokalne bešlije treba razlikovati od istoimenih vojnika sastavljenih od janičara koji su dobivali 5 akči dnevno. Klára Hegyi je pak zaključila da su farisi i bešlije u osnovi iste vrste jedinica u ugarskim pograničnim utvrđama, ali različitih naziva. Usporediti: Bayerle (1997: 21), Čelebi (1967: 591), Hegyi (2018: 131).

¹² TD 284: 418, 420.

¹³ Močanin (2000: 81)

¹⁴ TD 164: 364.

¹⁵ Iako o prisutnosti posade u Buniću nemamo nikakve informacije, s obzirom na spomen „nahije utvrde Bunić“ u detaljnom popisu iz 1528.-30. godine može se pretpostaviti da su Osmanlije nastojali integrirati i tu utvrdu u svoj vojni sustav, ali je zbog isturenog položaja i stalne nesigurnosti nisu uspjeli osigurati posadom sve do 70-ih godina 16. stoljeća TD 157: 1082.

¹⁶ Navedeni se gradovi u poreznom popisu iz 1550. godine navode kao ruševni. Utvrdu Kukovac iz osmanskih popisa mogli bismo identificirati s gradom Kukljica koji navodi Kruhek. Usporediti TD 284: 23, 231, 402.; Kruhek (1993: 100, 110).

¹⁷ Misli se na Murad-bega kojeg starija historiografija naziva Tardić. Prema novijim istraživanjima šibenske arhivske građe Kristijan Juran mišljenja je da se Murad-beg prezivao Gajdić. Vidjeti: Juran (2016: 231-239).

ime, sačuvan je dokument datiran 28. redžebom 958. (1. kolovoza 1551.), u kojem osmanska administracija bilježi izdatke za popravak utvrde. S obzirom da na margini dokumenta postoji i zapis o načinu financiranja popravka Udbine datiran 22. rebiulahirom 956. (20. svibnja 1549.), zaključujemo da se građevinski poduhvat renovacije Udbine odvijao u razdoblju između svibnja 1549. i kolovoza 1551. godine; potonjeg datuma svi računi su uredno evidentirani u računovodstvenoj knjizi središnje istanbulske *defterhane*. Za provedbe i financije bili su zaduženi kadija Sarajeva i Neretve mevlana Alauddin i tadašnji kliški sandžakbeg Bidžan-beg. Izdatci su se odnosili na građevinski materijal, specijalizirane majstore i džerahore.¹⁸ Osmanlije su Udbinu popravljali i 977. hidžretske godine (1569.-1570.) za što je također bilo potrebno angažirati džerahore iz Kliškog i Bosanskog sandžaka.¹⁹ Sve time stvorena je jaka obrambena fortifikacija o kojoj je 1578. godine pisao i krajiški zapovjednik Ivan Ferenberg kada je predlagao da se osvoje Udbina, Bunić i Bilaj kako bi se zaštitila buduća utvrda Karlovac (Kruhek, 2013: 484). Iako su tada postojali planovi na habsburškoj strani za preotimanje Udbine, nisu se realizirali. Bez obzira na velik broj ljudi koji su sudjelovali u pograničnim sukobima, prepadima i protuprepadima, poduhvati su ipak ostajali na razini pojedinačnih akcija uskočkih i krajiških zapovjednika kojima su ciljevi bili ratni plijen i uznemiravanje osmanske strane, a ne vraćanje Udbine i Krbave. Još jedan takav napad na Udbinu zabilježen je i 1582. godine (Šabanović, 1967: 221).

Sljedeći izvori koji nam govore o sastavu vojske u Udbini dva su habsburška špijunska izvješća o stanju vojske na osmanskom serhadu nastala 1577. godine (Štefanec, 2014: 224). Naime, da bi mogle uspješno ratovati i pravovremeno se organizirati, i habsburška su i mletačka strana prikupljale informacije o sastavu i brojnosti osmanske vojske, rodovima vojske, stanju utvrda, važnijim objektima u utvrdi, zapovjednicima, oružju, obrambenim i navalnim potencijalima u bližoj i daljoj okolini (selima, broju ljudi sposobnih za oružje, važnijim objektima), odnosno o svemu što je važno za učinkovito organiziranje napada. Nema razloga pretjerano sumnjati u istinitost prikupljenih informacija jer su sve strane, uključujući i osmansku, imale mrežu doušnika i obično su bile dobro informirane o stanju na terenu (Moačanin, 2011: 77-88; Štefanec, 2014: 211; Zahirović, 2005: 189-198). S obzirom da su 1577. godine u samo nekoliko dana razlike nastala dva špijunska izvještaja koje je tadašnji zapovjednik Hrvatske krajine Hans Auersperg slao u Beč radi savjetovanja na dvoru o daljnjoj organizaciji protuosmanskog obrambenog sustava, te da je i sam Auersperg drugo izvješće smatrao pouzdanijim i preciznijim, i mi se prilikom rekonstrukcije stanja u osmanskoj Udbini služimo podacima iz drugog popisa.²⁰

¹⁸ MAD.d., 00055: 21, 22.

¹⁹ Sultanski je dvor izdao zapovijed 10. ševvala 977. (18. ožujka 1570.) da se za potrebe popravka Udbine angažiraju džerahori iz Kliškog i Bosanskog sandžaka. MD 9, 140, 143. Džerahori (*cerâhorân*) su bili majstori i radnici koji su se za vojne potrebe regrutirali iz redova raje.

²⁰ Izvor objavljen u: Štefanec (2014: 224).

Prema navedenom habsburškom špijunskom izvješću iz 1577. godine utvrdom je tada zapovijedao *Chieuanaga*, što jako dobro korespondira s Kejvan-agom kojeg pronalazimo u osmanskim poreznim popisima iz 1574. i 1585. godine.²¹ U utvrdenju je bilo smješteno 280 konjanika²² kojima su bili nadređeni trojica aga: *All Aga Khardasseuich* (Ali-aga Kardašević?) koji je pod sobom imao 60 konjanika, *Hasan Aga Bardaritsch* (Hasan-aga Brdarić?)²³ koji je bio nadređen sedamdesetorici konjanika, a potom je dobio pod zapovijed još stotinu konjanika nakon osvajanja Like, *Ohsmān Aga des Bäräkhouitsch Son* (Barakovićev sin Osman-aga) koji je imao pod sobom 50 konjanika.²⁴ U utvrdu je bilo smješteno i 270 plaćenih pješaka, od čega je sam Kejvan-aga zapovijedao stotini janičara ili strijelaca. *Malkotsch harumbassa* (Malkoč harambaša) bio je nadređen tridesetorici pješaka, a *Asapaga* (očito aga azapa, ne navodi mu se ime, op. a.) i *Mehmetaga* (Mehmed-aga) imali su pod sobom po sedamdesetoricu pješaka. Uz ove plaćene pješake, postojala su još tridesetorica neplaćenih pješaka bez zapovjednika. Radilo se vjerojatno o martolosima koji su uz regularne plaćene vojnike provaljivali „u malom ratu“ preko granice. Godine 1577. u udbinskoj utvrdu bilo je sveukupno 580 vojnika, što je Udbinu činilo pravim vojničkim gradom i najčvršćom utvrdom na širem prostoru zapadnog serhada, a informacija o postojanju janičara u Udbini pridonosi takvoj slici. U isto to vrijeme ostale utvrde po Krbavi i Lici koje su do tada već bile obnovljene, iako su imale popriličan broj vojnika, bile su znatno slabije. Bunić je imao 120 konjanika, 120 janičara i 30 martolosa 30; Boričevac 40 konjanika i 150 plaćenih i neplaćenih pješaka; Ostrvica 30 konjanika, 30 pješaka i 30 martolosa.²⁵

Prema drugom špijunskom izvješću, ovaj puta mletačko-osmanskog podrijetla²⁶, koji potječe iz 20-ih godina 17. stoljeća Udbina je bila naselje ograđeno bedemima s tvrđavom i tristo kuća. Zapravo se radilo o utvrđenome gradu.²⁷ Imala je petstoti-

²¹ TD 622, 399/A. Mala je mogućnost da su Kejvan vojvoda i Kejvan dizdar jedna te ista osoba, jer se oba spominju u poreznim popisima, iako bi činjenica objedinjavanja funkcija u jednoj osobi govorila u prilog tezi da su pojedine osobe za života obnašale iznimno odgovorne dužnosti u osmanskom vojno-upravnom sustavu na serhadu. Na taj su način mogle steći veliki utjecaj i moć na pograničju.

²² Zahvaljujem kolegici Nataši Štefanec na pojašnjenju njemačkog termina *Pferd* u kontekstu habsburških izvještaja.

²³ Husein-aga *Brdarić* i braća mu Halil i Behlul, sinovi Hasan-age, držali su 1585. godine čiftlik koji se sastojao od dijelova zemina udbinskoga polja, dijelova mezri Tuhlić (?), Duga Vas, Slana, livade, ispasišta i ljetnog pašnjaka. TD 622, 403/B.

²⁴ Pojedince s identičnim imenima i titulama, a Brdarića i s prezimenom, nalazimo i u osmanskim poreznim popisima iz gotovo istog vremena (TD 533, 622-629) ili bliskog vremena (TD 622), što ovo špijunsko izvješće čini izvrsnim izvorom za daljnje komparativne analize i na drugim dijelovima osmanskog pograničja.

²⁵ Štefanec (2014: 224).

²⁶ Radilo se vjerojatno o osmanskim podanicima koji su djelovali kao špijuni Mletačke Republike. O tome više u: Zahirović (2005: 195-196) i Moaćanin (2011: 77-88).

²⁷ *Citta murata in fortezza, che col borgo ha 300 case in circa*. Usporediti: Batinić (1884: 144); Rački (1882: 184).

njak pješaka i konjanika kojima je zapovijedalo nekoliko aga i kapetan. U selima u Krbavi odnosno u udbinskoj okolici (to jest u nahiji) bilo je oko tisuću kuća i oko tisuću i petsto ljudi sposobnih za oružje, što znači da je okolica bila dobro naseljena.²⁸ Do tada su u Lici već bili obnovljeni i ostali gradovi poput Ribnika, Gračaca, Perušića te je obrana cijelog osmanskog pograničnog pojasa prema Hrvatskoj krajini bila znatno ojačana. Sama Udbina postala je u međuvremenu i kapetanijom, odnosno službeno je zadobila rang tvrđave višeg značaja.

I sredinom 17. stoljeća Udbina je bila najjača fortifikacija na dijelu Osmanskog Carstva nasuprot Hrvatskoj krajini. Prema osmanskome vojnom popisu ulufedžija iz 1643. godine, u Udbini je bilo sveukupno 327 ulufedžija raspoređenih u složenom fortifikacijskom sustavu. Podno utvrde izgrađena je bila palanka, drveno utvrđenje u kojem je bio smješten 91 vojnik, od čega 10 mustahfiza, 48 azapa, 14 topnika i 19 martolosa. U samoj Udbini, vjerojatno u utvrđenom podgrađu, bilo je 215 vojnika, od čega 36 mustahfiza, 57 azapa, 66 farisa, 14 topnika i 42 martolosa. U novoj kuli bilo je 9 mustahfiza, a u staroj kuli 12 azapa.²⁹ Za tu staru kulu iz osmanskog vojnog popisa Milan Kruhek pretpostavlja da je ustvari stara krbavska utvrda koja je bila napuštena krajem 14. i početkom 15. stoljeća nakon gradnje Udbine, a koju su Osmanlije ponovno stavili u uporabu i koristili je kao stražarnicu ili predstražu Udbine. Odatle i naziv u narodu „Karaula“ (Kruhek, 1993: 102).³⁰ Drugim riječima, fortifikacijski sustav Udbine u 17. stoljeću se sastojao od stare kule koja je služila kao stražarnica, nove utvrde koju je činila kula s podgrađem opasanim bedemom i palanke.

Prema rodovima vojske u fortifikacijskom sustavu Udbine bilo je najviše azapa (117), potom farisa (66), pa martolosa (61) i mustahfiza (55), a ponajmanje topnika (28). Istaknimo da ovo nije nipošto mali broj topnika; Udbina je imala najviše topnika od svih tvrđava na ličko-krbavskom serhadu što pretpostavlja da je bila dobro oboružana topovima. Veći broj operativnih rodova vojske dovodi se u vezu s geografijom terena, načinom ratovanja („mali rat na granici“) i s uvođenjem vatrenog oružja.

Na čelu udbinske tvrđave te 1643. godine bio je Ibrahim-aga dizdar, a čehaja (*kethüda*) utvrde bio je Hasan. Vjersko osoblje u tvrđavskoj džamiji činili su imam Ahmed te Murad koji je obavljao službu halife i mujezina. Dužnost glavnog stjegonoše (*‘alemdâr*) u tvrđavi obavljao je Husein. Kapetan (*qapûdân*) je dolazio iz redova azapa i imao je najviši iznos plaće u utvrdi (30 akči dnevno), što govori o njegovoj ulozi u vojnom sustavu Udbine. Tu je dužnost godine 1643. obavljao Murad, sin Alijev.³¹ Kao što je vidljivo iz izvora, kapetan i dizdar istovremeno su

²⁸ Rački (1882: 184); Batinić (1884: 144).

²⁹ Codices Mixti (MXT) 627.

³⁰ U osmanskome poreznom popisu iz 1585. godine „karaula“ se bilježi na mezri koju je obrađivao Kurd Ali Mustafin sin. TD 622: 404/B.

³¹ MXT 627.

postojali u utvrđi; dizdar je upravljao utvrdom, a kapetan je bio na čelu odreda aza-pa. No uloga kapetana u vojnom sustavu Udbine morala je biti mnogo značajnija negoli je to samo vođa jednog odreda pješadije. Takav se zaključak stječe iz iznosa plaće kapetana. Budući da se radilo o utvrđi smještenoj na osjetljivom dijelu pograničja, on je vjerojatno upravljao svim mobilnim odredima u utvrđi i bio je zadužen za ratne operacije upravljene ka neprijateljskom teritoriju dok je dizdar zapovijedao mustahfizima i bio zadužen za čuvanje i obranu utvrde. U skladu s primjerima u nekim drugim utvrđama, mogli bismo ustvrditi da je kapetan bio nadređen dizdaru.³² Od poznatijih kapetana spomenimo Mustafa-agu, *kapetana udvinskoga i ličkoga*, koji je uputio prijateljsko pismo Petru Smiljaniću oko 1648. godine, a poslije obnašao i dužnost sandžakbega sandžaka Krka –Lika od 1653. do 1656. godine. Njega muslimanska epska narodna pjesma pamti kao junaka Mustaj-bega ličkog (Kreševljaković 1980: 120).

Ustroj udbinskih nefera bio je isti kao i u drugim utvrđama na osmanskome serhadu; dijelili su se u skupine ili džemate (*cemâ'at*) kao veće borbene odrede, buljuka (*bölük*) kao manje odrede i odrede do desetak vojnika (*oda*). Vojnici su velikom većinom bili muslimani raspoređeni u 15-ak džemata. Nekoliko kršćana, ne više od desetak vojnika, zabilježeno je u džematu martolosa u dvije ode u palanki i njima su na čelu bili poglavari oda (*seroda*) Bekir *kul* i Ibrahim *divâne*.³³

Godine 1643. godine u Udbini je bilo manje vojnika nego 1577. godine, što se može objasniti većom sigurnošću osmanskog serhada nakon što je ojačana obrana obnovom brojnih utvrda po Lici i Krbavi, pomicanjem granice s Pounja prema Pokuplju nakon osvajanja Bihaća 1592. godine te dužim periodom mira s Habsburškom Monarhijom nakon mira na ušću Žitve 1606. godine.

Kroz Udbinu je, na svom proputovanju sandžakom Krka – Lika negdje između rujna 1660. godine i lipnja 1664. godine, u jeku Kandijskoga rata, prošao i poznati osmanski putnik i putopisac Evlija Čelebi. Nije se mnogo zadržao na opisu ovog grada, no obavijestio nas je da utvrda ima kapetana i dvijestotine dobro naoružanih vojnika. Također nam je potvrdio da se u tvrđavi nalazila džamija i više skladišta, vjerojatno za žito i stočnu hranu.³⁴ Budući da je u najranije vrijeme osmanske vlasti nad Udbinom teško bilo doći do hrane zbog nedostatka stanovništva i poteškoća u opskrbi, kao i zbog stalnih napada, više ambara u utvrđi za skladištenje veće količine hrane je bila nužna potreba. O tome nas obavještavaju i zapadni izvori koji otkrivaju da su Osmanlije iz Udbine vrlo rano uspostavili veze s Hrvatima oko Brinja i Tršca, uglavnom kmetovima s frankopanskih posjeda, od kojih su kupovali namirnice (Pavičić, 1962: 128).³⁵ Kasnije se u ambarima vjerojatno pohranjivalo

³² Usporediti: Močanin (2000: 78-79).

³³ MXT 627.

³⁴ Evliya Čelebi (2001: 271).

³⁵ Trgovinu s udbinskim *Turcima* zabranio je kralj Ferdinand već 1529. ali je usprkos tome nastavljena.

žito i brašno koje su stanovnici Udbine sami mljeli u vodenicama koje su bile podignute (ili popravljene i ponovno stavljene u funkciju) na rijeci Krbavi. Zanimljivo je otkriće u poreznom popisu iz 1574. godine da je na rijeci Krbavi postojalo čak jedanaest vodenica (*âsyâb*) koje su bile u korištenju (*der tesarruf*) stanovnika varoši, mustahfiza, azapa i bešlija utvrde Udbina. Država je procijenila prihod od poreza na te vodenice na 165 akči. Osim navedenih, na rijeci Krbavi djelovale su još četiri vodenice koje su koristili Ibrahim, Kara Veli i Ahmed *hodža*³⁶ i od kojih je država ubirala 60 akči prihoda. Porez na svaku vodenicu iznosio je 15 akči što znači da su radile pola godine vjerojatno stoga jer je ponornica ljeti znala presušiti. Ovi nam povijesni podatci govore da se stanovništvo Udbine koristilo hidrografskim potencijalima rijeke Krbave za mljevenje žita i dobivanje brašna, te da je žito igralo značajnu ulogu u prehrani ondašnjeg muslimanskog stanovništva u Udbini. I u poreznom popisu iz 1585. godine naveden je isti broj vodenica, no izmijenilo se donekle pravo korištenja mlinskim kamenjem. Mlinove koje su koristili stanovnici i posadnici utvrde i dalje su bili u njihovoj uporabi, dok su oni koje su koristili Ibrahim, Kara Veli i Ahmed *hodža* prešli u vlasništvo njihovih sinova. Tako su sinovi Kara Velija Ibrahim i Ćirkin te Omer sin Ahmeda *hodže* upisani kao novi korisnici.³⁷ Ovi nam podatci govore o kontinuitetu života pojedinih muslimanskih obitelji na udbinskom području.

U podgrađu utvrde s vremenom se počela odvijati i trgovina. Naime, u porezni popis iz 1574. godine upisuje se „sama tvrđava Udvena s varoši“ (*nefs-i qal'a-i Udvine ma'a vâroş*), što znači da se dotada razvilo trgovište. Državne su vlasti počele naplaćivati razne pristojbe, a ukupni iznos je procijenjen na 520 akči. Upisane su stavke: kopnena carina odnosno tržna pristojba na kupoprodaju većih količina robe koja je pristizala konjskim ili kolskim tovarom (*bâc-i siyâh*), pristojba od privođenja na sud (*ihzâriye*), tržno nadzorništvo i globe (*ihţisâb*), svadbarina ili porez na udaju (*resm-i arûs*), novčana kazna za teške prijestupe (*cürm-ü cinâyet*), sudske pristojbe (*niyâbet*), pristojba na poljsku štetu (*polâçina*).³⁸ Iz navedenih upisa zaključujemo da se u podgrađu počela odvijati tjedna trgovačka aktivnost (sedmični trg ili pazarni dan); da je profunkcioniralo tržno nadzorništvo (dužnost koju je obavljao *muhţesib* ili možda *nâ'ib*) odnosno da se vršilo nadgledavanje cijena i ispravnost mjera tijekom održavanja pazarnoga dana te da su se počele ubirati uobičajene pristojbe od prisutnih trgovaca i obrtnika. Od naseljenog stanovništva počela se ubirati svadbarina (pristojba prilikom udaje *kêri*). Osim toga, doznajemo i da se uokolo podgrađa na plodnim parcelama raširilo ratarstvo te se počela ubirati pristojba za čuvanje usjeva kao i nadoknada za štetu koju je usjevima nanosila stoka. U popisu

³⁶ Titula *hodža* (*hoca*) stajala je uz vjeroučitelje, ali mogli su je nositi i obrazovani pojedinci koji su obavljali neke upravne dužnosti, čak se bavili i trgovinom. Pakalın (1993: 845).

³⁷ TD 622, 399/A

³⁸ TD 533, 622.

iz 1585. godine procijenjeni iznos od svih navedenih stavki ponešto se snizio, te je iznosio 450 akči.³⁹ Ovaj podatak moguće je tumačiti padom trgovačke aktivnosti, te nižim globama i kaznama, ali i precijenjenim iznosom u prvom defteru. Kako god, Udbina je i 1585. godine bila najznačajnije trgovište Krbave i Like. S obzirom na naziv *varoš* zaključujemo da je podgrađe Udbine ipak imalo prvenstveno agrarni značaj, odnosno da je civilno stanovništvo ponajvećma živjelo od prodaje poljoprivrednih proizvoda koje je proizvodilo po okolnim čiflicima. U podgrađu u popisima iz 1574. i 1585. godine nije bio zabilježen islamski vjerski objekt, što znači da je postojala samo tvrđavska džamija.

4. Nahija utvrde Udbina (*nâhiye-i qal'a-ı Udvîne*)

Udbinska nahija ili nahija utvrde Udbina pod tim se nazivom prvi put sistematično popisuje poreznim popisom iz 1574. godine. (TD 533, 622-629), kada se i detaljno određuju granice nahije. Prije toga udbinsko područje bilo je popisano u okviru širih teritorijalnih jedinica, o čemu je već bilo riječi u poglavlju o sudsko-administrativnoj organizaciji. Osmanska se vlast u Krbavi i Lici uspostavljala dugo i sporo zbog depopulacije i stalne nesigurnosti. Stoga su veliki dijelovi pustog zemljišta bili pretvoreni u zakupne poljoprivredne površine ili čiflike koje je za niske fiksne iznose vlast dodijelila zainteresiranim pojedincima.⁴⁰ Godine 1528.-30. takvih je čiflika na udbinskome području i u cijeloj Krbavi bilo šest, a kao držatelji pojedinih čiflika pojavljuju se: 1. bešlija Hasan, bešlija Timurhan i Iskender⁴¹; 2. Hasan i Davud sinovi Dobruka (Dobrovuka?), Hasan i Junus sinovi Ahmedovi⁴²; 3. bešlija Hasan, Husein čauš, Ferhad Lugić, bešlija Iskender i Hasan sin Džaferov, Jusuf, Nesuh, Hasan imam, Kejvan vojvoda i Nesuh Alagozov sin⁴³; 4. Blaž Trgočić⁴⁴; 5. Petar Gučić⁴⁵; 6. vojvoda Sinan, čovjek iz svite nekadašnjeg bosanskoga

³⁹ TD 622, 399/A

⁴⁰ O čiflicima kao pustoselinama koje su davane u zakup za niske svote u nesigurnim pograničnim krajevima v. Močanin (1999: 126).

⁴¹ Čiflik je obuhvaćao mezre Veliko i Malo Podkrbavje i Pećane u blizini Udbine u Vilajetu Hrvati. Prihod od čiflika bio je procijenjen na niski iznos od 65 akči. TD 157, 1082.

⁴² Čiflik je obuhvaćao ljetno ispasište Mazin koje je pripadalo Udbini u Vilajetu Hrvati. Prihod je bio procijenjen na 65 akči. TD 157, 1082.

⁴³ Za njihov čiflik je navedeno da se nalazi u Vilajetu Hrvati, a obuhvaćao je brojne mezre blizu utvrda Bunić, Udbina i Komić. Radilo se o čifliku koji je bio u korištenju većeg broja dionika, a prihod je bio procijenjen na 135 akči. TD 157, 1082.

⁴⁴ Njegov je čiflik također pripadao Vilajetu Hrvati u nahiji Krbava, a sastojao se od sela (*köylük*) Duga Vas i Korita. Prihod je bio procijenjen na 60 akči. Termin *köylük* sugerirao bi prisutnost stanovništva na tome području. TD 157, 1082-83.

⁴⁵ Njegov je čiflik također pripadao Vilajetu Hrvati u nahiji Krbava, a obuhvaćao je sela (*köylük*) Gospina Gorica i Jošane. Petrovo prezime može se čitati i kao Gočić. Radi li se možda o članu poznate krbavske obitelji Gusić (Gušić)? Termin *köylük* također bi sugerirao prisutnost stanovništva. Prihod je bio procijenjen na 65 akči. TD 157, 1083.

sandžakbega Junus-paše.⁴⁶ Iz podataka je razvidno da su držatelji čiflika po Krbavi u najranije vrijeme bili uglavnom članovi tvrđavske posade u Udbini i ugledniji pojedinci iz osmanskog upravnog aparata. No s obzirom na unos imena Blaž i Petar mogli bismo možda postaviti tezu da su i neki autohtoni stanovnici - starosjedioci koji nisu pobjegli te konvertiti poput Ferhada Lugića - postali korisnicima zakupnog zemljišta.

U opširnom popisu iz 1528.-30. godine za gotovo sve čiflike u Krbavi se navodi da su opasna mjesta (*mahûf yerler*) uz *dâr ül-harb* te se zbog toga ne obrađuju.⁴⁷ Ipak, država je upisala niske iznose poreza na takve čiflike i dodijelila ih dvojici spahija nastojeći integrirati novoosvojeno područje u sustav osmanske vojne uprave i agrarne politike, uz opasku da oni koji će obrađivati čiflike jednom kad to bude moguće, spahiji će davati desetinu od poljoprivredne proizvodnje (*'öşür*). Kao spahije u Krbavi bili su ubilježeni Petar Preić i knez Čulin.⁴⁸

Vojne, gospodarske i demografske prilike u Krbavi nisu se stabilizirale niti dvadesetak godina kasnije. Dapače, za neke čiflike koji su ranije bili naseljeni u defteru iz 1550. godine se navodi da su posve opustjeli jer su na opasnim mjestima, a raja je pobjegla. Primjerice čiflik bešlije Hasana, Timurhana i Iskendera koji se sastojao od mezri Malo i Veliko Podkrbavje i Pećani posve je opustio.⁴⁹ Čiflik Dragiše sin Božičkova i Mirka Rajića koji se sastojao od mezre Mazin zarastao je u travu i više se nije mogao obrađivati. Puste i zapuštene zemlje počeli su sezonski koristiti transhumantni stočari – hajmani (*hâymaneler*) kao ljetna ispašišta. Stoga je država zapisala da se ubire pristojba na ispašu na takvim mjestima. Primjerice s područja oko srušenih kaštela Komić, Vranik i Podlapac država je ubirala pristojbe na ispašu u iznosu od 1500 akči.⁵⁰

Između 1550. i 1585. godine u vrijeme sandžakbegova Malkoč-bega Karaosmanovića, Ferhad-bega Sokolovića i krčkog sandžakbega Mehmed-bega poduzete su bile vrlo ozbiljne mjere rekolonizacije Like i Krbave i popravka ruševnih utvrda.⁵¹ U obnovljene utvrde Bunić, Boričevac, Ostrvica i Perušić stavljeni su bili stalni vojni garnizoni. Procesom naseljavanja trebalo je ojačati osmanske vojne pozicije prema Hr-

⁴⁶ Njegov je čiflik obuhvaćao zemlju između porušenih utvrda Vranik i Komić, sa selima Gornji i Donji Smokrići, Podal i Naklina (Namlina?). TD 157, 1082.

Junus-paša je bio bosanski sandžakbeg od 1512. do 1513. te od 1514. do 1515. godine.

⁴⁷ TD 157, 1080-1081.

⁴⁸ Petar Preić bio je otpušteni bosanski spahija. Njegov je timar obuhvaćao brojne mezre i nekoliko čiflika u Lici i Krbavi, ali i u nahijama Zrmanja, Popina, Ostrovica i Srb. Osim toga imao je prihode i sa čiflika u nahijama Saraj i Dubrovnik u Bosni. TD 164, 367-368.

⁴⁹ Vidjeti: (Spaho, 2007): 429; TD 284, 420.

⁵⁰ Spaho (2007: 22); TD 284, 23. Država je ubirala prihod na način da je uzimala ovcu ili njenu protuvrijednost u ovisnosti od veličine stočnog fonda (od velikog stada 25 akči, od srednjeg 15, a od malog stada 10 akči).

⁵¹ O procesu naseljavanja Like i Krbave, osobito Ličkoga polja i ličkih nahija Medak, Bilaj Barlete i Novi, autorica je već pisala. Vidjeti: Jurin Starčević (2022: 71-103).

vatskoj krajini, spriječiti prodore uskoka i krajišnika duboko u teritorij Osmanskog Carstva, privesti područje k agrarnoj obradi i omogućiti uvođenje redovite osmanske uprave. U tome periodu Liku i Krbavu zapljusnuli su valovi novonaseljenika kojima je osmanska vlast dala određene povlastice kako bi naselili pogranična područja osmanske države i oporavili ih u gospodarskom, demografskom i vojnom smislu.

Uz pomoć politike istimaleta⁵² i uz uvjet odterećivanja od nekih poreznih obveza (pretvaranje područja u sultanski *hâs* i oslobođenje od plaćanja džizije osmanskoj državi kroz tri godine, neupisivanje u porezni defter i oslobođenje od plaćanja desetine poljoprivredne proizvodnje spahijama), u Liku i Krbavu su pristigle brojne skupine, uglavnom vlaške provenijencije s ogromnim stočnim fondom, iz sandžaka Klis, Hercegovina i Bosna. Novodoseljenici su pristizali i iz susjednih osmanskih prekounskih područja (Srb, Glamoč, Unac), no isto tako i s teritorija pod vlašću Habsburške Monarhije (Bihać). Do sredine 70-ih godina 16. stoljeća Lika i Krbava su bile iznova naseljene i repopulirane. Osmanski nas izvori izvješćuju da su neka područja koja su i više od tridesetak godina, (pa i više od sedamdeset godina!), bila prazna, zarasla i napuštena, ponovno postala gospodarski i demografski prosperitetna.⁵³ Iz zapadnih pak izvora iščitavamo zabrinutost zbog toga što su novodoseljenici daleko ušli prema sjeveru i zapadu do samog graničnog pojasa s područjem Hrvatske krajine pod vlašću Habsburške Monarhije, sa stotinama tisuća komada stoke, i još su k tome isjekli šume i šipražje kako ih se ne bi moglo neopazice napadati (Pavičić, 1962: 131). Podigli su brojna nova naselja, osnovali nova trgovišta, te organizirali straže. Da bi se spriječilo to naseljavanje Like i Krbave, čak su započeli novi žešći napadi uskoka iz Senja. No više se nije uspjelo spriječiti osmanske vlasti u naseljavanju, demografskoj i gospodarskoj obnovi Like i Krbave. Iako se iz poreznih deftera ne može saznati ništa o novodoseljenicima koji su bili oslobođeni plaćanja poreza kroz neko vrijeme i stoga nisu bili upisani u defter 1574. godine, već i sama činjenica da se organiziraju nove nahije u Krbavi i Lici, kojih ranije nije bilo, govori o tome da su nastojanja osmanskih pokrajinskih vlasti u rekolonizaciji i repopulaciji dala rezultata. Nas dalje zanima kakva je bila situacija na udbinskom području i kako su se nove okolnosti odrazile na neposrednu okolicu Udbine.

Na području koje je pripadalo udbinskoj nahiji 1574. godine upisano je bilo 36 čiftlika, a godine 1585. 34 čiftlika, jedna mezra kao pašnjak (Kurjak), više ispašišta, zemini i 2 sela. Svi su korisnici čiftlika mahom bili muslimani. Uživatelj prvog upisanog čiftlika 1574. godine bio je Ljubunčić-aga.⁵⁴ Taj je čiftlik obuhvaćao dijelove

⁵² Politika istimaleta podrazumijevala je političku strategiju dogovora Osmanlija s nemuslimanskim stanovništvom i jamstva određenih uvjeta u cilju uspostave, učvršćivanja i stabilizacije osmanske vlasti.

⁵³ Jurin Starčević (2022).

⁵⁴ TD 533, 622. Ljubunčići su bili poznata obitelj koja je imala različite posjede diljem Kliškog sandžaka. Detaljnije u: Hafizović (2010: vol. 13, br. 48/49, 253-254).

zemina u polju varoši utvrde Udbina, dijelove mezri ili pak cijele mezre Vedro polje, Vrbljan, Duboka, Zagorani, Spračić, *Pâpâs* odnosno zemlje koje su (ranije?) koristili svećenici⁵⁵ te uz to još livada, ispašite i ljetni pašnjak. Godine 1585. taj je čiflik preuzeo dizdar utvrde Udbina Kejvan-aga od potomaka (djece) Ljubunčić-age.⁵⁶

Kao korisnici drugog čiflika upisani su 1574. godine bili Timur sin Husreva, ćehaja utvrde Udbina zajedno s Ibrahimom sinom Alije, poglavarom džemata udbinskih topnika (*sertopcu*), s Malkočem sinom Mehmeda i Omerom sinom Mustafe. Njihov je čiflik također obuhvaćao zemine u polju varoši utvrde Udbina poznate kao Zabukovica te polovicu mezre Kućac zajedno s livadom, ispašitem i ljetnim pašnjakom. Treći čiflik bio je u korištenju Ahmeda sina Nesuhova imama utvrde Udbina, Alija sina Ahmedovog, Mustafe Velija, Mustafe sina Halilovog, Alija sina Velija, Mustafe sina Alijevog, Mustafe sina zaimovog i još drugih dionika. Obuhvaćao je zemine polja varoši utvrde Udbina, dijelove mezri Jošani Gornji i Donji, Podpećeje, Korita, Vedro polje (poznato i kao mjesta varoši), Spračić s livadom, ispašitem i ljetnim pašnjakom.⁵⁷ Četvrti čiflik bio je u korištenju Ahmed-age sina Kasimovog, a sastojao se od mezri Visuć, Podborak, Uglešić, Kućac, livade (*çâyır*) Donja Plana, ispašita i ljetnog pašnjaka.⁵⁸ I tako redom. Kao korisnici svih 36 čiflika (odnosno 34 čiflika godine 1585.) javljaju se brojni muslimani. Neki od njih nose titule iz kojih je vidljivo da su pripadali upravnom aparatu osmanske države, poput Mustafe emina sina Mahmudova, pisara Mehmeda sina Abdijeva i Kejvana vojvode koji je bio uglednija ličnost jer je pored njegova imena upisano da je hadžija.⁵⁹ K tome, doznajemo da je Kejvan vojvoda imao više sinova, a imenom se spominju Jusuf i Husein koji su, zajedno s još nekim muslimanima, koristili čiflik koji se sastojao od zemina udbinskoga polja, mezre Veliko selo i Komić i drugih zemljišnih jedinica.⁶⁰ Drugi su pak bili nositelji dužnosti u udbinskoj utvrdi poput Memija vratara (*bevâb*), Malkoča poglavara haramija (*serhârâmi*), Kejvan-age i Hasan-age sinova Kasimovih, Alija-age azapa, Mehmeda-age azapa, Omer-age dizdara utvrde Gradčac, Hasana ćehaje itd. Jedan pojedinac kojem nije navedeno ime bio je vodič (*kulaguz*).⁶¹ Nekima je pak upisano podrijetlo (Nesuh *Bosna*) ili im je pridodana oznaka iz koje možemo zaključiti ponešto o društvenim kategorijama kojima su pripadali (Ferhad *kul*, Ahmed spahija) ili osobinama po kojima su bili prepoznatljivi (*küçük* Durak). Samo je jedan čiflik bio u korištenju nedavno islami-ziranog pojedinca (Hasan sin Ugraša).

⁵⁵ *Mezra'a-i pâpâs*. U popisu iz 1585. godine to se područje više ne zove mezrom nego zeminima.

⁵⁶ TD 622, 399/A.

⁵⁷ TD 533, 622.

⁵⁸ TD 533, 622.

⁵⁹ Muslimanski hodočasnik u Meku i Medinu.

⁶⁰ TD 622, 402/B.

⁶¹ TD 622, 402/B

Mnogi pojedinci su navedeni bez ikakvih oznaka osim imena i imena oca. Takvi najčešće nose i uobičajena muslimanska imena poput Jusuf, Hasan, Husein, Bali, Murad, Mustafa, Nesuh i Omer. No u popisima se pojavljuju i ponešto neuobičajenija imena poput Pehlivan, Turhan, Turgud, Iskender, Orhan ili Zulfikar. Iznimno je interesantno da se kao korisnice čiflika pojavljuju žene poput gospođe (*hâtûn*) Dženane Mustafine kćeri, gospođe Merjem Davudove kćeri, gospođe Kerime Davudove kćeri, gospođa Emine i Fatime(?) kćeri sarača Mehmeda.⁶² Sarača Mehmeda susrećemo kao korisnika čiflika još 1550. godine, što također govori o kontinuitetu života pojedinih muslimanskih obitelji na udbinskome području. Pojava žena kao uživateljica čiflika u popisima pridonosi tezi o nasljeđivanju čiflika u pograničnim krajevima kao nimalo neobičnoj pojavi. I sela su mogla biti u privatnom posjedu. Tako je za selo Komić navedeno da je izvan deftera, a bilo je u posjedu Hasanovog sina Hasana koji je obavljao dužnost *céhaje*.⁶³ Dakako, i dalje su korisnicima kolektivnih čiflika bili vojnici u utvrđi (*farisi*, *martolosi*, *azapi*); njima se ne navodi pojedinačno ime već ih se upisuje skupno. Neki su pak pojedinci držali više od jednog čiflika, poput Kejvan-age, dizdara stare utvrde Udbina.⁶⁴

Najviši zabilježeni prihod od čiflika iznosio je 770 akči, a najniži 49 akči. S čiflika se ubirao ušur (*öşr*), odnosno desetina od uzgojenih poljoprivrednih proizvoda. Umjesto naturalne rente mogla se dati i utvrđena protuvrijednost u novcu, koja je unošena u defter. Ubilježena su davanja od sljedećih poljoprivrednih proizvoda: pšenice, mješanca (miješanih žitarica), zobi, povrća iz povrtnjaka, sijena, lana, košnica, bijelog i crvenog luka i kupusa. Radilo se o uobičajenim ratarskim kulturama čije su se desetine upisivale u službene porezne popise. Osim ovih tradicionalnih kultura, mogle su se uzgajati i druge žitarice (poput heljde, raži itd.), specifično voće i povrće primjereno klimi i podneblju, ali te proizvode osmanski popisivači nisu unosili u popis budući da su nastojali izraditi standardizirani defter za Kliški sandžak s temeljnim proizvodima bitnima za funkcioniranje timarsko-spahijskog sustava. Na jednom od čiflika upisan je i ribnjak (*dâlyân*) pod nazivom Žabnjak.⁶⁵

Čitajući zapise o mezrama, ispasištima i zemljišnim jedinicama na čiflicima muslimana pred nama se otvara obilje lokalne toponimije. Neke od naziva mezri je lako ubicirati jer su imena zadržala kontinuitet do danas (primjerice Jošani Gornji i Donji, Mekinjan, Visuć, Komić, Rebić, Kurjak, Pećine) odnosno lako ih je išči-

⁶² TD 622, 400/A.

⁶³ TD 622, 404/B.

⁶⁴ U njegovom posjedu bila je i mezra Kurjak za koju je navedeno da je blizu „kuće rata“ pa se porez, umjesto u obliku desetine plaćao u paušalu. TD 404/A.

⁶⁵ TD 622, 400/B. Radilo se o čifliku s puno korisnika (Turgud Ibrahimov sin, Pirišah, Osman i Hasan Turgudova djeca, Mehmed Rizvanov sin, Kurd sin Turhanov, Mustafa sin Kurda, Veli sin Mehmedov, Mehmed sin Hasanov), a sastojao se od sljedećih mezri: dijelovi zemina udbinskoga polja, dijelovi mezri Vedro polje, Spračić, Gorica Gornja i Donja, Podpeće, Korita.

tati iz osmanskih izvora bez obzira na kontinuitet nazivlja (Vedro polje, Zagorani, Mirča Vas, Vrbljan, Kućac, Podpečje, Bilišina Vas, Korita, Slivje, Hrastić, Lastović, Podborak, Slana, Gorica, Duga Vas, Bobina Vas, Čivčić, Mala i Velika Brvnica, Prepolje, Krbava Pećina). Za mnoge mezre će tek trebati krenuti u posao razrješavanja lokalne toponimije i ubikacije, a daljnje istraživanje osmanskih poreznih popisa zasigurno će donijeti još mnogo novih spoznaja vrijednih za lokalnu društvenu, ekonomsku i demografsku povijest.

Zahvaljujući poreznim popisima, sada je moguće rekonstruirati posjedovnu strukturu na udbinskome području tijekom 16. stoljeća, odnosno uočiti gdje je bilo naseljeno muslimansko stanovništvo. Iako neki ugledniji musliman možda i nije živio na svome čiftliku, obično muslimansko stanovništvo, obitelji tvrđavskih vojnika, obrtnika i trgovaca, zasigurno su živjele i obrađivale svoje, već u to vrijeme nasljedne posjede.

Godine 1585. unutar nahije Udbina popisano je i selo Grabušić s dvadesetak mezri za koje se navodi da pripadaju Lapcu u nahiji Korenica (Podgorica, Kovačić, Vrhine – Vrhovine, Milić, Podrakić, Glogovo, Brezovo polje, Selište itd.).⁶⁶ U tome selu s okolnim mezzama ubilježene su bile ukupno 34 porezne jedinice (*hâne*) kršćana s kućedomaćinima. Neka od imena pojedinih kućedomaćina navodimo ovdje: knez Vuk, Vukašin, Jovan sin Vukašina, Mali sin Dragoja, Damjan, Obrad sin Đurašina, Dobrica sin Vukmana, Jovan Petar, Miloš sin Miloša, Radovan, Jovan, Obrad sin Jovana, Obrad sin Stepana, Nikola Jovan, Radojica Marko, knez Radoje sin Vukmana, Vujica, Vladosav Đurić, Ivan Radul, Radin Radul, Radovan Milašin, Jovan Milak, Radoje Šojat, Radica Milić, Radosav Marko, Radivoj Vučihna itd. Njihova su porezna podavanja bila regulirana u obliku filurije i još nekih sitnih podavanja, a sveukupno su iznosila 3300 akči.⁶⁷ Iz navedenog zaključujemo da je svaka kuća na ime filurije izdvajala 100 akči. Knezovi koji su predvodili novodoseljenike obično su bili oslobođeni plaćanja poreza, a tako je bilo i s knezom Vukom za kojeg je navedeno izrijekom da je *mu'âf*. Ti su kolonizatori bili naseljeni na koreničkom području, vrlo blizu granici pa su stoga njihove porezne obveze bile niže negoli na nekim drugim osmanskim područjima u Kliškom i Krčkom sandžaku podalje od granice. Iako u poreznom popisu nema konkretnih podataka o ishodištu te skupine kolonista, vjerojatno je većina bila pravoslavne vjeroispovijesti.

Na primjeru nahije Udbina već krajem 16. stoljeća lako se može iščitati dualna socijalna, vjerska i prostorna stratifikacija kakva će se još jače učvrstiti u 17. stoljeću: muslimansko stanovništvo (vojni posadnici, obrtnici i trgovci, činovnici upravne i sudske vlasti, njihove obitelji) živjelo je u ograđenom podgrađu Udbine ili je eventualno boravilo na čiflicima smještenima bliže toj utvrdi. Njihovi su se posjedi prostirali južnom polovicom Krbavskoga polja. Novodoseljeno kršćansko

⁶⁶ TD 622, 404/B.

⁶⁷ TD 622, 400/B.

stanovništvo naseljeno je na dotada pustom i opasnom koreničkom području, na sjevernom dijelu Krbavskoga polja, a centralno naselje toga područja bilo je selo Grabušić.

Sama tvrđava Udbina koja je u nekoliko navrata bila obnavljana i učvršćivana tijekom 16. stoljeća pružala je sigurno sklonište dosta brojnom muslimanskom stanovništvu udbinske nahije. Stoga je i bila posljednja osmanska utvrda na krbavsko-ličkom području koja se predala habsburškom generalu Herbersteinu 1689. godine. Budući da je Udbina pod osmanskom vlašću provela punih 162 godine, osmanska prošlost postala je neodvojiv dio povijesti i baštine toga slavnoga grada.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul

Tapu Tahrir Defteri (TD) 157, 164, 284, 285, 533, 622

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 540, 00055

Mühimme Defteri, Vol. 9

Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Beč

Codices Mixti (MXT) 627.

Objavljeni izvori

Batinić, Mijo (1885). Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti. *Starine JAZU* XVII, 115-145.

Bogović, Mile (1991). Takozvani Glavinicev opis Like i Krbave iz 1696. godine. *Croatia Christiana Periodica* 15/27, 117-128.

91, 164, MAD 540 ve 173 numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik liválari icmâl tahrîr defterleri I-II (926-939 / 1520-1533). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006.

Rački, Franjo (1882). Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskoga pašalika. *Starine JAZU* XIV, 173-195.

Spaho, Fehim Dž., Aličić, Ahmet S. i Zlatar, Behija (2007). *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Literatura

Bayerle, Gustav (1997). *Pashas, begs and effendis. A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*. Istanbul: The Isis Press.

- Božić, Vlado (2012). Obrambene špilje Kravskog polja. *Senjski zbornik* 39, 251-272.
- Budak, Neven (2007). *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international.
- Bogović, Mile (1997). Crkveno ustrojstvo Like i Krave u srednjem vijeku. U D. Pavličević (Ur.) *Krbavska bitka i njene posljedice* (str. 79-89). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Čelebi, Evlija (1967). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (preveo Hazim Šabanović). Sarajevo: Svjetlost.
- Čoralić, Lovorka (1997). Iseljavanja sa senjsko-modruškog područja na zapadno-jadransku obalu (XV. do XVII. stoljeće). U D. Pavličević (Ur.) *Krbavska bitka i njene posljedice* (str. 191-203). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. V. Kitap (Priredili: Dağlı, Y., Kahraman, S. A. i Sezgin, İ.). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Goldstein, Ivo (1997). Značaj Kravske bitke 1493. godine u hrvatskoj povijesti. U D. Pavličević (Ur.) *Krbavska bitka i njene posljedice* (str. 22-27). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Grgin, Borislav (2002). *Počeci rasapa. Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb: Ibis grafika.
- Grgin, Borislav (2019). Preceding the Triplex Confinium – The Battle on Krba-va Field, September 9th, 1493. U D. Agičić, H. Petrić i F. Šimetin Šegvić (Ur.) *Zbornik Drage Roksandića* (str. 75-87). Zagreb: FF press.
- Hafizović, Fazileta (2010). Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom sandžaku u 16. stoljeću“. *Znakovi vremena*, 13, 48-49, 228-257.
- Hegyí, Klára (2018). *The Ottoman Military Organization in Hungary Fortresses, Fortress Garisons and Finances*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Holjevac, Željko i Moaćanin, Nenad (2007). *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novome vijeku*. Zagreb: Leykam International.
- Holjevac, Željko (2009). Ličko-kravska županija u identitetu Like. U Ž. Holjevac (ur.) *Identitet Like: korijeni i razvitak* (str. 429- 465). Zagreb – Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Gospić.
- Horvat, Rudolf (1941). *Lika i Krava. Povijesne slike, crtice i bilješke*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horvat, Zorislav (2013). Turske kule i gradovi u Lici i Kravi. *Senjski zbornik* 40, 417-470.

- Husić, Aladin (1999). Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49, 189-230.
- Juran, Kristijan (2016). O podrijetlu i šibenskoj rodbini prvoga kliškog sandžakbega Murat-bega Gajdića. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66, 231-239.
- Jurin Starčević, Kornelija (2003). Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika. U D. Agičić (Ur.) *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević* (str. 79-95). Zagreb: FF press i Odsjek za povijest Sveučilišta u Zagrebu.
- Jurin Starčević, Kornelija (2022). Settlement of Lika and Three Ottoman Nahiyas: Novi, Medak and Bilaj Barlete in the 16th Century. U V. Kursar (Ur.) *Life on the Ottoman Border. Essays in Honour of Nenad Moačanin* (str. 71-103). Zagreb: FF press.
- Jurković, Ivan (2019). Migracije. Raseljenička kriza za osmanske ugroze: U baščini mojoj ne dadu mi priti. U M. Karbić (Ur.) *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja* (str. 99-113). Zagreb: Matica hrvatska.
- Kekez, Hrvoje (2009). Bernardin Frankapan i Krbavska bitka: je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja. *Modruški zbornik* 3, 65-101.
- Kolak, Tatjana (2014). Arheološka istraživanja Staroga grada Udbine (2008. - 2012.). U M. Karbić, H. Kekez, A. Novak i Z. Horvat (Ur.) *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka* (str. 425-445). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kolak, Tatjana (2018). *Gradina Udbina, 2008-2018. Deset godina arheoloških istraživanja*. Gospić: Muzej Like Gospić.
- Kreševljaković, Hamdija (1980). *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kruhek, Milan (1997). Topografija krbavske spomeničke baštine. U D. Pavličević (Ur.) *Krbavska bitka i njene posljedice* (str. 99-129). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Kruhek, Milan (2013). Turske utvrde i kule u Lici i Krbavi 1527.-1689. godine. *Senjski zbornik* 40, 471-508.
- Kužić, Krešimir (2014). *Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. godine – strategija, taktika, psihologija*. *Historijski zbornik*, 67 (1), 11-63.
- Mataija, Ivica (2019). *Lička Toponimija*. Neobjavljeni doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Moačanin, Nenad (1993). Naseljenost Like i izvori feudalne rente početkom XVII. stoljeća pod turskom vlašću. *Historijski zbornik*, XLVI, 61-65.
- Moačanin, Nenad (1999). *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Moačanin, Nenad (2000). Exposing Existing Fallacies Regarding the Captaincies in the Bosnian Frontier Area between the 16th – 18th Centuries. U D.

- Roksandić i N. Štefanec (Ur.) *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium* (str. 75-89). Budapest: Central European University.
- Moačanin, Nenad (2011). Remek-djelo habsburške (mletačke?) obavještajne službe: anonimni „geografskostatištki“ opis Bosanskog pašaluka (oko 1625.). U I. Iveljić (Ur.) *Zbornik Nikše Stančića* (str. 77-88). Zagreb: FF press.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I, Istanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Pavičić, Stjepan (1962). Seobe i naselja u Lici. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 41, 5-330.
- Pavličević, Dragutin (1997). *Krbavska bitka i njene posljedice*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Pejnović, Dane (1997). Geopolitički položaj Krbave u srednjovjekovnom, osmanlijskom i vojnokrajiškom razdoblju. U D. Pavličević (Ur.) *Krbavska bitka i njene posljedice* (str. 51-62). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest.
- Spaho, Fehim Dž. (1989). Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII. Stoljeću. U V. Čubrilović (Ur.) *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.godine* (str. 101-114). Beograd: SANU.
- Spaho, Fehim Dž. (1989). Neke karakteristike razvitka varoških naselja u Kliškom sandžaku u XVI. i XVII. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, 241-251.
- Šabanović, Hazim (1982). *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost.
- Štefanec, Nataša (2014). Osmanski zapovjednici i struktura osmanske i habsburške vojske na hrvatskom dijelu krajišta (prema špijunskim izvještajima iz 1570-ih). U M. Karbić, H. Kekez, A. Novak i Z. Horvat (Ur.) *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Krubeka* (str. 209-227). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Zahirović, Nedim (2005). Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54, 189-198.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

399/B

399/A

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

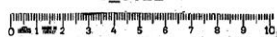
Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a list or record of land parcels.

Handwritten text, possibly a title or header for a section.

TT_0622

Ulamak poreznog popisa iz 1585. godine – početak popisa nahije Udbina sa spomenom utvrde Udbine i varoši
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, TD 622, 399/A – 399/B

The Ottoman Fort of Udbina and the Udbina *Nâhiye* in the sixteenth and seventeenth centuries

This paper discusses the history of Udbina and the Udbina *nâhiye* in the sixteenth and seventeenth centuries. Udbina was one of the most important Ottoman forts and an extremely significant stronghold of the Ottoman rule in the Croatian lands between 1527 and 1689. The author presents the results of her research into the Ottoman tax and cadastral registers (*tapu tahrîr defterleri*) compiled in the years 1528–30, 1550, 1585, and 1604 for the *sancaks* of Bosnia, Klis, and Krka, which in the sixteenth and seventeenth centuries included Udbina and its immediate surroundings, as well as her research into the military censuses from the years 1528–30 and 1643, and a number of individual documents related to Udbina. The information gleaned from Ottoman primary sources is supplemented by those found in Venetian and Habsburg sources and in the historiographic literature.

Key words: Udbina, fort, *nâhiye*, Ottoman Empire, sixteenth and seventeenth centuries

Tursun Bey Lost in Translation: How a Popular Edition of *Târîh-i Ebû'l-Feth* Inspired a National Myth

---

Slobodan Ilić

Near East University, Nicosia

slobodan.ilic@neu.edu.tr

Summary

The Ottoman conquest of Bosnia (1463), an event of enormous historical importance, strengthened in the Balkans a new religion and a new civilization, and laid the foundation for the eventual formation of the one of the youngest European nations, the Bosniak one. However, its modern popular interpretations, often based on poor translations of selected historical sources, produced nationalistic myths strong enough to deafen the voice of historical science, as well as reason.

Keywords: Bosnia, Ottoman, Tursun Bey, pseudo-history, myth

1. Introduction

Unlike the so-called exact sciences, historiography has always been regarded as occupying a void space between science and literature, between research and storytelling or, to put it bluntly, between fact and fantasy. Indeed, the very Turkish word for history, *tarih*, derives from the Arabic stem *ʿ-r-kh* conveying a fairly romantic notion of a wistful affection for the past, the *maşdar* of the related 2nd augmented verbal form *taʿrîkh*, being a factitive with a meaning of putting recollections in a congruous order i.e. dating them. The first Turkish written accounts, like the Ottoman chapter of Ahmedî's *İskender-nâme*, *Âşık Paşazâde*, *İbn Kemâl*, *Oruç Rûhî*, *Bihîştî* or the anonymous 15th century chronicles as headings preferred the plural *tevârîh*, so the common title *Tevârîh-i Âl-i Osmân* did not mean *history of*, but rather *tales about* the Ottoman dynasty, immanently implying not an authoritative truth, but rather a personal relation on the persons and events described, very much alike the semantic field of the corresponding French word *histoire*. Probably never employed in this context, the common Middle Eastern tale-telling introductory locution *biri varmış, biri yokmuş* (Pers. *yakî bûd yakî na-bûd*, Coll. Ar. *hâ jît-ak*

mā jīt-ak) would be perfectly fitting.¹ In story-telling the amalgamation of myth and reality, history and literature is obvious, self-explanatory and self-justificatory. Herodotus, celebrated as the father of history, had never made an attempt to distinguish between the two, and had no scruples about blending stories of gods with stories of mortals. Only in the last two centuries, witnessing the ultimate alliance of history and ideology, which on its part claimed the ownership of the final and decisive truth, the historians assumed a responsibility to firmly separate mythology and historiography, making however their own myths based on available or selected historical sources. On the other side, the inability of history scholars to specify the boundaries of the field prevented them to protect their guild from amateurs and frauds, in contrast to e.g. physicians or engineers. The mass media, both print and audiovisual, have their own interest in introducing charlatans and myth-makers as serious scholars, so the balance is tending to change toward fantasy i.e. myth and pseudo-history. It is particularly true if a subject discussed treats a question of national importance, and absolutely true if the *logos* of history is confronted with the *mythos* as an authoritative pronouncement concerning the very origin of a nation.

There are not many historical events where history and myth intertwine to such an extent as the fall of the medieval kingdom of Bosnia under Ottoman rule in 1463. An event of enormous historical importance, definitively established in the Balkans a new religion and a new civilization, and laid the foundation for the eventual formation of the one of the youngest European nations – the Bosniak one,² tracing its origin to the sole event of 1463, as well as the gradual process of Islamicization of the country's Christian population, particularly strong in the 16th and 17th centuries. The mythological narrative evolved in the late 19th century and kept alive in popular historiography until nowadays, goes as follows: Medieval Bosnians were predominantly adherents of a Manichaeistic *Bogumil* creed, as such they were oppressed both by Catholic and Orthodox Christian Churches, and were desperately hoping for the Ottoman Sultan to come and free them. The last Bosnian king, Stephen Tomašević (1438-1463), was feared, hated and despised for his flirting with both churches, at times switching from one to the other, as well as for committing a patricide, namely poisoning his father, King Stephen Thomas (d. 1461). *Bogumil* faith allegedly having much in common with Islam, so the Bosnians converted to Islam en masse upon Mehmed Fatih's arrival, rejected to defend the country and its detested king.

¹ The similar semantical switch underwent the Turkish word for literature, *edebiyât*, originally denoting gentle, nice and proper behavior and way of life.

² For a reader non-familiar with the Balkan affairs: the word *Bosnian* applies to all Bosnian population, Christian, Muslim and Jewish, while the term *Bosniak*, once synonym of the word *Bosnian*, since the nineties applies exclusively to the Islamicized population of Bosnia. In recent years, the term *Bosniak* was extended to all Serbo-Croatian speaking Muslims of former Yugoslavia as far as Kosovo and North Macedonia even if ethnically and geographically distant and unrelated to Bosnia proper.

2. Patricide

The credit for the spread of the claim concerning the patricide allegedly committed by Stephen Tomašević belongs to the Ragusan Benedictine monk Mavro Orbini (1563-1614) and his widely read book *Il Regno degli Slavi*, published in 1601. Orbini inculpates the king for conspiracy with his uncle Radivoj, and eventually the murder of his father.

“These words and suggestions of the Hungarian kindled the heart of the young man, who by his nature was ambitious, so he accepted the proposal at once. King Thomas went to Croatia to fight in the area of Bjelaj, and after falling in bad for being indisposed, at night his son Stephen together with Radivoj attacked and strangled him, later spreading a rumor that he was suffocated by an old illness of him. For a time it was believed to be true, until a page of Radivoj revealed the fact to Catherine, the wife of the deceased king” (Orbini, 1601: 370).³

The earliest Western source from which Orbini could derive the information was Jörg von Nürnberg, a German gunsmith who in 1456 entered the service of Stephen Vukčić Kosača (1404-1466), the Grand Duke of Bosnia, four years later was taken captive by the Ottomans, and spent twenty years in their service, before managing to escape to Venice. In his book *Geschicht von der Turckey*, published in 1483, Jörg claims that King Thomas’ brother, inspired by Matthias Corvinus (1443-1490), king of Hungary and Croatia, persuaded Prince Stephen Tomašević to transfer some castles to his uncle in return for his support in the patricide. The event infuriated the Ottoman Sultan who decided to raid Bosnia (Von Nürnberg, 1483: 3 v.).⁴ The historical evidences, however, do not support the claim, and they lead to a supposition that King Thomas died of an unspecified illness. According to documents preserved in the Archives of Dubrovnik, on 8th of June 1461, more than a month before Thomas’ death, the king’s envoy was received by Dubrovnik’s Senate delivering the king’s request for a physician. The request was granted, but the king died towards the end of July, and the physician returned to Dubrovnik (Čorović, 1940: 540).⁵ The ar-

³ “Queste parole et offerte dell’Ungaro accesero l’animo del giovane, che naturalmente era ambizioso, in maniera ch’egli subitamente accettò il partito. Onde sendo andato il re Tomasc in Croatia a combattere la terra di Bielaj, e stando in letto al quanto indisposto, Stefano suo figliuolo con Radivoi l’assaltarono di notte, et strangolatolo diedero voce che era stato suffocato da un suo male antico. Il che fu creduto per un pezzo, fino che un paggio di Radivoi scoperse la cosa a Catharina, moglie del re morto.”

⁴ “Es begab sich das der konig von Bossna krigt wider den konig von vngeren do sprach des konigs von Bossna bruder zu seine son dein vatter ist vast ein alt man vn wil dich nit regiren lassen. Will du mir ettlich slosser schencken so wil ich den vatter vmb bringen.”

⁵ A very good survey of the available literature concerning the circumstances of the death of Stephen Thomas are presented in: Maslo, 2018.

cheological findings support the surmise. The remnants of King Thomas' skeleton, excavated in the family crypt at the castle of Bobovac, show that the fifty year old king suffered from an advanced stage of deforming spondylosis which made him virtually crippled (Anđelić, 1973: 82).

But, from where comes the wrong accusation? The only source for Jörg's claim, which was undoubtedly available to him during his twenty years long service for the Ottomans, was the Ottoman chronicler Tursun Bey, a contemporary and firsthand witness of the conquest of Bosnia, who in the sixteenth chapter of his *Târih-i Ebu'l-Feth* relates that among the reasons for Fatih's decision to break the peace agreement, next to his "futile" claims on the fortress of Smederevo (Semendire) and the title of Serbian *despot*, was the fact that Stephen Tomašević procured the throne by murdering his father.

"Although its king was giving a huge amount to the imperial treasury as per capita taxation, and had a vassal agreement with the Sublime Porte, this scoundrel acquired the throne by marrying the daughter of the decrepit Despot, and unfoundedly claimed the possession of the fortress of Smederevo, and so delayed the conquest, together with other acts of breaking the agreement. Moreover, this wrong-doer became king by killing his father. The betrayal of the dues to the father deprived him of the right to the rule" (Tursun Beg, 1986).⁶

I have no reason to doubt that Tursun was the one who invented the whole episode concerning the patricide, which was in full accord with the usual practice of Ottoman chroniclers, who had never seen the holy war or any pragmatic political reason as sufficient for breaking a peace agreement, and were regularly producing a real or invented evidence of enemy's moral corruption, and presenting the Ottoman Sultan as an agent of God's justice and the assault as a deserved vengeance for disobeying the divine order.

3. Bosnian Bogumils

Although the origin of the legend about the betrayal and the mass conversion of the adherents of the Bosnian Church upon the Ottoman raid of 1463 could be traced back to the report of the papal legate to Stephen Tomašević's court, Nicholas of Modruš (1427-1480) (Hrkać, 1976), it was for the first time launched into the historical debate in the 19th century by a pan-Slavic oriented Croatian cleric Franjo Rački (1828-1894) (Rački, 1869), and later accepted by Bosnian nationalist

⁶ "Ve anun kıralı ger çi be-resm-i cizye hazîne-i âmireye mübâlağa mâl verirdi ve dergâh-i felek-iştibâha nisbet 'ahdi vardı ammâ despot-i fertût kızı kayd-ı zevciyyetle ol bed-bahtın tahtında bulunmağın kal'e-i Semendire üzerinde da'vâ-yı bâtil edüp despot kızının mülkidir deyü fethinin te'hirine ve tesvîfine sebep oldu ve nice âsâr-ı naks-ı 'ahd izhâr etdi. Bir dahi bu ki ol müdbir-i bed-fi'âl bu cihetden ki atasın öldürüp kıral olmuşdı. Hıyânet-i 'ükûk-ı übüvvet hukûk-ı riyâsetden ana nasîb komamışdı."

intellectuals like Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902), and Safvet-beg Bašagić (1870-1934). The theory received the first serious blow after the first publication based on the earliest Ottoman tax register for Bosnia, dated 1468/1469, documenting that no mass conversion whatsoever happened in the 15th century, and that at the time of composing the register, two decades after the conquest, Islamicization was less than 2% (Aličić, 2008). The historical sources also refuted the claim concerning the betrayal and the easy fall of the Bosnian state. Tursun Bey as a firsthand witness, offers a lengthy descriptions of fierce fighting against Bosnian soldiers, and numerous suicides committed by Bosnian women and children in order to avoid being captured.

“They advanced stage by stage, sometimes through a plateau, sometimes through a mountain pass, and after about two months they tied the troops on the land’s frontier. The advancing troops of the victorious army reached the fortress of Bobovac, being an outpost of the country. A great battle and a strange fight was fought between the two sides. At the end, after all these resistance and steadiness, and before the arrival of the Ruler of the world, with the help of Allah, the sultan’s slaves conquered the fortress shattering it like the morning breeze shatters a rosebud. After the rumor of the disastrous defeat reached the ears of the unbelievers the keys of many fortresses, including the one of Visoko, were handed over. The country was divided in districts and provinces, and accepted to pay the tribute. Some unbelievers persisted in disobedience trusting in their strength of resistance, and the difficulty of the terrain, and waited in ambushes hidden among steep rocks, but how long an ambush can resist an army whom fortresses could not resist? [...] As an example, there was a kind of ambush built on the slope of a high mountain, where they had built a path in the shape of stairs, allowing passage only one by one, and in the middle of the rock there was a hiding place in a cave, and another one in a deep one or two miles wide valley, one side being an abyss, the other steep rocky land, which does not allow a passage neither during the day nor the night. There was also a kind of natural fortress of rocks, reaching heaven, with the broad area on the top and an abyss all around, needing no towers and ramparts, having only a tiny path tighter than the heart of a miserable man. In every such steep place and unreachable mountains the wicked unbelievers of the region were gathered, taking a cursed devil as leader and persevered in attempt to resist the victorious army. [...] The most bizarre battle took place at the entry of a cave where the Muslim soldiers went on to victory fighting not only

sword to sword, but hair to hair and beard to beard. During the fight Muslims and unbelievers were embracing each other, and falling together down the abyss. In the air one could see two men falling down embraced in a strange figure, or a severed leg or head or other part of the body flurrying and disappearing. During the plunder and looting after the final victory many unbelievers, men and women, boys and girls, by their own will committed suicide jumping down the abyss in order to avoid being caught by the Turks” (Tursun Beg, 1978).⁷

Moreover, the assertions of alleged similarities between dualistic Manichaean beliefs and a strictly monotheistic religion like Islam are not only baseless but also ridiculous.

The *Bogumil* theory suffered its final demise in 1975, after the publishing of the influential related study of John Fine (Fine, 1975). Today, it is generally abandoned even in Bosnia, with notable exception of some lone romantic pseudo-historians and their acolytes.⁸

4. Did the Bosnians Hate Their King?

In particular during the Bosnian War (1992-1995) and its aftermath, the Turkish academia was confronted with an intensified interest in Bosnian history, and unsurprisingly, with the inflation of self-styled Balkan experts. Almost universally,

⁷ “Menzil be-menzil, gâh yaylak ve gâh sehl-kar’ merâhil etdiler. Takrîben iki ayda visâk-ı zafer-ittifâk serhad-i memleket üzere kuruldu. Mukaddime-i ceş-i zafer-bahş çün kal’e-i Boboç’a ki talî’a-i memleket-i Bosna’dır üzerine geldiler. Tarafeynden ceng-i ’azim ve harb-i ’acib oldu. Âhar bunca metânet ve menâ’atla pâdişâh-i ’âlem-temâşâsına gelmeden bi-’avnillâh bendegân-i şâhinşâh darb-i destle bâd-i sabâ gonca-ı gannâc cebîni feth eder gibi kal’eyi feth etdiler. Bu sît-i mehâbet ve kahr çün esmâ’-ı kefereye yetişdi kal’e-i Visoka’nın dahi niçe kal’elerin kilidleri karşu geldi. Nevâhiler ile il olup cizyeye mutî’ oldılar. Bazı küffâr-ı ehl-i bevvar ki kuvvet-i men’e ve su’ûbet-i emkineye i’timâd edüp ’isyâna ısrâr etdiler, sarp yerlerde beceneler oldılar ammâ şol ’askere ki kal’eler dövüş vermez becene anlara niçeye dek duruş vere. [...] Meselâ bir nevi’ becene vardı ki bir yüce dâğ eteğinde yalın kayadır üsti aşâğasına havâle ve iki yanında arkuru bir nerdebân-şekil yol etmişler ki bir bir çıkılır ve ol kayanın ortasında bir vâsî’ in vardı mağâradan ’ibâretdir ve bir nevi’ becene ki cibâl-i râsiyât arasında bir vâdî-i ’amîk ki hemân bir iki fersah mikdârı yolu vardır, tarafeyni üsti yalın kaya, aşâğısı uçurum çengelîstândır, teşâbük-i eşcârdan eshârda ve leyâlî ve nehârda bile mecâl güzâr bulunmaz. Ve bir nevi’ kal’e-i hudâyî ki bir kayadır, kulle-i feleğe direnmiş üsti vâsî’ sahn etrâfi uçurum, süver ve bürücdan müstağnî, hemân bir yolu var ki kalb-i le’imden azyak, bunun emsâli sarp yerlere ve hasîn dâğlara her birine bir nâhiyetin küffâr-i eşrârı mucsemi’ olup bir İblîs-i be’îs re’îs tutunup temerrüd ve ’inâd üzere ısrâr gösterüp ’asker-i zafer-rehberle mumâna’a ve mudâfa’a kasdın ederlerdi. [...] Ceng-i garîb şöyle vâki’ olurdu ki mağâra ağzında çün gâziler nev’-i zafer bulup kılıç kılıca beli saç saça sakal sakala olurlardı. Bu cenk arasında müslim ve kâfir kucaklaşu perrân olurlardı. Birez kucaklaşmış hava yüzünden gelürken iki şahıs garîb hey’etle gâh ayak gâhî baş yere düşüp a’zaları mütelâşi bel lâ şey olurdu. Nehb ve yağmâya zafer bulındıktan sonra hod çok kâfir ve kâfire ve gulmân ve cevârî ve etfâl Türk almasun deyü terk-i cân edüp kendüyi ihtiyârile perrân ederdi.”

⁸ See e.g.: M. Imamović (1997); E. Imamović, (1998); Jalimam (1999).

a prominent place was allotted to Tursun Bey's assertion that "Bosnians hated their king and desperately waited for the arrival of the Ottomans, whose righteousness, liking for justice and moral excellence were worldwide renown and acknowledged." I have already stressed the importance of Tursun Bey as a firsthand witness, notwithstanding his deficiencies and limits. I also have to mention that Tursun Bey maintained an extremely conventional and ornate style, abundant with Arabic and Persian idioms and references, which rendered its narrative even in Latin transliteration almost incomprehensible for pop-up experts trained neither in *elsine-i selâse* nor in any Balkan language. So, instead of the very good transliterated edition of Mertol Tulum (Tursun Bey, 1977), the majority preferred a popular *sadeleştirilmiş* i.e. "abridged and simplified" edition of Ahmet Tezbaşar, published by the Tercüman newspaper in 1976 (Tursun Bey, 1976). The Turkish word *sadeleştirme* has at least three different meanings depending on context. None of them includes a notion of forgery, fabrication or manipulation. Still, this is exactly what the editor offered. In the chapter concerning the conquest of Bosnia some parts are, understandably, left out (including the two sentences on patricide), but strangely, some sentences which do not exist in the original text were ex post interpolated, among others a whole passage portraying the emotional attitude of Bosnians towards their king and approaching Ottomans:

"Moreover the internal situation of [Bosnian] state was rather bad, and its people did not like its ruler and administrators. As a result of Hungarian misdemeanor and oppression, not only the common folk but also the nobility strongly craved for Turkish rule. The order and comfort Turks bring to the places they rule concerning safety of life and property was widely known and famous. The victorious Ottoman sultan ordered the military campaign to Bosnia with the intent of calling its people to accept Islam, and to bring order there." (Tursun Bey, 1976: 97)⁹

I have already mentioned that mythology, compared with historiography has a much more compelling power. The Bosnians are neither the first nor the last nation having at least two parallelly existing histories, one made of facts, the other made of dreams. When being accused of a reckless fabrication of historical facts and mythologizing the past, a modern Bosnian pseudo-historian stated, with good reason, that he is only doing what his Serbian, Croatian, or Turkish counterparts had done some two hundred years ago (Imamović, 2001).

Aristotle argued that human imagination (in his case drama, especially tragedy) had, *sub specie aeternitatis*, a higher epistemological value than history, i.e. the actual truth, since it depicts not what *happened* by a haphazard decision of a whimsical

⁹ "Ayrıca memleketin iç durumu gayet kötü olup halk, hükûmeti ve idarecileri sevmezdi. Macarların zulüm ve baskıları neticesi yalnız halk değil, bazı asıladeler bile şiddetle Türk idaresini istiyorlardı. Türklerin idareye getirdikleri düzen ve huzur, mal ve can emniyeti bakımından malûm ve meşhurdu. Muzaffer Osmanlı padişahı, İslâm'a davet etmek ve huzuru getirmek amacı ile Bosna üzerine sefer-i hümayûn buyurdu."

god, destiny, miracle or accident, but what *should happen* according to the eternal cosmic logic and the infallible law of justice. Historians are not disinterested, cold and dry notaries of the events, but those who present them in a form appealing to their respective communities' understanding of just, good, and beautiful, in accord with the ancient Arabic saying that the truth is expected from prophets, and the beauty is expected from poets. I would add, from historians too.

Literature

- Aličić, A. (2008). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Anđelić, P. (1973). *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ćorović, V. (1940). *Historija Bosne, I*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Džaja, S. (1984). *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Fine, J. (1975). *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- Fine, J. (2009). *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hrkać, S. (1976). Nikola Modruški. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3–4, 145–156.
- Imamović, E. (1998). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: self-published.
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Imamović, M. (2001). Ako je moja knjiga zaista stvorila mit o Bošnjacima, onda držim da mi je to veliki kompliment. *Dani*, 195, 32-34.
- Maslo, A. (2018). Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, 5, 189-211.
- Moačanin, N. (2008). La conversione di massa di contadini bosniaci all'Islam. In Luciano Vaccaro (Ed.) *Storia religiosa dei Balcani*. (169-188). Milano: Centro Ambrosiano.
- Orbini, M. (1601). *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Pesaro: Apresso Girolamo Concordia.
- Rački, F. (1869). Bogumili i Patareni. *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, 7, 84-179.
- Tursun Bey. (1976). *Fatih'in Tarihi*. Tezbaşar, A. (Ed.). İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Tursun Bey. (1977). *Târih-i Ebû'l-Feth*. Mertol Tulum, M. (Ed.). İstanbul: Fetih Cemiyeti.

Tursun Beg. (1978). *The History of Mehmed the Conqueror*. İncalcık, H. and Rhoads Murphey, R. (Eds.). Chicago & Minneapolis: Bibliotheca Islamica.

Von Nürnberg, J. (1483). *Geschicht von der Turkey*. Memmingen: Albrecht Kunne.

UDK: 726:28(497.5)“16“

910.4(560)“1299/1922“

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 27. lipnja 2021.

Putopis Evlije Čelebija kao izvor za poznavanje džamija i drugih islamskih vjerskih građevina u osmanskoj Hrvatskoj 17. stoljeća

---

Zlatko Karač

Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

zkarac@arhitekt.unizg.hr

Sažetak

U radu se analiziraju podaci o džamijama i drugim vjerskim građevinama (mesdžidima, musallama, tekijama, medresama i turbetima) koje je Evlija Čelebi 1660.-1664. prolazeći brojnim hrvatskim gradovima pod osmanskom vlašću zabilježio u svome *Putopisu*. Spomenuo je 196 islamskih obrednih objekata u 33 hrvatska mjesta! Riječ je o nesumnjivo najvažnijem osmanskom narativnom izvoru iz kasnog razdoblja osmanske vlasti u našim krajevima, u kojem su opisane urbane odlike onodobnih naselja, kao i izgled mnogih bitnih u međuvremenu nestalih građevina. S obzirom na to da su tapu-defteri za 17. stoljeće rijetki i nesustavni, upravo su literarni i narativni dokumenti nezaobilazna historiografska građa za to razdoblje. Iako su Čelebijeve zabilješke subjektivne, ponekad podložne impresijama i želi za boljim literarnim izričajem te stoga faktografski ne posve pouzdane, nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* omogućit će provjeru neuvjerljivih podataka – primjerice o pretjeranom broju džamija – za koje je već i preliminarni pregled pokazao da su posljedica prepisivačkih, uredničkih i tiskarskih grešaka u ranijim izdanjima.

Gljučne riječi: Evlija Čelebi, Seyahatnâme, džamije, islamska arhitektura, osmanska baština

1. Uvod¹

Iako u Hrvatskoj danas postoje još samo tri osmanske džamije – u Đakovu, Drnišu i Klisu – sve tri monumentalnoga kupolnog tipa, datirane u 16. stoljeće i očuvane zahvaljujući preuređenju u katoličke crkve (Karač, 2015b; Karač, 2016b: 51-53), broj islamskih religijskih građevina u nas bio je mnogo veći, o čemu postoje tek okvirne

---

¹ Rad je pripremljen u okviru institucijskoga istraživačkog projekta Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Konstitutivni elementi arhitekture, urbanizma i dizajna* – tema: *Korpus hrvatske arhitektonske i urbanističke baštine u europskom kontekstu* [IP-09], koji vodi autor ovog priloga.

procjene². Većina ih je srušena još u prvim godinama austrijske ili venecijanske *reconquiste* sredinom i krajem 17. stoljeća (Karač, Žunić, 2018: 51) kada su kao amblematski spomenici dotadašnje osmanske prisutnosti stradale što zbog osvete, što zbog nepoželjne islamske ikonografije u iznova kristijaniziranim oslobođenim krajevima.

U 16. stoljeću brojne džamije, mesdžidi te ostale religijske građevine iz prvog sloja islamizacije posredno su zabilježene u *tapu-defterima*, primjerice u nazivima nekih mahala ili džamijskih vakufa, a približan broj im znamo i po imenima popisanih imama, osobito hatiba. Stoga se ti službeni izvori smatraju pouzdanima u onome što u njima jest zabilježeno, no i nepotpunima u mnogim slučajevima kada su podaci o džamijama iz raznih razloga izostali. Sumarnu sliku broja i rasprostranjenosti džamija u slavonsko-srijemskom međurječju oko 1580. (s uključenim podacima iz većine poznatih osmanskih *TT* poreznih katastrofa) donosi Moaćanin (2006: 116-117), koji je u popisima nastalima do tog vremena iščitao 77 „pravih“, dakle *džuma*-džamija.

U 17. stoljeću i *mufassal* i *idžmal* tapu-defteri s naših područja su rijetki pa je jesti o džamijama moguće crpiti tek iz nesigurnih zapadnih literarnih i narativnih izvora – putopisa i dnevnika diplomatskih legata (uglavnom putnika Dunavom i Budimskim drumom), katoličkih vizitatora u okupiranim krajevima, vojnih špijunskih izvještaja, grafičkih i kartografskih predložaka – i posve rijetko iz onodobnih osmanskih povjesnica i putopisa (Abadžić Navaey, 2009).

U tome potonjem žanru djelo nesumnjivo paradigmatičke važnosti je *Seyahatnâme* (*Putopis*) u 10 knjiga, diplomata i putopisca Evlije Čelebija (1611.-1683./4.?) koji je u sultanovoj službi, u razdoblju od rujna 1660. do lipnja 1664., u više navrata putovao hrvatskim krajevima, obišao gotovo sva bitnija mjesta i utvrde (Zirojević, 1977) te ostavio dragocjene putopisne zabilješke o onome što je vidio ili čuo (Andrić, 2017). Po opsežnosti opisa i detaljnosti podataka (iako ponekada dvojbenih i neuvjerljivih) to je ključan izvor za restituciju urbane slike naših gradova iz posljednje etape osmanske vladavine³, pri čemu je Čelebi⁴ ostavio konkretne zapise o mnogim građevinama,

² Npr. prema podacima Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj, na temelju kompilacije raznih izvora, došlo se do broja od 189 džamija koje su u „tursko doba“ postojale na tlu Hrvatske, što je blisko Čelebijevim brojevima (Omerbašić, 1999: 241); najnoviji *Islamski enciklopedijski almanah* navodi čak 250 negdašnjih osmanskih džamija u nas (Hasanović, 2019: 104), no postoje i drugačije statistike.

U omeve radu obrađuju se lokaliteti, primjeri i građevine unutar današnjih granica Republike Hrvatske, no ponegdje se spominju i obližnji srijemski gradovi (npr. Mitrovica, Slankamen, Zemun i dr.) koji ne pripadaju Hrvatskoj, ali su se u osmansko doba nalazi na području istog sandžaka što se tada protezao s obje strane današnje granice (o tome v. bilješku 26).

³ Čelebi naše krajeve obilazi samo 20-ak godina prije konačnoga osmanskog rasapa koji započinje 1683. nakon poraza pod Bečom i, posljedično, ubrzanog povlačenja Osmanlija iz najvećeg dijela dotada okupiranih hrvatskih krajeva. Stoga je ono što je Čelebi vidio zapravo bila već ukupna „suma“ okončanih osmanskih gradnji – primjerice gotovo svih džamija – jer nije realno pretpostaviti da je tih zadnjih nesigurnih godina bilo ozbiljnijih novih investicija u religijske objekte.

⁴ Iako se u recenzentskom postupku razmatrala mogućnost da se putopisca skraćeno naziva Evlija, jer je to njegovo ime dok mu Čelebi nije prezime već svojevrsna počasna titula, ipak sam se odlučio

ponajviše fortifikacijama i džamijama, no i o drugim religijskim objektima te mostovima i javnim zgradama koje su u međuvremenu nestale.

Čelebijev je *Putopis* već i prije cjelovitog prijevoda korišten u starijoj jugoslavenskoj historiografiji⁵ na temelju nepotpune turske objave (djelo je u Istanbulu publicirano u nastavcima 1896.-1938.)⁶. Bosanski prijevod dijelova koji se odnose na područje bivše Jugoslavije po tom je predlošku pripremio i u više izdanja objavio Hazim Šabanović (počevši od 1954.)⁷ koji je napisao i izvrsnu uvodnu studiju (prema zadnjem izdanju: Šabanović, 1996). Čelebijevo je djelo kod nas, u manjim segmentima, korišteno u lokalnim povjesnicama mnogih gradova, a tek je u recentnim analitičkim studijama hrvatskih autora obrađeno i kao kompleksni izvor, primjerice – filološke građe (Andrić, 2019), zatim podataka o osobama (Vlašić, 2017; Vlašić, 2020), nekim gospodarskim temama (Vlašić, 2019), pitanjima umjetničkih refleksija (Kafadar, 2014) te o problemima prostorne topografije osmanskoga doba (Vrkić, 2019). U novije vrijeme Čelebijevo djelo *Seyahatnâme* predmet je istraživanja u više radova nastavnika Katedre za turkologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Kerovec, 2014).

Čelebijevi podaci o pojedinačnim građevinama tek su rijetko poslužili povjesničarima umjetnosti i arhitektima (npr.: Karač, 2010; Karač, 2011; Karač, 2015a; Karač, 2016a; Karač, Žunić, 2019) pa stoga ni na sinteznoj razini nisu ozbiljnije analizirani niti su kritički interpretirani autorovi doprinosi poznavanju monumentalne islamske arhitekture i graditeljstva u nas.

Iako su Čelebijeve zabilješke subjektivne, ponekad podložne impresijama i želji za boljim literarnim izričajem te zato i ne posve faktografski i historiografski pozdane (Andrić, 2012: 379), nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* (Čelebi, 1998-2007)⁸ omogućit će provjeru neuvjerljivih podataka – primjerice o pretjera-

---

za oblik *Čelebi* koji je u literaturi češći, pri čemu se i u našem prijevodu *Putopisa* i u turskim objavama Čelebi piše velikim slovom pa se i vizualno doima kao prezime osobe.

⁵ Pojedine dijelove teksta koji se odnose na naše krajeve fragmentarno su u bosanskim i srpskim prijevodima objavljivali D. Čohadžić 1905., S. F. Kemura 1908., J. Radonić 1910.-1912., G. Elezović 1931., F. Spaho 1931., F. Spaho 1932., P. Jazvo, M. R. Delić i dr. (<<http://shp.bizhat.com/F.Spaho.html>> Pristupljeno 28. 2. 2021.)

⁶ Odabrane podatke iz prva dva sveska Čelebijeva *Putopisa* prvi je publicirao J. von Hammer 1815., dok je cjelovito te prve knjige na engleskom isti autor objavio 1846.-1850. Reducirani izbor tekstova (ali ne o našim krajevima) potom je objavljen i u Istanbulu 1843., no za nas je prva relevantna objava (5. i 6. knjige) bila ona u mađarskom prijevodu I. Karácsona iz 1904. Istanbulska sukcesivna objava iz 1896.-1938. u konačnici je poslužila kao podloga za bosanski prijevod H. Šabanovića (Spaho, 1932; Močanin, Jurin Starčević, 2014: 78; Andrić, 2018).

⁷ Prijevod H. Šabanovića, uz dotjerivanja i dopune, u Sarajevu je objavljen u više izdanja: I. (1954.-1957.), II. (1967.), III. (1973.), IV. (1979.), V. (1996.). U ovome radu koristio sam najnovije izdanje (Čelebi, 1996) s pretpostavkom da je najpotpunije i najtočnije.

⁸ U razdoblju od 1998. do 2007. u nastavcima je objavljen latinički turski prijepis Čelebijeva rukopisa za koji se smatra da je autograf (Čelebi, 1998-2007), odnosno izvorni, ranije nekonzultirani tekst njegova djela *Seyahatnâme* (*Putopis*).

nom broju džamija u nekim mjestima – za koje je već i preliminarni pregled izvornih tekstova o nekim našim lokalitetima pokazao da su dvojbeni mjesta najčešće posljedica prepisivačkih i uredničkih grešaka u ranijim izdanjima. U ovom radu, uz korištenje „klasičnoga“ Šabanovićeva prijevoda, uključeni su i neki novi ili korigirani podaci za hrvatske gradove što su uočeni u spomenutom autografu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014), no cjelovite dopune i ispravke bit će moguće tek nakon eventualnoga hrvatskog prijevoda autografa o kojemu se u novije vrijeme razmišlja (Andrić, 2018). Valja napomenuti da je pouzdanost opisa za neke dionice Čelebijeva putovanja našim krajevima topografski već provjerena prema navedenom autografu (Pinjuh, Vlašić, 2018a; Pinjuh, Vlašić, 2018b) te je uz brojne točnije podatke utvrđeno da autograf sadrži i približno 35% više teksta od dosadašnjeg predloška *Putopisa* (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 81).

2. Džamije i mesdžidi

2.1. Brojnost i rasprostranjenost džamija

Prema Šabanovićevom prijevodu Čelebijeve *Putopisa* u kojemu, kako je spomenuto, ima nepotpunosti, ponegdje i neuvjerljivih brojeva – na hrvatskim je prostorima do 1664. putopisac zabilježio 165 džamija i 31 drugi molitveni objekt⁹ – ukupno 196 religijskih građevina na 33 lokaliteta, iako bi broj mogao biti i veći, budući da se na nekoliko mjesta neodređeno spominje „više džamija“ (Čelebi, 1996), a u autografu je uočena još jedna do sada nepoznata džamija i jedna tekija, o čemu će kasnije biti riječi. U većini naselja i utvrda Čelebi navodi tek jednu džamiju („Sulejmanhanovu“, „tvrđavsku“ ili sl.), a ako ih je bilo više, broj se uglavnom čini posve realnim, npr.: u Jasenovcu 2, Dalju 2, Valpovu 6, Vukovaru 7, Iloku 9 (u potonjem slučaju sve su i poimenično nabrojane, što doprinosi uvjerljivosti), dok u Pakracu, Nijemcima i Voćinu [Šaregradu, op. a.] neodređeno kaže da ta mjesta imaju „više“ bogomolja, što je zasigurno točno (Č: 219, 235, 358, 487, 491, 523-524, 526, 527)¹⁰.

Međutim, za tri grada Čelebi donosi posve nevjerovatne podatke: za Gradišku navodi 26 „islamskih bogomolja“ (od toga 8 pravih džamija) (Č: 219), za Cernik 23 „mihraba“ (4 su džamije) (Č: 232) i za Osijek 66 „muslimanskih bogomolja“ (6 bogomolja u „Srednjem gradu“; ukupno 40 mesdžida u cijelome mjestu, itd.) (Č: 365-368), što će zahtijevati provjeru u autografu ne radi li se možda o greškama u transkripciji ili tisku.

⁹ Od ostalih građevina zabilježeno je 11 medresa, 14 tekija i 6 turbeta, iako se i u ovim skupinama objekata na dva lokaliteta navodi neodređena množina s više medresa ili tekija, pa valja računati i s nešto većim brojem navedenih ustanova.

¹⁰ S obzirom na to da se u ovom tekstu na mnogo mjesta spominju pojedinačne građevine i lokaliteti koje valja točno povezati s Čelebijevo knjigom, uobičajena referenca, npr. Čelebi, 1996: 127, u zagradi će se, radi racionalizacije, zamijeniti skraćenicom Č: i paginacijom prema zadnjem sarajevskom izdanju Šabanovićeva prijevoda.

Za Zagreb je, pak, Čelebi izmislio da ima džamiju (Č: 226). S druge strane, u nekim mjestima koja je posjetio on džamije uopće ne navodi, primjerice u Erdutu gdje je sigurno postojala barem jedna džamija, Orahovici gdje se jedna džamija nalazila u tvrđavi i još jedna u kasabi (podignuta od ruševina crkve!), zatim u Đakovu za koje tapu-defter iz 1579. bilježi 5-6 džamija i mesdžida (Moačanin, 1989: 99, 100, 188, 198) i Drnišu, gdje prema drugim izvorima, osobito grafičkim prikazima, znamo da su bile podignute barem 4 džamije (Karač, 2014), pri čemu na oba potojnja lokaliteta i danas postoje očuvane džamijske građevine preuređene u katoličke crkve (Jurin Starčević, 2009: 177, 184). Od mjesta koja je posjetio bogomolje ne navodi ni u Skradinu gdje grafički izvornici redovito prikazuju 3 džamije, a na grafkama ih vidimo i u Nadinu, Zemuniku, Vrani, Petrinji... (Karač, Žunić, 2018: 28, 33, 36, 40, 44) iako ih Čelebi ni ondje ne bilježi. Džamije nije vidio ni u Obrovcu, Karinu, Islamu, Zrinu, Dobroj Kući, srijemskom Voćinu... pa za ta mjesta (za koja su deficitarni i drugi izvori) uglavnom ne znamo da li su uopće imala koju bogomolju.¹¹ Podatke će zacijelo biti moguće upotpuniti prema sada objavljenom i dostupnom autografu, kako to potvrđuje slučaj slavonskog Voćina u kojem je u rukopisu zabilježena jedna do sada nepoznata džamija u utvrdi (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87). Inače, posredno se može naslutiti postojanje džamije u nekom mjestu iako ju Čelebi ne spominje, ukoliko je naselje zabilježio u statusu kasabe, jer je to podrazumijevalo muslimansku većinu i barem jednu bogomolju za džuma namaz.

Neka važnija mjesta Evlija Čelebi nije ni posjetio pa tako iz njegova *Putopisa* ne saznajemo ništa o mogućim džamijama u Imotskom, Vrgorcu, Makarskoj, Cetinogradu, Čazmi (koja tada više i nije bila pod osmanskom vlašću), Kaptolu, Velikoj, Gorjanima, Našicama..., no iz drugih je izvora poznato da su džamije u nekima od tih mjesta postojale – npr. prema popisu iz 1579. u Kaptolu je zabilježena Sulejmanova džamija u tvrđavi i ona Selima II. u kasabi (Moačanin, 1989: 213).

I dok u pojedinim gradovima Čelebi poimenično i položajem evidentira sve džamije i mesdžide (primjerice u Iloku opisuje smještaj svih 9 bogomolja!) (Č: 523-524), u Kninu (Č: 159) i Brodu (Č: 241) navodi tek po jednu džamiju, a bilo ih je nekoliko – npr. A. Georgiceo ih u Brodu navodi čak 9. U Požegi Čelebi piše samo o *Šerklot* džamiji (Č: 238), a prema podacima Pavla Rovinjanina iz 1640. islamskih je bogomolja u gradu tada bilo 14 (Moačanin, 1989: 193; Moačanin, 1997: 90; Moačanin, 1999: 147).

2.2. Statusi džamija i drugih bogomolja

Ponegdje nije lako utvrditi vrstu obrednih građevina koje su u *Putopisu* zapisivane raznoliko – kao džamije, mesdžidi, muslimanske bogomolje (u Gradiški su to *ibadethane*) (Č: 219), *mihrab* (kako se opisuje u Cerniku) (Č: 232), osobito

¹¹ Pozivne reference na Čelebijev *Putopis* za lokalitete gdje džamije nisu zabilježene ne navodim.

stoga jer ne znamo što su od toga Čelebijevi pojmovi u izvornom značenju, a što Šabanovićeve interpretacije u prijevodu. U slučajevima kada Čelebi u istome naselju diferencirano navodi i broj džamija (onih u kojima se obavljao džuma-namaz) i odvojeno broj mesdžida i drugih obrednih građevina, zabune ne bi smjelo biti. No, ako je zapisan samo ukupan broj „mihraba“ u mjestu, tada ne znamo na što se točno misli jer su tu mogli biti ubrojani i molitveni prostori medresa, tekija i turbeta svetih ljudi, pri čemu Moaćanin i Jurin Starčević (2014: 82-83), komentirajući Čelebijev autograf, upozoravaju i na neke druge, netipične religijske objekte, koji se spominju u izvornom tekstu (npr. *buke, eyne, mezgite, musalle...*), a nejasno je zašto ih u Šabanovićevom prijevodu nema.

Kada je riječ o „pravim“ džamijama (onima u kojima se obavlja podnevna molitva petkom i na oba Bajrama) onda su to, uz tvrđavske, mogle biti još i čaršijske džamije koje se izriječkom navode u Cerniku (Č: 232), Iloku (Č: 523), Osijeku (Mustafa-pašina „koja se nalazi u čaršiji i bazaru“) (Č: 368), posredno i u Vukovaru (Č: 358), ili pak vakufske džamije paša, sandžak-begova i vojnih zapovjednika, poput onih u Iloku (Mehmed-begova i Arslan-begova džamija) (Č: 524) te Osijeku (Kasim-pašina i već spomenuta Mustafa-pašina džamija) (Č: 368).

Brojne mahalske bogomolje uglavnom su bile u rangu mesdžida, često bez kule, minareta i minbera te bez uposlenog hatiba (tapu-defteri ga u tom slučaju ne bilježe) jer se u njima nije držala hutba niti se obavljao džuma-namaz.

O ostalim specifičnim molitvenim prostorima – izvan skupine džamija i mesdžida – diskutira se u posebnim poglavljima.

2.3. Izgled i arhitektura džamija

Čelebijev literarni diskurs je deskriptivan, faktografičan u nabranjanju javnih objekata i njihova broja, no istovremeno i zanimljiv zbog digresija i „priča“. On je u opisima često slikovit pa tako i za džamije ponegdje bilježi važne detalje o lokaciji, izgledu ili arhitekturi objekata.

Za džamije u Cerniku kaže da „nisu pokriveno olovom“ [dakle nisu kupolne, op. a.], pri čemu opaža da je „džamija u čaršiji lijepa“ (Č: 232).

Od svih požeških džamija Čelebi spominje samo jednu – *Šerklot*-džamiju (preuređenu srednjovjekovnu franjevačku crkvu sv. Duha) – za koju piše da je najuređenija u gradu te da je to „divna džamija“ (Č: 239). U autografu je pak opširnije opisana kao vrlo čvrsta, s minaretom (zacijelo gotičkim zvonikom koji i danas postoji) i pokrivena crvenom opekom od poda do krova (Moaćanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Prema autografu, Čelebi je u broskoj tvrđavi zatekao džamiju koja nije imala minareta (Moaćanin, Jurin Starčević, 2014: 87). U palanci Tovarnik vidio je pak džamiju s drvenim minaretom (Č: 357). Zanimljivo je da su u autografu Moaćanin i Jurin Starčević (2014: 87) našli zabilješku da je i džamija u vukovarskoj utvrđi

imala drveni minaret. Čelebi u Vukovaru opisuje zanimljiv detalj: „Na minaretu gradske džamije [Sulejman-hanove, tvrđavske, op. a.] nalazi se sat sa zvonom“ (Č: 358), što je neobično, osobito ako je minaret bio drven. Putopisac je možda želio reći da je uz tu džamiju stajala sahat-kula? Za jedinu pravu, vjerojatno čaršijsku džamiju u vukovarskoj Varoši (uz pet mahalskih mesdžida koje također spominje) kaže da je „prijatna“ (Č: 358).

Najopširnije opise džamija Čelebi je sastavio prilikom posjeta Osijeku gdje je detaljno opisao mnoge javne objekte i izgled grada toga vremena. O bogomoljima navodi: „Pred kapijom [citadele, op. a.] nalazi se Sulejman-hanova džamija“ (Č: 366); i dalje: „Tu ima u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja.¹² Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija, koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva. Ona nije tako lijepa, a zbog pomanjkanja posjetilaca postala je pusta i usamljena... U Srednjem gradu [današnja Tvrđa, op. a.] nalazi se Kasim-pašina džamija. Natpis na toj džamiji glasi:

Dobrotvor Kasim-paša, neka mu je slava trajna!

Podiže hram za slavljenje vječnog boga.

To je hram lijep kao staro svetište (Čaba).

Hronostih njen jeste: 'Vječna zadužbina'.

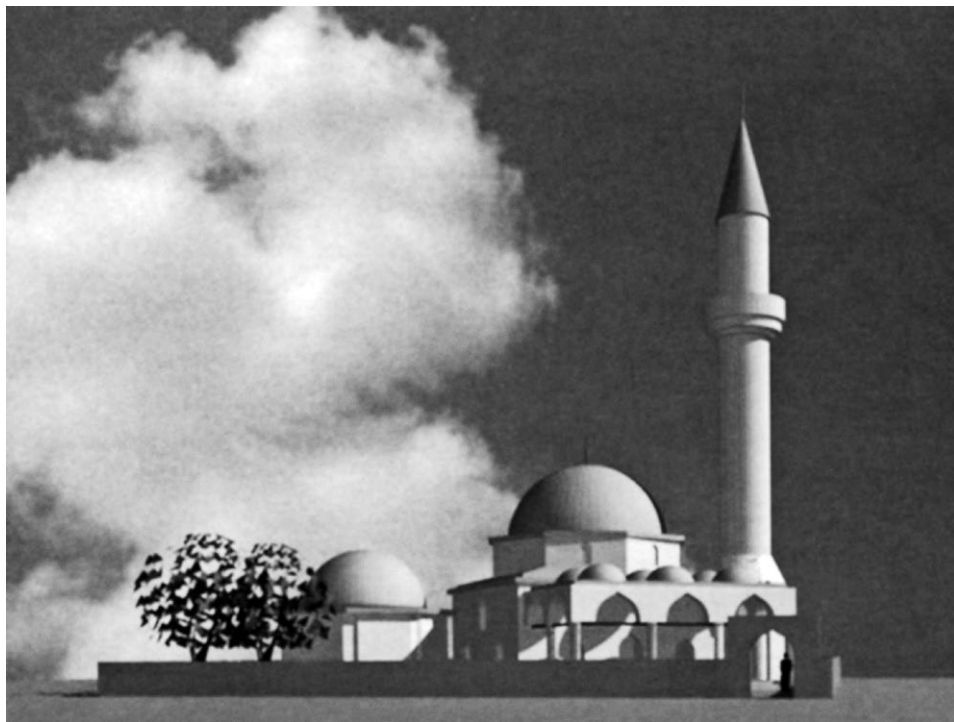
(966. = 1558./59. godine).¹³

Ta džamija je vrlo svijetla, a nalazi se na desnoj strani glavne ulice kada se izađe [izlazi, op. a.] iz Srednjeg grada. To je vrlo svijetla džamija sa kupolom pokrivenom čistim plavim olovom. Ona je duga i široka u dužini i širini tačno po stotinu koraka¹⁴. Njen mimber i mahfil su jednostavni i lijepi. Sva je umjetnički vrlo lijepo izgrađena. U vanjskom predvorju dižu se, na šest stubova od čistog bijelog mramora, sedam kupola pokrivenih plavim olovom, tako da ovako lijepe džamije nema ni na jednoj krajini. Ona ima prostrano dvorište ograđeno čvrstim zidom od cigala. U unutrašnjosti dvorišta nalaze se četiri visoka stabla kojima je ono ukrašeno i koje stoga predstavlja hladovito odmaralište. Ta džamija ima divan i umjetnički jako lijepo izrađen visoki minaret.“

¹² Šabanović u komentaru prijevoda upozorava na preveličan broj osječkih bogomolja, dok Moačanin i Jurin Starčević (2014: 83; 2016: 94) provjeravajući navode u autografu, nalaze precizniji podatak: 6 džamija u kojima se moli petkom i 40 mesdžida, buka, musalla, ejna i mezgita – ukupno 46 mibraba – što je 20 manje negoli u Šabanovićevom prijevodu, no i dalje je svakako pretjerano.

¹³ Šabanović napominje da je Kasim-paša, prema ovoj dataciji, osječku džamiju podigao u vrijeme kada je već bio budimski ili temišvarski beglerbeg. Moačanin (1989: 85; 2016: 96) navodi mogućnost da je ta džamija podignuta na mjestu starijega srušenoga drvenog mesdžida.

¹⁴ Dimenzija je pretjerana, promjer središnjega džamijskoga molitvenog prostora (*orta yeri*) kod monumentalnih je kupolnih džamija u našim krajevima 8,5-13,5 m (najčešće oko 10 m), dakle, po prilici i toliko ili malo više koraka.

*Sl. 1. Osijek, džamija Kasim-paše [3D rekonstrukcija: Darko Sigmund]
(*spomenuta kod Čelebija)*

„U toj varoši nalazi se još i Mustafa-pašina¹⁵ džamija. Premda je pokrivena ćeremitom¹⁶, ta džamija ima mnogo posjetilaca, jer je to vrlo svijetla džamija koja se nalazi u čaršiji i bazaru na vrlo prometnom mjestu. Na vratima te džamije nalazi se ovaj natpis:

*Mustafa-paša podiže ovaj hram milosti božje.
Eto, to je put vjere. Oni koji dostojno ustraju na tom putu
Jesu askete koji stiču približenje gospodu.
Hronostih ove džamije rekoh ovako:
'Stjecište božje milosti, boravište pobožnih ljudi'.¹⁷*

Osim tih džamija ima ovdje četrdeset mahalskih mesdžida,¹⁸ nastavlja Čelebi te dodaje da „po džamijama profesori koji drže javna predavanja predaju i svetu tradiciju“ (Č: 367-368).

¹⁵ Mustafa-paša Filibeli je oko 1563. bio požeški sandžak-beg pa je u to vrijeme moguće datirati i izgradnju osječke džamije.

¹⁶ Konusni zaobljeni crijep, kupa-kanalica

¹⁷ Prema izračunu brojčane vrijednosti riječi kronostiha dobije se hidžretska godina 970. (=1563.)

¹⁸ Usporedi bilj. 12.

Inače, uz Kasim-pašinu i Mustafa-pašinu džamiju stajala su i njihova turbeta, o kojima će kasnije biti riječi (Č: 370-371).

Kasim-pašina džamija s turbetom vakifa arheološki je istražena, a tlocrt njenih temelja prezentiran je specifičnim popločenjem na današnjemu Križanićevu trgu ispred isusovačke crkve sv. Mihaela u osječkoj Tvrđi (Minichreiter, 1984: 55-58, 69-74, 78-81). Mustafa-pašina džamija nije iskopavana, no precizno je ubicirana na prostoru parka pokraj Tvrđe, oko 75 m zapadno od tzv. Filibelijevog bastiona (Mažuran, 1994: 225).

U Valpovu Čelebi bilježi: „Na kraju kule [pokraj kule, op. a.] nalazi se Sulejman-hanova džamija. Njen minber (anvon) je obojen raznobojnim bojama kao kameleon“ (Č: 491).

U Iloku je Čelebi svih devet bogomolja precizno zabilježio imenima, lokacijom i ponekim opisnim podatkom. U tvrđavi se nalazila Sulejman-hanova džamija (vjerojatno neka od preuređenih srednjovjekovnih crkava) i džamija sakabaše Mehmed-age u blizini hamama. Upravo po tome detalju lako ju je locirati jer spomenuti hamam i danas postoji (jedini je u Hrvatskoj), a nasuprot njega stoji i turbe (također jedino u nas) ili je to možda paviljon šadrvana u haremu negdašnje džamije. Geosnimanje još postojećih temelja ove džamije dalo je podatke za njenu virtualnu rekonstrukciju iz koje je vidljivo da je pripadala kupolnom tipu s troljnom otvorenom sofom (Rimpf, Arbutina, 2018). Nadalje, Čelebi navodi: „U tome gradu u vanjskoj tvrđavi, pred Čaršijskom džamijom nalazi se jedna odlična kafana s lijepim vidikom... Ta kafana je na glavnoj ulici“. Dalje – „...u čaršiji iduć glavnom ulicom nalazi se Mehmed-begova džamija. To je divna i dobro posjećena džamija, u kojoj se obavljaju tri molitve dnevno“. Na vrhu iste čaršije putopisac locira Arslan-begovu džamiju, uz nju je stajala „...jedna česma kao voda života“, dok se sa strane te džamije širilo gradsko groblje. Hadži-Islamov mesdžid nalazio se na putu kojim se s brijega spušta prema skeli na Dunavu, a još niže, kako Čelebi navodi – „lijevim putem do kraja“ – stajala je džamija Kučuk-Mehmed-bega. Za Mustafa-begov mesdžid kaže da je „na suprotnoj strani odatle“ (?); Kara-Belaov mesdžid nalazio se „nešto navije“ (Č: 523-524).

Sl. 2. Ilok, džamija Mehmed-age [3D rekonstrukcija: Dražen Arbutina, Andrea Rimpf] (*spomenuta kod Čelebija)

2.4. Pitanje „Carevih“, „Sulejman-hanovih“ i „tvrđavskih“ džamija

Izdvojenu i kod Čelebija najčešće spominjanu skupinu džamija prepoznajemo po atributu „Sulejman-hanova džamija“ ili u istom značenju – „Careva džamija“ ili „Časna džamija“ (iako dva potonja naziva ne moraju nužno biti vezana za Sulejmana jer su džamije podizali i kasniji sultani). Navodi ih gotovo u svakome gradu ili utvrđi koje je posjetio, pri čemu su u manjim mjestima to bile i jedine zabilježene džamije. Tamo gdje je Čelebi spomenuo i njihovu mikrolokaciju, odreda je riječ o bogomoljama smještenima u utvrđi ili negdje u neposrednoj blizini pa toj skupini možemo pridružiti i niz lokaliteta na kojima Čelebi spominje neimenovane „tvrđavske džamije“, ili „male džamije za vojnike“, nesumnjivo iste provenijencije i namjene. Radi statistike ovih triju srodnih skupina džamija, valja navesti lokalitete gdje ih je Čelebi zabilježio:

- *Sulejman-hanove džamije* – sve smještene u tvrđavama (Č: 159, 219, 220, 232, 241, 358, 366-367, 491, 523): Knin, Jasenovac, Dubica, Cernik, Brod, Vukovar, Osijek („pred kapijom citadele“), Valpovo („na kraju kule“) i Ilok; prema autografu Sulejman-hanova džamija je postojala i u Pakracu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87);
- *Careve džamije*¹⁹ – u tvrđavama (Č: 152, 219): Sinj (*Hünkar camii*) i Gradiška;
- *tvrđavske džamije* – bez drugih atributa (Č: 157, 198, 223, 226, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 357, 373, 374, 468, 527): Vrlika, Klis, Lika, Udbina, Si-

¹⁹ U Šabanovićevu prijevodu, gdje se spominju, *Careve džamije* su pisane velikim slovom, dakle kao naziv džamije, a ne kao atribut, pa je i ovome radu zadržan taj oblik navođenja.

sak („džamija za kapetana i njegove vojnike“), Kraljeva Velika, Bijela Stijena, Sirač, Stupčanica, Virovitica, Moslavina i Norin; ovdje se mogu pribrojiti i *palanke* kao specifičan tip utvrđenih naselja na glavnim putevima gdje je Čelebi također zabilježio džamije: Tovarnik, Sotin, Dalj („unutar tvrđave“ navode se i džamija i mesdžid!), Darda (džamija „u tvrđavi“) i Baranja; u autografu zabilježena je i jedna do sada nepoznata džamija unutar utvrde u Voćinu kod Slatine (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Tih ukupno 29 carskih džamija (s dopunama iz autografa 31) različitih nomenklatura tek su dio ove specifične skupine jer mnoga mjesta (osobito izdvojene utvrde s aktivnom posadom) Čelebi nije ni posjetio, kao ni neka naselja, primjerice Slatinu u kojoj se prema defterskim popisima također nalazila carska džamija (Hafizović, 2016: 175) i već spomenuti Kaptol gdje su 1579. popisane dvije carske džamije (Sulejmana i Selima II.). U 17. stoljeću je tvrđavska džamija postojala i u Kamengradu (Moačanin, 1997: 86-88), dok u Požegi koju Čelebi jest posjetio carsku džamiju ne navodi iako su ondje tada postojale carske džamije čak triju sultana (Moačanin, 1997: 64, 68).

Mada nose ugledne nazive po caru-*vakifu*, ovo u pravilu nisu bile ni najveće ni najljepše islamske bogomolje na našim prostorima (neke se opisuju kao „male džamije“, poput onih u gradu Moslavini²⁰ na Dravi i Virovitici), ali svakako jesu najstarije jer su bile prve koje su osmanske vlasti utemeljile na novoosvojenim područjima (Moačanin, 2001: 83). Stoga Moačanin (1999: 147) s pravom smatra da su sve naše carske džamije nastale do kraja 16. stoljeća do kada su i osmanska osvajanja na hrvatskom ozemlju okončana. One su bile simboli pobjede i nove vjere koju sultan donosi te su nerijetko utemeljene već u prvim danima po osvajanju. Često su to tek u najnužnijim elementima adaptirane zatečene građevine i prostori, npr. katoličke crkve i kapele uz tvrđave, poput onih u Valpovu, Osijeku, Brodu, vjerojatno i na Klisu (Č: 198, 241, 365, 491), koje su osim simbolične zadaće bile potrebne i za molitvu muslimanske vojne posade te osmanskih upravnih službenika. Ipak, bilo je i utvrda bez džamija (Moačanin, 1989: 57). Tijekom prvih nekoliko desetljeća, dok u procesu lokalne islamizacije ili doseljavanja u pojedinom naselju nije stvorena muslimanska većina, bile su to i jedine mjesne džamije, a u manjim su naseljima jedine i ostale jer valja imati na umu da Čelebi naše krajeve obilazi u drugoj polovini 17. stoljeća, već pri kraju osmanske vladavine kada izgradnje novih džamije više nije bilo.

2.5. Pitanje konverzija crkva-džamija-crkva

Poznato je da su Osmanlije u novoosvojenim područjima neke zatečene srednjovjekovne crkve i kapele iz praktičnih razloga pretvarali u džamije. Osobito se to

²⁰ Moslavina je oduvijek bila seosko naselje pa nije jasno zašto ju Čelebi imenuje „gradom“ (Č: 244).

dogadalo u prvim godinama i desetljećima osmanlijske vladavine dok u naselju još nije bilo muslimanske većine, kako je već objašnjeno uz pojam „carevih džamija“. Takvi postupci konfesionalnih konverzija vjerskih građevina u hrvatskim krajevima još nisu dovoljno istraženi pa osim pojedinačnih, često predajnih podataka i ne znamo o kojem se broju na ovaj način adaptiranih crkava-džamija radi.

Čelebi je na području Slavonije u *Putopisu* izrijekom spomenuo tri takva slučaja. U Požegi i Osijeku u džamije su bile preuređene velike franjevačke crkve posve drugačije arhitekture od osmanskih bogomolja, slično onome što je Čelebi odmah primijetio i kod crkve-džamije u Brodu. U manjim sredinama kod jednostavnih sakralnih objekata bez izrazitih stilskih i tipoloških odlika preadaptacije nisu morale biti jasno vidljive pa se i ne spominju.

Za Požegu Čelebi piše: „Najuređenija od njegovih džamija je *Šerklot*-džamija²¹. Ranije je to bio veliki manastir, a poslije osvojenja postala je divna džamija koja je poznata na cijeloj ovoj krajini“ (Č: 239).

U Osijeku Čelebi navodi: „Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija, koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva“ (Č: 367). I ovdje je riječ o negdašnjoj franjevačkoj crkvi smještenoj u *SI*. dijelu Tvrđe.

U broskoj tvrđavi nalazi se „...jedna Sulejman-hanova džamija, koja je ranije bila crkva“ (Č: 241).

Za Sulejman-hanovu džamiju u valpovačkoj utvrdi, čijim je koloriranim interijerom Čelebi bio fasciniran (Č: 491), on ne spominje da je to prethodno bila katolička dvorska kapela (ova gotička građevina i danas postoji).

Zanimljivo je da Čelebi bilježi i jedan slučaj obrnute konverzije, iako ih je kasnije bilo mnogo više²², kada je negdašnja džamija na Klisu nakon mletačkog preuzimanja utvrde preuređena u crkvu na kojoj u vrijeme njegova dolaska već „ima veliko zvono“ (u toj je funkciji i danas).²³ O tome Čelebi navodi i jednu anegdotu:

²¹ Neobičan naziv *šerklot* tumači se fonetskom premetaljkom od *kloštar* (Moačanin, 1989: 136). U autografu Moačanin i Jurin Starčević (2014: 87) tu riječ preciznije iščitavaju kao *Šarkalut*. Nesumnjivo se radi o ranogotičkoj franjevačkoj crkvi sv. Duha koja i danas postoji. Zanimljivo je da je ova crkva, iako se nalazi na eksponiranom položaju na glavnome požeškom trgu, tek 1573. pretvorena u džamiju, dakle nekoliko desetljeća nakon osmanskog osvojenja grada. Gotovo je sigurno da je i druga požeška gotička crkva sv. Lovre (također još postoji) bila preadaptirana u džamiju.

²² Samo za primjer spominjem džamiju Mustafe-emina u Kninu, koja je 1688. preuređena u crkvu sv. Jeronima, zatim džamiju Šahin-age Terzibalića u Drnišu adaptiranu u crkvu sv. Barbare, kao i drugu drnišku džamiju Halil-hodže pregrađenu u crkvu sv. Ante (postoji i danas) te još postojeću klišku džamiju o kojoj pišem u nastavku (Jurin Starčević, 2009: 177, 184). Brojni su primjeri takvih obrnutih konverzija s pretvaranjem džamija u crkve zabilježeni ne samo u Dalmatinskoj zagori, već i u Lici i Slavoniji gdje je, primjerice, ranije navedena đakovačka župna crkva Svih svetih zapravo preuređena džamija Ibrahim-paše (Karač, Žunić, 2018: 82-83).

²³ Riječ je o džamiji Murad-bega Tardića iz 1537. (o njemu v. Kursar, 2017), inače najranijoj datiranoj džamiji na području Hrvatske. Mlečani su je nakon ponovnog osvajanja Klisa preuredili u crkvu sv. Vida, kada su srušili i minaret, te u toj funkciji ona još postoji čuvajući u svome arhitektonskom korpusu strukturu jedne od samo tri danas očuvane osmanske džamije u Hrvatskoj.

„Ovaj žalosni slučaj [mletačkog preuzimanja utvrde, op. a.] dogodio se u doba sultana Ibrahima. Veziri su udobrovoljili i umirili sultana Ibrahima rekavši mu: – Na bosanskoj krajini je izgubljena jedna *klisa*“ [= crkva; igrom riječi prikrili su gubitak utvrde Klis! op. a.] (Č: 153). Autograf o tome donosi i više detalja (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

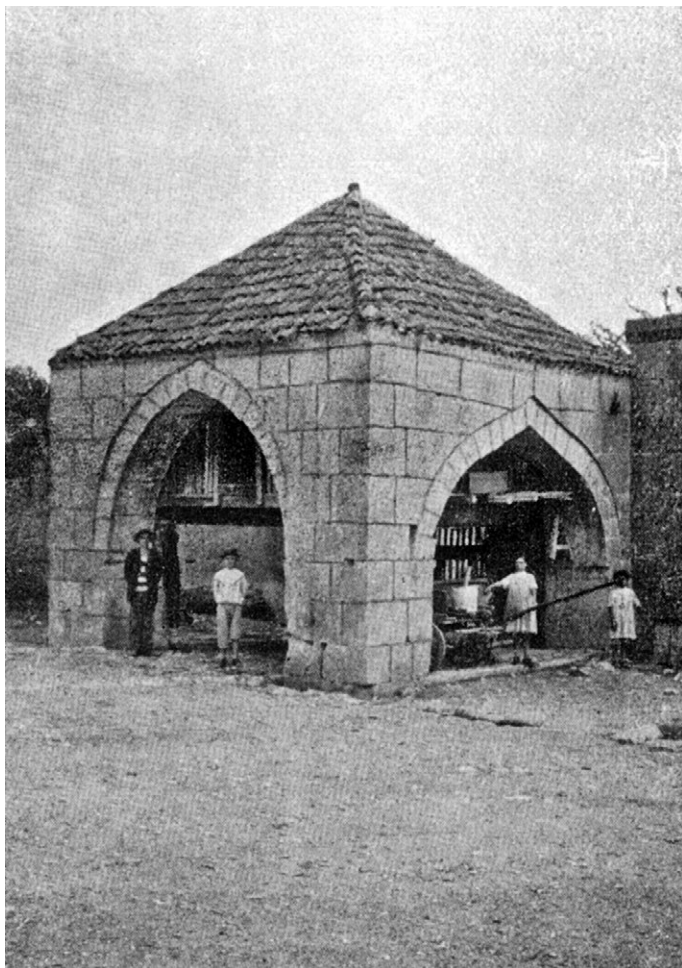
*Sl. 3. Klis, džamija Murat-bega Tardića, preuređena u crkvu sv. Vida
(*spomena kod Čelebija)*

Novija istraživanja R. Bužančića ukazuju da je u supstrukciji džamije vjerojatno sačuvana srednjovjekovna crkva pa je i ovo možda slučaj dvostruke konverzije: crkva-džamija-crkva, poput požeških primjera.

3. Musalle

Nigdje u našim gradovima Čelebi, prema Šabanovićevom prijevodu, nije zapa-
zio *musallu* iako tu vrstu molitvenih prostora na otvorenom spominje u nekim
drugim balkanskim naseljima. Svakako musalle su postojale i u hrvatskim nama
susjednim područjima već u 16. stoljeću pa su izrijeком zabilježene u defterima
Požege (1579.) i Mitrovice u Srijemu (1581.) (Moačanin, 1989: 121; Moačanin,
1997: 30, 47, 90; Moačanin, 1999: 147). U Vukovaru su razmatrane tri moguće
lokacije musalle, a u Požegi je Z. Uzelac predložio uvjerljivu ubicaciju na prostoru
trga ispred crkve sv. Terezije (Karač, Žunić, 2014: 55-56, 299). Nedavna provjera
opisa Osijeka u Čelebijevu autografu ipak donosi i bilješku o musalli „za molitvu
o bajramima“ koju Moačanin (2016: 95) oprezno ubicira u blizinu Kasim-pašina
hamama i sebilja.

Sl. 4. Vrana, šadrvan džamije i musalle u Maškovića-hanu

4. Tekije

Specifičan tip islamske semireligijske arhitekture su derviške *tekije* koje u svom sklopu uz stambeni dio redovito sadrže i zajednički obredni prostor – *semâhânu* (Čaušević, 1997: 673). Tekije često imaju i funkciju besplatnog konačišta s dobrotvornom kuhinjom za hadžije i putnike (*musafirhanu s imaretom*) kada se nazivaju *zavije*, a mnogo rjeđe drže i vjersku školu, internat ili 'medresu za derviše', pa ih tada valja imenovati *hanikahom*²⁴ iako se sva tri pojma, koji podrijetlo vuku iz različitih jezika²⁵, često koriste i kao sinonimi (Čaušević, 1986: 561). Od derviških redova u našim su krajevima djelovali tarikati melamija, halvetija i sinanija (Moačanin, 1989: 231; Vlašić, Aydemir, 2015: 114).

Na području Hrvatske nije sačuvan niti jedan tekijski sklop pa o njihovu izgledu možemo suditi samo prema komparativnim primjerima s drugih osmanskih prostora – primjerice Bosne – gdje ih danas ima tek nekoliko. U tapu-defterima tekije se ponekad spominju kao porezne jedinice (npr. ako su posjedovale vakufske mlinove ili agrarna zemljišta za uzdržavanje), a o njihovome mogućem postojanju posredno svjedoče i poimenični popisi žitelja u mufassalima, gdje se derviši navode kao oznaka „zanimanja“ ili ih nalazimo zabilježene pod nazivima *-baba*, *-dede*, *-sufi* i sl.

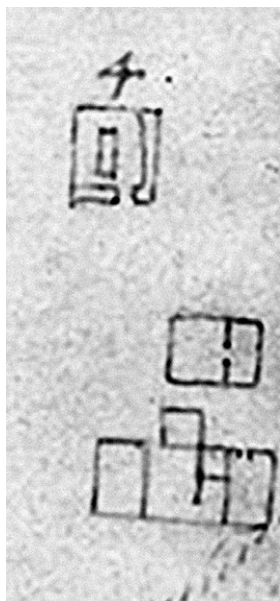
Evlija Čelebi je na užem hrvatskom prostoru zabilježio barem 14 tekija u osam gradskih naselja – sve u Slavoniji i Srijemu, niti jednu u Lici ili Dalmaciji – pri čemu ih spominje kratko, tek u nabranjanju važnijih građevina, dok je detaljnije opisao samo znamenitu Hindi-babinu tekiju u Vukovaru. Redoslijedom lokaliteta koje je Čelebi u našim krajevima posjetio, u *Putopisu* je zabilježio tekije u Cerniku (1), Pakracu (2), Vukovaru (1), Osijeku (4), Nijemcima (3), Valpovu (1), Iloku (1) („tekija siromašnih derviša“) te Voćinu – današnjem Šarengradu (1?), gdje tekije navodi u množini pa ih je moglo biti i više (za navedene lokalitete – Č: 232, 235, 358, 359, 369, 376, 377, 488, 491, 511, 524, 526).

Gotovo još toliko, prema Čelebiju, bilo ih je i u gradovima istočnog Srijema, što je zanimljiv komplementarni podatak iako te tekije ne ulaze u područje ovog istraživanja.²⁶ Mnogo je tekija Čelebi zabilježio i u susjednoj Bosni te diljem Balkana, što temu derviških sjedišta u Hrvatskoj smješta u širi islamizacijski kontekst (Čehajić, 1986; Gaši, 2013).

²⁴ Jedina tekija u međurječju Drave, Save i Dunava koja je funkcionirala kao hanikah nalazila se u Grgurevcima u Srijemu (Moačanin, 1989: 229) što je, međutim, izvan našega zemljopisnog obuhvata.

²⁵ Izvorne provenijencije i preuzimanja tih riječi u drugim jezicima u literaturi se različito tumače, najčešće: *zâwiya* (arap.); *khânqâh* (perz.); *tekke* (tur. prema arap. *takiyya*).

²⁶ U Srijemu, izvan današnjih granica Hrvatske, Čelebi ih navodi još 12 u 9 naselja i to u: Zemunu (1), Mitrovici (3), Rači (2), Grgurevcima (1), Fruškoj? (1), Slankamenu (1), Karlovcima (1), Petrovaradinu (1), Čereviću (1). Prema njegovim podacima tekija raznih vrsta na cijelome slavonsko-srijemskom području ukupno je bilo 27 u 18 naselja, što je dojmliiv broj i znatna gustoća za neveliki prostor.

Sl. 5. Vukovar, detalj sklopa Hindi-babine tekije na planu osmanskoga grada, 1687. (*spomenuta kod Čelebija)

Vukovarsku tekiju – zapravo zaviju jer je služila i kao musafirhana (Moačanin, 1989: 227) – Evlija je posjetio čak tri puta²⁷ (Čelebi, 2010: 113), u njoj je večerao, zanoćio i razgovarao s dervišima, o čemu je zapisao:

„Tu postoji... jedna Hindijeva tekija koja se nalazi na vrhu suprotne strane mosta... Grob Hindi-babe. – Na suprotnoj strani toga mosta, upravo na kraju samog mosta, nalazi se jedno izletišće i mjesto za teferič koje je bogato zelenilom, vinogradima, baščama, ružama i raznim cvijećem poput rajске bašče.“ Zatim piše o turbetu Hindi-babe i potom nastavlja: „To mjesto je konačište, tekija i svratište brojnih posjetilaca, putnika i namjernika. Ja siromah, nisam htio da odsjednem i konačim ni kod jednog mjesnog prvaka, nego sam krenuo u tu tekiju i tu zakonačio. Vodio sam prijateljske razgovore sa svim dervišima. Tu sam zatomio glad jednim ćevapom, koliko je bog dao. Ja sam predvodio obred za dušu toga svetitelja i pročitao suru Jasin za njegovu dušu. Poslije jacije izmolio sam moj sistem molitava i blagodarenja. Zatim sam pročitao dvije posljednje glave Kur'ana, završnu molitvu i legao.“ (slijedi san u kojemu Čelebiju dolazi Hindi-baba s proroštvom). „Ujutro sam za ljubav bogu zaklao kurbana i podijelio dervišima koji su se nalazili u Hindi-babinoj tekiji“ (slijedi opis Hindijeva proroštva Sulejmanu da će pobijediti kod Mohača) [lipanj 1663.] (Č: 358-360).

U studenom iste godine Čelebi ponovno prolazi kroz Vukovar, pri čemu ne spominje tekiju, ali kaže da je posjetio Hindi-babin grob za koji već znamo da se nalazio u vrtu tekije (Č: 376-377). I sljedeće godine Čelebi je boravio kod vukovarskih derviša: „Tu sam u Hindi-babinoj tekiji zaklao jedan kurban i podijelio ga sirotinji.“ Spominje i da je ponovno hodočastio Hindi-babinom grobu. [1664.] (Č: 511).

Prema Čelebijevu zapisu ovu je tekiju uvakufio osobno sultan Sulejman kojemu je Hindi-baba 70 dana prije mohačke bitke prorekao trijumf. „Poslije pobjede Sulejman-han je zemljište na kom se nalazi ova tekija poklonio Hindi-babi i tu su ga sahranili“ (Č: 360). Moguće je da je tekija utemeljena već u jesen 1526. odmah nakon mohačke vojne – po čemu bi to bila prva derviška ustanova i uopće prvi islamski religijski objekt na hrvatskim prostorima – a moguće je i kasnije utemeljenje (Čelebijeva bilješka ne mora biti točna), pri čemu je *terminus ante quem* njezina

²⁷ Kasaba Vukovar s jakom tvrđavom nad Dunavom (u rangu nahije, potom i kadiluka) nalazila se na prometno vrlo frekventnome Budimskom drumu, ujedno i strateškome mjestu gdje je Sulejman izgradio most preko močvara Vuke, pa je grad često opisivani, a Hindi-babina tekija je zabilježena i kod nekih zapadnih putopisaca (Karač, Žunić, 2018: 312-317).

nastanka 1566. kada Sulejman umire. Znatno prije Čelebija tekiju je zabilježio i Bartol Kašić 1612. (Ratkovčić, 2014: 57). Prema lokalnoj vukovarskoj historiografiji sklop tekijskih zgrada održao se još 50 godina nakon odlaska Osmanlija jer je ondje bilo smješteno prvo sjedište vukovarskog vlastelinstva Küffstein-Eltz te je tekija strušena istom 1737. kada se na tome mjestu gradi grofovska kurija, a potom i veliki dvorac obitelji Eltz (Karač, Žunić, 2018: 315-317).

*Sl. 6. Vukovar, idealna vizurna rekonstrukcija sklopa Hindi-babine tekije
[3D rekonstrukcija: Dario Šošić]*

Prethodno navedene tekije zacijelo nisu sve koje su u nas postojale jer neka mjesta Čelebi nije posjetio, u nekim su gradovima do njegova vremena rane tekije već bile ugašene, npr. vukovarska zavija Gavsi-dede popisana u TD 549, 1566.-68. (Karač, Žunić, 2018: 315), a ponegdje je fokus putopisca bio na drugim temama pa mnoge objekte ne spominje iako su postojali. Takav je primjer Požege, uz Osijek nesumnjivo najrazvijenijega našega grada osmanskog doba, u kojoj Čelebi tekije ne bilježi, no iz drugih izvora znamo da su postojale barem dvije. Već 1550. djeluje Ulama-pašina zavija (služila je i kao musafirhana) koja je zbog kulturnoga groba derviša Hasan-efendije bila i mjesto hodočašća, po ugledu odmah iza vukovarske tekije (Moačanin, 1989: 82, 231; Moačanin, 1999: 151; Hafizović, 2011: 279-280; Hafizović, 2016: 45-46, 68-69, 134, 161, 185). Od nje se u lokalnoj požeškoj toponomastici do danas održao naziv *Tekija* za još postojeću tursku česmu, a to je i recentni naziv ulice ispod brda Sokolovac u kojoj se česma nalazi (Ratkovčić, 2014: 58-59).

Sl. 7. Požega, česma Tekija, ostatak negdašnje Ulama-pašine zavije

Spomenimo da je postojanje tekija, sudeći prema imenima osoba u tapu-defterima 16. stoljeća uz koja su dodane derviške oznake (-baba, -dede, derviš), pretpostavljeno još i u Dalju, Vidovcima, Đakovu, a jedno se selo u blizini Požege i danas zove Dervišaga. U nedavno publiciranom Čelebijevu autografu zabilježena je i jedna zavija u Voćinu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).²⁸

²⁸ Moačanin je mišljenja da se ovaj zapis odnosi na slavonski Voćin (kod Slatine), a ne na 'srijemski' Voćin (današnji Šarengrad) koji je Čelebi na drugome mjestu također spomenuo kao naselje s postojećom zavijom. Sumiramo li Čelebijeve podatke, broj takvih ustanova koje su postojale na području današnje Hrvatske je zapravo 15 u 9 naselja.

5. Medrese

Iako su *medrese* (arap., tur.) primarno obrazovne institucije – srednje i više islamske škole za edukaciju vjerskih službenika – one su i religijske ustanove znatnog utjecaja. U arhitektonskom sklopu uvijek su imale i molitvene prostore pa ih nesumnjivo možemo svrstati u one Čelebijeve „mihrabe“ koje putopisac ponekad navodi umjesto broja džamija.

Evlija Čelebi medrese je vidio u samo pet naših gradova – svi su u Slavoniji – gdje je zabilježio ukupno 11 takvih ustanova: u Pakracu (3), Osijeku (4) „...nastavna zavoda u kojima predaju naučnici“, među kojima su se naročito isticale vakufske medrese sandžak-begova Kasim-paše i Mustafa-paše, Valpovu „u Varoši“ (1), Voćinu [Šaregradu, op. a.] (gdje se spominje množina, no postojala je barem jedna) i Iloku (2) „...medrese za studente“ (za navedene lokalitete – Č: 235, 368, 491, 526, 524).

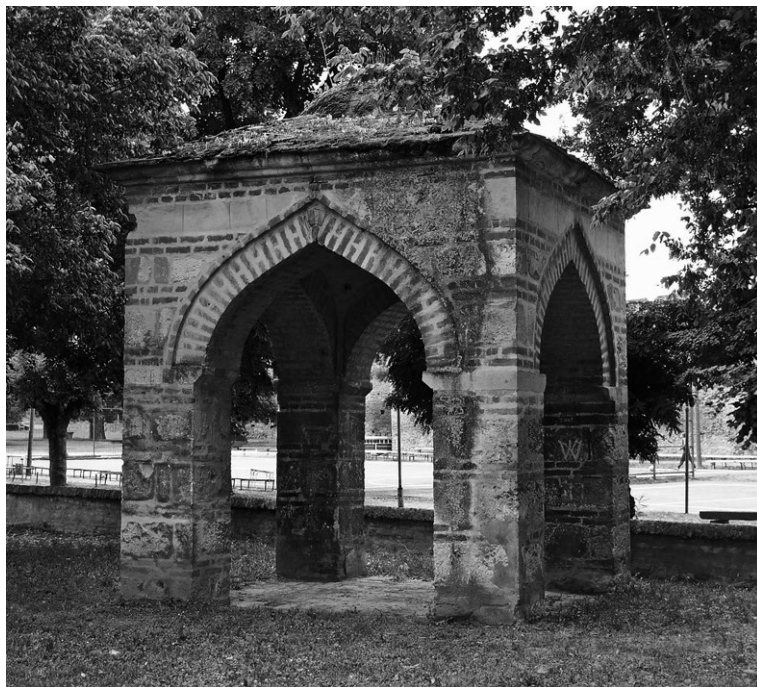
U Čelebijevu autografu nekoliko se medresa spominje i u Drnišu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Bilo ih je i u nekim drugim gradovima gdje ih putopisac ne bilježi, primjerice u Požegi (Moačanin, 1997: 92), a još nekoliko je zabilježeno i dalje na istoku, u Srijemu, izvan današnjih granica Republike Hrvatske (Karač, Žunić, 2018: 57). Kako vidimo, broj im je na ovim prostorima svakako bio veći od 11 koliko je spomenuto u postojećem prijevodu *Putopisa*. Detaljnije o medresama Čelebi nije pisao pa nam nisu poznati ni izgled ni preciznije urbane lokacije tih ustanova, ali je zanimljiva njegova napomena da „U ovim krajevima stanovništvo jako mnogo cijeni i poštuje naučnike“ (Č: 368).

6. Turbeta

Čelebi je grobna turbeta (tur. *türbe*, arap. *turba*) zabilježio u samo tri naša grada – Osijeku, Vukovaru i Iloku – a kako je tih ukupno 6 mezarskih spomenika navedeno poimenično nema sumnje da su podaci točni.

Pošavši iz Iloka prema Šaregradu Čelebi piše da je došao do „...svetišta (*ziyaret*) Medžnun-babe“ [negdje na zapadnom izlazu iz grada, op. a.] (Č: 525), što možemo protumačiti kao turbe navedenog derviša. Neobično je što Čelebi ne spominje turbe uz iločku Mehmed-aginu džamiju u tvrđavi nedaleko od hamama, iako opisuje i tu džamiju i kupalište, posebno stoga što ta slikovita građevina i danas postoji te je jedini sačuvani primjer osmanske grobne arhitekture u Hrvatskoj. To možda govori u prilog nedavno iznesenome mišljenju stručnjaka turske agencije TIKa da ovo i nije turbe, već paviljon džamijskog šadrvana, arhitekture slične šadrvanu u Maškovića hanu u Vrani (Karač, Žunić, 2018: 57, 59). Teza se čini vjerojatnijom od pretpostavke da je turbe podignuto tek nakon Čelebijeva posjeta (Ratković, 2014: 63).

Sl. 8. Ilok, turbe (ili šadrvan?) Mehmed-agine džamije

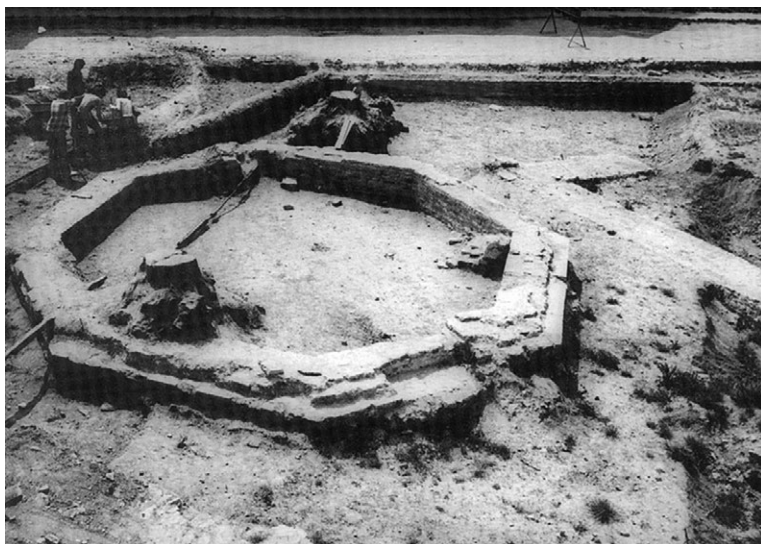
O kultnome grobu u već ranije opisanoj derviškoj tekiji u Vukovaru Čelebi piše: „Tu se nalazi jedno turbe u kome počiva Hindi-baba, potomak roda Muhamedova. Neka mu bog posveti tajnu!“ [lipanj 1663.] (Č: 359). U drugom dolasku Čelebi bilježi: „Ja sam tu posjetio grob sultana Hindi-babe, koji se nalazi na vrhu mosta. Naime, ranije, kada sam prolazio na vojnu, ja sam usnio ovog svetitelja i u snu dobio od njega radosnu vijest koja je glasila: – Ako bog da, opet ćeš doći zdrav i sa plijenom. Bogu hvala, ja sam došao sretno u ovo mjesto, zaklao kurban i počeo da čitam Kur'an za njegovu dušu, kako sam se ranije zavjetovao. Dabogda da me njegov blagoslov uvijek prati!“ [studenj 1663.] (Č: 366-367). Sljedeće godine Čelebi je treći put posjetio tekiju „...a zatim hodočastio Hindi-babin grob“ [1664.] (Č: 511).

Zanimljivo je da je na karti Vukovara koju su španjolski mjernici crtali neposredno nakon izгона Osmanlija 1687./88. pozicija Hindi-babina turbeta označena numeričkom oznakom za džamiju (legenda: *mosquea*) jer zapadni geodeti vjerovatno nisu znali raspoznati o čemu je riječ, a po arhitekturi (možda i kupolnoj) to se turbe, po svoj prilici zatvorenog tipa, doimalo kao mala džamija (Karač, Žunić, 2018: 321-323).

U Osijeku Čelebi je zabilježio čak četiri turbeta: „Tu se nalazi turbe Kasim-paše, koji je pokopan u jednom olovom pokrivenom i svijetlom mauzoleju pod kupolom u dvorištu njegove džamije. U Varoši se nalazi i grobnica Mustafa-paše, koji počiva

u blizini svoje džamije. Blizu panađura, na putu koji vodi u grad Valpovo, nalazi se Bajram-babino turbe. Na jugoistočnoj strani, na Beogradskom drumu, u baščama nalazi se Husrev-babino turbe“ [lipanj 1663.] (Č: 370-371).

Spomenuto Kasim-pašino turbe zatvorenoga oktogonalnog tlocrta arheološki je istraženo i „parternom grafikom“ prezentirano u pločniku trga ispred današnje crkve sv. Mihovila u Tvrđi (Minichreiter, 1984: 55-58, 69-74, 78-81), a za džamijski sklop Filibeli Mustafa-paše u kojemu se nalazilo i njegovo turbe poznata je ubikacija u parku *Jl. od Tvrđe* (Mažuran, 1994: 223). I dok su prva dva turbeta reprezentativne grobnice znamenitih sandžak-begova, druga dva su pripadala nepoznatim dervišima o kojima ni Čelebi nije znao reći ništa.

*Sl. 9. Osijek, arheološka istraživanja Kasim-pašino turbeta
(*spomenuto kod Čelebija)*

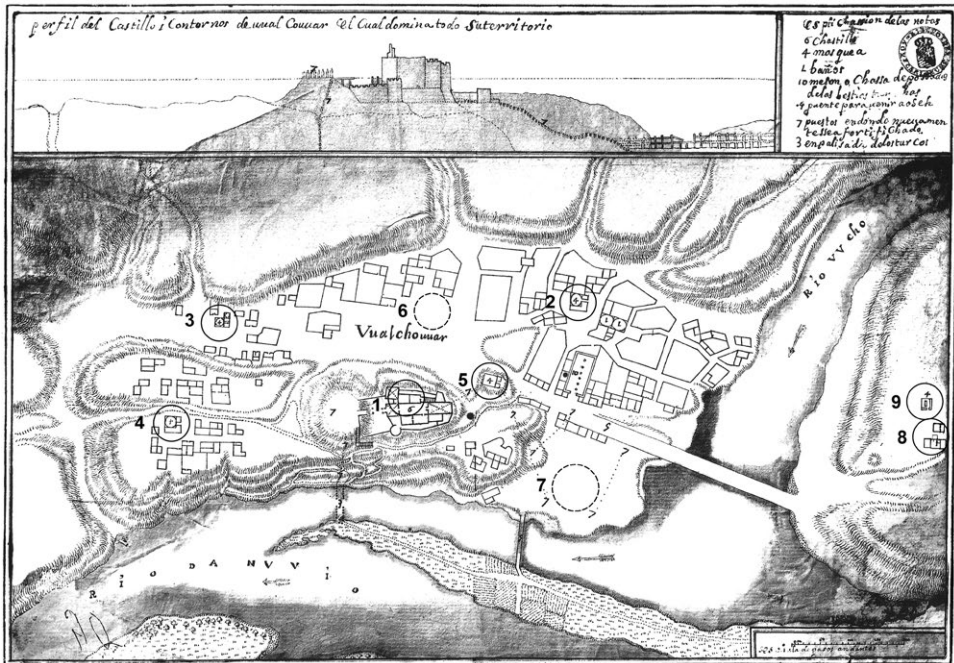
Turbeta je u Hrvatskoj nesumnjivo bilo još, a neka koja Čelebi ne spominje, iako su u međuvremenu srušena, poznata su iz drugih izvora – npr. turbe Halil-bega Memibegovića u Visuću kod Udbine i Mustafe-efendije u Kninu, a čak su tri zabilježena u Požegi: Hasan-efendije (mjesto hodočašća u tekiji), Dönmez-begovo i dizdara Ahmeda; zatim je pretpostavljeno Ahmed-agino turbe u Vukovaru, a znamenito turbe Mustafe ef. Gaibije na obali Save kod Stare Gradiške postojalo je do 1954. kada je razgrađeno i preseljeno na bosansku stranu. (Moačanin, 1997: 45, 66; Ratković, 2014: 62-66; Hafizović, 2016: 151; Karač, Žunić, 2018: 67-69, 323)

7. Zaključak

Putopis Evlije Čelebija najiscrpniji je i nesumnjivo najzanimljiviji narativni izvor o izgledu naših naselja u posljednjoj etapi osmanske vladavine koji, uz ostalo, sadrži i dragocjene podatke o brojnosti, rasprostranjenosti, prostornom položaju, nazivima, izgledu, a ponegdje i datacijama džamija i drugih islamskih vjerskih objekata na području Hrvatske 1660.-1664. godine. To je vrijeme kada pouzdanih tapu-deftera više nije bilo pa je Čelebijeve faktografije tim vrjednija. Tako je putopisac u našim krajevima zabilježio čak 196 molitvenih ustanova i to 165 džamija i mesdzida, uz još 31 građevinu „s mihrabom“, poput medresa, tekija, turbeta i dr.

Za većinu lokaliteta Čelebi donosi uvjerljiv broj džamija, ponegdje potkrijepljen točnim nazivima i opisima, s iznimkom Osijeka, Cernika i Gradiške gdje su podaci nesumnjivo pretjerani, što će zahtijevati usporedbu s autografom. Na hrvatskim prostorima brojnošću dominiraju male i uglavnom nereprezentativne tvrđavske bogomolje (unatoč uglednim atributima „Carske“ ili „Sulejman-hanove“ džamije), dok rijetki reprezentativni primjeri velikih kupolnih džamija datiraju iz druge polovine 16. stoljeća. Najmonumentalnija u Hrvatskoj bila je Kasim-pašina džamija u Osijeku (možda slična još postojećoj velikoj džamiji istog vakifa u Pečuhu?), koju Čelebi detaljno opisuje ostavljajući slikoviti trag o njezinu izgledu, a iz kronostiha posvetnog teksta određuje joj i preciznu dataciju.

Unatoč bogatstvu arhitektonskih podataka koje nudi Čelebijeve tekst, možemo pretpostaviti da je broj džamija (i drugih „mihraba“) u stvarnosti bio i veći jer, primjerice, od tri danas očuvane džamije u Hrvatskoj, dvije – one u Drnišu i Đakovu – u *Putopisu* uopće nisu zabilježene iako su postojale, a Čelebi je te gradove posjetio. S obzirom na to da se ova studija oslanja na ne posve pouzdan i zbog lošeg izvornika necjelovit Šabanovićev prijevod, za očekivati je da će nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* donijeti znatne dopune, nove podatke o džamijama te mogućnost provjere dvojbjenih mjesta u tekstu, osobito ako se doskora realizira najavljeni novi hrvatski prijevod.

Sl. 10. Vukovar, topografija osmanskih religijskih građevina na planu grada iz 1687.:

1. Sulejman-hanova džamija; 2. Čaršijska džamija; 3.-5. mahalski mesdžidi;
  6. i 7. mogući položaji musalle; 8. Hindi-babina derviška tekija; 9. Hindi-babino turbe
- (*sve građevine spomenute su kod Čelebija)

Literatura

- Abadžić Navaey, A. (2009). Turska književnost. U S. Ravlić (Ur.), *Hrvatska opća enciklopedija*, 11 (str. 102-105). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Andrić, M. (2012). Simpozij o Evliji Čelebiju. *Scrinia Slavonica*, 12, 377-380.
- Andrić, M. (2017). Evliya Čelebi Seyahatnamesi'nin Bugünkü Hırvatistan'ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri ve Yankıları. U S. A. Kahraman, M. Çiçekler (Ur.), *Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Evliya Celebi ve Seyahatname'si toplantısı bildirileri* (str. 29-33). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları
- Andrić, M. (2018). Polazište hrvatskog prijevoda *Putopisa* Evlije Čelebija. *Filologija*, 71, 1-23.
- Andrić, M. (2019). „Moj kralju, bane i herceže!": nominalni oblici oslovljavanja u *Putopisu* Evlije Čelebija. *Historijski zbornik*, 72 (1), 29-46.

- Çelebi, Evliyâ b. Derviş Mehmed Zillî (1998.-2007.). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâme-si...*, I-X. Dağlı Yücel i dr. (Prir.). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Čaušević, E. (1986). Hanikah. U J. Sirotković (Ur.), *Enciklopedija Jugoslavije*, IV (str. 561). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Čaušević, E. (1997). Tekija. U A. Vujić (Ur.), *Hrvatski leksikon*, 2 (str. 673). Zagreb: Naklada Leksikon d.o.o., Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Čelebi, E. (1996). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (H. Šabanović, prev.) [3. (5.) izd.]. Sarajevo: Sarajevo – Publishing.
- Čelebi, E. (2010). Hindi-babina tekija u Vukovaru [excerpt iz Putopisa]. *Behar*, XIX (93-94), 113.
- Čehajić, Dž. (1986). *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Gaši, A. (2013). Tekije i tarikat u „Putopisu“ Evlije Čelebije. *Kelamu 'l Šifa*, IX (32-33-34), 197-198.
- Hafizović, F. (2011). Slavonija – pitanje uloge derviša u širenju islama. U R. Hafizović (Ur.), *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija* (str. 277-283). Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Naučnoistraživački institut Ibn Sina.
- Hafizović, F. (2016). *Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Sabrane rasprave*. Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje [Studije, knj. 21].
- Hasanović, A. (Ur.). (2019). *Islamski enciklopedijski almanah*. Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Jurin Starčević, K. (2009). Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi. U D. Roksandić; D. Agičić (Ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka* (str. 167-187). Zagreb: FF Press.
- Kafadar, C. (2014). Evliya Çelebi in Dalmatia: An Ottoman Traveler's Encounters with the Arts of the Franks. U *Dalmatia and the Mediterranean* (str. 59-78). Leiden: Brill [ser. Mediterranean Art Histories, Vol. 1].
- Karač, Z. (2010). Tursko-islamska arhitektura i umjetnost. U M. Pelc (Ur.), *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici* (str. 394-415). Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga.
- Karač, Z. (2011). Turkish-Islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia: Issues of Assessment and Reconstruction. U L. Kudumović i dr. (Ur.), *4th International Conference on Hazards and Modern Heritage [H&M^H] – The Importance of Place. Conference Proceedings* [Sarajevo: Faculty of Architecture, 13.-16. 6. 2011.] (str. 442-459). Sarajevo: CICOPBH.

- Karač, Z. (2014). Osmansko-islamska baština u Dalmaciji: umjetničke relacije između Jadrana i Levanta. U *XIV. Dani Cvita Fiskovića – Razmjena umjetničkih iskustava u jadranskom bazenu. Znanstveni skup. Knjižica sažetaka* [Orebići – Korčula, 30. 9.-3. 10. 2014.] (str. 25-25). Orebići – Korčula: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti.
- Karač, Z. (2015a). Tursko-islamska arhitektura 16. i 17. stoljeća u Hrvatskoj. U E. Halepović-Đečević (Ur.), *Dvadeset godina hrvatsko-turskog društva Rijeka 2005-2015* (str. 220-223). Rijeka: Hrvatsko-tursko društvo Rijeka.
- Karač, Z. (2015b). Mjesta islamske molitve. Osmanske džamije, tekije i mezari u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, 15 (2), 96-104.
- Karač, Z. (2016a). Tursko-islamska umjetnost i umjetnički obrt u Hrvatskoj. U K. Jurčević i dr. (Ur.), *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* (str. 35-50 + sl. 1-8). Zagreb: Srednja Europa, Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar'.
- Karač, Z. (2016b). Tursko-islamska arhitektura i graditeljstvo u Hrvatskoj. U K. Jurčević i dr. (Ur.), *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* (str. 51-72 + sl. 1-13). Zagreb: Srednja Europa, Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar'.
- Karač, Z. i Žunić, A. (2018). *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj – osmanska i suvremena baština / Islamic Architecture and Art in Croatia – Ottoman and Contemporary Heritage*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, UPI-2m Plus.
- Karač, Z. i Žunić, A. (2019). Arhitektura. U A. Hasanović (Ur.), *Islamski enciklopedijski almanah* (str. 27-39). Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Kerovec, B. (2014). Bibliografija odabranih znanstvenih radova nastavnika i suradnika Katedre za turkologiju (1994-2014). *Književna smotra*, 46 (173), 17-21.
- Kursar, V. (2017). Rat i mir na šibensko-zadarskom području u drugoj polovici 16. stoljeća i politika osmanske Porte (na temelju odredaba centralne vlasti sačuvanih u Mühimme defterima). U B. Došen (Ur.), *Braća Vranjani i vranjsko područje tijekom povijesti* (str. 395-410). Zadar – Pakoštane: Matica Hrvatska, Ogranak Zadar – Općina Pakoštane.
- Mažuran, I. (1994). *Srednjovjekovni i turski Osijek [Povijest Osijeka 1]*. Osijek: Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga.
- Minichreiter, K. (1984). Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza. *JAZU, Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 3, 43-107.
- Moačanin, N. (1989). *Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu* [Doct. diss.]. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.

- Moačanin, N. (1997). *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*. Jastrebarsko: Naklada Slap [Bibl. Posegana, knj. 5].
- Moačanin, N. (1999). *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska [Povijesna knjižnica, knj. 2].
- Moačanin, N. (2001). *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje [Studije, knj. 3].
- Moačanin, N. (2006). *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*. Leiden – Boston: Brill [The Ottoman..., vol. 35].
- Moačanin, N. (2016.). Osmanski Osijek: novi pristup. *Rad HAZU*, 525 [Razred za društvene znanosti, knj.52], 83-106.
- Moačanin, N. i Jurin Starčević, K. (2014). „Novi“ Evlija Čelebi: autograf „Putopisa“. *Književna smotra*, 46 (173), 77-90.
- Omerbašić, Š. (1999). *Islam i muslimani u Hrvatskoj*. Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Pinjuh, D. i Vlašić, A. (2018a). Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Klobuka do Konjica. *Historijski zbornik*, 71 (2), 241-268.
- Pinjuh, D. i Vlašić, A. (2018b). Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Rudog do Herceg Novog. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 50 (2), 123-150.
- Ratkovčić, R. (2014). Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine. *Scrinia Slavonica*, 14, 53-77.
- Rimpf, A. i Arbutina, D. (2018). Ilok Ottoman Mosques and Ideal Reconstruction of Mehmed Agha Mosque. U J. Belaj (Ur.), *Sacralization of Landscape and Sacred Places – 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Proceedings* = Zbornik IAZ 10 [Zagreb, 2.-3. 6. 2016.] (str. 299-323). Zagreb: Institute of Archaeology.
- Spaho, F. (1932). Hrvati u Evlija Čelebijnom Putopisu. *Hrvatsko kolo*, XIII, 41-50.
- Šabanović, H. (1996.). Evlija Čelebi i njegov Putopis. U E. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* [3. (5.) izd.] (str. 7-55). Sarajevo: Sarajevo – Publishing.
- Vlašić, A. (2017). Obitelj Zrinski u *Putopisu* Evlije Čelebija i usporedba s neosmanjskim izvorima. *Povijesni prilozi*, 36 (52), 29-52.
- Vlašić, A. (2019). Ulomci iz osmanskog popisa Požeškog sandžaka iz 1545., osmanskog popisa Požeškog sandžaka iz 1579., zakonika osmanskih popisa Srijemskog sandžaka, putopisa Mustafe Alija, putopisa Atanazija Jurjevića, autobiografije Bartola Kašića, putopisa Evlije Čelebija i autobiografije

- Osman-age Temišvarskog. U S. Andrić; M. Vrbanus (Ur.), *Izabrani izvori za povijest šuma u Slavoniji, Srijemu i Baranji (od starog vijeka do 1900.)* (str. 35-56). Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Vlašić, A. (2020). Nikola VII. Zrinski u autografu *Putopisa* Evlije Čelebija. U M. Ramušćak (Ur.), *Hrvatski ban Nikola VII. Zrinski* (str. 11). Čakovec: Družba „Braća hrvatskoga zmaja“ – Zmajski stol Čakovec.
- Vlašić, A. i Aydemir, O. (2015). *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj / Traces of Ottoman Culture in Croatia*. Zagreb (Istanbul): Kaptan Yayincılık / Denizler Kitabevi.
- Vrkić, Š. (2019). Ubikacija utvrde Ribnice u *Putopisu* Evlije Čelebija. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 61, 307-326.
- Zirojević, O. (1977). Beleške Evlije Čelebije o naseljima na putu od Beograda do Budima u svetlu savremenih izvora. *Istorijski časopis*, 24, 161-175.

Čelebi's Seyahatnâme as Source of Knowledge about the Mosques and other Islamic Religious Structures in Ottoman Croatia of the 17th Century

This paper analyses information about mosques and other religious structures (smaller mosques, musallas, tekkes, medreses, and türbes) that Evliya Çelebi recorded from 1660 to 1664 in his travelogue while passing through numerous Croatian towns ruled by the Ottomans. He mentioned all told 196 ritual structures at 33 Croatian sites. This is without a doubt the most important Ottoman narrative source from the late period of Ottoman rule in this area, describing as it does the urban features of the settlements of the time and the appearances of many essential buildings that have disappeared in the meantime. Because the *tapu-defter*s (land registry books) of the seventeenth century are sporadic and unsystematic, literary and narrative documents constitute essential historical material for the period. Although Evliya's notes are subjective and sometimes susceptible to impressions and the wish for a finer literary idiom and thus are not completely reliable, the recently published autograph of the *Seyahatnâme* will enable the verification of unconvincing information – the exaggerated number of mosques for example – which a preliminary review has already shown to be the result of copying, editing, and printing errors in earlier editions.

Key words: Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, mosques, Islamic architecture, Ottoman heritage

Views and Layers of Late Medieval Anatolia through Bāyezīd Pasha’s Corner of Amasya

---

Zeynep Oğuz Kursar

University of Zagreb

zoguz@ffzg.hr

Summary

The *zāwiya* (dervish lodge or convent) commissioned by the powerful vizier Bāyezīd Pasha (d. 1421) in Amasya was built using colorful materials and an assortment of carefully selected decorative techniques by builders and workmen of varied backgrounds. Incorporating elements of shrine complexes and palaces, this unique building is the embodiment of the negotiation of its patron’s identity as a Christian convert with sensibilities shaped by a frontier warrior culture, his socio-political vision in the aftermath of a long and violent Ottoman civil war, the turbulent power dynamics among competing centers and courts in post-Timurid Anatolia, and, last but not least, the very city where it is located. Close examination of the architectural features of Bāyezīd Pasha’s *zāwiya*, together with its site, *waqfiyyas* (endowment deeds), and inscriptions reveals a rich symbolism, which engages with the built past of the Ilkhanid and earlier periods. The sophisticated orchestration of coeval and historical—even historicizing—architectural practices that have shaped Bāyezīd Pasha’s *zāwiya* is key to understanding how the building was able to draw together diverse groups of builders, neighbors, immigrants, and visitors and to penetrate the historical landscape not only of Amasya, but also of late medieval Anatolia at large.

Keywords: Ottoman architecture, rockface inscription, waqfiyya inscription, spolia, ‘imāra (imaret) and *zāwiya* (zaviye)

1. Introduction

“The Phrygians and Mysians were masters of the country after the capture of Troy; afterwards the Lydians; then the Æolians and Ionians; next, the Persians and Macedonians; lastly, the Romans, under whose government most of the tribes have lost even their languages and names, in consequence of a new partition of the country having been made.” (Strabo, XII)

This is how Strabo (d. AD 24), Pontic geographer and avid observer of indigenous cultures across Asia Minor, noted the effects of pervasive Hellenism under the

Roman Empire. Strabo was a native of the ancient city of Amaseia, present-day Amasya, in the northern part of modern Turkey. Amasya, situated in a gorge carved by the river Yeşilirmak (Iris), served as the capital of the independent Kingdom of Pontus for over two centuries beginning in the latter half of the third century BC (fig. 1). Its naturally fortified topography and strategic location has made the city a hotbed of, among other things, rebellious movements and violence. In 1073, for example, at a time of more general civil strife in the Byzantine empire, a political separatist movement was ignited in Amaseia by a Norse mercenary, who fled Byzantine service and attempted to set up a state there (Vryonis, 1971, pp. 106-108). After having constituted part of Byzantium's borderland with the Arabo-Persianate Islamic world, Amaseia early on felt the pressure exerted by incursions of Turkish-speaking settlers. It was also a key locale for the thirteenth-century Bābā'ī revolt, the rebellious messages of which were to reverberate across Anatolia, especially among rural populations, into the early modern period (Şahin and Emecen, 1991 and Ocak, 2000).¹ The geography of Amasya, which appears to have played a significant role in its capacity for attracting and hosting breakaway movements, has also governed some of the key aspects of its built environment. In fact, the city's role as a refuge for marginal groups likely added to the distinctly hybrid character of its local architecture.

Architecture played a crucial role in negotiating continuities and breaks, as both the product and site of newly forged communal identities, as Amasya became a Muslim city in the late medieval period—especially as part of the Mongol Ilkhanid orbit, in the latter part of the thirteenth into the first half of the fourteenth century (Wolper, 2003, Durocher, 2018). In the lore of Muslim newcomers—the written versions of which took shape throughout the fifteenth century—Anatolia evolves from being an object of desire to becoming habitat, with architectural conversion just as charged as territorial conquest (Yüreklı, 2011, Kitapçı Bayrı, 2020). Some of these tensions and changes are captured by the name Rūm, or Rome, which was used for Anatolia in the languages of the incoming Muslims. This flexible term was also used more generally for the Byzantine territories, designating them as heirs to Greco-Roman heritage. Most of the Muslim communities settled in Anatolia adopted the label Roman or *Rūmī*. From among those who claimed Rūmī heritage, the Ottomans came closest to replicating the territorial borders of the Eastern Roman Empire. What constituted “Romanness” for the Ottomans changed over time, but even at its onset it was contested and criticized— from within and without (Kafadar, 2007). If one important aspect of placing the Ottoman cultural history in its complex and dynamic “Roman” context is to defy the kind of reductionist historiography that Cemal Kafadar aptly terms “nationalist” (distinct from its more

¹ For a critical discussion of sources and scholarship on the revolt see Kafadar, 1995, pp. 74-75.

easily identifiable and widely shunned “nationalist” counterpart), another is recognizing that the Roman Empire itself has a culturally homogenizing legacy, which Strabo dramatically captures by the image of lost languages and names.

As Hasan Karataş has shown, Amasya became an important epicenter of urban colonization for the Ottomans, a process that lasted at least throughout the fifteenth century (Karataş, 2011, 2015, 2020). Already during that century, the Ottomans recognized the city as the center of what they called their province of Rūm (Gökbilgin, 1965).² Emblematic of the beginning of this process is the building complex sponsored by vizier Bāyezīd Pasha (d. 1421) in a northeastern peripheral neighborhood, today called after Bāyezīd Pasha. Bāyezīd Pasha appears to have followed an Ilkhanid-period precedent in choosing this extraurban site for his complex and the services he brought together there expanded and subsumed the socio-religious networks that had been formed throughout the fourteenth century under the patronage of local elites and of competing factions with links to the representatives of the Ilkhanid government. And yet the architecture and symbolism of the complex also speak to an attitude towards Rūm that was novel in Amasya, but more common in the Western frontiers of the Ottoman territories. Unlike the city’s fourteenth-century buildings, whose relationship with the built environment and existing architectural traditions was not pronounced, Bāyezīd Pasha’s zāwiya, which is the focal building of his complex, is evidence of a seemingly conscious effort to cultivate and display an intimate relationship with multiple layers of the local past.

2. Bāyezīd Pasha the Patron

Bāyezīd Pasha’s complex was built in the aftermath of the decade-long interne-cine struggle among the sons of Sultan Bāyezīd I (r. 1389-1402) for the Ottoman throne. This conflict developed into a full-blown civil war, such that the subsequent Ottoman comeback is often referred to as the empire’s “second establishment” (Kastritsis, 2007). It was rather unexpected after such a long period of immanent collapse that prince Meḥmed, later Meḥmed I (r. 1413–21), would be able to restore unified rule over the territories that had been expanded by his father, Bāyezīd I. Bāyezīd had been at the zenith of his military career when he besieged the imperial center of Byzantium, Constantinople, but the eight-year siege was brought to an end in 1402 by Tīmūr (d. 1405), at whose hand the sultan, in addition to seeing his forces be dealt a humiliating blow, met his eventual death. Meḥmed was at this time based in Amasya, where he had been sent as prince-governor—first in a series of Ottoman princes appointed to this role up to the sixteenth century—as a form of apprenticeship for rule and also for purposes of surveillance. From Amasya Meḥmed

² The province included the neighboring cities and hinterlands of Sivas, Tokat, Turhal, Zile, and Niksar. Gökbilgin, 1965, p. 54.

launched his bid for the sultanate against his rival brothers with the help of Bāyezīd Pasha, arguably his most trusted companion and, later, vizier. The construction of Bāyezīd Pasha's building complex was begun in 1414, a year after Meḥmed's victory, and went on until 1419. Architecturally linked to the funerary complexes of Bāyezīd I and Meḥmed I in Bursa, begun respectively in 1391 and 1419, Bāyezīd Pasha's complex in Amasya was also shaped by, and itself shaped, the historical moment of the later 1410s as well as the city, as I explore in this article (fig. 2).³

The foundation inscription of Bāyezīd Pasha's *zāwiya* (dervish lodge or convent)⁴ is dated Muḥarram 817/1414, less than a year into the reign of Meḥmed I. Bāyezīd Pasha served as grand vizier until the end of Meḥmed's reign, and, briefly, under his son and successor, Murād II (r. 1421–44 and 1446–51). The foundation inscription refers to Meḥmed I as “the mighty sultan (*al-Sulṭān al-a'ẓam*)” and “exalted king of kings (*Shahānshāh al-mu'azzam*),” the latter an Arabo-Persianate formulation common among medieval courtly patrons from the Seljuks to Armenians and Georgians. Bāyezīd Pasha is referred to as “the great amir, the esteemed and honorable vizier (*al-amīr al-kabīr al-wazīr al-khaṭīr al-mufabḥam*).”

We owe most of our knowledge about Bāyezīd Pasha to the Byzantine historian Doukas (d. after 1462). Bāyezīd Pasha is credited with being the architect both of Meḥmed I's victory over his brothers and of the historical narrative of this victory. One of the two sources that describe Meḥmed I's trajectory in the context of the

³ I presented an earlier version of this paper in 2013 at the Swedish Research Institute workshop “Revisiting the T-shaped 'zaviye/'imaret': buildings and institutions in early Ottoman architecture,” which was co-organized by Marianne Boqvist, Maximilian Hartmuth, and myself. I would like to thank my co-organizers and the participants of that workshop, the works of some of whom I reference throughout this essay. I am indebted to dear colleagues Sara Nur Yıldız, Sedat Emir, Polina Ivanova, Maxime Durocher, Tolga Uyar, Vjeran Kursar, and Dimitris Loupis, who have generously agreed to read a draft version of this paper and offer their comments and were thus of great help to me in giving it its final form. Ünver Rüstem who helped me with language editing, was also an exceptionally generous reader and commentator of the paper's contents. My thanks also go to Vahakn Keshishian, Suzan Yalman, Zara Pogossian, Çağla Caner Yüksel, Vahe Tachjian, Ivan Drpić, and Arsen Harutyunyan for offering their expertise when I sought it. Most importantly, Polina Ivanova has shared her unpublished dissertation work with me; the findings of her fascinating research have reshaped my understanding of the building and of its context. Dimitris Loupis has kindly shared his impressions and photographs from a later visit of a detail of the building, which was not visible during our visit to Amasya together in 2011. His input has decidedly contributed to this paper. I would also like to thank Ekrem Čaušević, whose passion for Turkish language has inspired me to delve into multilingual inscriptions with renewed interest.

⁴ The foundation inscription of Bāyezīd Pasha's complex refers to the building as *imāra* (foundation), which is a generic term used for charitable foundations at the time, but, as I shall explain further below, I prefer to use the term *zāwiya* in reference to the main building, as its planimetric, functional, and symbolic aspects are clearly related to similar early Ottoman buildings, the legal term used in reference to a significant majority of which is *zāwiya*. See Emir, 1991 and Durocher, 2018.

civil war was written under the patronage of Bāyezīd Pasha, and he was likely behind the commissioning of the other one, too. He is known more widely for his role as the primary agent of the violent hand of the state. He joined Prince Murād in 1420, for example, in putting down the uprising led by Börklüce Muştafâ, who was a follower of the legal scholar Badr al-Dīn Maḥmūd al-Simavī, known as Shaykh Badr al-Din. The latter was an Egyptian-educated Sufi shaykh from Thrace who was able to gather a large and diverse group of followers and was executed for treason by the Ottoman state in 1416. In 1421, Bāyezīd Pasha was sent to subdue Murād II's uncle Düzme Muştafâ ("Muştafâ the pretender"), who was challenging Murād's claim to the throne. Allegedly, it was part of an inner-palace intrigue that the forces under Bāyezīd Pasha would be outnumbered by those of Muştafâ, who killed Bāyezīd Pasha.

Bāyezīd Pasha was probably a converted palace slave of Albanian origin, as Doukas states (Kastritsis, 2015), if not a descendant of an elite Bosnian family (Karataş, 2011, p. 34, n. 137), but Ottoman sources generally associate him with Amasya, the city which shaped and in turn was shaped by his legacy.⁵ It was most likely precisely because of how much Bāyezīd Pasha was seen as representing the interests of Amasya and the region around it—which constituted the eastern periphery of the Ottoman territories—that rival bureaucratic elites from the center saw fit to eliminate him (Karataş, 2011, p. 37).

Bāyezīd Pasha's *zāwiya* in Amasya has a distinctive form which looks like a reversed-T in plan and belongs to a group of multifunctional buildings that were sponsored frequently in the early Ottoman context in extraurban sites. Most of the earlier versions of this type of building are referred to in their *waqfiyyas* (endowment deeds) as *zāwiya*, although Bāyezīd Pasha's was referenced with the more generic term *imāra* (foundation).⁶ The majority of these buildings were converted into mosques beginning in the late fifteenth century (Emir, 1994, Kafesçioğlu, 2020). Traditional scholarship, exemplified by the multivolume oeuvre of Ekrem Hakkı Ayverdi, held that, regardless of the contemporary terms used for these buildings when they were constructed and notwithstanding the fact that they may have been used for lodging, their qibla orientation and compact form amounted to the attributes of a mosque (Ayverdi 1966, 1972). It has since been shown that

⁵ His *waqfiyya* (endowment deed) dated 820/1418, which I will discuss more extensively below, mentions him as "son of venerable [...] Yakhshī (*ibn al-ṣadr* [?] *al-muwaqqar Yakhshī*)," and its first addendum mentions him as "son of late Yakhshī (*ibn al-marḥūm Yakhshī*)." VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Kutu 5 —1735. The remaining portal of a building in Tokat bears an inscription that mentions the name *ẓahīr al-Dīn Amīr ḥiṣār ibn Yakhshī*, which has been interpreted by Maxime Durocher as the brother of Bāyezīd Pasha. Durocher, 2018, p. 125. This gives more credence to the idea that Bāyezīd Pasha belonged to a local elite family.

⁶ For a succinct discussion of the architectural terms used for this type of building see Durocher, 2018, pp. 139-142.

one in three buildings of this kind that were built before that of Murād II in Bursa does not have a *mihrab* (prayer niche), and some are not even oriented towards *qibla* (the direction of the sacred shrine of the Kaaba in Mecca), which would have been expected of them if their primary function was to host prayer. Moreover, they generally do not have original *minbars* (pulpits), nor is the function of *khaṭīb* (deliverer of the Friday sermon) mentioned in their waqfiyyas. Before they were converted to mosques, none of them had minarets (Emir, 1991, pp. xxi-xxii).⁷ In the case of the zāwiya of Bāyezīd Pasha, it appears that a minaret, an ablution pool, and a minbar were added later,⁸ although the minaret has recently been removed. The lantern above its central domed space, decorated with *muqarnas* (a form of ornamental vaulting with niche-like cells) bands around its rim, is original, which is rare among such zāwiyas with a T-shaped plan.

Unlike rural zāwiyas or other dervish lodges in late medieval Anatolia, which were built around cults of saints maintained by specific Sufi communities, early Ottoman zāwiyas built on the edges of Ottoman Bilecik, İznik, and Bursa under the sponsorship of the successive sultans of the burgeoning Ottoman state were intended as testaments primarily to the generosity and saintly qualities of their patrons. As such, they came closer to the charitable funerary complexes in Ilkhanid capitals, even though the Ottoman complexes were much less monumental than their Ilkhanid counterparts and their focal points were not the founders' tombs but the zāwiyas (Necipoglu, 2005, p. 77).⁹ Although the general consensus in recent scholarship on early Ottoman extraurban zāwiyas holds that these spaces were used for feeding and hosting the poor and the needy regardless of social status or religious affiliation,¹⁰ the social conditioning that was negotiated on the ground by way of charity at these institutions must have been more complex. While it is likely that food was distributed to visitors regardless of their identity, temporary lodging was provided only for Muslims. Moreover, those who intended to extend their stay longer than three days were asked to conform to additional measures, such as the obligation to perform the five daily prayers.¹¹ This means that while communal

⁷ Some of the other idiosyncrasies have also been more recently elucidated in Emir, 2012b, and Kafesçioğlu, 2020.

⁸ The minaret was there when Evliya Çelebi visited Amasya in the seventeenth century. See Evliya Çelebi, II, p. 96.

⁹ In fact, the first three T-plan zāwiyas were not part of funerary complexes but were nevertheless directly associated with the personality cult of their patron Orhān (r. 1324-62), who was interred in a Byzantine monastery complex in Bursa. See Oğuz Kursar, 2019.

¹⁰ The tenets of Semavi Eyice's seminal work on early Ottoman zāwiyas that concern the role of these spaces in promoting syncretism or accommodating antinomian religious groups remains virtually unchallenged. See Eyice, 1962-63.

¹¹ See, for example, the Arabic waqfiyya of Murād I (Hüdāvendigar, r. 1362-89) dated 1385, a copy of which is published in M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi," in *Türkiyat Mecmuası*, vol. 10, 1953, pp. 217-234.

prayer may not have been the most important aspect of an early Ottoman *zāwiya*, it was nevertheless a significant tool for evaluating the building's users and, most likely, for acculturating nonconforming religious and cultural practices into more orthodox ones.

Successive sultans continued to sponsor funerary *zāwiya* complexes on the outskirts of the Ottoman capital Bursa, apparently to display and sanctify the continuity of their royal lineage, but the reign of Bāyezīd I saw, for the first time, a concerted effort on the part of the sultan and his viziers to sponsor *zāwiyas* as a way of planning and controlling development around Bursa's expanding urban core. Among several *zāwiyas* built under Bāyezīd I, two were entrusted, as far as we know for the first time, to the followers of a specific Sufi lineage, namely the Kāzaruni order.¹²

The *zāwiya* of Bāyezīd Pasha holds a special place in the scholarship because it lays bare the ambiguity that makes this kind of building especially interesting: namely its dual identity as an official Ottoman institution and as a space that hosts—or, at least, accommodates for a limited time—Sufi and/or antinomian communities and practices. Like other Ottoman extraurban *zāwiyas*, the *zāwiya* of Bāyezīd Pasha has the typical form, is directed towards the qibla, and does have its original mihrab—an elaborately embellished one at that—and yet its waqfiyya and architecture feature unique elements that unmistakably reveal that it was designed for hosting visitors as much as, if not more than, it was for providing space for communal prayer. Several witnesses to Bāyezīd Pasha's waqfiyya signed their names with epithets revealing their association to the Rifā'īyya Sufi order, which speaks to the order's followers' overt connection to the *zāwiya*.

3. Palatial Undertones and Woodwork in the Manner of Tabriz

The building is marked by an unusual number of inscriptions. Above the gate, which is set within a niche preceded by a domed *īwān*, is the foundation inscription (fig. 3). It is extended on either side along the walls of the niche and follows onto the front façade forming two cartouches that flank the *īwān*'s opening onto the portico. The two flanking cartouches feature a builder's signature: "Master Abu Bakr son of Muḥammad known as the son of Mushaymish of Damascus (*al-Mu'allim Abī Bakr bin Muḥammad al-ma'rif bi-ibn Mushaymish al-Dimishqī*).” Other inscriptions give further information on the practical and symbolic aspects of the building and its construction. Spandrels above the arch of the gate and the central medallion that joins them by way of an inlaid knot of red stone are incised with cartouches

¹² For the waqfiyyas of *zāwiyas* built during the reign of Bāyezīd I by or in cooperation with the military elite that specify shaykhs and followers of Kāzaruni order as the primary users see Emir, 2012a.

containing *hadith* (sayings attributed to Prophet Muḥammad) and the name of Prophet Muḥammad. The inscription program of the door panels consists of an Arabic wisdom saying and two *hadith* that together highlight the importance of charity and alms giving, and two Qur'anic verses (15:45 and 46) with references to afterlife. The polylobed surface of the doorknob features another artist's signature: Master (*Ustādh*) Muṣṭafā the woodworker (*al-najjār*). Above that and executed on a vertical cartouche on the astragal between two panels, is an inscription that runs from the apex of the door down towards the artist's signature. This is an allusion to the Qur'anic descriptions of the Garden of Eden which is paraphrased in Arabic and, curiously, combined with Persian poetry to form a bilingual versified whole (Ayverdi, 1972: 20 and 24-25).¹³

The use of Persian stands out against the rest of the inscription program, and in the wider context of early Ottoman inscriptions, the majority of which are in Arabic.¹⁴ The introductory Persian part of the verse addresses “the residents of the *dargāh*, whose worldly presence is eternal,” and continues, in Arabic, with a Qur'anic reference declaring that “this is the Garden of Eden (*Jannāt 'Adn*) to enter and to stay in perpetuity” (Tüfekçiöğlü, 2001, p. 117). Apparently, what is being likened to the Garden of Eden is the building—I shall return to this specific metaphor later. The Persian word “*dargāh*,” originally meaning “gate,” was used in the medieval Persianate world to refer to shrine complexes, which proliferated beginning with the reign of the Ilkhanid ruler Öljaytu (r. 1304-1316) (Golombek, 1974). The ambiguity was likely intentional, judging by the similarity of services offered by shrine complexes and the *zāwiya* and the placement of the inscription on its door. In fact, there may even be a third layer of meaning underlying the use of *dargāh* here, as it is also a medieval Persianate metonym referring to palaces (Yürekli, 2012, p. 143, Mottahedeh, 2018, p. 471), and more specifically in the medieval Anatolian context to the outer courts of palaces, which preceded the more secluded and private inner courts, “*bargāh*” (Peacock and Yıldız, 2013, p. 13). There is reason to think, then, that each word of this bilingual text was carefully selected, especially since, as both Ayverdi and Tüfekçiöğlü have noted, the proficiency with which Arabic is used in the *zāwiya*'s inscription program stands out among fourteenth- and fifteenth-century Ottoman examples.¹⁵ With its adoption of Persian as highlighting important and personalized content, this specific inscription on the door of Bāyezīd Pasha's

¹³ For the increased literary use of such compositions that combine Arabic with Persian from fifteenth century onward, see Kurtuluş and Pala, 2006, p. 539.

¹⁴ Among the religious inscriptions, too, the predominance of *hadith* over Qur'anic verses differs from the increasing supremacy of Qur'anic excerpts from the mid-sixteenth century onward, which, Gülru Necipoğlu has interpreted as a reflection of increased orthodoxy of Sunni Islamic practice. Necipoğlu, 2008, pp. 34-40.

¹⁵ Excluding one repetition, which appears to have been made for the improvement of calligraphic composition. See Ayverdi, 1972, p. 25, fn. 1.

zāwiya in Amasya resembles the selectively used Persian inscriptions on the zāwiya of Meḥmed I in Bursa (1419-1421), which is a significant exception to the pervasiveness of Arabic in early Ottoman architectural inscriptions. In fact, before the end of the fifteenth century, the zāwiyas of Bāyezīd Pasha and Meḥmed I were, as far as we know, the only two public religious buildings in the Ottoman domains to bear inscriptions in Persian (Tüfekçioğlu, 2001, pp. 467-468).

The two zāwiyas share more than their use of Persian. Thanks, it seems, to the close relationship of their patrons and their motivations, the two buildings also share several architectural peculiarities: namely, an especially elaborate two-story entrance section and built-to-measure shelving units in their side rooms that are designed around hearths. Abundant both inside and outside, Persian and Arabic inscriptions of Meḥmed's zāwiya are orchestrated in a way that suggests a connection between the Persian and those parts of the building that offer a more secluded and palatial atmosphere. Persian verses of allegorical or epic content are thus concentrated on the interior of the loggias on the upper level of the building's entrance block and in its corner rooms (*tābhāne*). In both instances, these texts are carefully inserted amid Qur'anic verses or selected *hadith* (Tüfekçioğlu, 2001, pp. 135-154). A notable exception to this matching of Persian with spaces of lodging and hospitality are the inscriptions on the mihrab's engaged colonettes, one of which is inscribed with a collective artists' signature, of "Masters from Tabriz (*ustādhān-i Tabrīz*)," and the other with a Persian couplet (Tüfekçioğlu, 2001, pp. 160-162). These inscriptions on the mihrab were likely meant to complement the contents of the foundation inscription over the entrance. The latter, although written in the conventional Arabic, is mainly about the building itself rather than, as is generally the case, about the patron, and it comprises uniquely allegorical content with references to paradisiacal gardens.¹⁶

The numerous signatures of builders and artisans that appear among the two buildings' inscriptions are another exceptional point of commonality, though no names are shared by the two sets of signatures.¹⁷ The predominantly Tabrizi crew of Meḥmed's zāwiya and the Syrian builder named on Bāyezīd Pasha's foundation ins-

¹⁶ The unusualness of the foundation inscription and its intertextuality with the mihrab has been explored in Pancaroğlu, 2019, pp. 178-180.

¹⁷ Above-mentioned Abu Bakr of Damascene origin, whose name is prominently featured near the foundation inscription of Bāyezīd Pasha's zāwiya, has left his signature on another building sponsored earlier during the reign of Meḥmed I, a madrasa in nearby Merzifon (1414-1417). Another builder, a certain Ṭu'ān bin 'Abd Allāh whose signature is also found on Bāyezīd Pasha's zāwiya is likely the same person referred to as Ṭuḡhān bin 'Abd Allāh on the inscription of another building patronized by Meḥmed, a mosque in Dimetoka (1421). See Ayverdi, 1957, p. 15 and fn. 5. This suggests that the choice of listing an entirely different team of artisans for Meḥmed's zāwiya in Bursa was intentional. I discuss the builders of Bāyezīd Pasha's zāwiya in more detail below.

cription have been discussed in scholarship with regard to the respective Timurid/Turkmen and Mamluk/Levantine elements of these buildings (Goodwin, 1971, Ayverdi, 1972, Demiriz, 1979, Necipoğlu, 1990, Tanman, 1999, Keskin, 2013, 2015, Aube, 2017, Yürekli, 2017). I will limit my discussion here to only those elements that are relevant to underscoring the specificity of Bāyezīd Pasha's zāwiya and its context. Moreover, as I shall argue below, the difference in the make-up of the team of designers and artisans of the zāwiyas of Meḥmed I and Bāyezīd Pasha is better understood when the numerous builders of non-Muslim origin named on the latter are also considered. While signatures of Christian converts as builders and artisans are common in Medieval Anatolia (Sönmez, 1989), their numerosness on Bāyezīd Pasha's zāwiyas is significant.

The polychrome ashlar architecture of Bāyezīd Pasha's zāwiya differs visibly from the decorative vocabulary of Meḥmed's zāwiya and tomb. The latter, although added posthumously, came to dominate the complex with its higher position, larger scale, and colorfully tiled dome and exterior walls. The zāwiya itself is replete with tile decoration executed in various techniques from polychrome overglaze painting to monochrome underglaze painting and tile mosaic.¹⁸ There appear to be references to Anatolian Seljuk traditions of tile decoration as well, while the inlaid silver decoration on the window grills has parallels only in Mamluk Cairo and Aleppo (Blessing, 2017, p. 237, 243 and 248-249, Yürekli, 2017, p. 746). These ornamental techniques are combined with numerous others, including woodwork, stone carving and stucco-work, resulting in a style distinct to the building itself. And yet, the overall effect of Meḥmed I's complex in Bursa remains associated with the aesthetics of Timurid Iran and Central Asia, which Gülru Necipoğlu calls "international Timurid" (Necipoğlu, 1991).¹⁹ The use of this style has been linked to Meḥmed's carefully negotiated and constructed legitimacy in the aftermath of the humiliating defeat dealt by Tīmūr to Meḥmed's father, Bāyezīd I. In this respect, it is less surprising to find here inscriptions in Persian, the preferred language of the Timurid realm, than to find them on Bāyezīd Pasha zāwiya. As has previously been noted, the artists' signatures found on Meḥmed's complex themselves clearly demonstrate their Timurid or Turkmen associations.²⁰

¹⁸ Among them is the "black line" technique, a specific technique of overglaze painting that, similar to the Western *cuerta seca*, involved the use of a black substance for separating different fields of color, has roots in Iran. O'Kane, 2011, p. 191.

¹⁹ According to her, this style also combines different calligraphic scripts, including varieties of Kufic and thuluth, but also mirrored or superimposed scripts, in a multi-layered fashion, and where it emerges in full scale is at Meḥmed I's complex in Bursa. See, also, *idem*, 2007, pp. 72-73.

²⁰ In addition to the tilework signed by "Masters from Tabriz (*ustādhān-i Tabrīz*), as I have mentioned above, 'Alī ibn Ilyās 'Alī, "known as *naqqash* (designer-decorator) 'Alī," who was taken by Tīmūr from Bursa to Central Asia as a child, also left his signature on the building. See, Necipoğlu, 1991, p.136. The careful orchestration of different styles, techniques, and artisans

One such signature is carved onto the doors to Meḥmed I's tomb and belongs to a certain 'Alī b. Ḥājji Aḥmad al-Tabrīzī. The doors are designed in a peculiar manner, featuring inscriptions on each panel running along the frames that join the three sections. Close comparisons to this design are found not in Anatolia but in contemporary Timurid Iran on works that are attributed to craftsmen from Tabriz (Gierlich, 2014).²¹ In medieval Anatolia, inscriptions on door panels are carved onto the smaller top and bottom sections instead of the astragals where the sections join. Inscribed, as we have seen, on a vertical cartouche between the two panels, the Persian inscription on the door of Bāyezīd Pasha zāwiya is unlike its Anatolian counterparts and is reminiscent of the Tabrizi approach (fig. 4). Its woodwork master Muṣṭafā did not sign his name with an epithet that would allow us to locate his origins or the school/style to which he subscribed, but it is possible that he was trained in, or was at least familiar with, the Tabrizi style.²² Tabriz was the administrative center of the Mongol Ilkhanids (ca. 1260-1335), under whom the city also became a trade emporium and a vivid center of cultural production (Blair, 1984). The Ilkhanid period also witnessed the promotion of the Persian language across different genres (Melville, pp. 155-161). Tabriz remained an important center of artistic production under the rival dynasties of the Jalayirids (1330s-1430s) and the Qaraqoyunlu Turkmen (1380-1469), and artists and builders from Tabriz continued to be sought under the Timurids.

The exterior of Meḥmed's zāwiya, with its white marble-cladding, diverges from its otherwise Timurid aesthetics and, especially considering that it was originally planned to have been fronted by a portico, harkens back instead to the zāwiya of Meḥmed's father Bāyezīd (1391-95), likewise perched on a hilltop on the eastern edges of Bursa. Sultan Bāyezīd's zāwiya is the only T-plan building other than those of Meḥmed I and Bāyezīd Pasha to feature a built-in cupboard-hearth construction,²³

---

may be related to the involvement, perhaps at a later stage, of another vizier of Meḥmed's, 'Ivaz Pasha, whom the early Ottoman chronicler 'Aṣīkpaşazāde states to be the first patron to employ foreign artisans in Ottoman lands. This idea is supported by the fact that the inscription with the signature of *naqqash* 'Alī is followed by the date second half of August 1424, which postdates Meḥmed's passing by three years. The name of 'Ivaz is featured not only on one of the zāwiya's inscriptions (as "the person who drew [the building], arranged it, and fixed its principles") but also, as Zeynep Yürekli points out, on the door panels of Meḥmed's tomb, where Meḥmed is referred to as "deceased," and 'Ivaz as the one who ordered the construction. Yürekli, 2017, pp. 744-748.

²¹ Sandra Aube, in her larger corpus on tile decoration in fifteenth century Iran, points out that the calligraphy and the cartouches of Meḥmed I's tomb is comparable to the composition of the cartouches of the tomb's mihrab and those on the mosque's masonry façade. She thusly suggests that the signature 'Alī b. Ḥājji Aḥmad al-Tabrīzī may in fact belong to a calligrapher and not a woodworker. Aube, 2017, p. 195, fn. 43.

²² Ayverdi mentions the possibility of the involvement of Tabrizi woodworkers only to then refute it, because, according to him, their recruitment would have been impossible in the immediate aftermath of the civil war. Ayverdi, 1972, pp. 20-21.

²³ The latter two buildings also have in common the Fourth Kalima (Tawhīd) inscribed on their succowork.

as well as a double story entrance kiosk. In fact, the configuration of the upper loggias and entrance *īwān* in Bāyezīd Pasha's *zāwiya* more closely resembles the arrangement of Bāyezīd I's *zāwiya* than Mehmed's.²⁴ The *zāwiyas* of Bāyezīd Pasha and Bāyezīd I share similarities in their use of ashlar masonry and decorative techniques associated with Syrian-Mamluk domains— a result, at least in part, of the involvement of builders from there, as has been pointed out in the scholarship (Goodwin, 1971, Ayverdi, 1972, Tanman, 1999, Keskin, 2015, Yürekli, 2017). Still, the palatial idiom of the entrance sections is more palpable in the *zāwiyas* of Bāyezīd Pasha and Mehmed I. Moreover, the portals of these latter buildings are further distinguished by their *muqarnas* hoods, pointing to a possible symbolic emphasis on their role as thresholds between two worlds. As such, Bāyezīd Pasha's *zāwiya* in Amasya, although far from Bursa and sponsored by a vizier, appears to have played a role in the testing and transmission of architectural ideas between the two successive sultanic funerary complexes.²⁵

That Bāyezīd Pasha aspired to having a *zāwiya* in Amasya on a par with the larger and more lavish sultanic counterparts in Bursa is also evident in its inclusion of certain features that are not to be found in any other building. Among them are the two ornamental basins on its elevated portico placed symmetrically on either side of the entrance and latrines on the basement level, which are accessed from inside the building by way of a stone stairway (Ayverdi, 1972, pp. 4-21 and Eyice, 1992).²⁶ The arrangement of latrines accessed from within the building is unique in medieval Anatolia, and, for that matter, in later Ottoman architecture. Two extant fourteenth-century latrines in Bursa were built for sultanic architectural endeavors as separate buildings: the latrines next to the *zāwiya* of Murād I (r. 1362-89) and those abutting the madrasa which was commissioned by Bāyezīd I together with the Great Mosque (1396–1400) (Ayverdi, 1966, p. 418, pp. 445-447). Baha Tanman has convincingly argued that these latrines were related to ideas or practices

²⁴ Sedat Emir attributes the more sophisticated articulation of this section in Mehmed I's *zāwiya* to the involvement of İvaz Pasha in the building's design. He interprets the plan of this upper section to be comprising almost a miniature version of the ground floor plan. Sedat Emir, 1991, pp. 237-238. This is reminiscent of Timurid geometric designs that generate superimposed forms with smaller versions of themselves and the frequent use in Timurid architecture of "entrance blocks" that combine portals with flanking domed halls via systems of corridors and vestibules. See Necipoğlu, 1995 and Golombek and Koch, 2017, pp. 820-821.

²⁵ It has been suggested that Bāyezīd Pasha may have selected the team of craftsmen and builders from Bursa and sent them to Amasya. See, Keskin, 2016, p. 21.

²⁶ Goodwin, who was unable to access them, suggested that they may have been a Byzantine cistern and that the building may have been situated over an existing church. However, the design of the ashlar staircase, which is the same one that provides access to the loggias on the upper level suggests that the lower level was designed, or at least extensively remodeled, in tandem with the rest of the building. Goodwin mentions that the stairways lead down to a cell, but does not mention their connection to the latrines. See Goodwin, 1971, pp. 80-81.

that were brought by designers or workmen from Mamluk Syria (Tanman, 1999, p. 86, and Tanman, 2012). The existence of latrines in Bāyezīd Pasha's zāwiya, too, is likely related to Damascene architecture.

The two ornamental basins on the portico floor are carved in a spinning-wheel form, which symbolizes the wheel of heavens. Together with their paradisiacal symbolism, their unique outdoor placement, akin to the inscription program of the door, alludes to the services offered inside the building. As such, they emphasize the threshold and its palatial connotations.²⁷ The closest comparison is found on the basins in the upper-level loggias of Meḥmed I's zāwiya, the western one of which is embossed on its marble platform with the outline of two boards, likely for casting horoscopes (Goodwin, 1971, p. 60). A similar transfer of indoor activities outdoors seems to have happened with the loggias above the entrance: while elaborately designed in a symmetrical multi-room arrangement similar to the upper level of Meḥmed I's zāwiya, the loggias of Bāyezīd Pasha are cut off from the interior of the central area. They are instead connected with the portico, through which they have views of the river. Both loggias have niches, and the eastern loggia has retained its original hearth, which its western counterpart must have lost (Goodwin, 1971, p. 81)²⁸ when a minaret was added there as part of the zāwiya's later conversion into a mosque. The conglomeration of architectural detail, decoration, and unusually numerous functions in the entrance area of Bāyezīd Pasha's zāwiya was probably part of an effort to attract visitors. At the same time, especially combined with the riverside setting, which endows the portico and the loggias with an immersive experience of the splendid landscape, this entrance block reminds one of a royal kiosk. Indeed, nineteenth-century Ottoman tradition holds that prior to commissioning the zāwiya, Bāyezīd Pasha had this site as part of his estate, and Karataş suggests that Meḥmed as prince may have based himself there throughout the civil war (Karataş, 2011, p. 35).

4. A Diverse Team of Builders and Bāyezīd Pasha as Ġāzī

The artists' signatures displayed around the gate, namely those of Abu Bakr on the frontal extensions of the foundation inscription and the woodworker Muşṭafā, are complemented by others that adorn the portico. The western corner of the portico that faces the main road and the river in front of the complex is inscribed with the name of its architect "Ṭu ān son of 'Abd Allāh, Bāyezīd Pasha's manumitted slave (*mi māruhā Ṭu ān bin 'Abd Allāh 'atīq Bāyezīd Bāshā*)" (Yardıın, 2004, pp.

²⁷ For an exploration of the role of Bāyezīd Pasha as patron of arts, letters, and music in the tradition of Persianate courtly cultures, see Keskin, 2016.

²⁸ Goodwin interprets the abundance of hearths and chimneys, as well as shelving units, along with the plan and unusual character of the building as it having served as a dervish convent.

85-87).²⁹ High above and part of a narrow strip that runs along all three sides of the portico, this inscription was most probably aimed to be visible to the people seeing the building in its entirety instead of those who were in its immediate vicinity.³⁰ This is supported by the existence of another inscription — a stylized Kufic *tahmīd* (the saying of the praise formula *al-ḥamdu-li 'llāh*) (Yardım, 2004, pp. 89-90)— on the same road-facing side of the portico and right above Ṭu ʿān's signature inserted on another decorative band at the cornice level, this time of white ashlar carved with a geometric design of interlocking stars and polygons.

Two more artists' signatures are found on the middle two piers of the portico (fig. 5). Inscribed on red stone in thuluth like Ṭu ʿān's signature on the western corner, these signatures name “Yaʿqūb son of ʿAbd Allāh, from among the slaves of Bāyezīd Pasha (*Yaʿqūb bin ʿAbd Allāh min memālik Bāyezīd Bāshā*)” and “Master Zayn al-Dīn son of Zakariyyā (*al-Muʿallim Zayn al-Dīn bin Zakariyyā*)” (Tüfekçioğlu, 2001, pp. 120-121). Two of the three artists, therefore, are of slave-background and non-Muslim origin—their paternal name ʿAbd Allah was generally given to converts. The extraordinary visibility of architects and builders at the zāwiya of Bāyezīd Pasha —and of Mehmed I— may be related to a parallel development in the Timurid realm that witnessed the ascendancy of the role of architect as creator of prestigious buildings (Golombek and Koch, 2017, pp. 813-814).³¹ However, the builders' signatures at Bāyezīd Pasha's zāwiya surpass those of other monuments not only in sheer abundance, but also, and more remarkably, in the variety of backgrounds they record. The way in which these signatures are arranged on the building's exterior suggests that they are consciously displayed and choreographed.

In addition to its palatial symbolism, display of artists' names and backgrounds and outward presentation of the services offered within, the building's front also advertises the legal status and planned longevity of the foundation. In fact, the building's endowments were literally written out on its façade, constituting yet another unique feature of the building. The red stone strip on the western side of the portico that contains the above-mentioned signature of Ṭu ʿān has a frontal northern counterpart with a waqfiyya inscription. This complementary arrangement of these cartouches, which together form one strip that envelopes the portico, sup-

²⁹ Yardım discusses at length previous scholarship, most of which had misidentified “*mi ʿmāruhā*” as “*mi ʿmār Fuqāʿ*.” See, for example, Gabriel, 1934, p. 30, Uzunçarşılı, 1927, p. 113, Ayverdi, 1972, p. 22, Tüfekçioğlu, 2001, p. 120. Zeki Sönmez has read the same part as “*mi ʿmār Ken ʿān*.” Sönmez, 1989, p. 410.

³⁰ It has been suggested that this placement signals the relegated status of the artist. See, for example, Ayverdi, 1972, pp. 22-23. It is true that modern translation of the titles used for Abu Bakr and Ṭu ʿān, master (*mu ʿallim*) and architect (*mi ʿmār*) respectively, may not capture their fifteenth century meanings, and Abu Bakr's role may, indeed, have been superior to that of Ṭu ʿān's. Our knowledge of terminology of architectural work and staff in medieval Islamic architecture is too limited to gage the historical specificities for vocational roles, let alone their assumed hierarchical

ports the idea that artists' signatures are part of a conscious design choice to use inscriptions for more than simple information delivery. The uninscribed sections of this strip of red stone, together with those that continue around the arches to frame the spandrels, are filled with vegetal scrollwork, which enhances the visual continuity of these inscriptions and enmeshes them in an otherwise decorative scheme.

The waqfiyya inscription on the portico is dated 820/1418 and is mostly an abridged version of the actual legal document, which was drawn up in the same year. The latter was updated as early as within a couple of weeks, followed by more additions in quick succession, recording the expansion of Bāyezīd Pasha's endowed properties into neighboring estates.³² According to Karataş, the period of the expansion of Bāyezīd Pasha's endowed properties marks the height of his career as grand vizier and parallels his military successes —both in the environs of Amasya and on the Western frontiers of the Ottoman domains in Southeast Europe (Karataş, 2011, p. 37 and fn. 44).

---

ordering. However, this classification of inscriptions according to their legibility falls short of explaining why an inscription —albeit illegible— would be displayed prominently on the exterior of the building, if it were of little importance. That there was not an all-encompassing hierarchical ordering of names on inscriptions according to the degree of responsibility is supported by the fact that a few years later, in 1420, a mosque sponsored by Meḥmed I in present-day Didymoteicho (Dimetoka) in present-day Greece, *Ṭu ʿān*'s name is inscribed inside the same cartouche with and in-between those of the judge (*qāḍī*) of Dimetoka and Meḥmed's other prominent vizier Hājji ʿIvaz. See above, fn. 17. On the terminology of architectural staff, see Behrens-Abouseif, 1995. On the building in Didymoteicho, see Ayverdi, 1957, pp. 15-16.

³¹ The rise of the Timurid architect, celebrated in Timurid histories, Qavām al-Dīn Shīrāzī appears to coincide with the late 1410s, even though his career spanned into the 1430s. O'Kane, 1996.

³² The waqfiyya remains unpublished. It is dated 11 *dhū al-bijjab* 820 (19 January 1418), and of its four successive addenda, three are within the same year. The last addendum is dated H823 (1420). VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 — 1735. This is a different copy than the —seemingly original— document used by Ali Yardım (BOA, Ali Emiri, Mehmed I/ 3), given that he states that first part of the document is missing and that the main text consists of 109 lines. See Yardım, 2004, p. 4. The VGM copy I have used is intact and its main text consists of 127 lines and its legal authentication preface declares it to be a copy (“*şūra*”). I have not had the chance to compare the two documents, but judging by the excerpts found in Yardım's work, the main text of the VGM copy appears to be verbatim. Compare, for example, the quoted terms in Yardım, such as “*fe-benâ dârân min hâlisi mâlihi*,” “*müştemiletün 'a-lal-büyût*” with lines 18 and 19, VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 — 1735. The one used by Yardım appears to be one of the two copies referenced by Ayverdi, while the other one, to which Ayverdi refers as Anadolu 19 No: 244 at VGM, is probably different from the one I have used, given that Ayverdi mentions it comprising only one (dated 821) of the several addenda to the waqfiyya, whereas the copy I have has all four addenda dated 823, 821, 821, and 823 respectively. See Ayverdi, 1972, p. 5 and VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 — 1735. That the addenda are not written chronologically suggests that this is a later copy. A handwritten Latin script note on it states that “the five deeds contained here are registered under folder 19, and pages 244, 247, 248, 248, 249,” which corresponds to the reference numbers given by Ayverdi. Karataş appears to have used this latter copy, as his reference for the first three addenda are as follows: VGMA, 605/333 p. 248, 248, and 249, cited in Karataş, 2011, p. 34, fn. 137 and p. 37, fn. 141-143.

The waqfiyya document itself is unusual in its detailed description of the building: there are references to how it “was composed of rooms embellished from in and out, a heavenly hall, two winter quarters and two small rooms next to each other in an elevated platform, an indoor toilet, a pool and a fountain” (Karataş, 2011, p. 35, n. 138).³³ That there was running water inside the building other than in its latrines is clear.³⁴ As was generally the case with T-plan buildings, the building was entrusted to a shaykh who received the largest salary, and the staff did not include a deliverer of the Friday sermon (*khaṭīb*). In addition to the shaykh, an administrator (*mutawallī*) position is listed, which would pass from Bāyezīd Pasha on to his descendants. The remaining staff was to consist of an imam, a reciter of the call for prayer (*mu’adhdhin*), five reciters of the Qur’an (*ḥuffāz*), an assistant (*naqīb*), a doorman (*bawwāb*), a cook (*tabbākh*) and his helper, a baker (*ḥabbāz*) and his helper, a supervisor (*mushrif*), collector of the reserved rents (*jābī*), and a person who would fetch firewood and carry it on a donkey (*ḥimārī*) (Yardim, 2004, pp. 33-34).³⁵ Expenses for the oil used for lighting, for mats to be used on the floor, as well as food to be cooked and distributed—such as meat, bread, rice, wheat, oil, salt, and honey—are also specified in the waqfiyya (Yardim, 2004, p. 36).³⁶ An additional amount was allotted to the local judge (*qādī*), who was to receive the highest daily salary after the administrator, the shaykh, and the supervisor.³⁷ The judge’s responsibility is vaguely described as “providing support for the functioning of the endowment,” and his inclusion in the staff attests to Bāyezīd Pasha’s effort to patronize the local judge.

None of these specifications from the waqfiyya document that describe the building’s form, function, and institutional make-up have made it into the waqfiyya inscription on the zāwiya’s portico. The latter comprises, in addition to the name of the patron and the date, only the part of the deed that records the endowed properties. As Andrew Peacock has observed, at a time when politics and their territories were shifting and being contested, this selective content must be aimed

³³ The “winter quarters” and “elevated” “small rooms” are “حجرتين” “علوين” “شتوي”. VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 20. For a different interpretation of the same terms (as referring to upper level rooms instead of elevated platforms) see, Ayverdi, 1972, p. 5.

³⁴ VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 19.

³⁵ The administrator is entitled to one fifth of the endowment’s income as well as ten silver “Sultān Mehmed Khān” *dirhams* (coins) daily. Ayverdi lists only the first and Yardim the second part of what appears to have been a twopartite salary for the administrator. Ayverdi, 1972, p. 6, Yardim 2004, p. 34, and VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 104-105. The prominence of the shaykh, who would receive six *dirhams* daily and ten *mudds* (measure) of wheat yearly, is comparable only to the supervisor, who was to receive five *dirhams* daily, but yearly twelve measures of wheat, as well as six measures of barley. The next best paid positions of imam and cook were to be paid about half that amount. VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 92-101, 104-111.

³⁶ VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 112-116.

at displaying the legality of the building —even though only documents, and not inscriptions, held actual legal validity (Peacock, 2019, p. 191).³⁸ It is significant in this regard that, of the less than a dozen known waqfiyya inscriptions from medieval Anatolia (Kucur, 1993, p. 3 and 84, Cantay, 1994, Tüfekçioğlu, 1999, 2001, p. 476, and Peacock, 2019), only the one on Bāyezīd Pasha's zāwiya is ornamental and monumental to the extent that is reminiscent of counterparts from the Mamluk Levant (Peacock, 2019, p. 184).

The date on the building's waqfiyya inscription, 820/1418, is the same as the year in which, according its written copy, the endowment was drawn up and is four years later than the date of its foundation inscription, 817/1414. It is common for waqfiyyas to be drawn up after the construction of buildings in this period. However, here, the waqfiyya is also inscribed onto the building and is one among other dated inscriptions. The inscription on the portico piers with Ya'qūb's signature dates "this section/door (*hādhā al-bāb*)" to 822/1419 (Tüfekçioğlu, 2001, pp. 120-121), likely marking a later phase in the construction.³⁹ The material, construction technique, and patina of all the exterior, except for the portico, changes uniformly at a certain height, above the windows and after an ashlar molding, which also suggests either a comprehensive repair or, more likely, a second stage of construction, during which the building may have been provided with the roof, with its supporting elements, as well as the ambitious portico (fig. 6).⁴⁰

The waqfiyya inscription, like the foundation inscription, refers to the foundation as "*imāra*," which is a generic term used in foundation inscriptions,⁴¹ most

³⁷ The salary allotted to the judge is also three *dirhams* daily. VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 112.

³⁸ Interestingly, the contents of Bāyezīd Pasha's waqfiyya inscription do not appear to match completely with the corresponding section of the waqfiyya document. While most of the properties listed are the same in the inscription, albeit written in an abridged form, there are some properties that are missing and others that are added. See Yardım, 2004, p. 97. If the main purpose of inscribing the building with a version of its waqfiyya was to announce its legality, the mismatch between the endowed properties must have to do with what, according to Bāyezīd Pasha, constituted legality in the public eye —or, to phrase it differently, how the Ottoman colonization in this area should be communicated to the intended audience of the building.

³⁹ Ayverdi, misreading "this section (*hādhā al-bāb*)" as "this building (*hādhā al-bina*)", interprets this later date as belonging to a later repair, after an earthquake in 818/1415. Ayverdi, 1971, p.22. Double —sometimes even triple— dates are commonly found on building inscriptions from the period, probably pointing to several phases of construction. See Tufekcioglu, 2001, p. 124, pp. 43-44 and Ayverdi, 1957, p. 15.

⁴⁰ This was originally suggested by the building's first scholarly observer, Albert Gabriel. Gabriel, 1934, pp. 25-31. Ayverdi concedes that upper sections of the building appear to have been built later, but attributes that, together with the later inscriptions on the piers, to a post-earthquake repair, and not a later stage of the original construction. Ayverdi, 1971, pp. 9-12. Keskin appears to follow Gabriel's idea that the portico was altogether finished later. See Keskin, 2016, p. 18.

⁴¹ Ayverdi has misread the beginning of the waqfiyya inscription as referring to the building —in addition to as "*imāra*" — as "*maqām* (shrine)." Ayverdi, 1971, p. 23. For the correct reading,

likely for the complex as a whole. For example, in the written copy of Bāyezīd Pasha's waqfiyya the first term used in reference to the building is "*dār* (residence)," and it is defined as comprising all the various spaces with manifold functions. But, later in the text, after the description of the boundaries of the site, the complex within these boundaries, which had a precinct wall, is referred to consistently as "imāra" (Yardımlı, 2004, pp. 37-38).⁴²

Five of the witnesses to Bāyezīd Pasha's waqfiyya use the epithet "Sivāsī," which, as Hasan Karataş points out, most probably indicates that they were recent immigrants from Sivas, after the city had been sacked by the Ottomans and then by the Timurids (Karataş, 2011, p. 35). Sivas must have played a key role in Bāyezīd Pasha's military career. A Sivas mosque features in a the historiographical work that was likely commissioned by him, *Ahvāl-i Sultān Mehmed* (Tales of Sultan Mehmed), as the backdrop of a dramatic episode in which he smokes out the ruler of Sivas Qāḍī Burhān al-Dīn's son-in-law Mazīd who had hidden inside a minaret in order to save himself from Bāyezīd Pasha.⁴³ The influx of sufis and scholars from Sivas to Amasya at this time is also attested by the appearance of Yār 'Alī b. Siyāvuş (d. 1409-10) in the waqfiyyas of convents sponsored in Amasya by other Ottoman viziers (Karataş, 2011, pp. 28-30). Three of the witnesses listed in the waqfiyya signed with the epithet "al-Rifā'iyya." This has been interpreted as a sign of the building's possible use as a convent by the Rifā'iyya Sufi order. The rootedness and activity of this order in Amasya in the fourteenth century is well attested (Karataş, 2011, p. 21). The appearance of witnesses with this epithet does not necessarily mean that the building was reserved for them, but that most of the city's dignitaries —at least the ones who were in Bāyezīd Pasha's circle— were associated with the Rifā'iyya. The early fifteenth century in Amasya is marked by the mushrooming of convents and lodges under the sponsorship of Mehmed I's viziers, the surviving ones of which share a T-form plan.⁴⁴ This concurrent patronage activity of T-plan foundations by

---

see, Yardımlı, 2004, p. 98. Although the term 'imāra is most commonly seen on the foundation inscriptions of charitable complexes in the Early Ottoman context, there are significant exceptions, such as the foundation inscription of the so-called Green Mosque (H780) sponsored by Çandarlı Khalil Khayr al-Dīn Pasha in İznik.

⁴² VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Kutu 5 —1735, line, 18 and 23-26 respectively. Outside of the precinct wall was built a station for pack animals. Yardımlı, 2004, pp. 37-38. The use of "*dār*" brings to mind "*dāru khayrīn*" and "*dār al-rafi'*" used in the inscriptions of T-plan buildings that were built in Istanbul and Üsküdar in the 1470s by viziers of Mehmed II. Kafesioğlu, 2020, pp. 275-276. I should point out, however, that this is in contrast to the building sponsored by Yāqūt Pasha, which is referred to as "zāwiya" several times in Bāyezīd Pasha's waqfiyya while describing the borders of the latter's endowed areas. See, for example, "zāwiya Yāqūt Pasha b'al-Nahr al-Kabīr," VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Kutu 5 —1735, line 61.

⁴³ Cited in Kastritsis, 2007, pp. 75-76.

⁴⁴ These are the non-extant convents sponsored by Yāqūt Pasha (d. after 1407), known by way of its waqfiyya, and by Bāyezīd-i Süfi (d. 1412), known through survey registers, as well as the still

Mehmed's viziers is reminiscent of the earlier patronage of Bāyezīd I's viziers in Bursa that I have previously noted, and, later, that of Murād II's commanders and viziers in Edirne and of Mehmed II's (r. 1444-46 and 1451-81) viziers in Istanbul (Emir, 2012a, Kafesçioğlu, 2009, 2020).

5. Expanded Periphery of the Fourteenth-Century City

The site of Bāyezīd Pasha's zāwiya on the southern bank of the river and to the east of the city appears to have followed a pattern of urban colonization that was in place in the fourteenth century when the city was nominally under the Ilkhanids. In fact, the only monument to survive from this period lies to the south-west of Bāyezīd Pasha's zāwiya: namely a large *bīmārkhāna* (hospital)—also known as the *timārkhāna* (nursing home) or *dār al-shifā'* (house of healing)—, whose inscription dated 1308 mentions that it was built during the reign of the Ilkhanid ruler Öljaytu (Wolper, 2003, p. 54 fig. 19 and p. 58, Blessing, 2014, pp. 199-202, Durocher, 2018, p. 96).⁴⁵ The building, otherwise sparsely decorated, has an elaborate portal that is hooded with muqarnas and, most notably, features a seated human figure sculpted on the keystone of its arch. Patricia Blessing notes that some of its columns and capitals may be spolia (Blessing, 199).

In the mid-fourteenth century, local rulership in Amasya was contested among descendants of Seljuk rulers, of governors, and of commanders-turned-local-amirs, such as Eretnā (d. 1352) and al-Hājj Shāhğeldī ibn al-Kürdī (d. ca. 1381), but the buildings they sponsored are mostly non-extant (Durocher, 2018, pp. 105-117).⁴⁶ The boundaries of the city must not yet have grown to encompass these new centers of urban colonization by the time Bāyezīd Pasha built his zāwiya, given that the waqfiyya refers to both the newly built zāwiya and the existing *dār al-shifā'* as being "outside the city (*zāhir Amāsiya*)" (Yardımlı, 2004, p. 42). But an urban in this area northeast of the city did take place throughout the fifteenth century. The zāwiyas

---

extant complex known as Çilehāne, which was patronized by Ya'qūb Pasha (d. after 1412) in 1412. Hasan Karataş, dissertation, pp. 29-33. In addition to the 'imāra of Bāyezīd Pasha, also a funerary T-form 'imāra was sponsored later by Yörgüç Pasha (d.1441), a local of Amasya and tutor to Murād II during the latter's tenure in the city as prince-governor, whose deed is dated 1430. See, Karataş, 2011, pp. 29-46.

⁴⁵ Blessing translated the inscription as follows: "God-may his rule be glorious, has supported the construction of the blessed house of healing (*dār al-shifā'*) during the days of the rule of the exalted sultan, the greatest khāqān Ghiyāth al-Dunyā wa-1-Dīn Uljāytū Sulṭān Muḥammad, may God extend his rule, and during the days of the glory of the exalted lady, the queen of the great ildūs Khātūn may her rule be extended, the weak slave 'Anbar bin 'Abdallāh, may God accept [this] from him in the year 709 [1308]." Blessing, 2014, p. 199.

⁴⁶ Even though Amasya only came under the rule of Bāyezīd I in 1392, son and successor of al-Hājj Shāhğeldī, Aḥmad, reportedly sought Ottoman suzerainty as early as in 1380. The fact that Mehmed I entrusted Amasya to another descendent of that family, Shams al-Dīn Shāhğeldī, demonstrates the continued prevalence of this elite family in the city. Durocher, 2018, pp. 105-124.

of two other viziers, namely Yāqūt Pasha (d. after 1407) and Ya‘qūb Pasha (d. after 815/1412), were built in this area, to which was later added the complex built by Bāyezīd II (r. 1481–1512) in 1475–76 during his tenure as prince-governor (Karataş, 2011, p. 39 and Karataş, 2020, pp. 294–297).

The bridge that still stands near Bāyezīd Pasha zāwiya, generally known either as Kuş Köprü or Künc Köprüsü (Çulpan, 2002, p. 75), is likely the same as that referred to in the waqfiyya as “the bridge known as Hünç Bridge (*Khunç Köprü*).”⁴⁷ It is one of the oldest surviving bridges on Yeşilırmak (Iris) —called “the Great River (*al-nahr al-kabir*)” in Bāyezīd Pasha’s waqfiyya document.⁴⁸ Attributed to the thirteenth century and to female patronage, this imposing bridge conspicuously displays a spoliated sarcophagus on its middle pier (fig. 7).⁴⁹ The proximity of the bridge must have been among the reasons why Bāyezīd Pasha chose this site for his foundation. In fact, another unique aspect of Bāyezīd Pasha’s zāwiya, and arguably the most curious one, reveals how central the bridge was to the zāwiya: another waqfiyya inscription, this time carved directly onto the face of Harşena Dağı (Mount Harshena) across the river (fig. 8).⁵⁰ This inscription is executed on a flattened surface of the mountain and measures about three meters by one meter, with its bottom edge elevated about two meters above ground level. The two mountains that face each other across the banks are brought into dialogue by the zāwiya and its rockcarved inscription, united by way of the bridge.⁵¹ Carving inscriptions into rockface in Anatolia dates back to its oldest recorded civilizations, especially from the Late Bronze Age onward (Harmanşah, 2015), and Amasya’s environs are es-

⁴⁷ VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 21. Both Ayverdi and Yardım, who have cited the relevant sections of the waqfiyya have noted the name of the bridge, also pointing out the different names by which the bridge is known popularly or in scholarship. See Ayverdi, 1957, p. 5, fn. 9 and p. 6, and Yardım, 2004, p. 37. The fact that most secondary literature misidentifies the bridge as Künc must be due, in part, to the fact that the waqfiyya is not published, Ayverdi’s text features the name of the bridge in Arabic letters only, and Yardım’s work, which is relatively new, remains undercirculated.

⁴⁸ VGM, Amasya’da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735, line 23. By comparison the river is referred to simply as “the river” in an earlier waqfiyya, that of the foundation known as Çilehâne of Ya‘qūb Pasha dated 1412. In fact, the river features in a legendary miracle told within the waqfiyya of a local saint, shaykh Pir İlyas (d. ca. 1410), whereby, the dead body of the saint slips from the bench on which it was put toward the river, but avoids falling into the river by holding onto the bench. Pir İlyas is credited with bringing the Halveti order to the Ottoman realm upon his initiation into the order in Shirvan, where he was exiled by Timūr. Karataş, 2020, p. 297 and 303.

⁴⁹ Scholars have been unable to read its mostly illegible surviving inscription. Çulpan, 2002, p. 75.

⁵⁰ The inscription is found, upon crossing the bridge, about fifty meters to the southwest and carved onto the southern face of the mountain.

⁵¹ The rockcarved waqfiyya was mentioned as early as by Uzunçarşılı and Gabriel, but has only been recently read and published by Yardım. Uzunçarşılı, 1927, p. 116, Gabriel, 1934, p. 30, fn. 4., and Yardım, 2004. As part of the study, Yardım has also published for the first time the complete waqfiyya inscription on the portico.

pecially rich with such rock carvings that purport to record historical events. As for the recording of buildings and their endowments in this manner, comparisons can be drawn with the epigraphic display of Byzantine monastic foundation documents (*typika*), one of the few known local examples of which is from Alaşehir (Lydian Philadelphia) (Toth, 2015, pp. 209-210), and similar inscriptions found on Armenian buildings.⁵² However, the replication of an endowment inscription on rockface appears to be unique to Bāyezīd Pasha's zāwiya. This inscription signals a claim over the historical landscape around the zāwiya, including the river and the gorge.

The few known waqfiyya inscriptions from medieval Anatolia, as is the case with Bāyezīd Pasha's inscriptions, reproduce only the list of endowed properties and how they were acquired by the patron, and not the remaining parts of the of actual waqfiyyas. Andrew Peacock has argued that the concern with asserting and announcing the legality of endowments had to do with contestation and confusion regarding property rights—in the case of Mongol-era waqfiyyas, with multiple small groups claiming authority over the same lands, and in the aftermath of Tīmūr's invasion of Anatolia, with Mehmed I granting legal titles to lands contested by Turkmen principalities under the auspices of Tīmūr (Peacock, 2019, pp. 190-191). Bāyezīd Pasha's rockcarved waqfiyya, supports this, because it reproduces in abridged form the endowed properties—more closely than does the waqfiyya that is inscribed on the zāwiya's portico—listed on the waqfiyya document (Yardımlı, 2004, pp. 23-25).⁵³ Besides Ilkhanid examples,⁵⁴ the known waqfiyya inscriptions that date from the aftermath of Tīmūr's reshuffling of power dynamics also point

⁵² See, for example, churches in the cathedral of historical city of Ani, and the Monastery of Hořomos outside of Ani. The latter was the burial place for members of the royal Armenian Bagratid dynasty, some of the abundant Medieval inscriptions of which detail foundations and endowments to buildings. See Vardanyan 2015 and *Virtual Ani* official website. Geghard monastery in presentday Armenia features inscriptions executed directly onto the nearby rock formations, as well as on rockface inside rockcarved churches.

⁵³ All three waqfiyyas are dated to the same year 820 (1418)—the rockcarved inscription and the document also specify the month *dhū al-hijjah* (January).

⁵⁴ There are three that coincide with the Ilkhanid period: two that are dated 1271 in Sivas (on the courtyard façade of Burujiyya Madrasa) and in Konya (endowment of books on the door to the maşjid inside şadr al-Dīn Qūnyawī complex) and one dated 1310 from Erzurum (on the walls of the mihrab iwān of Yāqūtiyya Madrasa sponsored by Jamāl al-Dīn Khwaja Yāqūt Ghazānī). See Peacock 2019, p. 184, Tüfekçiođlu, 1999, p. 9, and Blessing, 2014, pp. 153-58. The inscription executed on wood from the Şadr al-Dīn Qūnyawī complex is not mentioned by Peacock. Another curious inscription, not mentioned by Peacock, is found on the bathhouse sponsored by Bāyezīd I in Mudurnu (784/1382), near presentday Bolu. It differs from others in that it combines a foundation inscription, an artist's signature and details from the waqfiyya in a series of three inscriptions assembled over the gate. Because the bath was an income generating property itself, the contents of the waqfiyya, instead of listing endowed properties, describe how the income generated from the bath was to be used for Bāyezīd's zāwiya. See Tüfekçiođlu, 2011, pp. 50-54.

to competitive and/or strategic interreferentiality among the Ottoman, Germiyanid, and Karamanid polities. The Germiyanids were strategically located between Ottoman lands and the territory of the Karamanids. The Ottoman recovery after the civil war involved annexation of Germiyanid domains and engaging in direct conflict with the Karamanids for territorial expansion in Anatolia.

6. Reconstruction, Charity, Shrines, and Rulers after Timūr

The waqfiyya inscription resembling the most to that of Bāyezīd Pasha's zāwiya is found on the T-plan zāwiya in Kütahya (1411-12) commissioned by the Germiyanid ruler Ya'qūb II (r. 1388-90, 1402-29) (Uzunçarşılı, 1932, 79-84 and Peacock, 2019, 187). The inscription was placed on the precinct wall and its lowermost part was partially engulfed and damaged by the rising ground level. While its emphasis is on enumerating the endowed properties, it differs from its counterparts in its opening and closing sections. Its first part is dedicated to recounting how the building, five months after its construction in 814/1411, had to close its doors due to the Karamanid sacking of the city, and remained dysfunctional until, two and a half years later, Meḥmed I expelled the Karamanids. The inscription, therefore, must date from around 817/1414, when Ya'qūb had to contend with the suzerainty of Meḥmed I. The first reference to the foundation refers to it generically as "imāra (*imāret*)," but the part concerning the restoration of its functions thanks to Meḥmed describes the building as "the house (*ev*)" opening "its doors (*kapu*)" again.⁵⁵ The legible part of the inscription ends with a lengthy description of the staff and the services to which listed funds should be allocated. The overall content of the inscription is close to replicating an actual legal waqfiyya document. Its most significant difference from Bāyezīd Pasha's waqfiyya inscription, however, is the language. Like an earlier inscription dated 770/1369, which records the properties endowed by his brother or halfbrother Kurd Abdal to the Shrine of Seyyid Battal Ğāzī, near Eskişehir, Ya'qūb's more monumental and longer waqfiyya inscription is in Turkish. Kurd Abdal's inscription was reused in a part of the shrine complex that was added in the sixteenth century and its original location is thus unknown, but it refers to the shrine as the saint's "door" ("*Seydī Ğāzī kapusu*") (Yürekli, 2005, pp. 111-114, and 2012, p. 161). Ya'qūb II's zāwiya, with its orientation that deviates conspicuously from the qibla direction, harks back to earlier versions of the T-plan zāwiyas and can be seen as a departure from the relative orthodoxy communicated

⁵⁵ "With the benevolence and under the power of [Meḥmed], the doors of this house reopened and it started functioning again (*Anın devletinde, anın sadakasıyla, girü bu evün kapusu açıldı, işlendi*)." Uzunçarşılı, 1932, p. 80 and 82. Uzunçarşılı interprets a reference to "imāret mescidi" midway through the inscription as corresponding to the entire building, but the context is the appointment of a "müderri (professor)" to work in that section of the building, the entirety of which is referred to as "imāret."

by the version of T-plan buildings that had been standardized under Ottoman elite patronage —particularly of successive Ottoman sultans. Also unlike its Ottoman counterparts, where visitors would be hosted up to three days, Ya‘qūb’s waqfiyya stipulates that its visitors should not be asked to leave regardless of how long they may wish to stay.⁵⁶

The earliest known Germiyanid inscriptions from medieval Anatolia are not only among the handful of known waqfiyya inscriptions, but are also the earliest surviving inscriptions in Turkish. Germiyanid patrons are thought to have preferred Turkish to more effectively communicate with their intended audience, but also to cultivate a vernacular Anatolian version of the language as a means for claiming legitimacy (Peacock, 2019, Ocak, 2009, Kim, 2016, pp. 383-384). While the use of Turkish on buildings sponsored by Germiyanid patrons may have been aimed, in part, at differentiating themselves from the Ottomans,⁵⁷ the choice of waqfiyya content also implicates the Karamanids. The opening section of Ya‘qūb’s waqfiyya inscription reads like a repair inscription, of which there is one other example from the period. Placed on the earliest T-form building in Bursa, the zāwiya of Orhān (1339-1340), this inscription also situates the building in the context of the aftermath of the Timurid blow and laments the ensuing devastation of the city by the Karamanids. The patron named in this inscription as having restored Orhān’s building —by the order of Meḥmed I— in 820/1417 is none other than Bāyezīd Pasha (Emir, 1994, I, pp. 18-19).⁵⁸ Within the Karamanid domains, the ‘imāra in Lārende (Karaman) built, according to its foundation inscription, in 836/1432 by the ruler Ibrāhīm II, has on its tympana an abridged version of its actual waqfiyya dated 835/1432 (Uzunçarşılı, 1969, pp. 233-234). The ‘imāra

⁵⁶ “Andan geru müsafir ..... durursa duralar gine git dimeyeler.” Uzunçarşılı, 1932, p. 82 and 84. The three-day stay was the norm not only in Ottoman complexes, but more generally in Anatolia. The waqfiyya of Ibrāhīm II ‘imāra in Lārende dated 835/1432, which I discuss below, for example, also stipulates that the visitors will be hosted for three days. For a comparative framework, see Uzunçarşılı, 1969, pp. 232-234.

⁵⁷ The verses inscribed on the window shutters of a madrasa built in Gümüş near Amasya by a certain Ḥājji Khalīl during the reign of Meḥmed I is the only known early example from the Ottoman context of use of Turkish on inscriptions. Despite its non-royal patron and location far from regional centers, the madrasa speaks to an ambitious monumentality. Its construction begun in 816/1413, so before Ya‘qūb II’s 817/1414 inscription, but the inscriptions with Turkish verses are dated 818/1415. For the inscriptions, see Tüfekçioğlu, 2001, pp. 127-129.

⁵⁸ The repair inscription dates the construction of the building to 740 but its waqfiyya is dated 761/1360. The only other comparable repair inscription, albeit slightly later, is also found on Ya‘qūb’s ‘imāra in Kūtahya, namely on its foundation inscription, which must have replaced the original one. Here, instead of naming the culprit, the inscription mentions that the reason for the building’s repair in 844/1440-41 was due to a “disturbance (*fasād*).” Tüfekçioğlu, 2001, p. 250 and 475. In fact, due to these repairs, it is impossible to know whether there were original foundation inscriptions. Prior to the building’s repair in 1440, Ya‘qūb’s waqfiyya inscription may have been placed elsewhere on the building.

of Ibrāhīm II does not have a T-form, but its waqfiyya inscription is reminiscent of Ya‘qūb II’s zāwiya in its inclusion of information on the functioning and staff of the building. Like Germiyanid examples, Ibrāhīm’s waqfiyya inscription, too, is executed on two stone blocks. According to their inscriptions, Ya‘qūb’s zāwiya and Ibrāhīm’s ‘imāra served similar charitable functions, and both were adjoined by their patron’s tombs. While Ibrāhīm’s inscription is in Arabic, another surviving Karamanid waqfiyya inscription of a dār al-ḥuffāz (a building for the reading and studying of the Qur’an) in Konya, erected in 824/1421 by “Hacı Hasbeyoğlu” Meḥmed, is in Turkish (Tüfekçioğlu, 1999, p. 10).

The waqfiyya inscription of Ya‘qūb II must have been known to Bāyezīd Pasha, whose waqfiyya was drawn a few years later, around the same time as his repair inscription on the zāwiya of Orhān in Bursa.⁵⁹ Like Ya‘qūb’s complex in Kütahya, Ibrāhīm II’s in Karaman, and Bāyezīd I and Meḥmed I’s in Bursa, Bāyezīd Pasha’s, too, must have been envisioned as part of a funerary complex—although the circumstances of his death, on the battlefield and seemingly due to palace intrigue, must have prevented his body’s interment in his riverside foundation in Amasya.

Bāyezīd Pasha’s rockcarved waqfiyya inscription on Mount Harshena across the river from his zāwiya also seem to speak to the heightened importance of charitable funerary complexes in Anatolia in the aftermath of Tīmūr’s victory. Tīmūr is mentioned in sources as having ordered his triumph over Bāyezīd I to be immortalized in the form of an inscription on a “black rock” outside Tire in Western Anatolia,⁶⁰ where he based himself in 1402-03 while besieging İzmir (Smyrna) until he took the city from the control of the Knights of Rhodes, thereby claiming the title *ḡāzī* (holy warrior). It is not possible to know whether Tīmūr’s alleged rockcarved victory inscription really existed or was known to Bāyezīd Pasha. The content and the (Persian) language of Tīmūr’s inscription would have been very different from Bāyezīd Pasha’s waqfiyya inscription. However, destruction, victory, and rebuilding are mentioned in other contemporary inscriptions, including the repair inscription in Bursa by Bāyezīd Pasha. At any rate, he must have been aware of Tīmūr’s general interest in historiography (Woods, 1987, p. 82). Bāyezīd Pasha’s patronage of *Khalīl-nāma*, an epic that relates Meḥmed’s victory over his brother Mūsā (d. 1411), should be considered in this light. Bāyezīd Pasha probably provided the stimulus for the above-mentioned *Aḥvāl-i Sulṭān Meḥmed*, the other key historiographical work that tells the events prior to Meḥmed’s ascendance to the throne

⁵⁹ Keskin also suggests that Bāyezīd Pasha must have been aware of the waqfiyya inscription at Ya‘qūb II’s zāwiya, arguing that the latter may have constituted the inspiration behind Bāyezīd Pasha’s rockcarved inscription. Keskin, 2016, p. 20.

⁶⁰ Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, *Zafarnāma* (1424-25), cited in Özçelik, 2020, pp. 12-14. The seventeenth-century poet Veysī attests to having seen the inscription. While there are numerous sources that purport to having seen this rockcarved inscription, their reports are contradictory and unreliable. Cited in Armağan, 2012, pp. 353-354.

(Kastritsis, 2015). This latter narrative bestows on the Germiyanid ruler Ya'qūb II a key role as go-between, the person entrusted by Tīmūr to deliver Bāyezīd I's body—as well as the young prince Mūsā—to Meḥmed, purportedly because that was the will of Bāyezīd I (Kastritsis, 2007, p. 84).⁶¹ Doukas' version has Tīmūr take pity on and eventually agree to Bāyezīd's dying wish to be allowed to be buried in the tomb he had built for himself (Doukas, pp. 99-100). The fact that Bāyezīd's tomb was eventually completed by Sulaimān, another contending prince, shows the importance of the patronage of funerary dynastic tombs. Meḥmed's own tomb, as I have mentioned above, is a unique case among Ottoman sultanic complexes in that it is more dominant than the zāwiya it accompanies.

7. Bāyezīd Pasha and the Manifold Layers of Amaseia

Bāyezīd Pasha's inspiration for his rockcarved waqfiyya inscription may have come from the most imposing tombs in Amasya, namely those of the Pontic kings carved onto the foothills of Harshena. While not directly facing Bāyezīd Pasha's site, these dynastic tombs starkly dot the gorge that envelopes the city (fig. 9). The tombs belong to the mythic founder of the Kingdom of Pontus, Mithridates I (r. 281–266 BC), who made Amaseia his capital, and his four successive descendants. Their dynastic continuity is thus put on display in the city, over which they have an enduring presence to this day. Far from Bursa and its hilltops occupied by the dynastic tombs of early Ottoman sultans, Bāyezīd Pasha may have aspired to tie his legacy to his adopted home in a similar vein to the kings of ancient Pontus.

While the symbolism of the waqfiyya imprint on Mount Harshena brings the zāwiya and the intended burial site of Bāyezīd Pasha back full circle to the rock into which the founders of Amaseia are buried, the contents of the inscription are likely intended to reverberate in their immediate context. Mustafa Çağhan Keskin has interpreted the placement of the rockcarved waqfiyya inscription across the bridge from the zāwiya as being related to the neighborhood to its immediate north, Şamlar Mahallesi (Neighborhood of the Damascenes), so called after its residents who were immigrants from Damascus (Keskin, 2015, p. 21-23).⁶² It is possible that

⁶¹ Ya'qūb II had previously been imprisoned by Bāyezīd I and saw his territories annexed by him after 1389. Kastritsis, 2007, p. 65. The tone of a letter of oath (*sevğendnâme*) written by Prince Meḥmed to Ya'qūb in the immediate aftermath of Bāyezīd's defeat to Tīmūr demonstrates the gravity of Meḥmed's dependence on and inferiority to Ya'qūb at the onset of the civil war. The letter has survived thanks to having been copied to a chancery manual, and was discovered and published by Tekin, 1996. Translated into English in Kastritsis, 2007, pp. 85-86.

⁶² Keskin's suggestion, after nineteenth-century historian Hüseyin Hüsameddin (Yaşar), that the establishment of the neighborhood may have been a result of opponents to political shifts in the Mamluk domain in 1389 taking refuge in Amasya is convincing. See Yaşar, 1913, pp. 148-150. It is not possible to ascertain how old the neighborhood is, but Evliya Çelebi recorded it. Evliya Çelebi, II, p. 97. For the three generations of architects of Damascene origin, who are related to the

the elements of Bāyezīd Pasha's zāwiya that are suggestive of Syrian influence are bound up not only with the involvement of a Damascene Master, but also with the building's intended audience, which included recent immigrants from Syria, familiar with the Arabic language and with the Mamluk architectural idiom.

Local vineyards constitute a significant portion of the properties endowed by Bāyezīd Pasha and many of the place names appear to speak to the Christian origin of their indigenous populations (Yardımcı, 2004, pp. 23-25).⁶³ Polina Ivanova has shown in her recent work that the site chosen by Bāyezīd Pasha for his zāwiya was next to that of a functioning church, St. Nicholas. While the church was used by the Armenian community from at the least the fourteenth century onward, and was repaired and rebuilt several times into the nineteenth century, its three apses and a chapel retained their original construction of ashlar interlaid with bricks, in the Byzantine manner. Several graves from the fifteenth and sixteenth century, possibly belonging to Armenian nobility, were reportedly found during a reconstruction project, which suggests that at least for a couple of centuries the church and the 'imāra functioned side by side (Ivanova, 2021).

Unlike Byzantine Bithynia, Thrace, and later Southeast Europe, where the early Ottomans and their allies were, for the most part, the first Turkish-speaking Muslim settlers, Amasya and its environs had a thicker history—and historiography—of Muslim colonization by waves of different actors.⁶⁴ Their lore also invests sanctity in Mount Harshena, which features as the site of Baba İlyās' forty days of captivity in a fortress and his concomitant miraculous vanishing on a gray (*boz*) horse—the horse that Baba refuses to cede to the Seljuk sultan (Beldiceanu Steinherr, 1998, p. 104).⁶⁵ Bāyezīd Pasha's choice of a specific peripheral site for his complex must have been not out of apprehension or convenience, but the result of a measured yet bold intention. With military exploits in the Western frontiers under his belt, he was wellplaced to promote himself as *ğāzī*, in accordance with the Early Ottoman

---

one who signed Bāyezīd Pasha's zāwiya and attested by their signatures on various buildings in Medieval Anatolia, see Sönmez, 1989, pp. 403–409. Involvement of Syrian architects on Medieval buildings is pervasive in Anatolia and goes back to the Seljuk period, as exemplified by the signature of the architect Muḥammad ibn Khawlan al-Dimashqi (of Damascus), found on the façade of the 'Alā'eddīn Mosque in Konya. See, Rogers, 1976.

⁶³ All three waqfiyyas are dated to the same year 820 (1418)—the rockcarved inscription and the document also specify the month dhu al-ḥijjah (January). In fact, Hüseyin Hüsameddin in his monograph on his hometown Amasya states that Bāyezīd Pasha's zāwiya was situated on the ancient neighborhood of "Fūqa," which is reminiscent of the way earlier scholarship had interpreted the name of the architect of non-Muslim origin, namely as Fuqā' Ṭu'ān. Yaşar, 1935, p. 109 and Tüfekçioğlu, 2001, p. 120, n. 184. Also see above, fn. 29.

⁶⁴ Analyzed most recently in Kitapçı Bayrı, 2020. The specific role of Amasya is summarized in the introductory sections of Özel, 2016, pp. 20-28. The connectedness of these inner "Pontic" areas under Mongol rule and Bithynia under early Ottoman rule by way of architecture of zāwiyyas has been by demonstrated by Emir, 1994, I and II.

ethos. This is inkeeping with the choreography of artists' signatures on the building's façades, with the name of the Damascene master reserved for the zāwiya's visitors, and the names of those with Christian origins displayed in a way that would be visible to the passersby. The intended audience was likely Muslim residents, but the meaning implicated Christian communities. The coupling of Syrian architectural elements with the evocation of *ǧāzī* sensibilities may even have been seen as a way of tapping into a similar combination extant in the Mamluk realm: the Mamluks, who had also promoted themselves as "mujāhid against infidels,"⁶⁶ were organizing military raids into the Karamanid domains in the late 1410s, coinciding with the years of construction of Bāyezīd Pasha's zāwiya.

This interpretation is complicated by a spoliated Byzantine inscription which is conspicuously placed inside the window on the qibla wall (fig. 10). The inscription mentions Jesus himself being a sanctuary and declares "the place"—which must be in reference to the original context of the inscription—as Eden, with its fragrant flowers and delightful air.⁶⁷ The inscription appears to have been reused in its entirety and placed in such a way as to be read. It is too far-fetched to suggest that the audience was expected to read Greek, but the almost matching content of this spoliated inscription and the composite Arabo-Persian verse inscribed on the zāwiya's door is temptingly suggestive of a conscious parallelism. It is possible that Bāyezīd Pasha or some members of the design team were able to read both of the two inscriptions, which refer in their respective languages to the Garden of Eden and utilize the metaphor of a sanctuary. The latter idea, in the case of the door inscription, is conveyed by the word "*dargāh*," the other meaning of which, "shrine,"

⁶⁵ For the symbolism of the gray horse and its significance for the context of medieval Anatolia — with a possible connection to a particular Turkmen tribe known as Bozatlı and connotations of the "rebellion" being rooted in the conflict between the uprooted tribe in search of new territory and the latter's Armenian residents, see Beldiceanu Steinherr, 1998, pp. 105-115. Beldiceanu Steinherr contends that the term "Bābā'ī" used for referring to this group may be the Arabicized form of the Mongol word "Babay," and situates the flight of this Turkmen tribe in the context of a more general uprootedness and movement of people northwest from Syria's border with Anatolia ahead of the impending Mongol raids. See *ibid.*, pp. 112-115.

⁶⁶ On the capacity of Mamluks as *mujāhidīn* and its impact on the socio-political make-up of Medieval Anatolia, see Peacock and Yıldız, 2016, p. 25.

⁶⁷ To my knowledge, this inscription has not been published. It appears to have been discovered during the building's most recent restoration (after 2008) and has since been left exposed. An ongoing dissertation project by İbrahim Mutlu at Erciyes University in Turkey begun in 2017 and entitled "Amasya'da Osmanlı Devri Anıtları (Ottoman Monuments in Amasya)" will reportedly include work on this inscription. I am indebted to Dimitris Loupis for having shared with me his photograph, as well as generously agreeing to read and translate the contents of the inscription: "1-N]AOC O YIOC IHC(OYC) EΔEM TO XOPION 2-]EIKONIZEI ΠANTOΘEN TON ANΘEWN 3-]IC OPAICMOIC KAMONAIC HAYTINOOC 4-]CMOY MENOC K(AI) KOCMOC ON YΠEPΦEP[. 5-]ON TE ΠACAN XAPMONHN ΘYMHΔIAN"

emphasizes its very placement on the threshold. The relationship between the two inscriptions offers a similar axial connection between the two focal points of the building, namely its door and its qibla wall —akin to that found in the zāwiya of Meḥmed I in Bursa, which I have mentioned above. Elsewhere in the building spolia is not visibly employed.

The conspicuous use of spolia is common in early Ottoman architecture, as it is more generally in medieval Anatolia, but in Bursa, especially under royal patronage, an effort was made to architectonically blend the reused material in a way that was not evocative of its Christian associations. Conspicuously employed spolia, associated generally with *ḡāzā* (holy war), were concentrated instead in the newly conquered areas. As such, the spoliated inscription in Bāyezīd Pasha zāwiya comes closer to the earlier architectural practices in the Western peripheries of the Ottoman territories.⁶⁸ It is noteworthy that the building's plan and overall form, with its flanking spaces subordinated to the bi-partite unit comprising an *īwān* preceded by a domed ante-space, is also evocative of the Ottoman frontier culture and the *ḡāzā* spirit at a time when its sultanic counterparts in Bursa, against which it was arguably meant to be compared, had taken on a decidedly different form. Bāyezīd I's and Meḥmed I's zāwiyas are arranged according to a four-*īwān* scheme, in which the main side spaces —here *īwāns*— are integrated into the central hall and to its adjacent *masjid īwān*.⁶⁹ Unlike these two buildings, Bāyezīd Pasha zāwiya belongs to an approach shared in late Byzantine and early Ottoman architectural practice, whereby components of interior spatial divisions are rendered legible from the exterior. In fact, the juxtaposition on Bāyezīd Pasha's zāwiya of the red and white strips of stone, clearly linked to Syrian *ablaq*, may have also been intended to recall the Byzantine walling technique of *opus mixtum*, of interlaying rows of brick between courses of ashlar. This technique was adopted in early Ottoman architecture and was ubiquitous except for a few buildings of elite patronage, among them, most notably, the zāwiya of Meḥmed with its predominantly Timurid/Turkmen

⁶⁸ For a comparable use of spolia outside of Western Anatolia and closer to Amasya, see the fourteenth-century zāwiya complex of Elvān Çelebi, near present-day Çorum. Anderson, 2014 and Durocher, 2018, pp. 253-266. While Anderson argues that the use of spolia in the original fourteenth-century core of the building is “functional,” as opposed to the more “representative assemblages” of spolia used in parts of the building that were added in the sixteenth century, he does think that earlier-sixteenth-century observations by Dernschwam of conspicuously used spolia in the original parts of the building are accurate. The spolia mentioned by Dernschwam, among them, mostly remarkably, a Greek inscription exposed on the interior of the prayer space, is no longer extant. Anderson, 2014, pp. 85-90. Elvān Çelebi, the founder of the zāwiya, is most probably the same Elvān Çelebi, who is not only a descendant of Baba Ilyās, the spiritual leader of the Bābā'ī revolt, but also the author of the latter's hagiography.

⁶⁹ These buildings belong to a subgroup, which has been identified but not sufficiently explained in scholarship. Ayverdi, 1972, p. 21, Emir, 1991, 1999, 2012b and Kafesçioğlu, 2020, fn. 59 and 100.

references. The way in which the Byzantine inscription in the zāwiya of Bāyezīd Pasha is reused, therefore, differs from the use of spolia in the nearby Ilkhanid-era structures—not only the *bimārkhāna*, with its barely recognizable spoliated columns, but also Hünç bridge, where the display of the sarcophagus, prominent as it is, constitutes the sole reference to past building traditions. The architecture of Bāyezīd Pasha's zāwiya, on the other hand, points to an awareness of and an effort to highlight—or, perhaps, revive—specific elements of Amasya's past, likely as a way of advancing a competitive discourse with it.⁷⁰

That the Byzantine inscription appears to have been consciously selected and displayed and that it is decidedly placed inside the building, on its most sacred part, as opposed to on its exterior, suggests an intimate relationship with the Christian content. The reference here may have been to the colonization of Byzantine Bithynia and the Balkans upon their conquest by the Ottomans in the fourteenth century, albeit in a manner that was negotiated with Amasya's long and variegated history of generations of Muslim settlers. For the patron, the builders, and perhaps some of the select visitors of the complex who were converts to Islam, on the other hand, it is plausible that the Christian content of the inscription was valued in and of itself. The choice of the building site next to the Hünç Bridge and to an Armenian church which visibly incorporated late-antique or Byzantine elements, as well as the rockface inscription alluding to the Pontic dynastic tombs must be understood in this context, whereby holy warriorship and a latitudinarian relationship with the local heritage were not antithetical. One can imagine dinner gatherings in this riverside setting, with company such as Constantinopolitan diplomat Theologos, who, according to Doukas, had learned Turkish while serving as magistrate of Alaşehir (Lydian Philadelphia) and befriended Bāyezīd Pasha. He was a “frequent dinner companion” of and an informant for Bāyezīd Pasha (Doukas, 126).

Conclusion

Given careful combination of a diverse crew of builders and decorators and finely executed and varied decoration techniques, it is very likely that Bāyezīd Pasha was actively involved in the design of the architectural edifice he patronized. The building is replete with unique details, such as the number of builders' signatures displayed on its façade, its decorative band of waqfiyya inscription, the evocative inscription program on its gate, the water features on its portico, the latrines in the

⁷⁰ This brings to mind the historiographical savviness of later Ottoman architectural practices that are furthered under Mehmed II after his conquest of Constantinople and as part of his empire-building project. See Ousterhout, 2004 and Kafesçioğlu, 2009. A similarly amplified expression of a discourse with the multifarious past of the built environment is also evident in the spolia that is used abundantly and conspicuously on the portico of the next funerary T-form zāwiya of Yörgüç Pasha built in Amasya about a decade after that of Bāyezīd Pasha.

basement, and the details explained in the copies of its waqfiyya document about lodging, distribution of food, and storage. These idiosyncrasies support the idea that Bāyezīd Pasha's zāwiya was intended to be an intimate space and was designed to express the cultural identity of its patron.

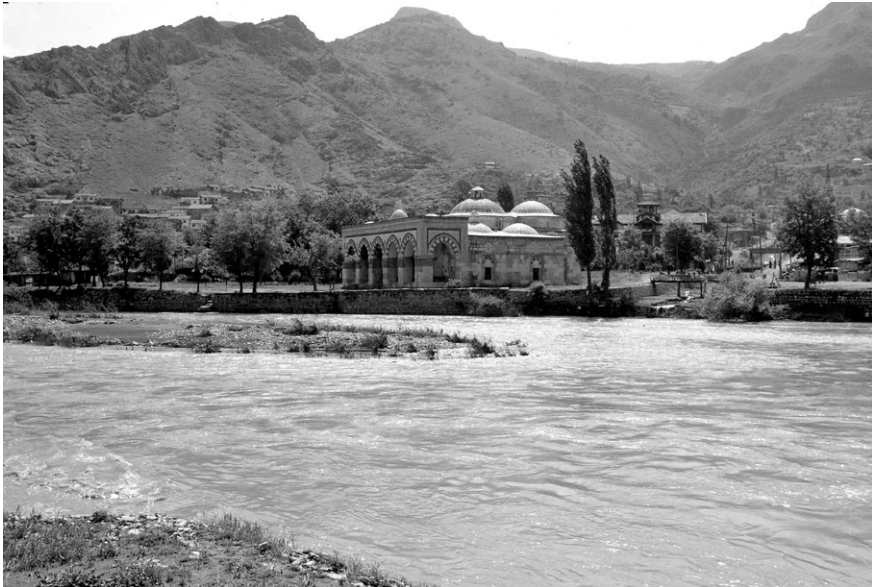
The building was designed in part with an eye to emulating those of the Ottoman sultans in Bursa. Its qibla axis is highlighted with, on the one hand, an elaborate mihrab and, on the other, an enlarged portico in the manner of those of sultans' zāwiyas. Other key aspects of the building, such as the loggia above its entrance and the decorated built-in cupboards in its side spaces, are also closely affiliated with sultanic zāwiyas and are reminiscent of a palatial idiom. However, with its easily recognizable patent form and its peripheral location away from the city center, Bāyezīd Pasha's zāwiya is more reminiscent of earlier practice of sultans and their leading military elite sponsoring zāwiyas for urban colonization on the outskirts of conquered cities.

A marker of the onset of Ottoman colonization, its architecture attests to a simultaneous engagement with the past and present that appears truly sophisticated. It brings together hybrid coeval elements that respond to the post-Timurid cross-courtly relations and negotiations, as well as to the needs and expectations of newly settling immigrant communities. The interreferentiality between the inscriptions and functions of the foundations of Bāyezīd Pasha, Ya'qūb II, and Ibrāhīm II suggest that their patrons and builders were aware of each other's work. At Bāyezīd Pasha's zāwiya there is an interest in inscribing waqfiyya documents and putting them on public display, recontextualizing Persian poetic formulations, using colorful ashlar as building material and decoration evocative of Syrian/Mamluk idioms, and recruiting and celebrating diverse masters with varied skills and expressions. The multifarious engagement with Christian heritage is remarkable and may have been related, to some extent, to the likely Christian background of Bāyezīd Pasha himself. This engagement ranges from the display of a builder's Christian background by way of a monumental inscription, to the choice of the building site next to the functioning Church of St. Nicholas, to the incorporation of a spoliated Byzantine inscription that resonates on an intertextual level with the larger inscription program. The dual investment in present cultural phenomena and those of the past is rendered more pronounced by an effort to bring the ancient local history to bear on the more recent Christian history of Amasya. The waqfiyya inscribed onto the face of the sacred Mount Harshena recalls Pontic history, while the Armenian church next door is one that had visibly been remodeled from an earlier Byzantine one. The bridge that ties Bāyezīd Pasha's zāwiya to its rockface waqfiyya inscription and Mount Harshena, on the other hand, coincides with the Ilkhanid dominion over the region. The bridge with its ostentatious display of a spoliated sarcophagus is subordinated to the sophisticated assemblage brought about by the complex of Bāyezīd Pasha.

While the funerary project of Bāyezīd Pasha was cut short by the circumstances surrounding his death, his complex combines piety with a more personal palatial idiom that celebrates the landscape around it. Through his *zāwiya*, he made evident his awareness of the manifold layers of the Christian and ancient past of the city, but in a way that also communicates his desire to be recognized as representative of a new order in the aftermath of a tumultuous period.

*fig. 1. Amasya, view toward west, with tombs of Pontic Kings carved into Mount Harshena seen in the center, original photograph published in Franz Cumont/Eugène Cumont, *Studia Pontica*, II, *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, Bruxelles, 1906, by permission of www.houshamadyan.org*

fig. 2. Bāyezīd Pasha zāwiya in Amasya, begun 1414, general view looking southeast across Yeşilirmak, photographed in spring flood time 1967 by Walter B. Denny

fig. 3. Bāyezīd Pasha zāwiya gate, photograph by the author

*fig. 4. Bāyezīd Pasha zāwiya, door panel and inscription detail,
photograph by the author*

fig. 5. Bāyezīd Pasha zāwiya portico, looking south, photograph by the author

fig. 6. Bāyezīd Pasha zāwiya, general view from the road, photograph by the author

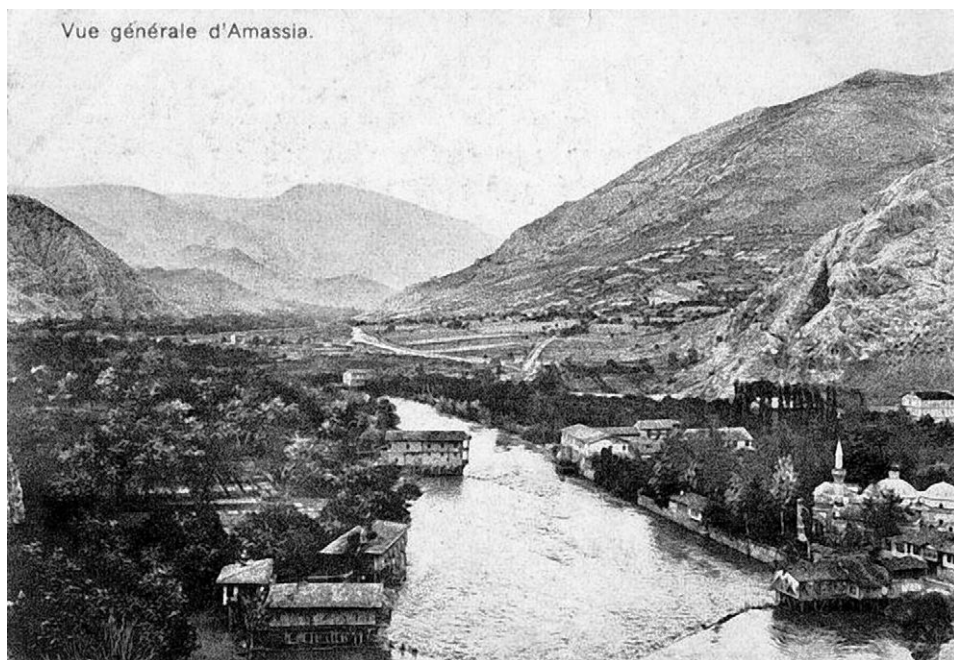

fig. 7. Hünc Bridge (Kuş Köprü) in Amasya, thirteenth century, with Bāyezīd Pasha zāwiya on the right prior to the removal of its added minaret, early twentieth century postcard, by permission of D. Loupis Visual Collection of Islamic Architecture, Athens-Greece

fig. 8. Bāyezīd Pasha zāwiya waqfiyya inscription on the face of Mount Harshena, 1418, photograph by the author

fig. 9. Amasya, view toward northeast, with Bāyezīd Pasha zāwiya on the right prior to the removal of its added minaret, from the personal archive and by permission of Sedat Emir

fig. 10. Bāyezīd Pasha zāwiya interior, reused Byzantine inscription detail, photograph by Dimitris Loupis

Bibliography

- VGM, Amasya'da Bayezid Paşa İbni Yahşi Bey, Defter, Kutu 5 —1735
- Anderson, B. (2014). The Complex of Elvan Çelebi: Problems in Fourteenth-Century Architecture. *Muğarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 31, 73-97.
- Armağan, A. M. (2012). *Tire Tarih Ansiklopedisi*. İzmir: Tire Belediyesi Kültür Yayınları
- Aube, Sandra. (2017). *La Céramique Dans L'architecture En Iran Au X^{ve} Siècle*. Paris: Presses de l'université Paris-Sorbonne
- Ayverdi, E. H. (1957). Dimetoka'da Çelebi Sultan Mehmed Cami'i. *Vakıflar Dergisi*, III, 13-16.
- Ayverdi, E. H. (1966). 1989. *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşei Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti
- Ayverdi, E. H. (1972). *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri: 806-855 (1403-1451)*. İstanbul: Baha Matbaası
- Behrens-Abouseif, D. (1995). Muhandis, Shaïd, Mu'allim: Note on the Building Craft in the Mamluk Period. *Der Islam*, 72 (2), 293-309
- Beldiceanu Steinherr, I. (1998). La «révolte» des Bâbâ'i en 1240, visait-elle vraiment le renversement du pouvoir Seldjoukide? *Turcica*, 30, 99-118.
- Blair, S. (1984). Ilkhanid Architecture and Society: An Analysis of the Endowment Deed of the Rab'î Rashidi. *Iran*, 22, 67-90.
- Blessing, P. (2017). Seljuk Past and Timurid Present: Tile Decoration of the Yeşil Complex in Bursa, Turkey. *Gesta*, 56 (2), pp. 225-250.
- Blessing, P. (2014). *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rûm, 1240-1330*. Farnham: Ashgate
- Cantay, G. (1994). Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeleri. *Vakıf Haftası Dergisi*, 11, 147-62
- Çulpan, C. (2002). *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: TTK
- Demiriz, Y. (1979). *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Doukas. (1975). Magoulias, H. J. (Trans.). *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of 'Historia Turco-Byzantina.'* Detroit: Wayne State University
- Durocher, M. (2018). *Zāwiya et soufis dans le Pont intérieur, des Mongols aux Ottomans: Contribution à l'étude des processus d'islamisation en Anatolie médiévale (XIIIe -XVe siècles)*. Ph.D. dissertation: Sorbonne University
- Emir, S. (1991). *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Yapısal ve İşlevsel Bir Analiz*. Ph.D. dissertation: İstanbul Technical University

- Emir, S. (1994). *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler*. 2 vols. Izmir: Akademi Kitabevi.
- Emir, S. (1999). Reconstructing an Early Ottoman Building: Zawiya of Murad II in Bursa. In Temimi, A. (Ed.). *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, Zaghouan, 269–298.
- Emir, S. (2012a). Bursa Ali Paşa Zaviyesi ve Erken Osmanlı Kentinin İmar ve İskan Sürecinde Zaviyeler. *Arredamento Mimarlık*, 11, 106–116.
- Emir, S. (2012b). Erken Osmanlı Mimarlığında Zaviyeler. Sırasız Metinler, 1: Tipoloji eleştirileri. *Arredamento Mimarlık*, 12, 120–123.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. (2002). Kurşun, Z., Kahraman, S. A., Yücel Dağlı, Y. (Eds.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu Dizini*. 2. İstanbul: YKY
- Eyice, S. (1962-63). İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2, 1-80
- Eyice, S. (1992). Bayezid Paşa Camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 243-244.
- Gabriel, A. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolie II: Amasya, Tokat, Sivas*. Paris: E. de Boccard
- Gierlichs, J. (2014). Tabrizi Woodcarvings in Timurid Iran. In Pfeiffer, J. (Ed). *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th - 15th Century Tabriz*. Leiden: Brill, 357-371.
- Golombek, L. (1974). The Cult of Saints and Shrine Architecture in the Fourteenth Century. In (Ed.) Kouymjian, D. *Near Eastern Numismatics in Honor of George C. Miles*. Beirut: AUB Press, 419-30.
- Golombek, L. and Koch, E. (2017). The Mughals, Uzbeks, and the Timurid Legacy. In Flood F. B. and Necipoğlu, G. (Eds.). *A Companion to Islamic Art and Architecture*. Hoboken, NJ: Blackwell, 811-845.
- Goodwin, G. (1971). 2003. *A History of Ottoman Architecture*. London: Thames and Hudson
- Gökbilgin, M. T. (1953). Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfıyesi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, 217-234.
- Gökbilgin, M. T. (1965). 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum. *Vakıflar Dergisi*, 6, 51-61.
- Harmanşah, Ö. (2015). Stone Worlds: Technologies of Rock Carving and Place-Making in Anatolian Landscapes. In (Eds.) Knapp, A. B., van Dommen, P. *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press, 379-394.
- Yaşar, H. H. (1913). *Amasya Tarihi I*. İstanbul: Hikmet Matbaası

- Ivanova, P. (2021). *Migration and the Making of Cultural Landscapes in Medieval Anatolia: A Eurasian Regional Perspective from Inner Pontus*. Ph.D. dissertation: Harvard University
- Kafadar, C. (1995). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Kafadar, C. (2007). A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 24, 7-25.
- Kafesçioğlu, Ç. (2009). *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. University Park, Pa: Pennsylvania State University Press
- Kafesçioğlu, Ç. (2020). Lives and Afterlives of an Urban Institution and its Spaces: the Early Ottoman *imaret* as Mosque. In (Eds.) Krstic, T. and Terzioğlu, D. *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750*. Leiden: Brill, pp. 256-307.
- Karataş, H. (2011). *The City as a Historical Actor: The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Unpublished Ph.D. dissertation: University of California, Berkeley
- Karataş, H. (2015). Onbeşinci Yüzyılda Karamânî Ulemâ ve Meşayih İlişki Ağları Üzerine Tesbitler. In. (Eds.). Alper, Ö. M. and Arıcı, M. *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*. İstanbul: Klasik, pp. 283-298.
- Karataş, H. (2020). An Idiosyncratic Building in Amasya? Early Ottoman Architecture and the Waqfiyya of the Yakub Pasha Çilehane-Mosque. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 37, 291-314.
- Kastritsis, D. J. (2007). *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*. Leiden: Brill
- Kastritsis, D. J. (2015). Bâyezîd Pasha. In Fleet, K., Krämer, G., Matringe, D., Nawas, J., Rowson, E., (Eds.). *Encyclopaedia of Islam*, 3. <http://dx.doi.org.proxy1.library.jhu.edu/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24545> Accessed on 22 March 2021.
- Keskin, M. Ç. (2013). Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433). *Belleten*, LXXVII, 279, 445-465.
- Keskin, M. Ç. (2015). Syrian-origin Architects around Amasya Region in the Early 15th Century. *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture*, 12 (2), 19-33.
- Keskin, M. Ç. (2016). Bayezid Paşa: Vezir, Entelektüel, Sanat Hamisi / Bayezid Pasha: An Ottoman Statesman, Intellectualist and Art Patron. *Osmanlı Araştırmaları*. July, 1-37.

- Kim, S. (2016). Literary Culture in Fifteenth-Century Kütahya: A Preliminary Assessment. In (Ed.). Peacock, A. C. S. and Yıldız, S. N. *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*. Würzburg: Ergon Verlag, 383-400.
- Kitapçı Bayrı, B. (2020). *Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th–15th Centuries)*. Leiden: Brill
- Kucur, S. S. (1993). *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları: Vakfiyelere Göre*. Ph.D. dissertation: Marmara University
- Kurtuluş, R. and Pala, İ. (2006). Mülemma. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31, 539.
- Melville, C. (2012). *Persian Historiography: A History of Persian Literature*. London and New York: I. B. Tauris
- Mottahedeh, R. P. (2018). Medieval Lexicography on Arabic and Persian Terms for City and Countryside. *Eurasian Studies*, 16, 465-478.
- Necipoğlu, G. (1991). From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth Century Ceramic Tiles. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 7, 136–70.
- Necipoğlu, G. (1995). *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*. Santa Monica, CA: Getty Center for the History of Art and the Humanities
- Necipoğlu, G. (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press
- Necipoğlu, G. (2007). Qur'anic Inscriptions on Sinan's Imperial Mosques: A Comparison with Their Safavid and Mughal Counterparts. In Suleman, F. (Ed.). *Word Of God – Art of Man: The Qur'an and its Creative Expressions*. Institute of Ismaili Studies Conference Proceedings: Oxford University Press, 69-104.
- Necipoğlu, G. (2008). Religious Inscriptions on the Great Mosques of the Ottoman, Safavid and Mughal Empires. *Hadeeth Ad-Dar*, Dar al-Athar al-Islamiyyah: Kuwait National Museum, 25, 34-40.
- Ocak, A. Y. (2000). *Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. Istanbul: Dergah
- Oğuz Kursar, Z. (2019). Sultans as Saintly Figures in Early Ottoman Royal Mausolea. In Yalman, S. and Uğurlu, A. H. (Eds.). *Sacred Spaces and Urban Networks*. Istanbul: ANAMED, 67-89.
- Ousterhaut, R. G. (2004). The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture. In *Gesta*, 43 (2), pp. 165-176
- O'Kane, B. (1996). Qavam al-Din Shirazi [Qavam al-Din ibn Zayn al-Din Shirazi]. In Bloom, J. M. and Blair, S. S., (Eds.). *Grove Art Online*. <<https://www.>

- oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195309911.001.0001/acref-9780195309911-e-760> Accessed on 28 March 2021.
- O’Kane, B. (2011). Tiles of Many Hues: The Development of Iranian Cuerda Seca Tiles and the Transfer of Tilework Technology. In Bloom, J. and Blair, S. (Eds.) *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*. New Haven: Yale University Press
- Özçelik, A. (2020). Emir Timur’un Tire Ziyareti ve Zafer Kitabesi. *Tire’den Yansımalar*, 14, 5-15.
- Özel, O. (2016). *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576-1643*. Leiden: Brill
- Pancaroğlu, O. (2019). Bursa Yeşil Cami İnşa Kitabesinde Hiyerarşik İmeleme [The Hierarchy of Imagery in the Foundation Inscription of the Yeşil Cami, Bursa]. In Ersoy, Y. et al. (Eds.). *Tematik Arkeoloji Serisi 3: Arkeoloji ve Göstergebilim*. Istanbul: Ege Yayınları, 177-189.
- Peacock, A. C. S. and Yıldız, S. N. (2013). Introduction. In (Eds.) Peacock, A. C. S. and Yıldız, S. N. *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*. London: I. B. Tauris, 1-22.
- Peacock, A. C. S. and Yıldız, S. N. (2016). Introduction. In (Eds.) Peacock, A. C. S. and Yıldız, S. N. *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*. Würzburg: Ergon Verlag, 19-45.
- Peacock, A. C. S. (2019). Waqf Inscriptions from Medieval Anatolia. In (Tekin, O., Roosevelt, C. H. and Akyürek, E. (Eds.). *Philanthropy in Anatolia through the Ages: The First International Suna İnan Kıraç Symposium on Mediterranean Civilizations, March 26-29: Proceedings*. Istanbul: AN-AMED, 183-195.
- Rogers, J. M. (1976). Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia. *Anatolian Studies*, 26, 69 - 103.
- Sinclair, T., Braund, D., Kiesling, B., Gillies, S., Ahlfeldt, J., Becker, J., Röhlig, W., Elliott, T., Kopp, H., DARMC, Talbert, R., Siewert-Mayer, B., Braund, D., Deblauwe, F., and Kansa, E., (2020). Amaseia: a Pleiades place resource. *Pleiades: A Gazetteer of Past Places* <<https://pleiades.stoa.org/places/857018>> Accessed on 22 March 2021.
- Sönmez, Z. (1989). *Başlangıçtan 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: TTK.
- Strabo. *Geography*, XII (4), 7. <<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg001.perseus-eng2:12>> Accessed on 20 March 2021.
- Şahin, İ. and Emecen, F. (1991). Amasya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 1-4.
- Tanman, B. (1999). Mamluk Influences in the Early Ottoman Architecture. In Akın, N., Batur, A., Batur, S. (Eds.). *7 Centuries of Ottoman Architecture:*

- A Supra-National Heritage*. Istanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 86-95.
- Tanman, B. (2012). Mamluk Influences on the Architecture of the Anatolian Emirates. In (Ed.) Behrens-Abouseif, D. *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria – Evolution and Impact*. Goettingen: Bonn University Press, 283–300.
- Tekin, Ş. (1996). Fatih Sultan Mehmed Devrine Ait Bir İnşa Mecmuası. *Journal of Turkish Studies*, 20, 267-311.
- Toth, I. (2015). Epigraphic Traditions in Eleventh-Century Byzantium: General Considerations. In. (Ed.). Rhoby, A. *Inscriptions in Byzantium and Beyond*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 203-226.
- Tüfekçioğlu, A. (1999). Taş vakfiyeler. *Vakıf ve Kültür Dergisi*, 5, 8-12.
- Tüfekçioğlu, A. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı
- Uzunçarşılı, İ. H. (1927). *Kitabeler I*. Istanbul: Marif Vekaleti
- Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Bizans Selçukiylele Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şebri*. Istanbul: Devlet Matbaası
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937). Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey'in Karaman İmaretı Vakfiyesi. *Belleten*, 1 (1), 56-144.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi
- Vardanyan, E. (Ed.). (2015). *Horomos Monastery: Art and History*. Paris: Centre d'histoire et civilization
- Virtual Ani (1999). 2005. <<http://virtualani.org/index.htm>> Accessed on 22 March 2021.
- Vryonis, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press
- Wolper, E. S. (2003). *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*. Pennsylvania: Penn State University Press
- Woods, J. E. (1987). The Rise of Timurid Historiography. *Journal of Near Eastern Studies*, 46 (2), 81-108.
- Yardım, A. (2004). *Amasya Kaya Kitabesi: Bayezid Paşa İmaretı Vakfiyesi*. Ankara: Amasya Valiliği Kültür Yayınları
- Yürekli, Z. (2005). *Legend and Architecture in the Ottoman Empire: the Shrines of Seyyid Gazi and Hacı Bektaş*. Ph.D. dissertation: Harvard University
- Yürekli, Z. (2011). Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası (Conspicuous Spolia in Architecture: A Trademark of Anatolian Frontier Warriors). In (Eds.) Bağcı, S. and Yasa Yaman, Z. *Ge-*

lenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat – Tradition, Identity and Synthesis: Cultural Crossings and Art. Ankara: Hacettepe University Press, 273–82.

Yürekli, Z. (2012). *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age.* Farnham: Ashgate

Yürekli, Z. (2017). Architectural Patronage and the Rise of the Ottomans. In Flood F. B. and Necipoğlu, G. (Eds.). *A Companion to Islamic Art and Architecture.* Hoboken, NJ: Blackwell, 733-754.

Bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature u Osmanskom Carstvu 18. i 19. stoljeća

---

Kotel Dadon

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kdadon@gmail.com

Sažetak

U članku autor analizira i istražuje bogatstvo rabinske literature objavljene u Osmanskom Carstvu uglavnom tijekom 18. i 19. stoljeća. Prvi dio članka sastoji se od uvoda i općega pregleda metode proučavanja Tore u Osmanskom Carstvu, koja je poslije primijenjena u knjigama raznih autora. Nakon toga slijedi pregled razvoja židovskog izdavaštva u tom razdoblju. Središnji dio članka predstavlja analiza raznovrsne rabinske literature objavljene diljem Carstva, od tumačenja Biblije, preko knjiga tumačenja klasičnih rabinskih tekstova iz talmudskih vremena i knjiga o židovskom zakonu te responsi. Konačno, obrađuje se mistična literatura i knjige polemika protiv kršćanskog misionarenja. Posljednji dio članka daje pregled nekoliko specifičnih radova koje su objavili rabini iz cijeloga Carstva, te tako dali trajan doprinos polju rabinske literature i proučavanja Tore.

Cljučne riječi: Rabin, rabinska literatura, Osmansko Carstvo, knjiga, izdavaštvo.

Uvod*

Nakon što su Židovi izgnani iz Španjolske godine 1492., a poslije i iz Portugala, mnogi su pristigli na područja pod osmanskom vlašću ili na područja koja su ubrzo potom osvojili Osmanlije. Među prognanim Židovima bili su i stručnjaci u relativno novoj vještini tiskanja knjiga (prošlo je manje od 50 godina otkako je Gutenberg otisnuo prvu knjigu). Smjestivši se u Carigradu, utemeljili su prvu tamošnju tiskarsku kuću. Ben Naeh (2001: 75) tvrdi da su tako upravo Židovi bili utemeljitelji tiskarstva u cijelome Carstvu.

Djela rabinske literature rabina iz Osmanskog Carstva mnogobrojna su i raznovrsna. Radovi su to koji svjedoče o visokom stupnju učenja Tore u institucijama

---

* Ovaj članak posvećen je s ljubavlju i poštovanjem profesoru Ekremu Čauševiću, čovjeku knjige i djela, povodom njegovog 70. rođendana. Pišući ovaj članak, moje poštovanje osobite spone koja povezuje turkologiju i judaistiku postalo je još dublje.

specijaliziranim za njezino proučavanje – ješivama¹ – na teritoriju Osmanskog Carstva, višestoljetnog središta svjetskog judaizma. Osmanski Židovi bili su uglavnom koncentrirani u Carigradu, Izmiru i Edirnu (u hrvatskome poznatom i pod nazivom Drinopolje ili Jedrene), pa je stoga potpuno očekivano da i velik broj pisaca rabinske literature potječe iz tih mjesta. Ali, i ostali rabini širom Carstva stvarali su brojna djela te literature.

Rabini su svoja djela uglavnom objavljivali u dvjema vodećim židovskim nakladničkim kućama u zajednicama iz Osmanskog Carstva – u Carigradu i Izmiru. Postojali su i drugi židovski nakladnici u mnogim gradovima Carstva i izvan njega, na primjer u Solunu, Veneciji, Livornu, Sarajevu, Beogradu² te čak u Safedu i Jeruzalemu. Na žalost, mnoga djela nisu dočekala objavljivanje, nego su uništena u čestim požarima koji su harali osmanskim gradovima.³

Rabinska literatura je raznovrsna i uključuje sve grane literature vezane uz Toru. Pregledi te značajne literature i rezultati njezina istraživanja uglavnom su na hebrejskom i engleskom jeziku. Svrha je ovoga članka na hrvatskom jeziku izložiti i opisati raznovrsne aspekte te prikazati bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature nastale u Osmanskom Carstvu od 18. do početka 20. stoljeća, koje svjedoči o dinamičnosti židovskog duhovnog života u Carstvu. Ovaj rad temelji se na istraživanjima autora kao što su Abraham Ya'ari, Leah Makovetsky-Bornstein, Yaron Ben Naeh te drugih.

1. Metode proučavanja i izdavačke institucije

1.1. Sefardska⁴ metoda izučavanja Tore

Prije no što se usredotočimo na samu rabinsku literaturu, moramo naglasiti da je na sve vrste rabinske literature u Osmanskom Carstvu utjecala uglavnom sefardska metoda proučavanja Tore, uvedena u ješive širom Carstva. Sefardska metoda razlikovala se od one koja je bila prihvaćena u aškenaskim⁵ ješivama. Židovi iz

¹ Ješiva – ustanova za proučavanje Tore, odnosno za vjersko obrazovanje učenika nakon završenog osnovnog školovanja; niža ješiva (ješiva ketana) je srednja škola, viša ješiva (ješiva gevoha) škola je za više uzraste. Tijekom povijesti ješive su djelovale u svim područjima gdje je bilo židovskog stanovništva jer proučavanje Tore nije izborno, već je osnovna obveza iz Tore; do danas se u j. školuju rabini i dajani (vjerski suci).

² Više o izdavaštvu u Beogradu u 19. stoljeću vidi: Lebl (1992: 117-132).

³ Vidi Makovetsky-Bornstein (2011: 128).

⁴ Sefardi – ogranak Židova potomaka prognanika iz Španjolske i Portugala potkraj 15. stoljeća, sjevernoafrički Židovi, Židovi s Arapskog poluotoka, te od Mediterana do Gruzije i Buhare; imaju drukčiji molitvenik, običaje i melodije od drugog velikog ogranka, Aškenaza.

⁵ Aškenazi – u početku naziv za Židove Njemačke i sjeverne Francuske, od 16. stoljeća odnosi se na Židove istočne Europe i Rusije, koji imaju jednak molitvenik i običaje. U 19. i 20. stoljeću raširili su se Aškenazi na sve strane svijeta i održali svoje običaje. Većina Aškenaza govorila je jidiš. Biblijska riječ Aškenaz אשכנז primijenjena je kao ime za Njemačku, jer se piše istim, samo drukčije poredanim slovima kao i riječ Sachsen אשכנז (hebrejsko pismovno znakovlje obuhvaća samo suglasnike).

Španjolske kao i Židovi islamskih zemalja pri proučavanju Talmuda naglašavali su dubinsko razumijevanje jednostavnosti teksta. Raspravljalo se o svim sastavnicama talmudskog problema, udaljavajući se od pilpulske⁶ kazuistike koja nema veze s halahičkom⁷ odlukom. Cilj je bio učiti, a svrha je bila osposobiti učenika da analizira, promisli i dubinski shvati Talmud kako bi mogao praktično shvatiti halahu.

Aškenaska metoda proučavanja podržavala je analitičko učenje, nastojala shvatiti temeljne principe u srži talmudskih rasprava te zagovarala imanentni proces promišljanja halahe. Glavni cilj aškenaskog izučavanja nije pojednostavljenje problema, nego razjašnjavanje biti halahičkih koncepcija te njihovih međusobnih odnosa. Ovakav oblik proučavanja zahtijeva apstraktno promišljanje te je dominantan u aškenaskim ješivama sve do današnjeg dana.

1.2. Izdavaštvo

Prva židovska izdavačka kuća nastala je u Carigradu već 1493., samo godinu dana poslije izгона iz Španjolske. Njezin osnivač David Ibn Nahmias odmah je počeo izdavati temeljne tekstove judaizma koji su nedostajali nakon izгона. Sami Osmanlije izbjegavali su takvu vrstu rada jer su islamski vođe tiskarski stroj držali izumom bezbožnika te stoga tiskanje muslimanskih svetih tekstova nije bilo dopušteno. Osmansko tiskarstvo u Carigradu počelo se u punoj mjeri razvijati tek koncem 18. stoljeća, za vladavine Abdulhamida I, zahvaljujući pomoći židovskih i kršćanskih majstora obrtnika.

Prvo tiskano djelo bilo je *Arba'a Turim*, glavni kodeks židovskog zakona toga vremena. Nakon njega uslijedili su *Tora*, *Haftarot* i *Pet svitaka* (1506.), Majmonidova *Mišne Tora* (1509.) te *Midraš Raba* (1512.). Ben Nach (2001: 79) navodi da je tijekom prvih 30 godina rada prve tiskare tiskano otprilike 100 knjiga.

Židovske tiskare neprekidno su djelovale u Carigradu⁸ i Solunu⁹, gdje je tiskana većina djela rabina s područja pod osmanskom vlašću. Rabinsku literaturu koju su pisali Židovi Osmanskoga Carstva tiskale su i tiskare u Italiji, osobito u Livornu i Veneciji. Posao se obavljao zahvaljujući dobroj povezanosti Židova iz Osmanskoga Carstva sa Židovima iz Italije. Drugi značajan izdavački centar bio je smješten u

⁶ Pilpul – metoda proučavanja Talmuda intenzivnom tekstualnom analizom kako bi se objasnile konceptualne razlike između različitih halahičkih presuda ili pomirile očite kontradikcije iznikle iz različitih čitanja različitih tekstova.

⁷ Halaha – 1. pravni dio židovske vjerske književnosti; naziv dolazi od glagola „halah“ (ići), jer „idemo“, to jest slijedimo židovsko pravo. 2. pojedina odredba iz sustava halahe.

⁸ Za više informacija o rabinskoj literaturi u Carigradu u 18. i 19. stoljeću vidi: Makovetsky-Bornstein (1998: 14-22), i Ben Nach (2001: 74-85).

⁹ Prva tiskara utemeljena je u Solunu godine 1512., vidi Ben Nach (2001: 86). Prema Ya'ariju, u Solunu je tiskano više od tri tisuće naslova, što opravdava glas koji je Solun imao kao „Jeruzalem Balkana“. Vidi Ben Nach (2001: 91).

Izmiru i postojao je od sredine 17. stoljeća.¹⁰ Prvo carigradsko izdanje Talmuda objavljeno je godine 1583. no, kako piše Ben Naeh služeći se informacijama dobivenim od samoga izdavača, ovo je djelo bilo tiskano u obliku tjednih knjižica, radi lakšeg financiranja. Ne smijemo zaboraviti da su knjige tijekom prvih stoljeća nakon izuma tiskanja bile vrlo skupe i da si je samo mali broj ljudi mogao priuštiti kupovinu knjiga. Upravo zato su se i tiskale u malim nakladama. Ovakve financijske metode koristile su se za objavu djela od početka 16. sve do 19. stoljeća, osobito kao sredstvo financiranja velikih i posebno zahtjevnih djela.¹¹

Rabini koji su željeli objaviti svoje knjige, morali su doći u tiskarska središta Carstva te su svojim dolaskom omogućili i razmjenu duhovnih ideja i osnažili veze između Židova i židovskih zajednica širom Carstva. Rabinska literatura, kojoj su glavna ciljana publika bili znalci judaizma, napisana je uglavnom na hebrejskom jeziku, a tek mali broj knjiga iz ovoga područja napisan je govornim jezikom ladinom. Za razliku od toga, svjetovna je literatura gotovo u potpunosti pisana ladinom.

Od 18. stoljeća primjećuje se sve većiporast broja knjiga tiskanih na ladinu, koji se nastavio te se i dodatno povećao u 19. stoljeću. Svrha je bila približiti izvore judaizma čitateljstvu čiji je prvi jezik bio ladino i kojima je, zbog nedovoljnog poznavanja hebrejskog jezika, literatura pisana hebrejskim bila nerazumljiva i nepriступna.

Biblije i desetci molitvenika, oblikovani u skladu s raznovrsnim običajima, tiskani su u židovskim izdavačkim kućama širom Osmanskog Carstva. Ali, u 20. stoljeću, zbog sve slabijeg poznavanja hebrejskog jezika, molitvenici i Biblije tiskani su s prijevodom na turski jezik. U 20. stoljeću napisano je tek nekoliko radova vezanih uz Toru. Godine 1940. rabin Ja'akov Ergoti, jedan od istanbulskih rabina s kraja 19. i početka 20. stoljeća, tiskao je posljednju knjigu responsa¹² u Turskoj – *Jereh Ja'akov*.

2. Raznovrsna rabinska literatura

2.1. Tumačenja Biblije – knjige propovijedi „Derašot“

Jedan od najznačajnijih zadataka rabina u svim središtima židovstva širom Osmanskog Carstva bila je tjedna propovijed, *deraša*, koju bi rabin govorio na šabat u sinagogi. Mnogi su iščekivali šabat upravo kako bi čuli rabinovu propovijed, a tijekom tjedna raspravljalo se o idejama iznesenim u njoj. Postojale su i osobite propovijedi u povodu posebnih događaja kao što je vjenčanje ili bar micva te dru-

¹⁰ vidi Ben Naeh (2001: 93). Prva tiskara utemeljena je u Izmiru godine 1657.

¹¹ Ben Naeh (2001: 78).

¹² Responsa – odgovori, u hebr. izvorniku: pitanja i odgovori - šeclot utešuvot, kratica: šut; književnost razmjene pitanja i odgovora, prije svega o halahi, između rabina i sudova u cijeloj dijaspori, od doba gaona do danas – vidi dalje.

ge proslave ili zbivanja. Zahvaljujući važnosti propovijedi i njihovoj popularnosti među članovima zajednice, bilo je prirodno da će rabini prikupiti svoje propovijedi i tiskati ih u obliku knjige. Važno je istaknuti da su propovijedi iznošene govornim jezikom, ladinom, ali kada su bile zapisivane radi tiskanja, prevedene su na hebrejski.

Književna struktura propovijedi slijedila je ustroj klasične sefardske propovijedi. Propovjednik započinje citatom iz stiha dijela Tore koji se čita toga tjedna. Nakon toga slijedi antologija komentara o osobitoj temi ovoj tjednog odjeljka Tore, navođenje tumačenja raznih mudraca iz Midraša.¹³ Na kraju dolaze raznovrsne i izvorne ideje koje je propovjednik razvio i povezo s temom propovijedi. Svaha propovijedi je bila prenijeti poruku (jednu ili njih više) vezanu uz moral ili halahu pomoću zanimljivih i neobičnih ideja. Propovijedi su katkad služile (a služe i danas) kao sredstvo kojim su se prenosile poruke od tematske važnosti. Dok su se aškenaski i sefardski rabini bavili sustavnim tumačenjem Biblije temeljem poretka stihova,¹⁴ rabini iz Turske tumačili su Bibliju u okviru propovijedi.

No, rabinska literatura poznaje i biblijske komentare, među kojima ističemo komentare trojice rabina iz Sarajeva: *Maskil LeDavid* rabina Davida Parda, komentar na Rašijev¹⁵ komentar Petoknjižja (Venecija, 5551.)¹⁶ [1790./1.]; *Beer baSade* rabina Menahema Danona, komentar komentara Rašija i Mizrahija na Petoknjižje (Jeruzalem, 5606.) [1845./6.] te *Kehilat Ja'akov* rabina Ja'akova Parda, komentar biblijskih knjiga ranih proroka (Venecija, 5545.) 1884./5.]. Postoji otprilike 36 knjiga propovijedi koje potječu iz raznih zajednica širom Osmanskog Carstva, većinom iz Soluna i Carigrada¹⁷. Osobito je u ovome kontekstu vrijedno spomenuti zbirku pisanu ladinom *Jalkut Me'am Lo'ez*, koju je prikupio rabin Ja'akov Kuli, jedan od carigradskih rabina (1689. – 1732.), koji je i autor prvog od devet dijelova

¹³ Midraš – tumačenje; komentari Tore; dvije su vrste m.: hagadički (pripovjedački) i halahički (propisujući); prikupljeni u zbirkama. Vidi još o Midrašu u Dadon (2009: 503-505).

¹⁴ Na primjer: Raši (1040. – 1105.), Nahmanid (1194. – 1270.), Abarbanel (1437. – 1509.), Ibn Ezra (1089. – 1164.) i dr. Vidi još u Dadon (2009: 537).

¹⁵ Šelomo Jichaki, rabi, skraćeno: Raši (Troyes, južna Francuska 1040., Worms, 1105.) – najveći komentator Tanaha, Mišne i Talmuda. Studirao je u ješivama u Troyesu i na području rijeke Reine, u Mainzu i Wormsu. Godine 1070. osnovao je ješivu u Troyesu, gdje je imao mnogo studenata. Potkraj života doživio je strašnu nevolju koju su židovi iskusili tijekom Prvoga križarskog pohoda, kada je mnogo židova ubijeno u nastojanjima križara da ih prisilno preobrate na kršćanstvo. Imao je tri kćeri, a njegovi su unuci među utemeljiteljima škole *Baale hatsofot*, čiji komentari se do danas objavljuju pored komentara Rašija. Njegov komentar židovske Biblije i babilonskog Talmuda nedvojbeno su najznamenitiji među svim komentarima te knjige. Bez Rašijevog komentara, koji je tako genijalno načinjen da ga mogu rabiti i učenik i učenjak, Talmud danas gotovo ne bi bio razumljiv. Na Rašijev komentar napisano je gotovo tristo komentara.

¹⁶ Prilikom objavljivanja rabinske literature izdavači su godinu bilježili samo prema židovskom kalendaru pa smo stoga dodali i godinu prema gregorijanskom kalendaru.

¹⁷ Makovetsky-Bornstein, (2011: 136).

ove zbirke (o knjizi Postanka te dijelu Knjige Izlaska). Bez sumnje, ovo je najznačajnije djelo rabina iz Osmanskog Carstva vezano uz knjige Pisma. Druga djela pisali su rabini iz Izmir, Soluna i drugih mjesta te su ta djela tiskana poslije, u 18. i 19. stoljeću. Ova je zbirka mnogo puta prevedena i, naravno, svi njezini tomovi prevedeni su na hebrejski jezik u Jeruzalemu između 1967. i 2006. godine.

2.2. Tumačenje Midraša, Mišne¹⁸ i Talmuda¹⁹

Tijekom 19. stoljeća rabini Osmanskog Carstva objavili su nekoliko komentara i objašnjenja literature iz talmudskog vremena. Od poznatih knjiga ovoga žanra spomenut ćemo samo djela rabina David Parda, nastala u Sarajevu u 18. stoljeću. Rabin Pardo autor je komentara Mišne, *Šošanim LeDavid* (Venecija, 5512.) [1751./2.], knjige o halahičkom Midrašu Sifre,²⁰ *Sifre debe Rab*, te slavnog i sveobuhvatnog komentara Tosefte²¹ *Hasdei David* (Livorno, 5536.) [1775/6.]. te 5550. [1789./90.], koji je također izdan više puta. Osim toga, on je autor i *Lamnaceah LeDavid* (Solun, 5525.) [1764./5.], koji se bavi raznim talmudskim temama. Jednako tako, bitno je spomenuti knjige o raznim midrašima rabina Haima Faladžija i njegovih sinova nastale u 19. stoljeću. Djela rabina Haima Faladžija koja treba istaknuti su *Sifre Haim* o Midrašu Sifre (Izmir, 5641.) [1879./1880.], *Haim Tovim* o Midrašu Šmuel, Midrašu Šoher Tov i Midrašu Mišle (Izmir, 5641.) [1879./1880.], *Mej HaHesed* o Mehilti te dva toma Jalkut Šimoni (Izmir, 1. tom izdan je 5641. [1879./1880], a drugi 5645. [1884./1885.]. Svakako je važno spomenuti i djelo *Avot haRoš* rabina Rahamima Nisima Isaka Faladžija, komentar na *Avot deRabi Natan* u tri toma, prvi tom izdan je u Solunu 5622. [1861./1862.], a drugi i treći u Izmiru od 5621. do 5638. [1860./1861. - 1876./1877.]. Tijekom 18. i 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu nastala su 22 komentara na Talmud.²²

¹⁸ Mišna – ponavljanje, učenje; 1. temeljna literatura židovskoga prava usmene Tore; uredio ju je rabi Jehuda haNasi (godine 188.) i sastoji se od šest glavnih dijelova (Šiša sidre Mišna); najveći i najvažniji izvor Halahe (židovskoga prava) iz doba tanaita, corpus juris Halahe; 2. svaka odredba u sustavu Mišne. Usp. Dadon (2009: 512).

¹⁹ Talmud – hebrejski: učenje, proučavanje; golemo književno djelo u šest tematskih dijelova, prema šest dijelova Mišne, koji tematski pokrivaju sva područja ljudskoga života; komentari i objašnjenja Mišne, čije je uređivanje završeno godine 500. u Babilonu (prema kojemu se T. naziva babilonski); djelo oko 3000 rabina koji su u njega zapisali do tada usmeno prenošeno židovsko pravo, halahu; uz Mišnu, najveće i najvažnije židovsko književno ostvarenje od Tanaha do danas; odredbe babilonskog T. su obvezujuće; uz babilonsku redakciju postoji i ranija, manje opširna, uređena u Jeruzalemu (jeruzalemski T.), koja nije kanonski obvezujuća. Vidi još u Dadon (2009: 517).

²⁰ Dadon (2009: 503).

²¹ Tosefta – dodatak (aramejski); glavna zbirka berajta, dodatak Mišni i, prema uzoru na nju, uređena u šest dijelova, napisana hebrejski; t. je uz gotovo svaki traktat Mišne, u pravilu sadrži stariji tanaitski materijal, do oko 200. godine. vrijednost je u objašnjavanju raznih halaha iz Mišne, proširenju i dodanim pojedinostima. Vidi još u Dadon (2009: 515).

²² Makovetsky-Bornstein (2011: 139-140).

2.3. Knjige o halahičkoj literaturi

Kako su rabini Osmanskog Carstva²³ bili veliki ljubitelji i poštovatelji teologa Majmonida, napisali su 23 knjige komentara na monumentalnu knjigu ovog velikog rabina *Mišne Tora*.²⁴ Mnoge knjige komentara napisane su i na djelo rabina Ja'akova ben Ašera²⁵ *Arba'a Turim* te na *Šulhan Aruh* rabina Josefa Karoa²⁶. Radilo se o knjigama čiji je cilj bio poučiti Židove Osmanskog Carstva zakonima primjenjivim u svakodnevnom životu, na primjer pitanjima košer hrane, šabata i sličnih odredbi židovske vjere. Spomenut ćemo kao primjer rabina Menahema, sina rabina Mordehaja Šimona, jedrenskoga rabina, autora niza knjiga iz ovog područja, uključujući i *Minhat Zikaron* objavljena u Solunu 5593. [1832./3.], *Devar HaMišpat* (Izmir, 5634) [1873./4.] te devetodijelnu zbirku rabina Rahamima Nisima Isaka Faladžija, *Jafe LaLev* (Izmir, 5632. – 5666.) [1871./2. – 1905./6.]. Također treba istaknuti i halahičku zbirku *Vajelaket Josef* rabina Josefa Isaka Fincija iz Beograda (Beograd, 5602.) [1841./2.], *Hesed LaAlafim* u dva toma rabina Eliezera Pape iz Silistre u Bugarskoj na *Šulhan Aruh* (prvi tom pod nazivom *Orah Haim* izdan je u Solunu godine 5601. [1840./1.], a drugi, nazvan *Jore Dea*, u Jeruzalemu godine 5737. [1976./7.]).

Vrijedi istaknuti i rabinski esej, brošuru pod nazivom *Mahberet Kidušin Al Tnaj*, objavljenu u Carigradu godine 1924., koja svjedoči o dinamičnom i odgovornom vodstvu turskih rabina. Ova kratka, ali iznimno bitna brošura napisana je kako bi se spriječilo da žene postanu *agunot*,²⁷ nesposobne ponovno ući u brak u slučaju da suprug nestane, uvodeći do tada nepostojeći uvjet u sam čin sklapanja braka (kidušin²⁸), koji dopušta rabinima da retroaktivno ponište brak. Ovu inicijativa turskih rabina potaknula je teška situacija uzrokovana Prvim svjetskim ratom, kada su se stotine žena turskih židovskih zajednica našle u nevolji jer nisu imale nikakvih informacija o sudbinama svojih muževa te se nisu mogle ponovno udati.

2.4. Literatura responsa²⁹

U hebrejskome izvorniku *responsa* se nazivaju *šeelot utešuvot* (skraćeno: *šut*) – *pitanja i odgovori*, ali se u ne-hebrejskoj literaturi uobičajio latinski naziv *responsa*,

²³ Makovetsky-Bornstein (2011: 141).

²⁴ Vidi u Dadon (2009: 527).

²⁵ Vidi u Dadon (2009: 527).

²⁶ Vidi u Dadon (2009: 532).

²⁷ Aguna – (ostavljena) žena koju je muž ostavio ili je nestao, vezana je i ne može se udati dok se ne razvede i muž joj dade get, dokument o rastavi.

²⁸ Kidušin – hebr.: posvete; trenutak u kojemu mladenci postaju supružnici; mladoženja, u nazočnosti svjedoka, stavlja prsten na mladenkinu ruku, govoreći: „Posvećena si mi prema vjeri Mojsija i Izraela“. Vidi još u Dadon (2009: 439).

²⁹ Vidi još u Dadon (2009: 540).

odgovori. Ova se literatura drži iznimno važnom jer se iz responsa mogu steći spoznaje o sudskim dokumentima iz raznih razdoblja i o različitim stranim zakonima. Literatura responsa također predstavlja i značajan povijesni izvor jer i autor response i, do neke mjere, osoba koja postavlja pitanje, „govore nepristrano”, tj. bez predrasuda, što znači da su povijesne činjenice koje spominju vjerodostojne. Među povijesnim činjenicama u takvoj književnosti pronalazimo i sljedeće: politički i zakonski status Židova, smještaj raznih židovskih zajednica, stavovi Židova prema ne-Židovima u ekonomskim i društvenim pitanjima te u pitanjima vjerovanja i religijskih dogmi, institucije zajednice, pravna i fiskalna pitanja, folklor, odluke i progoni. Response kao samostalna literatura počinju u doba gaona³⁰, kada su se Židovi iz cijele dijaspore obraćali rektorima starih babilonskih učilišta (ješiva). Odlučivanje u slučaju responsa zahtijeva podroban uvid u problem, jer rabin koji daje odgovor nosi odgovornost za rješenje određenoga slučaja. Elon opisuje odnos između halahičke literature i literature responsa:

“Autori zbornika halahot i halahičkih odluka do svojih zaključaka dolaze apstraktnim proučavanjem halahičkih materijala koji su im dostupni (...). Suprotno tome, u literaturi responsa, čitatelj je bačen posred realne, živuće pravne stvarnosti, on sluša činjenice i argumente koje iznose sudionici u postupku te prati osobu koja donosi odluku (rabina koji donosi halahičku presudu) na svakom koraku njegovog pravnog puta. Vrijednost literature responsa s kojom se suočava učenik i proučavatelj literature responsa jest u tome da ga [ova literatura] postavlja u svijet kreativnosti, unutarne svetište samog laboratorija. On postaje partner u eksperimentima, u stvaranju i opširnoj i dubokoj pravnoj analizi. Takav proučavatelj sluša objektivne opise socioekonomske pozadine koja je sastavni dio halahičke debate te razumije sve eksplicitne i implicitne aluzije na nedoumice osobe koja odlučuje te njezina nastojanja da pravna odluka i rješenje koje će donijeti počivaju na presedanima i zadovolje mnogobrojne potrebe njezinih suvremenika.”³¹

Postupak responsa vrlo je sličan običajnom pravu (*common law*) u engleskom pravnom sustavu, prema kojemu presuda stvara zakon. Response u židovskome pravu slične i području *responsa prudentium* u rimskome pravnom sustavu.³² Zbirke pitanja i odgovora postoje i u islamskome pravu, za što je primjer fetva,³³ no u

³⁰ Gaon – (hebr. ekscelencija; mn. geonim), titula predsjednika babilonskih ješiva Sure i Pumbedite u doba gaonâ (589.-1038.), danas ju se dodaje imenima znamenitih rabina. Vidi još u Dadon (2009: 524-526).

³¹ Elon (1997: 1215).

³² Jolowicz (1952: 369).

³³ Encyclopedia of Islam, Fatwa, str. 866.

židovskome pravu rabin koji odgovara nije službeni sud, nego općeprihvaćeni halahički autoritet. Što se količine tiče, procjenjuje se da postoji više od 3000 knjiga različitih autora,³⁴ nakon završetka talmudskoga doba (500. AD).

Između druge polovine 18. stoljeća i početka 20. stoljeća u Osmanskom Carstvu napisano je otprilike 80 knjiga responsa. Većina tih djela nastala je u trima najvećim zajednicama – 22 u Izmiru, 18 u Solunu i 11 u Carigradu. Neke knjige napisane su i u drugim gradovima kao što su Sarajevo ili Split. Knjige responsa sačuvane su i tiskane uglavnom za uporabu rabina kao literatura u kojoj su skupljeni presedani. Autori tih knjiga također su bili rabini, izvrsni poznavatelji Tore i halahe, halahički autoriteti s darom za pisanje. Zahvaljujući prepoznavanju njihove veličine, autoritet im je katkad sezao i izvan granica njihovih zajednica. Stotine problema iz raznih područja života raspravljene su u ovim knjigama responsa. Neka pitanja pristigla su iz židovskih zajednica diljem Carstva, iz Izraela i sjeverne Afrike.

Knjige responsa bile su izvor učenja o socijalnoj i kulturnoj slici zajednice i u ovom ćemo kontekstu spomenuti tek nekoliko primjera nastalih u različitim gradovima Carstva: *Neot Ja'akov* rabina Ja'akov Algazija iz Izmira (Izmir, 5527.) [1766./7.], *Mihtam LeDavid* rabina Davida Parda iz Sarajeva (Solun, 5532.) [1771./2.] u kojoj rabin Pardo odgovara na pitanja koja je primio iz cijeloga Carstva i šire,³⁵ *Mahaze Avraham* rabina Avrahama di Butona iz Monastira (Bitola) (Solun, 5555.) [1794./5.], *Abir Ja'akov* rabina Ja'akova Avrahama b"r Jakira Merona iz Adrianopola (Edirne/Drinopolje) (Solun, 5598.) [1837./8.], *Hikeke Lev* rabina Haima Faladžija iz Izmira u dva toma (Solun, 5600. – 5609.) [1839./40. – 1848./9.], *Zobrenu LeHaim* rabina Haima Benjamina Pereca iz Galipolja u dva toma (Solun, 5627. – 5632.) [1865./6. – 1871./2.], *Vaja'an Avraham* rabina Avrahama Faladžija iz Izmira (Izmir, 5646.) [1885./6.], *Avne HaEfod* rabina Avrahama Pipanoa iz Sofije u dva toma (Sofija, 5673.-5685.) [1911./2. – 1924./5.]. U posljednjem dijelu ovoga članka spomenut ćemo neka utjecajnije knjige responsi rabina Davida Parda, rabina Eliezera Pape i rabina Haima Faladžija.

2.5. Mistična literatura

Usprkos krizi koja je pogodila Židove Carstva nakon uspona i pada lažnog proroka Šabetaja Cvija (1626. – 1676.), tijekom 17. stoljeća izučavanje kabale³⁶

³⁴ Elon (1997: 1221).

³⁵ Solun, Sofija, Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Split, Venecija, Verona, Ancona, Livorno, Aleksandrija, Krf i dr., vidi: Levy (1925: 123).

³⁶ Kabala – „predaja“; općeniti naziv za tajnovitu Toru, židovski misticizam, koji obrađuje kozmološke teme (stvaranje, Bog, razlozi za *micvot*), te filozofiju i teologiju; bila je veoma proširena među mudracima u Izraelu tijekom doba Mišne, premda se većinu nije poticalo proučavati to područje; znanje s toga područja bilo je ograničeno na istaknute osobe naraštaja, te se prenosilo s učitelja na učenika, od čega i dolazi naziv. Glavno vrijeme razvitka k. i njezine literature

zauzelo je do tada neslućeni položaj među rabinima Osmanskog Carstva. U devetnaestom stoljeću tiskana su dodatna izdanja knjige *Zohar* na ladinu, kao i drugih knjiga o tajnama židovskog misticizma, kao što su *Otijot DeRabi Akiva* na ladinu (Carigrad, 6584.) [1823./4.] te knjiga *Hemdat Jamim*, koja je prvi put objavljena u Izmiru godine 1730.³⁷

2.6. Knjige polemika protiv kršćanskog misionarenja

Kršćansko misionarenje, osobito protestantsko, postalo je snažnije poslije tridesetih godina 20. stoljeća. Kao odgovor na takvu situaciju povećava se broj halahičkih pitanja vezanih uz halahički status knjiga koje su misionari tiskali. Neke knjige protukršćanske polemike koje su tiskane u Osmanskom Carstvu nisu tamo i nastale, na primjer: *Igeret Magid Mecarim* i *Sefer Dereh Haim* (Carigrad, 5608.) [1847./8.], *Likute Amarim* (Izmir, 5615.) [1854./5.].³⁸

3. Knjige koje su ostavile traga u svjetskoj rabinskoj literaturi

Razni značajni rabini židovskoga svijeta osobito su cijenili djela rabina Osmanskog Carstva koja su navodila njihove misli. Tijekom posljednje generacije objavljeni su rukopisi i knjige slavnih rabina, djela koja su postala vrlo popularna. Neke knjige izdavane su više puta, a neke čak i kao znanstvena izdanja. Od tisuća knjiga spomenut ćemo samo nekoliko jer doista postoji mnoštvo rabina iz Osmanskog Carstva koji su stvorili djela od iznimne važnosti za svjetsku rabinsku literaturu.

3.1. Rabin David Haim Pardo (1718. – 1790.)

Rabin Pardo, rođen u Veneciji, bio je veliki halahički autoritet tijekom života, ali i poslije smrti. Napisao je velik broj knjiga komentara i na temu židovskog zakona. Služio je kao rabin u Splitu, Beogradu, Sarajevu i Jeruzalemu, gdje je i umro.³⁹ Rabina Davida Parda nadživjela su trojica sinova koji su također pisali značajne knjige: rabin Ja'akov Pardo, glavni rabin grada Dubrovnika i prije toga grada Splita, rabin

---

bilo je u Srednjem vijeku, u Španjolskoj i u Portugalu, a kasnije se proširila na tri središta na tri kontinenta: sjevernu Afriku, gdje je čuvana u izvornome obliku, Italiju, gdje je doživjela utjecaj neoplatonističke struje, te u dva glavna središta u Izraelu. U Jeruzalem su je donijeli rabini koji su bili izgnani iz Španjolske i pridružili se drevnome tradicijskom pokretu k., a kabalistički pokret u Safedu, koji se razvijao u 16. stoljeću ostavio je svoj pečat do naših dana. Vođe safedskoga krila bili su rabi Moše Cordovero i rabi Jichak Luria Aškenazi – Ari, koji je osnovao gotovo neovisan kabalistički pokret, čije tajne su bile poznate samo njegovim prijateljima.; vidi još u Dadon (2009: 505-510).

³⁷ Identitet autora još uvijek je predmet rasprava. Vidi: Ya'ari (5714.1954: 1).

³⁸ Vidi još o tome u: Makovetsky-Bornstein (2019).

³⁹ O rabinu Davidu Pardu i njegovom radu vidi sveobuhvatni Papo (2006: 171-189); vidi i Levy (1925: 118-126).

Isak Pardo, koji je preuzeo položaj svojega oca u Sarajevu, te rabin Avraham Pardo, njegov najmlađi sin. Unuk rabina Davida Parda, rabin David Haim ben Avraham Pinto, početkom 19. stoljeća služio je kao glavni rabin u Beogradu. Monumentalna knjiga rabina Davida Parda *Hasde David* iznimno je bitna za proučavanje Tosefte, toliko da se ta literatura jednostavno i ne može ispravno proučavati bez njegovog komentara. Papo (2006: 186) je to ovako komentirao: „Pardov komentar je za Toseftu ono što je Rašijev za Talmud – klasik koji je nemoguće izbjeći.“ To je ujedno i objašnjenje zašto je *Hasde David* doživio znanstveno izdanje pod uredništvom profesora Liebermana (Jeruzalem, 5755.) [1994./5.].

3.2. Rabin Haim Isak Musafia (1760. – 1837.)

Rabin Haim Isak Musafia bio je jedan od učenika rabina Davida Parda u 18. stoljeću. Iako je rođen u Jeruzalemu, rabin Haim Isak Musafia emigrirao je u Sarajevo gdje je postao učenik rabina Davida Parda. Postavljen je za splitskog rabina godine 1796. i tamo je i ostao do smrti godine 1837.⁴⁰ Njegova responsa *Haim vaHesed* prvobitno je objavljena u Livornu 5604. [1843./4.], ali je u Izraelu doživjela još jedno izdanje: Rabin Haim Isak Musafia, Responsa o *Arba'a Turim*, II.; novo izdanje, Rabin Binjamin Batzri izdanja (Jeruzalem 5747.) [1986./7.].

3.3. Rabin Eliezer Papo (1786. – 1827.)

Rabin Papo bio je halahički autoritet svoje generacije i kabalist. Služio je kao rabin sefardske zajednice Silistre u Bugarskoj. Rabin Papo bio je vrlo poštovan među Židovima Osmanskog Carstva i Balkana. Katkad ga se naziva po njegovoj slavnoj knjizi *Pele Joec*, koja se bavi moralnošću i sadrži savjete o ponašanju u svim područjima života. Knjiga je prvi put tiskana u Carigradu godine 1824., a zatim je izdano još 16 novih izdanja. Rabin Papo autor je i knjige responsi istoga imena. I ova je knjiga nedavno doživjela novo izdanje: Responsa *Pele Joec* - Rabin Eliezer Papo, pod uredništvom rabina Ezre Batzrija.⁴¹

3.4. Rabin Haim Faladži (1788. – 1868.)

Rabin Faladži, najveći izmirski rabin 19. stoljeća, bio je ujedno i najpoznatiji i najproduktivniji pisac među svim izmirskim rabinima. Većina rabina u Osmanskom Carstvu držala ga je halahičkim autoritetom te je održavao korespondenciju s rabinima zapadne Europe. Napisao je iznimno velik broj književnih djela – otprilike sto knjiga iz gotovo svakog područja židovstva. Autor je responsi o halahi, Talmudu, Midrašu, o pitanjima vezanim uz molitvu, moral i tumačenje Biblije.

⁴⁰ Vidi: Gaon (1938: 387); vidi još u: Carpi (2007: 127-147).

⁴¹ Vidi: Responsa *Pele Joec* – Rabin Eliezer Papo, urednik rabin Ezra Batzri (Jeruzalem 5753.) [1992./3.].

Također se bavio kabalom, što se i vidi iz njegovih knjiga. Mnoga njegova djela doživjela su brojna nova izdanja *Šuvi Nafši Instituta* u Jeruzalemu, a među njima se ističe *Kaf HaHaim – Zakoni utemeljeni u riječima etičnosti*, Šuvi Nafši Institut (Jeruzalem, 5573.) [2012./3.].

3.5. Rabin Haim Hezekia Medini (1833. – 1905.)

Rabin Medini studirao je u Carigradu i desetljećima služio kao rabin krimskih Židova. Bio je značajan halahički autoritet svoje generacije. Pod starost je uselio u Izrael gdje mu je ponuđeno mjesto glavnoga rabina cijele izraelske zemlje. No, ponudu je odbio. Naselio se nakon nekog vremena u Hebronu, gdje je i umro. Njegovo djelo *Sede Hemed* uistinu je jedinstveno. Radi se o enciklopedijskom djelu u kojem su pojmovi iz židovskog zakona poredani abecednim redom, a sadrži mnoštvo materijala iz literature responsi. Djelo se smatra iznimno bitnim u svijetu halahe i mnogi autori ga citiraju. Tiskano je u Varšavi 1891. godine i od tada je doživjelo velik broj ponovnih izdanja: *Sdei Hemed – Rabin Haim Hezekia Medini, Halahička talmudska enciklopedija*, 10 tomova (Varšava, 5651. [1890./1], New York 5722. [1961./2.], Brooklyn 5766. [2005./6.]).

Zaključak

Posebna veza između Naroda Knjige i tiskanih knjiga dovela je do nikad ranije viđenog razvoja tiskarske industrije u Osmanskom Carstvu. Ovaj razvoj započeo je odmah poslije izгона Židova iz Španjolske, usprkos velikoj nacionalnoj traumi koju je taj događaj predstavljao. Korpus rabinske literature pobožnih Židova Osmanskog Carstva čine tisuće knjiga. Osobito plodno bilo je razdoblje 18. i 19. stoljeća kada je nastao velik broj djela iznimne kakvoće koja ukazuju na opseg i raspon zanimanja intelektualne elite židovskoga naroda s područja pod osmanskom upravom.

Ovaj članak ne sagledava navedenu tematiku iz svih kutova, nego predstavlja pokušaj da se odškrine prozor kako bi čitatelj stekao uvid u bogatstvo rabinske literature kojoj su autori mnogobrojni rabini raznih zajednica. Ta je literatura ujedno i svjedok izrazito zanimljivoga dijela židovskoga života koji više ne postoji. Naša namjera bila je pokazati literarno bogatstvo koje se dotaklo gotovo svakog aspekta rabinske literature. Katkad su ta djela predstavljala važan izvor znanja u periodu u kojem su nastala, ali i danas nastavljaju služiti kao živ, dinamičan i relevantan izvor znanja i tumačenja rabinske literature te se neprekidno iznova objavljuju, nerijetko i u znanstvenim izdanjima.

Literatura

- Bearman, P. J., Bianquis, Th., Bosworth, C. E., van Donzel, E., Heinrichs, W. P. (1960–2005). *Encyclopædia of Islam*, 2. izd., 12 sv. Leiden: E. J. Brill.
- Ben Nach, Y. (2001). Hebrew printing houses in the Ottoman Empire. U G. Nassi (ur.) *Jewish Journalism and printing houses in the Ottoman Empire and modern Turkey* (str. 74-96). Istanbul: The Isis Press.
- Carpi, D. (2007). Peilut k"k Espaltro leMa'an Haišuv Hajehudi beErec Israel mišnat 1837-1799, Hišlim veHosif min haizavon Yaron Ben-Nach. *Peamim* 108, 127-147.
- Dadon, K. (2009). *Židovstvo: život, teologija i filozofija*. Zagreb: Profil.
- Elon, M. (1997). *Hamišpat HaJivri – Toldotav, Mekorotav, Ekronotav*. Jeruzalem: Magnes Press, Hebrew University.
- Gaon, M. D. (1938). *Jehude HaMizrah beErec Israel*, II. Jerusalem.
- Jolowicz, H. F. (1952). *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 2. izd. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lebl, Ž. (5752-1992). Hadfus HaIvri beBelgrad 1837-1905. *Peamim* 52, 117-132.
- Levy, M. (1925). David Pardo sarajevski haham. *Jevrejski almanah*, 118-126.
- Makovetsky-Bornstein, L. (5758. 1998). L. Safrut haHalaha beKušta 1750-1900. *Ladinar* 1, 14-22.
- Makovetsky-Bornstein, L. (2001. 5761). Safrut haHalaha beTurkija, Javan veHaBal-kanim bašanim 1750-1900. *Peamim* 86-7, 124-174.
- Makovetsky-Bornstein, L. (2019). *Protestant Missionaries to the Jewish Communities of Istanbul, Salonika and Izmir 1820-1914*. İstanbul: Libra Kitap.
- Papo, E. (2006). Pedigree, Erudition and Piety; Involvement and Mobility: The Life Story of Ribbi Dawid ben Ya'aqov Pardo – A Case Study in the Making of Traditional Sephardic Hakam. *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos (sección de Hebreo)*, 55, 171-189.
- Ya'ari, A. (5714. 1954.). *Ta'alumat Sefer - Sefer Hemdat Jamim, Mi Hiberu uMa haita midat Hašpa'ato*. Jerusalem: Mossad haRav Kook.

The wealth and the diversity of rabbinic literature in the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries

In this article the author analyses and explores the wealth of rabbinic literature published in the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries. The first part of the article consists of an introduction, followed by a general review of the method of Torah study in the Ottoman Empire, which was later implemented in the books published by various authors. This is followed by review of the development of the Jewish publishing of that time. The central part of this article is an analysis of various works of rabbinic literature published throughout the Empire, from Bible interpretation to books on the interpretation of rabbinical classical texts from the Talmudic period, books on Jewish law and the Responsa literature. This part of the article ends with mystical literature and books of polemics against Christian missionary work. The last part of this article reviews some specific works published by the rabbis of the Empire, who have left their mark on worldwide rabbinic literature, contributing greatly to this field until these days.

Keywords: Rabbi, rabbinical literature, Ottoman Empire, book, publishing.